Εφετία

ΕΤΗΣΙΑ ΕΚΔΟΣΗ ΔΗΜΟΥ ΧΑΝΙΩΝ

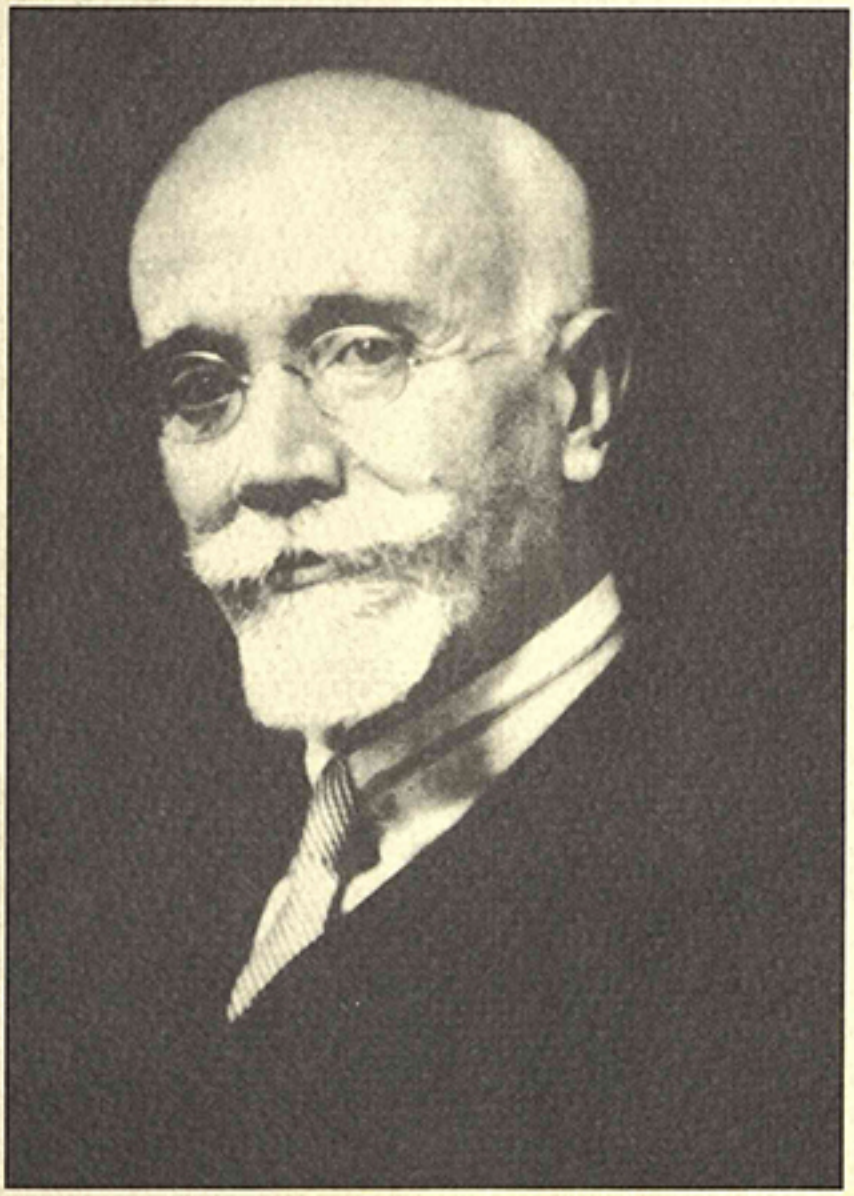

ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ ΧΑΝΙΩΝ

ΤΟΜΟΣ 5

ΧΑΝΙΑ 1996

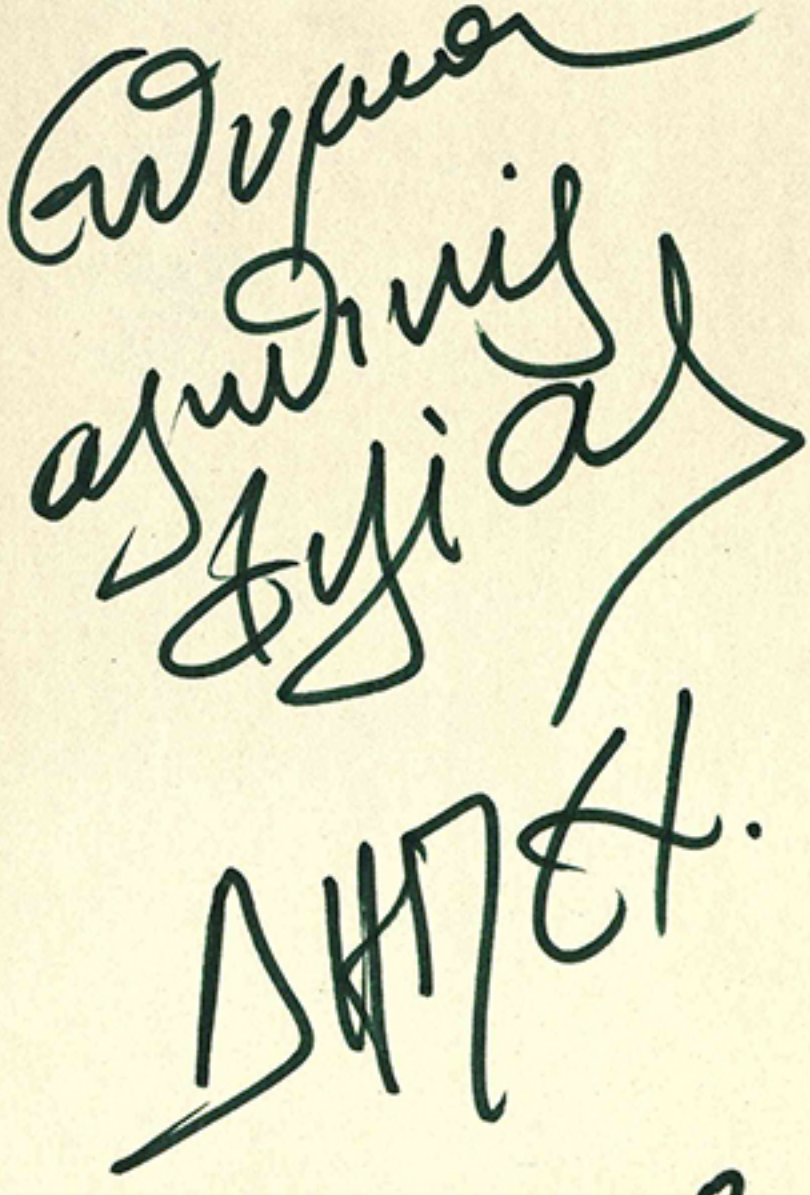

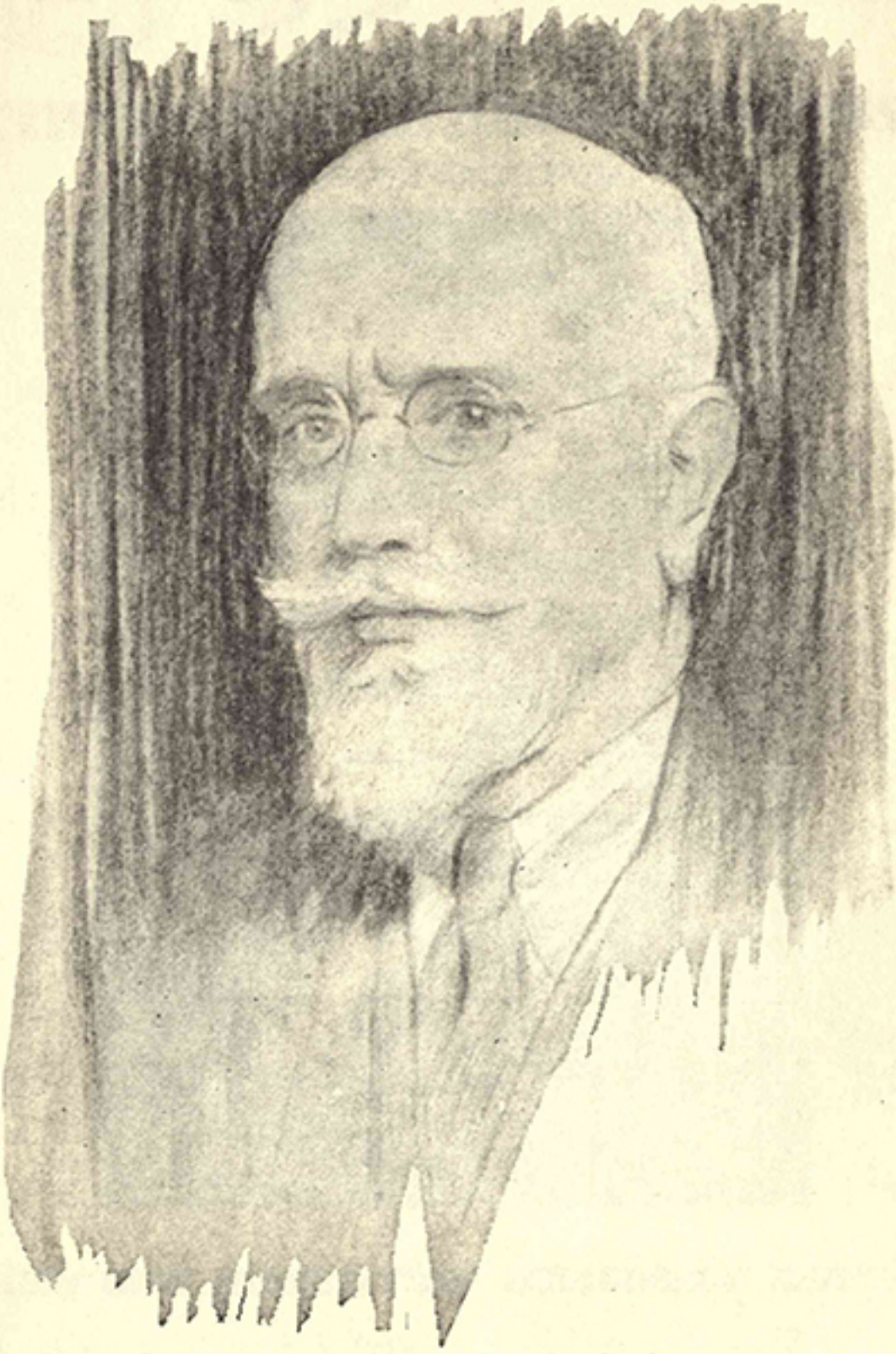

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ
ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΣ ΧΑΝΙΩΝ

Μάρκος Βεκρής, πρόεδρος

Γιάννης Κουλιεράκης, αντιπρόεδρος

Φλώρα Ζαμπετάκη-Καραπλή, μέλος

Δημήτρης Καρτάκης, μέλος

Ευάγγελος Σαματάς, μέλος

Κώστας Μουτζούρης, μέλος

Κώστας Μουντάκης, μέλος

Δημήτρης Βλησίδης, μέλος

Λιάνα Γκαζή, μέλος

Δημοτία

ΕΤΗΣΙΑ ΕΚΔΟΣΗ ΔΗΜΟΥ ΧΑΝΙΩΝ

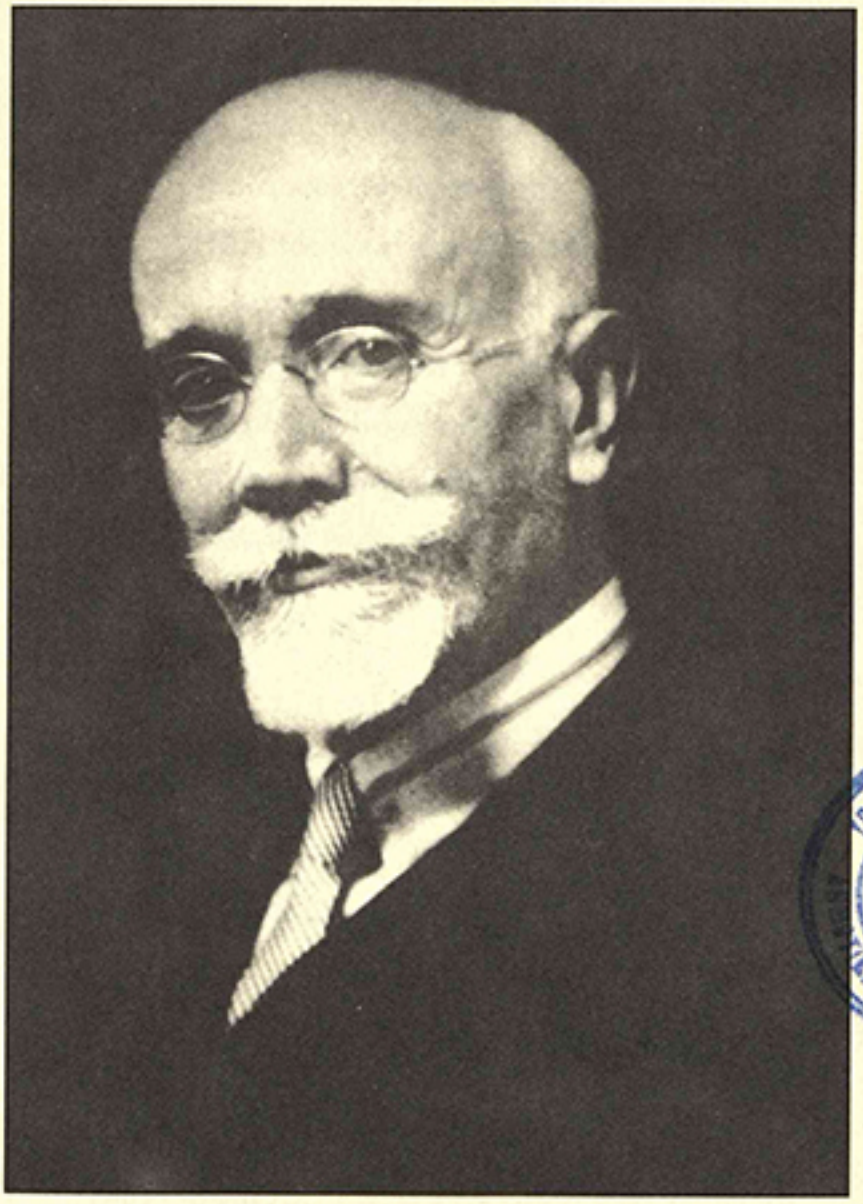

ΠΟΛΥΤ. ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΗΡΙΟ
ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΧΑΝΙΩΝ

ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ ΧΑΝΙΩΝ

ΤΟΜΟΣ 5

ΧΑΝΙΑ 1996

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ερατοσθένης Καψωμένος
Χριστόφορος Χαραλαμπάκης
Κώστας Μουτζούρης
Ειρήνη Καλφάκη
Δημήτρης Βεζονιαράκης
Χριστίνα Σπανουδάκη
Γιάννης Καλογεράκης

ΕΥΘΥΝΗ ΕΚΔΟΣΗΣ

Κώστας Μουτζούρης

ΕΛΛΩΤΙΑ
© ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ ΧΑΝΙΩΝ
Υψηλαντών 15, Χανιά, τηλ. 0821 / 87098, fax 0821 / 74332

ISSN 1106-0395

Επιμέλεια ύλης και έκδοσης
Κώστας Μουτζούρης, 8ης Δεκεμβρίου, 73131 Χανιά
Τηλ. 0821 / 59049, 63086, fax 0821 / 44788

Computer
Ελευθερία Καβρουλάκη, Νεκταρία Δημητρομανωλάκη, Πόπη Σταυγιανουδάκη

Υπεύθυνος τυπογραφείου
Μιχάλης Γεωρβασάκης, Πρωτοπαπαδάκη 5, Πασακάκι, Χανιά
Τηλ. 0821 / 92482, fax 0821 / 91398

Διακίνηση
Δημοτική Πολιτιστική Επιχείρηση Χανίων
Υψηλαντών 15, 73100 Χανιά, τηλ. 0821 / 87098, fax 0821 / 74332

Στην ΕΛΛΩΤΙΑ δημοσιεύονται πρωτότυπες μελέτες, οι οποίες αναφέρονται σ' όλες τις φάσεις της ιστορίας και του πολιτισμού της Κρήτης, σε ευρύτερα φιλολογικά θέματα κ.ά. Επίσης δημοσιεύονται λογοτεχνικά κείμενα.
Οι εργασίες στέλνονται δακτυλογραφημένες (μέχρι 12 το πολύ σελίδες) στον υπεύθυνο του περιοδικού Κώστα Μουτζούρη (8ης Δεκεμβρίου 73131, Χανιά, τηλ. 0821 / 59049, 63086, fax 0821 / 44788) και ελέγχονται από τη συντακτική επιτροπή του περιοδικού.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σελ.

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ 13

ΓΙΩΡΓΟΣ ΤΖΑΝΑΚΑΚΗΣ, Δήμαρχος Χανίων, 1996:
Έξήντα χρόνια χωρίς το δημιουργό της μεγάλης Ελλάδας και πενήντα πέντε χρόνια από τη Μάχη της Κρήτης και την Αντίσταση του Λαού μας. 15

ΓΙΩΡΓΟΣ Χ. ΜΠΡΙΝΤΑΚΗΣ, Η μεγαλοπρεπής κηδεία του Ελευθερίου Βενιζέλου.
Ένα φωτογραφικό αφιέρωμα από αδημοσίευτα ντοκουμέντα στην 60ετηρίδα από το θάνατό του. 17

ΓΙΑΝΝΗΣ Γ. ΚΑΛΟΓΕΡΑΚΗΣ, Η γνωριμία στα Χανιά και η συνεργασία του Ελευθερίου Βενιζέλου με τον Κωνσταντίνο Καραθεοδωρή 49

ΑΝΑΝΙΑΣ ΡΗΓΑΚΗΣ, Η συμβολή της Εκκλησίας της Κρήτης στη Μάχη της Κρήτης και την Αντίσταση του Ελληνικού Λαού 75

ΜΑΡΚΟΣ Γ. ΠΟΛΙΟΥΔΑΚΗΣ, Ζωντανές μαρτυρίες από το Μάη του 1941 81

ΣΤΑΜΑΤΗΣ ΑΠ. ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗΣ, Ιστορική ρίμα της Κρήτης και Πόλεμος του Σαράντα 91

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΣΠΑΝΟΥΔΑΚΗ, Η Μάχη της Κρήτης στο σχολικό βιβλίο:
Η μεγάλη... απουσία. 107

ΓΙΑΝΝΗΣ ΓΡΥΝΤΑΚΗΣ, Η εκστρατεία των Τούρκων στην Κρήτη και η πτώση των Χανίων 113

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΓΙΑΚΟΥΜΑΚΗ, Απόψεις για τα επιφωνήματα με παραδείγματα από την κρητική διάλεκτο 127

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΕΤΡΟΥΛΑΚΗΣ, Από τα Χανιά του Μεσοπολέμου (1920-1940).
Εικόνες όπως τις είδα και τις έζησα 143

ΝΙΚΟΣ ΦΑΣΑΤΑΚΗΣ, Αποφάσεις του Ηγεμονικού Συμβουλίου για αγωνιστές Χανίων και Σφακίων Α' και Β' τάξης. 165

ΔΗΜΗΤΡΑ ΣΠΙΘΑ-ΠΙΜΠΛΗ, Από τις σχέσεις της Κρήτης με τα Κύθηρα. Τα διαβατήρια του Ιστορικού Αρχείου Κυθήρων των ετών 1837-1861)..... 175

ΖΑΧΑΡΕΝΙΑ ΣΗΜΑΝΔΗΡΑΚΗ, Ιδιωτικά δικαιοπρακτικα έγγραφα (1764-1877) 191

ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΑΚΗΣ, Το επιστημονικό έργο του Εμμανουήλ Γενεράλι 207

ΒΟΥΛΑ ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Η άγνωστη ποίηση ζώντων ποιητών της Καλαβρίας 215

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ του Δημάρχου Χανίων κ. Γεωργίου Τζανακάκη στην τιμητική εκδήλωση για το Γιώργη Μανουσάκη (23/3/96) 237

ΤΙΤΟΣ ΠΑΤΡΙΚΙΟΣ, Η ποίηση του Γιώργη Μανουσάκη: ένας χώρος αναπνοής 239

ΣΤΑΜΑΤΗΣ ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ, Η σημασιακή δομή των ποιημάτων του Γιώργη Μανουσάκη 257

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΒΕΖΟΝΙΑΡΑΚΗΣ, Γ. Μανουσάκης: Το ύφος και τα θέματα. 267

ΓΙΩΡΓΗΣ ΜΑΝΟΥΣΑΚΗΣ, Αντιφώνηση 279

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ τιτ Δημάρχου Χανίων κ. Γεωργίου Τζανακάκη στην εκδήλωση ανακηρύξεως του Τίτου Πατρίκιου σε επίτιμο δημότη Χανίων (24/3/96) 283

ΚΩΣΤΑΣ Δ. ΜΟΥΤΖΟΥΡΗΣ, Γνωριμία με τον ποιητή Τίτο Πατρίκιο και το έργο του 285

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΑΣΙΝΑΚΗΣ, Ο Καζαντζάκης ανάμεσα στην Ευρώπη και την Ανατολή 323

ΜΑΡΩ ΒΑΜΒΟΥΝΑΚΗ , Ο συγγραφέας και το βιβλίο 339

ΒΙΚΤΩΡΙΑ ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Τέσσερα ποιήματα 343

ΑΛΚΥΟΝΗ ΠΑΠΑΔΑΚΗ, Εκείνος ο Απρίλης (διήγημα) 348

ΑΛΕΞΗΣ ΖΕΡΒΑΝΟΣ, Τα λόγια του ποιητή 352

ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΚΑΚΑΤΣΑΚΗΣ, Τρία καλοκαιρινά ποιήματα 353

ΜΑΙΡΙΛΗ ΚΟΡΦΙΑΤΗ, Μεσόγειος ΙΙ, ΙΙΙ, και Stuttgart Baolcamustatt 355

CLIFF COOK, Στο φαράγγι της Αγίας Ειρήνης 357

ΜΑΡΙΑ ΧΝΑΡΑΚΗ, Λόγος για ένα χρώμα (π.χ. κόκκινο) 360

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΡΤΑΚΗΣ, Νοσοκομείο «Άγιος Γεώργιος» 361

ΑΝΤΩΝΗΣ ΠΥΡΟΒΟΛΑΚΗΣ, Το σπίτι των ιβίσκων 362

ΑΔΑΜ ΚΑΣΤΡΙΝΑΚΗΣ, Επωδός 363

ΒΟΥΛΑ ΕΠΙΤΡΟΠΑΚΗ, Λόγχη 364

ΜΑΝΟΛΗΣ ΚΕΡΑΜΙΤΣΟΓΛΟΥ, Το φαράγγι 365

ΝΑΝΑ ΚΑΛΑΪΤΖΑΚΗ, Συμβιβασμός 377

ΜΑΡΙΑ ΞΗΡΟΥΧΑΚΗ, Το ραντεβού 389

ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΝΤΩΝΑΚΗΣ, Το γράμμα 391

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΒΟΥΤΣΑΚΗ, Το σπίτι των ειδώλων 395

ΜΑΝΩΛΙΑ ΒΟΥΓΙΟΥΚΑΛΑΚΗ, Η χώρα των ποιητών 396

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗ, Μπράβο σας μωρέ 397

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΠΑΥΛΙΔΟΥ, Πριν είκοσι δύο χρόνια 399

ΖΑΧΑΡΟΥΛΑ ΚΛΗΜΑΤΣΑΚΗ, Θάνατος σάρκας - θάνατος ψυχής; 402

ΣΤΕΛΛΑ ΠΕΤΡΑΚΗ, Για τα παιδιά του Πολυτεχνείου 403

ΑΠΟΣΤΟΛΗΣ ΑΝΔΡΕΟΥ, Η «αποκέντρωση» του εκπαιδευτικού συστήματος: Ζητήματα θεωρίας και ένα πλαίσιο συζήτησης. 405

ΡΕΝΑ ΛΟΥΤΖΑΚΗ, Ο χορός και η ανθρωπολογική έρευνα 419

ΒΑΣΙΛΗΣ Γ. ΧΑΡΩΝΙΤΗΣ, Η χαρδημίνα 429

ΑΛΕΚΟΣ Μ. ΘΕΟΔΩΡΟΓΛΑΚΗΣ, Μορφές του παλιού καιρού. Στέλιος ο Καλαθάς..... 437

Γ. Π. ΕΚΚΕΚΑΚΗΣ, Ένα όψιμο περιηγητικό κείμενο για τα Χανιά του 1918 443

ΕΥΤΥΧΗΣ ΜΑΛΕΦΑΚΗΣ, Ένα φρούριο με ματωμένη ιστορία. Το Φραγκοκάστελλο των Σφακίων και οι νικήτειοι αγώνες 451

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΑΡΤΑΚΙΣ, Το χρονικό ιδρύσεως της Εταιρείας Θεάτρου Κρήτης 459

ΕΛΠΙΝΙΚΗ ΝΙΚΟΛΟΥΔΑΚΗ-ΣΟΥΡΗ, «Έργα και ημέραι» των Αρχανών. Η φωτογραφία ως μνήμης εγκώμιον. (Προσωπική ανάγνωση της φωτογραφικής συλλογής της Ρένας Ταχατάκη) 477

ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ. Αρτεμισίας Χαριτάκη-Καψωμένου, Ο Επαναστάτης 489

ΜΑΡΙΚΑ ΤΖΕΡΑΚΗ-ΒΛΑΣΣΟΠΟΥΛΟΥ, Το μπεγιραύγουλο 491

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Με τον πέμπτο αυτό τόμο η **Ελλωτία** συμπληρώνει πέντε χρόνια ζωής και δυναμικής παρουσίας σε θέματα Κρητολογίας, γενικότερα ιστορίας, λαογραφίας, λογοτεχνίας κ.ά.

Η συντακτική επιτροπή της, αντλώντας δύναμη από το αγκάλιασμα που έδειξε στην **Ελλωτία** ο πνευματικός κόσμος της Κρήτης, και όχι μόνο, δίνει σε σας, τους φίλους της, την υπόσχεση, που σας είχε δώσει και πέρυσι, ότι κάθε νέο χρόνο θα έχετε μια **Ελλωτία** καλύτερη από την προηγούμενη.

Η συντακτική επιτροπή

1996

Εξήντα χρόνια χωρίς το δημιουργό της Μεγάλης Ελλάδας και πενήντα πέντε χρόνια από τη Μάχη της Κρήτης και την Αντίσταση του Λαού μας.

Πέρασαν κιόλας 60 χρόνια από την αποδημία του μεγάλου τέκνου των Χανίων, της Κρήτης, της Ελλάδας. Πέρασαν εξήντα χρόνια από το θάνατο του Ελευθερίου Βενιζέλου, του επαναστάτη του Θερίσου και του Ακρωτηρίου, του πρωθυπουργού που παρέλαβε την Ελλάδα που εκτεινόταν μέχρι την Ελασσόνα και την έφερε στα πρόθυρα της Βασιλεύουσας των πόλεων και τα αγιασμένα χώματα της Ιωνίας.

Όλοι οι Έλληνες κλίνουμε ευλαβικά το γόνυ στη μνήμη του και στέλνουμε το δάκρυ μας σπονδή στον Εθνάρχη που μεγαλούργησε και δόξασε την Ελλάδα.

Στα εξήντα αυτά χρόνια αφιερώνεται αυτός ο τόμος της ΕΛΛΩΤΙΑΣ.

Πέρασαν όμως και 55 χρόνια από τη Μάχη της Κρήτης και την Αντίσταση του Λαού μας.

Και φέτος η Κρήτη μας θα ανοίξει την αγκαλιά της στους φίλους, τους απόμαχους Συμμάχους, τους Βετεράνους της Μάχης της Κρήτης.

Και όλοι οι Κρήτες, όλοι οι Έλληνες θα τιμήσουμε αυτούς, που μαζί, χωρίς διακρίσεις, αντιμετώπισαν τη λαίλαπα του Ναζισμού, πάλαιψαν για τα ιερα και τα όσια στα αιματοβαμμένα μας χώματα.

Και αυτοί οι πρωταγωνιστές της Μάχης της Κρήτης και της Αντίστασης του Λαού μας όλο και λιγοστεύουν.

Τιμάμε όλους εκείνους και καταθέτουμε την ευγνωμοσύνη και το σεβασμό μας.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΖΑΝΑΚΑΚΗΣ
Δήμαρχος Χανίων

ΓΙΩΡΓΟΣ Χ. ΜΠΙΡΙΝΤΑΚΗΣ

Η ΜΕΓΑΛΟΠΡΕΠΗΣ ΚΗΔΕΙΑ ΤΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ

ΕΝΑ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΑΠΟ ΑΔΗΜΟΣΙΕΥΤΑ ΝΤΟΚΟΥΜΕΝΤΑ ΣΤΗΝ 60ΕΤΗΡΙΔΑ ΑΠΟ ΤΟ ΘΑΝΑΤΟ ΤΟΥ

Κάμπος πράσινος. Ἐλιές, πορτοκαλιές, λεμονιές σέ γῆ κοκκινόμαυρη. Καί πέρα λόφος κατάφυτος.

Καί ξαφνικά ἕνας διάλογος μακρινός, μεγαλόφωνος, μεταξύ δυό Κρητικῶν πού δέ φαίνονται, ἀπό λόφο σέ λόφο, κόβει τή σιγή τοῦ κάμπου.

– «Σύντεκνεεεε... Ἔεεεε! Σύντεκνεεεε...»

– «Ἔεεε! Ἀκούω!...»

– «Κακά μαντάταααα...»

– «...»

– «Ὁ Ἀρχηγός ἀπέθανε...!»

Σιωπή.

Καί σε λίγο,

– «Θεός σχωρέσει τήν ψυχή του!... Κι ἄν πέθανε, γιά μᾶς ποτέ δέ θά πεθάνει».

Καί πάλι ἁπλώθηκε σιγή στόν ἤρεμο, τόν εὔφορο κάμπο.

Από το ημερολόγιο Πηνελόπης Σ. Δέλτα
Κηφισιά, Τρίτη 31 Μαρτίου 1936

Στις 18 Μαρτίου 1936, Τετάρτη, ώρα Ελλάδας 10 π.μ. άφηνε την τελευταία του πνοή στο Παρίσι, στο διαμέρισμά του στην οδό Beaujon (Μποζόν) αριθμ. 22 κοντά στην Ετουάλ στα Ηλύσια Πεδία ο Ελευθέριος Βενιζέλος του Κυριάκου και της Στυλιανής, σε ηλικία 72 χρόνων.

Ένα σοβαρό εγκεφαλικό επεισόδιο, που έπαθε ξημερώματα Παρασκευής 13 Μαρτίου, στο κρεβάτι του την ώρα που κοιμόταν, κατέληξε πέντε μέρες αργότερα μοιραίο για τον άνθρωπο που 'χε πάρει εφτά φορές στα χέρια του τις τύχες της

πατρίδας μας –δώδεκα χρόνια και πέντε μήνες συνολικά πρωθυπουργός της– για το θεμελιωτή της Νεώτερης Ελλάδας, για τον οραματιστή της Μεγάλης Ιδέας.

«Ο Κρητογεννής Ζευς τέθνηκεν». «Ο χρυσαετός απέθανε». «Ζευς τέθνηκεν, Ψηλορείτης θρηνεί». «Ήλιος έσβησε - Δρυς έπεσε». «Πάντα με μαύρα τα βουνά και στέκουν βουρκωμένα». «Η πλάκα του ανατριχιά πώς θα τονέ σκεπάσει»· θα 'ναι τις επόμενες μέρες οι τίτλοι των εφημερίδων και τα επιγράμματα της πένθιμης διακόσμησης στα Χανιά.

Την ίδια μέρα του θανάτου του, το απόγευμα, έγινε η ταρίχευση του νεκρού και «ο εν Παρισίοις Έλλην γλύπτης Απάρτης εκλήθη παρά των οικείων του δια να λάβη το εκμαγείον του προσώπου του». ("Αθηναϊκά Νέα" της 22/3/1936).

«Την επόμενη ημέρα, 19 του μήνα μέχρις ότου ετοιμασθή το ειδικό φέρετρο, ο νεκρός παρέμεινε στο κρεβάτι. Το φέρετρο ήταν έτοιμο την άλλη μέρα είκοσι του μήνα. Ήταν 5 το απόγευμα όταν ο νεκρός του Εθνάρχου ετοποθετήθη εις το φέρετρόν του. Τότε εψάλη δέησι. [...] Στις 21 του μήνα ημέρα Σάββατο και ώραν 9.15' η σορός του Εθνάρχου μετεφέρθη εις την Ελλην. Εκκλησία "Άγιος Στέφανος" και στις 11 εψάλη νεκρώσιμος ακολουθία εις την οποίαν ευρίσκετο πλήθος κόσμου μεταξύ των οποίων και διακεκριμένες προσωπικότητες της πνευματικής, της πολιτικής και στρατιωτικής Γαλλίας, αλλά και δικοί μας» (Ανδρέα Γυπαράκη: Οι τελευταίες στιγμές του Ελευθερίου Βενιζέλου).

Στην εκκλησία του Αγίου Στεφάνου η τίμια σορός του Δημιουργού παρέμεινε για λαϊκό προσκύνημα μέχρι τις πρώτες απογευματινές ώρες της Δευτέρας 23 Μαρτίου 1936, οπότε, διασχίζοντας ολόκληρο σχεδόν το Παρίσι, μεταφέρθηκε στο σιδηροδρομικό σταθμό της Λυών (Gâre de Lyon). Εκεί –ενώ αποδίδονταν τιμές από την περίφημη Φρουρά του Προέδρου της Γαλλικής Δημοκρατίας και στρατιωτικά τμήματα σε σχηματισμό παρέλασης περνούσαν τιμητικά μπροστά από το νεκρό– τοποθετήθηκε σε ειδικό βαγόνι που προσδέθηκε στην ταχεία αμαξοστοιχία Παρίσι-Μιλάνο-Μπρίντεζι, η οποία ξεκίνησε σιγά σιγά με συγκινητικές εκδηλώσεις συντριβής και αποχαιρετισμού εκ μέρους των παρισταμένων.

Η τότε Ελληνική Κυβέρνηση με επικεφαλής τον Κωνσταντίνο Δεμερτζή αποφάσισε, αρχικά, η σορός του Βενιζέλου, πριν μεταφερθεί στα Χανιά για ταφή, να εκτεθεί σε λαϊκό προσκύνημα στην Αθήνα. Αλλά ο "αντιβενιζελισμός" της εποχής, δημιουργώντας επεισόδια και απειλώντας ταραχές και άλλα έκτροπα, την οδήγησε σε τροποποίηση του αρχικού προγράμματος. (Ίσως, επί πλέον, ενοχλήθηκε από τη διεθνή αναγνώριση του Βενιζέλου και την παγκόσμια συγκίνηση που είχε προκαλέσει ο θάνατός του, όπως και από την εξαιρετική λαμπρότητα με την οποία ιδιαίτερα Τον τίμησε η γαλλική, αλλά και η ιταλική, κυβέρνηση).

Έτσι όταν το πρωί της Πέμπτης 26/3/1936 η αμαξοστοιχία έφτασε στο Μπρίντεζι, τα αντιτορπιλλικά "Ναύαρχος Παύλος Κουντουριώτης" και "Ψαρά" –που είχαν σταλθεί εκεί από την Κυβέρνηση για να παραλάβουν το νεκρό– είχαν ήδη πάρει εντολή να Τον μεταφέρουν κατευθείαν στα Χανιά. Την ίδια μέρα το απόγευμα απόπλευσαν με προορισμό το λιμάνι των Χανίων μέσω Ισθμού της Κορίνθου.

Στα Χανιά, στη γενέτειρά του επιτέλους ο νεκρός, από το πρωί της Παρασκευής 27ης Μαρτίου 1936, κηδεύεται αυθημερόν από το Μητροπολιτικό Ναό. Μετά τη νεκρώσιμη ακολουθία «η νεκρική πομπή κατηυθύνθη δια των οδών Ποτιέ [σημερινή Χάληδων], Πλατείας Νέων Καταστημάτων, Αγοράς, Δραγούμη [σημερινή Δημοκρατίας], Δικαστηρίων, Μπόλαρη [σημερινή Ηρώων Πολυτεχνείου] και Χαλέπας [σημερινή Ελευθ. Βενιζέλου] εις τον ναόν της Αγίας Μαγδαληνής όπου την 1 μ.μ. εναπετέθη εις λαϊκόν προσκύνημα. Επηκολούθησε η κατάθεσις 1400 στεφάνων. Αμέσως δε ήρχισεν το προσκύνημα του νεκρού τόσος δε ήτο ο συνωστισμός ώστε και λιποθυμίαι εσημειώθησαν και έκτακτα μέτρα τάξεως ελήφθησαν. [...] Σημειωτέον ότι την κηδείαν παρηκολούθησαν αντιπρόσωποι του διεθνούς τύπου» ("Παρατηρητής" αρ. φυλ. 2564 της 28/3/1936), ενώ τις προηγούμενες μέρες «αφίκοντο δύο οπερατέρ αντιπρόσωποι κινηματογραφικών επιχειρήσεων δια την κινηματογράφησιν(*) της νεκρικής πομπής και δύο φωτορεπόρτερς» ("Παρατηρητής" αρ. φυλ. 2562 της 26/3/1936).

Στην Αγία Μαγδαληνή της Χαλέπας –ενώ οι καμπάνες των εκκλησιών χτυπούν πένθιμα– ο νεκρός Βενιζέλος, στολισμένος με γιασεμιά και άσπρα τριαντάφυλλα, δέχεται από χιλιάδες λαού με κατάνυξη μέρα και νύχτα τον "τελευταίον ασπασμόν", τα δάκρυα και το σπαραγμό του, μέχρι το πρωί της 29ης Μαρτίου 1936, ημέρα της ταφής του. Ακόμα και κείνη τη μέρα είχαν έρθει δυο πλοία γεμάτα με προσκυνητές. «Οι προσκυνηταί κοιτούν εις το υαλόφρακτον άνοιγμα και αντικρίζουν την μορφήν εκείνου παγερώς ωχράν, αδυνατισμένην και με μικρούς θρόμβους αίματος εις τα χείλη» ("Νέος Κόσμος" αρ. φυλ. 1002 της 29/3/1936). «Από το απόγευμα της Παρασκευής μέχρι των πρωινών ωρών της χθες παρήλασαν προ του φερέτρου του μεγάλου νεκρού Ελευθερίου Βενιζέλου εις τον ναόν

(*) Την επόμενη της κηδείας βδομάδα τα σινεμά των Χανίων πρόβαλαν πράγματι ως "ζουρνάλ" την κινηματογράφηση. Επίσης, πρόσφατα (22/12/1994), η ΕΤ-2 στη σειρά "ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΤΗ ΧΑΜΕΝΗ ΕΙΚΟΝΑ", παραγωγή της CINETIC (Εκπομπή 6η) και παλαιότερα, πάλι η ΕΤ-2, κάτω από τον τίτλο "Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΕΝΟΣ ΜΕΓΑΛΟΥ" (μια παραγωγή ΕΤ-2 και ΣΙΝΕΓΚΡΟΥΠ, του 1993) είχε προβάλει εκτεταμένα αποσπάσματα αυτής της ίδιας παλιάς κινηματογράφησης.

της Αγίας Μαγδαληνής Χαλέπας πλέον των 200.000 λαού πάσης τάξεως και ηλικίας» γράφει η εφημερίδα "Βήμα του Λαού" στις 30/3/1936 (αρ. φυλ. 325).

Η Κυριακή 29 Μαρτίου 1936 είναι η μέρα της παντοτινής ένωσης του Μεγάλου Τέκνου της Κρήτης με τη Μητέρα γενέθλια γη. Η πομπή του ενταφιασμού ξεκινά λίγο μετά τις 11 το πρωί από την εκκλησία της Αγίας Μαγδαληνής για να καταλήξει μέσα από το στενό τότε δρόμο του Ακρωτηρίου στον τάφο μπροστά από το εκκλησάκι του Προφήτη Ηλία. Το φέρετρο έχει εναποτεθεί «επ' αυτοκινήτου διασκευασμένου πενθίμως, με βρακοφόρους εκατέρωθεν [...]. Υπήρξε εξόχως επιβλητικόν το θέαμα των χιλιάδων λαού και ήτο θεαματικώτατον όλος ο χώρος από την Χαλέπαν έως τον Προφήτ' Ηλία, κατά πλάτος όλαι αι κλιτύες, να είναι κατάμεστοι κόσμου» ("Παρατηρητής" αρ. φυλ. 2566 της 30/3/1936)· «άπειρον πλήθος υπολογιζόμενον εις 30 χιλιάδας». ("Έθνος" αρ. φυλ. 7706 της 29/3/1936).

Και την 1η μ.μ. το φέρετρο ακούμπησε απαλά σε λευκά τριαντάφυλλα που είχαν έρθει αεροπορικώς μέσα σε ειδικό ψυγείο από την Κωνσταντινούπολη και είχαν σκορπιστεί σε μεγάλη ποσότητα στον ανοικτό τάφο του Εθνάρχη. «Η Έλενα Βενιζέλου εκλείδωσε το μικρόν κάλυμμα του φερέτρου όπου υπήρχεν ο υελόφρακτος φεγγίτης και ακολούθως ετέθη η μαρμαρίνη πλαξ φέρουσα και τας χρονολογίας της γεννήσεως και του θανάτου του εκλιπόντος» ("Ελεύθερον Βήμα" αρ. φυλ. 4937 της 30/3/1936).

Η ώρα ήταν 4 μ.μ. της Κυριακής 29 Μαρτίου 1936.

* * *

Διακόσιες εβδομήντα ώρες –πάνω από έντεκα μερόνυχτα– πέρασαν από τη στιγμή του θανάτου του Μεγάλου Ανδρός μέχρι τη στιγμή που η πλάκα του τάφου του στο Ακρωτήρι των Χανίων, μπροστά από τη μικρή γραφική εκκλησία του Προφήτη Ηλία, Τον σκέπασε οριστικά κρύβοντάς Τον με ευλάβεια για πάντα στα ηρωικά χώματα της Κρήτης Του που πάντα υπεραγαπούσε και με νοσταλγία θυμόταν και επιθυμούσε.

Πέθανε στα ξένα, εξόριστος της αχαριστίας του λαού, που τόσο πιστά και αποδοτικά υπηρέτησε, και των πολιτικών δολοπλοκιών των ανεγκέφαλων αντιπάλων του, ακριβώς τότε που οι «περιστάσεις είχαν κάνει δυνατή την επιστροφή του στην Κρήτη» και είχαν αρχίσει να «ωριμάζουν τα πράγματα», ακριβώς τότε που η Ελλάδα υπέρ πάντα άλλον Τον είχε ανάγκη. Ήταν η εποχή που οι παγκόσμιες διεργασίες, ξεστρατισμένες από τους δικτάτορες του φασισμού (Χίτλερ, Μουσολίνι...) και την αφέλεια των ηγετών των ευρωπαϊκών χωρών, οδηγούσαν με

μαθηματική ακρίβεια σε μια νέα παγκόσμια σύρραξη.

Αν είχε ζήσει ο Βενιζέλος λίγο παραπάνω, ίσως τα "πράγματα" στην Υφήλιο να ήταν διαφορετικά, ίσως να 'χε αποκλιμακωθεί η ένταση και να είχε αποτραπεί ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, ίσως η Ελλάδα να μην είχε υποστεί τα δεινά του πολέμου, ίσως η σημερινή Ελλάδα να 'ταν κραταιότερη! Έχει γραφτεί πως λίγο πριν πεθάνει είχε πολλές επαφές και προετοίμαζε κάποια κίνηση για την παγκόσμια ειρήνη, είχε κάποιους άσους στο μανίκι του...!

* * *

Το φωτογραφικό αφιέρωμα που ακολουθεί είναι απότιση ελάχιστου φόρου τιμής στο Δημιουργό της Μεγάλης Ελλάδας των δυο ηπείρων και των πέντε θαλασσών, για τα 60 χρόνια από το θάνατό Του.

Οι φωτογραφίες που παρατίθενται βλέπουν για πρώτη φορά το φως της δημοσιότητας και προέρχονται όλες από το φωτογραφικό αρχείο του γράφοντα, το οποίον είναι αποκλειστικά υλικό του ερασιτέχνη φωτογράφου αείμνηστου πατέρα μου Χαρίδημου Γ. Μπριντάκη.

Μολονότι είναι γεγονός πως «μια φωτογραφία αξίζει όσο χίλιες λέξεις» προτίμησα να τις συνοδεύσω με εκτεταμένα σχόλια και επεξηγήσεις γιατί θεωρώ πως πρέπει κανείς να "βλέπει" πραγματικά ό,τι "κοιτάζει"...

1.

Πλήθος κόσμου περιμένει στην πλατεία του Σαντριβανιού των Χανίων το πρωί της Παρασκευής 27 Μαρτίου 1936 την άφιξη των αντιτορπιλλικών "Ναύαρχος Παύλος Κουντουριώτης" και "Ψαρά" από Μπρίντεζι της Ιταλίας με τη σορό του Εθνάρχη και "Σπέτσαι" από Πειραιά με τους επισήμους. Στο βάθος δεξιά, φαίνονται μερικά από τα πλοία που διακίνησαν τους χιλιάδες προσκυνητές του Μεγάλου Νεκρού, ειδικά για την κηδεία Του και για "τον τελευταίον ασπασμόν". Αριστερά, φαίνεται ο Φιρκάς και η περιοχή του τότε κοσμικού κέντρου "Ακταίον", όπου αποβιβάζονταν οι αφικνούμενοι απλοί άνθρωποι.

Η σορός, με λευκή βενζινάκατο –η μόνη λευκή ανάμεσα στις άλλες λέμβους που είχαν βαφτεί μαύρες– και οι υψηλοί επίσημοι (οι οικείοι του νεκρού, αρχηγοί κομμάτων και οι αντιπρόσωποι του τότε βασιλιά Γεώργιου του Β' και της Κυβερνήσεως) μεταφέρθηκαν στην (ίδια) μικρή προβλήτα-εξέδρα που υπάρχει και σήμερα μπροστά από το "Πλάζα" (τότε λεγόταν «η προ του "Καπρίς" εξέδρα»). Απ' εκεί, άρχισε να διαμορφώνεται η νεκρική πομπή προς τη Μητρόπολη, όπως ήδη δείχνει η συγκέντρωση μπροστά από τις δυο μικρές στήλες που 'χαν στηθεί στη μικρή προβλήτα.

Ο κόσμος, εκτός από το δάπεδο της πλατείας, έχει κατακλύσει και τις στέγες, τις ταράτσες και τα μπαλκόνια των γύρω κτισμάτων. Στην ταράτσα του καφενείου του Παύλου Παπαμανωλιουδάκη (τότε) –όπου σήμερα στεγάζεται το café-bar "ABC"– ή σε κάποιο μπαλκόνι του ψηλού κτιρίου πίσω του έχει στηθεί και η φωτογραφική μηχανή για να "τραβήξει" από ψηλά πανοραμικά το μεγάλο γεγονός. Όλες οι φωτογραφίες της κηδείας που ακολουθούν –τόσο στην περιοχή του Σαντριβανιού (φωτογρ. 1 έως 8), όσον και στη σημερινή οδό Δημοκρατίας (φωτογρ. 9 έως 11)– σε αντίθεση με όσες έχουν δημοσιευθεί μέχρι σήμερα, είναι από ψηλά. Ο φωτογράφος ήθελε να δώσει σ' όλο της το μεγαλείο τη μεγαλειώδη συγκέντρωση του λαού και τη μεγαλοπρεπή κηδεία του Ελευθερίου Βενιζέλου.

Στη φωτογραφία φαίνονται παραδοσιακά κτίρια που ακόμα υπάρχουν: το παλιό ξενοδοχείο "Πλάζα", που πρόσφατα έγινε club, και το τότε "Καφενείον Βιμ" στη γωνία με την οδό Κανεβάρο, που σήμερα στεγάζει παρόμοιες μοντέρνες δραστηριότητες –την καφετέρια "Μούσες" στο ισόγειο κ.ά. Προσέξτε –και στις επόμενες φωτογραφίες– τη μόδα της εποχής: το "ρεμπούμπλικο" πάει... σύννεφο. Σήμερα μόνο κάποιος "παλαιός" ή... αλλοπαρμένος εμφανίζεται καπελωμένος!

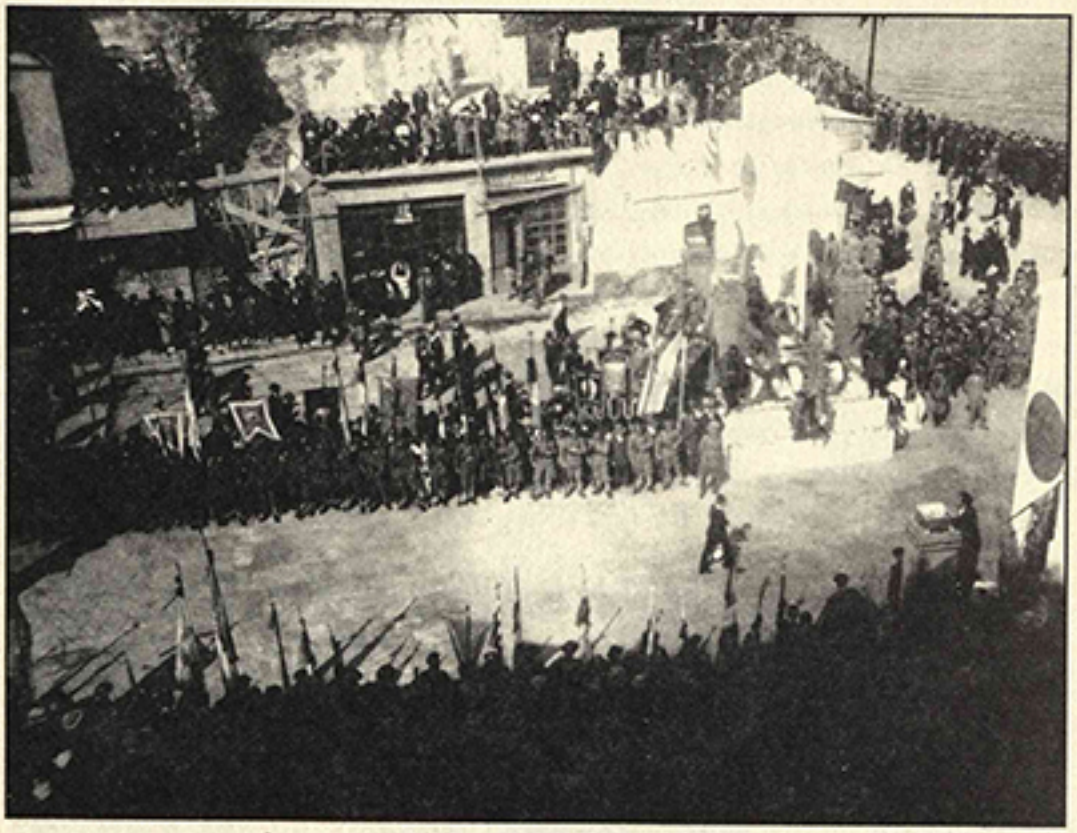

2.

Άλλο τμήμα της πλατείας Ελευθερίου Βενιζέλου στο Σαντριβάνι με τον κόσμο να περιμένει «μετ' αφάτου οδύνης» το νεκρό Πατέρα του. Διακρίνονται τα λάβαρα, τα εξαπτέρυγα και οι σημαίες των διαφόρων αντιπροσωπειών που θα πάρουν μέρος στη νεκρική πομπή, η παράταξη των στρατιωτών και δυο άλλες -μεγαλύτερες από τις προηγούμενες στη φωτογρ. 1- αναθυματικές στήλες-εξέδρες που στήθηκαν ειδικά για την περίσταση και φρουρούνται από Κρήτες βρακοφόρους.

Οι ταράτσες είναι κατάμεστες από Χανιώτες και ξένους -από την υπόλοιπη Κρήτη και την άλλη Ελλάδα. Τις προηγούμενες μέρες η πρωινή εφημερίδα των Χανίων "Παρατηρητής" έγραφε: «ΑΝΑΓΚΗ ΠΡΟΝΟΙΑΣ. Δια την πρόληψιν δυστυχημάτων πρέπει να εξακριβωθή από τούδε η κατάστασις των μπαλκονιών της προκυμαίας και των οδών εξ ων θα διέλθη η νεκρική πομπή. Είναι όλα σαράβαλα και δεν θα μπορούν οι ιδιοκτήται να εμποδίσουν τον κόσμον να εισέλθη. Ας περιέλθη ένας μηχανικός τα σημεία αυτά» (Τρίτη 24/3/1936, αρ. φυλ. 2560, στήλη "Παρατηρήσεις"). Πραγματικά η κοσμοσυρροή ήταν τέτοια που στις επόμενες φωτογραφίες θα καταλάβουμε πάρα πολύ καλά τι εννοούσε και πόσο δίκιο είχε η εφημερίδα!

3.

Η σορός του Μεγάλου Τέκνου της Κρήτης έχει έρθει ήδη από τις 7 π.μ. της 27ης/3/1936 στο λιμάνι των Χανίων με το αντιτορπιλλικό "Ναύαρχος Παύλος Κουντουριώτης" –που ο ίδιος ο Βενιζέλος είχε αγοράσει όταν ήταν πρωθυπουργός. Στο Μπρίντεζι ο νεκρός, καλυμμένος με την Κυανόλευκη και μέσα σε άνθη, είχε τοποθετηθεί τις απογευματινές ώρες της 26/3/1936 πάνω σε βάθρο κάτω από τον πυργίσκο του πρωραίου τηλεβόλου του αντιτορπιλλικού, που αμέσως απέπλευσε κατευθείαν για το λιμάνι των Χανίων.

Στη φωτογραφία λίγο μετά τις 10 π.μ. η πένθιμη πομπή για τον Καθεδρικό Ναό των Εισοδίων έχει ξεκινήσει. Προηγείται ο λόχος του Προτύπου Τάγματος Ευζώνων, που ήρθε από την Αθήνα ειδικά για να αποδώσει τιμές και αυτός μαζί με τμήμα στρατού και τιμητική φρουρά Κρητών βρακοφόρων. Άλλωστε η κυβέρνηση Κ. Δεμερτζή είχε αποφασίσει να απονεμηθούν στον εκλιπόντα τιμές Μεγαλόσταυρου και Πρωθυπουργού εν ενεργεία και να γίνει η κηδεία "δημοσία δαπάνη".

Προσέξτε την πένθιμη διακόσμηση –με μαύρες πλερέζες– στο μπαλκόνι του κτιρίου –είναι το γωνιαίο με την οδό Ζαμπελίου– και στο σιδηρόπλεκτο παραδοσιακό στύλο στη μέση της πλατείας. Ήδη ο Δήμος Χανίων «δια την όσον ένεστι επιβλητικωτέραν

κηδείαν του Μεγάλου νεκρού» είχε αποφασίσει τη σύσταση επιτροπής «η οποία επεφορτίσθη με τας λεπτομερείας της πενθίμου διακοσμήσεως της πόλεως» ("Παρατηρητής" αρ. φυλ. 2558 της 21/3/1936), ταυτόχρονα, όμως, παρακαλούνται «οι συνδημότες μας όπως [...] εξ ατομικής πρωτοβουλίας προβώσιν εις την πένθιμον διακόσμησιν των οικιών και καταστημάτων αυτών καθότι [...] ο Δήμος δεν δύναται να ανταποκριθή μόνος εις την πένθιμον όψιν της πόλεως [...]. Ο Δήμος θέλει ενεργήσει δια την πένθιμον παράστασιν των Δημοτικών Καταστημάτων, ηλεκτρικών φανών κλπ.». Επίσης, ο Δήμαρχος παρακαλεί «τους κατόχους οικιών περί τον λιμένα όπως υδροχρωματίσουν και διακοσμίσουν ταύτας ώστε να μη σχηματισθή κακή εντύπωσις εις τους ερχομένους ξένους δεδομένου ότι η εντός των φρουρίων πόλις είναι παλαιά». Παράλληλα «αναμένεται εξ Αθηνών ειδικός διακοσμητής (κ. Αμπελάς) υπό την επίβλεψιν του οποίου θα γίνη η πένθιμος διακόσμησις όσον ένεστι πλέον καλλιτεχνική» ("Παρατηρητής" αρ. φυλ. 2560 της 24/3/1936).

Το κτίριο στην άλλη γωνιά της οδού Ζαμπελίου με την οδό Χάληδων (τότε Ναυάρχου Ποτιέ) είναι η παλιά Δημαρχία που είχε καεί από πυρκαγιά στις 10/5/1928 και παραμένει από τότε στην ίδια ουσιαστικά κατάσταση μέχρι τις μέρες μας.

4.

Η καταγραφή της μεγαλειώδους νεκρικής πομπής προς το Μητροπολιτικό Ναό αρχίζει να ξετυλίγεται με αξιοθαύμαστη επιδεξιότητα. Ο φωτογράφος με κινηματογραφική συνείδηση, ακρίβεια και μεθοδικότητα "παίρνει" σε διαδοχικά στιγμιότυπα (ενσταντανέ) την κίνηση της πομπής εστιάζοντας κάθε φορά σε διαφορετικό σημείο το ενδιαφέρον. Εδώ το κυρίως τμήμα των Ευζώνων –που ακολουθεί τους προπομπούς της προηγούμενης φωτογραφίας– περνά ανάμεσα από τις δυο μεγάλες πένθιμες αναθυματικές στήλες: "ΑΚΡΩΤΗΡΙ 1897" γράφει η αριστερή και "ΘΕΡΙΣΣΟΝ 10 ΜΑΡΤΙΟΥ 1905" η άλλη– δυο από τους πολλούς ιστορικούς σταθμούς και φάσεις της πολιτικής και πατριωτικής διαδρομής και δράσης του Ελευθερίου Βενιζέλου. Στην μπροστινή όψη τους αναγράφονται τα βιολογικά άκρα της ζωής του: "ΓΕΝΝΗΣΙΣ 1864" και "ΘΑΝΑΤΟΣ 1936". Στη δεξιά στήλη είναι αναρτημένη η επαναστατική σημαία του Θερίσου, ενώ στην εξέδρα στη βάση της στήλης υπάρχει ένας σπασμένος τροχός άμαξας (βλέπε σχόλια στη φωτογρ. 7).

Τους Εύζωνες θα ακολουθήσουν Μουσικές του Στρατού, του Ναυτικού, Φιλαρμονικές και ο Κλήρος.

5.

Ο Κλήρος με επικεφαλής το Μητροπολίτη Κρήτης Τιμόθεο και τους Επισκόπους Χανίων, Αρκαδίου, Κισάμου, Ρεθύμνης και Πέτρας προηγούνται της σορού. Διακρίνεται το διάτρητο ιστορικό λάβαρο της Μονής Αρκαδίου που ακολουθεί και οι πρώτοι Κρήτες βρακοφόροι που σύρουν τον καλλίβαντα πυροβόλου όπου έχει εναποτεθεί ο Αθάνατος Νεκρός.

6.

Τις εσπερινές ώρες της 25ης/3/1936 είχε μεταφερθεί από την Αθήνα με το ατμόπλοιο "Ακρόπολις" ένας κιλλίβαντας πυροβόλου και είχε παραδοθεί στη Μεραρχία.

Έτσι πρωί-πρωί ανήμερα της κηδείας (27/3/1936) περίμενε στο κέντρο του κενού χώρου μπροστά από την εξέδρα αποβίβασης για να δεχτεί το σεπτό σκήνωμα του Μεγάλου Αρχηγού. Στη φωτογραφία εκατό περίπου ευσταλείς και γιγαντόσωμοι Κρήτες βρακοφόροι με βαθύτατη οδύνη σύρουν το μεγαλοπρεπή κιλλίβαντα με το φέρετρο του Ελευθερίου Βενιζέλου. Ακολουθούν συντετριμμένοι Κρήτες αγωνιστές.

Ήδη, μια βδομάδα πιο πριν ο Δήμος Χανίων κατά την κατάστρωση των λεπτομερειών της πένθιμης τελετής είχε καταρτίσει και «επιτροπήν δια την εξεύρεσιν ενός αριθμού ευσταλών βρακοφόρων (με σαλβάρι, μαύρο υποκάμισο, μαύρη πετσέτα και οπλισμόν και ωραίον παράστημα) οίτινες θα αποτελέσουν την τιμητικήν συνοδείαν του φερέτρου» ("Παρατηρητής" αρ. φυλ. 2558 της 21/3/1936). Οι ανάγκες ήταν μεγάλες αφού οι βρακοφόροι επρόκειτο να χρησιμοποιηθούν και για να παραταχθούν κατά μήκος όλης της διαδρομής της πομπής μετά τη Μητρόπολη μέχρι την Αγία Μαγδαληνή Χαλέπας. Ευτυχώς η προσέλευση ήταν ικανοποιητική. Ακόμη και «εκ Ρεθύμνης αφίχθησαν ενταύθα δεκαπέντε βρακοφόροι». ("Παρατηρητής" αρ. φυλ. 2562, της 26/3/1936).

7.

Ο φακός της φωτογραφικής μηχανής έχει συλλάβει μέσα στο οπτικό της πεδίο το σύνολο του δράματος: το νεκρικό φέρετρο πάνω στον κιλλίβαντα σκεπασμένο με την Ελληνική σημαία· τους Κρήτες αγωνιστές και συμπολεμιστές του Αρχηγού να Τον συντροφεύουν· τη σύζυγό Του Έλενα και τα παιδιά Του Κυριάκο και Σοφοκλή καταδυγκινημένους· τον τότε διάδοχο Παύλο, εκπρόσωπο του τότε βασιλιά Γεωργίου Β' με τους εκπροσώπους της Κυβέρνησης να ακολουθούν· τους αρχηγούς των κομμάτων Θ. Σοφούλη, Γ. Καφαντάρη, Αλ. Μυλωνά και Αλ. Παπαναστασίου συντετριμμένους· και το μεγάλο πλήθος του λαού γεμάτο πόνο και λύπη.

Παρά τον πρωτοφανή συνωστισμό επικρατεί κατανυκτική σιγή· κάπου-κάπου μόνο διακόπτεται από τους λυγμούς και τα μοιρολόγια του οδυρόμενου λαού.

Στη φωτογραφία σε πρώτο πλάνο δεξιά πάνω στην εξέδρα της αναθυματικής στήλης φαίνεται καθαρά ο σπασμένος τροχός μιας άμαξας. Συμβολίζει «την θραυσθείσαν διάνοιαν του μεγίστου των Ελλήνων πολιτικών», «το πνεύμα του Βενιζέλου, το οποίον ενίκησεν ο θάνατος», «τον χαμόν του Ελευθερίου Βενιζέλου»! (Εφημερίδα Αθηνών "Νέος Κόσμος", αρ. φυλ. 1000 της 27/3/1946 και 1002 της 29/3/1936). Προσέξτε ότι πάνω στις οκτώ μικρότερες (γύρω από τις δυο μεγάλες) αναθυματικές στήλες φαίνεται να καπνίζει λιβάνι.

8.

Το Σαντριβάνι πλημμυρισμένο ασφυκτικά από κόσμο. Η πένθιμη πομπή έχει προχωρήσει προς τον Καθεδρικό Ναό των Εισοδίων κι όσοι περίμεναν υπομονετικά στις παρόδους και στους γύρω χώρους(*) για να ακολουθήσουν, έσπευσαν στην πλατεία, την προκυμαία και τις αποβάθρες και κατέλαβαν κάθε κενό χώρο. Μέχρι τότε είχαν ακολουθήσει πιστά κατά το μάλλον ή ήττον τις οδηγίες του Δήμου και της Ανωτέρας Διοίκησης Χωροφυλακής Χανίων και την απαγόρευση - αποκλεισμό προσπέλασης και παραμονής στον κυρίως χώρο της πλατείας. Απ' αυτούς ελάχιστοι θα μπορέσουν να προχωρήσουν προς τα πάνω στην οδό Χάληδων ή ακόμα πιο απίθανο να μπουν στο

(*) «Πολλαί εκατοντάδες κόσμου, γυναίκες, άνδρες έμειναν άυπνοι δι' όλης της νυκτός και τα εξημερώματα ευρέθησαν κατειλημμέναι διάφοροι επίκαιροι θέσεις. [...] Όλαι αι πάροδοι είχαν τόσον πιεσθή ώστε η αστυνομική ζώνη όπου δεν ετοποθετήθησαν σχοινία από ενωρίς απωθήθη» ("Παρατηρητής" αρ. φυλ. 2564 της 28/3/1936).

Μητροπολιτικό Ναό, όπου θα ψαλλεί η νεκρώσιμη ακολουθία, αφού η είσοδος και παραμονή σ' αυτόν επιτρέπεται μόνο για τους επίσημους και τις αντιπροσωπείες. Πού να χωρέσουν άλλωστε μέσα στην εκκλησία αφού μόνο ο Κλήρος ανέρχεται σε διακόσιους! Ακόμα και η ανοιχτή σημερινή πλατεία Πατριάρχου Αθηναγόρα μπροστά στην Τριμάρτυρη, τότε δεν υπήρχε παρά μόνο μια στοά από την οδό Χάληδων που οδηγούσε σε μια μικρή κλειστή εσωτερική πλατεία με παραδοσιακά κτίρια γύρω-γύρω.

Το αποτέλεσμα τόσο μεγάλης κοσμοσυρροής και τόσο μεγάλου συνωστισμού σ' ένα τόσο στενό συγκριτικά χώρο ήταν αναπόφευκτο. Επισημαίνει η εφημερίδα "Παρατηρητής": «Η τάξις δεν ετηρήθη κατά την ημέραν της κηδείας. Η επικρατήσασα αταξία άρχισε ευθύς αμέσως μετά την αποβίβασιν του νεκρού. Δεν ήτο μικρά η αταξία» (αρ. φυλ. 2565 της 29/3/1936). «Πολλοί βουλευταί και επίσημοι έμειναν έξω της παρατάξεως συμφυρόμενοι με τον Λαόν [...] και όταν εν μέσω ακρατήτων θρήνων, ήρχισεν βραδέως κινούμενος ο κυλίβας, αι!, τότε πλέον και αι γραμμαί και αι παρατάξεις διελύθησαν και ο λαός έσπευδε να πλησιάση το φέρετρον» (αρ. φυλ. 2564 της 28/3/1936).

Πώς να τηρηθεί έστω και κάπως υποφερτή τάξη παρά τα όποια μέτρα είχαν παρθεί και τις λεπτομερείς οδηγίες που 'χαν δοθεί όταν «ήλθον εν όλω 17 ατμόπλοια με προσκυνητάς [εξ ων πέντε την ημέρα της κηδείας]» και –πέρα από όλες τις προηγούμενες μέρες που έρχονταν διαρκώς στα Χανιά προσκυνητές οδικώς– «καθ' όλην την νύκτα [26 πρός 27 Μαρτίου 1936] συνέρρεον δι' όλων των μεταφορικών μέσων χιλιάδες λαού εξ όλων των χωρίων της Κρήτης, τα οποία εστάθηκαν τελείως ανεπαρκή να εξυπηρετήσουν τον κόσμον, δια τούτο οι χωρικοί ήρχοντο πεζή καθ' ομάδας. [...] Υπολογίζεται ότι ο Λαός όστις συνέρευσεν εις την πόλιν υπερέβη τας εκατόν χιλιάδας, εκτός των κατοίκων της πόλεως»! ("Παρατηρητής" αρ. φυλ. 2564 της 28/3/1936).

Πρέπει να σημειωθεί ότι για τη δυνατότητα μεταφοράς στα Χανιά των εκτός Κρήτης προσκυνητών υπήρξε αρχικά κάποια ανησυχία, επειδή ενώ «το Πανελλήνιον συνέχεται υπό αφάτου οδύνης [και] όλοι θέλουν αν ήτο δυνατόν να δώσουν τον τελευταίον –αλλοίμονον!– ασπασμόν [...] οι πλοιοκτήται έχουν απεργίαν»! ("Παρατηρητής" αρ. φυλ. 2557 της 20/3/1936). Τελικά, «ελύθη το Λοκ άουτ των εφοπλιστών» ("Έρευνα" αρ. φυλ. 756 της 29/3/1936) με αποτέλεσμα τα Χανιά να παρουσιάζουν εξαιρετική κίνηση πλωτών μέσων και επισκεπτών, αλλά και πρόβλημα διαμονής και διατροφής των.

Επομένως και ο συνωστισμός και η αταξία στην περιοχή του Σαντριβανιού –και όχι μόνον– ήταν εν πολλοίς αναμενόμενα. Έτσι, ο Δήμος Χανίων εκτός από τις επιτροπές που προαναφέρθηκαν (βλέπε σχόλια στις φωτ. 3 και 6) σύστησε «επιτροπή τάξεως δια την ρύθμισιν των ζητημάτων τάξεως κατά την μετακομιδήν και ταφήν του νεκρού», ενώ άλλη «επιτροπή επεφορτίσθη δια το ζήτημα της στεγάσεως και διατροφής των ξένων (αντιπροσωπειών κλπ.)» ("Παρατηρητής" αρ. φυλ. 2558 της 21/3/1936). Η επιτροπή τάξεως αναγνωρίζει ότι «Η πόλις των Χανίων είναι πολύ μικρά ίνα κηδεύση τον νεκρόν του Μεγάλου μας Αρχηγού. Η κοσμοσυρροή θα είναι ανωτέρα πάσης προβλέψεως. [...] Το μήκος της επικηδείου πομπής θα ανέλθη εις αρκετά χιλιόμετρα, η δε διάρκεια εις

πολλάς ώρας» και συνιστά «την αποφυγήν παντός συνωστισμού ιδία εις τας παρόδους [...] αι χιλιάδες του λαού [...] να κατανεμηθούν κατά μήκος της οδού μέχρι Χαλέπας και να φροντίσουν οι ίδιοι να κρατήσουν την τάξιν». Και η Ανωτέρα Διοίκηση Χωροφυλακής Χανίων ανακοινώνει ότι μόνο μετά τη διέλευση της πομπής και των επισήμων «οι εις τας παρόδους ευρισκόμενοι πολίται θα κατέλθωσιν εις την πλατείαν Σαντριβανίου ήτις θα είναι πλέον ελευθέρα και θα ακούσωσιν από μεγαφώνου την νεκρώσιμον ακολουθίαν κλπ.» ("Παρατηρητής" αρ. φυλ. 2559 της 22/3/1936 και 2563 της 27/3/1936).

Πραγματικά στις 24/3/1936 ο "Παρατηρητής" (αρ. φυλ. 2560) έγραφε: «Παρηγγέλθησαν 8 μεγάφωνα και 2 μικρόφωνα, τα οποία αποστέλλονται σήμερον και θα τοποθετηθούν υπό αφικνουμένου ειδικού ούτως ώστε η κηδεία τόσον εις τον καθεδρικόν Ναόν όσον και εις την Αγίαν Μαγδαληνήν και οι επικήδειοι να ακουσθούν και έξω. Τα μεγάφωνα θα τοποθετηθούν ένα εις την στοάν της Τριμάρτυρος, ένα εις Σαντριβάνι, ένα εις Χρυσόστομον και ένα εις Νέαν Πλατείαν [Νέων Καταστημάτων]».

Μιαν εικόνα, λοιπόν, του πλήθους που παρέμεινε στην πλατεία του Σαντριβανιού –θέλοντας και μη, αλλά και για να παρακολουθήσει από μεγαφώνου τα διαδραματιζόμενα– δείχνει η φωτογραφία. Άλλωστε και να θέλει να φύγει κανείς δεν είναι σίγουρο πως θα τα καταφέρει. «Υπολογίζεται ότι όταν το φέρετρον φθάση εις τον ναόν της Αγίας Μαγδαληνής εις Χαλέπαν το τέλος της πομπής δεν θα έχει ακόμη εκκινήσει εκ της παραλίας» ("Νέος Κόσμος" αρ. φυλ. 1000 της 27/3/1936).

Ο μερακλής φωτογράφος, όμως –αν και ερασιτέχνης– πρέπει να φύγει για να προλάβει να πάρει κι άλλα στιγμιότυπα της κηδείας. Έτσι, αφού "τράβηξε" στα γρήγορα τη φωτογραφία της ανθρωποθάλασσας στο Σαντριβάνι, έφυγε βιαστικά από παρόδους –ίσως από τον Κάτωλα, ίσως από το Καστέλλι– και κατάφερε να φτάσει εγκαίρως για να στήσει τη μηχανή του στην οδό Δημοκρατίας (τότε οδός Στεφ. Δραγούμη) από όπου "έβγαλε" τις επόμενες τρεις φωτογραφίες της εκφοράς.

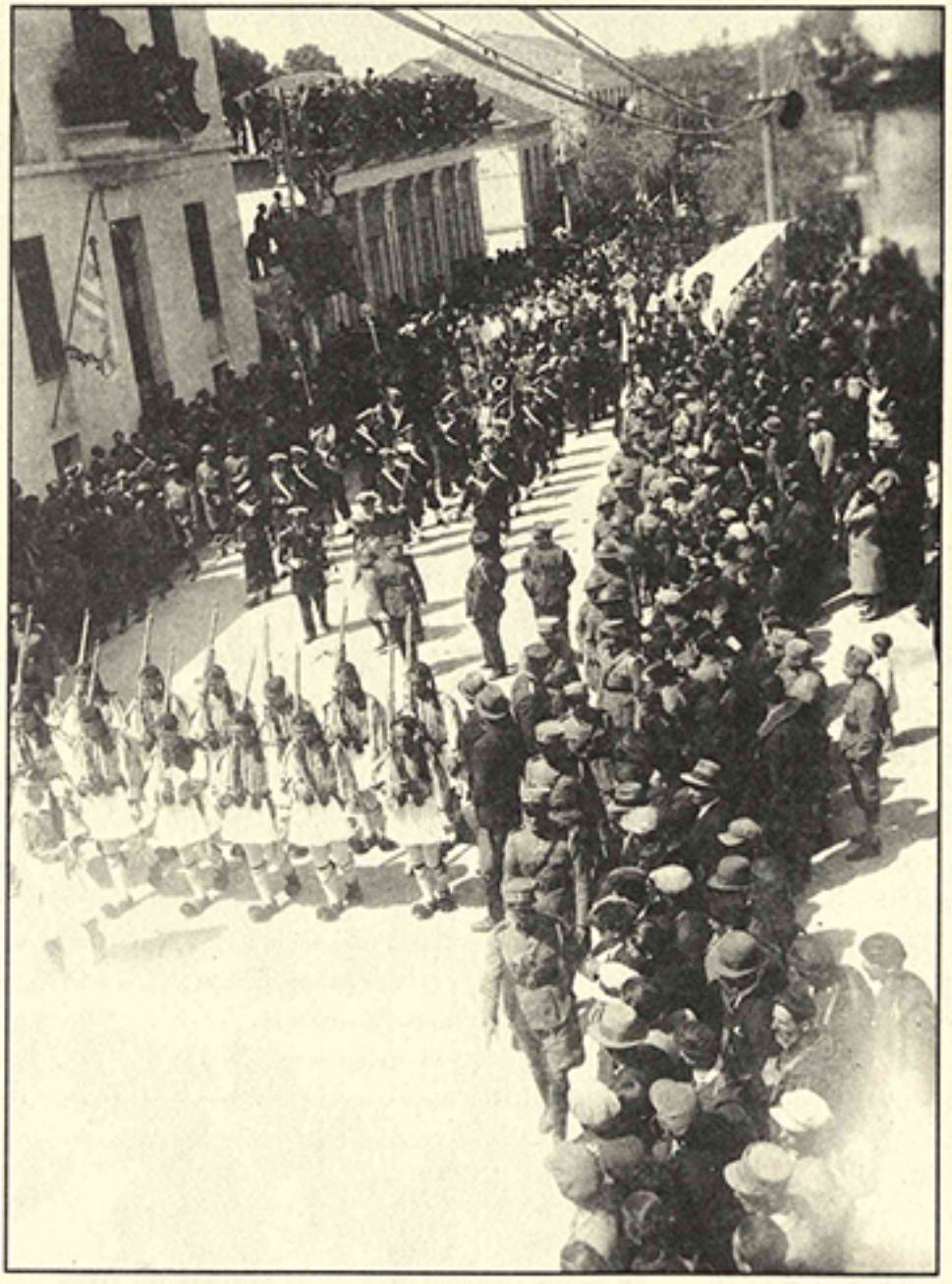

9.

Η εκφορά του νεκρού και η νεκρική πορεία από το Μητροπολιτικό Ναό των Χανίων προς τη γραφική εκκλησία της Αγίας Μαγδαληνής στη Χαλέπα –για το τριήμερο λαϊκό προσκύνημα– άρχισε μόλις τελείωσε η νεκρώσιμη ακολουθία και εκφωνήθηκαν οι επικήδειοι λόγοι και διάρκεσε μιάμιση ώρα. Ο κόσμος συμμορφώθηκε με τις οδηγίες των προηγουμένων ημερών από το Δήμο Χανίων και είχε παραταχθεί κατά μήκος των οδών της νεκρικής διαδρομής.

Στη φωτογραφία η πομπή έχει φτάσει στη σημερινή οδό Δημοκρατίας (τότε Στεφάνου Δραγούμη). Ο φωτογράφος έχει στήσει τη φωτογραφική μηχανή στο μπαλκόνι του σπιτιού του γνωστού εμπόρου (τότε) Κώστα Τζωρτζάκη, στη γωνία Δημοκρατίας και Α. Αρχοντάκη 41 όπου σήμερα το Music Club "Moderato", για να "πάρει" από ψηλά την εκφορά. Το διώροφο κτίριο με τη σημαία στη Δημοκρατίας 38-40 (αναλλοίωτο μέχρι τις μέρες μας) στεγάζει σήμερα το φροντιστήριο "Νετρίνο", το βιβλιοπωλείο "Σχήμα" και το κατάστημα "Pioneer". Προσέξτε την πένθιμη διακόσμηση στο μπαλκόνι του και τον κόσμο που το κατακλύζει.

Η παλιά "κλινική Γεωργιλαδάκη" –δίπλα του, Δημοκρατίας 36 και Κ. Χιωτάκη, όπου σήμερα τα "Memo Computers"– δεν έχει ακόμα χτιστεί και η ταράτσα του ισογείου είναι κατάμεστη από κόσμο. Η μονοκατοικία που φαίνεται στην άλλη πλευρά του δρόμου (Κ. Χιωτάκη) έγινε πολυκατοικία στη δεκαετία του '60.

Η Μουσική του Ναυτικού, που προηγείται του νεκρού, σε λίγο θα ανακρούσει το «Πένθιμο Εμβατήριο» του μεγάλου συνθέτη Φρειδερίκου-Φραγκίσκου Σοπέν συνοδεύοντας το βουβό κλάμα του λαού. (Πρόσφατα στην κηδεία του τέως Προέδρου της Γαλλικής Δημοκρατίας Φρανσουά Μιτεράν στις 11/1/1996 η μουσική μπάντα που απέδωσε τιμές είχε παίξει πάλι Σοπέν –την «Πένθιμη Συμφωνία»– εκπληρώνοντας την επιθυμία του). Η Μουσική ακολουθείται από βυζαντινή χορωδία, τον Κλήρο και τον κιλλίβαντα με τη σορό του Μεγάλου Αρχηγού.

Προσέξτε ότι η σημαία είναι μεσίστια, ένα μαύρο κρέπι κρέμεται στο πάνω μέρος της κι ένα κλαδί δάφνης στο κάτω μέρος του κοντού· στο σιδερένιο στύλο: το φως του είναι αναμμένο και καλύπτεται με μαύρο τούλι. Διακρίνονται, επίσης, οι μαύρες πλερέζες που κρέμωνται απ' όλους τους στύλους. Αυτή η διακόσμηση «βαρυτάτου πένθους» –μαύρες πλερέζες, καλυμμένα αλλά αναμμένα φώτα, κ.ά.– είχε εφαρμοσθεί σ' όλα τα κεντρικά σημεία της πόλης. Στο Ρολόι π.χ. είχαν κρεμάσει μαύρα πέπλα από το κωδωνοστάσιό του μέχρι τη βάση, ο Φάρος είχε καλυφθεί πένθιμα...

Σε πρώτο πλάνο, δεξιά, τρεις βρακοφόροι περιμένουν για τον ύστατο χαιρετισμό προς το Μεγάλο Νεκρό. Προσέξτε, ακόμα, στην τριάδα των στρατιωτών λίγο παρακάτω τις στρατιωτικές στολές εκείνης της εποχής, όπως και τις στολές της Χωροφυλακής που διακρίνονται ευκρινέστατα στη φωτογραφία.

10.

Η νεκρική πομπή έχει προχωρήσει.

Ο φακός της φωτογραφικής μηχανής έχει μετακινηθεί ελαφρά προς τα αριστερά και προς τα κάτω και στο οπτικό της πεδίο είναι ήδη ο Κλήρος που περισποιχίζει τους τέσσερις Μητροπολίτες.

Στο βάθος φαίνονται οι βρακοφόροι που σύρουν τον κιλλίβαντα που ακολουθεί.

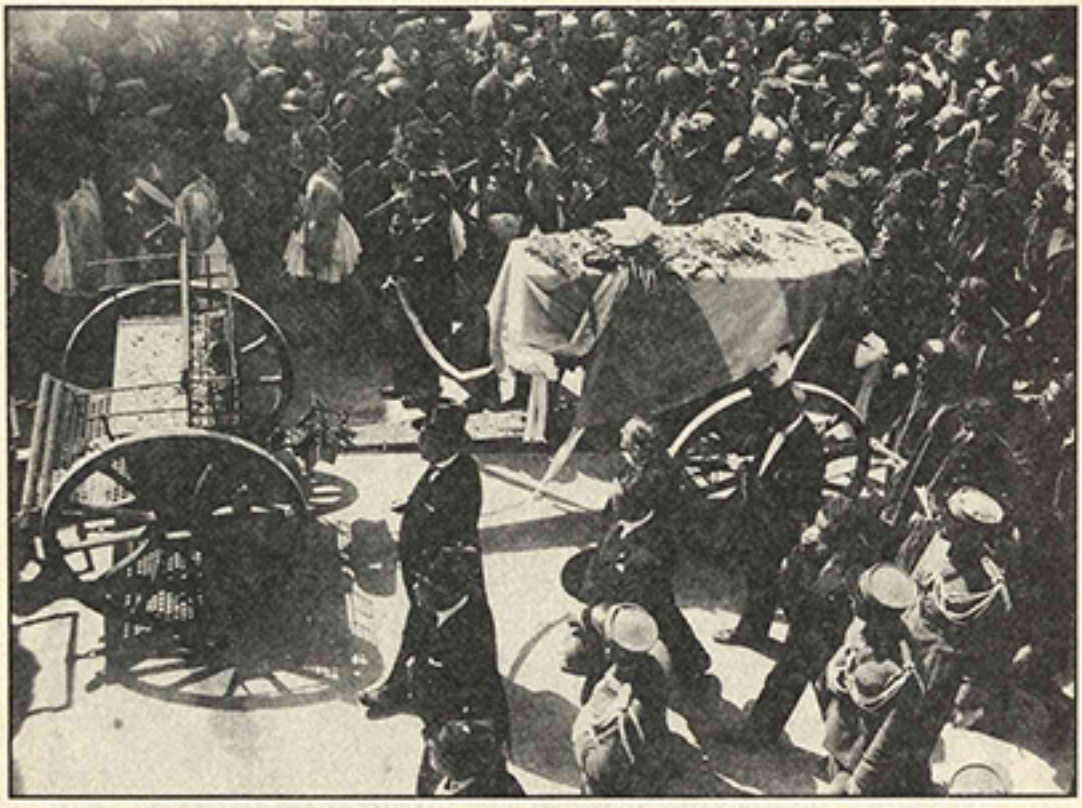

11.

Ένα κοντινό πλάνο του φερέτρου και του καλλίβαντα καθώς περνούν μπροστά από το σπίτι του Κ. Τζωρτζάκη στην οδό Δημοκρατίας.

«Το φέρετρο του Εθνάρχου ήτο πολυτελέστατο εξωτερικώς. Αποτελείτο από δρυν πάχους 5 εκ. και εσωτερικώς είχε επένδυση εκ μολύβδου βάρους 190 κιλά. Η επιφάνεια του μολύβδου εκαλύπτετο από λεπτότατο ξύλο και αυτό με βαμβάκι το οποίο ήταν καλυμμένο με μεταξωτό ύφασμα. Εις το επάνω μέρος του καλύμματος το οποίο έκλεινε αεροστεγώς υπήρχε κρύσταλλο από το οποίον εφαίνετο ο νεκρός. Εσωτερικώς δε υπήρχε παράθυρο με κλείδα». (Ανδρέα Γυπαράκη: Οι τελευταίες στιγμές του Ελευθερίου Βενιζέλου).

Στη φωτογραφία φαίνονται φρακοφορεμένοι να κρατούν τις ταινίες της σορού. Ποιοι είναι παραμένει άγνωστο στο γράφοντα. Δεν ανευρέθηκαν σχετικά στοιχεία. Ίσως να είναι «συναγωνισταί του Βενιζέλου μεταξύ των οποίων οι Νικόλαος Πισπολάκης, Φούμης, Μουντάκης» ("Νέος Κόσμος" αρ. φυλ. 1000 της 27/3/1936).

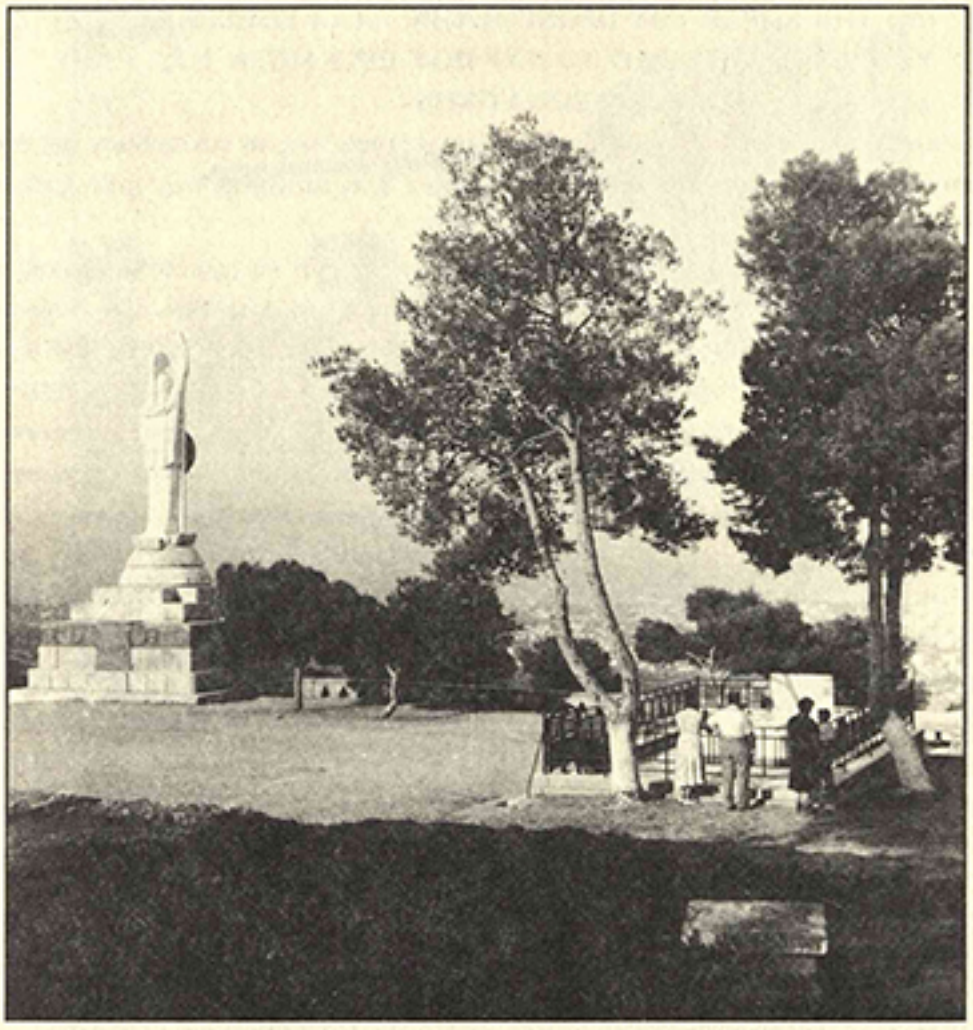

12.

Ο λιτός τάφος του Ελευθερίου Βενιζέλου στον Προφήτη Ηλία σε φωτογραφία προς το τέλος της δεκαετίας του '50. Λίγο πιο κάτω Τον συντροφεύει το Άγαλμα της Ελευθερίας.

Το ίδιο λιτό –αλλά περιεκτικό– είναι και το επίγραμμα –από λόγο του Βενιζέλου για τον εαυτό του στη Βουλή των Ελλήνων κατά τη συνεδρίαση της 24ης Απριλίου 1932– που έχει χαραχτεί στην κάθετη πλάκα μαρμάρου που φαίνεται στο κεφάλι του τάφου:

«Ο ΠΡΟΚΕΙΜΕΝΟΣ ΝΕΚΡΟΣ ΑΓΑΠΗΤΟΙ ΦΙΛΟΙ, ΗΤΑΝ ΕΝΑΣ ΑΛΗΘΙΝΟΣ ΑΝΔΡΑΣ, ΜΕ ΜΕΓΑΛΟ ΘΑΡΡΟΣ, ΜΕ ΑΥΤΟΠΕΠΟΙΘΗΣΙΝ ΚΑΙ ΔΙ' ΕΑΥΤΟΝ ΚΑΙ ΔΙΑ ΤΟΝ ΛΑΟΝ, ΤΟΝ ΟΠΟΙΟΝ ΕΚΛΗΘΗ ΝΑ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ. ΙΣΩΣ ΕΚΑΜΕ ΠΟΛΛΑ ΣΦΑΛΜΑΤΑ ΑΛΛΑ ΠΟΤΕ ΔΕΝ ΤΟΥ ΑΠΕΛΕΙΠΕΝ ΤΟ ΘΑΡΡΟΣ, ΠΟΤΕ ΔΕΝ ΥΠΗΡΞΕ ΜΟΙΡΟΛΑΤΡΗΣ, ΔΙΟΤΙ ΠΟΤΕ ΔΕΝ ΕΠΕΡΙΜΕΝΕ ΑΠΟ ΤΗΝ ΜΟΙΡΑΝ ΝΑ

ΙΔΗ ΤΗΝ ΧΩΡΑΝ ΤΟΥ ΠΡΟΗΓΜΕΝΗΝ. ΑΛΛΑ ΕΘΕΣΕΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΥΠΗΡΕΣΙΑΝ ΤΗΣ ΟΛΟ ΤΟ ΠΥΡ ΠΟΥ ΕΙΧΕ ΜΕΣΑ ΤΟΥ, ΚΑΘΕ ΔΥΝΑΜΙΝ ΨΥΧΙΚΗΝ ΚΑΙ ΣΩΜΑΤΙΚΗΝ».

Αρχικά η οικογένειά Του είχε αποφασίσει να ταφεί «εις το εκκλησίδιον του Αγίου Ιωάννου έναντι της εν Χαλέπα οικίας του» ("Παρατηρητής" αρ. φυλ. 2558 της 21/3/1936).

Τελικά, όταν η Έλενα Βενιζέλου πληροφορήθηκε ότι «η τελευταία θέλησίς του, εκδηλωθείσα κάποτε κατά την διάρκειαν περιπάτου εις το Ακρωτήρι, είνε όπως ταφή εκεί, πλησίον της γωνίας του τοίχου του ναού του Προφήτου Ηλιού όπου το 1896 ύψωσε την σημαίαν της ελευθερίας της Κρήτης [...] εδήλωσεν ότι ο Ελευθέριος Βενιζέλος θα ταφή [...] εις το Ακρωτήρι [...] εις τον περίβολον της μονής του Π.Η. εις απόσπασιν 50 μέτρων από του μέρους όπου στήνεται το άγαλμα. Όταν συμπληρωθή η κατασκευή του βάθρου, ο νεκρός θα εναποτεθή εις την εκεί κρύπτην» ("Νέος Κόσμος" αρ. φυλ. 1002 της 29/3/1936).

Τα σεπτά λείψανα του Ελευθερίου Βενιζέλου ποτέ δεν τοποθετήθηκαν στην κρύπτη του βάθρου του Αγάλματος της Ελευθερίας. Κοντά Του, όμως, αργότερα στις 6/2/1964 τοποθετήθηκε σε ιδιαίτερο λιτό τάφο η σορός του γιου του Σοφοκλή. Σήμερα η περιοχή έχει τελείως αλλάξει μετά τη διαμόρφωση του χώρου στις αρχές της δεκαετίας του '70: το Άγαλμα της Ελευθερίας κατεδαφίστηκε και κείτεται σε κομμάτια, οι δυο τάφοι των Βενιζέλων όμως παραμένουν λιτοί και απέριττοι στη γη που αγάπησαν και Τους αγάπησε.

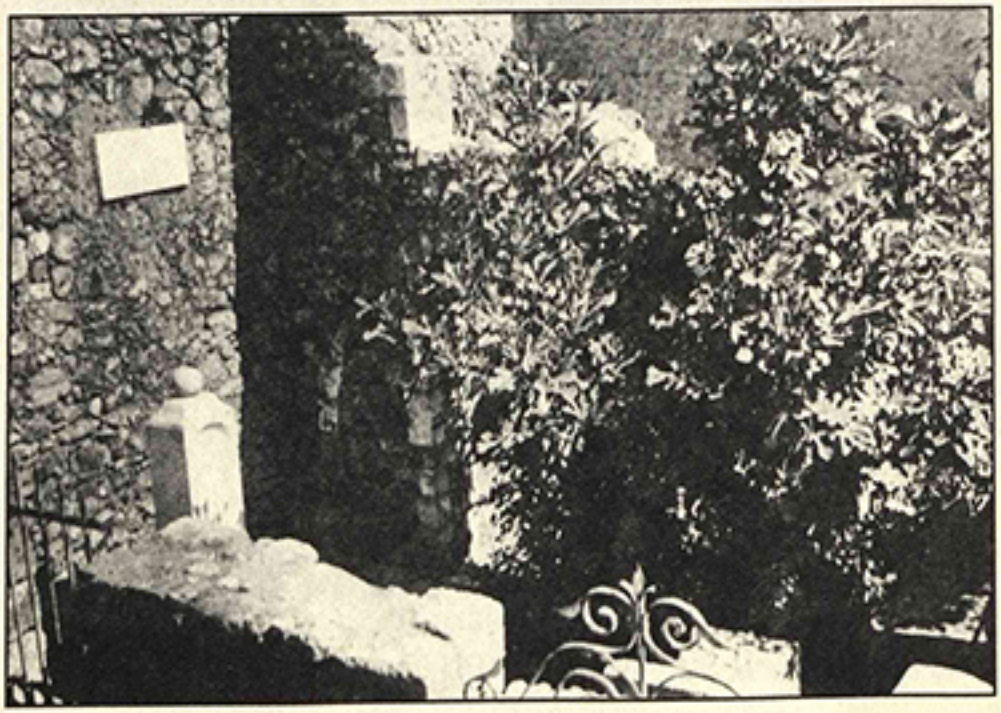

13., 14.

Εσωτερικό και πρόσοψη του πατρικού σπιτιού των Βενιζέλων στις Μουρνιές Κυδωνίας Χανίων.

Οι φωτογραφίες είναι προπολεμικές –της δεκαετίας του '30 πριν το θάνατο του Ελευθερίου Βενιζέλου– και δείχνουν πώς ήταν το ερειπωμένο σπίτι τότε. Έτσι ερειπωμένο –διατηρούμενο, όμως, σαν ναός, σαν ιερό μνημείο– το βρήκαν οι επίσημοι και οι

χιλιάδες απλοί άνθρωποι που πήγαν σαν προσκυνητές πριν και μετά την ταφή Του για να αποτίσουν φόρο τιμής και ευλαβείας στο μέρος που γεννήθηκε.

«Οικία Κυριάκου Π. Βενιζέλου, εν τη οποία εγεννήθη ο Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος τη 10 Αυγούστου 1864» γράφει η απλή εντοιχισμένη μαρμάρινη πλάκα που φαίνεται στις φωτογραφίες, ενώ την αναθυματική στήλη –όπως πληροφορεί η εγχάραξη σ' αυτήν– ανέγειραν «ΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΙ ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ ΚΡΗΤΗΣ ΤΗ ΚΟΙΤΙΔΙ ΕΝΘΑ ΕΓΕΝΝΗΘΗ Ο ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΚΥΡ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ». Λέγεται ότι στο κοίλωμα που υπάρχει στη στήλη –και φαίνεται ευκρινώς στις φωτογραφίες– υπήρχε χρυσός στέφανος ο οποίος εξαφανίστηκε άγνωστο πώς, πότε και γιατί.

Αργότερα, μετά το θάνατο του Βενιζέλου, τοποθετήθηκε εκεί και μια προτομή του, έργον (και αυτή –βλέπε σχόλια στη φωτογρ. 15–) του Ρώσου γλύπτη πρίγκιπα Παύλου Τρουμπέτσκοϊ.

Αν πάτε εκεί σήμερα (Μάρτιος 1996) θα δείτε το σπίτι ανοικοδομημένο, με μια μαρμάρινη εντοιχισμένη πλάκα περίπου 40 εκ. x 60 εκ. που απλά θα σας πληροφορεί «ΟΙΚΙΑ ΕΛ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ» και μια τσίγκινη κακότεχνη, κακόγραφη και ανορθόγραφη ταμπέλα με άσπρα γράμματα ότι «ΤΟ ΚΛΕΙΔΗ ΒΡΙΣΚΕΤΕ ΔΙΠΛΑ ΠΑΝΤΟΠΟΛΕΙΟ». Η γερόντισσα κ. Ελένη Αρπακουλάκη θα παρατήσει τις δουλειές της για να σας ανοίξει πρόθυμα και θα σας πει πως «ο πεθερός της ήταν πάντα με το Βενιζέλο» κι ότι «το κλειδί το 'χει 18 χρόνια από το Νικήτα».

Η ανοικοδόμηση του σπιτιού στη σημερινή του μορφή έγινε στο τέλος της δεκαετίας του '50 (ίσως το 1959), μόνο που δεν έχει καμιά σχέση με αναστήλωση, αναπαλαίωση ή αποκατάσταση του παλιού σπιτιού, τουλάχιστο στην εξωτερική του μορφή. Τότε αφαιρέθηκε και η προτομή, που σήμερα μπορείτε να τη δείτε να κοσμεί την κεντρική πλατεία Ελευθερίου Βενιζέλου του Δήμου Μουρνιών Κυδωνίας.

Η αναθυματική στήλη βρίσκεται "αποθηκευμένη" στο ύπαιθρο σε μια ανοιχτή αυλή στο πίσω μέρος του σπιτιού (με είσοδο από την πάροδο αριστερά του). Είναι τώρα τρία μαρμάρινα κομμάτια, χωρίς τη μαρμάρινη σφαίρα (μπάλα) της κορυφής, και μια πέτρινη καντουνάδα (η βάση της) και... περιμένει να βρεθεί κάποιος ευαίσθητος να την εναποτοποθετήσει...!

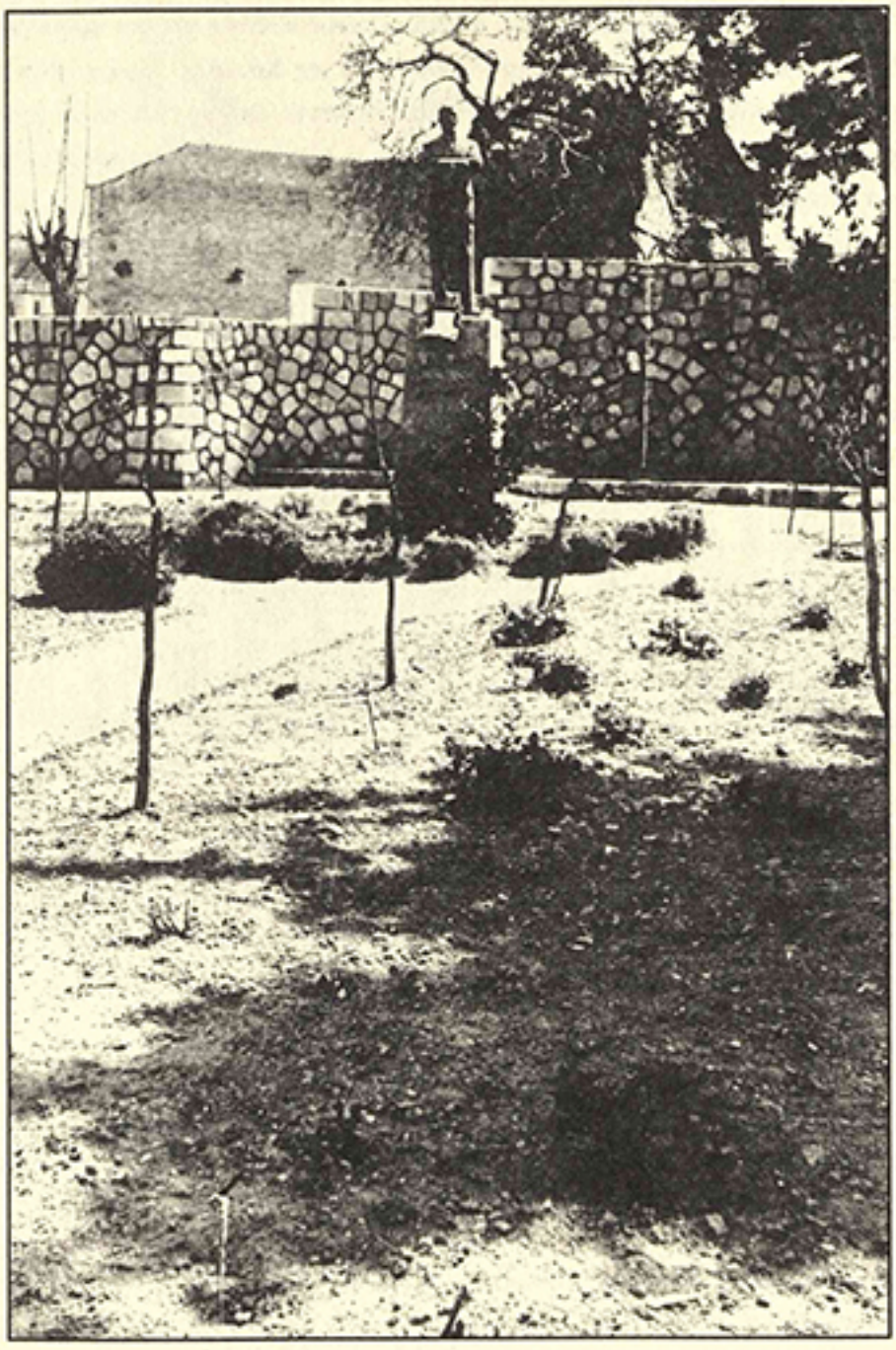

15.

Ολόσωμο ορειχάλκινο ή χάλκινο άγαλμα του Ελευθερίου Βενιζέλου, σε φυσικό μέγεθος, στη θέση που ήταν τοποθετημένο μέσα στο παρκάκι στην πλατεία Έλενας Βενιζέλου μπροστά από το σπίτι του στη Χαλέπα, πριν η πλατεία διαμορφωθεί και πάρει τη σημερινή της μορφή.

Το άγαλμα, κατασκευασμένο από το Ρώσο εμπρεσιονιστή γλύπτη πρίγκηπα Paul Trubetzkou το 1927, βρέθηκε φυλαγμένο στο "σπίτι της Χαλέπας" μετά το θάνατο του Βενιζέλου. Ως ιδιοκτησία της οικογένειας, αποφασίστηκε από την Έλενα να τοποθετηθεί –με την έγκριση του Δήμου Χανίων– εκεί που το βλέπετε στη φωτογραφία. (Σήμερα έχει μεταφερθεί σε άλλη θέση στην ίδια πλατεία).

Τα αποκαλυπτήριά του έγιναν στις 4 μ.μ. της 21ης Μαρτίου 1937 (μετά το πρωινό ετήσιο μνημόσυνο του Ελευθερίου Βενιζέλου στον Προφήτη Ηλία Ακρωτηρίου Χανίων) από τον (τότε) Δήμαρχο Χανίων Ιωάννη Μουντάκη. Ήταν παρών ο Σοφοκλής Βενιζέλος ενώ «ολόκληρος η έναντι της οικίας Βενιζέλου πλατεία η οδός μέχρι Κατσαμπά ο περίβολος της Αγίας Μαγδαληνής είχεν πληρωθή ασφυκτικώς κόσμου. [...] Ο Σοφοκλής Βενιζέλος ηυχαρίστησεν τον λαόν δια τας υπέρ του εκλειπόντος πατρός του συγκινητικάς εκδηλώσεις του και [φοβούμενος επανάληψη των πρωινών αντιδικτατορικών εκδηλώσεων στον προφήτη Ηλία –βλέπε σχόλια στη φωτογρ. 18–] συνέστησεν προς αυτόν να διαλυθή μετά τα αποκαλυπτήρια ησύχως» ("Βήμα του Λαού" αρ. φυλ. 443 της 22/3/1937).

Τόσο ο ολόσωμος ανδριάντας όσο και η προτομή, που αναφέρθηκε στη λεζάντα των φωτογρ. 13 και 14, είχαν δωρηθεί στον Ελευθέριο Βενιζέλο εν ζωή από τον Τρουμπέτσκοϊ, ο οποίος τα εργάστηκε στο Παρίσι όπου είχε εγκατασταθεί μετά τη ρωσική επανάσταση. Για την τοποθέτηση και των δυο έργων είχε φροντίσει ο καθηγητής Θ. Θωμόπουλος. «Τα Χανιά, απέκτησαν δύο έργα όχι βέβαια του Ροντέν, αλλά ενός άξιου καλλιτέχνου και με το "Άγαλμα της Ελευθερίας" του διαπρεπούς Έλληνος γλύπτου κ. Θωμόπουλου που σχεδόν έχει τελειώσει θα γίνεται μία διδασκαλία πολιτισμού και πολιτικού αισθητικού» γράφει η εφημερίδα "Βήμα του Λαού" στις 27/3/1937 (αρ. φυλ. 445).

16.

Το σπίτι του Ελ. Βενιζέλου στη Χαλέπα Χανίων.

Η φωτογραφία έχει τραβηχτεί την ημέρα τέλεσης κάποιου από τα μεταπολεμικά μνημόσυνά Του (ίσως το 1947) στο Ακρωτήρι. Αρκετός, όμως, κόσμος έχει μαζευτεί και έξω από το σπίτι του για να αποτίσει τον οφειλόμενο φόρο τιμής προς το Μεγάλον Απόντα.

Το σπίτι –κτισμένο από τον πατέρα του Κυριάκο το 1880 και μοναδική ουσιαστικά πατρική περιουσία που βρήκε ο Λευτέρης– επισκευάστηκε, ανανεώθηκε και εκσυγχρονίστηκε, με προσωπική φροντίδα και επίβλεψη του Ελευθερίου Βενιζέλου και χρηματοδότηση από την Έλενα, το 1927. Από τότε παραμένει εξωτερικά αναλλοίωτο.

Η διαμονή στο πατρικό του σπίτι ήταν απόλαυση για το Βενιζέλο. Όταν κάθε χρόνο κατέβαινε για κανένα 20ήμερο, ανανεωνόταν και αναλάμβανε κυριολεκτικά από την κούραση. Ο κήπος του με τα διάφορα δέντρα και το περίφημο "αμπελάκι" του ήταν η μεγάλη αδυναμία του Ελευθερίου Βενιζέλου: "Το περιβολάκι" του το λαχταρούσε και το

φρόντιζε τρυφερά όχι μόνον όταν ήταν κοντά του κι από την Αθήνα, αλλά, και σαν εξόριστος από μακριά, όλο και διέθετε με ενθουσιασμό και γνώση ώρες και χρήματα για τη βελτίωσή του. «Το μόνο "χόμπυ" που μπορούμε να ανακαλύψωμε στον Πρόεδρο και που τον απασχολεί μόνιμα και αρκετά έντονα, είναι η έννοια του για το περιβόλι του της Χαλέπας» (Στεφ. Ι. Στεφάνου: Ο Βενιζέλος όπως τον έζησα από κοντά). Τις παραμονές της αρρώστιας του που τον οδήγησε στο θάνατο «κατελήφθη δε και από νοσταλγίαν, ασχολούμενος συνεχώς με τον ανθώνα [...]. Ανεγίγνωσκε τέσσαρα βιβλία ανθοκομίας, επεσκέπτετο δε συχνάκις τα ανθοπωλεία» (Δηλώσεις Κυριάκου Ελ. Βενιζέλου στην εφημερίδα "Νέος Κόσμος" αρ. φυλ. 1000 της 27/3/1936).

Το σπίτι με το οικόπεδό του, το "αμπελάκι" και το "περιβολάκι" ήταν και η μοναδική περιουσία που άφησε με το θάνατό του ο Ελευθέριος Βενιζέλος στους κληρονόμους του, αξίας 750.000 δρχ. κατά τη δήλωσή τους προς την Εφορία και δραχμών 1.500.000 + 853.825 για έπιπλα και σκεύη κατά τον έφορο! Το σπίτι του Παρισιού στην οδό Μποζόν αρ. 22 ήταν ιδιοκτησία της Έλενας!

17.

Σπονδή στη Θεά Ελευθερία και τον Ελευθέριο Βενιζέλο ψηλά πάνω στο Ακρωτήρι σε κάποιο μεταπολεμικό μνημόσυνό Του (ίσως 1947).

«Το μνημείον [δυστυχώς, όπως είναι γνωστό, δεν υπάρχει πια] είναι ριζωμένον επί των βράχων του Ακρωτηρίου ως προέκτασις του εδάφους και συμπλήρωμα της φύσεως [...]. Η θεά Ελευθερία εξορμά από τα θράυσματα οβίδος των ισχυρών της γης, η οποία έθραυσε τον ιστόν της ελληνικής σημαίας [9 Φεβρουαρίου 1897]. Η Ελευθερία υπό μορφήν Παλλάδος εις δωρικήν απλότητα και αυστηρόν γαλήνιον μειδίαμα κρατεί εις την δεξιάν θραυσμένον ιστόν σημαίας απολήγοντα εις διπλούν πέλεκυν εξ ορειχάλκου επιχρυσωμένου και περιστρεφομένου δια την αντίστασιν των ανέμων. Η αριστερά προβάλλει χαλκίνην ασπίδα σφυρήλατον διαμέτρου δυόμισυ μέτρων και βάρους τριακοσίων οκάδων με ανάγλυφον εικόνα Μεδούσης δεικνυούσης την φοβεράν γλώσσαν της, φόβητρον των πολεμίων. Όλον το μνημείον είνε τετραγωνικόν μήκους εκάστης αυτού πλευράς δέκα μέτρων και συνολικού ύψους 27» ("Ελεύθερον Βήμα" αρ. φυλ. 4936 της 29/3/1936).

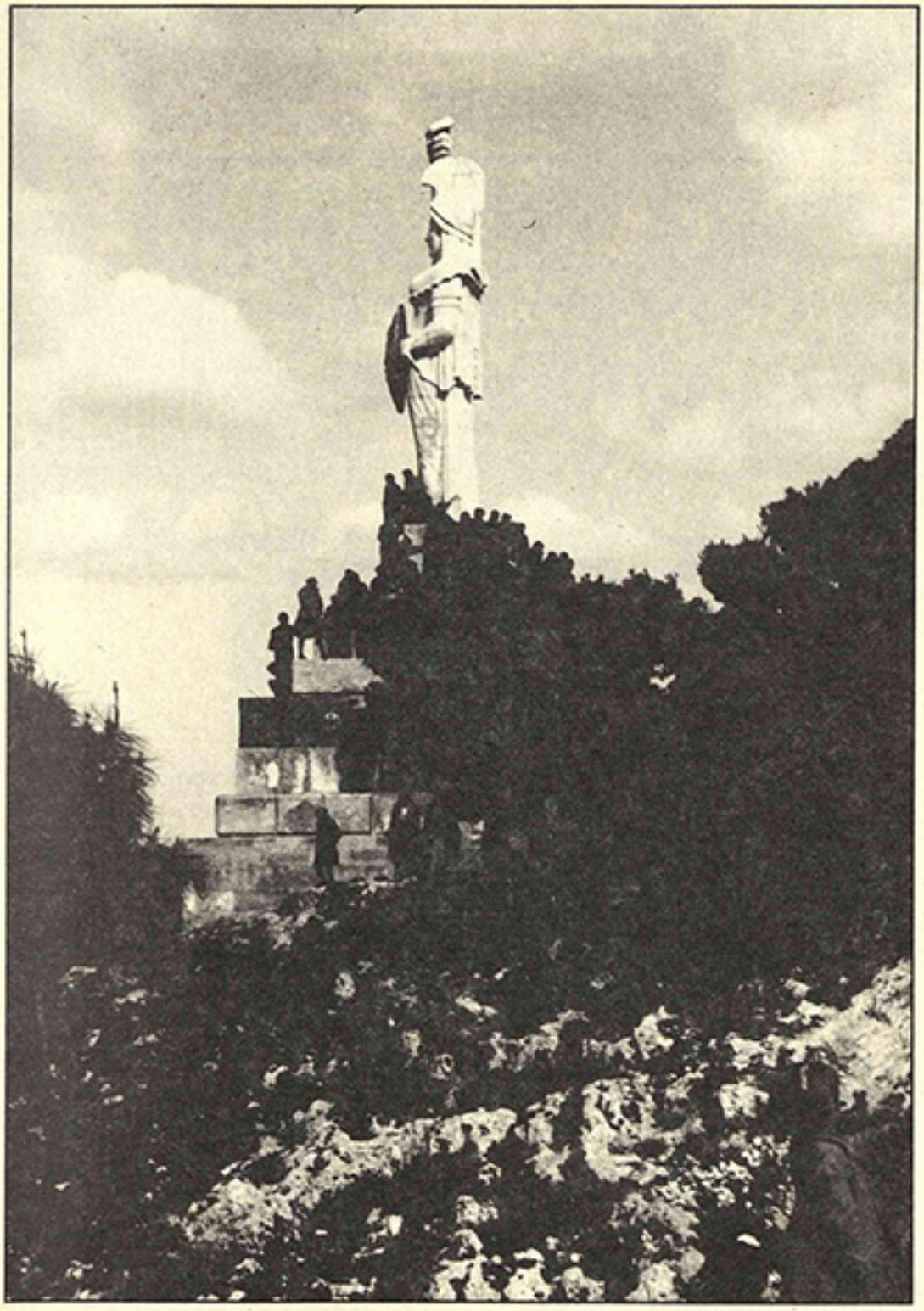

18.

Προφήτης Ηλίας Ακρωτηρίου Χανίων 17 Μαρτίου 1946. Το πρώτο μεταπολεμικό μνημόσυνο (δεκαετηρίδα) στον τάφο του Ελευθερίου Βενιζέλου.

Εκατοντάδες στεφάνια κατατέθηκαν από την Ελληνική Κυβέρνηση, τις Συμμαχικές Δυνάμεις, το Δήμο Αθηναίων, τη Γενική Διοίκηση Κρήτης και από τις Οργανώσεις, τα Σωματεία, τις Υπηρεσίες, τους Δήμους και τις Κοινότητες από ολόκληρη την Κρήτη.

"Τα χρόνια" του Ελευθερίου Βενιζέλου πάνω στο Ακρωτήρι είχαν γίνει την Κυριακή 21/3/1937 στις 11 το πρωί παρισταμένων του Σοφοκλή Βενιζέλου και των Σοφούλη, Γονατά, Καφαντάρη, Παπανδρέου, Μυλωνά... Η Έλενα Βενιζέλου «ήτις επρόκειτο να κατέλθη από της παρελθούσης εβδομάδος εις Ελλάδα ανέβαλεν το ταξίδιόν της λόγω απροόπτου κωλύματος [...] έδωκεν [όμως] εντολήν εις τον ενταύθα αντιπρόσωπόν της όπως [...] διαθέση δρχ. 300.000 [τότε] υπέρ των παιδικών εξοχών Χανίων» ("Βήμα του Λαού" αρ. φυλ. 440 της 15/3/1937).

Η τέλεση του μνημοσύνου έγινε με πρωτοβουλία του Δήμου Χανίων και Κοινοτήτων Κρήτης κι είχε λάβει παγκρήτιο χαρακτήρα. Η πόλη των Χανίων είχε διακοσμηθεί (πάλι όπως στην κηδεία Του) πένθιμα με μεσίστιες σημαίες, μαύρα κρέπια κι αναμμένα τα φώτα των στύλων κατά την ώρα της επιμνημόσυνης ακολουθίας. Ετήσια μνημόσυνα έγιναν τις προηγούμενες ή κείνη τη μέρα και στην Αθήνα, στην Πάτρα, στο Ρέθυμνο,

στο Ηράκλειο, στην Κοινότητα Λάκκων Κυδ. και σ' άλλες Κοινότητες της Κρήτης.

Όμως, μόνο στον Προφήτη Ηλία σημειώθηκαν παλλαϊκές αντιδικτατορικές εκδηλώσεις από τον προσελθόντα «άνω των 10 χιλιάδων λαόν»!

Οι εφημερίδες δεν ξανάγραψαν για Βενιζέλο και «η δικτατορία της 4ης Αυγούστου [έκτοτε] είχε απαγορεύσει και τα μνημόσυνα ακόμη [...]. Μετά ακολούθησε ο Πόλεμος και η Κατοχή. Ο κόσμος είχε άλλα βάσανα...» (Γιάννης Μανωλικάκης: Ελευθέριος Βενιζέλος. Η Άγνωστη Ζωή του).

Έτσι στα χρόνια που ακολούθησαν δεν έγινε κανένα άλλο επίσημο μνημόσυνο. Γι' αυτό και το πρώτο μνημόσυνο μετά την απελευθέρωση που δείχνει η φωτογραφία έλαβε εξαιρετικά επίσημο χαρακτήρα, εξ ου και ο σωρός των στεφανιών που ξεπερνά το ύψος ανθρώπου, αλλά και το μεγάλο πλήθος των πολιτών –επισήμων και μη.

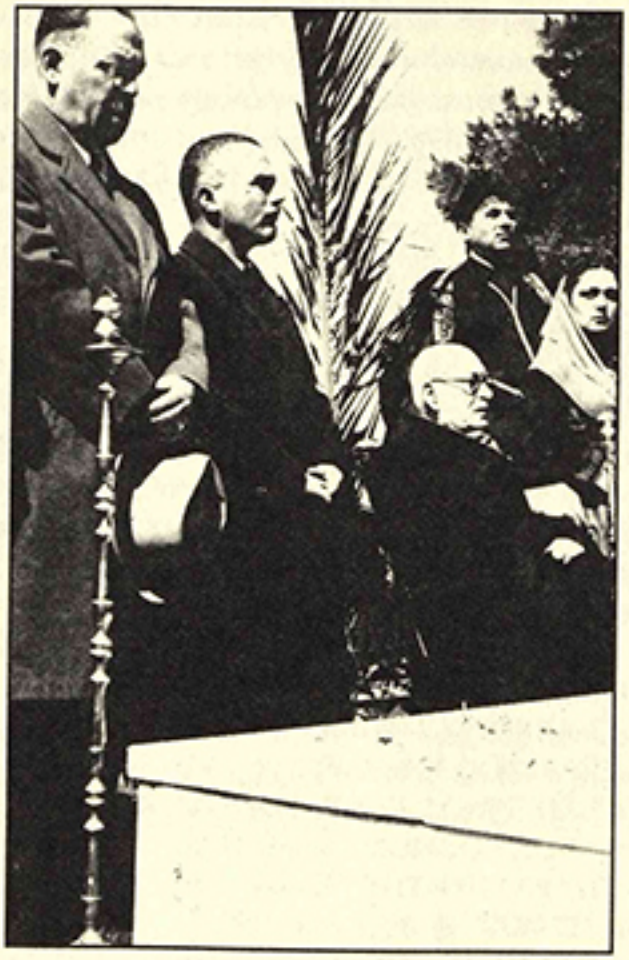

19.

Ο Σοφοκλής Βενιζέλος σε μνημόσυνο του πατέρα του μαζί με τον τότε πρωθυπουργό Θεμιστοκλή Σοφούλη, πάνω από τον τάφο του Μεγάλου Λευτέρη στον Προφήτη Ηλία, στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια (ίσως 1947).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Ανδρέα Γυπαράκη: Οι τελευταίες στιγμές του Ελευθερίου Βενιζέλου. Αθήνα, 1965.
2. Παύλου Γύπαρη: Ελευθέριος Βενιζέλος - Ο Μέγας Δημιουργός. Τόμος Πρώτος. Αθήναι, 1955.
3. Π.Α. Ζάννα (Επιμέλεια) - Αρχείο Π.Σ. Δέλτα (Α'): Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος. Ημερολόγιο - Αναμνήσεις - Μαρτυρίες - Αλληλογραφία. Αθήνα, 1988. Εκδόσεις: Εκδοτική "ΕΡΜΗΣ".
4. Αιμιλίας Κλάδου - Μπλέτσα: Τα Χανιά έξω από τα τείχη. Χανιά, 1978. Έκδοση Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδος - Τμήμα Δυτικής Κρήτης.
5. Γιάννη Μανωλικάκη: Ελευθέριος Βενιζέλος - Η Άγνωστη Ζωή του. Αθήνα, Δεκέμβριος 1985. Εκδόσεις "ΓΝΩΣΗ".
6. Γιώργου Χ. Μπριντάκη: «Χανιά, 27/5/1941 - 23/5/1945: Στον πόλεμο και στην ειρήνη (Μάχη της Κρήτης - Κατοχή - Απελευθέρωση - Η επόμενη μέρα)», Χανιά, 1996. Εκδοτικός Οίκος: Μιχ. Γεωρβασάκης Ο.Ε.
7. Γιώργου Ι. Παναγιωτάκη: Ο Βενιζέλος στην Επανάσταση και την Πολιτική. Ηράκλειο, 1993.
8. Στεφάνου Ι. Στεφάνου: Ο Βενιζέλος όπως τον έζησα από κοντά - Τα ανθρώπινα συστατικά ενός μεγάλου - Τόμος Α'. Αθήνα, 1974 - Τόμος Β'. Αθήνα 1975.
9. Υπουργείο Πολιτισμού - Φιλολογικός Σύλλογος Χανίων "Ο Χρυσόστομος": Η Κρήτη στις αρχές του αιώνα μας. (Φωτογραφικό Πανόραμα από το αρχείο του Περικλή Διαμαντόπουλου). Αθήνα, 1988.
10. Περιοδικό "Το Φρούριον": Έκτακτος έκδοσις επί τη δεκαετηρίδι από του θανάτου του Ελ. Βενιζέλου. Τεύχη 12-18. Αθήναι, Μάρτιος 1946.
11. Εφημερίδα "ΑΘΗΝΑΪΚΑ ΝΕΑ". Αθήνα, 1936.
12. Εφημερίδα "ΑΛΗΘΕΙΑ". Χανιά, 1937.
13. Εφημερίδα "ΒΗΜΑ ΤΟΥ ΛΑΟΥ". Χανιά, 1936 έως 1940.
14. Εφημερίδα "ΕΘΝΟΣ". Αθήνα, 1936 και 1937.
15. Εφημερίδα "ΕΛΕΥΘΕΡΟΝ ΒΗΜΑ". Αθήνα, 1936.
16. Εφημερίδα "ΕΡΕΥΝΑ". Χανιά, 1936 και 1937.
17. Εφημερίδα "ΕΣΠΕΡΙΝΟΣ ΤΑΧΥΔΡΟΜΟΣ". Χανιά, 1937.
18. Εφημερίδα "ΝΕΟΣ ΚΟΣΜΟΣ". Αθήνα 1936.
19. Εφημερίδα "ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΣ". Χανιά, 1936.
20. Εφημερίδα "ΤΟ ΦΩΣ". Θεσσαλονίκη, 1936.
21. Εφημερίδα "ΧΑΝΙΩΤΙΚΑ ΝΕΑ". Χανιά, 1996.
22. Collier's Encyclopedia. USA, 1962. Έκδοση: The Crowell-Collier Publishing Company.

Σημείωση: Αναφέρονται μόνον όσα έντυπα μελετήθηκαν για την παρούσα εργασία.

ΓΙΑΝΝΗΣ Γ. ΚΑΛΟΓΕΡΑΚΗΣ

Η ΓΝΩΡΙΜΙΑ ΣΤΑ ΧΑΝΙΑ ΚΑΙ Η ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΤΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ ΜΕ ΤΟΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟ ΚΑΡΑΘΕΟΔΩΡΗ

Ο ΤΟΠΟΣ ΚΑΙ Η ΕΠΟΧΗ

Η Κρήτη μετά τον ύστερο Μεσαίωνα έγινε πόλος έλξης πολλών περιηγητών οι οποίοι, με διάφορες ιδιότητες, προσπάθησαν να αποκομίσουν πνευματικά και οικονομικά οφέλη από την περιήγηση του νησιού.

Ένας από τους σημαντικότερους επισκέπτες ήρθε στα Χανιά, τον Αύγουστο του 1895, προσκεκλημένος από τον πασά της Κρήτης. Ήταν 24 χρονών απόφοιτος της Ecole Militaire de Belquiue και δεν άφησε γραπτές περιηγητικές εντυπώσεις για το νησί. Θα έφευγε απαρατήρητος αν δε συναντούσε τη σχολαστικότητα ενός δημοσιογράφου της εφημερίδας[1] «Μεσόγειος» των Χανίων, αλλά και το δικηγόρο και ήδη χαρακτηρισμένο επαναστάτη, Ελευθέριο Βενιζέλο. Το χρόνο εκείνο συνεχιζόταν η ένταση και η αβεβαιότητα που ακολούθησε την αποτυχημένη επανάσταση του 1889. Το αυτοκρατορικό φιρμάνι που ακολούθησε καταργούσε ουσιαστικά το καθεστώς της Ημιαυτονομίας και στις εκλογές του 1890 το συντριπτικό ποσοστό των Χριστιανών, αρνήθηκε να ψηφίσει. Ο Μαχμούτ Τζελλαλεντίν πασάς «ο μεγάλος φαγάς», από το 1891 ως το 1894, είχε αποτύχει να διαλύσει τους επαναστατικούς πυρήνες και ο διάδοχός του Αλβανός Τουρχάν πασάς το 1894 δεν κατάφερε τίποτε το σημαντικό. Οι πυροβολισμοί «δίνανε και παίρνανε» και όλοι βρισκόταν σε κατάσταση αναμονής[2].

Η ευρωπαϊκή αποικιοκρατία ήταν σε ακμή και οι μεγάλες δυνάμεις προσπαθώντας να επεκτείνουν στη Μεσόγειο την επιρροή τους, εμφάνιζαν μια σημαντική ομοιογένεια. Είχαν επιβάλει στην Ανατολική Μεσόγειο, το ίδιο οικονομικό και χρηματιστικό καθεστώς υπονομεύοντας οικονομικά την

---

1. Μεσόγειος, εφημερίδα των Χανίων του τέλους του 19ου αιώνα. Το Ιστορικό Αρχείο Χανίων διαθέτει αρκετά φύλλα.

2. Λιλή Μακράκη, Ελευθέριος Βενιζέλος 1864-1910, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1992, περιέχει πολιτική ανάλυση της περιόδου αυτής σ. 233.

Οθωμανική αυτοκρατορία που το 1879 βρέθηκε στη θλιβερή θέση της ολοκληρωτικής χρεωκοπίας.

Ο ευρωπαϊκός επεκτατισμός συνοδευόταν από τον καπιταλισμό που κατακτούσε την αγορά και μυούσε τον κρητικό πληθυσμό στις τεχνικές και πολιτιστικές αξίες της Δύσης. Το Δεκέμβριο του 1894 αποπερατώθηκε η τηλεγραφική γραμμή Κανδάνου-Παλαιόχωρας και άρχισε ο σχεδιασμός σιδηροδρομικής γραμμής που θα ένωνε τις πόλεις της Κρήτης. Οι άμαξες άρχισαν να αντικαθίστανται από τα «vis-a-vis» και το Σεπτέμβριο του 1895 προχώρησαν στην πρώτη απεργία. Στα Χανιά άνοιξαν τα πρώτα «καφέ σαντάν» στα οποία ακουγόταν το «Α Φραντζέζα» και αργότερα το «Μαρία-Μαρί Ρούσο» με συνοδία μαντολίνου. Κοσμικά γεγονόταν ήταν οι χοροί, οι χαρτοπαικτικές συνάξεις, οι συνεστιάσεις και οι θεατρικές παραστάσεις. Τον Ιανουάριο του 1895 «διδάσκεται» στα Χανιά το δράμα «Γαλάτεια» του Βασιλειάδου, από το θίασο του κ. Πέρβελη *...υπέρ των εν Κωνσταντινουπόλει εκ του σεισμού παθόντων..*[3] πρωτοβουλία του δημάρχου Μεχμέτ μπέη. Ακολούθησε στις 11 Μαρτίου το έργο «Η κυρία με τας καμελίας» του Α. Δουμά[4]. Το γεγονός των παραστάσεων ήταν *...αι πιλοφορούσαι κυρίαι και δεσποινίδες εν ώ μέχρι τούδε το έθιμο τούτο δεν είχε εισαχθεί παρ' ημίν...* Παρά τη φαινομενική ηρεμία μέσα στην άνοιξη η κατάσταση γίνεται πολύ σοβαρή. Ένδειξη της σοβαρότητας, τα ευρωπαϊκά πολεμικά που καταφθάνουν στη Σούδα. Πρώτα έρχονται τα αγγλικά, ακολουθεί το ιταλικό «Μοροζίνης» και το ρωσικό «Τσερνομόρετς». Ο Σουλτάνος σε μια προσπάθεια να προλάβει τα γεγονότα και να σταματήσει τον αδυσώπητο οδοστρωτήρα της Ιστορίας, έστειλε στις 5 Μαρτίου 1895, Βαλή στην Κρήτη, το διακεκριμένο διπλωμάτη, νομικό και μαθηματικό Αλέξανδρο Σ. Καραθεοδωρή.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Σ. ΚΑΡΑΘΕΟΔΩΡΗΣ

Ο άνθρωπος που ήρθε να τακτοποιήσει τους λογαριασμούς της Κρήτης με την Ιστορία, καταγόταν από τη μεγάλη οικογένεια των Καραθεοδωρή[5]. Οι ρίζες της ξεκινούν από το χωριό Μπόσνα της Ανδριανούπολης. Ο πατέρας

3. Βλ. 1, φύλλο 16 Ιανουαρίου 1895. Βλέπε και Ζωή Μητσοτάκη, Ο Δημοσιογράφος Ελευθέριος Βενιζέλος, Αθήνα 1992, για τον τύπο της εποχής.

4. Βλ. 1, φύλλο 11 Μαρτίου 1895.

5. Τάκη Χ. Τσονίδη, Το γένος Καραθεοδωρή, ορεστιάδα 1989 σ. 143. Συγκεντρωτική δουλειά για την οικογένεια Καραθεοδωρή και κυρίως του Στέφανου Καραθεοδωρή.

του Στέφανος, είχε τεράστια μόρφωση και σπουδές στη Φιλοσοφία και την Ιατρική. Στα χρόνια της ελληνικής Επανάστασης του 1821, ήταν γιατρός του σουλτανικού περιβάλλοντος.

Ο Αλέξανδρος γεννήθηκε το 1833 στην Κωνσταντινούπολη. Αφού τελείωσε τις γυμνασιακές του σπουδές έφυγε το 1855 για το Λονδίνο και το Παρίσι όπου σπούδασε Νομικά και Μαθηματικά. Μετά την επάνοδό του στην Κωνσταντινούπολη διορίστηκε στο Οθωμανικό Υπουργείο των Εξωτερικών. Με την ιδιότητα αυτή συνόδευσε το μεγάλο βεζύρη Ααλή πασά στην Κρήτη το φθινόπωρο του 1867 κατά τη διάρκεια της μεγάλης κρητικής Επανάστασης. Στη συνέλευση της 11ης Νοεμβρίου 1867 στα Χανιά διαβάστηκε ο νέος Κανονισμός με τον οποίο ο Α. Καραθεοδωρής ορίστηκε σύμβουλος του Καϊμακάμη των Χανίων Χουσεΐν Αυνή πασά. Από τη θέση αυτή ασχολήθηκε με την οργάνωση των δικαστηρίων της Κρήτης και προσπάθησε να εγκαινιάσει μια ήπια πολιτική.

Το 1868 γίνεται υφυπουργός Εμπορίου, το 1871 υφυπουργός Εξωτερικών, το 1876 μέλος της επιτροπής του συντάγματος υπό τον Midhat Pasa και το 1878 υπουργός Δημοσίων Έργων[6].

Ήταν άριστος γνώστης του Ανατολικού Ζητήματος. Στο συνέδριο του Βερολίνου το 1878 ήταν πρώτος πληρεξούσιος της Τουρκίας και συνέδεσε το όνομά του με την Κρήτη αφού το άρθρο 23 της συνθήκης που υπογράφτηκε, αναφερόταν στην υποχρέωση της Τουρκίας να εφαρμόσει στην Κρήτη τον οργανικό νόμο του 1868. Μετά το Βερολίνο προσπαθεί στη Βιέννη να τακτοποιήσει την τύχη της Βοσνίας και εντελώς ξαφνικά εμφανίζεται στην Κρήτη στις 16 Νοεμβρίου 1878 αυτή τη φορά σαν διοικητής. Έμεινε μόνο 14 μέρες γιατί διορίστηκε υπουργός Εξωτερικών στην κυβέρνηση του Hayreddin Pasa. Η Πύλη έσπευσε να δικαιολογηθεί ότι... *δια της ανακλήσεως ουδαμώς σκοπεί να παραβλάψη τας παραχωρηθείσας τη νήσω προνομίας...* Τότε του απενεμήθη και ο τίτλος του πασά. Από τη θέση του υπουργού αναγκάστηκε να παραιτηθεί όταν ο Αβδούλ Χαμίτ Β' απέρριψε τις προτάσεις του για την εισαγωγή φιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων[7]. το 1885 διορίστηκε ηγεμόνας της Σάμου και σε ένα ιδιωτικό γράμμα του στις 16 Αυγούστου 1889 γράφει ...*Σχετικά με τα θέματα της Κρήτης, ενώ το διπλωματικό ζήτημα είναι απολύτως αποσαφηνισμένο το διοικητικό παραμένει αρκετά συγκεχυμένο...*

---

6. Αρχείο Αλ. Καραθεοδωρή, επιμ. Καταερίνα Γαρδίκα-Αλεξανδροπούλου, Αθήνα 1981.
7. Σπ. Βοβολίνης, Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν, λήμμα, Καραθεοδωρής, 6.19-59.

Τον Ε. Βενιζέλο, όταν ήρθε ο Α. Καραθεοδωρής, τον απασχολούσαν προσωπικά ζητήματα και δεν είχε ανάμειξη στα πολιτικά δρώμενα, αλλά εξέφρασε κάποια ικανοποίηση για το διορισμό του στον τοπικό τύπο.

Αλέξανδρος Καραθεοδώρης Πασάς
Στην Κρήτη το 1895-1896.

Ο χριστιανικός πληθυσμός υποδέχτηκε με συγκρατημένο ενθουσιασμό τον Α. Καραθεοδωρή. Χαρακτηριστικό είναι το άρθρο της εφημερίδας «Μεσόγειος» των Χανίων της 11ης Μαρτίου 1895 που τον σκιαγραφεί σαν *...άνδρα εξακουστόν και πεφημισμένον επί αμέτρω ικανότητει και βαθεία συνέσει...*[8]. Και ήταν ο Α. Καραθοεοδωρής άνδρας ξακουστός. Εκτός από τη διεθνή διπλωματική δράση είχε και συγγραφική. Δημοσίευσε μελέτες για τις ανατολικές γλώσσες, μεταφράσεις Περσών και Αράβων ποιητών στην αρχαία ελληνική γλώσσα. Έγραψε τις μελέτες «Περί μετεωρολογικών του Αριστέλους», «Περί του Ομηρικού ζητήματος», «Περί ανακαλύψεως ανδριάντων», «Περί γραμμάτων και επιστημών επί Αυγούστου». Μια πραγματεία για τους τύμβους του Νεμρούδ-Νταγ και είχε μορφώσει μια μεγάλη συλλογή ασκήσεων Μαθηματικών και Φυσικής. Λίγο πριν έρθει στην Κρήτη μετάφρασε και σχολίασε το έργο του Πέρση μαθηματικού Νασρεντίν Ελ Τουσή του 12ου αιώνα «περί τετραπλεύρου», για το οποίο το τουρκικό ιερατείο εξέφρασε την έντονη δυσφορία του[9].

Ο Α. Καραθεοδωρής είχε αμέτρητες κοινωνικές σχέσεις τις οποίες συνέχισε και στα Χανιά. Ήρθε μαζί με τον αδελφό της γυναίκας του μπέη Γιάγκο Μουσούρο και την πανέμορφη κόρη του Σμαράγδα. Ο Γιάγκος Μουσούρος

8. Βλ. 1, φύλλο 11 Μαρτίου 1895. Για το νομικό πλαίσιο της περιόδου αυτής βλέπε *Τάλως*, Τόμος Δ, επιμέλεια Σ. Παπαμανουσάκης, εκδ. Ινστιτούτου Κρητικού Δικαίου.

9. Βλ. 6, όπου υπάρχουν αναφορές στα έργα του Α. Καραθεοδωρή.

άφησε εποχή στα Χανιά με τις χαρτοπαικτικές του ικανότητες στο παιχνίδι των Ρώσων διπλωματών το μπριτζ.

Οι βιογράφοι του Ε. Βενιζέλου συμφωνούν ότι στον κοινωνικό κύκλο του Καραθεοδωρή ανήκε και ο Βενιζέλος. Όμως η ένταξή του δεν είχε σκοπό να μάθει το μπριτζ, όπως ισχυρίζονται. Η Σμαράγδα θα είναι παρούσα στα κοινωνικά γεγονότα της πόλης. Ακόμη και στο παιγνίδι της «αλεπούς εν Μπουτσουναρίοις», το Μάιο του 1895. ...*Την παρελθούσα Πέμπτη οι Αξιωματικοί των εν των λιμάνι της Σούδας ναυλοχούντων θωρηκτών επεχείρησαν το παιγνίον της αλεπούς. Εις το παιγνίον τούτο ήταν προσκεκλημένη μεταξύ των άλλων και η δεσποινίδα Σ. Καραθεοδωρή πασά. Την αλεπού υπεδύθη Άγγλος αξιωματικός... Την αλεπού ουδείς κατώρθωσε να συλλάβη...*[10]. Το αποτέλεσμα ήταν αναμενόμενο. Δεν ήταν όμως αναμενόμενο, όταν τον επόμενο μήνα ο πασάς με τη Σμαράγδα, το Ν. Παπαδάκη και το Γαλήπ μπέη θα επισκεπτεί τα εκπαιδευτήρια της «ημετέρας πόλεως» και στο Χριστιανικό Γυμνάσιο. ...*Η Α. Εξοχότης έδειξε πολύ ενδιαφέρον εις το μάθημα των Μαθηματικών και εξέτασε τινάς των μαθητών. Έχοντες υπ' όψει τας γενομένας ερωτήσεις κρίνομεν ότι η Α. Εξοχότης κέκτειται μεγάλη ειδικότητα εις τον κλάδον των Φυσικομαθηματικών...*[11].

Οι προθέσεις του μπορεί να ήταν καλές, όμως έβλεπε το Κρητικό Ζήτημα κάτω από το πρίσμα του Φαναριώτικου κύκλου, κάτι που δεν αποδέχονταν οι Κρητικοί.

Η πολιτική Ιστορία της Κρήτης είχε πάντα μια ιδιαιτερότητα, μια ανεξαρτησία και μια ιδιομορφία. Στην Κρήτη δεν είχε διαβρωθεί η υπαρξιακή οπτική των χριστιανών και δεν αναπτύχθηκαν ποτέ μανιχαϊστικές ιδέες σύμφωνα με τις οποίες μια ευημερεία κάτω από ξένη κυριαρχία μπορεί να ήταν μια επιδιωκόμενη κατάσταση. Οι Κρητικοί πρωταρχικά βίαια και ένοπλα απέρριψαν την ιδέα της ξένης κυριαρχίας και ιδίως της μουσουλμανικής. Έτσι η κατάσταση στην Κρήτη δεν προσέφερε μεγάλες δυνατότητες στον Α. Καραθεοδωρή. Ο ίδιος θα δηλώσει στους Κρητικούς.

...*Απήλαυσα παν ότι δύναται να επιθυμήσει υπάλληλος εν Τουρκία. Και η μόνη μου επιθυμία και μόνο μου μέλημα είναι πως θα φανώ χρήσιμος και*

10. Βλ. 1, φύλλο 13 Μαΐου 1895 και Ε.Α. Θεοδωράκη, Ο Ε. Βενιζέλος, Πολιτικός Ηγέτης, εκδ. Σμηρνιωπάκη Αθηνα 1996, για την πολιτική δράση του Εθνάρχη μετά το 1895.

11. Βλ. 1, φύλλο 24 Ιουνίου 1895 και Γιαν. Ανδρουλάκη, Η Εκπαίδευση στην Κρήτη. Χανιά 1990. Αναλυτική παρουσίαση της Παιδείας.

ευεργέτης του τόπου σας... Παρ' ημών απαιτών υπομονή μόνο και πλήρη επ' εμέ πεποίθησιν...[12].

Έτσι τον έβλεπαν και οι χριστιανοί σαν «υπάλληλο εν Τουρκία» και όπως δεν είχαν υπομονή γρήγορα έχασαν και την πεποίθησή τους. Αλλά και οι μουσουλμάνοι δεν μπορούσαν να συμβιβαστούν με Χριστιανό κυβερνήτη. Οι μπέηδες έχαναν τα προνόμια και οι άνθρωποι των τζαμιών ένα μέρος της εξουσίας τους. Μέσα στο καλοκαίρι ενεργοποίησαν το «Μουσουλμανικό κομιτάτο των Χανίων» και άρχισαν εγκλήματα κατά του χριστιανικού πληθυσμού. Εντολές έπαιρναν από τους νεότουρκους της Θεσσαλονίκης και συντονιστής στα Χανιά ήταν ο αρχηγός της χωροφυλακής Αλβανός Εμίν πασάς. Το κομιτάτο συνέχισε την δράση του με νυκτερινές καταδρομές κατά των χριστιανικών χωριών τις ονομαζόμενες «ζουρίδες», αλλά και με αφίσες που τοιχοκολλήθηκαν στα Χανιά το θέρος του 1895[13].

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Σ. ΚΑΡΑΘΕΟΔΩΡΗΣ

Τι ζητούσε ο νεαρός στρατιωτικός στα Χανιά το ταραγμένο καλοκαίρι του 1895; Ήρθε έντεχνα να ενισχύσει τον καταπονημένο σουλτανικό στρατό; Ήρθε να εργαστεί σαν μηχανικός στη σχεδίαση της σιδηροδρομικής γραμμής Χανίων-Ηρακλείου; Ήρθε να συζητήσει τα νέα Μαθηματικά με τον πασά; Ή για να γνωρίσει την Κρήτη των μύθων, των θρύλων και των παραδόσεων;

Η απάντηση στο σημαντικό ερώτημα είναι δύσκολη. Ο ίδιος δε θα μιλήσει για το σκοπό της επίσκεψης και ο άνθρωπος με τον οποίο συνδέθηκε φιλικά ο Ε. Βενιζέλος δε θα μας τον αποκαλύψει. Ίσως γιατί η γνωριμία τους είχε χαρακτηριστικά συνομωσίας που έγινε στο σαράι του πασά μια εποχή γεμάτη ένταση. Το όνομά του ήταν Κωνσταντίνος Καραθεοδωρής είχε γεννηθεί στο Βερολίνο από Έλληνες γονείς στις 13 Σεπτεμβρίου του 1873 όπου ο πατέρας του Στέφανος ήταν πρεσβευτής της Τουρκίας[14]. Ο πατέρας του είχε σπουδάσει Νομικά, ήταν συγγραφέας νομικών βιβλίων και αντιπροσώπευσε την Τουρκία σε πολλά διεθνή συνέδρια. Στο συνέδριο του Βερολίνου ήταν ο γραμματέας

12. Th. Tatsios, The Greek Irredentism, Georgetown U.S.A. 1967 σ. 158. Βλέπε και 2 σ. 299.

13. Στρατή Παπαμανουσάκη, Η Ξενοκρατία στη Κρήτη, περιέχει τεκμηριωμένη ανάλυση των διαδοχικών φάσεων του Κρητικού ζητήματος στα αντίστοιχα κεφάλαια.

14. Κ. Καραθεοδωρή, Αυτοβιογραφικές σημειώσεις, μέρος αυτών υπάρχουν στο έντυπο, Κ. Καραθεοδωρής, της Ε.Μ.Ε. σ. 73 Αθήνα 1973. Το σύνολο των σημειώσεων υπάρχει στον 5ο τόμο των απάντων του.

της Τουρκικής αντιπροσωπείας. Το 1878 πρόσφερε μεγάλη υπηρεσία στο Σουλτάνο Αβδούλ Χαμίτ Β' όταν κατάφερε να αγοράσει όλα τα αντίτυπα του βιβλίου «Ο Μουράτ ο Ε'» του Αιμιλίου ντε Κερανλύ, που περιείχε τα σκοτεινά εγκλήματα των Σουλτάνων[15].

Ο πασάς ήταν εξάδελφος του παππού του Κωνσταντίνου. Η μητέρα του Δέσποινα Πετροκοκκίνου είχε καταγωγή από τη Χίο. Ο Κωνσταντίνος την έχασε όταν ήταν 6 χρονών, αλλά πήρε μια επιμελημένη ανατροφή σε ένα περιβάλλον ευρωπαϊκό, αριστοκρατικό και επιστημονικό. Το σπίτι τους στις Βρυξέλλες ήταν κέντρο διερχομένων, διπλωματών, καθηγητών, μουσικών, στρατιωτικών που συζητούσαν με τον πατέρα του. Το χειμώνα του 1881 πήγαινε στη σχολή του Βαντερστόκ. Μετά από δύο χρόνια σε σχολεία της Γαλλίας θα μαθητεύσει σε γυμνάσιο των Βρυξελλών και το 1886 γράφτηκε στο Γυμνάσιο Ατενέ Ρουαγιάλ όπου την προσοχή του τράβηξαν οι παραδόσεις του καθηγητή των Μαθηματικών Άνγκενοττ. Την περίοδο αυτή για δύο συνεχή χρόνια θα πάρει την πρώτη θέση στο Βέλγιο στο διαγωνισμό «Κονκούρ Ζενερό» για τα Μαθηματικά.

Στη συνέχεια το 1891 φοίτησε στην Ecole Militaire του Βελγίου, μια φημισμένη στρατιωτική σχολή. Στις αυτοβιογραφικές του σημειώσεις για τη σχολή, φαίνεται το ενδιαφέρον του για τα Μαθηματικά, τη Θερμοδυναμική και τη Μηχανική και η νοσταλγία του για τους καθηγητές που τα δίδασκαν με τους οποίους συνδέθηκε με οικογενειακή φιλία. Μετά την αποφοίτησή του το 1895 εντοπίζεται ένα ζεστό αυγουστιάτικο πρωινό στο λιμάνι των Χανίων μαζί με το γιο του πασά Στέφανο Α. Καραθεοδωρή. Σχετικά το φύλλο της «Μεσογείου» της 12ης Αυγούστου γράφει. *...Αφίκοντο εκ Βρυξελλών δια του Αυστριακού ο υιός της Α. Εξοχότητος του Γενικού Ημών Διοικητού κ. Στέφανος Καραθεοδωρής και ο ανεψιός αυτού κ. Κωνσταντίνος Καραθεοδωρής. Την αιτίαν αυτού άφιξιν χαιρετίζομεν γηθοσήνως...*[16].

Αν και την περίοδο που ήρθαν ήταν για τον Ε. Βενιζέλο περίοδος περισυλλογής, ενδοσκόπησης και πνευματικής ανάπτυξης, οι δύο νέοι θα αποτελέσουν τους κύριους συνομιλητές του στο κοινωνικό περιβάλλον του πασά. Ο Βενιζέλος επιδίωκε να έχει σχέση με ξένους εμπόρους, διπλωμάτες και στρα-

15. Βλ. 5, σ. 299, Το πρόσφατο βιβλίο της Κενιζέ Μουράτ, Της νεκρής πριγκίπισσας, είναι μια απάντηση στο βιβλίο αυτό.

16. Βλ. 1, φύλλο 12 Αυγούστου 1895.

Κωνσταντίνος Σ. Καραθεοδωρής.
Όταν ήρθε στην Κρήτη το θέρος του 1895.

τιωτικούς που ζούσαν ή περνούσαν από τα Χανιά. Οι επαφές αυτές και η μελέτη ξένων γλωσσών, της γαλλικής λογοτεχνίας και τα ποικίλα μορφωτικά ενδιαφέροντα διαμόρφωναν τις πεποιθήσεις του και πλάταιναν τους ορίζοντες του. Οι νομικές σπουδές τον βοηθούσαν να αναπτύσσει την ικανότητα της διαλεκτικής επιχειρηματολογίας στις συζητήσεις, κάτι που εντυπωσίασε τον Κ. Καραθεοδωρή και ασφαλώς τον έπεισε σε ορισμένες εθνικές θέσεις. Αλλά και ο Ε. Βενιζέλος θα αναγνωρίσει στον Κωνσταντίνο την ευγένεια, την αρχοντιά και τη σεμνότητα της μεγαλοφυΐας. Ήταν μεγάλη η εκτίμησή του και όταν αργότερα του ζητούσε βοήθεια και συνεργασία σε εθνικά θέματα του έγραφε προσωπικά ο ίδιος.

Ένα από τα κοινά τους γνωρίσματα ήταν ότι ο ιδεαλισμός τους δεν υποχωρούσε μπροστά στην πραγματικότητα και τις επιβραβεύσεις της καθημερινής ζωής. Αυτός ήταν και ένας από τους λόγους, που αν ο πασάς προσπάθησε να τους πείσει να αναζητήσουν την τύχη τους στην υπηρεσία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, όχι μόνο απέτυχε, αλλά και οι δύο έγιναν σημαντικοί πολέμιοί της[17]. Κάτι που προσωρινά πέτυχε για το γιο του Στέφανο[18]. Με το γύρισμα του θέρους ακολουθούν ραγδαία γεγονότα. Μετά από σύναξη στο σπίτι του Γ. Μυλωνογιάννη, στο Κλήμα στις 3 του Σεπτέμβρη ο Μ. Κούνδουρος και οι σύντροφοί του, με τη συμπάθεια του Άγγλου προξένου Alfred Biliotti θα δημι-

17. Gibbons, Herbert Adam, Venizelos, Βοστώνη 1923 σ. 19 την άποψη αυτή πιστεύει ο Gibbons και δε φαίνεται απίθανη.

18. Βλ. 5, σ. 200. Ο Στέφανος ήταν νομικός, λόγιος και Γενικός Διοικητής Ιωαννίνων επί Τουρκοκρατίας. Αργότερα Διευθυντής της επιτροπής αποκατάστασης προσφύγων στην Αθήνα το 1922. Ήταν υποψήφιος βουλευτής τουΒενιζέλου.

ουργήσουν τη Μεταπολιτευτική Επιτροπή. Τις αψιμαχίες και τις μικροσυμπλοκές διαδέχτηκαν οι μάχες. Ο Α. Καραθεοδωρής θα φροντίσει την οικογένειά του.

Το φύλλο της 3ης Νοεμβρίου 1895 αναφέρει... *Ανεχώρησε εις Κωνσταντινούπολιν ο υιός και η θυγάτηρ της Α. Εξοχότητος του Γενικού Διοικητού Καραθεοδωρή Πασά...*[19].

Λίγο πριν είχε αναχωρήσει και ο Κωνσταντίνος για τη Μυτιλήνη, όπου ο εξάδελφος του Ιωάν. Αριστάρχης κατασκεύαζε το οδικό δίκτυο του νησιού. Ο Κωνσταντίνος ανέλαβε τη σχεδίαση του οδικού δικτύου της Σάμου. Η παραμονή του στην Κρήτη είναι ένα ιστορικό γεγονός. Αμέσως μετά διακριτικά θα διαφοροποιηθεί από την οικογένεια των Καραθεοδωρή. Θα βοηθήσει τον Ε. Βενιζέλο σε δύσκολες καταστάσεις διακινδυνεύοντας τη ζωή και τη λαμπρή καριέρα του. Αλλά και η μαθηματική επιστήμη θα κερδίσει από την επίσκεψη. Ο πασάς, παρά την αμφιλεγόμενη δράση του στα εθνικά θέματα, θα είναι ο μόνος που θα τον παροτρύνει να ασχοληθεί με τα Μαθηματικά και θα τον στηρίξει όταν θα πάρει την απόφαση..

ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ
Στο σαράϊ του Πασά της Κρήτης γνώρισε ένα σημαντικό συνεργάτη του.

Μετά την Κρήτη θα ανταλλάξουν τέσσερα γράμματα στα οποία ο λόγος του πασά θα είναι ενισχυτικός των προθέσεων του Κωνσταντίνου. Ο πασάς θα φύγει από την Κρήτη στις 18 Μαρτίου 1896 και θα πάρει τη θέση του αρχιμεταφραστή των ανακτόρων. Διορατικός όπως ήταν θα πει και για το Βενιζέλο. *...Να μ' ενθυμήσθε μια μέρα. Αυτός ο νέος γρήγορα θα κυβερνήσει την ελεύθερη*

19. Φλ. 1, φύλλο 3 Νοεμβρίου 1895. Η Σμαράγδα παντρεύτηκε το βιομήχανο και τραπεζίτη Αλέξανδρο Σινιόσογλου.

Ελλάδα...[20]. Μετά τα γεγονότα στο Ακρωτήρι, ο Σουλτάνος και οι Ρώσοι του πρότειναν τη θέση του Ηγεμόνα της Κρήτης. Αρνήθηκε, ήταν αρκετά έξυπνος και διαισθάνθηκε τη νέα παγίδα που του έστηνε η Ιστορία. Πέθανε το 1906 και δύο χρόνια αργότερα ο Κωνσταντίνος πήρε τη μικρότερη κόρη του, την Ευφροσύνη γυναίκα του. Γνωστή σαν «κυρία Φρόσω» και για τα φιλόξενα αισθήματά της στο σπίτι τους στο Μόναχο.

ΜΕΧΡΙ ΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ

Γραπτή μαρτυρία για το πόσο είχε ενθουσιαστεί ο Κωνσταντίνος από τη γνωριμία του με τον Ε. Βενιζέλο στα Χανιά θα μας δώσει ο κοινός τους φίλος συμπατριώτης μας Ιωάννης Καλλιτσουνάκης[21]. Στο Βερολίνο ο Κ. Καραθεοδωρής θα του μιλήσει πολλές φορές για τις μέρες του θέρους του '95 στην Κρήτη με το Βενιζέλο[22]. Σημαντική μαρτυρία θα μας αφήσει και η συγγραφέας Πηνελόπη Δέλτα. Ο σύζυγος της Στέφανος Δέλτα ήταν γιός της Σοφίας Καραθεοδωρή αδελφής του πασά. Αναφερόμενη στο Βενιζέλο γράφει: *...τον είχε δει ο μαθηματικός Κώστιας Καραθεοδωρής στα 1895, όσο ήταν ο Αλέξανδρος Καραθεοδωρής στην Κρήτη. Μόλις είχε πεθάνει η γυναίκα του και ήταν βουτημένος στο πένθος και στην αγιάτρευτη λύπη. Χρόνια αργότερα, όταν ήταν πια παγκόσμια γνωστός ο Βενιζέλος μου είπε ο Κώστιας Καραθεοδωρής με υπερηφάνεια καυχόμενος. Δεν τον ήξερε κανένας τότε. Εμένα μου έκανε κατάπληξη ως μυαλό και ως άνθρωπος. Ξεχώριζε απ' ότι είχα δει και γνωρίσει ως τότε...*[23]. Θα ήταν σωστό αν βγάζαμε το συμπέρασμα ότι οι φράσεις αυτές απεικονίζουν ακριβώς τη γνώμη που είχε ο Κ. Καραθεοδωρής για τον Ε. Βενιζέλο.

Ο Κ. Καραθεοδωρής έμεινε μικρό χρονικό διάστημα στη Μυτιλήνη. Έφυγε με την επιδείνωση των σχέσεων Ελλάδας - Τουρκίας και το 1897 παρακολουθούσε από την Αθήνα τον ελληνοτουρκικό πόλεμο. Σε μια επιστολή του, στο γιο του πασά Στέφανο, εκφράζει το θαυμασμό και τη χαρά του για την αγωνιστικότητα των Ελλήνων. *...σαν λιοντάρια πολεμούν οι δικοί μας...* του γράφει.

---

20. Ι. Μουρέλλος, Βενιζέλος, Οι αγάπες του, Οι χαρές, οι οδύνες το, Εκδ. Δίφρος 1964.

21. Σύνδεσμος Φιλολόγων Νομού Χανίων, Ημερολόγιο 1995, υπάρχει εκτεταμένη αναφορά στο φιλόλογο Ι. Καλλιτσουνάκη, συνεργάτη και φίλο του Κ. Καραθεοδωρή.

22. Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών, 1950, Ομιλία Ι. Καλλιτσουνάκη.

23. Πηνελόπη Δέλτα, Ε. Βενιζέλος, Ερμής, Αθήνα 1979.

Μετά από μια σύντομη επίσκεψη στο Λονδίνο το χειμώνα του 1897-98 κατεβαίνει «εν Αιγύπτω πολυφύλω» και δουλεύει σαν μηχανικός στα φράγματα του Ασσουάν και του Ασιούτ. Στις αυτογραφικές του σημειώσεις γράφει. ... *πέρασα πολλές νύκτες στο έδαφος της κοίτης του Νείλου το οποίο είχε αποξηρανθεί εργαζομένων ακαταπαύστως των αντλιοστασίων... Μετά την εργασία μου μπορούσα ανενόχλητα να ασχοληθώ μελετώντας καθαρά μαθηματικά βιβλία. Ιδιαιτέρως εγοητεύθην με το Cours d' Analyse του C. Jordan και την Αναλυτική Γεωμετρία των Salmon-Fiedler...* Εκεί θα γνωρίσει τον μηχανικόν Βενιαμίν Μπέικερ, τον αρχαιολόγο και φίλο του Ερρίκου Σλήμαν, Α. Σάις και το Φεβρουάριο του 1900 σε μια επίσκεψη στο Ασσουάν με τον αρχαιολόγο Κάρτερ θα αποκαλύψουν τον τάφο του Τουτανχαμών. ... *διήλθομεν ομού την διακοσίων μέτρων δίοδον την οποίαν από χιλιάδων ετών ουδείς εκ των ανθρώπων είχε διέλθει...*[24].

Η ενασχόλησή του με τον αιγυπτιακό πολιτισμό και η παράλληλη μελέτη των δύο προαναφερθέντων βιβλίων, τον μυήσανε ακόμη περισσότερο στην κρυφή γοητεία των Μαθηματικών και φέρανε μια θύελλα στον πνευματικό του κόσμο. Ανάλογα θα είχαν ίσως αισθανθεί χιλιάδες χρόνια πριν, ο Θαλής, ο Ευκλείδης και ο Πλάτωνας. Εγκατέλειψε την Αίγυπτο, τη δουλειά του μηχανικού και τον Απρίλιο του 1900 επιστρέφει στην Ευρώπη για να αφοσιωθεί στα Μαθηματικά. Συναντά την αντίδρταση της οικογένειάς του.

... Η οικογένειά μου και οι Έλληνες φίλοι μου, ο Δημήτριος Βικέλας και ο Μάρκος Δραγούμης βρήκαν το σχέδιό μου να εγκαταλείψω μια εξασφαλισμένη θέση με πολλές προοπτικές για να ικανοποιήσω μια ρομαντική τάση κάτι περισσότερο από κωμικό. Εγώ είχα πεισθεί ότι το σχέδιο θα έφερνε καρπούς. Δεν μπορούσα να αντισταθώ στη σκέψη ότι μόνο η ανεπιφύλακτη απασχόληση με τα Μαθηματικά θα έδινε στη ζωή μου το περιεχόμενό της...[25].

Γράφεται το 1900 στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου όπου γνωρίζεται με τους μεγάλους Γερμανούς μαθηματικούς L Fuchs, H. Schwarz[26] και G. Frobenius[27] των οποίων παρακολουθούσε τις παραδόσεις. Συνδέεται ιδιαίτερα με τον H. Schwarz ο οποίος διοργάνωνε σεμινάρια, θεωρίας συναρτήσεων

24. Βλ. 14.

25. Βλ. 14.

26. Schwarz Herman (1843-1921) διάσημος μαθηματικός, γνωστός κυρίως για την ανισότητα και το λήμμα στις συναρτήσεις που φέρουν το όνομά του.

27. Frobenius Georg (1849-1917) διάσημος μαθηματικός, γνωστός κυρίως για το θεώρημά του στις πολυωνυμικές εξισώσεις.

σε μια μπυραρία στη Friedrichstrasse. Παρακολουθούσε επίσης τις παραδόσεις του Carl Stumpf στη Λογική, του M. Planck στη Φυσική και γνωρίστηκε με το μαθηματικό της Θεωρίας των Επιφανειών J. Weingarten. Την εποχή αυτή έγραψε το πρώτο του βιβλίο με θέμα την Αίγυπτο για λογαριασμό του «συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων» που διεύθυνε ο Δημήτρης Βικέλας[28].

Το 1903 παρακολουθούσε παραδόσεις στο Göttingen των κορυφαίων μαθηματικών F. Klein[29], D. Hilbert[30] και H. Minkowski[31], όπου *...μετά το κοινό γεύμα μεταβαίναμε σε περίπατο συζητούντες όλα τα μαθηματικά προβλήματα που μας ήρχοντο στο νου...* Το Πάσχα του ίδιου χρόνου έρχεται στην Ελλάδα και φιλοξενείται στα Ίσθμια στο σπίτι του θείου του μηχανικού Τηλέμαχου Καραθεοδωρή[32] διευθυντή της διώρυγας της Κορίνθου. Στη μαγευτική αυτή τοποθεσία του Σαρωνικού θα γράψει την πρώτη μαθηματική εργασία που αφορούσε «τη γεωμετρική σημασία των χαρακτηριστικών μιας μερικής διαφορικής εξίσωσης πρώτης τάξης με δύο μεταβλητές».

Τον Ιούλιο του 1904 απόκτησε το διδακτορικό τίτλο του Göttingen με τη διατριβή «Περί ασυνεχών λύσεων του Λογισμού μεταβολών». Την εργασία αυτή την παρέδωσε στον H. Minkowksi και όχι στους F. Kelin και D. Hilbert *...τους οποίους τρόπον τινά εφοβόμην...* όπως αναφέρει στις αυτογραφικές σημειώσεις. Η δουλειά του προξένησε μεγάλη εντύπωση στους μαθηματικούς που τον κατάταξαν μεταξύ των σημαντικοτέρων ερευνητών της μαθηματικής επιστήμης.

Σε μια παραδοσιακή εκδρομή ο F. Klein του πρότεινε να δείξει ενδιαφέρον για ακαδημαϊκή καριέρα στο Göttingen. Αυτό θα είχε σαν συνέπεια να μείνει οριστικά μακριά από την Ελλάδα κάτι που δεν είχε αποφασίσει. Το Πάσχα του 1905 έρχεται για διακοπές και μένει στο σπίτι της αδελφής του

---

28. Βικέλας Δημήτριος (1835-1908), λογοτέχνης με εθνική και κοινωνική δράση. Την πλούσια βιβλιοθήκη του δώρησε στο Δήμο Ηρακλείου.

29. Klein Felix (1849-1925) μεγάλος μαθηματικός γνωστός και από την επιφάνεια χωρίς εσωτερικό και εξωτερικό, μιας πλευράς.

30. Hilbert David (1862-1943) διάσημος μαθηματικός με σημαντικές εργασίες, στα συμμετρικά Kernels, στους χώρους Hilbert και στα αξιωματικά συστήματα.

31. Minkowski Hermann (1864-1909) μεγάλος μαθηματικός γνωστός για την ανισότητα Minkowski και την απόσταση Minkowksi.

32. Ο Τηλέμαχος ήταν γιος του γιατρού Κωνσ. Καραθεοδωρή και της Ευφροσύνης Χαρίτονος. Σπούδασε μηχανικός στη Ζυρίχη. Ήταν και αυτός μαθητής του H. Schwarz.

Ιουλίας, συζύγου του Γεωργίου Στρέιτ[33].

Την περίοδο αυτή ζήτησε για πρώτη φορά να εργαστεί στην Ελλάδα. Δε βρήκε όμως θέση σε Στρατιωτική σχολή, αλλά μόνο σαν ελληνοδιδάσκαλος σε επαρχιακό σχολείο. Επιστρέφει στη Γερμανία και δημοσιεύει την εργασία «Περί του γενικού προβλήματος των μεταβολών», του απονέμεται ο τίτλος Venia legenti της Φιλοσοφικής σχολής και αναγορεύεται υφηγητής του Göttingen. Δίδαξε θεωρία συναρτήσεων και η διδασκαλία του με την ακριβολογία και την ερευνητική της διεισδυτικότητα προξένησε μεγάλη εντύπωση και από παιδαγωγική πλευρά. Το 1908 δίδαξε στο Πανεπιστήμιο της Βόννης και το 1909 εκλέγεται τακτικός καθηγητής στο Πολυτεχνείο του Αννόβερου. Τον ίδιο χρόνο δημοσίευσε την περίφημη εργασία «Έρευναι επί των θεμελίων της Θερμοδυναμικής» ανοίγοντας το δρόμο στα ατομικά συστήματα και για την οποία ο N. Bohr[34] για να γίνει προσιτή στους Φυσικούς χρειάστηκε τρεις επεξηγηματικές δημοσιεύσεις. Ο Κ. Καραθεοδωρής γίνεται σεβαστή προσωπικότητα και στον κύκλο των Φυσικών. Το 1910 έγινε τακτικός καθηγητής στο Πολυτεχνείο του Breslau και σε αυτό θα του γράψει ο Ε. Βενιζέλος ζητώντας τη βοήθειά του για πρώτη φορά.

Η κυβέρνηση του Ε. Βενιζέλου είχε ψηφίσει νόμο που έβαζε τάξη στην πλήρωση των κενών εδρών του Πανεπιστημίου. Μέχρι τότε η όλη διαδικασία ήταν ρουσφετολογική. Για πρώτη φορά οι κρίσεις των καθηγητών θα γινόταν από επιτροπή. Μέλος της επιστροπής κρίσης της Φυσικομαθηματικής ο Ε. Βενιζέλος πρότεινε τον Κ. Καραθεοδωρή. Αυτός δέχτηκε την πρόσκληση και ήρθε στην Ελλάδα. Ήταν η πρώτη φορά που οι συνομιλητές του Αυγούστου θα συνεργαζόταν. Οι κρίσεις στη Φυσικομαθηματική έγιναν υποδειγματικά, κάτι που δε συνέβη στην Ιατρική. Έγιναν προστριβές στην Ιατρική και η υπόθεση έφτασε στα δικαστήρια και τη Βουλή[35].

Φεύγοντας ο Κ. Καραθεοδωρής ο Βενιζέλος ακούστηκε να λέει: *...Όλα μας τα είπε ο Καραθεοδωρής, αλλά ξεχάσαμε να τον ρωτήσουμε τι είναι αυτή η θεωρία της σχετικότητας, πού θα βρούμε ένα μαθηματικό να μας την εξηγήσει...*

---

33. Ο Γεώργιος Στρέιτ, υπουργός και καθηγητής του δικαίου, αντίπαλος του Βενιζέλου, ο Κ. Καραθεοδωρής δεν ασπαζόταν τις πολιτικές του θέσεις.

34. Bohr Nils (1885-1926). Διάσημος Δανός φυσικός, ιδρυτής της πρώτης κβαντικής θεωρίας του ατόμου.

35. Έγινε σχετική επερώτηση στη Βουλή στις 24 Οκτωβρίου 1911 προς τον υπουργό Παιδείας Α. Αλεξανδρή.

Επιβεβαιώνεται έτσι, ότι ο Ε. Βενιζέλος ήταν ενήμερος για τις τολμηρότερες επιστημονικές εξελίξεις. Ο Κ. Καραθεοδωρής συνεχίζοντας τη μαθηματική του περιπέτεια δημοσίευσε πρωτότυπες εργασίες, στο θεώρημα του Picard, στο γραμμικό μέτρο σημειοσυνόλων και στα φράγματα κατά Study. Το 1913 εκλέχτηκε τακτικός καθηγητής στο Göttingen και το 1919 ο διάσημος φυσικός M. Planck[36] τον υποδέχτηκε με ένα μνημειώδη λόγο στην Πρωσσική Ακαδημία.

ΤΟ ΙΩΝΙΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΤΗΣ ΣΜΥΡΝΗΣ

Το Σεπτέμβριο του 1919 ο Ε. Βενιζέλος βρισκόταν στο Παρίσι για τη διάσκεψη της ειρήνης. Εκεί προσκάλεσε από το Πανεπιστήμιο του Βερολίνου που δίδασκε από το 1918, το φίλο του Κ. Καραθεοδωρή για να συζητήσουν εθνικά θέματα. Δε γνωρίζουμε όλα ακριβώς τα θέματα που συζήτησαν. Ήταν η εποχή που ο Εθνάρχης προσπαθούσε να κάμψει τις αμερικανικές αντιρρήσεις για τη Θράκη και η οικογένεια του Κ. Καραθεοδωρή είχε διασυνδέσεις στην περιοχή. Ακόμη, την ίδια περίοδο, παρατηρείται μια προσπάθεια του Ε. Βενιζέλου για συνεργασία στα εθνικά θέματα με Έλληνες επιστήμονες και πνευματικούς ανθρώπους που ζούσαν στην Ευρώπη. Αποτέλεσμα ήταν η μεταστροφή υπέρ των ελληνικών θέσεων του Γάλλου συγγραφέα Ανατόλ Φρανς μετά από ενέργειες του Σβορώνου και Ανδρεάδη[37]. Ο Ανατόλ Φρανς έγινε θερμός υποστηρικτής των εθνικών μας διεκδικήσεων. Ο Ε. Βενιζέλος έγινε μέλος της Γαλλικής Ακαδημίας των Ηθικών και Πολιτικών Επιστημών και επίτιμος διδάκτορας του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης.

Το μόνο θέμα για το οποίο γνωρίζουμε με βεβαιότητα ότι συζήτησαν ήταν το εκπαιδευτικό. Είναι γνωστό ότι την έλλειψη προγραμμάτων για την εκπαίδευση του κόμματος των Φιλελευθέρων την αναπληρούσαν οι σημαντικές προσωπικότητες που καλούνταν να προτείνουν και να εφαρμόσουν νέα μέτρα. Ο Γ. Παπανδρέου, ο Δ. Γλυνός, ο Κ. Καραθεοδωρής, ο Μ. Τριανταφυλλίδης, ο Ν. Καζαντζάκης και ο Α. Δελμούζος ήταν μερικοί από αυτούς[38].

---

36. Planck Max (1858-1947). Από τους πιο διάσημους φυσικούς όλων των εποχών. Εισήγαγε τα ενεργειακά κβάντα. Ο γιος του Έρβιν εκτελέστηκε από το Χίτλερ.

37. Τάσου Μιχαλακέα, ιστορική σύνθεσις, Τόμος Δ, σ. 398.

38. Αλέξη Δημαρά, Προθέσεις των πρώτων Κυβερνήσεων Βενιζέλου στα εκπαιδευτικά, Μελετήματα γύρω από το Βενιζέλο και την εποχή του, Φιλιππότη σ. 21-47, Αθήνα 1980.

Τον Ε. Βενιζέλο απασχολούσε έντονα η δημιουργία του δεύτερου Ελληνικού Πανεπιστημίου σε μια από τις απελευθερωμένες πόλεις. Από τους πρώτους μήνες του 1919 έστειλε μυστικά για το σκοπό αυτό τον Ε. Μελιγκουνάκη στην Κωνσταντινούπολη. Για την αποστολή αυτή θα του πει ... *θα σε παρακαλούσα να μεταβείς στην Κωνσταντινούπολη και θα βρεις το Χιδίρογλου. Θα δεις το στρατώνα, θα συζητήσεις και θα πάρεις πληροφορίες και από άλλους. Πιστεύω όπως πηγαίνουν τα πράγματα, να κάνωμε εκεί Πανεπιστήμιο και θα μας χρειασθεί το κτίριο...*[39].

Αργότερα σε άλλη αποστολή θα του τονίσει: *...τότε θα ιδρύσωμεν ένα Πανεπιστήμιο εις την Κωνσταντινούπολιν και ένα εις την Σμύρνης. Θα δώσωμεν πλήρη ισότητα δικαιωμάτων εις τους Τούρκους πράγμα το οποίον υπεσχέθην...*

Ο Ε. Βενιζέλος βρήκε στον Κ. Καραθεοδωρή το θερμότερο υποστηρικτή των σχεδίων του και του ανέθεσε να ετοιμάσει τις σχετικές προτάσεις για το νέο Πανεπιστήμιο. Στις 20 Οκτωβρίου 1919 ο Κ. Καραθεοδωρής υπέβαλλε στην Ελληνική Κυβέρνηση υπόμνημα με το σχέδιο ίδρυσης του νέου Πανεπιστημίου. Συμφωνούν και οι δύο ότι ο καταλληλότερος χώρος είναι η πρωτεύουσα της Ιωνίας, η Σμύρνη που από τις 2 Μαΐου ήταν απελευθερωμένη και στους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους είχε μια φημισμένη Ιατρική σχολή. Ο Ε. Βενιζέλος του πρότεινε να αναλάβει ο ίδιος την οργάνωση του Πανεπιστημίου. Για τον Κ. Καραθεοδωρή δεν τέθηκε θέμα αδιέξοδης αμφιταλάντευσης. Παρόλο που οι έρευνές του για τη «σύμμορφη απεικόνιση» οι εργασίες του στη Φυσική και το κλασικό σύγγραμμα «Μαθήματα περί πραγματικών συναρτήσεων», που έγραψε το 1918, τον είχαν καθιερώσει ήδη σαν ένα από τους κορυφαίους μαθηματικούς του κόσμου. Τον Ιούνιο του 1920 εγκαταλείπει την καθηγητική έδρα, τις τιμές, τις ανέσεις και τις δόξες και έρχεται στην Ελλάδα. Τον Αύγουστο ο Ε. Βενιζέλος, ο Κ. Καραθεοδωρής και παράγοντες της Ιωνίας πραγματοποίησαν σύσκεψη για το Πανεπιστήμιο στο πολεμικό πλοίο «Έλλη» στον κόλπο της Σμύρνης[40].

Ο Κ. Καραθεοδωρής πρότεινε τον καταγόμενο από τα Κούλα του Νομού Σμύρνης Γεώργιο Ιωακειμόγλου καθηγητή του πανεπιστημίου του Βερολίνου να αναλάβει την έδρα της Μικροβιολογίας και να βοηθήσει στην οργάνωση

---

39. Ευαγγέλου Μελιγκουνάκη, Βενιζέλου Ανάβασις, αναδημοσίευση στην Ιστορική σύνθεση Τάσου Μιχαλακέα, σ. 645-661.

40. Κ. Καραθεοδωρής, Ε.Μ.Ε. Αθήνα 1973, σ. 36.

του Πανεπιστημίου. Ο εθνομάρτυρας Σμύρνης Χρυσόστομος είχε ζητήσει από τον Ιωακειμόγλου σχετικές πληροφορίες και σε ένα δεύτερο γράμμα, του γράφει για τον Ε. Βενιζέλο και το Πανεπιστήμιο: *Ευγενέστατε κ. Ιωακειμόγλου... Σπεύδω να ευχαριστήσω Υμίν δι' ας ευηρεστήθητε να μοι παράσχητε πληροφορίας περί του εν Σμύρνη ιδρυθησομένου Πανεπιστημίου και περί της εξαιρετικής περί αυτού μερίμνης του πολυπράγμονος και μεγαλοπράγμονος της Φυλής ημών Αρχηγού. Η ίδρυσις όντως τοιούτου καθιδρύματος θα σημειώση σταθμόν εν τη πνευματική ζωή του φιλομαθεστάτου Σμυρναϊκού λαού...*[41].

Ο Γ. Ιωακειμόγλου ύστερα από σχετική πρόσκληση έρχεται στην Αθήνα το Σεπτέμβριο του 1920 και ο Κ. Καραθεοδωρής μεριμνά για μια συνάντηση με τον Εθνάρχη. Ας δούμε πως την περιγράφει ο Γ. Ιωακειμόγλου. *...Ο Καραθεοδωρής είχε κανονίσει συνεργασία με τον Βενιζέλο ο οποίος μας είχε καλέσει να μεταβούμε το πρωί στις επτά στην οικία του, γωνία Αμερικής και Πανεπιστημίου. Μας υποδέχτηκε ο Κλέαρχος Μαρκαντωνάκης, ο οποίος μας είπε να περιμένουμε λίγο γιατί ο Πρόεδρος είχε συνεργασία με τον Πρεσβευτή της Μεγάλης Βρετανίας. Η οικία του Βενιζέλου ήταν επιπλωμένη πολύ πενιχρά και ομολογώ ότι εξεπλάγην πως ένας τόσο μεγάλος πολιτικός ζει σε τόσο λιτό περιβάλλον... Δεν ήταν η πρώτη φορά που έβλεπα το μεγάλο άνδρα. Είχε περάσει*

ΕΘΝΟΜΑΡΤΥΡΑΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΣΜΥΡΝΗΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ

Η φωτογραφία γράφει.
«Τω διαπρεπεί καθηγητή των Μαθηματικών και σοφώ Διοργανωτή του Α' Ελληνικού Πανεπιστημίου εν τη απελευθερωθήση πρωτευούση της Μικρασιατικής Ελλάδος Κυρίω Κ. Καραθεοδωρή. Ο Σμύρνης Χρυσόστομος 1920.

41. Χρήστος Σολομωνίδης, Η παιδεία στη Σμύρνη, 1961, σ. 395 περιέχει μέρος του διατάγματος ίδρυσης και σχετική αλληλογραφία.

από το Βερολίνο μετά τους Βαλκανικούς πολέμους και μεγάλη ήταν η υπερηφάνεια μας... Μετ' ολίγον μας κάλεσε να περάσωμεν εις το γραφείον του. Ο Βενιζέλος μας μιλούσε με μεγάλη ζωηρότητα, κινούσε το δείκτη της δεξιάς χειρός και έλεγε. Θα πάτε στη Σμύρνη θα σας παράσχουν όλες τις ευκολίες, το έργο σας είναι σπουδαίο, ο Ελλάδα πρέπει να εκπολιτίσει τη Μικρά Ασία. Θα έλθει μαζί σας ο Αλέξανδρος Ζαχαρίου δια να βοηθήσει να ετοιμασθούν το ταχύτερο τα κτίρια του Πανεπιστημίου. Και άλλα πολλά μας είπε το αξέχαστο εκείνο πρωί ο Ε. Βενιζέλος. Ο ενθουσιασμός ήτο μεγάλος...[42].

Στις 4 Οκτωβρίου ο Κ. Καραθεοδωρής ο Γ. Ιωακειμόγλου και ο Α. Ζαχαρίου έφυγαν για τη Σμύρνη, το νέο κέντρο του Ελληνισμού. Με την άφιξή τους είχαν την πρώτη επεισοδιακή συνεργασία με τον Α. Στεργιάδη.

... Επεριμέναμε εις το χωλ μετ' ολίγον ήλθε ο Στεργιάδης η πρώτη φράσις του ήταν, κύριε τόσο νέος είστε; Είστε πολύ νέος! Η απάντησή μου. Κύριε Αρμοστά τούτο είναι πράγματι ένα μειονέκτημα. Δυστυχώς ελαττούται από ημέρας εις ημέραν...[43].

Όσο αφορά το Πανεπιστήμιο ο Στεργιάδης τον ίδιο μήνα υπόγραψε το διάταγμα ίδρυσης. Το σχέδιο λειτουργίας είχε συντάξει ο Κ. Καραθεοδωρής με πρότυπο τα Αγγλοσαξωνικά Πανεπιστήμια.

Περιελάμβανε θεωρητικές και εφαρμοσμένες επιστήμες. Σχολή Γεωπονικών και Φυσικών επιστημών με σκοπό την εκπαίδευση πολιτικών μηχανικών, μηχανολόγων, αρχιτεκτόνων, ηλεκτρολόγων, χημικών, γεωλόγων και γεωπόνων. Η σχολή θα αναλάμβανε την οργάνωση μαθημάτων σε γεωργούς για την αποδοτικότερη καλλιέργεια των αγρών και την καταπολέμηση των νόσων στα ζώα και τα φυτά.

Σχολή Φιλολογίας, Ανατολικών Γλωσσών και Πολιτισμών με σκοπό την προετοιμασία διδασκάλων στα ανώτερα εκπαιδευτήρια. Προβλεπόταν η διδασκαλία της τουρκικής, αραβικής, περσικής, αρμενικής και εβραϊκής γλώσσας. Σχολή Δημοσίων Υπαλλήλων με διδασκαλία διοικητικού δικαίου, κοινωνικής και οικονομικής επιστήμης. Σχολή Χωροσταθμών και Εργοδηγών για την εκπαίδευση επιστατών τεχνικών έργων. Σχολή Εμπορικών Σπουδών. Ανώτερο Μουσουλμανικό Ιεροδιδασκαλείο. Ινστιτούτο Υγιεινής με σκοπό την παρασκευή εμβολίων, ορών αντιτοξινών και αντιγόνων. Τη δωρεάν διε-

42. Βλ. 41 σ. 398 και Π. Κ. Ενεπεκίδη, Τραπεζουντα, Κωνσταντινουπολη, Σμύρνη, εκδ. Ωκεανίδα 1989, σ. 365, για την Παιδεία.

43. Βλ. 41 σ. 399.

νέργεια βακτηριολογικών, υγειονολογικών και βιοχημικών εξετάσεων. Σε πρώτο στάδιο τη διδασκαλία μαθημάτων σε νοσοκόμες και μαίες και την επιμόρφωση γιατρών που επιθυμούσαν να αναλάβουν δημόσια υγειονολογική υπηρεσία.

Στο Πανεπιστήμιο ήταν προσαρτημένα, φροντιστήρια, εργαστήρια, πειραματικοί αγροί στη Σμύρνη και ένα μεγάλο αγρόκτημα στο Τεπέκιοϊ. Ακόμη το διάταγμα προέβλεπε τη δημιουργία βιβλιοθήκης με βιβλία ειδικού και γενικού ενδιαφέροντος. Σαν φοιτητής μπορούσε να εγγραφεί ανεξάρτητα από το φύλο και την εθνικότητα κάθε ένας με ορισμένα προσόντα που θα καθόριζε κανονισμός. Το Πανεπιστήμιο θα δεχόταν και ακροατές. Θα χορηγούσε διδακτορικά διπλώματα, πτυχία και ενδεικτικά. Η γλώσσα διδασκαλίας θα ήταν η ελληνική και όπου ήταν δυνατόν και η τουρκική χωρίς να αποκλείεται και η χρήση άλλων γλωσσών.

Το διάταγμα ίδρυσης προέβλεπε ότι το Πανεπιστήμιο την πρώτη πενταετία θα διοικείτο από τον Πρύτανη, ο οποίος θα είχε την υποχρεώση εντός της παραπάνω προθεσμίας να μεριμνήσει για τις οριστικές διοικητικές αρχές. Αυτές θα αποτελούντο από τον Πρύτανη, τη Σύγκλητο, τους Κοσμήτορες και τους Διευθυντές των παραρτημάτων. Όπως και από τα απαιτούμενα συμβούλια και τις επιτροπές.

Σαν Πανεπιστήμιο ανοικοδομήθηκε ένα μεγάλο και ευρύχωρο συγκρότημα κτιρίων στο λόφο Μπαχρή Μπαμπά, στις δυτικές υπώρειες του βουνού Πάγου. Όταν ελευθερώθηκε η Σμύρνη ο χώρος προοριζόταν για την ανέγερση δημόσιας βιβλιοθήκης και ανώτερης τουρκικής σχολής. Η τοποθεσία είχε μια μακρά Ιστορία. Πριν πολλά χρόνια πάνω σε Βυζαντινά ερείπια δημιουργήθηκε Ισραηλίτικο νεκροταφείο σε έκταση 45 στρεμμάτων. Το 1878 μετά το Ρωσοτουρκικό πόλεμο το χώρο κατέλαβαν Τούρκοι πρόσφυγες από τη Βουλγαρία και την Ανατολική Ρωμυλία. Μετά από διαμαρτυρίες της εβραϊκής κοινότητας οι Τούρκοι τους παραχώρησαν 10 στρέμματα με ενοίκιο. Το 1914 ο Βαλής της Σμύρνης Ραχμής, με πρόσχημα τον ευπρεπισμό του χώρου σχεδίασε την ανέγερση κτιρίων. Αυτά τα σχέδια, ο Ε. Βενιζέλος ανάθεσε στον Α. Ζαχαρίου, να αναμορφώσει και να οικοδομήσει τα κτίρια. Όταν τέλειωσαν το 1922 αποτελούνταν από 79 ευρύχωρες αίθουσες διδασκαλίας, αμφιθέατρο 320 θέσεων και ανεξάρτητα οικήματα στον περίβολο για τους καθηγητές και το βοηθητικό προσωπικό.

Ο Καραθεοδωρής φρόντισε για την προμήθεια του εξοπλισμού των εργαστηρίων. Ο Ε. Βενιζέλος στο διάστημα που ήταν ακόμη κυβερνήτης είχε φροντίσει για τη χρηματοδότηση των κτιρίων και του εξοπλισμού. Για την αγορά

των οργάνων και των επίπλων το υπουργείο Εξωτερικών διέθεσε 500.000 μάρκα και η Αρμοστεία της Σμύρνης 200.000 μάρκα. Το απαιτούμενο υλικό ο Κ. Καραθεοδωρής το προμηθεύτηκε με τη βοήθεια των Γεωρ. Ιωακειμόγλου και Ιωαν. Καλλιτσουνάκη. Το επιστημονικό υλικό συσκευάστηκε σε 82 κιβώτια και στάλθηκε στη Σμύρνη.

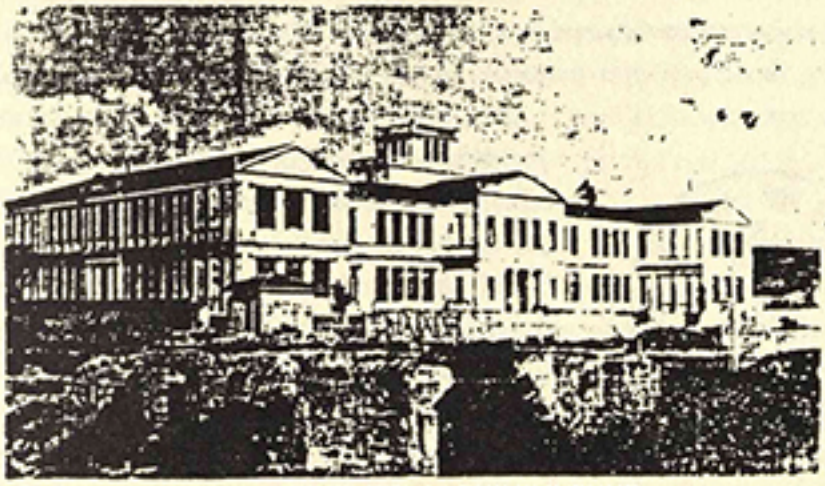

ΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΤΗΣ ΣΜΥΡΝΗΣ
Στο λόγο Μπαχρή Μπαμπά του όρους Πάγου διακρίνονται τα Βυζαντινά ερείπια.

Ο Κ. Καραθεοδωρής με ιδιαίτερη φροντίδα επιμελήθηκε τη δημιουργία πλούσιας βιβλιοθήκης. Το Πανεπιστήμιο επεδίωκε να γίνει αληθινό Universitas Litterarum και είχε σκοπό να την καταστήσει μοναδική σε ολόκληρη την Ανατολή[44]. Πήγε ο ίδιος τον Ιούλιο του 1921 στη Γερμανία για την αγορά των βιβλίων.Σε ένα γράμμα του προς το Στεργιάδη αναφέρει. *Halle, 1/14 Ιουλίου 1921. Εξοχώτατε. Δια το ζήτημα της βιβλιοθήκης, έχω να προσθέσω τα ακόλουθα. Γνωρίζετε ότι το Γερμανικό Κράτος έλαβεν την υποχρέωσιν να αντικαταστήση την κατά Αύγουστο του 1914 αποτεφρωθήσα βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου του Louvain. Προς τούτου τον σκοπό λειτουργεί σήμερον εν Λειψία γραφείο το οποίο αγοράζει τα απαιτούμενα βιβλία... Προτείνω λοιπόν την σύστασιν μικρού παραρτήματος ανεπισήμου του γερμανικού γραφείου... Προς τον σκοπό τούτο θα μεταχειριζώμεθα τον έναν ή τον άλλον υπάλληλο του γερμανικού οργανισμού ενοικιάζοντες δωμάτιον προς φύλαξιν των βιβλίων τα οποία καθ' εκάστη τριμηνίαν θα εστέλλοντο εις Σμύρνην...*

---

44. Πρακτικά Ακαδημία Αθηνών 1950, ομιλ. Ι. Καλλιτσουνάκη. Ο Κ. Καραθεοδωρής δώρησε την βιβλιοθήκη του στην Ακαδημία Αθηνών.

... Εάν έχετε αντιρρήσεις, δυνάμεθα να εύρωμεν εις την Λειψίαν τον κατάλληλον άνθρωπον ή να αναθέσωμεν την εργασίαν εις τον κ. Καλλιτσουνάκην, τον οποίο θεωρώ και εκείνο κατάλληλον... Επειδή το γραφείον τούτο εργάζεται δια τους Βέλγους νεωστί δε και διά την γαλλικήν κυβέρνησιν, δεν υπάρχει λόγος από γενικής πολιτικής απόψεως να μη το μεταχειρισθώμεν και ημείς...

Το ποσό το οποίον χρειαζόμεθα δια τον καταρτισμό της βιβλιοθήκης Σμύρνης είναι σχετικώς μεγάλο... έκαμα όμως διαβήματα, τα οποία εύχομαι να επιτύχουν, όπως εύρωμεν δωρητήν δια τον ιδιαίτερον τούτον σκοπόν...[45].

Η ΣΦΡΑΓΙΔΑ
ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ
Το τμήμα αυτό λειτούργησε πριν την καταστροφή.

Με τον τρόπο αυτό αγοράστηκαν σπουδαία συγγράμματα που συσκευάστηκαν σε 36 μεγάλα κιβώτια και στάλθηκαν στη Σμύρνη. Σε αυτά προστέθηκε σημαντικός αριθμός σπάνιων βιβλίων για τη Μικρά Ασία που είχαν συγκεντρώσει οι Αυστριακοί αρχαιολόγοι στην Έφεσο. Για την επίπλωση ο Κ. Καραθεοδωρής αγόρασε τα αναγκαία έπιπλα από το εργοστάσιο Zelder und Platen του Βερολίνου. Ύστερα από πρόταση του Κ. Καραθεοδωρή εκλέγεται για την έδρα της Φυσικής ο Φρίξος Θεοδωρίδης που είχε σπουδάσει στο Πολυτεχνείο της Ζυρίχης μαθητής του φημισμένου φυσικού Pierre Weiss. Για την έδρα της Χημείας ο Π. Κυρόπουλος βοηθός του μεταλλειολόγου Tamann. Για την αγρονομική επιστήμη διορίστηκε ο θεολόγος Κεσίσογλου από την Καισάρεια, ο οποίος είχε σπουδάσει στο Βέλγιο και είχε οργανώσει τις γεωργικές σχολές της Κίνας και της Κολομβίας.

Μηχανουργός διορίστηκε ο Paschevitz που επιμελήθηκε και της οργάνωσης των εργαστηρίων. Φυσικής και Χημείας. Για την Γραμματεία αποσπάστηκε με ειδική διαταγή της στρατιάς Μικρασίας από τη Μεραρχία Κυδωνιών ο Νικόλαος Κρητικός. Αργότερα έγινε καθηγητής στο Ε.Μ.Π. Σαν έμβλημα του ιδρύματος ο Κ. Καραθεοδωρής διαλέγει το χαρακτηριστικό «Φως εξ Ανατολών», γιατί πίστευε πως το Πανεπιστήμιο θα αποτελούσε το αρτιότερο Πνευματικό Ίδρυμα της Ανατολής. Το Πανεπιστήμιο αντιμετώπισε και δυσκολίες.

Μετά την κυβερνητική μεταβολή της 1ης Νοεμβρίου 1920 ο Γεώργιος Ιωακειμόγλου κυριεύτηκε από δισταγμούς για την τύχη της Μικράς Ασίας και

45. Βλ. 41. σ. 394.

δεν έμεινε στη Σμύρνη, παρά τις επίμονες προσπάθειες του Κ. Καραθεοδωρή να τον μεταπείσει. Σε ένα γράμμα του το Σεπτέμβριο του 1921 προς τον Στεργιάδη ο Κ. Καραθεοδωρής αναφέρει: *...Το ζήτημα του κ. Ιωακείμογλου μου παρέχει πλείστας δυσκολίας... οι επιστήμονες ως και οι υψίφωνοι των θεάτρων, είναι ιδία τάξις ανθρώπων, εν πολλοίς διά τους αυτούς λόγους ιδιοτρόπων... έχουν τάσιν προς ιδίαν υπερτίμησιν... είμαι της γνώμης ότι τα προσωπικά ζητήματα πρέπει να τεθώσιν εις δευτέραν μοίραν απέναντι του κοινού σκοπού της διοργανώσεως του Πανεπιστημίου...*

Σημαντικές ήταν και οι αντιδράσεις εκ μέρους των Τούρκων που απειλούσαν τον Κ. Καραθεοδωρή. Στις δύσκολες στιγμές είχε την αμέριστη υποστήριξη του Εθνομάρτυρα Χρυσοστόμου Σμύρνης.

Αποτελεσματικότερες ήταν οι αντιδράσεις των Φραγκολεβαντίνων. Ο Ε. Βενιζέλος σε μια προσπάθεια να ενισχύσει το Πανεπιστήμιο υπέγραψε το Νοέμβριο του 1919 συμβόλαιο δωρεάς, στο Παρίσι, με το βαθύπλουτο Σταύρο Πουλαντζή, ύψους 2.000.000 φράγκων. Η δωρεά που προοριζόταν για την οικοδόμηση των κτιρίων μετά από διάφορες προφάσεις δεν εκτελέστηκε.

Το Πανεπιστήμιο, έργο του εθνομάρτυρα Χρυσοστόμου, του Ε. Βενιζέλου και του Κ. Καραθεοδωρή ήταν έτοιμο να λειτουργήσει το Σεπτέμβριο του 1922. Όμως έφθασε ο μοιραίος Αύγουστος ο Κ. Καραθεοδωρής, ως την τελευταία μέρα του χαμού της Σμύρνης, φροντίζει να σώσει ό,τι είναι δυνατό από το Πανεπιστήμιο. Κατάφερε να φορτωθούν για την Αθήνα τα βιβλία και ένα μέρος από τα όργανα των εργαστηρίων, στο τελευταίο πλοίο, το πολεμικό «Νάξος», με το οποίο έφυγε και αυτός.

Η καταστροφή της Σμύρνης και το όραμα του χαμένου Πανεπιστημίου θα συνοδεύουν και θα επηρεάζουν τον Κ. Καραθεοδωρή. Τα Μαθηματικά όμως, όπως και η Λογοτεχνία, είναι ένας δρόμος απόδρασης από την πραγματικότητα. Αμέσως μετά την καταστροφή δημοσίευσε μια σειρά από πρωτότυπες εργασίες, στα πολλαπλά ολοκληρώματα, στο γενικευμένο μετασχηματισμό Legendre, στη θεωρία πεδίων, στα ακρότατα πολυδιάστατων χώρων, στους σημειακούς μετασχηματισμούς, στην αξιωματική της ειδικής θεωρίας της Σχετικότητας και δύο εργασίες στη Φυσική, στις αντιστρεπτές μεταβολές και στις διαφορετικές εξισώσεις της Φυσικής[46]. Τρεις από τις παραπάνω εργα-

46. Τα άπαντα του Κ. Καραθεοδωρή αποτελούνται από 5 τόμους με εκδότη τον Heinrich Beck, Βαυαρική Ακαδημία. Σύγχρονα μαθηματικά θέματα από τα έργα του υπάρχουν στο Monthly π.χ. Frechet V.S. Caratheodory V.101 N.4., 1994.

σίες δημοσίευσε στο Δελτίο της Ε.Μ.Ε. κατά την παραμονή του στην Αθήνα. Δίδαξε ένα χρόνο στο πανεπιστήμιο Αθηνών και ένα χρόνο στο Πολυτεχνείο. Του ανάθεσαν να διδάσκει στους πρωτοετείς φοιτητές και γρήγορα διαπίστωσε ότι η Ακαδημαϊκή ατμόσφαιρα στην Ελλάδα δεν προσφερόταν για άνετη, γόνιμη και σοβαρή επιστημονική δημιουργία.

Το 1924 μετά από εισήγηση του A. Sommerfeld[47] το Πανεπιστήμιο του Μονάχου προσκάλεσε τον Κ. Καραθεοδωρή να διαδεχτεί τον F. Lindemann[48]. Λίγο μετά θα του απονεμηθεί ο μεσαιωνικός τίτλος του Geheimrat και θα γίνει μέλος της Ακαδημίας του Μονάχου.

ΒΛΕΠΟΜΕΝ ΠΑΛΙΝ ΦΩΣ

Η διεθνής επιβολή του Κ. Καραθεοδωρή δεν τον εμπόδιζε να διατηρεί με την Ελλάδα στενούς και γόνιμους δεσμούς και να ενδιαφέρεται για την προκοπή του τόπου. Το 1928 προσκλήθηκε στο Harvard να διδάξει για ένα εξάμηνο και στη συνέχεια στο Berkeley της Καλιφόρνιας και να δώσει διαλέξεις σε 20 άλλα Πανεπιστήμια. Παρά το φόρτο της εργασίας δεν έπαψε να ενδιαφέρεται από την Αμερική για τα πολιτικά δρώμενα στην Ελλάδα. Ας δούμε πώς απεικονίζεται το ενδιαφέρον του στα γράμματα του προς την Πηνελόπη Δέλτα[49].

Los Angeles 17-6-1928, Αγαπητή μου Πηνελόπη

Η παλαιά συνοικία της Ν. Ορλεάνης σώζεται ακόμη και εμπεριέχει πολλάς οικίας 150 ετών εις τας οποίας φαίνεται η γαλλική επιρροή... Το μέρος τούτο ενθυμίζει εις πολλά την Σμύρνην, όπως την είχον γνωρίσει τότε, διότι και εκεί εφαίνετο η γαλλική επιρροή του παρελθόντος αιώνος...

Όσον αφορά όσα λέγεις δια την αναχώρησίν μου εξ Ελλάδος πρέπει να συλλογισθής ότι δεν ήμην και πάρα πολύ χρήσιμος εκεί, διότι με όλους τους κόπους... δεν κατώρθωνα ποτέ να επιβάλω την γνώμη μου, ενώ εις Ευρώπην και προπαντός εδώ εις Αμερικήν δεν έχω ποτέ καμμίαν δυσκολίαν εις το να πείσω τους συναδέλφους μου ότι αι ιδέαι μου είναι σωσταί. Σε βεβαιώ ότι εις

47. Sommerfeld Arnold (1868-1951) διάσημος Γερμανορώσος φυσικός, γνωστός για την έρευνα στα ατομικά φάσματα, συνεργάστηκε με τον Καραθεοδωρή.

48. Lindemann Ferdinand (1852-1939) γνωστός μαθηματικός φημισμένος για τις έρευνές του για τον αριθμό Π. Το 1882 απέδειξε ότι είναι άρρητος και υπερβατικός.

49. Πηνελόπη Δέλτα, Αλληλογραφία, σ. 475. Μέρος της αλληλογραφίας έχει εκδοθεί. Αναφορές σε γράμματα υπάρχουν και σε άλλα έργα.

τους ολίγους μήνας όπου είμαι εδώ κατώρθωσα πολλά περισσότερα παρά εις τα δύο έτη των Αθηνών. Απ' εναντίας η δράσις μου εις την Σμύρνην θα απέβαινεν καρποφόρος, η Ελλάς όμως δεν έχασε τίποτε από την αναχώρησίν μου απ' εναντίας. Διότι αντί να χάνω εκεί τον καιρόν μου δύναμαι εδώ περισσότερον να οφελήσω δια της προπαγάνδας την οποίαν κάμνω δια την Ελλάδα...

Με ανησυχία θα περιμένει στο Seattle την τύχη του Βενιζέλου στις εκλογές του Αυγούστου του 1928. Σε ένα γράμμα του θα μας δώσει και τις πολιτικές του πεποιθήσεις.

Seattle, 21-8-1928. Αγαπητή μου Πηνελόπη... σήμερα το βράδυ εις τα Times του Seattle ανεγνώσαμεν τα οριστικά αποτελέσματα και την είδησιν της τελειωτικής κατατροπόσεως των Βασιλοφρόνων. Έχει τώρα ο Βενιζέλος όλα τα μέσα εις χείρας όπως στερεώση οριστικώς το Δημοκρατικόν φρόνημα και μετατρέψη την εφήμερον ψήφον ενός ευμετάβλητου λαού τον οποίον είχον κουράσει αι ύβρεις και αισχρολογίαι των αντιθέσεων εις ακράδαντον συμβόλαιον πίστεως. Είμαι πεπεισμένος ότι θα είδωμεν πάλιν τα θαύματα εκείνα της εσωτερικής αναδιοργανώσεως εις τα οποία μας εσυνήθισεν ο Βενιζέλος οσάκις ο λαός του έδωσεν την Carte blanche την οποίαν φαίνεται ότι χρειάζεται δια να εργάζηται τελεσφόρως... Τέλος πάντων βλέπομεν πάλιν φως...[50].

Έτσι άρχισε η τελευταία τετραετία διακυβέρνησης της χώρας από τον Ε. Βενιζέλο. Το πρόβλημα της παιδείας απασχόλησε σοβαρά την Κυβέρνηση και γρήγορα δημιουργήθηκε μια διαφορετική ατμόσφαιρα για τα εκπαιδευτικά μας πράγματα. Ήταν η περίοδος που σε ορισμένα θέματα «είδαμε πάλι φως». Ο Ε. Βενιζέλος δεν είχε αμφιβολίες ποιός έπρεπε να αναλάβει τη μεταρρύθμιση στην ανώτατη εκπαίδευση. Ο άνθρωπος που είχε στο ενεργητικό του την οργάνωση εκατοντάδων Πανεπιστημίων μεταξύ των οποίων και το Göttingen, ο Κ. Καραθεοδωρής. Ο Εθνάρχης του έγραψε προσωπικό γράμμα και τον προσκάλεσε στην Αθήνα. Ο Κ. Καραθεοδωρής αποδέχτηκε την πρόσκληση παρά το συντηρητικό κλίμα που επικρατούσε στα Πανεπιστήμια και δυσκόλευε τις μεταρρυθμίσεις. Σε ένα γράμμα του προς τον Ιωαν. Καλλιτσουνάκη στις 3-2-1930, γράφει: *...ο μόνος λόγος δια τον οποίον εδέχθην την προσωπικήν πρόσκλησιν του Βενιζέλου, όστις μου έγραψε αυτόγραφον επιστολήν, είναι... διότι ελπίζω να πείσω την κυβέρνησιν να λάβη μέτρα τα οποία να είναι συνηρτημένα το εν με το άλλο..*[51].

50. Βλ. 49, σ. 477.

51. Βλ. 44.

Μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα υπέβαλε στην κυβέρνηση υπόμνημα με τίτλο «Κ. Καραθεοδωρή. Η Αναδιοργάνωσις του Πανεπιστημίου Αθηνών». Περιείχε πολλές ορθές και εφαρμόσιμες προτάσεις και άλλες που θεωρήθηκαν τολμηρές για την εποχή τους. Μερικές από αυτές αφορούσαν, τα οικονομικά θέματα, τα νέα κτίρια, τη βιβλιοθήκη, το σύστημα εισαγωγικών εξετάσεων, τον τρόπο εκλογής των καθηγητών. Μερικές εφαρμόστηκαν, άλλες βρήκαν συνεχείς φραγμούς από τη γραφειοκρατία και άλλες δεν βρήκαν ανταπόκριση γιατί έθιγαν συμφέροντα. Στη θέση αυτή έμεινε μέχρι το 1933, οπότε αναγκάστηκε να αποχωρήσει γιατί ο Ε. Βενιζέλος είχε χάσει τις εκλογές. Αργότερα ο Π. Τσαλδάρης του ζήτησε να συνεχίσει την προσπάθεια για το Ε.Μ. Πολυτεχνείο. Ο Κ. Καραθεοδωρής υπέβαλε σχετική έκθεση στις 19 Αυγούστου 1935 που βρίσκεται δημοσιευμένη στο μέγα Ελληνικό Βιογραφικό Λεξικό. Κατά την παραμονή του στην Ελλάδα ανακοίνωσε στην Ακαδημία Αθηνών, της οποίας ήταν μέλος, μια γεωμετρική εργασία και παρουσίασε μαθητές του και εργασίες τους.

Την ίδια περίοδο είχε μια πυκνή αλληλογραφία με την Πηνελόπη Δέλτα κυρίως για θέματα εικαστικά. Αγόρασε πολλούς πίνακες για την προσωπική του συλλογή και για λογαριασμό της οικογένειας Μπενάκη. Σήμερα οι πίνακες αυτοί βρίσκονται στο Μουσείο Μπενάκη και στη συλλογή της οικογένειας Αλ. Ζάννα. Φαίνεται ότι διατηρούσε αλληλογραφία και με τον Α. Einstain[52]. Η Πηνελόπη του ζήτησε κάποια από αυτά για την προσωπική της συλλογή και αυτός της έγραψε:

Μόναχον 21-5-1930. Αγαπητή Πηνελόπη. Σου στέλλω δια την συλλογήν αυτόγραφον της Βιργινίας και γράμμα του Einstein το οποίον έφθασε σήμερον...[53].

Το 1936 ο Κ. Καραθεοδωρής βρίσκεται ξανά στην Αμερική και διδάσκει στο Πανεπιστήμιο του Modison. Όταν το 1937 θα έλθει στην Αθήνα, ο Εθνάρχης δε θα υπάρχει. Έδωσε διαλέξεις στο Ε.Μ.Π. και έτυχε του καθολικού σεβασμού.

Το χρονόμετρο όμως, που ο Κ. Καραθεοδωρής εισήγαγε στη θεωρία της σχετικότητας, προχωρούσε ομαλά και οριοθετούσε στο χωρόχρονο τα δραματικά γεγονότα του πολέμου. Προσπάθησε να έλθει στην Ελλάδα χωρίς αποτέ-

---

52. Albert Einstain διάσημος μαθηματικός και Φυσικός (1879-1955) θεμελιωτής της Ειδικής και Γενικής θεωρίας της σχετικότητας. Ενοποίησε την έννοια του χώρου με την έννοια του χρόνου.
53. Βλ. 49, σ. 488.

λεσμα και προέβλεψε με βεβαιότητα την ήττα της Γερμανίας. Όταν στο τέλος του πολέμου ο Ιωαν. Καλλιτσουνάκης επισκέφτηκε τον Α. Einstain στο Princeton. Ο τελευταίος τον ρώτησε για τον κοινό γνωστό και φίλο τους Κ. Καραθεοδωρή. Απόρησε όταν έμαθε ότι ήταν ακόμη στο Μόναχο και προθυμοποιήθηκε να γράψει στις αμερικανικές αρχές να του διευκολύνουν την επάνοδο στην Ελλάδα. Er ist ein feiner Mensch, παρατήρησε[54].

ΤΑ ΑΝΑΠΟΔΡΑΣΤΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο Κ. Καραθεοδωρής είναι ένας από τους μεγαλύτερους μαθηματικούς του κόσμου, όλων των εποχών. Έγραψε 132 πρωτότυπες επιστημονικές εργασίες που άνοιξαν νέους δρόμους στα Μαθηματικά και τη Φυσική. Εξαιρετικά μετριόφρονας σεμνός και ευγενικός κάθε φορά που ο Ιωαν. Καλλιτσουνάκης του το υπενθύμιζε αυτός απαντούσε. *Μαθηματικοί ήταν οι αρχαίοι Έλληνες, οι εργασίες μου δεν είναι εργασίες του Abel ή του Πυθαγόρα...*

Όμως άφησε ένα τεράστιο και πρωτότυπο μαθηματικό έργο στο οποίο δημιούργησε προσωπικές μεθόδους έρευνας και τρόπους σκέψης των Μαθηματικών. Το έργο του επηρρέασε την Τέχνη, τη Λογοτεχνία και τη Φιλοσοφία της δομής του κόσμου. Πολυεπίπεδη προσωπικότητα όπως ήταν, υπήρξε και μεγάλος δάσκαλος. Στη διδασκαλία ακολουθούσε κάποια μορφή της ιστορικογενετικής μεθόδου. Παρουσίαζε τις ιδέες όπως θα τις συλλάμβανε ένας πρώτος ερευνητής. Τις επεξεργαζόταν και τις έφερνε στην τελική μορφή. Ξένος σε κάθε επιδεικτικότητα, επιτείδευση και κενή ρητορεία, χαιρόταν και την πιο μικρή επινόηση.

Αλλά ο Κ. Καραθεοδωρής υπήρξε και μεγάλος πατριώτης. Ανήκε στην κατηγορία των Ελλήνων, που όσο περισσότερο τιμήθηκαν και αναγνωρίστηκαν από τους ξένους, τόσο εντονότερα ένιωσαν την ανάγκη να παραμείνουν Έλληνες.

Στη Γερμανία το 1927, σαν αντιπρόσωπος της Ακαδημίας Αθηνών στις γιορτές για τον ποιητή Γουλιέλμο Μύλλερ μίλησε με ενθουσιασμό για την Ελλάδα και καυτηρίασε τη φιλοτουρκική πολιτική των Δυτικών Δυνάμεων.

Σπάνια στα γράμματά του δε θα αναφέρεται στην Ελλάδα. Στην Π. Δέλτα για το θάνατο του Ε. Μπενάκη θα της γράψει: *...Η απώλεια της μεγάλης αυτής καρδιάς είναι πένθος δια κάθε Έλληνα, διότι ο πατήρ σου είχε κατορθώσει να*

54. Βλ. 44.

είναι εν σύμβολο του Ελληνισμού... Σε ένα άλλο γράμμα για τα παιδιά του θα τονίσει: *...Είμεθα ευχαριστημένοι να ευρισκόμεθα πλησίον των παιδιών μας τα οποία πρέπει να ομολογήσω είναι πολύ καλά παιδιά και προ παντός κάλλιστοι Έλληνες*[55].

Ειδικά σήμερα που οι συνειδητοί κώδικες αξιών φθίνουν, η συνεργασία του με τον Ε. Βενιζέλο μας αφήνει ένα μεγάλο μάθημα αυταπάρνησης και πατριωτισμού. Και οι δύο είναι ιστορικές μορφές που δεν εμπλέχτηκαν απλά στην Ιστορία, αλλά τη δημιούργησαν και κατά συνέπεια απέκτησαν τη δύναμη του μύθου.

Σύμφωνα με τον Κ. Καραθεοδωρή τα Μαθηματικά είναι η λογιστική των αναποδράστων συμπερασμάτων. Ο χρόνος αποτελούμενος από απειροστές στιγμές συγκροτεί μια ρευστότητα που ακολουθεί άτεγκτους ρυθμούς μεταβολής[56].

Στις 2 Φεβρουαρίου 1950 ο άνθρωπος που δημιούργησε το «Λογισμό των Μεταβολών» δε θα υπάρχει πια. Το θάνατό του πένθησαν εκατοντάδες Πανεπιστήμια και Πνευματικά Ιδρύματα. Μια από τις μεγαλύτερες τιμές του απένειμε ο A. Einstain το 1955 στην τελευταία του συνέντευξη[57]. Αφού απάντησε με ακριβολογία σε πλήθος ερωτήσεων, οι Αμερικανοί δημοσιογράφοι ήταν έτοιμοι να φύγουν. Ο A. Einstain με σοβαρό ύφος τους είπε. Λυπάμαι που φεύγετε, χωρίς να υποβάλετε την ουσιαστικότερη ερώτηση. «Ποιος ήταν ο δάσκαλός μου, ποιος μου έδειξε και μου άνοιξε το δρόμο για την ανώτερη μαθηματική επιστήμη, σκέψη και έρευνα. Σας το λέω απλά, ο μεγάλος μου δάσκαλος ήταν ο αξεπέραστος Έλληνας Κωνσταντίνος Καραθεοδωρής, στον οποίο εγώ προσωπικά, τα Μαθηματικά η Φυσική, η Σοφία του αιώνα μας χρωστάμε πολλά».

---

55. Βλ. 49, σ. 487.

56. Κων. Καραθεοδωρή, Χωρόχρονος, μαθηματικά, δύο θαυμάσια άρθρα του Καραθεοδωρή στη Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια.

57. Αναδημοσίευση στο βιβλίο του Τάκη Τσονίδη, το γένος Καραθεοδωρή. Βλ. 5.

ΑΝΑΝΙΑΣ ΡΗΓΑΚΗΣ

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΣΤΗ ΜΑΧΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΛΑΟΥ*

Ο επετειακός εορτασμός των μεγάλων εθνικών ιστορικών γεγονότων είναι απαραίτητος για τρεις λόγους. Να θυμούνται οι μεγαλύτεροι, να μαθαίνουν οι νεότεροι και να διδάσκονται οι ηγέτες. Και το μεγάλο ιστορικό γεγονός, που σήμερα γιορτάζει η κρητική ψυχή και η κρητική λεβεντιά, τόσο πάνω στο νησί μας, όσο και στη διασπορά, που είναι η ηρωική Μάχη της Κρήτης, δεν ξεφεύγει από το γενικό αυτόν τρίπτυχο κανόνα.

Αμέτρητες σελίδες έχουν γραφτεί για το μεγάλο αυτό έπος του κρητικού λαού, εκατοντάδες ομιλητές έχουν εξυμνήσει την ανδρεία και τη γενναιότητα, το θάρρος και την παλικαριά, την αποφασιστικότητα και την τόλμη των υπερασπιστών του νησιού μας, ενώ οι καλλιτέχνες όλων των μορφών της τέχνης, με το δικό του τρόπο ο καθένας έχουν απαθανατίσει στα δημιουργήματά τους το φοβερά άνισο αυτόν αγώνα.

Και έτσι μέσα στο κύλισμα του χρόνου η Κρήτη υπάρχει, η κρητική ψυχή συνεχίζει να ζει και να μεγαλουργεί, συνεχίζει την πορεία της μέσα στο χρόνο αντλώντας δύναμη από την Ιστορία της.

Είναι γεγονός όμως αναντίρρητο ότι σε όλους τους εθνικούς αγώνες κατά των διαφόρων επιδρομέων και κατακτητών σημαντικότατη υπήρξεν η συμβολή της Εκκλησίας και δεν είναι λίγοι οι κληρικοί όλων των βαθμών οι οποίοι συγκαταλέγονται στα αθώα θύματά της απάνθρωπης θυριωδίας των κατακτητών. Πλάι σ' αυτούς αν προσθέσομε τις ολικές καταστροφές (ολοκαυτώματα μονών, πυρπολήσεις ναών, βεβήλωση και καταστροφή, εικόνων, ιερών σκευών και έργων τέχνης και αρχαιολογικής αξίας κ.α.π.) συμπεραίνομε άνετα ότι στους αγώνες αυτούς η Εκκλησία έχει ένα αρκετά μεγάλο ποσοστό θυσίας και αντίστασης.

Και για να περιοριστώ στο σημερινό εορταζόμενο ιστορικό γεγονός, πρέπει πάνω απ' όλα να αποτίσω φόρο τιμής στην ιστορική αλήθεια και να πω ότι η τοπική Εκκλησία της Κρήτης έδωσε πάντοτε το δυνατό και δυναμικό «παρών» της, και κατά τη διάρκεια της Μάχης της Κρήτης και κατά τη διάρκεια της μαύρης και επάρατης κατοχής.

* Το κείμενο αυτό διαβάστηκε στην εκδήλωση που έγινε το Μάϊο του 1995 στο Γουβερνέτο για να τιμηθεί η συμβολή της Εκκλησίας στη Μάχη της Κρήτης και την Αντίσταση του λαού μας.

Ο λαός της Κρήτης, ο λαός των Χανίων «υποδέχεται» τον από αέρος ερχόμενο αιμοδιψή και αιμοσταγή κατακτητή με ό,τι πολεμικό μέσο διέθετε εκείνη τη στιγμή: πέτρες, τσεκούρια, γεωργικά εργαλεία, κατσούνες, μαχαίρια, τα οποία μετατρέπονται στα χέρια των ηρωικών υπερασπιστών του νησιού μας σε κανόνια, πολυβόλα, χειροβομβίδες, αυτόματα όπλα, για να γράψουν σελίδες δόξας και ηρωικού μεγαλείου. Η Κρήτη απ' άκρου εις άκρον φλέγεται ολόκληρη, μα δεν υποκύπτει. Όμως η αριθμητική υπεροχή σε έμψυχο δυναμικό και η τελειότητα του οπλισμού υπερίσχυσε. Δεν μπορούσε να γίνει και διαφορετικά. Ο μικρόσωπος Δαυίδ πολέμησε τον γίγαντα Γολιάθ, όμως δεν τον κατέβαλε. Και η Κρήτη ακολούθησε τη μοίρα της στεριανής Ελλάδας και όλων των ευρωπαϊκών χωρών και υπέκυψε με το κεφάλι ψηλά, διότι στην πραγματικότητα ουδέποτε υποδουλώθηκε το φρόνημα του κρητικού λαού και ουδέποτε υπέκυψε η κρητική ψυχή.

Όμως ο αγώνας συνεχίζεται και μετατρέπεται σε αγώνα φθοράς, γεγονός που έχει εξοργίσει το δυνάστη κάνοντάς τον, να προβαίνει κάθε φορά σε ενέργειες απάνθρωπης εκδίκησης με εν ψυχρώ δολοφονίες αθώων υπάρξεων. Η Κρήτη βυθίζεται σε ένα απέραντο πένθος, οι μαυροφορεμένες γυναίκες θρηνούν πάνω στους νεκρούς ήρωες, και σε κάθε χωριό οι νωποί τάφοι και οι ξύλινοι σταυροί είναι οι αψευδείς μάρτυρες της απάνθρωπης θηριωδίας ενός δήθεν πολιτισμένου λαού εναντίον ενός άλλου, που αγωνίζεται με όλες του τις δυνάμεις για να αποκτήσει το μεγάλο, το θείο, το αναφαίρετο δικαίωμα της ελευθερίας του.

Μπροστά σ' αυτή την κατάσταση η Εκκλησία της Κρήτης δεν μένει απαθής ούτε αδρανής. Επίσκοποι, μοναχοί και ιερείς θα γίνουν ένα πράγμα με τον αγωνιζόμενο και αντιστεκόμενο λαό για να γράψουν μαζί το αθάνατο έπος της εθνικής αντίστασης στα χωριά και τις πόλεις, στα βουνά και τα λαγκάδια, στους κάμπους και τις θάλασσες. Όλα τα ιστορικά μοναστήρια του νησιού θα γίνουν κατά την περίοδο της Κατοχής τόποι συγκεντρώσεως και ανεφοδιασμού, τόσο των Άγγλων όσον και των πρώτων επαναστατικών μας ομάδων. Έτσι το Αρκάδι, ο Πρέβελης, ο Άγιος Γεώργιος Επανωσήφης, το Τοπλού, το Σιναΐτικο Μετόχι Άγιοι Απόστολοι Μεσαράς, η Γωνιά Κολυμβαρίου, το Γουβερνέτο, η Αγία Τριάδα, η Χρυσοπηγή, οι Κορακιές, η Χρυσοσκαλίτισσα, και εξ αιτίας της δραστηριότητας τους, θα γίνουν οι κύριοι στόχοι των κατακτητών.

Θα μου επιτρέψετε στο σημείο αυτό να αναφέρω κάποια ιστορικά στοιχεία για ορισμένα απ' αυτά, για να καταδειχθεί η εθνική και ιστορική δράση τους την εποχή εκείνη.

Θα αρχίσω από τη **Ι. Μονή Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου «Πρέβελη»**, η οποία ήταν το κέντρο της Εθνικής Αντίστασης, αλλά και το καταφύγιο των εναπομεινάντων στην Κρήτη Άγγλων, Αυστραλών και Νεοζηλανδών

Αγωνιστών, οι οποίοι περιεθάλποντο εκεί μέχρι που αναχώρησαν με υποβρύχιο για την Αίγυπτο και μαζί με αυτούς και πολλοί άλλοι. Ψυχή του Μοναστηριού ο Ηγούμενος Αγαθάγγελος Λαγουβάρδος και οι γενναίοι μοναχοί-αδελφοί, που με φανερό κίνδυνο της ζωής τους κατόρθωναν να παραπλανούν τους κατακτητές στις διάφορες αιφνιδιαστικές εφόδους και να φεύγουν άπρακτοι, διότι είχαν πληροφορηθεί τις κινήσεις αυτές. Σε κάποια απ' αυτές τις εφόδους, αφού λεηλάτησαν και κατέστρεψαν τη Μονή, συνέλαβαν τους μοναχούς και τους μετέφεραν στις φυλακές της Φορτέτζας Ρεθύμνου και στη συνέχεια στην Αγιά απ' όπου αποφυλακίστηκαν μέ ενέργειες του Μακαριστού γέροντός μας Επισκόπου Κυδωνίας και Αποκορώνου Κυρού Αγαθάγγελου Ξηρουχάκη και αδελφού της Μονής μας.

Ι. Μονή Γωνιάς Κολυμβαρίου

Συνεπής προς την Ιστορία της δεν παραλείπει και τώρα η Μονή να ακολουθήσει τα ίχνη των παλαιότερων αδελφών της, Επισκόπου Μελχισεδέκ, Παρθενίου Περίδη, Παρθενίου Κελαΐδή και πολλών άλλων που την ετίμησαν και την εδόξασαν και εκκλησιαστικά και εθνικά. Έτσι με την κήρυξη του ελληνοϊταλικού πολέμου ο εκ των αδελφών αυτής Αρχιμ. Μελέτιος Τριποδάκης κατατάσσεται στις τάξεις του στρατού, η δε Μονή φιλοξενεί τους Άγγλους μηχανικούς, που επιμελούνται την κατασκευή του αεροδρομίου στο Μάλεμε, αργότερα θα φιλοξενήσει τους ευέλπιδες οι οποίοι θα δώσουν σκληρή μάχη με τους κατακτητές για να υποκύψουν τελικά και να αφήσουν την τελευταία τους πνοή στα υψώματα γύρω από τη Μονή. Γι' αυτούς τους λόγους, η Μονή εθεωρήθη ύποπτη και επικίνδυνη για τους κατακτητές. Οι μοναχοί Ιωκείμ Λατινάκης, ηγούμενος, ο ιερομόναχος Παρθένιος Αναγνωστάκης, ο Ιεροδιάκονος Καλλίνικος Σιδεράκης, ο Σεραφείμ Μαρινάκης και ο Γερβάσιος Ντουσάκης συλλαμβάνονται και μαζί με τον Επίσκοπο Κισάμου και Σελίνου Ευδόκιμο φυλακίζονται στην Αγιά, αργότερα αποφυλακίζονται τη επεμβάσει και πάλιν του Μακαριστού γέροντός μας Επισκόπου Αγαθαγγέλου Ξηρουχάκη. Δεν επέστρεψαν όμως στη Μονή γιατί είχε γίνει στρατώνας γερμανικός. Όταν όμως επέστρεψαν την βρήκαν κατεστραμμένη και λεηλατημένη.

Ι. Μονή Τιμίου Προδρόμου Ιωάννου Καλογραιών Κορακιών Ακρωτηρίου

Κατά τη διάρκεια της Μάχης της Κρήτης, αλλά και μετά από αυτή αδιάκοπα ερχόντουσαν Άγγλοι στρατιώτες στη Μονή αυτήν ζητώντας νερό και τρόφιμα και πάντοτε οι μοναχές περιέθαλπαν αυτούς, αλλά και τους ευρισκομένους στις φυλακές της Αγιάς κρατούμενους μελλοθανάτους αδελφούς μας. Τραυματίστηκε δε και μία μοναχή άνανδρα από ένα Γερμανό με πυροβόλο όπλο. Μετά την απελευθέρωση μάλιστα απεστάλη έγγραφο τεκμήριο ευγνω-

μοσύνης και εκτιμήσεως για τη βοήθεια πού έδωσαν οι μοναχές στις συμμαχικές δυνάμεις.

Ιερά Μονή Τοπλού Σητείας

Είναι το κατ' εξοχήν Μοναστήρι το οποίον έδωσε το περισσότερο αίμα κατά τη διάρκεια της Εθνικής Αντίστασης. Επειδή διατηρούσε καθ' όλη τη διάρκεια της Κατοχής εγκατάσταση ασυρμάτου, οι Γερμανοί αντελήφθησαν το γεγονός και άρχισαν τις συλλήψεις. Έτσι πρώτα συνέλαβαν τον ηγούμενον Καψά Ιλαρίωνα Συντυχάκη, ο οποίος αφέθηκε ελεύθερος λίγο αργότερα και κατόρθωσε να καταφύγει στην Αλεξάνδρειαν. Αργότερα όμως συνέλαβαν τον ηγούμενο Γενάδιο Συλυγάκη, τους ιερομονάχους Καλλίνικο Παπαθανασάκη και Ευμένιο Σταματάκη, και πολλούς πολίτες τους οποίους έκλεισαν στις Φυλακές της Αγιάς, οι οποίοι όλοι εκτελέστηκαν. Το Μοναστήρι κατελήφθη από το δ/ντή των γερμανικών δυνάμεων του Αγίου Νικολάου με αιχμάλωτο πάντοτε τον Επίσκοπον μακαριστό Φιλόθεο Μαζοκοπάκη και τον γηραιό μοναχό Κύριλλο Βουτυράκη και όλα τα πολύτιμα κειμήλια της Ιστορικής Μονής.

Ι. Μονή Αγίας Τριάδος Τσαγκαρόλων Ακρωτηρίου

Μετά την μάχην του Ολύμπου τον Απρίλη του 1941, ως γνωστόν οι γερμανικές δυνάμεις προχωρούσαν ραγδαίως πρός Νότον. Κατόπιν σχετικής διαταγής του Ναυτικού όλα τα εφόδια και πυρομαχικά του Ελληνικού Πολεμικού Ναυτικού μεταφέρονται και εναποθηκεύονται στα κελιά της Ι. Μονής της Αγίας Τριάδος, φρουρούμενα αρχικώς από 40 ναύτες. Γι' αυτό και οι Γερμανοί γνωρίζοντας αυτό μετά την αποβίβαση των στο Αυλάκι του Καθολικού έσπευσαν προς κατάληψιν της Μονής της Αγίας Τριάδος. Δύναμη από 15 περίπου Γερμανούς, που προέρχονται από τη Μονή του Γουβερνέτου, σπεύδουν να καταλάβουν τη Μονή της Αγίας Τριάδος. Σύμφωνα με την ομολογία του τωρινού Καθηγουμένου της Μονής της Αγίας Τριάδος π. Αθανασίου Δουρουντάκη ο οποίος ήταν παρών, ένας από τους ναυτικούς του Φυλακίου επυροβόλησε τους Γερμανούς, οι οποίοι ανταπέδωσαν τον πυροβολισμόν τραυματίζοντας τον εν λόγω Έλληνα αξιωματικό. Βεβαίως, οι γύρω κάτοικοι του Ακρωτηρίου έσπευσαν, αφού προηγουμένως είχαν αφοπλίσει τους προσγειωθέντας ατάκτως, ανάμεσα Μουζουρά και Κουρουπητού, Γερμανούς έκ του ανεμοπλάνου, σπεύσαντες προς υπεράσπισιν και υποστήριξιν της Μονής, χωρίς βέβαια να φονευθεί κανείς από τις δύο παρατάξεις

Αργά το βράδυ της ίδιας μέρας και γύρω στις 7 το απόγευμα, πιο πάνω από τη Μονή, στη θέση Μιτάτο, έγινε συμπλοκή μεταξύ των Γερμανών και των εντοπίων. Στη συμπλοκή αυτή εφονεύησαν δύο Γερμανοί και τραυματίσθηκε ο Νικόλαος Ψυλάκης. Οι ζημιές που υπέστη η Μονή αυτή από τη γερ-

μανική κατοχή είναι πολές και μεγάλες.

Ιερά Μονή Κυρίας των Αγγέλων Γουβερνέτου ή Γδερνέτου

Άφησα τελευταία τη Μονή της Μετανοίας μου, το αθάνατο Γουβερνέτο, που σήμερα μας φιλοξενεί, για να πω λίγα ιστορικά στοιχεία για την ίδρυσή της και εν συνεχεία για τη συμβολή της στον αγώνα κατά τη διάρκεια της Κατοχής και την απελευθέρωση. Το Μοναστήρι αυτό του Γουβερνέτου κατά τους ιστορικούς και τους πολλούς ερευνητές, πιθανώς ιδρύθηκε το 1537 όπως σύμφωνα με την επιγραφή πάνω από την εξωτερική πύλη και το χαραγμένο στον ίδιο χώρο φθέγμα από το κατά Λουκάν Ευαγγέλιο. Το Μοναστήρι αυτό υπέστη πολλές καταστροφές και δοκιμάστηκε αρκετά σέ δύο μεγάλους μακραίωνες περιόδους της Ενετοκρατίας και της Τουρκοκρατίας. Έτος λοιπόν 1941 την 20, 21, 22, 23 Μαΐου. Ιστορική περίοδος και σημαδιακή ημέρα για το Ακρωτήρι και την Κρήτη ολόκληρη. Το πεντάμορφο Ακρωτήρι με τα 14 χωριά του και τα ιστορικά Μοναστήρια του δεν αδρανεί. Όχι προς Θεού, με τα αμούστακα παιδιά του τότε, τους Γέροντες, γιατί οι νέοι του βρίσκονταν σε άγνωστα μέρη επιστρέφοντας στη γενέτειρα τους από το έπος της Αλβανίας, έσπευσαν με κάθε μέσον να αντισταθούν και να πολεμήσουν σθεναρά και γενναία εναντίον του εισβολέα. Εις το Κρητικόν Πέλαγος διαδραματίζεται μεγάλη καταστρεπτική επιχείρηση εις βάρος γερμανικής νηοπομπής. Ένα από τα μη βυθισθέντα πλοιάρια είχε την τύχη να διασωθεί και να προσαράξει κατόπιν περιπετειών στη βραχώδη περιοχή του Αγίου το Αυλάκι. Οι Γερμανοί αποβιβασθέντες ήταν 84 τον αριθμόν και διηρέθησαν σε δύο ομάδες, η μία με κατεύθυνση τα Λιδομούρια προς του Μαυρέ τον Πόρον και η άλλη τη Ντεντοκεφάλα με κατεύθυνση τη Μονή Γουβερνέτου. Το απομεσήμερο της 21 Μαΐου και στο χώρο μεταξύ της Παναγίας της Αρκουδιώτισσας και του Αγίου Αντωνίου έγινε μάχη μεταξύ των εντοπίων Ακρωτηριανών και των εις Λιδομούρια ευρισκομένων Γερμανών, στην οποία μάλιστα σκοτώθηκε και ο αγροφύλακας Γακουμής Καζάκος και ετραυματίσθη και η Μαρία Ρηγάκη καθώς και ο Γιανακάκης Νικόλαος. Προηγουμένως είχε καταφθάσει και ο βαριά τραυματισθείς Επίσκοπος Κυδωνίας και Αποκορώνου Κυρός Αγαθάγγελος Ξηρουχάκης, του οποίου η εκεί παρουσία υπήρξεν σανίδα σωτηρίας τόσον για τα ήδη ευρισκόμενα πολλά γυναικόπαιδα στη Σπηλιά της Αρκουδιώτισσας, όσον και στη μετέπειτα πορεία των πραγμάτων, διά δυο κυρίως λόγους. Πρώτον, διότι υπήρξεν αισθητή και δυναμική η αντίσταση των Ακρωτηριανών και των Μοναχών κατά του εισβολέως και δεύτερον διότι ως είδαμε το Ακρωτήρι και τα Μοναστήρια φιλοξενούσαν συμμαχικές δυνάμεις και πυρομαχικά του Στόλου. Η Μάχη του Αγίου Αντωνίου δεν σταματά εδώ. Ήταν απλώς το επίκεντρον, διότι ως γνωστόν επηκολούθησαν και άλλες όπως ήταν: Μαυρέ τον Πόρο, Βαρδυάκι, Βούλγαρη, Μέλισσα κ.ά. Στις μάχες αυτές

εφονεύθησαν, στο Σταυρό ο Τζαμαριάς Γεώργιος και ο Τζαμαριάς Στυλιανός, στο Καμπάνι ο Θεοφάνης και ο Σκανδαλάκης Κων/νος, στα Κουνουπιδιανά δύο νέοι της οικογενείας Βιγλάκηδων.

Κατά τη διάρκεια της Κατοχής τα δυο Μοναστήρια προσέφεραν πολλά σε ιδρύματα και στο Νοσοκομείον Χανίων και σε πολλές ενδεείς οικογένειες. Κατά τη διάρκεια της Κατοχής ακόμα, οι Ακρωτηριανοί συγκρότησαν στις Ρίζες των Λευκών ορέων ανταρτικές ομάδες επί δυόμισι και πλέον χρόνια κατά των κατακτητών με μεγάλες επιτυχίες.

Σεβασμιώτατοι,

Αγαπητοί συνεορταστές,

Προσπάθησα μέσα στα στενά χρονικά πλαίσια μιας ομιλίας να παρουσιάσω μία πλευρά της μεγάλης εποποιίας του Κρητικού Λαού που σήμερα τιμάμε και γιορτάζομε. Δεν ισχυρίζομαι όμως ότι εξάντλησα τό θέμα. Χρειάζονται αρκετές σελίδες για να χωρέσουν τη δράση της τοπικής μας Εκκλησίας στον Εθνικοαπελευθερωτικό αυτό αγώνα, για να αναφερθούν οι λεπτομέρειες. Μέσα από τους απόντες θα καταδειχθεί εντονότερα η αγριότητα και η βαρβαρότητα του κατακτητή, που θα τον στιγματίζει αιωνίως, γιατί η ιστορία δεν ξεχνά, αλλά πάντοτε υπενθυμίζει και μέσα από την υπενθύμιση επιδιώκει τον προβληματισμό, την περισυλλογή και τη μεγάλη απόφαση των μεγάλων και ισχυρών της Γης: ΠΟΤΕ ΠΙΑ ΠΟΛΕΜΟΣ.

Η φράση αυτή σήμερα γίνεται πολύ επίκαιρη, γιατί η 54η επέτειος της Μάχης της Κρήτης συμπίπτει με τη συμπλήρωση των 50 χρόνων από το τέλος του επάρατου αυτού πολέμου, ο οποίος πρόσφερε στην ανθρωπότητα εκατόμβες νεκρών, σωρούς ερειπίων και ανομολόγητες φρικαλεότητες, ενώ σήμερα 50 χρόνια μετά, και τότε 50 χρόνια πριν από σήμερα, ένα μεγάλο «γιατί» με επίπονο ερωτηματικό ακούγεται από όλους. Ο ίδιος, ο υπερφίαλος εμπνευστής της «νέας τάξης πραγμάτων» σωριάζεται ως ανθρώπινο ράκος πάνω στα ερείπια που ο ίδιος δημιούργησε, ενώ το όνομά του θα παραμένει εσαεί στίς δέλτους της Ιστορίας ζωγραφισμένο με τα μελανότερα χρώματα.

Και σήμερα, μετά τους πανηγυρισμούς των κρατών, που παρακολουθήσαμε από τα δορυφορικά τηλεοπτικά δίκτυα για την 50η επέτειο, θα ήταν χρήσιμο και ωφέλιμο για την ανθρωπότητα να γίνει συνείδηση και πράξη από τους μεγάλους και ισχυρούς που ρυθμίζουν τις τύχες των λαών της Γης η φράση που τόσο έντονα διακηρύχτηκε: ΠΟΤΕ ΠΙΑ ΠΟΛΕΜΟΣ, ΜΟΝΟ ΕΙΡΗΝΗ, ΑΓΑΠΗ, ΠΡΟΟΔΟΣ, ΕΥΗΜΕΡΙΑ ΤΩΝ ΑΝΘΡΩΠΩΝ.

ΜΑΡΚΟΣ Γ. ΠΟΛΙΟΥΔΑΚΗΣ

ΖΩΝΤΑΝΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΑΠΟ ΤΟ ΜΑΗ ΤΟΥ 1941

Από τα πρώτα θύματα της γερμανικής θηριωδίας - Στο Ρέθυμνο

Ο Γιώργης Περακάκης από το Χαμαλεύρι, με τη λεβέντικη κρητική φορεσιά του και μ' ένα μαναράκι στο χέρι, βρέθηκε στα «Μαντράκια» νοτ. δυτ. του Σταυρωμένου, την ώρα που οι Αλεξιπτωτιστές του Χίτλερ κατέβαιναν να πατήσουν την Κρήτη, στις 20 του Μάη του 1941.

Αμέσως τον πυροβόλησαν από κοντινή απόσταση και πήρε ένα διαμπερές τραύμα στην πάνω μερικά του αριστερού ποδιού του. Η έξοδος του βλήματος δημιούργησε ένα μεγάλο καταστροφικό κύκλο, απόδειξη ότι είχε βληθεί με σφαίρα ντουμ-ντουμ.

Οι σφαίρες αυτές έσκαζαν με ένα δυνατό κρότο και ήσαν πιο φονικές από τις συνηθισμένες, διότι φθάνοντας στο στόχο έσκαζαν σε πολλά μικρότερα κομμάτια και εξερχόμενες δημιουργούσαν ένα μεγάλο καταστροφικό και συνάμα απαίσιο κατακρεούργημα της σάρκας.

Κάθε Αλεξιπτωτιστής, στα κινητά εφόδια που είχε στη στολή του έφερε και δέκα αιχμηρές σφαίρες με ατσάλινο πυρήνα Η, στην πάνω δεξιά τσέπη του χιτωνίου του. Κάθε Αξιωματικός έφερε από δέκα παρόμοιες σφαίρες αλλά ιχνηλάτες, για την υπόδειξη στόχων[1]. Οι σφαίρες ντουμ-ντουμ ονομάστηκαν έτσι από το χωριό DUM-DUM κοντά στην Καλκούτα, όπου πρωτοπαρουσιάστηκαν από τον αγγλικό αποικιακό στρατό. Η χρήση τους απαγορεύτηκε από τη Συμφωνία της Πετρούπολης το 1868 και από το Συνεδριο της Χάγης το 1899.

Ο Περακάκης σύρθηκε στη γη κι έφθασε στον αμαξωτό δρόμο στη θέση «Μανουσές», πριν το χωριό Χαμαλεύρι. Από κει τον σήκωσε ο ανιψιός τους Μανώλης Μπιρτάκης και τον διαμετακόμισε στο σπίτι του, όπλου του έπλυνε την πληγή με ρακή.

Την ώρα που τον περιέθαλπε, σταμάτησε απέξω στο δρόμο το αυτοκίνητο

---

1. Δες «Η Μάχη της Κρήτης στο Ρέθυμνο» τόμος Α', σελ. 100-101.

του γαμπρού του το οποίο έσερνε ένα κανόνι. Οι έντεκα Αλεξιπτωτιστές που το συνόδευαν μπήκαν στην αυλή και τραβούσαν νερό από το πηγάδι. Μόλις που πρόφτασαν να κλείσουν το παράθυρο για να μη δουν οι Γερμανοί τον τραυματία. Έτσι απέφυγαν τις γνωστές συνέπειες. Το γκρουπ αυτό των Γερμανών, συνέχισε μετά προς Αστέρι, όπου άφησαν το αυτοκίνητο απέξω από την εκκλησία, διότι ο αμαξωτός δρόμος σταματούσε εκεί. Σέρνοντας το κανόνι στον κακοτράχαλο ανηφορικό δρόμο προς Παγκαλοχώρι, αγγάρεψαν Παγκαλοχωριανούς, φορτώνοντάς τους και πολεμοφόδια. Μετά το Μοναστήρι Αρσάνι πλησίασαν τις θέσεις των Αυστραλών στο λόφο «Κεφάλα». Πιεζόμενοι όμως από εκεί, υποχώρησαν προς το Σταυρωμένο μαζί με το κανόνι και τους αιχμαλώτους[2].

Τον τραυματία Περακάκη, στη συνέχεια, μετέφεραν στο στρατιωτικό Νοσοκομείο του Άδελε. Εκεί το μικρό δημοτικό σχολείο του χωριού, δεν ήταν δυνατό να χωρέσει την πληθώρα των 450 τραυματιών Αυστραλών, Γερμανών και Ελλήνων, οι οποίοι βρίσκονταν σε σκηνές και οι περισσότεροι ξαπλωμένοι κάτω από τα λιόδενδρα[3].

Ο ανιψιός έφτιαξε, για τον βαριά τραυματισμένο θείο του, αναπαυτικό στρώμα από αγουδούρους και θύμους. Τα ιατρικά εφόδια μηδαμινά ή ανύπαρκτα[4]. Η γάγγραινα σαράκισε το ανήμπορο ν' αντισταθεί κορμί. Με την κατάληψη του Νοσοκομείου από τους Αλπινιστές στις 30 Μαΐου, τον Περακάκη μετέφεραν στο Ρέθυμνο, όπου και πέθανε στις 6 Ιουνίου. Τάφηκε στο νεκροταφείο της πόλης από το Νίκο Ζάνη.

Παρασκευή 30 Μαΐου 1941:

Μετά την άφιξη των Αλπινιστών από τα Χανιά και τη μάχη που έδωσαν εναντίον των οι Αυστραλοί του 3ου Λόχου του 2/11 Τάγματος, στα Περιβόλια Πλατανέ[5]· έγινε η παράδοση των Αυστραλών του αεροδρομίου Πηγής στους Αλπινιστές. Συγχρόνως απελευθέρωσαν τους 500 αιχμαλώτους Αλεξιπτωτιστές στην Πηγή και το Άδελε, καθώς και του Διοικητή τους Συνταγματάρχη Άλφρεντ Στουρμ.

---

2. Δες στο ίδιο βιβλίο, τόμ. Α', σελ. 144.
3. Στο ίδιο βιβλίο, τόμ. Β', σελ. 72.
4. Τομ. Α' κεφ. 162.
5. Τόμ. Α' κεφ. 156,

Την ίδια μέρα Αλεξιπτωτιστές με μοτοσυκλέτες έκαναν αναγνωριστικές επισκέψεις στα γύρω χωριά, προτρέποντας τους κατοίκους να επιστρέψουν στα σπίτια και τις εργασίες τους.

Αρχή δεινών. Σάββατο 31 Μαΐου 1941

Από πολύ πρωί, οι Γερμανοί που είχαν στρατοπεδεύσει στο Σταυρωμένο, μπήκαν στο Χαμαλεύρι. Με μεγάλη αγριότητα ερευνούσαν τα σπίτια και άρχισαν το πλιατσικολόγημα. Ξέσπασε φανερή η μανία της εκδίκησης, με τα πιο απάνθρωπα και ανελέητα μέσα. Συνοδεύονταν από το διοικητή τους, του 1ου Τάγματος, Ταγματάρχη Χανς Κρωχ[6], τους Διοικητές των Λόχων και τους λοιπούς επιζώντες Αξιωματικούς του Τάγματος[7].

Μπήκαν στο σπίτι του Γιώργη Χ. Πολιουδάκη (Αμερικάνου) και βρήκαν ένα φυσεκλίκι με σφαίρες και αφού το δοκίμασαν στη μέση του, άρχισαν να τον βρίζουν και να τον κτυπούν. Στην προσπάθειά του να τους μιλήσει στην αγγλική, αφηνίασαν και τον κτυπούσαν μανιασμένα, λέγοντάς τους ότι είναι καπετάνιος με τις κόκκινες μπότες και ότι τους πολέμησε στο Σταυρωμένο[8]. Τις επόμενες μέρες τον έσερναν στα χωριά που διαγούμιζαν και έκαναν τις εκτελέσεις, χρησιμοποιώντας τον ως διερμηνέα και το βράδυ τον έδεναν με σχοινιά, στην κατασκήνωσή τους.

Κυριακή 1η Ιουνίου 1941

Οι Αλεξιπτωτιστές με επικεφαλής τον Ταγματάρχη Κρωχ και τον πανύψηλο Υπολοχαγό Άρνολντ Φον Ρουν, Διοικητή του 3ου Λόχου ο οποίος είχε φθάσει, το πρώτο βράδυ, με ένα μέρος από τους άνδρες του στα μέσα του αεροδρομίου και παρασημοφορήθηκε από τον Χίτλερ στις 19 Ιουλίου 1941, ήλθαν στο σπίτι του παππού μου Παναγιώτη Πολιουδάκη στο Αστέρι και το ερεύνησαν. Ήμουν μπροστά και τους θυμάμαι πολύ καλά.

Όταν η μάνα μου είδε τις πληγές στα χέρια του ξαδέλφου της Γιώργη Χρ. Πολιουδάκη τον ρώτησε και της είπε ότι τον έχουν δεμένο κάθε βράδυ για να μη φύγει. Όταν θέλησε να του δώσει ένα ποτήρι γάλα, της είπε ότι πρέπει να ρωτήσει πρώτα τον Ταγματάρχη. Ο ψηλός Αξιωματικός έσπασε στην πεζού-

6. Τόμ. Β' σελ. 189, 522.
7. Τόμ. Α', κεφ. 178.
8. Τόμ. Α', κεφ. 179.

λα, μπροστά του, τις δυο παλιές εμπροσθόγεμες μπιστόλες που βρήκαν στο σπίτι. Πολλοί Αλεξιπτωτιστές ερευνούσαν τα άλλα σπίτια και συγκέντρωναν τους άνδρες στο κεντρικό καφενείο, με τα πρόσωπα στραμμένα στον τοίχο. Συνέλαβαν 18 άνδρες, μαζί με τον Κώστα Διαλεκτό τον οποίο έφεραν μαζί τους από το Χαμαλεύρι. Το μεσημέρι τους εξετέλεσαν ομαδικά, έξω από το χωριό[9]. Εδώ βγαίνει το συμπέρασμα ότι οι Γερμανοί είχαν προαποφασίσει την εκτέλεση στο χωριό Αστέρι και όχι στο Χαμαλεύρι. Ήταν δε η πρώτη ομαδική εκτέλεση σ' όλη την κατεχόμενη Κρήτη.

Δευτέρα 2 Ιουνίου 1941

Ο διασωθείς από την εκτέλεση στο Αστέρι Μανώλης Καλαρής, με κρεμασμένη τη χέρα του από το χθεσινό τραυματισμό του, χωρίς βοήθεια, χωρίς περίθαλψη, πήγε στο Χαμαλεύρι στο σπίτι του Πρεπή Κεραμιανάκη όπου του καθάρισαν την πληγή με ρακή και μετά έφυγε. Στο σπίτι αυτό ήσαν συγκεντρωμένα περί τα είκοσι άτομα, γυναίκες, γέροι, παιδιά, για το φόβο των εξαγριωμένων Αλεξιπτωτιστών. Κάποια στιγμή παρουσιάστηκαν στην πόρτα δυο Γερμανοί με κοντά παντελονάκια, γυμνοί από τη μέση και πάνω, με ταχυβόλα και χειροβομβίδες. Ο ένας κρατούσε δυο χειροβομβίδες και προσπάθησε να τις πετάξει εναντίον τους μέσα στο σπίτι. Ο άλλος όμως τον εμπόδισε και μετά τη φυγή του συναδέλφου του, έκατσε στο κατώφλι της πόρτας. Αμέσως έδειξε ερωτικές διαθέσεις, φωνάζοντας κοντά του τη 15χρονη Ιωάννα με το όνομα Λιζ (κομ Λιζ). Πετάχτηκε ο θείος της Πρεπής Κεραμιανάκης με κρητική φορεσιά και με νοήματα του είπε ότι δε θα αφήσει να πάρει το κοριτσάκι. Στη συνέχεια απευθύνθηκε στη Μαρία Μπιρτάκη, φωνάζοντάς τη «κομ Λιζ», οπότε επενέβη ο αδελφός της Μανώλης, υποδεικνύοντάς του να σκοτώσει τον ίδιο με το ταχυβόλο του και να αφήσει ήσυχη την αδελφή του. Κατόπιν αυτής της αντίδρασης ο Γερμανός έφυγε και σε λίγο ξαναγύρισε μαζί με τον άλλο συνάδελφό του. Τότε βρήκαν μόνο δυο τρεις γριούλες που παρέμειναν εκεί μετά τη φυγή των υπολοίπων, με την ευκαιρία της απουσίας των. Κατά μαρτυρία του 13χρονου Χαράλαμπου Γ. Πολιουδάκη, όταν αργότερα τον είδε ξανά ο ίδιος Γερμανός του έτριξε τα δόντια, σαν εξαγριωμένο θηρίο και κουνούσε την κεφαλή του απειλητικά.

---

9. Τόμ. Α', κεφ. 180.

Τρίτη 3 Ιουνίου 1941 Αστέρι-Χαμαλεύρι

Από τις πρωινές ώρες, ολόκληρο το χωριό Αστέρι καίγεται και πυρπολείται από τους αλλόφρονες Αλεξιπτωτιστές. Την ίδια μέρα στο Παγκαλοχώρι και τη Λούτρα κάνουν ομαδικές εκτελέσεις πατριωτών[10].

Το πρωί πηγαίνοντας προς το Αστέρι ο Ταγματάρχης Κρωχ με κάμποσους Αλεξιπτωτιστές που συνόδευαν το Γιώργη Χ. Πολιουδάκη, περνούν από το σπίτι του στο Χαμαλεύρι. Τους άκουσαν και ανήσυχοι πετιούνται στο δρόμο, η γυναίκα του, τα· παιδιά του και μερικοί γειτόνοι. Μόλις ο Κρωχ είδε το Μανώλη Μπιρτάκη με κόκκινα υποδήματα και χακί καπαρντινέ κιλότα, ξαναστροφίζουν τα μάτια του και σαν ταύρος καρφωμένος με πολλά βέλη, ορμά και τον αρπά από τον μπέτη, τον χτυπά με τη χειρολαβή του μπιστολιού του και τον πετά στη βάγγα του δρόμου. Απευθύνεται στο Γιώργη Χ. Πολιουδάκη με το οργίλο ύφος του λέει: «Να μου πεις εάν είναι Αξιωματικός και εάν με βεβαιώσεις ότι μας πολέμησε στο Σταυρωμένο, θα πάρω αυτόν για εκτέλεση και θα αφήσω ελεύθερο εσένα που σε έχω για τουφεκισμό». Μεταφράζει τα λόγια του Ταγματάρχη μπροστά σε όλους και ο Μανώλης Μπιρτάκης του απαντά: «Γιώργη, ό,τι θες πες του». Λέει λοιπόν στον Ταγματάρχη Κρωχ ότι ο Μπιρτάκης δεν είναι Αξιωματικός. Η στολή που φορεί είναι η ντόπια κρητική φορεσιά και είναι ο καλύτερος χωριανός σε χαρακτήρα. Τον εβεβαίωσε ότι δεν επολέμησε τους Γερμανούς στο Σταυρωμένο, φαίνεται εξάλλου ότι είναι πολύ καταβεβλημένος από την αρρώστια που τον βασανίζει.

Η γενναιόφρονη και υψηλόφρονη αυτή, μοναδικού πατριωτικού και φιλανθρωπικού μεγαλείου πράξη του Γιώργη Χ. Πολιουδάκη, είχε γοητεύσει, αλλά και εξουθενώσει ψυχικά το Μανώλη Μπιρτάκη. Τόλεγε και το ξανάλεγε στις αδελφές του. (Ομολογία και διήγηση της αδελφής του Μαρίας σε μένα, μπροστά στο Χαράλαμπο Γ. Πολιουδάκη και τον Πρόεδρο της Κοινότητας Χαμαλευρίου).

Δε μειώνεται όμως ο πατριωτισμός και η γενναιότητα του Μανώλη Μπιρτάκη ότι δεν πολέμησε τους Γερμανούς στο Σταυρωμένο κατά τη μάχη της Κρήτης. Η βαριά αρρώστια του δεν του το επέτρεπε. Δεν έμεινε αδρανής. Ο Μανώλης Μπιρτάκης ή Εμμανουήλ Μπερτάκης όπως τον αναγράφουν τα διπλώματα του Αριστείου Ανδρείας και του Πολεμικού Σταυρού, που είχε

10. Τόμ. Α', κεφ. 181, 182, 183.

πάρει 21 ετών στη μάχη του Σαγγάριου, φανερώνουν το γενναίο άνδρα και τον ιπποτικό χαρακτήρα του. Γράφω στον Α' τόμο σελ. 287 της «Μάχης της Κρήτης στο Ρέθυμνο» έκδοση 1983, ότι ένας Έλληνας στρατιώτης τραυματίας, διακομίστηκε από τους Εμμανουήλ Μπιρτάκη και Νικ. Γουλιέλμο στον πρόχειρο σταθμό επιδέσεως στο Χαμαλεύρι, όπου πέθανε και τάφηκε στο νεκροταφείο του χωριού. Συμπληρώνω εδώ ότι το όνομά του ήτο Κώστας Μπαζιάς από την Αθήνα και ότι τα οστά του αναπαύονται γαλήνια στον οικογενειακό τάφο του Μπιρτάκη, όπου φιλόστοργα ετοποθέτησε, στο ιερό της, η οικογένεια αυτή.

Στη συνέχεια του επεισοδίου αυτού, ο Ταγματάρχης Κρωχ απευθύνεται στη Μαρίκα Γ. Πολιουδάκη και της λέει ότι «εάν μου βρείτε ένα γερμανικό σακάκι με ένα χρυσό σταυρό, δε θα κάψω το χωριό σας και θα αφήσω ελεύθερο τον άδρα σου». Πού, πώς και πότε όμως να βρεθεί ένα τέτοιο πράγμα! Το απόγευμα έκαιγαν τα σπίτια στο Χαμαλεύρι, αφού δεν είχαν κορέσει το εκδικητικό τους μένος ούτε με τις εκτελέσεις στο Παγκαλοχώρι και στη Λούτρα, ούτε και με το κάψιμο του χωριού Αστέρι, την ίδια μέρα.

Μετά μερικές μέρες γλίτωσε από τα βασανιστήρια και την ψυχική του οδύνη αν παρακολουθήσει τρεις ομαδικές εκτελέσεις συγγενικών και φιλικών του ανθρώπων, όταν σκότωσαν το Γιώργη Χ. Πολιουδάκη έξω από τον καταυλισμό τους[11].

Τρίτη 3 Ιουνίου 1941, Παγκαλοχώρι

Οι Αλεξιπτωτιστές έξαλλοι από εκδίκηση έμπαιναν μέσα στα σπίτια καβαλάρηδες σε άλογα που είχαν περισυλλέξει και τρομοκρατούσαν τους κατοίκους. Ερευνούσαν και μάζευαν τους άνδρες, κυρίως γέρους, στην πλατεία του χωριού.

Η Αργυρώ Ματθαιουδάκη είχε καταφύγει στο χωριό για να σώσει τα παιδιά της από τους βομβαρδισμούς των γερμανικών αεροπλάνων, το γιο της Λεωνίδα 18 ετών και τις τρεις μικρότερες κόρες της, τη Μαρία, τη Χρυσούλα και την Ελπίδα. Στο Λεωνίδα οι Αλεξιπτωτιστές είχαν παραδώσει ένα άλογο και το κρατούσε από το χαλινάρι, του είπαν να τους περιμένει εκεί. Ο Αμερικάνος (Γιώργος Χ. Πολιουδάκης) του είπε να δέσει το άλογο και να

11. Τόμ. Α', σελ. 516 και τόμ. Β', σελ. 593.

φύγει γιατί θα τον σκοτώσουν. Πήδηξε αμέσως ένα τρόχαλο και πήρε τις πεζούλες τρέχοντας κάτω προς τον ποταμό. Μπήκε σ' ένα σπηλιάρι και έσυρε ένα κλαδί στην είσοδο. Οι Γερμανοί τον αναζήτησαν και τον ζητούσαν από τις αδελφές του. Μετά την ομαδική εκτέλεση των χωριανών, η μάνα έντυσε τις κόρες της γριές και έφυγαν για το σπίτι του αδελφού της στην Πηγή. Την επόμενη μέρα οι Αλεξιπτωτιστές και πάλι έκαιγαν και λεηλατούσαν το χωριό. Βρήκαν στην ταράτσα του σπιτιού τους το Μανώλη Δρυγιανάκη και το γιο του Λευτέρη, όπου και τους εξετέλεσαν[12].

Μετά δυο μέρες, δυο πολύ γέροι Παγκαλοχωριανοί πήγαν στην Πηγή, πήραν μαζί τους την Αργυρώ Ματθαιουδάκη και πήγαν σαν επιτροπή να διαμαρτυρηθούν στο Διοικητή των Αλεξιπτωτιστών που έδρευε στην Πηγή. Ο Στουρμ έγινε ανήμερο θηρίο, από το θάρρος τους, και διέταξε την εκτέλεσή τους. Επενέβη ο Μανώλης Χατζάκης και τους έσωσε την τελευταία στιγμή[13]. Από μαρτυρίες των ανωτέρω κορών της Αργυρώς Ματθαιουδάκη: Μαρίας Ανδρουλάκη, Χρυσούλας Μαρκάκη και Ελπίδας Ντασιωνάκη.

Κι ακόμα, από μια μαρτυρία που έχω από το φίλο Μιχάλη Κ. Χατζάκη, βγαίνει το συμπέρασμα ότι οι Αλεξιπτωτιστές του 2ου Συντάγματος που έδρευε στην Πηγή, εβοήθησαν τους Αλεξιπτωτιστές του 1ου Συντάγματος που έδρευε στην Πηγή, εβοήθησαν τους Αλεξιπτωτιστές του 1ου Τάγματος του Κρωχ που έδρευε στο σταυρωμένο, στο «φιλάνθρωπο γερμανικό έργο τους» στο Παγκαλοχώρι και στη Λούτρα, ύστερα από τη ματαίωση της εκτέλεσης στην Πηγή. Πιθανότατα να έδρασαν μόνοι τους κατά την εκτέλεση στο Άδελε, λόγω γειτνιάσεως. Ο Μιχάλης Κ. Χατζάκης θυμάται ότι οι Αλεξιπτωτιστές που έμεναν στην Πηγή είχαν επιστρέψει εξαγριωμένοι και εξουθενωμένοι από την κούραση και τις εκτελέσεις, στα ανατολικά χωριά και εζήτησαν φαγητό στο σπίτι του θείου του Μανώλη Χατζάκη που μιλούσε τα γερμανικά. Ο Μανώλης Χατζάκης τρομοκρατήθηκε με τον εξαγριωμό τους και πριν ετοιμάσει το φαγητό, έδιωξε με τρόπο τα μικρά ανίψια του από το σπίτι.

Επιβεβαιώνεται και εδώ, ότι οι δολοφόνοι του Ρεθεμνιώτικου Λαού, ήσαν όλοι οι Γερμανοί Αξιωματικοί, από το μεγαλύτερο βαθμό μέχρι τον τελευταίο Αλεξιπτωτιστή.

---

12. Τόμ. Α', κεφ. 183.
13. Τόμ. Α', κεφ. 184.

Πλατανές - Περιβόλια Ρεθύμνης 20/5/1941

Στην πεδινή αυτή έκταση οι Γερμανοί βάσει του σχεδίου επιθέσεως έριξαν τον 9ο και 11ο Λόχο του 3ου Τάγματος Αλεξιπτωτιστών Καταδρομέων με επικεφαλής το Λοχαγό Wiedemann (Βίντεμαν). Επίσης έριξαν το 14ο Λόχο βαρέων όπλων του 2ου Συντάγματος Αλεξιπτωτιστών Καταδρομέων, με τα τμήματα των αντιαεροπορικών-αντιαρματικών όπλων, καθώς και τις δύο Πυροβολαρχίες.

Στην περιοχή αυτή δεν υπήρχε οργανωμένη άμυνα, ούτε δικά μας στρατιωτικά τμήματα. Ένας Λόχος, του Εμπέδου Τάγματος που έδρευε στο Ρέθυμνο, είχε εγκατασταθεί στον Άγιο Μάρκο, με λίγους Αξιωματικούς, με ελάχιστα όπλα, χωρίς φυσίγγια. Ήσαν ληξαδειούχοι και τραυματίες του Αλβανικού μετώπου. Ο Διοικητής του Ταγματάρχης Κ. κίρκας δεν είχε ειδοποιηθεί με την εισβολή και κατέβηκε στα Μισίρια να τηλεφωνήσει, όπου και τον έπιασαν αιχμάλωτο οι Γερμανοί.[14]

Στο σημείο αυτό, ύστερα από 55 χρόνια, φέρνω στο φως τα πιο κάτω αξιοσημείωτα γεγονότα της Μάχης της Κρήτης. Η αξιόπιστη μαρτυρία ενός σεμνού και αγνού πατριώτη από τα Μισίρια, του Μιχάλη Μιχελιδάκη εγγυώνται την πιστότητα αυτών. Νεαρός τότε, 14 χρόνων, βρέθηκε ανατολικά του λόφου Αλμπάν Μετόχι, Ν.Α. του δρόμου προς Πρασές και της διακλάδωσης προς το λόφο της Υπαπαντής, την ώρα του βομβαρδισμού από τα γερμανικά αεροπλάνα πριν τη ρίψη των Αλεξιπτωτιστών. Εκεί, από το σφοδρό βομβαρισμό σκοτώθηκαν επτά άτομα. Μόλις αντίκρισαν τους Αλεξιπτωτιστές να πέφτουν ανατολικά προς το λόφο Αγρουλίδα, καμμιά εικοσαριά περίπου Έλληνες στρατιώτες διατάχτηκαν από ένα Λοχαγό να φύγουν νοτικά, για να σωθούν. Ένας στρατιώτης πετάχτηκε με προτεταμένο το όπλο του και του λέει: «Εμείς είματε εδώ για να πολεμήσομε τους Γερμανούς και όποιος τολμήσει να φύγει θα τον σκοτώσω». Ο Λοχαγός του αποκρίθηκε: «Πώς θα πολεμήσομε χωρίς σφαίρες; Εσείς πόσες έχετε»; Αμέσως ακούστηκαν μερικοί: Εγώ έχω τρεις, εγώ πέντε, κι εγώ πέντε, εγώ έχω εφτά». Ο Λοχαγός αμέσως ακροβόλησε την ενθουσιώδη ομάδα πίσω από ένα χαμηλό ξεροπέτρι αμπελιού, κατά μήκος του ημιβυθισμένου δρόμου, με μέτωπο προς ανατολάς. Τους είπε να μην πυροβολούν άσκοπα. Καμιά σφαίρα να μην πάει χαμένη.

14. Τόμ. Α', κεφ. 59.

Να σημαδεύουν τον κάθε Αλεξιπτωτιστή λίγο πιο πάνω από τα γόνατα, για να παίρνει τη σφαίρα στο στήθος ή στο κεφάλι.

Τρία μεταγωγικά JU 52 άφησαν το φορτίο τους μπροστά και πάνω από τα κεφάλια τους. Ο Μιχάλης Μιχελιδάκης έκθαμβος από το θέαμα και με παιδική αφέλεια εφώναξε: «Κοιτάξετε πάνω, αυτοί κατουρούνε από το φόβο τους». Ο διπλανός του στρατιώτης του απάντησε: «Είναι το αίμα τους, που τρέχει στη γη, πριν απ' αυτούς».

Οι χτυπημένοι στο «φτερό» έπεφταν στη γη ακίνητοι. Ένας Αλεξιπτωτιστής που έπεσε κοντά τους μέσα στο αμπέλι προσπαθούσε να απαλλαγεί από τα σχοινιά του αλεξίπτωτού του. Έτρεξαν δυο στρατιώτες και τον σκότωσαν με τα υποκόπανα των όπλων τους. Την ώρα που έπαιρναν τα όπλα του, ένας άλλος Αλεξιπτωτιστής τους γάζωσε με το ταχυβόλο του και τους σκότωσε και τους δύο.

Οι Έλληνες στρατιώτες δεν είχαν άλλες σφαίρες και αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν νοτικά. Από τα πυρά των Αλεξιπτωτιστών τραυματίστηκε ο Μιχελιδάκης, στα δάκτυλα του δεξιού του χεριού. Μόλις έφτασαν στον ποταμό, του έβαλαν ποταμίσια λάσπη στην πληγή και τον έδεσαν με ένα ποκάμισο.

Κυριακή 25 Μαΐου 1941

Τις απογευματινές ώρες αυτής της μέρας ο Μιχάλης Μιχελιδάκης βρισκόταν στον ποταμό του Πλατανέ, λίγο πριν τη γέφυρα του Γιαννούδη, οπότε διέκρινε το αγγλικό σήμα σ' ένα αεροπλάνο που περνούσε κοντά. Το είπε σε δυο Έλληνες στρατιώτες. Ο ένας απ' αυτούς αμφισβήτησε ότι είναι αγγλικό και τον επιτίμησε. Ο άλλος εβεβαίωσε ότι πράγματι είναι αγγλικό διότι γνώριζε τα σήματα, αλλά και τα δύο αλεξίπτωτα που έριξε ήσαν διαφορετικά από τα γερμανικά. Τα δύο αλεξίπτωτα κατέβασαν κιβώτια με υγειονομικό υλικό[15].

Γερμανικές αθλιότητες[16]

Ο Μιχάλης Μιχελιδάκης με ένα του ξάδελφο, τρεις μέρες μετά τη μάχη, κατέβηκαν από τις Πρασές στα Μισίρια, για να βρουν και να πάρουν από τα σπίτια τους τίποτε φαγώσιμο. Τα βρήκαν έρημα και λεηλατημένα. Φεύγοντας πίσω, στη διακλάδωση προς το Αμάρι, ήσαν συγκεντρωμένοι πολλοί

15. Τόμ. Α', κεφ. 106.
16. Τόμ. Α', κεφ. 188.

Αλεξιπτωτιστές. Τους εσταμάτησαν και οι νεαροί τους έδωσαν να καταλάβουν ότι ζητούσαν τρόφιμα και ψωμί. Τους άφησαν να φύγουν. Τράβηξαν το ρυάκι νοτικά. Δεν είχαν απομακρυνθεί και οι Γερμανοί έριξαν δυο φωτοβολίδες σε διερχόμενο αεροπλάνο. Ο αεροπόρος έκαμε δυο κύκλους πολυβολώντας τα παιδιά, ευτυχώς χωρίς να τα πετύχει διότι τρύπωξαν μέσα στα κλαδιά του ρυακιού.

Γερμανικό Νεκροταφείο στα Μισίρια-Ρεθύμνης

Κατά πρόσφατη μαρτυρία του Μιχάλη Μιχελιδάκη ο οποίος μετά τη γερμανική κατοχή, τον Οκτώβρη του 1944, είχε μετρήσει τους γερμανικούς τάφους στο νειροταφείο των Μισιρίων, όπου το σπίτι του βρίσκεται απέναντι ακριβώς. Με διασταυρωμένη μέτρηση είχε αριθμήσει οκτακόσιους ογδόντα (880) τάφους. Πιστεύω ότι ο αριθμός αυτός είναι σωστός διότι αν προσθέσομε και τους 84 Αξιωματικούς του γερμανικού νεκροταφείου Μασταμπά και αφαιρέσομε τους θαμμένους εκεί κατά την κατοχή από διάφορες αιτίες θανάτου, όπως επί παραδείγματι τους 20 περίπου σκοτωμένους της μάχης των Ποταμών, τους 11 που σκοτώθηκαν σ' ένα χωράφι μεταξύ Πηγής και Αγίου Δημητρίου, από νάρκη τελερμάιν κατά τη διάρκεια μαθήματος, ο αριθμός των φονευθέντων κατά τη μάχη του Ρεθύμνου το Μάη του 1941, πλησιάζει πολύ με τον αριθμό 950 που αναγράφεται στο βιβλίο «Η Μάχη της Κρήτης στο Ρέθυμνο» Τόμος Α' σελ. 412.

Τα γεγονότα που πιο πάνω ανέφερα, διασταυρωμένα από πολλές ζωντανές και αξιόπιστες μαρτυρίες, καθώς συμφωνούν και με τις δικές μου αναμνήσεις, αποτελούν μέρος και συμπλήρωμα της Ιστορίας της Μάχης της Κρήτης στο Ρέθυμνο.

Οι ιστορίες αυτές αποτελούν την Ιστορία.
Και η Ιστορία είναι η αιώνια Μνήμη.

ΣΤΑΜΑΤΗΣ ΑΠ. ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗΣ

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΡΙΜΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΕΜΟΣ ΤΟΥ ΣΑΡΑΝΤΑ

Λαϊκοί ριμαδόροι και ποιητάρηδες, δεν απουσίαζαν σε καμιά εποχή από τον τόπο μας. Κι' αυτό, γιατί ετούτος ο λαός, γεννιέται και μεγαλώνει με τον «Ερωτόκριτο», πατεί τη γης με την μαντινάδα, κι ανδρειώνεται με το ριζίτικο τραγούδι!

Οι ριμαδόροι μας, σε πολλές περιπτώσεις παραμένουν οι ανώνυμοι δημιουργοί έργων, όπου εκφράζουν απλά, τα ευγενικά αισθήματα, τις συγκλονιστικές συγκινήσεις και τα έντονα βιώματά των. Σε άλλες όμως, ευτυχώς, θέτουν την σφραγίδα της προσωπικότητάς των, με τους επιλογικούς - συνήθως - στίχους της πολύστροφης ρίμας των, και δηλώνουν εκεί γνώσεις, τόπο καταγωγής, οικογενειακή κατάσταση και άλλα προσωπικά των στοιχεία. Και έτσι, τους μαθαίνουμε!.

Έχουν όλοι τους: «πηγαίο στιχουργικό τάλαντο, είναι συνήθως αγράμματοι άνθρωποι, που, ακολουθώντας παλία παράδοση του Τόπου τους, αφηγούνται σε στίχους καθημερινά επεισόδια της απλοϊκής ζωής του χωριού, τραγικά συμβάντα, θαύματα αγίων, σύγχρονα ή γνωστά από διηγήσεις, ηρωϊσμούς διαφόρων προσώπων και προπαντός γεγονότα με γενικότερο ενδιαφέρον, πόλεμο, είρήνη, πολιτικές και κοινωνικές αλλαγές και αναστατώσεις, και τα όμοια».

Εκφράζονται όπως αισθάνωνται και πιστεύουν, και έτσι μεταδίδουν την συγκίνηση τους και κερδίζουν σε επιβολή. Είναι οι πιό συμπαθείς στιχουργοί, χωρίς επαγγελματικές φιλοδοξίες και υλικές αξιώσεις. Κι όταν απαγγέλλουν, τους διακρίνει η απλότητα και το ανεπιτήδευτο του γνήσιου δημιουργού. Γι' αυτό και το ακροατήριό τους προσυπογράφει τη ρίμα τους, γιατί και για κείνων το λογαρισμό μίλησαν ετούτοι οι προικισμένοι με το χάρισμα, την ευλογία, να κάνουν δηλαδή όμορφα στιχάκια, γεγονότα που άλλοι δεν μπορούν...[1].

Ανατραφήκανε όμως, ας μην το ξεχνάμε, σ' ένα κλίμα όπου το ιστορικό τραγούδι, η πλούσια ρίμα, το θαυμάσιο ριζίτικο και η χαριτωμένη μαντινάδα,

---

1. *Σταμ. Α. Αποστολάκης:* «Η Μάχη της Κρήτης, στο Δημοτικό Τραγούδι του Νησιού», Χανιά, 1991 σ. 35 κ.ε.

Ξυλογραφία του ανεπανάληπτου Σπύρου Βασιλείου. (Από το λεύκωμα: Νικ. Πετσάλη-Διομήδη: «Σπ. Βασιλείου:- Οι Ξυλογραφίες», Αθήνα, 1981, σελ. 186.) -

ακούγονται, τραγουδιούνται, μαθαίνονται απ' έξω, και γίνονται βιώματα καθημερινά.

Μόνον από τέτοιο χώρο, με τέτοιον ερματισμό και προπαιδεία, αλλά και προετοιμασία αθόρυβη και αργή, μπορούσε να γεννηθεί ο λαϊκός ποιητής και ριμαδόρος στον τόπο μας!

«Η σημερινή Κρητική ρίμα, είναι πολύστιχο, συνήθως αφηγηματικό τραγούδι, σε ιαμβικό δεκαπεντασύλλαβο ομοιοκατάληκτο, που συνεχίζει την παράδοση της έμμετρης λαϊκής χρονογραφίας, της μεταβυζαντινής εποχής και της Τουρκοκρατίας.

Καταγράφει, χωρίς συνειδητή καλλιτεχνική πρόθεση, γεγονότα Τοπικής ή Ευρύτερης ιστορικής σημασίας με κύριο σκοπό να τα κάμει πλατύτερα γνωστά και να διασώσει τη μνήμη τους, αλλά και να τα σηματοδοτήσει από την ιδεολογική σκοπιά της κοινότητας... Οι ρίμες καλλιεργούνται σ' ολόκληρη την Κρήτη και στη νεώτερη εξελιξή τους, παρουσιάζουν αισθητές επιδράσεις από την τεχνική της μαντινάδας, σε ορισμένες περιπτώσεις και από τη λαϊκή προφορική παράδοση του Ερωτόκριτου...

Ως προς την περίοδο που αναφερόμαστε σήμερα, «εκφράζοντας ένα διάχυτο αίτημα, οι λαϊκοί ποιητές της εποχής, έσπευδαν να καταγγείλλουν την θηριωδία του κατακτητή, να στεριώσουν, μ' ένα λόγο, στην ομαδική συνείδηση τη μνήμη και το δίδαγμα του Μεγάλου αγώνα!»[2].

Και τώρα στους λαϊκούς μας ριμαδόρους, για το '40:

Ενδιαφέρουσα ιστορική ρίμα, που δημοσιεύεται στον πολύτιμο για το λαο-

2. *Ερατ. Γ. Καψωμένος:* «Το σύγχρονο Κρητικό Ιστορικό Τραγούδι», Αθήνα, 1976, σ. 147.

γραφικό του υλικό, τόμο *«Λαογραφικά Αρχανών»* τα διδ/σων: *Ελένης Δουνδουλάκη* καί *Ειρήνης Ταχατάκη*, διαβάζομε:

1 « -Οχτώβρη είκοσι οχτώ και εις τις τρεις η ώρα,
έστειλε τελεσίγραφο του Μουσολίνι η χώρα...»
7 «... Και σαν το είδε ο Μεταξάς, πολύ του κακοφάνη
σκίζει το τελεσίγραφο και κάτω το πετάει,
και λέει: Πώς ετόλμησε ο βδελυρός φασίστας
Ελλάδα να μας εξητά, κι ακόμη να 'ναι νύχτα;...»
29 «... Κι ευθύς εξεκινήσαμε με όρεξη μεγάλη
κι οι Ιταλοί μας είδανε και τσι 'πιασε μια ζάλη...»[3]

Η ρίμα έχει 34 στίχους. Δεν αναφέρεται ο δημιουργός της.

Ο *Ηλίας Τσαπατσάρης*, εξέδωσε τον Σεπτέμβρη του 1945, την ιστορική ρίμα: «Η Αγυιά, ο τόπος των μαρτυρίων», και γύρω στα Χριστούγεννα του ίδιου χρόνου (1945) την έτερη ιστορική ρίμα του: «Εχμάλωτος (sic) στη Γερμανία. - Τα φρικιαστικά βασανιστήρια στο στρατόπεδο του Μπέλσεη»[4].

Τον ενθυμούμαι, στην πλατεία Κοτζάμπαση, στα Χανιά, φθινόπωρο - χειμώνα του 1945-46 ν' ανεβαίνει σε ένα κάθισμα που έφερνε μαζί του, και ν' απαγγέλλει τα τραγούδια του, και στη συνέχεια να διαθέτει τα σχετικά φυλλάδια - ρίμες του, στο ακροατήριο του. Μια του ρίμα έλεγε:

«- Μυριάδες βροντοφώναξαν, το θρυλικό το ΟΧΙ
αυτό το σύνθημα η Ελλάς, περήφανα θα το 'χει,
στα πεπρωμένα σέρνεται, κουράζεται, στενάζει,
μα είναι τόσο δυνατή, που τα δεσμά της σπάζει...
Και συνέχιζεν μ' έναν ατέλειωτο ύμνο στον Έλληνα φαντάρο,
«... εκείνο το περήφανο καμάρι της Πατρίδας,
πού 'ναι για μας το στόλισμα, μιας ζωντανής ελπίδας!»

Η ρίμα δημοσιεύτηκε στο φυλλάδιο του ποιητή, με τίτλο: «Η μούσα του λαού» (Χανιά, 1949, σελ. 16).

---

3. *Ελένη Δουνδουλάκη - Ειρήνη Ταχατάκη:* «Λαογραφικά Αρχανών Κρήτης», Αρχάναι, 1969, σχ. 8ο μεγάλο, σ. 158, κ.ε.

4. *Ηλίας Τσαπατσάρης:* «Η Αγυιά, ο τόπος των μαρτυρίων». Χανιά, 1945,
Ηλίας Τσαπατσάρης: «Αιχμάλωτος στη Γερμανία...», Χανιά 1945,
Ηλίας Τσαπατσάρης: «Η Μούσα του Λαού», Χανιά, 1949.
(τα φυλλάδια α, β, σε σχήμα 11 Χ 15,5 και το γ σε σχ. 8ο. Τύποις: Κ. Πελεκανάκης - Χανιά, 6, 8 και 16 σελίδων αντίστοιχα).

Ο *Μανούσος Ροκάκης*[5] στον συγκεντρωτικό του ποιητικού του έργου τόμο, με τίτλο: «Κρητικές Μέρες» (Χανιά, 1968), δεν παραλείπει να περιλάβει και ρίμα σχετική με το θέμα μας.

Τίτλος της: «Ηρωισμός της Κρήτης». Και κάποιοι στίχοι, οι παρακάτω:

«Η Κρήτη η περήφανη, με δάφνες στολισμένη,
μα την μαυροφορέσανε για πάντα την καημένη.
Όλοι οι λαοί αν κάνανε ό,τ, έκαμε η Κρήτη,
στο πρώτο, θα χαμήλωνε του γερμανού η μύτη,
Κι εμείς κατατροπώσαμε όλη την Ιταλία,
σκεφτείτε μέρες δέκα 'φτά κράτησε μια Γαλλία
Του Μουσουλίνι δείξαμε το τι θα πει Ελλάδα,
γιατί αυτός ενόμιζε πως τρώμε μαρμελάδα.
Στην Αλβανία έρριχνε συχνά τσι προκηρύξεις
και έλεγε των Κρητικών πως θα τσ' υποστηρίξει,
τα όπλα να πετάξουνε και να μην πολεμούνε,
να πάνε με τσι Ιταλούς, καλά πολλά να βρούνε.
Μα οι Κρήτες δεν το κάνανε, γιατι 'ναι πατριώτες.
Πολλές φορές το δείξανε, δεν ήταν μόνο τότες...»

- Χαρακτηριστικό σκίτσο του αξέχαστου Φωκίωνα Δημητριάδη. (Από το «Ελευθ. Βήμα» της εποχής του '40.

Ασφαλώς, αναφέρεται στα ηρωϊκά ανδραγαθήματα της V Μεραρχίας (της Κρήτης) στο Μέτωπο (1940) και τελειώνει με το γνωμικό επίλογο του:

«- Όποιος έχει τον Κρητικό, κοντά του, δεν θα χάσει,
και δε φοβάται πως ποτέ μπορεί να τον ντροπιάσει!».

5. *Μανούσος Ροκάκης:* «Κρητικές Μέρες», Χανιά, 1968, σχ. 8ο, σ. 1-166. Εδώ, σ. 93.

Ο *Γεώργ. Α. Δασκαλάκης,* στο τεύχος που εξέδωσε το 1963 με έμμετρες εμπνεύσεις του[6], καταχωρίζει και μια ιστορική ρίμα με τίτλο: «Το ΟΧΙ του Σαράντα», απ' όπου ανθολογούμε τους παρακάτω δεκαπεντασύλλαβους:

«- Ώστε να στέκει Ουρανός θα 'ναι και νυχτοβρόχι,
ιστορικό θα το 'χουμε του Μεταξά το ΟΧΙ.
Της Ιταλίας ο τρανός, ο Μουσολίνης τότες,
όπου το είχε το μυαλό, όσο 'χουνε κι οι κότες,
επρότεινε του Μεταξά την Κέρκυρα να δώσει
στης Ιταλίας το στρατό να την ε παραδώσει·
τη θέλει για τον πόλεμο και όταν τελειώσει,
με το «πολύ ευχαριστώ», οπίσω θα τη δώσει...
Καί προθεσμία του 'δωσεν ο πρόξενος μιαν ώρα,
να μην μπορεί να κινηθεί· να χάσωμε τη Χώρα
την τιμημένη Κέρκυρα, κι άλλη φορά εμπήκε
με βία πάλι έφυγε, με κλάμα την αφήκε.
Με θάρρος, με γερή καρδιά, με παλικαρωσύνη
είπε στον πρόξενο: «Μολών-λαβέ» την, Μουσολίνη.
Κτύπησε τα τηλέφωνα, σ' όλες τις μεραρχίες·
-«Έλληνες, σήμερο ζητώ, του καθενός θυσίες».
Κι οι Έλληνες ωσάν πουλιά εφπάξαν ενωμένοι
στην προθεσμία ακριβώς, ήταν ετοιμασμένοι.
και τσ' αντιμετωπίσανε μ' όλες τους τις δυνάμεις,
και του 'ρθε να κουζουλαθεί, γιατί χαμένα πάνε
οι κόποι και τα σχέδια όπου 'χε μελετήσει,
κι όλοι πάνε αιχμάλωτοι και θα 'πιστοχωρήσει...
Στον ποταμό τσι φτάξασι, κι ακόμη τσι ζυγώνουν
ζωή· δεν περιμένουσι, στον ποταμό τρυπώνουν...»

στη συνέχεια ο ποιητής αναφέρεται στις νίκες των Ελληνικών όπλων στην Βόρειο Ήπειρο και την Αλβανία, στην απελευθέρωση των ελληνικών πόλεων, που ως τότε βρίσκονταν κάτω από την αλβανική σκλαβιά, κλ., ενώ μετά την ενίσχυση του εχθρού από την Γερμανία και το αποτέλεσμα του άνισου αγώνα, ο λαϊκός ποιητής Γεώργ. Α. Δασκαλάκης προβαίνει σε παραινέσεις και δίνει κουράγιο στη χειμαζώμενη Ελλάδα:

«...Μην απελπίζεστ' αδελφοί, τα πράγματα έτσα πάνε.
Πάλι με χρόνους, με καιρούς, πάλι δικά μας θα 'ναι!...»

---

6. *Γεώργ. Α. Δασκαλάκης:* «Η αθάνατη Κρήτη, το Νησί των αγώνων και των θυσιών», (έμμετρο), χ.τ.χ. [Χανιά, 1963] σχ. 12 Χ 17, σ. 36. Η παραπάνω ρίμα, σ. 31-33.

Ο σύγχρονός μας *Κώστας Β. Κόκκινος*[7] μετανάστης μια ζωή στη Γερμανία, έχει εκδόσει ολόκληρο τόμο με τις εμπνεύσεις του. Απαγγέλλει σε εθνικές και λοιπές εκδηλώσεις τις ρίμες του, κι έχει περιλάβει στο θεματολόγιό του, μακροσκελέστατη ιστορική ρίμα για τον «Ελληνοϊταλικό πόλεμο». Ανθολογούμε, τους παρακάτω στίχους:

«- Ειν' Οκτωβρίου εικοσιοκτώ, γλυκοχαράζει η μέρα,
που των σημάντρων η βουή, σκορπούσε στον αέρα.
Τρέμουνε τα καμπαναριά, τα σήμαντρα βουΐζουν,
άντρες, γυναίκες και παιδιά τον ήχο χαιρετίζουν.
Σύσσωμος ο ελληνικός λαός την ώρα 'κείνη,
έδινε την απάντηση στον Ντούτσε Μουσολίνι.
Και πρώτος ο πρωθυπουργός απάντησε στον Κράτσι·
ΟΧΙ, δεν θα αφήσουμε κανέναν να περάσει...
... Κι έγραφεν η διαταγή, να μην αντισταθούμε
στου Ντούτσε τα στρατεύματα, όμορφα να φερθούμε.
Σε 'κείνη τη διαταγή κάτι είχενε ξεχάσει.
Την Ιστορία του Έλληνα, δεν είχενε διαβάσει
Στις έξι ώρα το πρωΐ, προσπέλαση θα κάνει·
Κανείς να μην αντισταθεί, έγραφε το φιρμάνι.
Δεν ήξερε ότι θα βρει καινούριους Λεωνίδας
αφηνιασμένα κύματα, με νέας Σαλαμίνας.
Δεν πίστευε ότι θα βρει, νέους Βουλγαροκτόνους,
και του Μεγάλου Αλέξαντρου, γενναίους απογόνους.
Ο Ντούτσε δε θα διάβασε Ελληνική Ιστορία,
π' οι Έλληνες στο δικιο τους χυμάνε σα θηρία.
Τι τρέχεις Ντούτσε; πού τραβάς; ποιόν θέλεις ν' ανταμώσεις;
Τό χώμα τό ελληνικό, μ' αίμα θα το πληρώσεις!...
... Τό ΟΧΙ τρέχει σαν βροχή, ο άνεμος τό παίρνει,
Το διασκορπάει στα χωριά, σ' όλες τις πόλεις μπαίνει
Όλος ο ελληνικός λαός φωνάζει μ' ένα στόμα·
ΟΧΙ, θα μείνει αδούλωτο το ελληνικό το χώμα.
Όπου κι αν πας, όπου σταθείς, παντού θ' ακούσεις· Όχι,
φρούριο στήνει απάτητο η δοξασμένη λόγχη...

7. Ο *Κώστας Β. Κόκκινος*, γεννήθηκε στην Κράνα Μυλοποτάμου, το 1929. Έζησεν ως μετανάστης στη Δυτ. Γερμανία, παν' από τρεις δεκαετίες (1960 κ.ε.) και δημοσίευσε χωρίς χρονολογία (γύρω στα 1992-93) τόμο με ρίμες του κ.λ. ποιήματά του με τον τίτλο: «Η Κρήτη των αιώνων».

... Του Εικοσιένα τους νεκρούς, όλοι να μιμηθούμε, 45
για της Πατρίδας την τιμή, πρέπει ν'' αγωνιστούμε!...
... Τρέχουν στης μάνας τη φωνή, όλοι, μικροί, μεγάλοι· 53
δέν έλλειψαν απ' το παρόν, παπάδες και δασκάλοι...
... Και να· σε λίγο ανοίγουνε, στα σύνορα οι πύλες, 75
οι Έλληνες δημιουργούν καινούριες Θερμοπύλες.
Ήρθε το πρώτο μήνυμα, τα σήμαντρα βαράνε
οι Έλληνες αλύγιστοι με νίκες προχωράνε.
Στην Κορυτσά, στην Πρεμετή, Ιβάν και Πογραδέτσι
τους δείχνουνε οι Έλληνες πως πολεμάνε έτσι... 80
... Χειμάρα, Αργυρόκαστρο, στους Άγιους Σαράντα, 121
ότ, έπαθαν οι Ιταλοί, θα τα θυμούνται πάντα...
... Στης Πίνδου τις χιονοκορφές, λιοντάρια διαλεγμένα, 125
μιμούνται τους αθάνατους νεκρούς του Εικοσιένα...
... Από παντού μηνύματα στέλνουνε και επαίνους, 130
και απορία έγινε μεγάλη για τους ξένους·
πώς αντιμετώπισ' η Ελλάς μιαν αυτοκρατορία,
μ' οχτώ εκατομμύρια στρατό η Ιταλία,
μ' αεροπλάνα σύγχρονα, οβίδες, τάνκς και πλοία.. 134
... Κι όμως με δόξα έγραψε του Έλληνα η λόγχη 177
Ζήτω ο Ελληνικός Στρατός και του Σαράντα το ΟΧΙ!

Εκατόν είκοσι χρόνους μετά την έναρξη της Μεγάλης Ελληνικής Επανάστασης, ένας πανίσχυρος, λοιπόν, και ύπουλος εχθρός, ο ιταλικός φασισμός, επιβουλεύεται την ελληνική ανεξαρτησία και εισβάλλει πάνοπλος στα σύνορα μας.

«Απλό στρατιωτικό περίπατο», ονομάτισαν οι Ιταλοί φασίστες, την απρόκλητη αυτή επιχείρηση κατά της Ελλάδος, όμως γελάστηκαν, όπως πολύ σωστά μας ερμήνευσεν ο προηγούμενος ριμαδόρος του Νησιού.

Και γελάστηκαν, γιατί δε μέτρησαν σωστά - καθώς μας είπεν, την δύναμη και το πύρωμα της Ελληνικής Ψυχής, μπροστά στον κίνδυνο της Ελευθερίας της Πατρίδας μας.

Γιατί μόνον απ' αυτή τή θεώρηση, όταν ερμηνεύεται τό αποτέλεσμα της σύγκρουσης εισβολέα, πάντοπλου και πολυάριθμου με αμυνόμενο, ολιγάριθμο και με παλαιόν οπλισμό, θα δικαιολογήσει το ειρωνικό ερώτημα του πανελλήνιου, με τα χείλη *του αγράμματου χωρικού της Πίνδου*, όταν διερωτόνταν χαρούμενος και γελαστός, ύστερ' από τις απανωτές νίκες του Στρατού μας:

«Η ανθρουπότις βρί πιδιά, θ' αναρουτιέτι πάντα,
ουχτώ ικατομμύρια, πούς νίκησαν σαράντα;».

Κάθε σχολιασμός νομίζομε, περιττεύει...

Πάντα πνευματώδης η λαϊκή ρίμα της Κρήτης, μιλεί με περιφρόνηση για τον υπερφίαλο Μουσολίνι:

«Του Μουσουλίνι η κεφαλή κατέβασε μια μέρα,
πως την Ελλάδα στη σκλαβιά θα βάλει πέρα ως πέρα.
Διάλε την κουκουνάρα σου, Μπενίτο Μουσολίνι,
και δεν εσυλογιάστηκες, στο τέλος· τι θα γίνει;
Μπέμπει τσι φτερουγάτους του, μπέμπει και βερσαλλιέρους,
να κατεβούν στον Καλαμά, μιαν Κυριακή ταϋτέρου.
Έμπεψε τσι κενταύρους του, στην Πίνδο να ριχτούνε,
και κειν' οι μαυροέρημοι γλακούνε να χωστούνε.
Όντας των εγιουργιάρανε τσολιάδες και φαντάροι,
σαν τσι λαγούς γλακούσανε και τρέμαν σαν το ψάρι.
Αέρα! οι φαντάροι μας, φούσκωστον οι τσολιάδες,
επιάσανε τσι σαν τ' αρνιά αιχμάλωτους χιλιάδες.
Μάχουντ' οι νιοί τση Ρούμελης, τσ' Ηπειροθεσσαλίας,
τση Θράκης, του Μωριά οι αητοί και τση Μακεδονίας.
Εφτάξανε κι οι Κρητικοί, οι καστροπολεμάρχοι,
στση Τρεμπεσίνας τα βουνά, δίδουν την πρώτη μάχη...
Ετότεσας ελόγιασε ο μαστροκαμπαλέρο:
- Μα το Μεγαλοδύναμο, δε θα τα καταφέρω.
Μηνά τ' ο Ντούτσε: - Βάσταξε, κι η άνοιξη κοντεύει.
- Ντούτσε μ' ο Ελληνικός Στρατός, κακό μου μαγερεύει,
όντε θα ν' έρθ' η γι' άνοιξη, Ντούτσε γιβεντισμένε,
Μπεράτι, Αυλώνας κι Ελμπασάν, ελληνικά θα ν' έναι!
- Ετσά που την κατάντησες, Ντούτσε την Ιταλία,
μοιάζει με το γραμμάτιο που λήξ' η προθεσμία!»

Ήταν η χαρισματική έμπνευση του *Λευτέρη Μαυρομάτη* «εκ Χανίων», με την ένδειξη: «Αθήνα, 1941» και βρίσκεται κατατεθιμένη στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης (Χανιά), το οποίο και από τη θέση αυτή ευχαριστούμε, για την παραχώρηση[8].

8. Δες επίσης: *Σταμ. Α. Αποστολάκης:* «Η Μάχη της Κρήτης, στο Δημοτικό Τραγούδι του Νησιού», Χανιά, 1991, σχ. 8ο μεγάλο, σ. 53 κ.ε.

Σε πολύστροφη ρίμα «εφ' όλης της ύλης», του *Λεωνίδα Χαρωνίτη,* από τα Σείσαρχα, με τίτλο «Για μια Ελλάδα νέα», συναντούμε και την ενότητα, την αφιερωμένη στον «Τορπιλισμό της ΕΛΛΗΣ και τη συνέχεια». Λέει ο ποιητής:

«... Το «Ελλη» που πλησίαζε στης Τήνος το λιμάνι,
δέχεται βόλι εχθρικό, καπνούς και φλόγες βγάνει.
Το «Έλλη» βυθίσαν Ιταλοί, μεγάλη ατιμία.
Όλοι εμείς πηγαίναμε τότε στην εκκλησία.
Τάσιμο είχεν ο λαός, να πάει να προσκυνήσει
στην Τήνο, εις την Παναγιά ευλάβεια να δείξει...

Και παρακάτω:

«... Το ΟΧΙ είπαν οι Έλληνες, τότε στο Μουσολίνι,
δέ θα σου δώσω τ' άρματα κανείς να μην 'πομείνει.
Γίνεται επιστράτευση σ' ολόκληρη τη Χώρα,
παντού επικρατεί χαρά, εκείνη να την ώρα...
... με τόσον ενθουσιασμό και με φιλοπατρία,
οι Έλληνες κινήσανε για νέα Ιστορία.
Στα τραίνα 'πιβιβάζουνται και χαιρετούν τη Χώρα,
φέγουνε για το μέτωπο, γιατί τους βιάζ' η ώρα...

Ακολουθεί η καταγραφή των γεγονότων με τις προελάσεις και τις νίκες μας, ώσπου φτάνει στην Άνοιξη του '41:

«... Σαν είδανε οι Ιταλοί πως χάσανε τη μάχη,
ζητούνε απ' τους Γερμανούς, βοήθεια για να 'χει...»[9].

Και εκθέτει, στη συνέχεια, τη δυσβάσταχτη γερμανική κατοχή...

Ο πασίγνωστος και πραγματικά χαρισματικός ριμαδόρος και λαϊκός ποιητής *Γιάννης Χασαπλαδάκης (ή Καβρός),* από τα Μετόχια της Σητείας[10], αφιερώνει στον «Ελληνοϊταλικό πόλεμο του 1940», μιαν εμπνευσμένη ρίμα 154 στίχων, από την οποία θα σας μεταφέρω λίγους:

«- Πολλοί πολέμοι γίνανε, ρυάκι 'τρέξε το αίμα, 1
μα το Σαράντα ποταμός και το Σαράντα ένα.
Να τονε κάψει ο Θεός οπού 'τανε αιτία,

9. *Λεων. Χαρωνίτης:* «Για μια Ελλάδα νέα», Ηράκλειο, 1976, σ. 16.

10. Τη ρίμα για τον «Ελληνοϊταλικό πόλεμο του '40», του *Γιάννη Χασαπλαδάκη* αποδελτιώσαμε και στο «Δεύτερο βιβλίο» του, Σταυρομένος - Σητείας, 1984, σχ. 8ο μεγάλο, σελ. 1-280, στις σελ. 64-69 και στο περ. της Ιστορ. Λαογρ. Εταιρείας Λασιθίου «Αμάλθεια», τεύχ. 2, Σεπτ. - Οκτ. 1970, Αγ. Νικόλαος, 1970, σελ. 51-53, και βέβαια ανθολογήθηκε και στο βιβλίο: Σταμ. Α. Αποστολάκη: «Η Μάχη της Κρήτης στο Δημ. Τραγούδι του Νησιού», Χανιά, 1991, σ. 50 κ.ε.

και θάφτηκαν τόσα παιδιά, πάνω στην Αλβανία.
Ο Μουσολίνης ήτανε, που να σκυλογαυγίσει,
να μην 'τονε χωνέψει η γης, εκειά που θα ψοφήσει.
Αυτός, ο ψευτοκαίσαρας που 'θελε στην Ελλάδα,
με μαντολίνα και βιολιά να κάμει μια καντάδα.
Για κείνο κι ήρθε ύπουλα την «΄Ελλη» να βυθίσει,
και να βρεθεί μιαν αφορμή να μας σε κατακτήσει.
Κι εμείς για ν' αποφύγομε την αιματοχυσία,
είπαμ' «ας το βρει απ' το Θιό κι από την Παναγία!».
Σαν δεν τον χτύπησ' η Ελλάς, στέκει και συλλογάται,
τα οκτώ εκατομμύρια, τις λόγχες μας φοβάται.
Τ' Οκτώβρη τσ είκοσι οκτώ, πήγε με ρεντικότα,
ο πρέσβυς του και χτύπησε του Μεταξά την πόρτα.
- Τι τρέχει και με ξύπνησες, στου ύπνου μου τη ζάλη;
Την ανεξαρτησία μας, μας εγγυάσαι πάλι;...
Μα 'κείνος ετρεμούλιαζε, ωσάν τη σουσουράδα.
«- Ο Μουσολίνι, σου ζητά και θέλει την Ελλάδα!...
... Αντί να πει «μολών λαβέ», εκείνος είπε τ' ΟΧΙ,
εμείς δε σας φοβούμαστε, αν είστε κι άλλοι τόσοι.
Οι λόγχες σας είναι πολλές, όχι όμως πως τρυπούνε,
γιατί θα να 'ναι Ιταλοί απού θα τις κρατούνε.
Πώς είν' τα όπλα του πολλά, θαρρεί θα μας φοβίσει,
ας ξέρει ότι μ' ΄Ελληνες έχει να πολεμήσει...
...Κι αμέσως βγαίνουν στο λαό και τον ειδοποιούνε,
Ελευθεριά ή Θάνατος, για σκλάβοι να γενούμε.
Κι είπεν αμέσως ο Λαός, σαν να 'ταν μ' ένα στόμα:
Ελευθερία ή Θάνατος, να λυώσουμε στο χώμα.
Καλλιά να σκοτωθούμενε ένας μας να μη μείνει,
παρά να ζούμε υπόδουλοι, και που; Στο Μουσολίνι!...
Και τα γεγονότα εκτυλίσσονται αστραπιαία:
... Με της Πατρίδας τη φωνή οι ΄Ελληνες πετούνε,
σαν τα πουλάκια γρήγορα, τ' άρματα να ζωστούνε,
- Πηγαίνετ' όλοι στο καλό, στης μάχης τα πεδία,
τη Νίκη να μας φέρετε και την Ελευθερία...
Το αποτέλεσμα:
... Της Αλβανίας τα βουνά, γενήκανε σχολείο,
και δάσκαλος είν' η Ελλάς, μ' ένα χρυσό βιβλίο.

Εκεί διδάσκει ο δάσκαλος, κι ας πάνε όσοι θέλουν,
να μάθουν όλοι οι λαοί πως πρέπει να πεθαίνουν. 120
Της Αλβανίας τα βουνά, πάντα 'ναι χιονισμένα
και τ' άνθη που φυτρώνουνε μ' αίμα 'ναι ποτισμένα...
Και οι επιλογικές δεκαπεντασύλλαβες γραμμές, που λένε:
... Εκεί που πέσει Έλληνας, δάφνη θα ξεφυτρώνει, 127
Και πάνω στα κλωνάρια της θα κελαηδεί τ' αηδόνι.
... Εις τα πεδία της τιμής επέσατε ανδρείως, 135
λαμπάδες εις τους τάφους σας, θ' ανάβουν αιωνίως...
... Κι απάνω εις τους τάφους σας, πουλάκια θα πετούνε, 141
το Χαίρε, ω Χαίρε Ελευτεριά, να σας-ε τραγουδούνε...»[11].

Πολύστροφη ιστορική ρίμα 318 δεκαπεντασύλλαβων ιαμβικών ομοιοκατάληκτων στίχων, έχει ποιήσει ο *Γιώργης Ψυχουντάκης* από την Ασιγωνιά-Αποκορώνου, αποθησαυρισμένη στο βιβλίο του Ερατοσθένη Γ. Καψωμένου: «Το σύγχρονο Κρητικό Ιστορικό τραγούδι».

Ανθολογούμε λίγους στίχους:

«... Μα δεν ευρίσκαν αφορμή κι ο Ντούτσε τι να κάνει; 39
βάνει την «Έλλη» και βουλούν, στης Τήνου το λιμάνι!..
... Τραυματισμένη Παναγιά και κάμε ένα θαύμα, 43
τιμώρησε τους άναντρους που 'κάμαν τέτοιο πράμα...
Ενώ η σύρραξη στα ελληνοαλβανικά σύνορα είναι σε εξέλιξη:
- Παίρνομε και την Κορυτσά, την όμορφη κοπέλα, 103
πού 'ταν τσ' Ελλάδας μια φορά κι εκείνη θυγατέρα.
Τάνκσι και πυρομαχικά και όπλα και κανόνια, 105
όλα τα παραιτούν γραμμή, γλακούν για την Αυλώνα.
Κι ο κόσμος όλος το 'μαθε, με θαυμασμό φωνάζει:
- Τί 'ναι ο ελληνικός στρατός, που σα λιοντάρι μοιάζει;
θέτε να δήτε τι ν' αυτό το τάγμα των Ευζώνω;

---

11. Ο *Γιάννης Χασαπλιαδάκης* (1899-1983) που όντως άφησε εποχή και έργο, αμφιβάλλει (όχι δίκαια) για τη ρίμα του, και λέει («Δεύτερο βιβλίο», σ 69):

«... Μ' ότι κι αν πω, αγράμματος, η γλώσσα μου μπερδένει, 147
Τετάρτη του Δημοτικού, έχω τελειωμένη...
... Κρήτη 'ναι η πατρίδα μου, Λασίθι ο νομός μου,
Σητεία η επαρχία μου, Μετόχια το χωριό μου, 150
Κι ανέ ρωτήσει και κανείς να μάθει τη γεννιά μου,
Χασαπλιαδάκης γράφομαι και Γιάννης τ' όνομά μου!» - (1941).

- Αντάξιοι είναι απόγονοι, των παλαιών προγόνων!»
Και η αποστροφή του ποιητή, προς το ακροατήριό του:
«-Εμπρός λοιπόν, στρατιώτες μας, εμπρός να πολεμούμε,
μαζί μας είναι κι ο Θεός και δε θα νικηθούμε.
- Εμπρός μαζί, με μια καρδιά, όλοι να πολεμάτε,
του Μουσολίνι το στρατό, παντού να τον νικάτε...»[12].

Ο *Στυλ. Μ. Καντάρτζης* από τον Πλατανέ - Ρεθύμνης, μας χάρισεν την ιδιωματική ιστορική ρίμα του «για τον Μουσολίνι», την οποία πρωτοδημοσίευσεν η εφημερίδα των Αθηνών «Νέος Κόσμος», στο φύλλο της 2-1-1941 και κυκλοφόρησεν σε αυτοτελές φυλλάδιο η Νομαρχία Ρεθύμνης, το 1941, «υπέρ ενισχύσεως του υπερτάτου Αγώνος του Έθνους»[13].

Μια μικρή ανθολόγηση στίχων της, είναι η παρακάτω:

«- Ο Μουσολίνι μιαν αυγή μιας μέρας του Οχτώβρη,
το βουΐ πού 'χεν έχασε και πήγαινε να το 'βρει!...
... Για μιας στρατόν αρίθμητό θέλησε ν' αρματώσει,
και στην Ελλάδα ως να βγει ο ήλιος, να πλακώσει!...
... Πολλά πολύ την ρέχτηκες Μπενίτο την Ελλάδα,
μα ώφου πως δεν ήτονε λέω μακαρονάδα!
Πολλά πολύ την ρέχτηκες τη φίλη σου Ελλάδα,
κι άρματα μάχης τσ' ήστεσες σκιάς χίλια στην αράδα!
Τα άρματά σου τούτα 'να δεν ήτανε ξυλένια,
μον των Ευζώνω η ψυχή ήτονε ατσαλένια.
Και πρίχου ν' αρχινίξουσι τα άρματά σου 'κείνα,
τσι μέσες των εκάνασι άκρες και των εγίνα!
- Πώς ήταν η Ελλάδα μας μικρή μικρή θαρρούσες,
μονημερίς ολόκληρη να την επιείς μπορούσες.
Μ' ανάθεμα απού 'τυχε η άσπρη φουστανέλλα,
κι οι μαύροι στρατιώτες σου να τη θωρούν δε θέλα!
Κι αμονομίας γλακούσασι, γλακούσασι να φύγου,
καιρός δεν των απόμενε, οπίσω να ξανοίγου!
Κι απού τον φόβο τον πολύ αφήνουσιν τα όλα,

12. *Ερατοσθ. Γ. Καψωμένος:* «Το σύγχρονο Κρητικό Ιστορικό Τραγούδι», Αθήνα, 1976, έκδ. «Θεμέλιο», σχ. 80, σ. 1-284. (Η ρίμα του Ψυχουντάκη στις σ. 174 κ.ε.

13. Σήμερα, ο ερευνητής την βρίσκει αναδημοσιευμένη στο φυλλάδιο του δημιουργού της, *Στυλ. Μ. Καντάρτζή:* «Πολεμικά ποιήματα: Το μεγάλο ΟΧΙ», Ρέθυμνον, 1970, σχ. 13,5 Χ 20, σελ. 1-32, στις σελ. 16-19, στιχ. 104.

ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ ΜΕΛΛΟΝ

ΜΕΓΑΛΗ ΠΡΩΪΝΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΛΑΟΥ

Ο ΤΟΡΠΙΛΛΙΣΜΟΣ ΤΗΣ «ΕΛΛΗΣ» ΥΠΟ ΑΓΝΩΣΤΟΥ ΥΠΟΒΡΥΧΙΟΥ

ΕΙΣ ΤΗΝ ΠΡΟΒΛΗΤΑ ΤΗΣ ΤΗΝΟΥ

Ἀπὸ τὸ πλήρωμα εἷς ἐφονεύθη

4 ἐξηφανίσθησαν καὶ 31 ἐτραυματίσθησαν

Ο ΣΤΟΛΟΣ ΥΨΩΣΕ ΜΕΣΙΣΤΙΟΥΣ ΣΗΜΑΙΑΣ

ΠΙΣΤΙΣ ΚΑΙ ΘΑΡΡΟΣ

Τοὺς γνωρίζομεν καλά! Εἶνε οἱ δειλοὶ δολοφόνοι τῆς Τήνου

Ἀσύρματος

ΕΛΛΗΝΕΣ ΕΙΣ ΤΑ ΟΠΛΑ!

ΗΡΧΙΣΑΝ ΣΗΜΕΡΟΝ ΑΙ ΕΧΘΡΟΠΡΑΞΙΑΙ

Τὸ πρῶτον ἀνακοινωθὲν τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐπιτελείου

Πρωϊνοὶ συναγερμοὶ εἰς τὰς Ἀθήνας

Ὁ Βασιλεὺς εἰς τὰς ὁδοὺς τῆς πρωτευούσης

Τὸ Ἔθνος σύσσωμον ἀντιμετωπίζει

τὴν θρασύδειλον πρόκλησιν τῶν Ἰταλῶν

Η ΖΩΗ ΜΑΣ εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς Πατρίδος

Τὸ Διάγγελμα τοῦ Βασιλέως

Αθηναϊκές εφημερίδες της εποχής.

Επάνω: Πρωτοσέλιδο της εφ. «Έλλην, Μέλλον», της 17.8.1940.

Κάτω: Η πρώτη σελ. της Εφ. «Ασύρματος», της 28.10.1940.

Η λαϊκή μούσα που παρακολουθούμε και τα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων που βλέπομε, συντονισμένα στον ίδιο εθνικό παλμό! Ενθουσιώδη παλμό τον οποίο διαπιστώνουμε σ' όλες τις εφημερίδες της περιόδου.

κανόνια, αερόπλανα, τουφέκια, πολυβόλα!...
... Με την Ελλάδα θέλησες Μπενίτο μου να παίξεις;
κι ήμπλεξες εις τα δίχτυα τση κι εδά πως θα ξεμπλέξεις;
- Εις την Αθήνα 'θελα πάς, μα δίχως να κατέχεις,
πως εις το γάμο ακάλεστος, τον τόπο σου δεν έχεις!
Τσ' ανθρώπους σου τσι κουζουλούς, αρμάδες έπεψές τσι,
να 'ρθουν να μας δουλώσουνε, κακούργε κι έκαψές τσι.
Κρίμας σε σέ που ως εδά, δεν είχες καταλάβει,
πώς των Ελλήνω όποιος μπηχτεί, πρέπει να μεταλάβει.
Κι αφού δεν κάτεχες καλά είντα θεριό ν' ο Γιάννης,
είντά 'θελες επίθεση Μπενίτο να του κάνεις;
Κι αφού δεν καλοκάτεχες οι γι Έλληνες είντα 'ναι,
γιάντα 'πες τω στραθιώτω σου, στον Πειραία να πάνε;
Κι από 'κεια που σαλεύγασι ολόϊσια την Αθήνα,
την πλάτη τση γυρίσασι και πίσω την αφήνα;
Κι ως την Ελλάδα θέλασι να κάνουσι ρημάδι,
αφήνου τα κανόνια ντω και φεύγουσιν ομάδι;
Στην κεφαλή σου, που ποτέ η σκέψη δεν αράζει,
να μην πειράζεις άνθρωπο όντε δε σε πειράζει,
σου μπήκε-νε ο διάολος μ' ούλον του το κουρμπάνι,
και είπε σου· να πα μπλεχτείς με το μικρό το Γιάννη...
... Ως ήκανες τα πράματα, απάλεψέ τα κι όλας,
μα η «Γκρέτσια» δε σε πείραξε, κι ας είχα μην τση κόλλας!
Εδά, κι ανέ μετάνοιωσες, τους Έλληνες δε μέλλει!
Εδάγκασέ σε μέλισσα; πρέπει να φας το μέλι!...

Και μια σημερινή - στην κυριολεξία - ρίμα, δημοσιευμένη στο φύλλο της 25-10-1995 (σελ. 6η), της εβδομαδιαίας εφημερίδας ,Νέοι Ορίζοντες», από το δημιουργό της *Ηλία Ι. Πολυχρονάκη.*[14]

«- Πενήντα πέντε ολόκληρα χρόνια απ' το Σαράντα,
πέρασαν και στη μνήμη μου, θα ναι γραμμένα πάντα:
- Ο αγώνας κι η παλικαριά του Έλληνα στρατιώτη,
π' όλος ο κόσμος πάγωσε παντού, και στην Ευρώπη.
Κι «οι δυνατοί» που νόμισαν, πως ήταν μακαρόνια,

14. *Ηλίας Ι. Πολυχρονάκης:* «28η Οκτωβρίου 1940», (ποίηση), στην εβδ. εφημερίδα «Νέοι Ορίζοντες», έτος Γ'. α.φ. 152/25-10-95, σ. 6η, Κίσαμος, Δ/ντής: Αντ. Μουντάκης.

ο πόλεμος για Λευτεριά στο κρύο και στα χιόνια.
Έτσ' έγραψαν οι Έλληνες το Έπος του Σαράντα,
και οι νεώτερες γενιές θα το θυμούνται πάντα.
Πως η Ελλάς πολέμησε για την Ελευθερία,
τον ναζισμό, το φασισμό, αυτά τα δυο θηρία.
Πρώτα στην πρώτη τη γραμμή κι ο γιος κι η θυγατέρα
θα το βροντοφωνάξουνε το ΟΧΙ και ΑΕΡΑ.
Όπως και όταν οι καιροί θελήσουν και οι χρόνοι·
τον Έλληνα δεν τον πτοούν θυσίες, ούτε πόνοι.
Όσοι κι αν εδοκίμασαν στης μάχης τα πεδία,
την πάθανε, πληρώσανε, το γράφει η Ιστορία!
Το ΟΧΙ θα 'ν' απαίτηση, για όποιον θα τολμήσει,
επίβουλα την πόρτα μας, αν θα ξαναχτυπήσει!»

«Η Εικοστή ογδόη Οκτωβρίου - έγραφε σε δοκιμιό του με τίτλο: «Η όρθια ψυχή», το 1956, ο *Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος*[15], - ανήκει στις μεγάλες Μέρες του Έθνους». Και παράγγελνε στη συνέχεια·

«- Ό,τι πρέπει να την ξανασυλλογιζόμαστε κάθε φορά που ξανάρχεται! Να την κάνουμε παραμύθι εμείς, που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, τη ζήσαμε!

«Να τη λέμε στα παιδιά μας, κι εκείνα στα παιδιά των παιδιών τους. Κι έτσι πάντα να γίνεται. Και το παραμύθι να μην είναι ψυχρό, χωρίς χρώμα και χωρίς ψυχή κι αδιάφορο. Αλλά·

«- Να έχει κάτι από τον πόνο μας, από τον καημό της φυλής από το πάθος μας κι από την περηφάνεια μας. Έτσι, καθώς στα πανάρχαια χρόνια! Έτσι, καθώς στα νεώτερα χρόνια!

«- Αυτή η μέρα, αυτό το πάθος, αυτήν την έξαρση δεν πρέπει να την λησμονούμε ποτέ! Είναι η ιερή παρακαταθήκη της γενιάς μας - έγραφεν ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος - το τιμιώτερο, που εμείς μπορούμε ν' αφήσουμε στις άλλες γενιές.

«- Είναι η αθανασία μας! Είναι η αιωνιότητά μας!».

Καιρός όμως για τις επιλογικές γραμμές.

Το θέμα είναι απέραντο. Το αποθησαυρισμένο υλικού πλούσιο. Τα γεγο-

15. Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος: «Η όρθια ψυχή», στον συλλογικό τόμο «28η Οκτωβρίου 1940», έκδ. «Ευθύνης», Αθήνα, 1980, σχ. 8ο, σ. 1-260 (τό κειμ. σ. 152-158).

νότα που το ενέπνευσαν, μοναδικά!

Για όλα μίλησε, έψαλλε, τραγούδησε και έκλαψεν ο λαϊκός ριμοδόρος και ποιητής. Και σαν αυτόν κανείς!

Άξιος στους αιώνες, κληροδότησε στις γενεές που έρχονται, περ' απ' τη μεγάλη Πράξη του, στα Β. Ηπειρωτικά βουνά, και το λόγο του τον ποιητικό - μαρτυρία και παρακαταθήκη για τους επιγενόμενους.

Αυτή η έμμετρη καταγραφή της Ιστορίας, η αφηγηματική λαϊκή ιστορική ρίμα μας, η πολλές φορές φτωχική σε εκφραστικά μέσα, αλλά ένθεα πυρωμένη από βιώματα και αισθήματα αθανάτισεν πρόσωπα, γεγονότα, ώρες και μεγαλεία της Εποποιΐας του θρυλικού '40.

Γι' αυτό φλογίζει κι αναφλογίζεται! Γιγαντώνει στήθια και αναθρέφει ήρωες!

Απ' αυτά τα λαϊκά έμμετρα δημιουργήματα, τα προσυπογραμμένα από το λαό μας, προσπαθήσαμε να Σας μεταφέρομε κάποια ψήγματα, και να Σας ζωντανέψουμε την εποχή του '40.

- Για να θυμηθούμε, επίκαιρα εφέτος, 55 χρόνους από τότε, τις μεγάλες ώρες του Έθνους μας! μέσα από τη λαϊκή ποιητική τους έκφραση!

- Για να κάψουμε λιβάνι στην ιερή μνήμη των 7.948 Ηρώων και των Μαρτύρων του Πολέμου του Σαράντα, που πάντα θυμούμαστε!

- Και για να συλλογιστούμε σοβαρά, τ' ακριβά διδάγματα που μας κληροδότησαν οι Πατέρες μας· πως δηλαδή ενωμένοι όλοι, γινόμαστε γίγαντες σωστοί και αγονάτιστοι, κι αντιμετωπίζουμε νικηφόρα τον κάθε εισβολέα!...

- Κι ύστερ' απ' όλα τούτα, να μπορούμε να πρωτοστατούμε στον αγώνα για το: «Πότε πια πόλεμος», έχοντας αδιατάραχτα δεδομένη την σταθερή θέση μας: «τῆς οὐδέ σπιθαμήν πατρώας γῆς, παραχωρήσεως».[16]

* * *

16. Κείμενο διάλεξης, οργανωμένης από το Δήμο Σούδας - Χανίων, κατά τον επίσημο εορτασμό της εθνικής επετείου της 28ης Οκτωβρίου 1940, την Κυριακή 29.10.95, (1940-1995, πενήντα πέντε (55) χρόνια) στη μεγάλη αίθουσα του Ναυταθλητικού Κέντρου Σούδας.
Το πλούσιο σχετικό υλικό, ετοιμάζεται για να εκδοθεί σε αυτοτελές έργο.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΣΠΑΝΟΥΔΑΚΗ

Η ΜΑΧΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΣΤΟ ΣΧΟΛΙΚΟ ΒΙΒΛΙΟ: Η ΜΕΓΑΛΗ... ΑΠΟΥΣΙΑ

«Προτείνουμε να ιδρυθεί στην Αυτοκρατορία ένα έκτακτο τάγμα των Ιπποτών της Κρήτης για να τιμηθεί η μνήμη του κάθε στρατιωτικού και του κάθε πολίτη που έλαβε μέρος στην ενδοξότερη και παραδοξότερη μάχη της ανθρώπινης ιστορίας: τη μάχη της Κρήτης. Εγγλέζοι και Έλληνες στρατιώτες, άνδρες και γυναίκες του νησιού που έλαβαν μέρος σ' αυτή τη θρυλική μάχη, πρέπει να καταταγούν στο τάγμα των υπερανθρώπων...».

Αυτή η αναφορά της εφημερίδας «Χρόνος» του Τόκιο τον Ιανουάριο του 1941 για τους αγωνιστές της Κρήτης μού γέννησε μια σειρά από σκέψεις και προβληματισμούς για το κορυφαίο αυτό γεγονός του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Σήμερα, 55 χρόνια αργότερα, «η ενδοξότερη και παραδοξότερη μάχη της ανθρώπινης ιστορίας» ποια θέση κατέχει στη μνήμη του Έλληνα και κυρίως του έφηβου που έχει ανάγκη να οπλιστεί με οράματα, αξίες και ιδανικά για να αμυνθεί στους φανερούς και ποικίλους κινδύνους της σύγχρονης ζωής;

Πόσες σελίδες σχολικού βιβλίου έχουν αφιερωθεί στον αγώνα αυτού του λαού «υπερανθρώπων» για την τιμή, τη δόξα και τη λευτεριά;

Η σπουδή του αγώνα τούτου δεν αποτελεί μία «διδασκαλία» (με την αρχαία ελληνική σημασία του όρου) με σκοπό να βελτιώσει και να εξυψώσει ηθικά το νεαρό μαθητή-αναγνώστη, ενώ συμμετέχει συναισθηματικά και λογικά στα διαδραματιζόμενα και συμπάσχει με τους Κρήτες ήρωες;

Κάθε «επεισόδιο» της μάχης αυτής δεν είναι κι ένα εύρημα που αφοπλίζει και την πιο επινοητική φαντασία, κι όλα μαζί τα «επεισόδια» δεν ενοποιούνται σ' ένα εξαίσιο δράμα λαξεμένο με την αυστηρότητα και την αρμονία που χαρακτηρίζει την αρχαία κλασική αντίληψη;

Καμιά ασυνέπεια, καμιά παραφωνία, κανένας δισταγμός, τίποτα τέλος πάντων, που να προδίνει και την ελάχιστη αδυναμία του κρητικού λαού. Τα πάντα υποταγμένα στη συμμετρία της τελειότητας.

Τριάντα αιώνων ιστορία μίλησε για άλλη μια φορά στη μάχη της Κρήτης και αναβίωσαν πάλι οι Μαραθώνες και οι Σαλαμίνες.

Στο όνομα αυτής της ιστορίας η Κρήτη κάλεσε τους λαούς να ελπίζουν

στην τελική επικράτηση του πνεύματος της ελευθερίας πάνω στην ύλη.

Η ανθρωπότητα ολόκληρη έσκυψε για μια ακόμη φορά ευλαβικά να πιει από τα αιώνια νάματα της Ελλάδας, της μητέρας του ανθρωπισμού, της ελευθερίας, του ιδανισμού που προτιμά τον ωραίο θάνατο από τη ντροπιασμένη ζωή.

Η μάχη της Κρήτης αποτέλεσε την τελευταία πράξη του δράματος που έζησε όλη η Ελλάδα στον αγώνα εναντίον του φασιστικού Άξονα. Μονάχα η Κρήτη έμενε ελεύθερη, ενώ ο Πόλεμος είχε γενικευθεί στη στεριά, στη θάλασσα και στον αέρα.

Η επίθεση του εχθρού βρήκε τον κρητικό λαό άοπλο, αλλά αποφασισμένο να πολεμήσει για τη γη του. Η ηρωική του αντίσταση σε όλα τα πεδία των μαχών, στο αεροδρόμιο του Μάλεμε, στον Ταυρωνίτη, στον Αλικιανό, στο Γαλατά, στην Αγιά, στο Ακρωτήρι, στην Κάντανο, αλλά και στο Ρέθυμνο και στο Ηράκλειο, άφησε έκθαμβους τους 30.000 Αυστραλούς, Νεοζηλανδούς και Άγγλους που είχαν σταλεί στο μαρτυρικό νησί για να ενισχύσουν, μαζί με τους Έλληνες στρατιώτες, την άμυνα. Γράφει σχετικά ο Ταξίαρχος Σώλτσμπουρυ Τζόουν του επιτελείου του Νεοζηλανδού στρατηγού Φράυμπεργκ, του αρχηγού των συμμαχικών δυνάμεων Κρήτης: «Ήταν υπέροχο το θέαμα να βλέπει κανείς χωρικούς όλων των ηλικιών να ζητούν όπλα και μόνο όπλα. Το ηθικό των Κρητών είναι αδύνατο να περιγραφεί. Όταν ολόκληρη η ιστορία έρθει στο φως, θα συγκαταλεχθεί στα ευγενέστερα παραδείγματα της ιστορίας».

Σήμερα, 55 χρόνια αργότερα, η μάχη της Κρήτης δεν έχει ακόμα τη θέση που της πρέπει στην Ιστορία και, πολύ περισσότερο, στα σχολικά εγχειρίδια, όπου είναι κυριολεκτικά ανύπαρκτη.

Κι όμως ο Κρητικός, ανεξαρτήτως φύλου και ηλικίας, δεν υστερεί σε σθένος και ηρωισμό από τον πολιορκημένο Μεσολογγίτη που υμνεί ο Σολωμός στους «Ελεύθερους Πολιορκημένους του».

Η πίστη στον άνθρωπο και το δικαίωμά του να ζει ελεύθερα, να έχει πατρίδα, δικαιώματα αλλά και καθήκοντα και υπευθυνότητα αποτελούν κοινά χαρακτηριστικά του ελληνικού έθνους στους αγώνες του για τη λευτεριά.

Όμως η μάχη της Κρήτης προσφέρει και ένα άλλο δίδαγμα. Προκαλεί το θαυμασμό η αρμονική συνεργασία των συμμάχων, Άγγλων, Αυστραλών και Νεοζηλανδών με τους Έλληνες στρατιώτες και τον απλό λαό.

Οι αρχές της ελευθερίας, της ανεξαρτησίας και της τιμής μπορεί να φαίνονται κοινότοπες, αλλά σε κρίσιμες στιγμές αποκτούν πάλι όλο το δυναμισμό

και την αίγλη τους, γαλβανίζουν τις ψυχές, χαλυβδώνουν το αγωνιστικό φρόνημα και ενώνουν ανθρώπους διαφορετικής φυλής και εθνικότητας.

Στην Κρήτη, το χωνευτήρι των μεγάλων πολιτισμών της ανθρωπότητας, οι τέσσερις σύμμαχες χώρες έδωσαν ιερό όρκο φιλίας και συνεργασίας για την επικράτηση της τάξης δικαίου και το σεβασμό των ανθρωπιστικών αξιών.

Η έννοια άνθρωπος είναι συνυφασμένη με τις αιώνιες και υψηλές αυτές αξίες, γιατί μόνο έτσι δικαιώνεται ο προορισμός του πάνω στη γη.

Σήμερα, που η ανθρωπότητα αντιμετωπίζει πολλά και δυσεπίλυτα προβλήματα, το πνεύμα της μάχης εκείνης είναι ζωντανό και στέλνει ένα μήνυμα ενότητας σε όλους τους λαούς της γης.

Αυτό είναι, άλλωστε, το μεγάλο δίδαγμα από το Β' Παγκόσμιο πόλεμο, αλλά και από όλους τους πολέμους. Ο άνθρωπος είναι υπεύθυνος για την ιστορία και τη μοίρα του. Αυτός με τις ενέργειες και τις αποφάσεις του μπορεί να εξασφαλίσει την ειρήνη, την ευημερία και την πρόοδο ή, αντίθετα, να καταστρέψει, να εξαφανίσει, να υποδουλώσει, να πυρπολήσει. Θεός και θηρίο ο άνθρωπος, σύνθεση ατέλειας και τελειότητας, βιώνει αυτή την τραγική αντινομία της φύσης του. Δημιουργός ενός θαυμαστού πολιτισμού, αλλά και καταστροφέας του. Η ειρήνη και ο πόλεμος είναι καταστάσεις που οφείλονται αποκλειστικά σ' αυτή τη διττή φύση του ανθρώπου και είναι δικές του επιλογές.

Εάν βασική προτεραιότητα της παιδείας στους χαλεπούς καιρούς που ζούμε είναι ο εξανθρωπισμός του Ανθρώπου, και βασική μέθοδος της παιδευτικής διαδικασίας και της παιδαγωγικής επιστήμης είναι η χρήση του παραδείγματος, τότε το παράδειγμα του κρητικού έπους δεν πρέπει να μείνει αναξιοποίητο. Ο συμβολισμός του αποκτά ουσιαστικό περιεχόμενο σε μία εποχή που μεταβάλλεται ραγδαία και μπορεί να συμβάλει στη δημιουργία ενός ανθρωπιστικού κλίματος που θα επιτρέψει στη χειμαζόμενη ανθρωπότητα να αντιμετωπίσει με επιτυχία την πολύπλευρη κρίση που τη χαρακτηρίζει. Η εμμονή των αγωνιστών της Κρήτης, Ελλήνων και συμμάχων, στα αιώνια ανθρωπιστικά ιδεώδη της ελευθερίας, της δικαιοσύνης, της ισότητας και της αυτοδιάθεσης των λαών είναι ένα ακόμη υψηλό δίδαγμα που πρέπει να βρει τη θέση του στο σχολικό βιβλίο, όχι μόνο ως Ιστορία, αλλά και ως Λόγος που διευρύνει την εμπειρία ζωής. Αρκεί να ρίξει κανείς μια ματιά στην πλούσια βιβλιογραφία για να πειστεί.

Παραθέτω ένα χαρακτηριστικό σχετικό ριζίτικο τραγούδι:

«Παιδιά κι είντα 'ναι οι γι αστραπές κ' είντα ν' τ' αστροπελέκια

που τυραννούν την Κρήτη μας, εδά δυο-τρεις ημέρες.
Όι, δεν είναι αστραπές, δεν είν' αστροπελέκια,
οι Γερμανοί μας πολεμούν με τα αεροπλάνα.
Ρίχνουνε μπόμπες σα βροχή, χαλούν τσι πολιτείες,
τσι πολιτείες, τα χωριά, σκοτώσανε τσ' ανθρώπους.
Την Κρήτη αιματοπότισαν και τη μαυροφορέσαν
μα τσι ψυχές δε σκότωσαν, και δεν την εκερδέσαν».

Αλλά το κρητικό θαύμα ενέπνευσε και ξένους μαχητές. Γράφει ο Leigh Fermor «...Παρόλο που οι μεγάλες τραγωδίες ήταν πια θέμα σχεδόν καθημερινό στην Κρήτη, η αποθάρρυνση και η απελπισία δεν είχαν καμιά θέση στην ψυχή των Κρητικών και το γεγονός αυτό μας άφησε ομολογουμένως κατάπληκτους... Οι ζωές μας εξαρτώνταν από την καλοσύνη και την τόλμη των βοσκών, ανάμεσα στους οποίους ζούσαμε, των χωρικών και ιερέων, των δασκάλων στα κάτω χωριά, και όλων των οικογενειών των.

Ντυμένοι με στιβάνια, κρητικό καπότο και κρουσωτό κεφαλομάντηλο, προσπαθήσαμε να γίνομε Κρητικοί, και, σχεδόν το κατορθώσαμε. Οι ιδεές αλλάζουν, οι άνθρωποι πεθαίνουν και με τον καιρό, όλα τα μνημεία χάνουν την αξία τους, αλλά ίσως κάτι αδιάφθορο θα επιζεί: Το πνεύμα που ενέπνευσε τους κατοίκους αυτού του νησιού. Κάτι ακαθόριστο, ευγενές και πηγαίο, κάτι λαμπερό και καθάριο, σαν τον αέρα και το φως, που λάμπει στα βουνά της Κρήτης».

Ανέφερα ευκαιριακά αυτά τα αποσπάσματα για να δείξω ότι η ιστορική εκείνη μάχη έχει μετουσιωθεί και μεταφερθεί στην υψηλότερη πνευματική σφαίρα της και μπορεί θαυμάσια και φιλοξενηθεί όχι μόνο σε εγχειρίδια Ιστορίας, αλλά και σε κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, αφού υπάρχει άφθονο ιστορικό υλικό και ριζίτικα τραγούδια, μαντινάδες και πεζογραφήματα που περιμένουν να αξιοποιηθούν.

Ως εκπαιδευτικός και ως πολίτης θεωρώ ανεπίτρεπτη την απουσία ενός γεγονότος αντιπροσωπευτικού της υπάρξεώς μας ως έθνους από τη διδακτέα ύλη του ελληνικού σχολείου.

Θα είχαν ίσως κάποιοι να αντιτείνουν ότι το συγκεκριμένο ιστορικό γεγονός είναι τοπικό και επομένως εντάσσεται στα πλαίσια της σπουδής της τοπικής ιστορίας που έχει πρόσφατα εισαχθεί ως θεσμός στην εκπαίδευση (μόνο στην Α'/θμια). Όμως η Μάχη της Κρήτης είναι ένα ιστορικό γεγονός πολύ μεγαλύτερου βεληνεκούς. Είναι ένα φαινόμενο που δε χωράει ούτε στα στενά πνευματικά και πολιτικά όρια του ελλαδικού κράτους για να ερμηνευθεί.

Έχει προεκτάσεις παγκόσμιες.

Είναι υποχρέωση της παιδείας να ανακαλύπτει τις αξίες της ζωής και να τις προσφέρει στους νέους σε ανάγλυφες μορφές, για να τους καθοδηγούν και να τους λυτρώνουν, όταν εκείνοι παραμερίζουν το χρέος τους παρασυρμένοι από τις σειρήνες των υλικών απολαύσεων σε μια εποχή που όλα τους προσφέρονται σε αφθονία.

Για να γίνουν οι νέοι συνειδητοί εργάτες της προόδου, πρέπει η παιδεία να τους εμφυσήσει την Πίστη στη δημιουργική δύναμη και στη ζωτικότητα του ελληνικού λαού με τη βίωση των αξιών που αυτός δημιούργησε. Πρέπει να προσφέρει το υπόδειγμα του ελεύθερου πολίτη που αναγνωρίζει την ιθαγένειά του, το κοινωνικό του χρέος, την παγκοσμιότητα των ανθρώπινων αξιών.

Ο επαρκής πνευματικός εξοπλισμός θα τους καταστήσει ικανούς να επιλέγουν την ειρήνη, την πρόοδο, τη φιλία και τη συνεργασία σε κλίμακα παγκόσμια και να εξουδετερώνουν και να αφοπλίζουν τις δυνάμεις του κακού όπου της γης.

Πιστεύω ότι το βήμα τούτο, με την εμβέλεια που έχει στα δρώμενα της τοπικής κοινωνίας, είναι το κατάλληλο για να εκθέσω αυτούς τους προβληματισμούς και να καταθέσω μια συγκεκριμένη πρόταση για να μην υπάρχει πλέον το «παράδοξο» της παντελούς απουσίας της «παραδοξότερης» μάχης της ανθρώπινης ιστορίας από την πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση: Οι Κρήτες βουλευτές συνεπικουρούμενοι από τη Νομαρχιακή και Τοπική Αυτοδιοίκηση αλλά και εκπροσώπους της πνευματικής και καλλιτεχνικής ζωής του τόπου να υποβάλουν στο Υπουργείο Παιδείας υπόμνημα για την ανάγκη της συστηματικής διδασκαλίας της μάχης της Κρήτης σε όλη την Ελλάδα, ως γεγονότος υψίστης εθνικής αυτογνωσίας και παράλληλα να κινητοποιήσουν τους Έλληνες ευρωβουλευτές να προωθήσουν ανάλογο αίτημα σπουδής του κρητικού έπους και στις χώρες της Ευρώπης.

Η Κρήτη αποτελεί το νοτιότερο άκρο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και η ιστορία της είναι μέρος της Ιστορίας της Ευρώπης. Άλλωστε στην Κρήτη, σύμφωνα με τον κρητικό μυθόκοσμο, χρωστά η Ευρώπη τις απαρχές του πολιτισμού της.

Με τις ενέργειες αυτές θα έχομε, ως Κρητικοί, αποδώσει στους γενναίους αυτούς αγωνιστές, την τιμή που τους αξίζει αναδεικνύοντάς τους ως σύμβολα θάρρους και αυτοθυσίας για την επικράτηση των ανθρωπιστικών ιδεωδών και προβάλλοντάς τους ως πρότυπα ανθρώπων. Αυτή, άλλωστε, είναι η μεγάλη ανάγκη της εποχής μας. Ο εξανθρωπισμένος Άνθρωπος... Το οφείλομε αυτό

και στους νέους μας αφού, όπως έγραψε ο Όσβαλντ Σπένγκλερ, *«Ο κάθε πολιτισμός είναι το αναπόφευκτο πεπρωμένο μιας συγκεκριμένης παιδείας»* και παιδεία χωρίς ρίζα είναι ένας ολέθριος εξωφρενισμός.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Κρήτη: Ιστορία και πολιτισμός (Επιστημ. επιμέλεια Ν.Μ. Παναγιωτάκη), τόμ. Β', σσ. 503-520.
2. Κρητική Εστία, 29, σσ. 51-57.
3. Πανηγυράκη Στυλιανού, «Η μάχη της Κρήτης» (20 μέχρι 30 Μαΐου 1941) Ε.Ε.Δ.Χ. 1981, σσ. 11-22.
4. Αποστολάκη Σταμάτη. «Η μάχη της Κρήτης στο Δημοτικό Τραγούδι του Νησιού», Ε.Ε.Δ.Χ. 1991, σσ. 76-82.
5. Patrick Leigh Fermor, «Ποιος μπορεί ποτέ να τους ξεχάσει». Από το βιβλίο «Crete 1941, Eyewitnessed», Χατζηπατέρα-Φαφαλιού, Εκδ. Ευσταθιάδη. Ε.Ε.Δ.Χ. 1991, σσ. 84-85.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΓΡΥΝΤΑΚΗΣ

Η ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ ΤΩΝ ΤΟΥΡΚΩΝ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΚΑΙ Η ΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΧΑΝΙΩΝ

Α. Η αφορμή της εκστρατείας και οι προετοιμασίες των Τούρκων

Το Σεπτέμβρη του 1644 έξι μαλτέζικες γαλέρες συναντήθηκαν κοντά στη Ρόδο με ένα τουρκικό στολίσκο που έπλεε προς την Αίγυπτο. Τον αποτελούσαν επιβατικά πλοία με προσκυνητές και πολεμικά συνοδείας. Χωρίς χρονοτριβή οι τολμηροί ιππότες πλεύρισαν τα μεγαλύτερα από τα μουσουλμανικά σκάφη και κατάφεραν μετά από επτάωρη σκληρή πάλη να τα καταλάβουν. Τα κέρδη τους ήταν πολλά. Μίλησαν για θησαυρούς, που η αξία τους έφτανε τα τρία εκατομμύρια κορώνες[1]. Είπαν επίσης ότι μεταξύ των αιχμαλώτων ήταν και μια από τις γυναίκες του σουλτάνου Ιμπραήμ μαζί με το γιο τους και πιθανό διάδοχο του θρόνου[2]. Όταν οι ιππότες επέστρεφαν θριαμβευτές στη Μάλτα, αγκυροβόλησαν στους Καλούς Λιμένες της Ν. κρήτης, αποβίβασαν τους Χριστιανούς που είχαν ελευθερώσει από τα τουρκικά πλοία και έκαναν κάποιες απαραίτητες προμήθειες. Οι βενετικές αρχές της Κρήτης, θορυβημένες από το γεγονός, φαίνεται ότι δεν τους έδωσαν, στη συνέχεια, άδεια να προσορμιστούν στο λιμάνι του Σελίνου (σημερινή Παλαιόχωρα). Αναγκάστηκαν, λοιπόν, οι ιππότες να απομακρυνθούν[3]. Μερικοί ιστορικοί υποστηρίζουν ότι, τελικά, η άδεια δόθηκε μετά από φιλοδώρημα στον τοπικό διοικητή[4] και έτσι ξεκουράστηκαν, φρόντισαν τους τραυματίες και πούλησαν ένα μέρος των λαφύρων τους[5].

---

1. R. Palmer Castelmaine, An account of the present war between the Venetians and Tures, with the state of Candio, London 1666, σ. 31.

2. Η γυναίκα πέθανε αργότερα, ενώ ο γιος της, όταν μεγάλωσε, έγινε μοναχός (βλ. Knolles et Ricaut, The turcish history, τ. II, London 1687, σ. 56).

3. Giuseppe Hammer, Storia del impero osmano, τ. 14ος, Venezia 1831, σ. 28.

4. Αθανάσιος Κομνηνός Υψηλάντης, Τα μετά την άλωσιν, 1455-1789, Εν Κωνσταντινουπόλει 1870, σ. 148.

5. Demetrius Cantemir, The history of the growth and decay of the Othman Empire, τ. III, London 1734, σ. 254, Jean Tulard, Ιστορία της Κρήτης (μετάφραση Σάσα Μόσχου-Σακόραφου), Αθήναι 1967, σ. 118 και Bernardy Amy, Venezio e il Turco nella seconda meta del secolo XVII, Firenze 1909, σ. 6.

Ο σουλτάνος όταν πληροφορήθηκε το γεγονός έγινε έξω φρενών, γιατί μέσα στα θύματα ήταν και ο ευνοούμενός του αρχιευνούχος Ζαμπούλ αγάς. Έπειτα, θεώρησε προσωπική προσβολή και το ότι το αιματηρό περιστατικό συνέβηκε όχι μόνο μέσα στο θαλασσινό χώρο της αυτοκρατορίας του, αλλά και σε βάρος των προσκυνητώνν[6]. Μέσα στο κλίμα έντασης που επικράτησε κάλεσε τους πρεσβευτές των ευρωπαϊκών δυνάμεων σε σύσκεψη και τους κατηγόρησε όλους ως συνυπεύθυνους, αφού οι μαλτέζοι ιππότες ανήκαν σε πολλές εθνότητες. Με ιδιαίτερη οργή επέκρινε το Βενετό πρέσβη (βάιλο) Soranzo ως συνεργάτη στο έγκλημα, γιατί δόθηκε άδεια στους πειρατές να αποβιβαστούν στην Κρήτη, αντίθετα με τις υπάρχουσες συμφωνίες. Ο βάιλος αρνήθηκε κάθε κατηγορία και αντέτεινε ότι δεν ήταν υποχρεωμένοι οι Βενετοί να προστατεύουν τα μουσουλμανικά σκάφη στην ανοιχτή θάλασσα και ότι αν οι πειρατές προσορμίστηκαν σε κάποια ερημική ακτή της Κρήτης, δεν ευθύνονταν οι αρχές του νησιού[7]. Λίγες μέρες μετά, όταν έφτασε η είδηση ότι ο αρχηγός των ιπποτών στην επιχείρηση ήταν Γάλλος, ο σουλτάνος διέταξε να του φέρουν το κεφάλι του γάλλου πρέσβη. Και με δυσκολία τον έκαναν να αλλάξει γνώμη οι επιτελείς του, εκθέτοντάς του τους διπλωματικούς κινδύνους που εγκυμονούσε μια τέτοια ενέργεια[8].

Ορκίστηκε πάντως ο Ιμπραήμ ότι θα έπαιρνε εκδίκηση και συγκάλεσε πολεμικό συμβούλιο για να αποφασίσουν τον τρόπο δράσης. Στο συμβούλιο ακούστηκαν πολλές. γνώμες. Ο νεαρός ευνοούμενός του σελιχτάρ Γιουσούφ μίλησε για τις δυσκολίες μιας εκστρατείας εναντίον της Μάλτας και έριξε την ιδέα μιας εκστρατείας εναντίον της Κρήτης. Η γνώμη του βρήκε αντίδραση από πολλούς, γιατί θεωρήθηκε άδικη[9]. Ο σουλτάνος άκουσε με προσοχή όλες τις απόψεις και τις προτάσεις, επιφυλάχτηκε να πάρει αυτός την τελική απόφαση για το στόχο της επιχείρησης και διέταξε να αρχίσουν αμέσως οι προετοιμασίες. Οι τελευταίες κράτησαν αρκετούς μήνες και όλο αυτό το διάστημα

---

6. B. Nani, Historia della republica veneta, Venezia 1679, σ. 29, 30 και Γιάννης Γρυντάκης, Η αφορμή του Κρητικού Πολέμου 1645-1669, «Κρητολογικά Γράμματα», τ. 3/4, σ. 193, σημείωση 12.

7. Απόστολος Βακαλόπουλος, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τ. Γ. Θεσσαλονίκη 1968, σ. 484 και G. Cappelletti, Storia della republica di Venezia, τ. X. Venezia Βενέζια 1885, s. 237, 238.

8. Thomas Higgons, The history of Jusuf bassa captain general of the ottoman army at the invasion of Candia, CanidaLondon 1684, σ. 66.

9. Συγκεκριμένα αντέδρασε ο Μουφτής και ο Μ. Βεζύρης (βλ. Higgons, ό.π., 70, 73).

μόνο υποθέσεις διατυπώνονταν για τις προθέσεις του σουλτάνου. Ο Μεγάλος Βεζύρης διαβεβαίωνε τους ευρωπαίους πρέσβεις ότι τελικά θα χτυπούσαν τη Μάλτα, αλλά παρά τους όρκους του δε γινόταν πιστευτός[10]. Την ίδια τακτική ακολουθούσαν και οι άλλοι αξιωματούχοι της αυλής. Ο σουλτάνος, ενώ είχε αποφασίσει να καταλάβει την Κρήτη, το κρατούσε μυστικό για να παραπλανήσει τους Ευρωπαίους. Το Μάρτιο μάλιστα του 1645 κήρυξε επίσημα τον πόλεμο εναντίον της Μάλτας, για να φανεί ότι αυτή ήταν ο τελικός στόχος της επιχείρησης[11]. Και λίγο αργότερα, δε δίστασε να ζητήσει από τους «φίλους» του Βενετούς να επιτρέψουν στην αρμάδα του που θα έπλεε κατά της Μάλτας να ανεφοδιαστεί σε λιμάνια της Κρήτης[12]. Έφτασε και στο ανεκδιήγητο: στις γιορτές που οργάνωσε στην Κωνσταντινούπολη με την ευκαιρία της αναχώρησης της αρμάδας, κάλεσε και το βενετό πρέσβη, ο οποίος και του ευχήθηκε «καλή επιτυχία» στην εκστρατεία[13]! Πέρα από αυτά, οι πληροφορίες που είχαν οι Βενετοί από άλλες πηγές ήταν συχνά αλληλοσυγκρουόμενες. Οι περισσότερες πάντως συνέκλιναν στην πιθανότητα να χτυπηθεί η Κρήτη. Μπροστά στον υπαρκτό αυτό κίνδυνο η βενετική σύγκλητος μόνο σε σπασμωδικές ενέργειες προέβηκε σχετικά με την αμυντική θωράκιση του νησιού. Ο γηραιός δόγης Francesco Errizzo ήθελε να πιστεύει ότι δεν επρόκειτο να συμβεί τίποτε, γι' αυτό απέφευγε να επιβαρύνει το πενιχρότατο σε πόρους δημόσιο ταμείο. Τα λίγα εφόδια που κατά καιρούς στέλνονταν στην Κρήτη μαζί με λιγοστούς στρατιώτες και γαλέρες, ήταν ανεπαρκή να λύσουν το πρόβλημα της άμυνας. Το σχέδιο παραπλάνησης που εφάρμοσαν οι Τούρκοι μπορούμε να πούμε ότι τελικά απέδωσε καρπούς, γιατί κράτησε στην αδράνεια, που συνήθως επιφέρει η αβεβαιότητα και η ελπίδα αποφυγής του δυσάρεστου, τις χριστιανικές δυνάμεις.

Το τέλος Απριλίου 1645 η σουλτανική αρμάδα ήταν πια έτοιμη να αναχωρήσει. Από τα Στενά απέπλευσαν 50 γαλέρες και 65 άλλα σκάφη[14]. Κατά τον πλου προστέθηκαν και άλλα, ώστε τελικά έφτασαν τα 400 από τα οποία τα 80

10. Daru, Pietro Dark Storia della republica di Venezia, τ. VII, Torino 1851 , σ. 165, Samuele Romanin, Storia documentata di Venezia, τ. II, Venezia 1858, σ. 358 και Β. Nani, ό.π., σ. 32.

11. A. Laugier, Storia della republica di Venezia, τ. XI, Venezia 1769, σ. 328.

12. Knolles et Ricaut, The turcish history, τ. II, London 1687, σ. 59.

13. Higgons, ό.π., σ. 85.

14. Nani, ό.π., σ. 40, 41.

ήταν γαλέρες[15]. Μετέφεραν συνολικά 7.000 γενίτσαρους, 14.000 σπαχήδες, 3.000 σκαπανείς και 50.000 άλλους στρατιώτες[16]. Αρχηγός –καπουδάν πασάς– του μεγάλου αυτού στόλου ορίστηκε ο εμπνευστής της επιχείρησης Γιουσούφ. Πρώτο λιμάνι που έπιασαν ήταν αυτό της Χίου και ακολούθησαν της Μυκόνου και της Τήνου. Από το τελευταίο, που ανήκε στους Βενετούς, ζήτησαν προμήθειες σε τρόφιμα και νερό, προσποιούμενοι ότι πλέουν εναντίον της Μάλτας. Έτσι και εφοδιάστηκαν και ξεγέλασαν ακόμα μια φορά τους ανθρώπους του δόγη[17]. Το ίδιο έκαναν και στα επίσης βενετικά Κύθηρα. Τελικά ο στόλος, αφού έπλευσε ανοιχτά της Κρήτης, έφτασε και ορμίστηκε στο λιμάνι του Ναβαρίνου. Το γεγονός έδωσε νέες ελπίδες στους Βενετούς. Εκεί παρέμεινε τρεις ολόκληρες εβδομάδες εξαιτίας έλλειψης ευνοϊκού ανέμου. Και την Τετάρτη, 21 Ιουνίου 1645, απέπλευσσε για να προσεγγίσει, περίπου τρεις μέρες αργότερα, τις κρητικές ακτές στην περιοχή των Χανίων:

«Τετράδη μέρη ήτονε τότες που εσηκώθη
και την Παρασκευή πρωί εκεί εξημερώθη[18].

Β. Η απόβαση των Τούρκων στην Κρήτη, η πολιορκία και η πτώση της πόλης των Χανίων

Τη νύχτα της Πέμπτης εμφανίστηκε η αρμάδα ανοιχτά στα Χανιά. Οι γύρω λόφοι λαμπάδιασαν από τις φωτιές που άναψαν οι παρατηρητές για να γνωστοποιήσουν τον ερχομό της. Κανένας δεν κοιμήθηκε στην πόλη των Χανίων. Ο κίνδυνος επίθεσης ήταν άμεσος και ο φόβος μεγάλος. Η νύχτα πέρασε χωρίς να γίνει τίποτα. Τα ξημερώματα καπνοί στους γύρω λόφους ειδοποίησαν ότι ο εχθρός και πάλι πλησίαζε. Τα κανόνια του Αγίου Θεοδώρου άρχισαν να χτυπούν ασταμάτητα. Η αρμάδα έπλευσε στον κόλπο της Γωνιάς και

15. Carlo Gioseppe Cicala, Sueessi della Canea, in Roma 1646, σ. 12.
16. G. Hammer. ό.π., σ. 119. Ο Α. Σκληρός [βλ. Αθανάσιος Σκληρός, Κρητικός Πόλεμος (στο έργο του Κ. Σάθα, Ελληνικά ανέκδοτα, τ. Β. Αθήνησι 1867), σ. 73] μιλά για 40.000 και άλλοι για 150.000 (βλ. La Solaye, Memoires on relation militaire... a Paris 1670, σ. 3).
17.Sertonaco Anticano, Frammenti Frammenti istorichi della guerra di Candia... in Bologna 1647, σ. 66, Higgons, ό.π., σ. 89. Κατά τον Hammer (ό.π., σ. 138) και Knolles (ό.π., σ.59), στην Τήνο τους ανάγκασε να αροφύγουν κάποια τρικυμία.
18. Αγαθάγγελος Ξηρουχάκης, Ο Κρητικός Πόλεμος 1645-1669 ή συλλογή των ελληνικών ποιημάτων Ανθίμου Διακρούση, Μαρίνου Τζάνε, εν Τεργέστη 1908, σλ. 77.

χωρίς κανείς να την ενοχλήσει αποβίβασε αρκετές χιλιάδες στρατιώτες σε ερημική τοποθεσία, 18 χιλιόμετρα από την πόλη των Χανίων, κοντά στο μοναστήρι της Παναγίας της Οδηγήτριας[19]. Ο βενετός αξιωματικός Bergantin Mengano με 4.000 ντόπιους στάλθηκε να ματαιώσει την απόβαση, αποκρούντας τους εισβολείς. Μπροστά όμως στο πλήθος των εχθρών και τον καταιγισμό των κανονιοβολισμών από πλοία, οι Κρητικοί προτίμησαν να φύγουν προς τα βουνά χωρίς να προβάλουν την παραμικρή αντίσταση[20]. Άγνωστο πώς, έφτασε στις αρχές της πόλης των Χανίων η είδηση ότι οι ντόπιοι είχαν αποκρούσει την πρώτη απόπειρα του εχθρού για απόβαση. Ενθαρρυμένοι οι Βενετοί έστειλαν εσπευσμένα τέσσερις λόχους πεζικού με τον Domenico Albato και μικρό αριθμό ανδρών από το φεουδαρχικό ιππικό με τον F. Pizannato[21] για ενίσχυσή τους. Κατά την πορεία τους όμως πληροφορήθηκαν τι ακριβώς είχε συμβεί και επέστρεψαν το ίδιο βράδυ στην πόλη, χωρίς ουδέ καν να σκεφτούν κάποια σύγκρουση με τους εισβολείς[22].

Ο Γιουσούφ, αφού έδωσε εντολή στα στρατεύματα που αποβίβασε να βαδίσουν γρήγορα προς την πόλη και να στρατοπεδεύσουν στους γύρω από αυτήν λόφους, έπλευσε με το στόλο του προς το λιμάνι της πόλης. Δυο μίλια έξω από το λιμάνι, στη νησίδα Άγιος Θεόδωρος υπήρχαν δυο φρούρια. Από αυτά το ένα ήταν έρημο, ενώ το άλλο υπεράσπιζαν 70 στρατιώτες με λίγα

19. Nicolo Vellaio, La guerra Cretensaæ, in Bologna 1648), σ. 32, 33, Andrea Valiero, Storia della guerra di Candia, Trieste 1859, σ. 21, 22.

20. Μιχαήλ Σακελλαρίου, Χειρόγραφος έκθεσις περί της πολιορκίας και αλώσεως των Χανίων υπό των Τούρκων, 1645, Byzantinisch neugriechische Janrbucher, τ. 15, 1939, σ. 147. Κατά το Sertonaco Anticano, ό.π., σ. 74,75, το εκστρατευτικό σώμα αποτελούσαν κάτοικοι της πόλης των Χανίων και χίλιοι χωρικοί χωρίς κανένα Βενετό αξιωματούχο, ενώ οι Nani, όλ.π., σ. 43, και G. Diedo, Storia della republica di Venezia dalla sua fondazione sino l' anno MDCCXVII, τ. III, Venezia 1715, σ. 126, υποστηρίζουν ότι οι ντόπιοι χωρικοί ήταν ελάχιστοι και συγκεντρώθηκαν την τελευταία στιγμή. Όπως και να έχει το πράγμα, είναι γεγονός ότι τη δύσκολη αυτή επιχείρηση της απόκρουσης των εισβολέων οι Βενετοί την ανέθεσαν σε ανοργάνωτα σώματα Κρητικών, γιατί δεν ήθελαν να διακινδυνεύσουν τα λίγα τακτικά μισθοφορικά στρατεύματα που διέθεταν ή γιατί τους είχαν περισσότερη εμπιστοσύνη ή γιατί δεν προλάβαιναν να στείλουν άλλους.

21. Nani, ό.π., σ. 43, Diedo, ό.π., σ. 126. Συγκεκριμένα έστειλαν 400 άνδρες (βλ. Σακελλαρίου, ό.π., σ. 147). Σύμφωνα με τον Romanin, ό.π., σ. 360, έσπευσαν και 500 από τη φρουρά του Αποκόρωνα με τον Giacomo Premarin, αλλά ούτε αυτοί πρόφτασαν.

22. Είχαν εντολή να μη χτυπήσουν τους Τούρκους αν δεν προλάβαιναν την απόβαση (βλ. Σακελλαρίου, ό.π., σ. 148) και ανακλήθηκαν όταν έφταναν κοντά στην Αγία Μαρίνα (βλ. Diedo, ό.π., σ. 126).

κανόνια και αρχηγό το λοχαγό B. Giuliani. αργά τη νύχτα ο Γιουσούφ πλησίασε το νησάκι και ζήτησε από τον Giuliani να του παραδώσει το φρούριο. Ο τελευταίος αρνήθηκε δηλώνοντας ότι καθήκον του ήταν να μείνει και να πεθάνει αν χρειαζόταν. Το πρωί της επόμενης μέρας, Σάββατο 24 Ιουνίου 1645, οκτώ βαρβαρέζικες γαλέρες έκαναν απόβαση πολλών ανδρών στο νησάκι και παρά τη σθεναρή αντίσταση της φρουράς πλησίαζαν απειλητικά τα σαθρά τείχη του μικρού φρουρίου. Ο λοχαγός, μπροστά στον κίνδυνο, ύψωσε λευκή σημαία με πρόθεση να διαπραγματευτεί την παράδοσή του. οι εισβολείς προσποιήθηκαν ότι δεν αντιλήφτηκαν τη σημαία και συνέχισαν την πορεία τους[23]. Απελπισμένος ο Giuliani έδωσε διαταγή στους άνδρες του να σταματήσουν κάθε αντίσταση, άφησε τους μουσουλμάνους να εισχωρήσουν στο φρούριο και στην κατάλληλη στιγμή ο ίδιος έβαλε φωτιά στα πυρομαχικά και τινάχτηκαν όλοι στον αγέρα. Τα θύματα του ηρωικού ολοκαυτώματος ήταν πολλά. Μιλάνε για 500 μουσουλμάνους και το σύνολο της βενετικής φρουράς[24]. Το ίδιο σαββατιάτικο πρωινό που συνέβαιναν τα δραματικά αυτά γεγονότα στη θάλασσα, το τουρκικό πεζικό, αφού είχε βαδίσει όλη τη νύχτα από τη Γωνιά, έφτασε κοντά στην πόλη και στρατοπέδευσε στο χωριό Γαλατά. Στην πορεία του κατέστρεφε χωριά και μοναστήρια, ενώ τρομοκρατημένοι, χωρικοί και καλόγεροι, έσπευδαν να κλειστούν στα τείχη της πόλης ή να βρουν τη σωτηρία τους στα βουνά. Οι Βενετοί δεν έκαναν τίποτα να σταματήσουν την προέλαση των εχθρών. Η πολιορκία της πόλης άρχισε χωρίς καθυστέρηση. Τρεις μέρες αργότερα ανενόχλητες οι τουρκικές γαλέρες αποβίβασαν προμήθειες και πυροβολαρχίες κοντά στην πόλη[25].

Ο προβλεπτής (διοικητής) Χανίων Antonio Navagiero αμέσως μετά την απόβαση των Τούρκων, είχε ζητήσει ενισχύσεις από το γενικό προβλεπτή Κρήτης Andrea Cornaro. Ο τελευταίος αρκέστηκε να του στείλει έξι ίλες

23. Σακελλαρίου, ό.π., σ. 150, 151.

24. Διακρούσης, ό.π., σ. 77, 78, Nani, ό.π., σ. 43, N. Vellaio, ό.π., σ. 49, 50 Βακαλόπουλος, ό.π., σ. 486. Οι αριθμοίκ 3.000, 2.000 και 1.800, που αναφέρουν οι Cicala, ό.π., σ. 151, Higgons, ό.π., σ. 101 και Σακελλαρίου, ό.π., σ. 151, αντίστοιχα, για τους νεκρούς μουσουλμάνους κρίνονται υπερβολικοί. Δέκα μόνο στρατιώτες της φρουράς γλίτωσαν από το ολοκαύτωμα, για να εκτελεστούν, στη συνέχεια, στη γαλέρα του πασά (βλ. S. Anticano, ό.π., σ. 78 και Diedo, ό.π., σ. 128).

25. Hammer ό.π., σ. 140, Laugier, ό.π., σ. 330, Francesco Becattini, Storia ragionata dei Turchi, τ.I, Venezia 1787, σ. 138 και Κριάρης Παναγιώτης, Η μετά την ενετικήν κυριαρχίαν από 1645-1832 τουρκοκρατηθείσα Κρήτη, εν Αθήναις 1937.

φεουδαρχικού ιππικού από το Χάνδακα και το Ρέθυμνο και ένα λόφο πολιτοφυλάκων. Λίγο αργότερα, και ενώ η πολιορκία γινόταν όλο και στενότερη, έστειλε άλλους πέντε λόχους πολιτοφυλακής. Ο αρχηγός του στόλου Antonio Capello αποδείχτηκε ανίκανος να εκμεταλλευτεί τις ευκαιρίες που του παρουσιάζονταν. Αντί δηλαδή να επιδιώξει να συγκρουστεί με το διασκορπισμένο εχθρικό στόλο και να προσπαθήσει να ενισχύσει από τη θάλασσα την πόλη που χαροπάλευε, έβρισκε συνεχώς δικαιολογίες για να μένει αδρανής στο λιμάνι της Σούδας. Πολλοί καλόγεροι και χωρικοί βλέποντας την πόλη να κινδυνεύει έσπευσαν να ενισχύσουν την αδύναμη φρουρά της, ενώ ο τολμηρός κόμης C. Fenarol αποδεκατίστηκε όταν προσπάθησε να σπάσει τον τουρκικό κλοιό και να μπει με τους άνδρες του στην πόλη[26]. Μερικές γαλέρες κατάφεραν να μεταφέρουν 200 άνδρες στη δοκιμαζόμενη φρουρά, ενώ μια δεύτερη αποστολή πάλι από τη θάλασσα, είχε περίεργη κατάληξη: ο υπεύθυνος κυβερνήτης αντί να οδηγήσει τις 4 γαλέρες του στα Χανιά τις οδήγησε στην Ιεράπετρα, όπου και αποβίβασε τους στρατιώτες[27]! Μετά από μια νέα αποτυχία του Fenarol[28] και ανάλογη του γενικού προβλεπτή Andrea Cornaro, η φρουρά των Χανίων αποφάσισε να παραδώσει την πόλη στους Τούρκους. Είχε αφάνταστα ταλαιπωρηθεί για περίπου 50 μέρες, είχε μειωθεί αριθμητικά επικίνδυνα και διέθετε ελάχιστα εφόδια. Προσπάθησε, κατά συνέπεια, πριν να είναι πολύ αργά, και πέτυχε κάποιους ευνοϊκούς όρους[29]. Η πόλη παραδόθηκε στις 22 Αυγούστου 1645[30].

---

26. Από τους 800 άνδρες του, μόλις οι 650 σκοτώθηκαν (βλ. Higgons, ό.π., σ. 105-107, Laugier, ό.π., σ. 331-332). Ο ηγούμενος του μοναστηριού Αγ. Βασιλείου ήρθε στην πόλη για ενίσχυση με 100 καλογέρους (βλ. Vellaio, ό.π., σ. 56).

27. Είναι άγνωστο αν από φόβο ή από λάθος έχασε τον προσανατολισμό. Πάντως το αποβατικό άγημα επέστρεψε από την Ιεράπετρα στο Χάνδακα δια ξηράς (βλ. Diedo, ό.π., σ. 133).

28. Από τους 500 άνδρες του Fenarol οι 120 κατάφεραν να μπουν στην πόλη, ενώ οι υπόλοιποι σκοτώθηκαν (βλ. Diedo, ό.π., σ. 133).

29. Οι δύο βασικοί όροι της παράδοσης ήταν:
– Οι αξιωματούχοι με τους άνδρες τους θα αποχωρούσαν με στρατιωτικές τιμές.
– Όσοι από τους κατοίκους επιθυμούσαν να μείνουν στην πόλη θα απολάμβαναν κάποιων προνομίων.

30. Οι περισσότεροι ιστορικοίκ συμφωνούν στην ημερομηνία παράδοσης και στις 50 μέρες της πολιορκίας (βλ. Αθ. Κομνηνός Υψηλάντης, ό.π., σ. 150, Romanin, ό.π., σ. 364). Μερικοί, αντιθέτως, υποστηρίζουν ότι η πολιορκία διήρκεσε 54 μέρες (βλ. D. Cantemir, ό.π., σ. 253) ή ότι η παράδοση έγινε στις 18 Αυγούστου (βλ., Decattini, ό.π., σ. 140).

Γ. Η συμμαχική εκστρατεία

Και ενώ οι Τούρκοι πανηγύριζαν την πρώτη μεγάλη επιτυχία τους, οι μόνοι που θα μπορούσαν να είχαν αλλάξει την τροπή των πραγμάτων, καθυστερούσαν αδικαιολόγητα να εμφανιστούν: δηλαδή ο Capello, που παρέμενε αδρανής στη Σούδα, περιμένοντας δήθεν τις ναυτικές ενισχύσεις, ο Morosini που περίμενε το συμμαχικό στόλο στη Ζάκυνθο, χωρίς να σκέφτεται την πόλη που χαροπάλευε και οι σύμμαχοι που έπλεαν αργά προς τον προορισμό τους σαν να πήγαιναν σε κρουαζιέρα. Τα γεγονότα της συμμαχικής εκστρατείας έχουν ως εξής:

Η απόβαση των Τούρκων στην Κρήτη και οι επανειλημμένες εκκλήσεις των Βενετών για βοήθεια, ελάχιστα συγκίνησαν τις ευρωπαϊκές χριστιανικές δυνάμεις. Μετά από πολλές προσπάθειες και διαβουλεύσεις συγκεντρώθηκαν 21 γαλέρες: 5 από τον πάπα, 5 από την Ισπανία, 6 από τη Μάλτα και 5 από το Μεγάλο Δούκα. Ταυτόχρονα η βενετική σύγκλητος συγκέντρωσε 25 γαλέρες και 22 φορτηγά με 4.000 στρατιώτες[31]. Οι δυνάμεις αυτές φαινόντουσαν ότι ήταν ικανές να επιτύχουν, αν όχι την εκδίωξη των Τούρκων από την Κρήτη, τουλάχιστον τη σωτηρία της στενά πολιορκούμενης πόλης των Χανίων. Δυστυχώς όμως απέτυχαν. Συγκεκριμένα, ο Girolamo Morosini που ανέλαβε την αρχηγία των βενετικών δυνάμεων πήρε την εντολή να περιμένει και τις συμμαχικές δυνάμεις και ενωμένοι να πλεύσουν στην Κρήτη. Λίγο οι καιρικές συνθήκες, λίγο η απροθυμία των συμμάχων, λίγο η αρπακτική διάθεση των Βενετών[32] καθυστέρησαν την εκστρατεία. Έτσι, όταν τελικά οι υπεύθυνοι αποφάσισαν να αποπλεύσουν για τα Χανιά (29 Αυγούστου 1645), αυτά είχαν ήδη πριν μια βδομάδα παραδοθεί στους Τούρκους[33].

Στις 4 Σεπτεμβρίου ο χριστιανικός στόλος προσορμίστηκε στη Σούδα. Ο Capello έσπευσε να ενωθεί μαζί του. Συνολικά αποτέλεσαν μια αξιόλογη δύναμη[34], ικανή να προκαλέσει μεγάλα προβλήματα στους εισβολείς. Αρχηγός

---

31. Nani, ό.π., σ. 49, Bernardy, ό.π., σ. 14, Knolles, ό.π., σ. 61, Romanin, ό.π., σ. 363).

32. Οι Βενετοί το διάστημα που περίμεναν το συμμαχικό στόλο λεηλάτησαν την Πάτρα, που αποτελούσε ένα από τα κέντρα ανεφοδιασμού των Τούρκων της Κρήτης (βλ. Diedo, ό.π., σ. 132).

32. Laugier, ό.π., σ. 332, Romanin, ό.π., σ. 363, 364.

34. Οι ιστορικοί διαφωνούν για το συνολικό αριθμό των σκαφών του χριστιανικού στόλου: μιλούν για 100 γαλέρες και φορτηγά (βλ. Daru, ό.π., σ. 83), για 40 γαλέρες σε σύνολο 100 σκαφών (βλ. Laugier, ό.π., σ. 335), ή για 64 σε σύνολο 114 (βλ. Becattini, ό.π., σ. 140), για 84 μεγάλα σκάφη (βλ. Romanin, ό.π., σ. 366) κ.ά.

των συμμάχων είχε οριστεί ο πρίγκιπας της Βενόζας Nicolo Ludovisio. Και ενώ οι συνθήκες για μια γενική επίθεση φαίνονταν ευνοϊκές, πολλοί από τους συμμάχους υποστήριξαν ότι, αφού δεν πρόφτασαν να σώσουν την πόλη, δεν έπρεπε να διακινδυνεύσουν κάποια σύγκρουση με τους Τούρκους και χρησιμοποιούσαν ως επιχείρημα το ότι οι Τούρκοι εξαιτίας του προχωρημένου της εποχής δεν μπορούσαν να καταλάβουν άλλη περιοχή. Ήταν, κατά συνέπεια, προτιμότερο να επιστρέψουν στις πατρίδες τους και ενισχυμένοι την επόμενη άνοιξη να επιστρέψουν και να εκδιώξουν τον εχθρό. Οι Βενετοί, αντίθετα, υποστήριζαν ότι αν τώρα συνέτριβαν ενωμένοι τον εχθρικό στόλο, ήταν πολύ πιθανή και η ανάκτηση της πόλης. Και για το λόγο αυτό έκαναν γνωστό ότι, έστω και μόνοι τους θα επιχειρούσαν την αναμέτρηση. Δέκα πολύτιμες μέρες πέρασαν με συζητήσεις έως να πειστούν ο Ludovisio και οι άλλοι σύμμαχοι να πάρουν και αυτοί μέρος. Στις 16 Σεπτεμβρίου 1645 ο χριστιανικός στόλος προσπάθησε χωρίς επιτυχία, λόγω δυσμενών καιρικών συνθηκών, να καταλάβει τη νησίδα του Αγίου Θεοδώρου. Η αποτυχία έφερε καινούργιες διενέξεις μεταξύ συμμάχων και Βενετών. Έτσι, όταν για τον ίδιο λόγο απέτυχε και μια νέα απόπειρα, ο συμμαχικός στόλος απέπλευσε, αφού για 37 μέρες δεν είχε προσφέρει τίποτα το ουσιαστικό στην υπόθεση της Κρήτης[35]. Κάθε ελπίδα ανάκτησης της αδικοχαμένης πόλης εξέλιπε. Οι βενετικές αρχές πρόσφεραν πλούσια δώρα στο Ludovisio και τους άλλους αρχηγούς των συμμάχων, όχι για τη μέχρι τότε προσφορά τους, αλλά για μια πιθανή μελλοντική βοήθειά τους.

Όσο και αν οι υποθέσεις στην ιστορία πρέπει να αποφεύγονται, μπαίνω στον πειρασμό να διατυπώσω μία: αν οι σύμμαχοι είχαν αρνηθεί τη βοήθεια στους Βενετούς, ο βενετικός στόλος του Morosini ασφαλώς θα είχε σπεύσει πολύ ενωρίτερα και ο νωθρός Capello πιθανότατα θα είχε ενεργοποιηθεί έγκαιρα για να σώσει την πόλη των Χανίων. Αν δει κανείς από αυτή τη σκοπιά τα γεγονότα, μπορεί να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι η συμμαχική κινητοποίηση αντί να ωφελήσει έβλαψε σημαντικά τους Βενετούς. με άλλα λόγια, η προσπάθεια της βενετικής σύγκλητου να περάσει στους ευρωπαίους ηγέτες την ιδέα ότι η σωτηρία της Κρήτης ήταν «κοινή υπόθεση των Χριστιανών»,

35. Romanin, ό.π., σ. 366 και N. Stivieri, Storia di Venezia, Milano 1870, σ. 175. Κατά τον Laugier, ό.π., σ. 336, ο στόλος των συμμάχων απέπλευσε από την Κρήτη την πρώτη Οκτωβρίου.

είχε αρνητικά αποτελέσματα. Και αυτό γιατί οι μόνοι τελικά που την πίστεψαν ήταν οι ίδιοι οι Βενετοί, με αποτέλεσμα να χάσουν πολύτιμο χρόνο μέχρι να αντιληφτούν την πλάνη τους και να στηριχτούν αποκλειστικά στις δικές τους δυνάμεις.

Δ. Συγκρούσεις στην ύπαιθρο του διαμερίσματος Χανίων

Η φρουρά και πολλοί Χανιώτες ήρθαν μετά την παράδοση της πόλης στην οχυρωμένη νησίδα που βρισκόταν στην είσοδο του λιμανιού της Σούδας, για να συνεχίσουν τον αγώνα τους. Ο Capello, δικαιολογώντας την αδράνειά του, υποστήριξε ότι δεν κινήθηκε από το λιμάνι της Σούδας, γιατί θεωρούσε ότι η στρατηγικής σημασίας αυτή περιοχή έπρεπε να κρατηθεί με κάθε τρόπο. Και ενώ διαβεβαίωνε ότι ούτε στο μέλλον επρόκειτο να την εγκαταλείψει, όταν έφτασε η είδηση ότι ο τουρκικός στόλος έπλεε προς τα εκεί, με μια ασήμαντη δικαιολογία έσπευσε να απομακρυνθεί, αφήνοντας στρατιώτες και πολίτες ακάλυπτους στη βραχονησίδα. Η φυγή του προκάλεσε τόση αγανάκτηση ώστε, όταν η γαλέρα του έβγαινε από το λιμάνι χτυπήθηκε από τους συμπατριώτες του[36]! Για την όλη στάση του ανακλήθηκε λίγο αργότερα στη Βενετία και δικάστηκε στις 15 Οκτωβρίου[37].

Κατά τη διάρκεια της συμμαχικής εκστρατείας είχαν γίνει από μέρους του Cornaro και άλλων μερικές προσπάθειες για να διαλυθεί το τουρκικό στρατόπεδο που είχε στηθεί έξω από την πόλη των Χανίων.

Οι προσωπικές έχθρες των αρχηγών και οι αντιζηλίες συνέτειναν στο να αποτύχουν οι προσπάθειες αυτές. Συγκεκριμένα, μόλις έφτασε στην Κρήτη, το Σεπτέμβριο 1645, ο τολμηρός κόμης C. Gonzaga ζήτησε 300 ιππείς και 3.000 άνδρες προκειμένου να διαλύσει το εχθρικό στρατόπεδο. Η ηγεσία όμως του παραχωρούσε μόλις 1.000 στρατιώτες και ελάχιστους ιππείς. Όταν αυτός έπεισε τον αρχηγό του παπικού στόλου να του διαθέσει τους υπόλοιπους άνδρες, οι δικοί του βρήκαν άλλο τρόπο να ματαιώσουν την παράτολμη αυτή επιχείρηση[38].

---

36. Έριξαν εναντίον του μια κανονιά από το οχυρό της Σούδας και έσπασαν το έμβολο της γαλέρας του (βλ. Bernardy, ό.π., σ. 19). Η δικαιολογία που πρόβαλε ήταν ότι όφειλε να πλεύσει στη Σητεία για να ανανεώσει τις προμήθειες νερού (βλ. Laugier, ό.π., σ. 104).

37. Romanin, ό.π., σ. 364).

38. A.S.V., Collegiio Secreta Relazioni, B. 81, Relazione delle cose di Candia fatta in senato dal ecc.s.Don Camillo Gonzaga, σ. 1,2.

Ο ίδιος, μετά την αποχώρηση του συμμαχικού στόλου, έπεισε το γενικό προβλεπτή να οργανώσουν από κοινού επίθεση στο στρατόπεδο. Ο τελευταίος δέχτηκε, γιατί του είχε απόλυτη εμπιστοσύνη. Όταν όμως ζητήθηκε από τον προβλεπτή του στόλου Morosini να πάρει μέρος στην επιχείρηση, έβαλε ως όρο τον αποκλεισμό του Gonzaga απ' αυτήν. Την αρχηγία του εγχειρήματος ανέλαβε τελικά ο Valetta που ήταν αντίπαλος του Gonzaga. Ο αιφνιδιασμός που επιχείρησε απέτυχε, γιατί το μυστικό είχε προδοθεί στους Τούρκους. Λέγεται, μάλιστα, ότι, όταν ο σουλτάνος πληροφορήθηκε την επιχείρηση αυτή, διέταξε να ανασκολοπιστούν δημοσίως οι 12 από τους 18 Χανιώτες που κρατούσε ομήρους στην Κωνσταντινούπολη και οι υπόλοιποι να σφαγούν και να πεταχτούν τα μέλη τους στα πιο πολυσύχναστα μέρης της πόλης[39]. Ο Gonzaga, δυσαρεστημένος, παραιτήθηκε από το αξίωμά του, αλλά παρέμεινε ως ιδιώτης στο νησί, περισσότερο από συμπάθεια προς τον Cornaro[40].

Ο τελευταίος, απελπισμένος από τα παραπάνω γεγονότα, αντί να οχυρώσει τις στρατηγικές θέσεις Στέρνες, Μαλάξα, Τσικαλαριά και Απόκόρωνα, ώστε να περιορίσει τους Τούρκους στο διαμέρισμα Χανίων, προτίμησε να ασχοληθεί με την οχύρωση της Σπιναλόγγας, του Μεραμπέλλου και της πόλης του Χάνδακα, που, τουλάχιστον για την ώρα εκείνη, δε διέτρεχαν κανένα κίνδυνο να δεχτούν επίθεση. Έτσι πέρασε το 1645. Μετά από ένα χειμώνα γεμάτο προετοιμασίες, ήρθε η άνοιξη γεμάτη εχθροπραξίες. Δυο έμπειροι μηχανικοί, οι Vuert και Dognani, άρχισαν να οχυρώνουν την Τσικαλαριά, ενώ ο Cornaro αποφάσισε να εγκατασταθεί από τον Απρίλιο στη Σούδα για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα. Στις αρχές Μάη η βενετική φρουρά που υπεράσπιζε τις Στέρνες νικήθηκε από τους Τούρκους. Την υπεράσπιση της οχυρής θέσης Μαλάξα ανέλαβε ο Μαθιός Καλέργης με 2.000 Σφακιανούς και άλλους ντόπιους. Και ενώ οι ενισχύσεις που έστελναν οι Βενετοί στο νησί ήταν ελάχιστες, ο σουλτάνος ανέθεσε τη διοίκηση των επιχειρήσεων σε ένα ικανότατο πασά, το Δελή Χουσεΐν, και τον έστειλε με 23 γαλέρες, 4.000 άνδρες και πολλά εφόδια στα Χανιά. Προς αντιπερισπασμό έπλευσε ο Tomaso Morosini

39. Ανώνυμου, Nuova e vera relazione della barbara morte data da Abrius re di Turchi in 18 uomini da Canea, Firenze 1646.

40. Παπαδία Αναστασία, Έκθεση του C. Gonzaga για τα πρώτα χρόνια, 1645-1647, του κρητικού πολέμου «Θησαυρίσματα», τ. 14 (1976), σ. 161, 2.

με 27 γαλέρες στο Βόρειο Αιγαίο και έκλεισε τα Στενά για να εμποδίσει την αποστολή νέων ενισχύσεων. Η επιχείρηση δε στέφτηκε από επιτυχία, γιατί η τουρκική αρμάδα που ναυλοχούσε στην Καλλίπολη κατάφερε, λίγο αργότερα και χωρίς μεγάλη δυσκολία, να διασπάσει το βενετικό κλοιό και να μεταφέρει εφόδια στα Χανιά[42].

Στο οχυρό της Μαλάξας έγινε σφοδρή σύγκρουση. Οι ντόπιοι της φρουράς προσπάθησαν να αποκρούσουν τους Τούρκους που τους επιτέθηκαν, σκότωσαν 200, αλλά στο τέλος αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τη θέση τους. Την ίδια στιγμή έφταναν, επιτέλους, κάποιες σοβαρές ενισχύσεις από τη Βενετία και ένας καινούργιος αρχηγός στόλου, ο Giovani Capello[43]. Γρήγορα, δυστυχώς, ο νέος αρχηγός έδειξε ότι ήταν ανίκανος και αδιάφορος: μπροστά στα μάτια του οι Τούρκοι έστησαν δυο πυροβολαρχίες στο Καλάμι, για να κόψουν την προμήθεια νερού και να αναγκάσουν το βενετικό στόλο να εγκαταλείψει το λιμάνι της Σούδας. Η μικρή αντίσταση που πρόβαλαν οι Βενετοί, όταν οι Τούρκοι θέλησαν να χτίσουν και κάποιο πύργο στο Καλάμι, δεν πρόσφερε τίποτα.

Ένας από τους λόγους των συνεχών αποτυχιών των Βενετών ήταν και το ότι ο στρατός τους ήταν ένα μωσαϊκό εθνοτήτων, χωρίς καμιά συνοχή και το ότι οι σχέσεις μεταξύ των αρχηγών του κάθε άλλο παρά αγαστές ήταν. Ο Valetta, που τον είδαμε να αποτυγχάνει στην προσπάθειά του να διαλύσει το τουρκικό στρατόπεδο, είχε και δεύτερη αποτυχία: βαδίζοντας, χωρίς προφυλάξεις προς την Κλαδισσό, έπεσε σε τουρκική ενέδρα με αποτέλεσμα να χάσει πολλούς από τους άνδρες του. Λίγο αργότερα, ο ίδιος επιχείρησε να βελτιώσει τις οχυρώσεις των θέσεων Τσικαλαριά και Αποκόρωνα, αλλά είχε

41. A.S.V., Provveditori da terra e da mare, B. 797, relazione A. Cornaro, 13, 19 και 23/5/1646.

42. Ο Morosini είχε ορμητήριο την Τένεδο. Με την ευκαιρία χτυπούσε και λεηλατούσε τα γειτονικά τουρκοκρατούμενα νησιά και τις παράκτιες τουρκικές περιοχές (βλ. Romanin, ό.π., σ. 373). Ίσως πραγματικός λόγος της επιχείρησης δεν ήταν η παρεμπόδιση της αποστολής ενισχύσεων, αλλά η προσπάθεια να προκληθεί έξαρση του λαϊκού φανατισμού στην κωνσταντινούπολη από την έλλειψη τροφίμων και με δεδομένο ότι οι περισσότεροι Τούρκοι θεωρούσαν την εκστρατεία της Κρήτης άδικη (Nani, ό.π., σ. 48).

43. Σύμφωνα με την άποψη του Gonzaga τη θέση εγκατάλειψαν οι Σφακιανοί, εξαιτίας της αδιαφορίας που έδειχναν οι Βενετοί (βλ. rel. Gonzaga, ό.π., φ. 8, 9). Ο Capello έφτασε τέλη Ιουνίου στα Χανιά. Ήταν άπειρος στα ναυτικά και εκλέχτηκε μετά το θάνατο του δόγη (βλ. Brusoni, Historia della ultima guerra tra Veneziani e Turchi, in Venezia 1673, σ. 67).

και πάλι πολλές απώλειες[44]. Οι αποτυχίες αυτές μπορεί να τον οδήγησαν στις φυλακές της φορτέτζας Ρεθύμνου, αλλά η ροή των πραγμάτων δεν άλλαξε. Τη θέση του πήρε ο ναπολιτάνος ιππότης Vicenzo della Mara[45].

Πολλοί μισθοφόροι του βενετικού στρατοπέδου, βλέποντας ότι η πλάστιγγα έκλινε προς το μέρος των Τούρκων, δε δίσταζαν να αυτομολούν σ' αυτούς. Μερικές φορές μάλιστα συμβούλευαν τους νέους αφέντες τους πώς θα έπαιρναν ευκολότερα τις θέσεις τις οποίες προηγουμένως οι ίδιοι υπεράσπιζαν. Έτσι, για παράδειγμα, ο ολλανδός συνταγματάρχης Van Dijch, αφού αυτομόλησε με 25 στρατιώτες του από τη θέση Στέρνες που κρατούσε, υπέδειξε στους Τούρκους τις αδυναμίες της εκεί φρουράς. Οι υποδείξεις αυτές συνέτειναν στην κατάληψή της[46].

Σταδιακά και εξαιτίας της αδιαφορίας των Βενετών τα περισσότερα οχυρά των Χανίων, που θα μπορούσαν να εμποδίσουν τους Τούρκους να επεκταθούν και στο διαμέρισμα Ρεθύμνου εγκαταλείφθηκαν ή καταλήφθηκαν. Το οχυρό του Αποκόρωνα, επειδή είχε τη δυνατότητα να ανεφοδιάζεται και από τη θάλασσα, παρέμενε ακόμα σε χριστιανικά χέρια. Δυστυχώς, όχι για πολύ. Με την εμφάνιση και μόνο των Τούρκων εγκαταλείφθηκε από τους υπερασπιστές του. Υποστηρίζεται μάλιστα ότι οι Τούρκοι δεν μπορούσαν να πιστέψουν στα μάτια τους. Και επειδή νόμισαν ότι ήταν τέχνασμα, περίμεναν τρεις ολόκληρες μέρες πριν προχωρήσουν στην κατάληψή του[47]. Δεν άργησε να περιέλθει στα χέρια του εχθρού και το οχυρό της νησίδας Γραμβούσας, κοντά στο φρούριο της Κισάμου. Έτσι, κατά τα τέλη του καλοκαιριού 1646, το μόνο φρούριο που άντεχε ήταν αυτό της Σούδας, αν και το λιμάνι ήταν αποκλεισμένο. Ο αρχιστράτηγος Χουσεΐν, ενώ συνέχιζε την πολιορκία του φρουρίου αυτού, ενθάρρυνε το ιππικό του να εισβάλει στο διαμέρισμα Ρεθύμνου, που ήταν ο επόμενος στόχος του, και να προλειάνει το έδαφος. Μπροστά στον άμεσο κίνδυνο να χαθεί και το Ρέθυμνο, ο Cornaro, μετά από εντολές που

---

44. Nani, ό.π., σ. 49, 50, Brusoni, ό.π., σ. 71-75, Hammer, ό.π., σ. 178, rel. Gonzaga, ό.π., φ. 6.

45. Valiero, ό.π., σ. 69, Diedo, ό.π., σ. 152.

46. Brusoni, ό.π., σ. 73, Nani, ό.π., σ. 49.

47. Valerio, ό.π., σ. 73, 74. Σύμφωνα με άλλους ιστορικούς οι Βενετοί το πυρπόλησαν πρώτα και μετά το εγκατάλειψαν, γιατί δεν είχαν όσες δυνάμεις χρειάζονταν για να το κρατήσουν [βλ. Σκληρός, ό.π., σ. 34, B. Cagnola, Descrizioni della presa di Rettimo nel 1646 e fatti sussegnenti (Biblioteca Marciana, Mss it. XI, 91)]. Με τους τελευταίους συμφωνεί και ο Gonzaga (ό.π., φ. 9), τονίζοντας ότι, παρά τις επανειλημμένες υποδείξεις του, δεν είχαν φροντίσει την ενίσχυση της θέσης.

πήρε από τη Βενετία, ξεκίνησε με όσες δυνάμεις είχε, τις τελευταίες μέρες του Ιουλίου, για μια ύστατη προσπάθεια. Δε θα παρακολουθήσουμε την εκστρατεία του, γιατί ποτέ δεν έφτασε μέχρι τα Χανιά, που είναι το θέμα της εργασίας αυτής. Αρκούμαι να τονίσω ότι ο ανίκανος γενικός προβλεπτής σπατάλησε τον πολύτιμο χρόνο και τα ολιγάριθμα στρατεύματά του για να οχυρώνει με πρόχειρο τρόπο «στρατηγικές» θέσεις στα σύνορα Ρεθύμνου και Χανίων και στην υποθετική πορεία των τουρκικών στρατευμάτων προς την πόλη του Ρεθύμνου. Όταν, τελικά, στα τέλη Σεπτεμβρίου οι Τούρκοι αποφάσισαν να προχωρήσουν προς το Ρέθυμνο, όλα τα οχυρωματικά έργα του Cornaro, γκρεμίστηκαν σαν πύργοι στην άμμο και αυτοί έφτασαν ανενόχλητοι μέχρι τα τείχη της πόλης. Πριν από τα τέλη του Νοέμβρη η πόλη και η Φορτέτζα του Ρεθύμνου θα έχουν περιέλθει στα χέρια των εισβολέων και μαζί τους ολόκληρη η Δυτική Κρήτη[48].

48. Για λεπτομέρειες βλ. Γιάννης Γρυντάκης, Η κατάκτηση της Δυτικής Κρήτης από τους Τούρκους. Η στάση των κατοίκων του διαμερίσματος Ρεθύμνου (διδακτορική διατριβή), Αθήνα 1989.

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΓΙΑΚΟΥΜΑΚΗ

ΑΠΟΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΑ ΕΠΙΦΩΝΗΜΑΤΑ ΜΕ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΡΗΤΙΚΗ ΔΙΑΛΕΚΤΟ

Τα επιφωνήματα της ελληνικής δεν έχουν μελετηθεί με ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Οι λόγοι μπορεί να είναι πολλοί και ποικίλοι. Υποθέτουμε ότι ο κυριότερος από αυτούς είναι σχετικός με την πολυσημία των επιφωνημάτων.

Η πολυσημία, ιδιαίτερο χαρακτηριστικό όλων σχεδόν των επιφωνημάτων, καθώς και η εξαιρετική ευκολία μεταβολής της σημασίας τους με την παρουσία παραγλωσσικών στοιχείων (επιτονισμού κ.λπ.), συχνά μας αναγκάζει να διερωτώμεθα αν αυτά αποτελούν ιδιαίτερο μέρος του λόγου ή αν ανήκουν στο α ή β μέρος του λόγου (π.χ. το ουσιαστικό *το κρίμα* χρησιμοποιείται και ως επιφώνημα *κρίμα!* –στην κρητική διάλεκτο *κρίμας!* και σε επιφωνηματική φράση *κρίμας Θε μου!* και *κρίμαστέ μου!*). Έτσι δημιουργείται μεγάλη σημασιολογική σύγχυση που είναι ορατή κυρίως σε Λεξικά και λεξικογραφικές εργασίες.

Οι απώλειες επιφωνημάτων ή ακόμη επιφωνηματικών σημασιών ή «χρήσεων» στη λεξικογραφία είναι δεδομένες, διότι «τα επιφωνήματα ανήκουν κυρίως στον προφορικό λόγο». Εντούτοις είναι απαραίτητο να εντοπίσουμε όλα εκείνα τα ιδιαίτερα χρακτηριστικά που είναι παρόντα σε κάθε επιφώνημα και να διατυπώσουμε σημασιολογικούς ορισμούς, ώστε να είναι προσδιορίσιμη κάθε φορά η επιφωνηματική λειτουργία των ήχων, λέξεων ή φράσεων.

Για να γίνουν περισσότερο κατανοητά τα προβλήματα που δημιουργούνται από τα θεωρητικά κενά σε μελέτες για τα επιφωνήματα θα παραθέσω μερικά παραδείγματα από το Ιστορικό Λεξικό, αφού αυτό αντιπροσωπεύει κυρίως «μια πανελλήνια μορφή καθημερινού ιδιωματικού λόγου» δηλαδή το χώρο όπου ο ερευνητής βρίσκει εκτεταμένες μαρτυρίες και "χρήσεις" επιφωνημάτων.

Στο γραπτό λόγο συναντούμε επιφωνήματα σε ορισμένα είδη κειμένων, ειδικά σε όσα μιμούνται τον προφορικό λόγο, δηλ. σε κείμενα διηγηματικά, θεατρικά και στα διαλογικά μέρη οποιουδήποτε κειμένου. Τούτο συμβαίνει

γιατί στον προφορικό λόγο ξεπηδούν πολύ συχνά ανάγκες χρήσης επιφωνημάτων και γιατί τυπικά μόνο στον προφορικό λόγο δημιουργούνται οι συνθήκες που καθιστούν δυνατή τη χρήση τους.

Τα επιφωνήματα μπορούν να χρησιμοποιηθούν μόνο in praesentia, δηλ. στον ίδιο χώρο και χρόνο στον οποίο ο ομιλητής παίρνει την επιφωνηματική πληροφορία. Έτσι τα επιφωνήματα πολύ στενά δεμένα με τα συμφραζόμενα, δεν μπορούν να δηλώσουν αφηρημένες έννοιες έξω από την προφορική πραγμάτωση του λόγου, γι' αυτό και αποτελούν ένα δύσκολο θέμα για τη λεξικογραφία. Οι δυσκολίες θα φανούν ευθύς αμέσως σε παραδείγματα που ακολουθούν.

Το πρώτο παράδειγμα προέρχεται από το τυπωμένο στο ΙΛΝΕ λήμμα **ακούω** όπου αναφέρονται κατά σειρά οι σημασίες του ρήματος. Μέσα σε αυτές χωρίς καμμιά αναφορά για την επιφωνηματική «χρήση» της προστακτικής του, εντάσσονται στις τυποποιημένες φράσεις τα εξής παραδείγματα: *ακούς!, ακούς;* καθώς και οι επιφωνηματικές φράσεις: *ακούς εκεί λόγια / κουβέντες!, ακούς εκεί!, άκου 'κει!, άκου του λόγου του!*

Για την αναφωνητική (exclamative) χρήση αυτής της προστακτικής δε γίνεται λόγος. Όπως φαίνεται η παρουσία αυτών των φράσεων δημιούργησε μεγάλη δυσκολία στο λεξικογράφο, ο οποίος έκρινε αναγκαίο να εντάξει χωρίς ιδιαίτερη κατηγοριοποίηση μέσα στις γενικές σημασίες ή σε κάποιες χρήσεις άλλων τύπων του ρήματος **ακούω**, τις εξής σημασιο-συντακτικές διευκρινήσεις: *«Κατά παράλειψιν του αντικειμένου επί σφοδράς αγανακτήσεως ή εκπλήξεως»*. Στη συνέχεια και καθώς το άρθρο πλουτίζεται με νέα παραδείγματα, ανακύπτουν νέα σημασιολογικά δεδομένα για την προστακτική του ρήματος ***«ακούω»***, τα οποία θα πρέπει επίσης να προστεθούν. Με τρόπο ελάχιστα συστηματικό αναγκάζεται να συμπληρώσει τις σημασιολογικές πληροφορίες του με μια νέα σχεδόν όμοια παρατήρηση: *«Κατά παράλειψιν δε άλλων αντικειμένων* ***το ακούς! ή ακούς εκεί!*** *λέγεται προς δήλωσιν διαφόρων συναισθημάτων»*. Σε κάθε παράδειγμα που ακολουθεί προσπαθεί να δώσει εντός παρενθέσεως και περιγραφικά τη βιωματική σημασία που η επιφωνηματική χρήση της προστακτικής του *ακούω* αποκτά.

Από το παράδειγμα νομίζω ότι φαίνεται η δυσκολία της ένταξης μιας σημασιολογικής χρήσης, που σχεδόν έχει τη δυνατότητα να μετατοπίζει μια γλωσσική μονάδα από τη μια γραμματική κατηγορία στην άλλη (από προστακτική σε επιφώνημα) μέσα στα σημασιολογικά όρια της ετυμολογικής αρχής (προέρχεται από το ακούω) ή μέσα στα όρια των μορφολογικών δεδομένων

της λέξης (ως προστακτική του ρήματος): *Ακούς!* ή *ακούς εκεί!* (ενν. λόγια, παράκλησιν κ.τ.τ., ήτοι μετά πάσης χαράς, δεν ήτο ανάγκη τοιούτων παρακλήσεων) σύνηθ. *Να είναι γιορτή σου, ακούς, και να μη το ξέρω, ακούς!* (ακούς παράλειψιν!). *Κάποιου πουντίκ' είν' ιδώ μέσα - Αϊκούς είνι!* (βεβαίως είναι!). *Άκου!* (επιφώνημα θαυμασμού) Λέσβος.

Μέσα σ' αυτή τη σημασιολογική αταξία φαίνεται α) η δυσκολία διάκρισης μεταξύ επιφώνησης και αναφώνησης και β) ότι οι γεωγραφικοί περιορισμοί είναι αδικαιολόγητα περιοριστικοί, γιατί το επιφώνημα είναι μια ολόκληρη γλωσσική πράξη, ένα μέρος της ανθρώπινης σκέψης. Έτσι όμως όπως δηλώνεται η γεωγραφική έκταση της θαυμαστικής σημασίας του *άκου!* φαίνεται ότι μόνο στη Λέσβο η προστακτική είναι επιφώνημα. Νομίζω ότι για την πανελλήνια χρήση του επιφωνήματος με θαυμαστική σημασία δεν υπάρχει αμφιβολία.

Παρέθεσα αυτό το παράδειγμα για να καταδειχτούν αφενός οι δυσκολίες μελέτης των επιφωνημάτων, αφετέρου δε να αναζητηθούν τρόποι οργάνωσης των σημασιών ώστε να αποφευχθούν οι σημασιολογικές παραλείψεις, ελλείψεις και αποσιωπήσεις επιφωνηματικών χρήσεων ή επιφωνημάτων κατά την επεξεργασία λημμάτων λεξικών.

Δυο είναι κατά τη γνώμη μου οι δυνατότητες μελέτης κάθε επιφωνήματος: α) όσα αναγκαστικά θα πρέπει να ενταχθούν μέσα στα λήμματα όπου ανήκουν και β) όσα πρέπει να αποτελέσουν ιδιαίτερο λήμμα, ειδικά αν σε συγχρονικό επίπεδο δεν έχομε καμιά άλλη χρήση πλην της επιφωνηματικής. Αυτό όμως που έχει ιδιαίτερη σημασία και αξία είναι η *ξεχωριστή κατηγοριοποίηση της επιφωνηματικής σημασίας μέσα στο λήμμα,* οσάκις αυτή μαρτυρείται. Ο λεξικογράφος πρέπει να παραθέσει όλες τις σημασίες με τα παραδείγματά τους, οφείλει όμως να επεξεργαστεί ιδιαιτέρως τους τύπους εκείνους ή τις φράσεις που έχουν επιφωνηματική σημασία και χρήση.

Το γεγονός ότι δεν υπάρχουν πολλές συνθετικές εργασίες που να αντιμετωπίζουν το σύνθετο αυτό γλωσσικό φαινόμενο από όλες τις πλευρές της σημασίας και λειτουργίας του θα αποτελέσει επί πολύ ακόμη εμπόδιο στον τρόπο μελέτης και λεξικογραφικής περιγραφής των επιφωνημάτων.

Έχουν διατυπωθεί πολλές θεωρητικές απόψεις που κάθε μια από την πλευρά της και την οπτική της δίνει μια απάντηση για το τι είναι τα επιφωνήματα. Πολλές από τις απόψεις αυτές ισχύουν, άλλες είναι υπό συζήτηση, κάποιες άλλες έχουν απορριφθεί. Για παράδειγμα μέχρι σήμερα κυριαρχεί η

γενική αντίληψη ότι τα επιφωνήματα φέρουν μόνο βιωματική / συγκινησιακή σημασία. Είναι μια άποψη που επανεξετάζεται κάτω από το πρίσμα πλέον «της χρήσης» των επιφωνημάτων και σε συσχετισμό πάντοτε με το ευρύτερο γλωσσικό και καταστασιακό περιβάλλον. Σημειώνουμε επίσης τη γενική αντίληψη η οποία αποκλείει από το γλωσσικό «σύστημα» τα επιφωνήματα, επειδή άλλοτε ακολουθούν και άλλοτε όχι τους δομικούς κανόνες του.

Τα προβλήματα με τα επιφωνήματα ξεκίνησαν από τότε που οι γραμματικοί προσπάθησαν να διατυπώσουν κανόνες γραμματικούς γι' αυτά και απορειράθηκαν να τα εντάξουν στο όλο γραμματικό οικοδόμημα.

Οι αρχαίοι έλληνες γραμματικοί πρώτοι αντιμετώπισαν το θέμα του προσδιορισμού των επιφωνημάτων, που όπως φαίνεται δεν τα θεώρησαν ως ιδιαίτερο μέρος του λόγου. Αφήνουν να διαφανεί ότι «καθ' υποχώρηση» τα εντάσσουν στα επιρρήματα. Αναφέρομαι στον Απολλώνιο Δύσκολο που λέει: *καί αἱ ἐπιφωνήσεις οὐδέν ἄλλον εἰσίν ἤ ἐπιρρήματα τῶν ρημάτων (οὐκ) ἐπιγιγνομένων*. Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, τα επιφωνήματα δεν είναι το δέκατο μέρος του λόγου ούτε στη Γραμματική του Σοφιανού, αλλά τμήμα του όγδοου μέρους των επιρρημάτων. (Σοφιανού, *Γραμματική της κοινής των Ελλήνων γλώσσης*, σσ. 80-83).

Μέσα σ' αυτή την κατάταξη των επιρρημάτων που κάνει ο Σοφιανός αναζητήσαμε τα επιφωνήματα. Αναγνωρίσαμε ως επιφωνήματα τα επιρρήματα ευχής: *άμποτε, είθε, μακάρι,* τα σχετλιαστικά επιρρήματα *ωχ, ώχου, ω λέλε, ώοιμε, ώχουσου, αιλήμονον* τα θαυμαστικά *αχ, αχ, α α* τα αποδιωκτικά, *σίττο, έξω, φύγε, σίο, τάτι, ξίο* τα ευφραντικά, *είχι, είχιτα*, τα εκπλήξεως *α, πώς*, τα θειασμού, *ω καλά, αχά*, τα κλητικά *ω, κούτζι-κούτζι, ψι-ψι, πίλο-πίλο, ψίκο, νά-νά.*

Η παρουσία ιδιωματικών επιφωνημάτων μέσα στα επιρρήματα της Γραμματικής αυτής πρέπει να συσχετιστεί με το σκοπό της συγγραφής της. Εντούτοις θα πρέπει να παρατηρήσω ότι όλα σχεδόν είναι επιφωνήματα της ομιλούμενης και όχι της λογίας. Αν ο Σοφιανός περιοριζόταν στα λόγια επιφωνήματα, πολύ λίγα θα μπορούσε να μας παραθέσει.

Φαίνεται ότι η καθαρεύουσα, ως μορφή επίσημη της ομιλούμενης, δεν ήταν δυνατόν να δώσει λειτουργικά από την πλευρά της χρήσης επιφωνήματα. Αντίθετα, η γλώσσα της καθημερινής επικοινωνίας και οι διάλεκτοι έχουν αναπτύξει τα επιφωνήματα τόσο πολύ, ώστε ο ερευνητής να βρίσκεται μπροστά σε δυσεπίλυτα προβλήματα οργάνωσης του εκτεταμένου υλικού.

Στις νεότερες γραμματικές και τα συντακτικά της νεοελληνικής αρχίζει να διαγράφεται μια διαφορετική αντιμετώπιση, περισσότερο γλωσσολογική, των επιφωνημάτων. Δε θα αναφέρω ούτε θα σχολιάσω τις απόψεις των συγγραφέων των νεοελληνικών γραμματικών εδώ. Σκοπεύω να ασχοληθώ εκτενέστερα με τα επιφωνήματα της νεοελληνικής και των νεοελληνικών διαλέκτων και να παρουσιάσω μαζί με τις θεωρητικές διαστάσεις του θέματος και πιο πλούσιο υλικό.

Γενικά όμως και εδώ θα πρέπει να πω ότι από τις θεωρητικές απόψεις που αναφέρονται σε όλες τις Γραμματικές δύο πράγματα γίνονται εύκολα κατανοητά: πρώτον ότι η ένταξη των επιφωνημάτων στα επιρρήματα δεν ανταποκρίνεται απολύτως στις λειτουργίες που αυτά επιτελούν μέσα στο λόγο, ούτε είναι δυνατόν ένα επίρρημα να επωμιστεί τη σημασιολογική αξία ενός επιφωνήματος χωρίς τις παραγλωσσικές και εξωγλωσσικές παραμέτρους, και δεύτερον ότι για ουσιαστικότερη μελέτη των επιφωνημάτων είναι απαραίτητο να προσδιορίσουμε τα χαρακτηριστικά εκείνα που τα διαφοροποιούν από τις άλλες λέξεις της γλώσσας.

Αυτό το οποίο έχει πλέον έχει γίνει αποδεκτό σε νεώτερες μελέτες σχετικά με τα επιφωνήματα –βλ. το άρθρο του Μ. Σετάτου, «Οι αναφωνήσεις στην κοινή νεοελληνική» στο περιοδικό *Ελληνικά* τομ. 43 (1993) σσ. 389-401–, αλλά και σε νεότερες γραμματικές –βλ. τη Νεοελληνική Γραμματική του Αγ. Τσοπανάκη, Θεσσαλονίκη 1994–, είναι η διάκριση μεταξύ επιφωνημάτων, αναφωνήσεων και ονοματοποιιών.

Η διάκριση αυτή είναι αναγκαία γιατί αλληλοεμπλέκονται τρία διαφορετικά γλωσσικά φαινόμενα που έχουν ομοιότητες, αλλά και ιδιαιτερότητες στη «χρήση» και που πολλές φορές προκαλούν σύγχυση στην έρευνα για τα επιφωνήματα.

Οι κατευθύνσεις των μελετητών για τα επιφωνήματα είναι: α) η κατεύθυνση των Γραμματικών που αναγκάζονται να υπακούσουν στην παραδοσιακή διάταξη των μερών του λόγου και να τα παραθέσουν μέσα στο «κανονιστικό σύστημα» της Γραμματικής τους και β) η κατεύθυνση των γλωσσολόγων, που έχουν επιχειρήσει βαθύτερες τομές στη μελέτη των επιφωνημάτων, χωρίς φυσικά να απορρίπτουν τις παλιότερες γενικότητες που θεωρούσαν τη «βιωματική σημασία των επιφωνημάτων» ή την «ανεξαρτησία τους από τα συμφραζόμενα» αναμφισβήτητα χαρακτηριστικά τους.

Μπορούμε να πούμε ότι οι νεώτερες μελέτες για τα επιφωνήματα στηρίζο-

νται στο βασικό πλέον για όλους αξίωμα που θεωρεί ότι τα επιφωνήματα από μόνα τους «μεταφέρουν μια πλήρη γλωσσική πράξη». Δηλαδή ένα επιφώνημα μπορεί να αντικατασταθεί από μια φράση ολόκληρη που έχει μεγαλύτερη έκταση και συντακτική δομή, αλλά ουσιαστικά ως μέσον επικοινωνίας δηλώνει τα ίδια ακριβώς πράγματα. Στην πραγματικότητα το επιφώνημα «εκφράζει» ό,τι ο αρθρωμένος λόγος «περιγράφει».

Η σημασιο-συντακτική ανεξαρτησία του επιφωνήματος νομίζω ότι είναι αρκετή να μας πείσει ότι το επιφώνημα μπορεί να αποτελέσει ιδιαίτερο μέρος του λόγου για το τυπικό φυσικά μιας γραμματικής, συγχρόνως δε να γίνει το απαραίτητο κριτήριο διάκρισης αναφωνήσεων/επιφωνημάτων, επιφωνημάτων/ηχοποίητων λέξεων, ηχοποίητων λέξεων/αναφωνήσεων.

Κατά τη «χρήση» δηλ. στην επικοινωνιακή πράξη τα επιφωνήματα με την παρουσία του επιτονισμού και άλλων παραγλωσσικών και εξωγλωσσικών στοιχείων μεταβάλλονται σε αναφωνήσεις.

Ο μελετητής μόνο αν γνωρίζει όλη την πληροφορία και κυρίως αν γνωρίζει τους σκοπούς των παραγόντων της επικοινωνίας (του πομπού και του δέκτη) θα μπορέσει να εντάξει την ίδια ακουστική εικόνα στα επιφωνήματα ή στις αναφωνήσεις.

Αν λοιπόν δεχόμαστε τα επιφωνήματα ως «μικρά συστήματα επικοινωνίας» όχι μόνο «συγκινησιακής», αλλά πιθανόν και «αναφορικής» σημασίας, τότε οι μελέτες για τα επιφωνήματα θα πρέπει να προσανατολιστούν σε μια νεότερη γλωσσολογική αντίληψη που θα ερευνήσει αφενός το ρόλο τους στη διπλή λειτουργία της γλώσσας επικοινωνία/έκφραση, αφετέρου θα δώσει τη δυνατότητα να διακρίνουμε τη διαφορετική «χρήση» και «σημασία» των επιφωνημάτων στον προφορικό και γραπτό λόγο.

Τα θεωρητικά προβλήματα του θέματος δε θα με απασχολήσουν περισσότερο εδώ. Στη γενικότερη παρουσίαση των διαλεκτικών επιφωνημάτων θα παραθέσω αναλυτικά περισσότερους προβληματισμούς και απόψεις σχετικές.

Μια γενική όμως διάκριση μεταξύ επιφωνημάτων και αναφωνήσεων κρίνεται αναγκαία.

Τα επιφωνήματα (interjections) δηλώνουν συμμετοχή του πομπού στη γνώμη που έχει διατυπώσει ο δέκτης. Όχι σπάνια η συμμετοχή είναι προσποιητή γιατί πίσω από το επιφώνημα κρύβεται ένας σκοπός, που στοχεύει σε κάποιο επιθυμητό αποτέλεσμα, το οποίο επιδιώκεται με την πρόκληση έντονων συναισθηματικών και ψυχολογικών αντιδράσεων.

Οι θέσεις των επιφωνημάτων μέσα στη δομή της φράσης μπορεί να είναι

στην αρχή, στη μέση ή στο τέλος.

Οι αναφωνήσεις (exclamations) είναι μεταμορφωμένες με τη βοήθεια του επιτονισμού της έντασης και χροιάς της φωνής, προτάσεις κρίσεως, επιβεβαιωτικές, προστακτικές, που εκφράζουν συναισθήματα. Τις διακρίνει σημασιοσυντακτική ασάφεια.

Γενικά και χωρίς να επεκταθούμε σε λεπτομερή ανάλυση του θέματος, αποδεχόμαστε τα εξής: α) Επιφωνήματα, μέσα σ' αυτά και οι αναφωνήσεις, είναι ιδιαίτερο μέρος του λόγου, β) οι αναφωνήσεις είναι μια σημασιολογική χρήση με τη συναισθηματική συμμετοχή του ομιλητή, που μπορεί να μεταβάλλει κάθε εκφώνημα σε αναφώνηση, γ) η ονοματοποιία είναι τρόπος παραγωγής λέξεων που ανάλογα με τη μορφή ή τη χρήση τους θα πρέπει να παίρνουν τη θέση τους μέσα στο σύστημα της γλώσσας.

Στη σύντομη θεώρηση «των επιφωνημάτων της κρητικής διαλέκτου» θα πρέπει να επιμείνω στα στοιχεία εκείνα που θα δείξουν όλα αυτά τα προβλήματα που παραπάνω αναφέραμε.

Για την αντιμετώπιση των προβλημάτων και ερωτημάτων είναι απαραίτητο να έχει κανείς στα χέρια το υλικό, ένα μικρό σώμα πάνω στο οποίο θα εργαστεί.

Από φωνητική και μορφολογική άποψη φαίνεται ότι τα επιφωνήματα στις διαλέκτους χωρίζονται σε δύο ομάδες: **1) τα επιφωνήματα που είναι ίδια με αυτά της κοινής νεοελληνικής** π.χ. *α, αχ, ωχ,* ή με διαφορετική μορφή, εκτεταμένοι τύποι κ.λπ. *ώφου άχι*, οι οποίοι παρουσιάζουν φωνητικό και ετυμολογικό ενδιαφέρον από πολλές πλευρές. Και για τα επιφωνήματα κάθε φωνητική ή μορφολογική μεταβολή έχει αντιστοίχως και σημασιολογική αξία. Συμφύρσεις όπως π.χ. στην περίπτωση των δωδεκανησιακών ιδιωματικών τύπων του *αλλοίμονο, ωλλοίς* (Κάλυμνο, Κω και Ρόδο), *ωλλοί* (Κάλυμνο, Ρόδο), *ώλλοις* (Σύμη) και στον Όφι του Πόντου *ώλλ'* (σύμφυρση των επιφωνημάτων *ω* και *αλλοί*), *κρίμαστέ μου* (από την πολυλεκτική αναφώνηση *κρίμα(ς) Θεέ μου*), εκτεταμένοι τύποι όπως *άχι* (Εύβοια, Νίσυρος, Κρήτη, Τήλος και πολλές άλλες διαλεκτόφωνες περιοχές), *άγχου* (Κάλυμνος), *άχουτα* (Κύμη Ευβοίας), μετάθεση τόνου *αχού* (Άνδρος) και παρετυμολογίες μπροούν να μεταβάλλουν ή να κλιμακώσουν τη σημασιολογική ένταση του επιφωνήματος και **2) τα καθαρά ιδιωματικά**, που αποτελούν στοιχεία της διαλέκτου και μόνο, όπως π.χ. τα κρητικά επιφωνήματα *κακοδόπαθα, εμά, κοδό* κ.λπ.

Για το σημασιολογικό προσδιορισμό της δεύτερης ομάδας είναι απολύτως

απαραίτητη η γνώση των κοινωνιολογικών δεδομένων, τα οποία σε συνδυασμό με τις γλωσσικές διαλεκτικές πληροφορίες θα κάνουν πληρέστερη τη σημασιολογική προσέγγιση των επιφωνημάτων π.χ.: *κρίμαστέ μου! κακοδόπαθα! βάσανά μου! ω διάολε-διάολε! στο γερόδιάολο! ναι λωδά ή λωδά! Θωρείς bρε! ε μά! άνομά μου! κοδό! α α φχιού δωνε δά! μα το ναις! εγόιν μου εγόιν! ανε bιστές το Θεό! ναίσκε μαθώς! κιαμέ! κιαμείντα! ζάβαλε! μα τη φέδε μου! ώφου/ώφου-ώφου/ κι ώφου-ώφου, όι τάξε! όι να σου πω! άνομα τη σόρτε σου! κουρέματά σου! θα πεις; ντιπιδούς; ως διάσκατσε! ω καημέχαρη-ε-ο! μνήστητί μου ή μήστητί μου! χαρώ το! Θε μου ξεμήστευε! ψόματα! πάρα!* (με τονισμένη σχεδόν ερωτηματικά την πρώτη συλλαβή σημαίνει όχι), *Ε, Θέ μου, δεσπότη μου και Τίμιε σταυρέ μου! αλλοίμονος* (με αντωνυμία συνηθέστατα στην Κρήτη, *μου σου,. τωνε)* ή *αϊλλοίμονο* ή *αλλοίσμονο (ς),* και ως πολυλεκτική φράση *αλλοίμονος-απάνω μου* στην Κίσαμο κ.λπ. Από τα λίγα παραδείγματα που παραθέσαμε φαίνεται ότι λόγιες εκκλησιαστικές φράσεις έχουν δώσει αρκετά επιφωνήματα.

Για τη σημασιολογική ανάλυση των επιφωνημάτων αυτών είναι απαραίτητη η γνώση των κοινωνιολογικών δεδομένων, η καταγραφή πολλών περιπτώσεων χρήσης τους και κυρίως είναι απαραίτητη η περιγραφή των καταστάσεων, μέσα στις οποίες αυτά εντάσσονται στον προφορικό λόγο για να δηλώσουν μια γλωσσική πράξη.

Για την κρητική διάλεκτο η μόνη οργανωμένη παράθεση επιφωνημάτων, που μελετώνται και από την πλευρά της γραμματικής είναι αυτή που ευρίσκεται στο «Περί του γλωσσικού ιδιώματος της Κρήτης», τόμος Α', του Γ. Πάγκαλου, σελ. 382 και εξής:

Οι κατηγορίες των επιφωνημάτων, που κατά την άποψη του συγγραφέα, είναι δώδεκα, δεν ορίζονται με κριτήρια μορφολογικά ή συντακτικά ή πραγματιστικά ή σημασιολογικά, αλλά με κάποια κριτήρια «χρήσης» που γνωρίζει ο συγγραφέας και που συνήθως αντανακλούν τις αντιλήψεις των μέχρι τότε σχετικών αναφορών στα επιφωνήματα και κυρίως της «Νεοελληνικής σύνταξης» του Α. Τζάρτζανου. Χαρακτηρίζει ο Πάγκαλος τα επιφωνήματα της κρητικής διαλέκτου ως σχετλιαστικά, κλητικά, αηδίας ή αποστροφής, επαινετικά (θειαστικά), παρακελευσματικά, εκπληκτικά, γελαστικά, ηχοποιητικά, αποδιωκτικο-αρατικά, δεικτικο-πλησιαστικά, εμπαικτικά και κρυφοπροσκλητικά.

Για την κατάταξη αυτή θα πρέπει να πούμε ότι η ένταξή τους σε σημασιολογικές ενότητες είναι μεν πολύ σημαντική, όμως στόχος μας δεν είναι να

αναπτύξουμε μια πολύ πιο εκτεταμένη σημασιολογική κλίμακα επιφωνημάτων, χωρίς αυτά να τεκμηριώνονται από εξωγλωσσικές πληροφορίες και κυρίως χωρίς να αποδεκνύεται η σημασία τους από ευρύ συμφραζόμενο.

Η έλλειψη ευρύτερης πληροφορίας δημιουργεί ασάφειες ως προς τη σημασία των επιφωνημάτων. Ο συγγραφέας φαίνεται ότι δεν είχε κάνει σαφή διάκριση μεταξύ επιφωνημάτων και ονοματοποιίας, ούτε του ήταν δυνατόν να διακρίνει αν το ηχοποίητο *παφ, πουφ*, του παραδείγματός του *«Τον ήρχιξε 'ς τσι κατακεφαλιές και του 'χτύπα κατακέφαλα* ***παφ πουφ****, τούτηνέ σου δίδω και τούτηνέ σου χαρίζω και τον ήκαμε παστό στο ξύλο»* είναι επιφώνημα ή μία άλλη λέξη με λειτουργία ουσιαστικού π.χ. Όταν όμως προσπαθεί να ερμηνεύσει το διαλεκτικό παράδειγμα, καταλήγει να σημειώσει για το *παφ πουφ* ότι (υπονοείται: την ξυλεά, χτυπημαθεά). Σε ένα άλλο διαλεκτικό παράδειγμα από την Κρήτη *«Ετσά 'ναι 'φτος,* ***παφ πουφ*** (= αναβοσβήνει, οξύθυμος) *κ' ύστερα του περνά μονομιάς»* η ηχοποίητη λέξη είναι επίσης ένας λεξιλογικός όρος που μπορούμε να τον παραφράσουμε με ένα ουσιαστικό άκλιτο ή ένα επίθετο κ.λπ. και όχι επιφώνημα.

Γενικά σε όλα τα λεξικά δεν ακολουθείται ένας ενιαίος τρόπος αντιμετώπισης των επιφωνημάτων και οι διακρίσεις εξαρτώνται πάντοτε από την ιδιαίτερη γνώση του λεξικογράφου και από το πόσο σωστή και πλήρης είναι η πληροφορία που αυτός επεξεργάζεται.

Ένα ακόμη παράδειγμα από το Ι.Λ. το επιφώνημα ***βαχ***, που ετυμολογείται από το τουρκικό *vah*. Τα σημασιολογικά σχόλια λένε τα εξής: «εκφράζει σχετλιασμόν συνήθως εν συνεκφορά μετά του συνων. *αχ* και ακολουθεί η παρατήρηση ότι η σημασία είναι κοινή και στη συνέχεια παρατίθενται τα παραδείγματα: *Βαχ τον κακομοίρη, άδικα τον σκότωσαν! Βαχ τον άτυχο τι του έμελλε! Με το αχ και με το βαχ περνά τον καιρό του.* (τελεία εδώ και όχι θαυμαστικό). *Με το αχ και με το βαχ δεβάζω τα ημέρας -ι -μ'* (=διέρχομαι τις ημέρες μου) (Τραπεζούντα Πόντου). Αμέσως μετά ακολουθούν τα έμμετρα παραδείγματα:

Το αχ κρατώ για συντροφιά/το βαχ κρατώ για θάρρος
(Ήπειρος)
Το αχ είναι το κέρδος μου/το βαχ η πλερωμή μου
έχω τσαι το αλλοίμονο/ώστε να βγει η ψυχή μου
(Θήρα)
Το αχ και βαχμ' αρρώστησε/το ωχ θε να με φάγη

κι ο άδικός σου ο καημός 'σ τον Άδη θα με πάγη
(Ήπειρος)
Και με το αχ και με το βαχ/οι μέρες μου περνούνε,
κι άξαφνα πώς επέθανε/θα 'ρθούνε να σου πούνε
(Απύρανθος Νάξου)
Το άχι μου, το βάχι μου/τρομάρα να σου δώση,
που μ' έκαμες και πορπατώ/στο χόσμο δίχως γνώσι
(Κρήτη)

Τα παραδείγματα είναι πολύ κατατοπιστικά όσον αφορά στη χρήση του *βαχ*, αλλά και του συνώνυμού του, όπως το χαρακτηρίζει ο λεξικογράφος, *αχ* ως ουσιαστικού. Υπάρχουν τα άρθρα που το συνοδεύουν, ακολουθούν οι συντακτικές συνδέσεις και οι συντακτικές λειτουργίες, που θα έπρεπε να ληφθούν υπόψη και να οργανωθεί μια δεύτερη σημασία εκτός από την επιφωνηματική, που να δείχνει τη χρήση και λειτουργία του επιφωνήματος και ως ουσιαστικού άκλιτου.

Το επόμενο παράδειγμα νομίζω ότι δείχνει πως θα ήταν σωστότερο να λεξικογραφηθεί ένα επιφώνημα που παρουσιάζει τα ίδια σημασιολογικά δεδομένα με το *βαχ*.

Στο λεξικό του Δημητράκου στο λήμμα ***πουφ*** αυτή η διάκριση, χωρίς να δηλώνεται με όρους, περιγράφεται ως διαφορετική σημασία και χρήση: *1)επιφώνημα δημοτικής εν χρήσει προς έκφρασιν ενοχλήσεως εκ δυσαρέστου οσμής και συνεκδοχικώς αποστροφής, αηδίας, 2) ενάρθρως ως ουσιαστικό άκλιτο οιονεί διαραγείσα πομφόλυξ, τίποτε, μηδέν: «τι βγήκε απ' όλη αυτή τη φασαρία; ένα πουφ.* Φρ. *πήγε στα πουφ* προς δήλωσιν αποτυχίας, ματαίας ενεργείας ή δαπάνης.

Με τα δύο παραδείγματα πιστεύω ότι γίνεται κατανοητό ότι δεν αρκεί η μορφολογία ή η φωνητική εικόνα για να έχουμε ένα επιφώνημα. Το επιφώνημα σημασιολογείται κυρίως κατά τη γλωσσική επικοινωνία γι' αυτό και η μελέτη του θα πρέπει να γίνεται μέσα σε ένα μεταγλωσσικό συμφραζόμενο που θα ερμηνεύει τα στοιχεία που απουσιάζουν και που θα συμπληρώνουν την εκτενή μορφή του λόγου που συμπυκνώνεται σε ένα επιφώνημα.

Για να αποφύγουμε όλες αυτές τις ολισθηρές περιπτώσεις νομίζω ότι πρέπει να πούμε ότι ονοματοποιία είναι μια λεκτική εικόνα που ανακαλεί το αντικείμενο ευθέως, δηλ. το ονομάζει με ηχητική μίμηση κάποιων ιδιαίτερων φυσικών χαρακτηριστικών του. Αν μερικές φορές συμβεί μια ονοματοποιία

να είναι επιφώνημα, όπως π.χ. στην περίπτωση του *ουφ* που μιμούμεθα την έντονη εκπνοή μας όταν είμαστε απογοητευμένοι, κουρασμένοι ή ενοχλημένοι, δε σημαίνει ότι όλες οι ονοματοποιίες είναι επιφωνήματα.

Φυσικά τα κρητικά επιφωνήματα δεν είναι από την πλευρά των εννοιολογικών αναγκών διαφορετικά από τα επιφωνήματα της κοινής. Μερικά από αυτά μπορεί να συνηθίζονται σε μια περιοχή όπως π.χ. το *εμά κοδό* που είναι χαρακτηριστικό του νομού Ηρακλείου και το *κρίμαστέ μου* της επαρχίας Κισάμου Χανίων. Οι διαφορές μορφής και σημασίας είναι μέσα στη φύση των επιφωνημάτων αφού σημασιολογούνται κυρίως στην προφορική επικοινωνία και εξαρτώνται περισσότερο από τα άλλα στοιχεία του λόγου και από εξωγλωσσικές παραμέτρους. Γι' αυτό δεν παραξενεύουν ούτε οι «ιδιολεκτικές επφιωνηματικές σημασίες», που στον προφορικό λόγο του κάθε ομιλητής μπορεί να χρησιμοποιεί.

Μορφολογική ιδιαιτερότητα των επιφωνημάτων της κρητικής διαλέκτου είναι η «τάση τους να συνεκφέρονται» δηλ. να γίνονται οι ομάδες λέξεων που χρησιμοποιούνται ολοφραστικές. Σημειώνω τα *λωδά, αλλοίμον(σ) απάνω μου, κριμαστέ μου, κακοδόπαθα, κιαμέ, κιαμείδα, στο γεοδοδιάολο, μήστητί μου, έχε ταμέδεσου,* που προήλθαν από τις πολυλεκτικές φράσεις *λέγω-δα, αλλοίμονο (ς) απάνω μου, κρίμα(ς) Θεέ μου, κακόν είναι το έπαθα, και αμέ, και αμέ είντα, εις το γέρο το(ν) διάβολο, μνήσθητί μου, έχε τα μέντε* (βενετ. mente=μυαλό) *σου.*

Τα παραδείγματα είναι ενδεικτικά και μόνο. Φαίνεται όμως ότι στη συνένωση αυτών των επιφωνήσεων συντελεί πολλές φορές και ο λόγιος χαρακτήρας ή η ξένη προέλευση μερικών από αυτών. Πιθανόν όμως και η σημασιολογική και συντακτική ανεξαρτησία των επιφωνημάτων να επηρεάζει ως γλωσσικό ένστικτο τη μορφολογική λεξικοποίηση των φράσεων.

Ως προς τη σημασία θα πρέπει αν πούμε ότι δεν είναι όλα τα επιφωνήματα «συγκινησιακού περιεχομένου». Εξίσου συχνά τα επιφωνήματα φέρουν και «αναφορική» σημασία, όπως π.χ. όταν μεταφέρουν μια πληροφορία που προέρχεται από εξωτερικά ερεθίσματα και όχι εσωτερικά του ομιλούντος υποκειμένου, όπως π.χ. τα *ναι λωδά!* ή *λωδά!* που δηλώνουν την παραδοχή γεγονότος που βρίσκεται έξω από τον ομιλητή, από την οποία δεν προκύπτει «συγκινησιακή σημασία». *Είπε μου το, λωδά!* Ως προς την ετυμολογία από το *λέγω δα.*

Για παράδειγμα οι κλήσεις προς τα ζώα συνήθως δεν έχουν το συγκινη-

σιακό περιεχόμενο που προσδίδεται στα επιφωνήματα, π.χ. *έλα, κράτει, παραβολή, παρέστα* ή *πάρεστα* ή *πρέστα* ή *πρέστε, σε* (από την προστακτική του σείω), *στέ* (συγκεκομμένος τύπος του *στέκα*), *όμορφα, άδε, έλα τζο* (προφανώς από το *έλα ζώο/ζο/τζο*, γιατί λέγεται όταν σέρνομε από το σκοινί κάποιο ζώο) κ.λπ.

Συγκινησιακό είναι όμως το περιεχόμενο των κρητικών επιφωνήσεων *βάσανά μου! ώφου μάννα μου!* π.χ. *βάσανά δωνε των έρημω! είδα τωνέ φύλαγε η τύχη δωνε!* (η φράση ειπώθηκε σε μνημόσυνο για γονείς που είχαν χάσει το παιδί τους), ή *Ώφου μάννα μου και γιάδα μ' εγέννησες!*

Σε κάθε ένα επιφώνημα ένα μέρος της σημασίας του είναι παγιωμένο δηλ. σταθερό, για παράδειγμα αναφέρω το κοινό *αλλοίμονο*, κρητικό διαλεκτικό *αλλοίμονος* ή *αλλοίσμονος* που έχει σταθερή τη σχετλιαστική σημασία. Τη σταθερή σημασία του επιφωνήματος μπορούμε να την καταλάβουμε ως μέρος της σκέψης του ομιλητή και ως μέρος των συμβάντων.

– *Θα μου πάρεις, μπαμπά παγωτό;*

– *Αλλοίσμονος!* (=ειρωνικά, ναι το δίχως άλλο=όχι ειρωνικό, που ισοδυναμεί με χωρίς πιθανότητες περαιτέρω διεκδίκηση).

– *Όμορφή 'τανε bρε, η νύφη;*

– *Αλλοίσμονος!* (=όχι, δεν ήταν όμορφη). Συνώνυμη σημασία με τον ίδιο επιτονισμό αποκτά και το *κιαμέ!*

Πέρα όμως από τη σταθερή σημασία με τη χρήση προσκτώνται και άλλες σημασίες. Στην περίπτωση που τα επιφωνήματα εκφωνούνται χωρίς παρακάτω συμφραζόμενα είναι φανερό ότι η πληροφορία τους περιορίζεται στη γνώμη του ομιλητή, σ' αυτό που έχει στο μυαλό του – *Αλλοίμονος -απάνω μου, τση κακομοίρας!* χωρίς αναφορές σε εξωτερικά στοιχεία. Όταν επεκτείνονται τα συμφραζόμενα, τότε η επιφωνηματική σημασία κοινοποιεί κάποια από τις άπειρες πληροφορίες του εξωτερικού κόσμου, και τη σκέψη που επιθυμεί να κοινοποιήσει ο ομιλών, π.χ. *–Αλλοίμονος –απάνωμου, τσηκακομοίρας!* (=αλλοίμονο σε μένα την κακόμοιρη) *ελύσανε απού τη δεματαρά τα έχνη και εταΐσανε του Κούμπρη* (επώνυμο συγκεκομμένο *Κουμπράκης*) *τα μουρέλα!* Το πρώτο μέρος της επιφώνησης είναι η κοινοποίηση της σκέψης της ομιλήτριας, που έχει σκοπό να κάνει γνωστό ότι την αναμένουν δεινά. Το δεύτερο μέρος αναφέρεται στο συμβάν, το εξωτερικό γεγονός. Αν τρίτο πρόσωπο ακούσει το πρώτο μόνο μέρος αντιλαμβάνεται τη σημασία όχι όμως και το αντικείμενο που προκάλεσε την επιφώνηση.

Το πόσο ενδιαφέρον είναι το θέμα των επιφωνημάτων αλλά και πόσο περίπλοκο θα φανεί στην ανάλυση του επιφωνήματος **ώφου** της κρητικής διαλέκτου, που στην κοινή έχει τη μορφή *ωχ* ή *ώχου*.

1) *Ώφου, Παναγίαμου!* (Η επίκληση του θείου είναι πολύ παραγωγική ομάδα επιφωνημάτων με πολυάριθμες παραλλαγές, που εκτός από διαλεκτικές πολύ συχνά είναι και «ιδιόλεκτες». Ως προς τη σημασία δηλώνεται φόβος, οργή, έκπληξη κ.ά.).
2) *Εμπήκανε οι Γερμανοί στο χωριό. - Ώφου!* (φόβος, αγανάκτηση).
3) *Ώφου ένας όφακας!* (φόβος).
4) *Ώφου μωρή καλές απού 'ναι οι κοπελιές!* (θαυμασμός, αναγνώριση).
5) *Ώφου η γι- ομορφάδα τζη!* (θαυμασμός, με ανάλογο επιτονισμό γίνεται αντίφραση και δηλώνει απόρριψη).
6) *Ώφου οι πόνοι μου!* (πόνος).
7) *Ώφου τα βάσανά μου!* (απελπισία).
8) *Ώφου μωρή παιδί μου και γιάντα δε μ' αφρουκάζεσαι!* (αγανάκτηση, με ιδιαίτερο επιτονισμό και παράκληση).
9) *Ώφου καλό μου, κ' είντα θα ν' απογενώ!* (αδυναμία, απελπισία).
10) *Ώφου τ' άτυχό μου!* (έσχατη δυστυχία).
11) *Ώφου μπρε, χάνομαι!* (σωματική αδυναμία, πόνος).
12) *Ο γέρο Αναγνώστης επόθανε. – Ώφου μωρέ, κ' ήτον' αγαπητερός άνθρωπος!* (λύπη).
13) *Ώφου-ώφου!* (συνήθως προς τον εαυτό μας αναφώνηση με πολλά αίτια που συμποσούνται στην έννοια της μεγάλης κούρασης σώματος, πνεύματος, ψυχής).
14) *Ώφου παιδί μου και πώς πορεύεσαι στα ξένα!* (θλίψη, νοσταλγία, απελπισία).
15) *Ώφου μα ν' αποθάνω θέλει!* (φόβος μεγάλος, απόγνωση).
16) *Εδά μας είπανε πώς εγιάειρεν ο σκύλος!* (ο Τούρκος). *Ώφου Πώλο, τη Μαρία μου, ώφου το παιδί μου!* (απελπισία, μέγιστος φόβος, απόγνωση).
17) *Ώφου παιδί μου! Ώφου μοναχοκόρη μου! και γιάντα το 'καμες τουτονά* (απόγνωση).
18) *Ώφου-ώφου, Παναγία μου και Χριστέ μου!* (ότι και το 1).
19) *Ώφου-ώφου είντα πάθαμε κι είντα θα φας εδά Νικολή!* (αδιέξοδο, δυσκολία, στενοχώρια).
20) *Ερήνη, με το συμπάθιο, μα θέλω να σε ρωτήξω κατιτίς. Είπες να πάω στ' αλώνι άπλυτη κι ακατούρητη. Επειδής είναι τ' αλώνι αλάργο, να τα κάμω*

'κεια, απής πω τη γηθειά;

– Όσκες, να μη ντα κάμεις, μόνο να τα σφίγγεις ίσαμε να γιαείρεις στο σπίτι!

– Ώφου-ώφου, κακορίζικα! Κι άραγες ν' αποφτάξω θέλει γη... (μικρός φόβος με σχετική ειρωνεία).

21) *Ώφου κακόν οπού 'καμε, ώφου αδικιά που εγίνη* (Ερωτ. Β 702) (απελπισία).

22) *Ώφου κακό στην Αρετή την παραπονεμένη* (Ερωτ. Β 2379).

23) *Ώφου, με ποιαν απομονή τα θέλημα να δώσω και πώς να πιάση η χέρα μου το δε μπορώ να σώσω* (Ερωτ. Δ 337-8) (πίκρα, ψυχικός πόνος).

24) *Ώφου, ξενιτεμένε μου κι ας το 'θελες κατέχει* (Ερωτ. Ε 84) (φόβος και λύπη για το αναπάντεχο κακό που επέρχεται).

25) *Το ώφου μου θα σε φάει!* (ως ουσιαστικό).

26) *Το άχι και το ώφου* ή *Το ώφου και το άχι!* (σε συνεκφορά τα δύο επιφωνήματα και κατ' αντιστροφή με άρθρο ή χωρίς άρθρο).

1) Πρώτο σημείο γλωσσικού σχολιασμού είναι διαφορετική φωνητική εικόνα του κρητικού όπου τρέπει το *χ* σε *φ*. Η φωνητική μεταβολή δεν αποκλείεται να είναι επακόλουθο της σημασιολογικής συγγένειας με τα *αχ* και *ούφ*, ή και σύμφυρση.

2) Λείπει ο αναφωνητικός επιτονισμός –χαρακτηριστικό της προφορικής επικοινωνίας– που θα μας επιτρέψει να διακρίνουμε την αναφώνηση.

3) Είναι άκλιτο επιφώνημα, που όμως στην καθημερινή χρήση αποκτά μερικά χαρακτηριστικά κλιτού. Βλ. παραδείγματα 25 και 26, όπου τα επιφωνήματα γίνονται ουσιαστικά με την παρουσία του άρθρου και συντακτικά λειτουργούν ως υποκείμενα του ρήματος.

4) Σχεδόν πάντοτε συναντάται στην αρχή της πρότασης. Αυτό δε σημαίνει ότι η θέση του παραμένει πάντοτε αμετάβλητη.

5) Ως αναφώνηση μπορεί να εμφανίσει παραδειγματικές αλλαγές. *Ώφου μας, τω χακορίζικω! Ώφου τζη, τσ' άτυχης!* Θα πρέπει να παρατηρήσω ότι οι παραδειγματικές αλλαγές με την αντικατάσταση της αντωνυμίας *μου, σου, τώνε, ντως* κ.λπ. είναι πολύ εκτεταμένη στις κρητικές αναφωνήσεις και τις καθιστά εμφατικότερες.

6) Το επιφώνημα εμφανίζει εκτεταμένη κλίμακα πραγματώσεων με πολλές σημασίες και λειτουργίες.

i) Η «παγιωμένη σχετλιαστική σημασία» της αναφώνησης δε χρειάζεται την παρουσία των συμφραζομένων για να αποκωδικοποιηθεί, είναι ανεξάρτητη και ο σκοπός της εκφώνησής της είναι να κρατήσει την προσοχή του ακροατή προς αυτό που θα ακολουθήσει.

ii) Δείχνουν τη συναισθηματική στάση του ομιλητή.

iii) Ως προς τις λειτουργίες διαπιστώνουμε: α) την *πληροφοριακή*, δήλωση αισθημάτων και συναισθημάτων, ή διηγηματική, β) *εκφραστική*, στενοχώρια, απελπισία, αποδοκιμασία, λύπη, φόβος, τρόμος, συμπάθεια, γ) *επαφής, φατική*, ως αρχή συνομιλίας στα παραδείγματα 9 και 11, δ) *ποιητική*, στα παραδείγματα από τον Ερωτόκριτο, ε) *μεταγλωσσική*, στα παραδείγματα 13 και 26, στ) *κοινωνικοπολιτιστική* στα απραδείγματα 12, 14, 16, 17.

Από σημειολογική άποψη το επιφώνημα συνοδεύεται και από άλλα σταθερά ή μη σημεία, όταν π.χ. συνοδεύει θρήνο ή μοιρολόι, όταν πρόκειται να αρχίσει κουτσομπολιό ή ανακοίνωση μυστικών πραγμάτων κ.λπ. Συνήθως τα άλλα σημειωτικά στοιχεία προηγούνται της εκφώνησης του επιφωνήματος. Αν συνεχίσουμε την παράθεση «χρήσεων», δηλ. παραδειγμάτων, θα δούμε να επαναλαμβάνονται οι ήδη αναφερθείσες χρήσεις, αλλά θα καταγράφαμε και άλλες. Για τις προθέσεις και τους σκοπούς των παραγόντων της επικοινωνίας θα παραθέσω επίσης μερικά παραδείγματα της κρητικής διαλέκτου με το επιφώνημα ε.

1) *Να σου πω, του κάνει άλλος, θωρείς τα τουτανέ τα καντήλια;*
   – Θωρώ τα.
   Ε, (=λοιπόν να σου εξηγήσω περί τίνος πρόκειται, αφού τα βλέπεις) *ετούτανά είναι όλω των αθρώπω του κόσμου. θωρείς τα σβητά;*
   – Θωρώ τα.
   – Ε, (=προεξαγγέλει αυτό που θα ακολουθήσει) *αυτά 'ναι των ετοιμόροπω...*
2) *–Έφερέ μου νερό το παιδάκι μου,* (=αφού είναι τόσο καλό και πρόθυμο).
   –Ε, που να 'ει την ευκή μου (= αφού είναι τόσο καλό και πρόθυμο, σημασία ευχετική).
3) *Ε,* (=Θεέ, επίκληση) *που να σού 'ρθει νταμπλάς!*
4) *Ε,* (=μακάρι να) *που να μη σε γέννουνα!*
5) *Ε,* (=έλα, επίκληση) *διά(ο)λε πάρε τηνε για δουλειά! Κάμε μου παιδί μου τη χάρη μια κι αμοναχή βολά. Έλα την Κυριακή. Κι ύστερα δε σου ξαναλέω αθιβολή και κάνε του λόγου σου και διάχνε ότι θωρείς σωστό και πρεπούμενο.*

6) *Ε,* (=το σκέφτηκε και αποφάσισε) *για να τση κάμει το χατίρι ο Χαραλάμπης μια και του το λεγε τόσονά γκαιρό και για να ξεφορτωθεί τη μουρμούρα τση με βαρά καρδιά μια κυριακάτικη ταχυνή ήπηρε την απόφαση, ύστερα από δάκρυα και παρακάλια τση μάνας του να τση κλουθήξει.*

Και στην περίπτωση του επιφωνήματος έ, φάνηκαν μερικές από τις προθέσεις των προσώπων που κάθε φορά διαλέγονται. Επειδή όμως δεν είναι δυνατή η μεταφορά των συνθηκών της προφορικής επικοινωνίας σε μελέτες επιφωνημάτων, θεωρώ ότι μικρές μόνο νύξεις έχω κάνει με αυτή τη γραφή. Το θέμα μένει πάντα γόνιμο για νέες προσεγγίσεις.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΕΤΡΟΥΛΑΚΗΣ

ΑΠΟ ΤΑ ΧΑΝΙΑ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ (1920-1940). ΕΙΚΟΝΕΣ ΟΠΩΣ ΤΙΣ ΕΙΔΑ ΚΑΙ ΤΙΣ ΕΖΗΣΑ

Ι. Οι συγκοινωνίες:

Η μόνη αστική γραμμή που εξυπηρετιόταν με αυτοκίνητα ήταν η γραμμή «Χανιά-Χαλέπα». Η διαδρομή ήταν: Πλατεία Αγοράς-Οδός Βενιζέλου-Πλατεία Βενιζέλου Χαλέπας. Η γραμμή Χανιά-Δικαστήρια εξυπηρετιόταν με τα «βιζαβί»-ιππήλατα με δυο άλογα.

Στη γραμμή Χανιά-Χαλέπα δε μεσολαβούσαν τα Δικαστήρια, ούτε ο Κατσαμπάς και το Μεϊντάνι. Πρέπει να σημειώσω πως την εποχή εκείνη ήταν άγνωστος ο όρος «λεωφορείο». Λέγαμε «θα πάω με το αυτοκίνητο». Ως αυτοκίνητα εννοούσαμε τα μεταφέροντα κόσμο με εισιτήριο και ταξί ή «κούρσες» τα ενοικιαζόμενα για ορισμένες διαδρομές. Ιδιωτικά αυτοκίνητα δεν υπήρχαν στα Χανιά του μεσοπολέμου. Τα μόνα Ι.Χ. αυτοκίνητα που κυκλοφορούσαν στα Χανιά ήταν το αυτοκίνητο του Ιταλού Προξένου, ενός πρώην αεροπόρου, που, για να μην ξεχνά φαίνεται το προηγούμενο επάγγελμά του, έτρεχε με μεγάλη ταχύτητα –δεν υπήρχε τροχαία τότε– στους δρόμους της μικρής μας πόλης, με εκκωφαντικό θόρυβο στις εξατμίσεις του. Υπηρεσιακά αυτοκίνητα είχαν επίσης οι διευθυντές της ΑΒΕΑ και της ΕΤΕΛ (Ελαιουργίας). Το μοναδικό με τη σημερινή έννοια ιδιωτικό αυτοκίνητο ήταν του γιατρού Τσεπέτη, που εξαιτίας της παλαιότητάς του συχνά έμενε στο δρόμο και ο γιατρός ζητούσε τη βοήθεια των Χανιωτών, που βρίσκονταν κοντά του, για «σπρώξιμο». Από τους άλλους γιατρούς μόνο ο Μελισσάς και ο Γεωργιουδάκης είχαν ιππήλατα αμάξια που οδηγούσαν οι ίδιοι, καθήμενοι στη θέση του επιβάτη. Οι άλλοι γιατροί πήγαιναν με τα πόδια, για να επισκεφθούν τους αρρώστους τους.

Ο όρος «λεωφορείο» χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά για τα αυτοκίνητα του Ερρίκου Συγγελάκη, που εκτελούσαν τη συγκοινωνία «Χανίων-Ρεθύμνης» στην αρχή και «Χανίων-Ρεθύμνης-Ηρακλείου» αργότερα.

Τα αυτοκίνητα που εκτελούσαν τη συγκοινωνία «Χανιά-Χαλέπας» ήταν συνήθως Φορντ ή Σεβρολέτ, τύπου του α' παγκοσμίου πολέμου, με μηχανές ταλαιπωρημένες, λάστιχα αδύνατα, καθίσματα στα πλάγια –ένας πάγκος δεξιά και ένας αριστερά– έτσι που οι επιβάτες κοίταζαν ο ένας τον άλλο –θέσεις καθημένων 13 έγραφε η πινακίδα πάνω από το κάθισμα του

«σωφέρ»– έτσι λέγαμε τότε τον οδηγό –όρθιοι δεν υπήρχαν, ούτε μπορούσε να σταθεί όρθιος άνθρωπος, γιατί η σκεπή ήταν πολύ χαμηλή. Επιγραφές, όπως «απαγορεύεται το καπνίζειν» και «απαγορεύεται το πτύειν», ήταν τοποθετημένες μπροστά για να διαβάζονται από τους επιβάτες.

Δρομολόγια κανονικά δεν υπήρχαν. Το «λεωφορείο» θα έφευγε όταν γέμιζε. Τότε ο οδηγός που ήταν συγχρόνως και ιδιοκτήτης γύριζε και μάζευε τα χρήματα –συνήθως μια δραχμή κατ' άτομο. Τέλος κάθιζε στο τιμόνι και κάποιος με τη μανιβέλα προσπαθούσε να βάλει μπροστά τη μηχανή. Η μηχανή το χειμώνα αρνιόταν να λειτουργήσει και τότε έπρεπε να βγουν μερικά μπουζιά να ζεσταθούν με φωτιά και να γίνει καινούργια προσπάθεια. Τελικά η μηχανή λειτουργούσε και το αυτοκίνητο άρχιζε σιγά-σιγά να κυλά στο χωμάτινο δρόμο. Σε κάποια ανηφόρα οι μηχανές, αρκετές φορές, διαμαρτύρονταν και τότε ο «σωφέρης» έδινε εντολή στους επιβάτες να κατέβουν για να σπρώξουν ή για να ελαφρώσουν το αυτοκίνητο. Τελικά το αυτοκίνητο έφτανε στο τέρμα και οι ταλαιπωρημένοι επιβάτες πήγαιναν στις δουλειές τους ή στα σπίτια τους. Η αφετηρία ήταν νότια της Αγοράς και το τέρμα η πλατεία Βενιζέλου στη Χαλέπα.

Επειδή τα «λεωφορεία» δεν ήταν οργανωμένα, κάθε ιδιοκτήτης στεκόταν στην πλατεία και φώναζε «Φεύγει Χαλέπα» ή «Φεύγει Χανιά» και αυτό για να τραβήξει επιβάτες και να συγκεντρώσει το μαγικό αριθμό 13 και να ξεκινήσει. Αντίπραξη στα «λεωφορεία» έκαναν τα βιζαβί. Με ένα κουβούκλι σχήματος κύβου και καθίσματα για τέσσερις επιβάτες, ιππήλατα – με δυο άλογα– έκαναν τη συγκοινωνία «Χανιά-Δικαστήρια». Εδώ δεν υπήρχε συναγωνισμός με τα «λεωφορεία». Καμιά φορά όμως ο βιζαβιέρης άλλαζε πρόγραμμα και φώναζε «φεύγει Χαλέπα». Τότε άρχιζαν οι διαμαρτυρίες των «λεωφορειούχων». Αυτό δεν ήταν συνηθισμένο. Συνήθως οι βιζαβιέρηδες, που είχαν αφετηρία τη βορειοανατολική πλατεία της Αγοράς, φώναζαν «φεύγει Δικαστήρια». Στην ανατολική πλατεία της Αγοράς στάθμευαν τα αμάξια, τύπου λαντώ, με δυο άλογα. Αυτά νοικιάζονταν, αντί για ταξί, από ένα άτομο ή από μια οικογένεια. Τα αμάξια μπορούσαν να μεταφέρουν και τα ψώνια της ημέρας, χωρίς επιβάτες. Οι αμαξάδες γνώριζαν τις διευθύνσεις των σπιτιών των πελατών τους και μετέφεραν εγκαίρως τα πρωινά ψώνια δυνατότητα μεταφοράς των ειδών, που μόλις είχαν αγοράσει οι νοικοκυραίοι, πριν πάνε στις δουλειές τους (και εδώ σημειώνομε πως τα ψώνια τα έκαναν πάντα άνδρες. Σπανίως γυναίκα κατέβαινε για ψώνια) υπήρχε και με τα πρόθυμα –ξυπόλητα συνήθως– παιδιά, τους «τσιμπιλάδες», που με πελώρια τσιμπίλια περίμεναν στην πλατεία της Αγοράς για την πελατεία. Οι νεαροί βιο-

παλαιστές περίμεναν τους γνωστούς τους πελάτες, φορτώνονταν εγκαίρως τα τρόφιμα και τρέχοντας κατευθύνονταν στα σπίτια των εντολέων τους. Έπρεπε γρήγορα να γυρίσουν για άγρα νέου πελάτου.

Για το πότισμα των αλόγων των αμαξιών και των βιζαβί δούλευε για πολλά χρόνια ο γραφικός τύπος *Τοτής* με τη μάνα του. Κάθε αμάξι ή βιζαβί είχε κρεμασμένο στον άξονα των πίσω τροχών ένα μεγάλο «σιγκλί» (μετάλλινο γουβά), που χρησίμευε για το πότισμα των αλόγων. Ο Τοτής με τη μάνα του έφερναν σε μεγάλους κουβάδες νερό από τη βρύση της αγοράς, το έβαζαν στους γουβάδες του αμαξιού και πότιζαν τα άλογα, κερδίζοντας ένα μικρό μεροκάματο. Για τις τροφές των αλόγων υπήρχε απέναντι από την αγορά, εκεί που βρίσκεται σήμερα το Μέγαρο Εθνικής Τραπέζης, το μαγαζί των αδελφών Γεωργίου και Ανδρέα Μανωλικάκη και όπου υπήρχε διαρκής παρακαταθήκη τροφών αλόγων. Δίπλα από το μαγαζί αυτό ήταν το καφενείο Κλώνου, όπου οι αμαξάδες και οι σωφερέοι, αλλά και περαστικοί έπιναν τον καφέ ή το ναργιλέ τους και έλυναν συγχρόνως τα προβλήματα της πόλης με τις θορυβώδεις συζητήσεις τους και τις αμπελοφιλοσοφίες τους. Για τους πιο απαιτητικούς υπήρχε δίπλα η μπιραρία LONDON BAR του Σαριδάκη, εκεί που τώρα βρίσκεται το ξενοδοχείο ΚΥΔΩΝ. Η μπίρα σερβιριζόταν σε μεγάλα ποτήρια. Το LONDON BAR γνώρισε μεγάλες δόξες. Ευρωπαίες αλλά και ελληνίδες «καλλιτέχνιδες» ψυχαγωγούσαν στις αρχές του αιώνα τους αξιωματικούς των συμμαχικών στόλων και αργότερα τους Χανιώτες. Εδώ έδρασε και η Μαντάμ Ορντάνς.

Τα «λεωφορεία» ήταν βαμμένα με φαντακτερά χρώματα, ανάλογα με το γούστο του ιδιοκτήτη τους. Κάθε «λεωφορείο» είχε και το όνομά του. Θυμούμαι μερικά: *«Ρεκόρ»* του Κουκουμάκη, η *«Αμφιθέα»* του Ζαχάρη Σκαλίδη, *«Αντωνία»* του Κοτσιφάκη, *«Δήμητρα»* του Μανούσου Συμβουλάκη. Οι οδηγοί και ιδιοκτήτες είχαν συνήθως τους βοηθούς τους. Έπρεπε κάποιος να γυρίζει τη μανιβέλα, για να πάρει μπροστά η μηχανή. Κάποιος έπρεπε επίσης να βοηθήσει για την αλλαγή του τροχού, το κόλλημα της σαμπρέλας, το φούσκωμα με την τρόμπα. Τακτικά έβλεπε κανείς στη διαδρομή Χανιά-Χαλέπα κάποιο σταματημένο «λεωφορείο» και το βοηθό με τον οδηγό να προσπαθούν να αλλάξουν λάστιχο, όταν υπήρχε ρεζέρβα, ή να κολλήσουν τη μοναδική σαμπρέλα και να τη φουσκώσουν με τη χειροκίνητη τρόμπα. Ο βοηθός επίσης καλούσε τους επιβάτες, με φωνές, «Φεύγει Χαλέπα», «Φεύγει Χανιά». Στη διάρκεια της διαδρομής ο βοηθός έδινε εντολή στον οδηγό να σταματήσει ή να φύγει με τις φωνές «Βάστα» ή «Τράβα». Στάσεις δεν υπήρ-

χαν. Κάθε επιβάτης σταματούσε το αυτοκίνητο για να κατέβει όποτε ήθελε, ή σταματούσε το διερχόμενο όχημα, όποτε ήθελε για να μπει. Ο βοηθός ειδοποιούσε σχετικώς κάθε φορά το σωφέρι. Ο βοηθός δεν έπαιρνε θέση μέσα στο όχημα. Στεκόταν όρθιος στα σκαλοπάτια της πίσω πόρτας και διακρινόταν για τις ακροβατικές του ικανότητες να κατεβαίνει ή να ανεβαίνει, ενώ το αυτοκίνητο ήταν εν κινήσει. Όταν ο ιδιοκτήτης οδηγός είχε εμπιστοσύνη στο βοηθό του, του ανέθετε την είσπραξη των εισιτηρίων. Τις περισσότερες φορές όμως, μια και δεν υπήρχαν μπλοκ εισιτηρίων, η είσπραξη γινόταν από τον ίδιο τον ιδιοκτήτη. Η αξία του εισιτηρίου Χανιά-Χαλέπα ήταν συνήθως μια δραχμή. Μια δραχμή ήταν και το εισιτήριο των βιζαβί για τα Δικαστήρια.

Ταξί υπήρχαν πολύ λίγα. Ήταν συνήθως τύπου FORD με πάνινη σκεπή, που μαζευόταν το καλοκαίρι, 5 ή 7 θέσεων. Υπήρχαν και ταξί με σταθερή στέγη. Αυτά συνήθως ανήκαν σε μικρές εταιρείες, που τα εκμεταλλεύονταν με πολύ λίγα όμως έσοδα, γι' αυτό και οι εταιρείες αυτές είχαν βραχύτατο βίο. Όταν τα ταξί δεν εύρισκαν αγώγια, έπαιρναν επιβάτες με εισιτήριο για Χαλέπα ή Δικαστήρια, ανταγωνιζόμενα τα «λεωφορεία» και τα βιζαβί.

Οι συγκοινωνίες με τα χωριά γίνονταν με ταλαιπωρημένα «λεωφορεία» που σταματούσαν αρκετές φορές, μέχρι να εκτελέσουν τις μακρινές, για την εποχή εκείνη, διαδρομές τους.

Οι χωρικοί όμως εξυπηρετούνταν περισσότερο με τις «σούστες», τα δίτροχα κάρα, που είχαν κάποιο «σουσπασιόν» και σύρονταν από ένα άλογο. Ο «σουστατζής» ήταν το πολυσυζητούμενο πρόσωπο σε κάθε χωριό, γιατί αυτός ήταν ο μόνος που μπορούσε να τους εξυπηρετήσει, όχι μόνο για τη μεταφορά τους στην πόλη, αλλά και για πολλές παραγγελίες, μια και δεν ήταν τόσο εύκολη η μετάβασή τους στη «χώρα». Πολλές ιστορίες έχουν γραφεί από τους λαογράφους συνδεόμενες με τους «σουστατζήδες», που πολλές φορές στη μεταφορά επιτόκων, εκτελούσαν και χρέη μαιευτήρα.

Οι μεταφορές φορτίων μέσα στην πόλη γίνονταν με τετράτροχα κάρα, που σύρονταν από ένα άλογο. Εξαιτίας της κακής κατάστασης των χωματοδρόμων η κίνηση των φορτωμένων κάρων ήταν πολλές φορές προβληματική, ιδίως στις ανηφοριές. Οι καραγωγείς ζητούσαν συχνά τη βοήθεια των διερχομένων, για να βοηθήσουν με το «σπρώξιμο» το κάρο. Οι φωνές και οι καμτσιές του καραγωγέα ακόμα και οι βλαστήμιες του δονούσαν την ατμόσφαιρα. Το καημένο το άλογο προσπαθούσε όσο μπορούσε. Τελικά κατόρθωνε να ξεκινήσει, άλλες φορές όμως εξαντλημένο έπεφτε κάτω. Τότε χρειαζόταν περισσότερη βοήθεια από περαστικούς ή από γειτόνους, για να σηκωθεί το ζώο και να προχωρήσει. Στο μεταξύ οι βλαστήμιες και τα μαστιγώματα συνεχίζονταν σε

μεγαλύτερο βαθμό. Το φαινόμενο αυτό ήταν συνηθισμένο σ' όλους τους ανηφορικούς δρόμους.

Τα αμάξια με τα δυο άλογα έδιναν ένα πολύ ευχάριστο χρώμα στην πόλη μας, σε αντίθεση με τις άλλες πόλεις της Κρήτης. Σ' αυτές –στο Ρέθυμνο και στο Ηράκλειο– δεν υπήρχαν αμάξια.

Οι αμαξάδες, φιλήσυχοι και καλόκαρδοι βιοπαλαιστές, γνώριζαν με τα ονόματά τους πολλούς κατοίκους, γι' αυτό, μόλις τους έβλεπαν να βγαίνουν από την αγορά, προχωρούσαν και τους καλούσαν για το αγώγι, που πρέπει να σημειώσομε πως δεν ήταν πολύ ακριβό. Μέχρι του Μπόλαρη ο ενοικιαστής πλήρωνε 5 δραχμές, ενώ μέχρι τη Χαλέπα 10 δραχμές. Για μια οικογένεια με 3-4 άτομα ήταν συμφερότερο το αμάξι από το αυτοκίνητο-«λεωφορείο». Τα ταξί ήταν ακριβότερα.

Για τα παιδιά τα αμάξια ήταν μέσο «δωρεάν» μεταφοράς, με την τεχνική της λαθραίας ανάβασης. Ο άξονας των πίσω τροχών ήταν μια καλή θέση για το λαθραίο επιβάτη. Ήταν πολύ συνηθισμένο να βλέπει κανείς ένα παιδί να κάθεται στον άξονα του τροχού και ν' απολαμβάνει τη «δωρεάν» μεταφορά, εν αγνοία βέβαια του αμαξά. Συχνά όμως άλλα παιδιά, που δεν είχαν την ευκαιρία να βρουν θέση, φάναζαν στον αμαξά «Βάρα πίσω». Ο αμαξάς καταλάβαινε πως κάποιος λαθραίος επιβάτης ήταν κρεμασμένος πίσω και με το μαστίγιό του προσπαθούσε να τον χτυπήσει για να τον διώξει. Τις περισσότερες φορές ο «τζαμπατζής» επιβάτης αναγκαζόταν να κατέβει, με κίνδυνο ακόμα και να κτυπήσει, γιατί τα κτυπήματα του μαστιγίου ήταν πολύ οδυνηρά.

Εδώ πρέπει να σημειώσομε πως οι Χανιώτες του μεσοπολέμου δε χρησιμοποιούσαν συχνά μέσα συγκοινωνίας για τις μετακινήσεις τους. Εξάλλου η πόλη δεν είχε μεγάλη έκταση. Αν εξαιρέσει κανείς τη Χαλέπα, όλες οι άλλες συνοικίες ήταν σε απόσταση λιγότερο από 20 λεπτών από την αγορά. Η διαδρομή με τα πόδια για τη Χαλέπα ήταν και είναι μισή ώρα. Αυτό δεν ήταν μεγάλο πρόβλημα. Ο κόσμος τότε ήξερε να βαδίζει. Οι μαθητές ιδιαίτερα, που ξεκινούσαν από τις μακρινές συνοικίες για τα Γυμνάσια Αρρένων και Θηλέων, την Εμπορική Σχολή και το Ανώτερο Παρθεναγωγείο, που βρίσκονταν στο κέντρο της πόλης, κατέβαιναν πάντοτε με τα πόδια και μάλιστα δυο φορές την ημέρα, μια και τα σχολεία λειτουργούσαν πρωί-απόγευμα, εκτός από τα απογεύματα της Τετάρτης και του Σαββάτου. Τη δραχμή, που ίσως να διέθεταν τα παιδιά, την ξόδευαν καλύτερα για ένα κουλούρι ή ένα γλυκό ταψιού, συνήθως σάμαλη, ή για να εξιλεώσουν τον «μπόγια», τον πανύψηλο παιδονόμο, που σαν βραχνάς τα συνόδευε, όπου κι αν κυκλοφορούσαν.

Οι συγκοινωνίες στην πόλη καλυτέρευσαν λίγο πριν την έκρηξη του πολέ-

μου, με τη δρομολόγηση δύο σύγχρονων λεωφορείων, που έφεραν από την Αμερική οι Τζοτζολάκης-Ροζάκης και Σία. Τα λεωφορεία αυτά ήταν για μας μια έκπληξη, μια και τα καθίσματά τους ήταν στραμμένα προς τα εμπρός, είχαν θέσεις ορθίων, είχαν την πολυτέλεια να έχουν ρολόγι δικό τους –αυτό μας είχε κάνει ιδιαίτερη εντύπωση– δε χρειάζονταν μανιβέλα για να πάρουν μπροστά, δε βρέχονταν οι επιβάτες από τις σταλαγματιές της στέγης στις βροχερές ημέρες, αλλά προπάντων έδιναν στους επιβάτες, εκτός από την άνεση και τη βεβαιότητα πως θα πάνε ασφαλώς στον προορισμό τους. Με την έκρηξη του πολέμου του 1940 τα λεωφορεία αυτά επιτάχθηκαν και μεταφέρθηκαν στο μέτωπο. Καταστράφηκαν κάπου στη Β. Ελλάδα ή στην Αλβανία. έτσι μείναμε πάλι με τα παλιά, που έκαμαν βέβαια κάποιες βελτιώσεις. Μερικά απ' αυτά δεν ξεκινούσαν πια με μανιβέλα.

Στη διάρκεια της γερμανικής κατοχής οι συγκοινωνίες στην πόλη ήταν πολύ περιορισμένες, εξαιτίας της έλλειψης καυσίμων, αλλά και αυτοκινήτων. Οι Χανιώτες κινούνταν συνήθως με τα πόδια, όπως και οι μαθητές. Πού και πού βρισκόταν κανένα εγκαταλελειμμένο αγγλικό ή γερμανικό στρατιωτικό αυτοκίνητο. Έπαιρνε ειδική άδεια, επισκευαζόταν κάπως και εκτελούσε από καιρού σε καιρό τη συγκοινωνία Χανιά-Χαλέπα.

Μετά την απελευθέρωση χρησιμοποιήθηκαν στρατιωτικά αυτοκίνητα, μετασχηματισμένα, όσο ήταν δυνατό, για την εξυπηρέτηση των αναγκών των Χανιωτών. Τότε για πρώτη φορά άλλαξε η διαδρομή Χανιά-Χαλέπα και γινόταν μέσω Δικαστηρίων-Μπόλαρη-Κατσαμπά-πλατείας Βενιζέλου-Χαλέπα.

Αργότερα με την ίδρυση των ΚΤΕΛ ήλθαν σύγχρονα λεωφορεία, η αφετηρία μεταφέρθηκε από τη νότια πλευρά της πλατείας της Αγοράς στο υπόστεγο που βρισκόταν ανατολικώς της πλατείας –σήμερα έχει κατεδαφισθεί– ορίσθηκαν δρομολόγια, στάσεις, κόβονταν εισιτήρια και επεκτάθηκαν οι διαδρομές στην αρχή μέχρι το Μεϊντάνι και τις εργατικές κατοικίες με επιστροφή από Αγία Φωτεινή, Ευαγγελίστρια, πλατεία Βενιζέλου, ή από Κατσαμπά, Αγία Μαγδαληνή, Αγ. Γεώργιο-Ευαγγελίστρια, πλατεία Βενιζέλου. Σήμερα η διαδρομή της Χαλέπας έχει επεκταθεί μέχρι Νεράιδα ή ΣΟΔΥ ή Πολυτεχνείο, με επιστροφή μέσω Ευαγγελίστριας, πλατείας Βενιζέλου, Δικαστηρίων, Αγοράς. Από νωρίς καθιερώθηκαν και άλλες διαδρομές· Αγ. Ιωάννη-Λενταριανά-Αγορά-Νέα Χώρα και Νέα Καταστήματα-παραλιακά θέρετρα. Επίσης υπάρχουν αστικές γραμμές με τα προάστια του κάμπου των Χανίων, τη Σούδα και τις Κορακιές-Κουνουπιδιανά.

Πριν τελειώσομε τα σχετικά με τις συγκοινωνίες στα Χανιά του μεσοπολέμου, πρέπει να σημειώσομε το γεγονός ότι οι δρόμοι τότε της πόλης ήταν όλοι

χωματόδρομοι και ο κόσμος υπέφερε από τη σκόνη. Ο Δήμος είχε αναλάβει να καταβρέχει τους κεντρικούς τουλάχιστον δρόμους το καλοκαίρι. Διέθετε έναν καταβρεκτήρα, που από καιρό σε καιρό, όταν δεν ήταν χαλασμένος, ανελάμβανε να δροσίσει τους Χανιώτες. Στις συνοικίες η έλευση του καταβρεκτήρα ήταν ένα πανηγύρι. Τα παιδιά φώναζαν «η καταβρεκτήρα» και έτρεχαν να παραταχθούν στο δρόμο, απ' όπου θα περνούσε το όχημα. Άφηναν τα γυμνά τους πόδια –όλα τα παιδιά πριν από τον πόλεμο μέχρι και την ηλικία των 15-16 χρόνων φορούσαμε κοντά παντελόνια– για να βραχούν. Ο οδηγός του καταβρεχτήρα, συμμετέχοντας στο πανηγύρι των παιδιών, γελώντας, δυνάμωνε την ένταση του νερού και κατάβρεχε τα παιδιά σ' όλο τους το σώμα. Αυτό ήταν ένα επιπλέον ευχάριστο γεγονός, μια και το καλοκαίρι ο καταιωνισμός ήταν καλοδεχούμενος.

Όταν ο καταβρεχτήρας ήταν χαλασμένος –και αυτό συνέβαινε συχνά εξαιτίας της παλαιότητάς του– τότε τον αντικαθιστούσε το κάρο. Ο Δήμος διέθετε μερικά κάρα, που τα έσερναν εύρωστα άλογα. Τα κάρα αυτά είχαν από ένα πελώριο βαρέλι. Ο καραγωγέας το γέμιζε από την παροχή νερού που βρισκόταν στη σημερινή οδό Δημοκρατίας, κοντά στη Στρατιωτική Λέσχη. Το νερό του βαρελιού με μια σαμπρέλα αυτοκινήτου συγκοινωνούσε με ένα οριζόντιο σωλήνα δύο ιντσών και μήκους, όσο το πλάτος του κάρου. Ο σωλήνας είχε μια σειρά από τρύπες. Στα δυο άκρα του ήταν κλειστός. Όταν λοιπόν το κάρο πήγαινε για κατάβρεγμα, ο καροτσιέρης έλυνε το σπάγο που κρατούσε κλειστή τη σαμπρέλα, το νερό έτρεχε προς το σωλήνα και από τις τρύπες έπεφτε στο σκονισμένο δρόμο. Το κάρο πήγαινε σιγά-σιγά, πρώτα στο δεξιό άκρο του δρόμου, ύστερα –στην επιστροφή– στα αριστερά και τελευταία στη μέση και έτσι ο δρόμος κατεβρεχόταν, ανεξάρτητα αν από την αρχή μέχρι το τέλος της διαδικασίας είχε μεσολαβήσει αρκετός χρόνος και η δεξιά πλευρά είχε πια στεγνώσει.

Πρέπει να σημειώσω πως πριν από τον πόλεμο δεν υπήρχε Πυροσβεστική Υπηρεσία στα Χανιά. Σε περίπτωση πυρκαγιάς κτυπούσε η καμπάνα της Τριμάρτυρης και έτρεχε ο κόσμος να βοηθήσει. Πρώτος κατέφθανε ο καταβρεχτήρας, που ανελάμβανε την υποχρέωση με τις ασθενικές του δυνάμεις να εκτοξεύσει νερό στο μέρος της φωτιάς. Μετά ή σχεδόν ταυτόχρονα κατέφθαναν και οι πρόσκοποι ή οι εργάτες του Δήμου με χειροκίνητες αντλίες. Οι πολίτες κουβαλούσαν νερό με «γκαζοτενεκέδες» πάσα-πάσα για να εφοδιάζουν την αντλία, ή για να ρίχνουν απ' ευθείας νερό. Καταλαβαίνετε πως τα αποτελέσματα της επέμβασης αυτής ήταν τις περισσότερες φορές πολύ φτωχά. Το σπίτι ή το μαγαζί συνήθως καιγόταν. Τουλάχιστο γλίτωναν τα γει-

τονικά κτίσματα. Στη μνήμη των παλιών Χανιωτών μένουν χαραγμένες οι τρομερές εικόνες καταστροφών από πυρκαγιές. Οι καμένοι φούρνοι και τα κατεστραμμένα εργοστάσια απέναντι από το Γυμνάσιο Αρρένων ήταν μια από τις μεγαλύτερες καταστροφές από πυρκαγιά.

Ο περίφημος καταβρεχτήρας, που προσέφερε και τις υπηρεσίες του για την κατάσβεση των πυρκαγιών, είχε συνδεθεί με την πόλη και τους κατοίκους της. Ήταν το σήμα κατατεθέν του Δήμου. Δεν ξέρω τι τέλος είχε το μοναδικό αυτό μηχανοκίνητο όχημα της Δημαρχίας.

2) Η ψυχαγωγία των Χανιωτών

Ο κινηματογράφος ήλθε στα Χανιά στη δεκαετία του 1920. Η πρώτη αίθουσα κινηματογράφου ήταν το *«Ιδαίον Άντρον»*, ο ναός δηλ. του Αγ. Φραγκίσκου, όπου στεγάζεται σήμερα το αρχαιολογικό μουσείο της πόλης μας. Οι ταινίες, ασπρόμαυρες και βουβές με ενδιάμεσους τίτλους, παρουσίαζαν αρκετά ενδιαφέροντα για την εποχή εκείνη έργα. Εκεί είδαμε για πρώτη φορά το Σαρλώ και διασκεδάζαμε με τις παράξενες κινήσεις και τα καμώματα του μεγάλου κωμικού. Πολύ αργότερα άνοιξαν οι αίθουσες των *ΟΛΥΜΠΙΩΝ* και του *ΠΑΝΘΕΟΥ*. Ήλθαν με τον καιρό και οι ομιλούσες ταινίες, στην αρχή βέβαια ασπρόμαυρες με υπότιτλους, που τις τοποθετούσε στην εικόνα με ειδικό χειριστήριο ο «χασάπης». Το επίθετο αυτό «χασάπης» ήταν η οργή διαμαρτυρίας των θεατών, όταν τα γράμματα αργούσαν να μπουν ή δε συγχρονίζονταν με το περιεχόμενο της ταινίας. Η κραυγή «γράμματα χασάπη» ήταν συνηθισμένη στις προβολές των ξένων ταινιών της εποχής εκείνης. Θερινοί κινηματογράφοι υπήρχαν στου *Μπόλαρη* και στον *Κήπο*.

Ο *Μπόλαρης* ήταν ο τόπος περιπάτου για τους Χανιώτες τα απογεύματα της Κυριακής και των μεγάλων εορτών. Άνδρες και γυναίκες, αγόρια και κορίτσια, έκαναν σε παρέες τη βόλτα τους από τα μπάνια (συμβολή οδών Μ. Κούνδουρου και Ελευθ. Βενιζέλου) μέχρι την πλατεία Δικαστηρίων, πάνω-κάτω. Ίσως και δέκα φορές γινόταν η διαδρομή από κάθε παρέα. Η τελετουργία αυτή του «πήγαινε και έλα» ήταν γνωστή ως «νυφοπάζαρο». Με βροχή (με τις ομπρέλες) ή με κρύο η πορεία πραγματοποιούνταν. Δεν υπήρχαν εμπόδια. Στου Μπόλαρη υπήρχαν αρκετά κέντρα, όπου πολλοί –ιδίως οι πιο μέγάλοι με τα μικρά παιδιά τους– έπαιρναν το γλυκό ή το παγωτό τους ή και το μεζέ τους στο σουβλατζίδικο του Κινέζου, που βρισκόταν στη βορειο-ανατολική γωνία Ελευθ. Βενιζέλου-Ηρώων Πολυτεχνείου, όπου σήμερα έχει κτισθεί πολυκατοικία. Στου Μπόλαρη συχνά παιάνιζε μουσική από τα παιδιά του ορφανοτροφείου ή από τη στρατιωτική μπάντα της V Μεραρχίας ή

από ιδιωτικά συγκροτήματα. Από καιρού σε καιρό εμφανίζονταν και τραγουδίστριες. Εκεί ακούγαμε τα καινούργια «σουξέ», όπως το «Κάτι με τραβά κοντά σου, δε γνωρίζω τι». Σε επισκέψεις ξένων στόλων στη Σούδα –για τις επισκέψεις αυτές θα κάμομε λόγο παρακάτω– είχαμε την ευκαιρία ν' ακούμε και κλασική μουσική από τη μπάντα των πλοίων που ναυλοχούσαν στο λιμάνι.

Το «νυφοπάζαρο» του Μπόλαρη ήταν η καλύτερη ψυχαγωγία για τον πολύ κόσμο της πόλης. Τα Σαββατόβραδα το «νυφοπάζαρο» –σε μικρότερη βέβαια έκταση– μεταφερόταν στο Σαντριβάνι. Εδώ έρχονταν συνήθως νέοι, γι' αυτό η πορεία «πάνω-κάτω» ήταν πιο δυναμική. Και στο Σαντριβάνι υπήρχαν μερικά ζαχαροπλαστεία, όπου μπορούσαν όσοι διέθεταν 3,50-5 δρχ. να πάρουν το γλυκό τους. Στην πλατεία υπήρχαν και μερικές ταβέρνες που προσέφεραν φτωχούς μεζέδες –όπως του Λαμπάκη– σαρδέλλα και ελιές. Στο ισόγειο του ξενοδοχείου ΠΛΑΖΑ υπήρχε εστιατόριο και πίσω στα στενά η ταβέρνα του Μανίτη. Στα τελευταία χρόνια, μετά τον πόλεμο στήθηκε το «Κοντοσούβλι». Το πλήθος των ταβερνών κατά μήκος της νότιας ακτής έγινε τα τελευταία χρόνια. Η μόνη ταβέρνα που υπήρχε σ' όλο το μήκος της ακτής ήταν το ΑΚΤΑΙΟ, κάτω από το σημερινό Ναυτικό Μουσείο.

Στις δεκαετίας 1920 και 1930 οι μόνοι ξένοι που έρχονταν στα Χανιά ήταν τα πληρώματα των ευρωπαϊκών πλοίων, γαλλικών, αγγλικών, γερμανικών, ιταλικών. Στις εξόδους τους οι ναύτες ξεχύνονταν στους δρόμους. Το LONDON BAR, που προσέφερε μπύρα, ήταν το σημείο συνάντησής τους. Αρκετοί απ' αυτούς νοίκιαζαν γαϊδούρια από τα χάνια του Καλέ Καπισί –σημερινή οδό Μουσούρων– και γύριζαν γαϊδουροκαβαλαρία την πόλη. Άλλοι επίσης νοίκιαζαν αμάξια, μια και τα γαϊδούρια δεν ήταν αρκετά για την ικανοποίηση της ζήτησης.

Συνήθως οι ναύτες έδιναν ποδοσφαιρικές συναντήσεις με τη μεικτή τοπική ομάδα. Η συνάντηση αυτή έδινε την ευκαιρία τους Χανιώτες φιλάθλους να παρακολουθήσουν ευρωπαϊκό ποδόσφαιρο. Βέβαια οι ξένοι δεν μπορούσαν να τρέξουν στο χωμάτινο γήπεδο του Πεδίου του Άρεως (σημερινού γυμναστηρίου). Έτσι οι δικοί μας παίκτες βρίσκονταν σε πλεονεκτικότερη θέση. Η νίκη βεβαίως δεν ήταν πάντοτε εξασφαλισμένη για τους Χανιώτες, αν και οι θεατές προσπαθούσαν με τις φωνές τους να τους ενδυναμώσουν. Οι ποδοσφαιρικές αυτές συναντήσεις με τους ξένους ήταν ένα πολύ ευχάριστο γεγονός για τους ποδοσφαιρόφιλους της πόλης.

Τόπος ψυχαγωγίας των Χανιωτών ήταν και ο Κήπος. Εκτός από το

θερινό κινηματογράφο, στον Κήπο λειτουργούσε το κέντρο του Χατζηδάκη. Ένα πολύ περιποιημένο καφενείο-ζαχαροπλαστείο-εστιατόριο. Τα πρωινά, όπως και σήμερα, αρκετοί έπαιρναν τον καφέ τους κάτω από τη σκιά των μεγάλων δένδρων το καλοκαίρι και μέσα στη μεγάλη σάλα το χειμώνα. Τα βράδια όμως του καλοκαιριού συγκεντρωνόταν πολύς κόσμος εξαιτίας της ορχήστρας εγχόρδων και πνευστών, που έπαιζε τα τελευταία τραγούδια. Καλλιτέχνες από την Αθήνα μας έφερναν τις καινούργιες μελωδίες. Εκεί πρώτη φορά είδαμε και το ακορντεόν. Μας φάνηκε παράξενο το όργανο αυτό και ρωτούσαμε τον καλλιτέχνη που το έπαιζε πού είναι τα μπάσα και πού οι νότες. Βέβαια η ομοιότητα των πλήκτρων με τα πλήκτρα του πιάνου μας έλυνε τις απορίες για τους τόνους και τα ημιτόνια, αλλά τα μπάσα του αριστερού χεριού ήταν κάτι το καινούργιο.

Με την ανέγερση του Ωδείου από την Έλενα Βενιζέλου η καλλιτεχνική ζωή της πόλης βελτιώθηκε αρκετά. Δόθηκαν αρκετές συναυλίες κλασικής μουσικής και οι τάξεις του Ωδείου εκπαίδευσαν τους πρώτους καλλιτέχνες του πιάνου και των άλλων μουσικών οργάνων.

Αίθουσες χορού δεν υπήρχαν στα Χανιά, σε αντίθεση με το Ηράκλειο, που στις εβδομάδες της Αποκριάς μετατρέπονταν σε χορευτικά κέντρα όλες οι αίθουσες κινηματογράφων. Τέτοιο πράγμα δε γινόταν στα Χανιά. Η αίθουσα του «Κινέζου», για την οποία μιλήσαμε, στου Μπόλαρη, μετατρεπόταν μόνο σε χορευτική αίθουσα ιδίως την Τσικνοπέμπτη, που γινόταν ο καθιερωμένος παιδικός χορός. Αποκριάτικοι χοροί βέβαια γίνονταν σε μικρές αίθουσες, χωρίς όμως να είναι δυνατό να γίνει σύγκριση με τη χορευτική κίνηση του Ηρακλείου.

Στις Απόκριες ο κόσμος διασκέδαζε με τα «μασκαράτα» και με την «καμήλα». Η «καμήλα» ήταν ένα κατασκεύασμα, που βρισκόταν στο κέντρο του ενδιαφέροντος των Χανιωτών, ιδίως των παιδιών, στις Κυριακές των Απόκρεω και την Καθαρά Δευτέρα. Στην πόλη υπήρχαν επαγγελματίες καμηλιέρηδες, που έφτιαχναν την «καμήλα» και γύριζαν τις συνοικίες μαζεύοντας χρήματα. Για την κατασκευή της καμήλας απαραίτητο ήταν ένα κρανίο αλόγου ή γαϊδάρου. Στο κρανίο αυτό η κάτω σιαγόνα στερεωνόταν με ένα μεντεσέ με το κυρίως κρανίο, κατά ένα τέτοιο τρόπο, ώστε να μπορεί ν' ανοιγοκλείνει με το τράβηγμα ενός σπάγκου. Το κρανίο τοποθετούνταν στην άκρη ενός ξύλου μήκους περίπου 1 ½ μέτρου. Το ξύλο αυτό μετασχηματίζοταν σε λαιμό της καμήλας. Συνέχεια με το «λαιμό» υπήρχε ένα κατασκεύασμα με τσέρκουλα βαρελιού. Το κατασκεύασμα αυτό σκεπαζόταν με λινάτσα και σχηματίζονταν το «σώμα» της «καμήλας». Μέσα έμπαιναν τρία

άτομα, που κρατούσαν με το κεφάλι τους το σώμα της καμήλας. Το ένα απ' αυτά κρατούσε το λαιμό με το κρανίο. Με τη βοήθεια του σπάγκου ανοιγόκλεινε τη σιαγόνα. Και τα τρία άτομα συντόνιζαν το βήμα τους και προχωρούσαν.

Η λινάτσα του «σώματος» στολιζόταν με ουρά, χρωματιστά πανιά και κορδέλλες, για να γινόταν το «ζώο» πιο φανταχτερό. Μπροστά από την «καμήλα» βάδιζε ένας με ντέφι και κρατούσε το χρόνο. Συγχρόνως έβγαζε άναρθρες κραυγές. Η «καμήλα» προχωρούσε αργά-αργά, ενώ ο χειριστής του σπάγκου ανοιγόκλεινε την αλογοκεφαλή. Την «καμήλα» ακολουθούσε η «μαρίδα» κάθε γειτονιάς με φωνές και τραγούδια. Τις εισπράξεις –με κουτιά– έκαναν 4-5 άτομα που περιέβαλλαν την πομπή.

Ημέρα γενικής ψυχαγωγίας ήταν η Καθαρά Δευτέρα. Χανιώτες απ' όλες τις συνοικίες ξεκινούσαν νωρίς για την Αγία Κυριακή. Η Αγία Κυριακή είναι μια τοποθεσία στη Χαλέπα, βόρεια της Ευαγγελίστριας, προς την παραλία. Η τοποθεσία ήταν γνωστή παλαιότερα ως «Βλυχάδια». Σήμερα όμως είναι γνωστή ως «Αγία Κυριακή» από το ομώνυνο εξωκκλήσι. Εδώ ήκμασε στα χρόνια της Βενετοκρατίας ένα αξιόλογο μοναστήρι. Τα ερείπια του καθολικού της Μονής βρίσκονται σήμερα εδώ, δυτικά του σημερινού εξωκκλησιού. Ο Νίκος Ψιλάκης, στο αξιόλογο βιβλίο του «Μοναστήρια και Ερημητήρια της Κρήτης» τόμος Β', γράφει για το Μοναστήρι της Αγίας Κυριακής (σελ. 305 κ.,ε): «Η τουρκική κατάκτηση των Χανίων κατά το 1645 στέρησε την Κρήτη από ένα σπουδαίο μνημείο της ορθόδοξης παράδοσης, ένα σεπτό χώρο λατρείας, που είχε διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη και την εξέλιξη του μοναχισμού στη μοναστηριακή περιοχή του Ακρωτηρίου. Βρισκόταν στην παραλιακή θέση Ταμπακαριά, όπως ονομάστηκε κατά τα νεότερα χρόνια η περιοχή Βλυχάδια των Χανίων, εκεί που σώζονται μόνον ερείπια και ο μικρός σπηλαιώδης ναός της Αγίας Κυριακής». Η ίδρυση της Μονής τοποθετείται γύρω στο 1510. Αποτέλεσε ένα βασικό μοναστικό πυρήνα, που κυριαρχούσε στα μοναστικά και θρησκευτικά πράγματα των Χανίων. Καταστράφηκε κατά την πολιορκία και κατάληψη των Χανίων από τους Τούρκους.

Στην περιοχή λοιπόν αυτή οι Χανιώτες του μεσοπολέμου διασκέδαζαν. Με τα σαρακοστιανά τους, το κρασί, τους χορούς και τα τραγούδια «άνοιγαν» τη σαρακοστή. Κοντά τους ήταν όλοι οι τύποι της πόλης. Κυριαρχούσε η Αμπλά, μια μαύρη απόγονος των μελαμψών «Χαλικούτηδων», των Βεγγαζίων απογόνων δούλων ή μεταναστών, που από τα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας και παλαιότερα κατοικούσαν ανατολικά της πόλης, στο Κουμ-Καπί

σε καλύβες και τενεκεδένιες παράγκες. Με την ανταλλαγή των πληθυσμών έφυγαν οι περισσότεροι χαλικούτηδες, έμειναν όμως μερικοί, ιδίως εκείνοι που είχαν γαλλική υπηκοότητα. Η Αμπλά ήταν μια από τις χαλικούτισσες που έμειναν. Αγαπούσε τα Χανιά και τους Χανιώτες. Πουλούσε τα ωραία αφράτα στραγάλια και τα παστέλια που τα έφθιανε μόνη της. Την πραμάτεια της είχε απλώσει σε ένα στρογγυλό πλεκτό, που το κρατούσε στο κεφάλι της, στις μετακινήσεις. Κάθε πελάτη τον καλωσόριζε με μια γλυκιά κουβέντα και ένα χαμόγελο. Μιλούσε σωστά ελληνικά και έτσι μπορούσε να διασκεδάζει το συνομιλητή της με κάποιο ανέκδοτο. Θυμούμαι ένα από τα πολλά. «Μια μέρα, είπε, πήγε σ' ένα χωριό. Οι χωρικοί την έβλεπαν ως φαινόμενο. Δεν πίστευαν λοιπόν πως το μαύρο χρώμα του δέρματός της ήταν φυσικό. Νόμιζαν πως είχε βαφεί, όπως συνήθιζαν να βάφονται οι χωρικοί στα μασκαράτα. Για να πιστοποιήσουν, λοιπόν, πως το χρώμα της Αμπλάς δεν ήταν φυσικό, έβρεχαν ένα πανί και έτριβαν το δέρμα της, για να δουν αν θα βγει ο μαύρος μπογιάς. Όταν είδαν πως κάτι τέτοιο δε συνέβη, πείστηκαν πως η αράπισσα ήταν πραγματικά μαύρη. Στα χωριά μας ήταν πολύ σπάνιο το θέαμα ενός μαύρου. Οι χωρικοί πέθαιναν χωρίς να δουν μαύρο. Η θέα ενός αράπη ήταν μέγα γεγονός. Αυτό πιστοποίησα τώρα τελευταία, όταν κάποιος υπερενενηκοντούτης, στη ροή των ενθυμήσεών του, μου τόνισε: «Είδα αράπη, έναν αμαξά», όταν ήμουνα 20 χρονών. Το γεγονός αυτό το θεώρησε πολύ σοβαρό, για να το αναφέρει στις πρώιμες αναμνήσεις του.

Η Αμπλά στα διαλείμματα της δουλειάς της, στην Αγία Κυριακή, άφηνε το ψάθινο καλάθι της με τα στραγάλια και τα παστέλια και άρχιζε το χορό. Ήταν πολύ θεαματικές και χαριτωμένες οι κινήσεις της στους ανατολίτικους χορούς. Το θερμό χειροκρότημα των θεατών ήταν η μεγαλύτερη γι' αυτήν ικανοποίηση.

Άλλος μαύρος, που είχε μείνει στα Χανιά, ήταν ο Σ α λ ή ς , ένας χαμογελαστός βαρκάρης, που στόλιζε κάθε παρέα Χανιωτών. Είχε μόνο καλά λόγια να πει στους συνομιλητές του. Φιλάνθρωπος, αγαθός, ευγενής, είχε κερδίσει την αγάπη όλων. Παραμένουν πάντοτε στους ταξιδιώτες των Χανιών του μεσοπολέμου ζωηρές οι εντυπώσεις από τη συμπεριφορά του καλού αυτού ανθρώπου. Ήταν βαρκάρης τότε που τα πλοία της γραμμής Χανίων-Πειραιά έμεναν «αρόδου» έξω από το λιμάνι των Χανίων. Οι ταξιδιώτες έπρεπε να μπουν στη βάρκα, με τις αποσκευές τους, για να επιβιβασθούν στο πλοίο. Καταλαβαίνετε πόσο δύσκολη ήταν η διαδρομή αυτή, όταν η θάλασσα ήταν φουρτουνιασμένη. Ο Σαλής έδινε πάντα κουράγιο στους ταξιδιώτες. Με τα στιβαρά του χέρια έπιανε την τελευταία στιγμή τον επιβάτη και τον μετέφερε

στη σκάλα του πλοίου, όταν ο φοβισμένος ταξιδιώτης –και ιδίως οι γυναίκες– δεν τολμούσε να σηκωθεί από τη θέση του στη βάρκα.

Στην κηδεία του Σαλή παραβρέθηκε πολύς κόσμος. Ήταν το «ευχαριστώ» μιας πόλης για ένα αλλόφυλο, που τόσο την είχε αγαπήσει και που μυστικά διέθετε το μεροκάματό του για να βοηθεί ανθρώπους φτωχότερους απ' αυτόν. Τιμητικά επιτράπηκε η ταφή του στο Νεκροταφείο Αγίου Λουκά, αν και ήταν μουσουλμάνος.

Η παρεμβολή αυτή για το Σαλή, νομίζω πως ήταν δικαιολογημένη, μια και έγινε ο λόγος για την ομόφυλή του Αμπλά και επειδή και ο ίδιος ερχόταν στην Αγία Κυριακή και γινόταν πάντα δεκτός με αγάπη.

Στη συγκέντρωση της Αγίας Κυριακής ήταν πάντα ο Κονταλέκος, ο άλλος τύπος των Χανιών. Ο Κονταλέκος ήταν ένας από τους δυο νάνους των Χανιών –ο άλλος ήταν ο Κοντογιαννάκης–. Είχε ύψος περίπου ενός μέτρου και κέρδιζε το μεροκάματό του παρέχοντας τον εαυτό του ως θέαμα. Συνήθως ντυνόταν με μια στολή αρκούδας και υπεδύετο το ζώο αυτό. Χόρευε με τα παραγγέλματα του οδηγού του - βοηθού του, κάποιου πανύψηλου τύπου, που έπαιζε ντέφι, τραγουδούσε παράξενες μελωδίες και προέτρεπε την «αρκούδα» να χορεύει, φωνάζοντας «άντε Μάρκο».

Το πανηγύρι της Αγίας Κυριακής επαναλαμβανόταν και το Πρωτοκύριακο, την Κυριακή δηλαδή της Ορθοδοξίας. Βέβαια τώρα ο κόσμος ήταν λιγότερος, αλλά και πάλι πλήθος εκδρομέων διέσχιζε το δρόμο Χανιά-Χαλέπα μέχρι την Αγ. Κυριακή. Ελάχιστοι από τους επισκέπτες της Αγ. Κυριακής χρησιμοποιούσαν τα ολίγα «λεωφορεία» της γραμμής Χανιά-Χαλέπα. οι περισσότεροι πήγαιναν με τα πόδια και ήταν πολύ αστείο το θέαμα των οδοιπορούντων με τα παιδιά στην αγκαλιά και τις τσάντες με τα τρόφιμα και τα ποτά στα χέρια. Στην επιστροφή τους, με την επίδραση του κρασιού, είχαν διάθεση για τραγούδι. Έτσι η γιορτή συνεχιζόταν μέχρι και τη Νέα Χώρα, απ' όπου ξεκινούσαν οι πρώτοι «προσκυνητές».

Εξαιτίας της συγκέντρωσης αρκετού κόσμου στη Χαλέπα την Καθαρά Δευτέρα και το Πρωτοκύριακο, λειτουργούσε τις ημέρες αυτές δίπλα στον Ι. Ναό της Ευαγγελιστρίας λαχειοφόρος αγορά. Οι Χανιώτες έδιναν τον οβολό τους, δοκίμαζαν την τύχη τους και συγχρόνως βοηθούσαν στην αποπεράτωση του Ι. Ναού.

Εδώ πρέπει να σημειώσομε πως οι Χανιώτες διασκέδαζαν και στη Χρυσοπηγή την Παρασκευή της Διακαινισίμου. Η διασκέδαση όμως της Αγ. Κυριακής ήταν πολύ πιο ζωηρή και ενδιαφέρουσα.

Η Αμπλά και ο Κονταλέκος ήταν επίσης παρόντες στη Χρυσοπηγή, όπως

επίσης και το γνωστό « Π α ν ό ρ α μ α » . Η παράξενη αυτή συσκευή έδινε τη δυνατότητα σε μεγάλους και μικρούς, αντί μιας δραχμής, να δουν μέσα από δυο φακούς, σε σκοτεινό θάλαμο μια σειρά από εικόνες. Ο Λήσταρχος Τζαυζάς, ο Μ. Αλέξανδρος και το καταραμένο φίδι, η εκτέλεση του παπά στο Γουδί –«η εκτέλεση γίνεται ο παπάς ξεμπερδεύεται» έλεγε ο χειριστής και ιδιοκτήτης της συσκευής. Η τελευταία εικόνα ήταν η εικόνα μιας κόρης, που ήταν «η αγαπητικιά» του θεατή και αυτό το τόνιζε ιδιαίτερα ο έξυπνος εισπράκτορας της δραχμής, που δεν έπαυε βέβαια να διανθίζει την παρουσίαση της σειράς των εικόνων με κείμενα που είχε απομνημονεύσει και το επανελάμβανε ασυναισθήτως. Όταν υπήρχε αναμονή θεατών, έκοβε μερικές εικόνες για κερδίζει χρόνο, όταν και περιόριζε τα κείμενα.

Άλλος τρόπος όπου συγκεντρώνονταν αρκετοί Χανιώτες και διασκέδαζαν ήταν η Α γ ί α Β α ρ β ά ρ α στις Μουρνιές. Κάτω από τα πελώρια πλατάνια έστηναν το χορό. Το τοπίο ήταν υπέροχο με τα νερά να τρέχουν από τους μικρούς καταρράκτες, τα πουλιά να κελαηδούν και τα δένδρα να χαρίζουν τη σκιά τους. Και εδώ οι Χανιώτες έρχονταν με τα πόδια. Στην Αγία Βαρβάρα πραγματοποιούσαν την ημερήσια εκδρομή τους και τα σχολεία της πόλης. Οι μαθητές, ακόμη και των δημοτικών σχολείων, βάδιζαν την απόσταση των 5-6 χιλιομέτρων τραγουδώντας. Ο ευρύχωρος περίβολος της εκκλησίας έδινε τη δυνατότητα στα παιδιά να παίζουν ποδόσφαιρο και άλλα παιχνίδια, να φάνε τα φαγητά τους και να δροσιστούν με το γάργαρο νερό της πηγής. Σήμερα η περιοχή της Αγίας Βαρβάρας έχει στερηθεί του νερού και είναι ένας χώρος ξηρός και αφιλόξενος.

Τα θ α λ ά σ σ ι α μ π ά ν ι α δεν ήταν της «μόδας». Ο κόσμος τα καλοκαίρια έτρεχε στο βουνό, γι' αυτό και όλοι οι πλούσιοι Χανιώες είχαν τα εξοχικά τους στον Αγ. Ματθαίο ή τον Προφήτη Ηλία. Η μεγάλη στροφή προς τη θάλασσα έγινε μετά τον πόλεμο.

Στην περίοδο του μεσοπολέμου οι λίγοι Χανιώτες που κολυμπούσαν πήγαιναν στη βραχώδη ακτή, όπου σήμερα είναι το κέντρο «Χονολουλού». Τότε ήταν γνωστή ως « Μ π ά ν ι α » . Και σήμερα οι παλιοί Χανιώτες ονομάζουν έτσι την περιοχή από το ξενοδοχείο ΔΩΜΑ μέχρι το ξενοδοχείο ΑΝΔΡΟΜΕΔΑ (οικία Ναξάκη). Στην ακτή ένας καλοκάγαθος Χανιώτης, βρακοφόρος, ο Παντελής, με τη γυναίκα του, την κυρά Παντελίνα, είχαν τις εγκαταστάσεις τους στη διάθεση των συμπολιτών τους. Υπήρχαν λυόμενες ξύλινες καμπίνες, μέσα στη θάλασσα, στερεωμένες πάνω σε σιδερένιους πασσάλους. Ήταν δυο συγκροτήματα. Ένα μεγαλύτερο δυτικά για τους άνδρες και ένα μικρότερο 50 μέτρα περίπου ανατολικά για τις γυναίκες. Οι καμπίνες

επικοινωνούσαν με τη θάλασσα με σκάλες εσωτερικές, αλλά και εξωτερικές. Το συγκρότημα των γυναικών είχε περιφραγμένη με λινάτσες όλη την περιοχή κάτω από τις καμπίνες. Έτσι οι γυναίκες μπορούσαν να κάνουν το μπάνιο τους μακριά από τα βλέμματα των ανδρών. Η προσέγγιση ανδρών στην περιοχή των γυναικείων καμπινών ήταν αυστηρώς απαγορευμένη. Ο Παντελής, άγρυπνος φρουρός της ηθικής, με τη σφυρίκτρα του εξανάγκαζε τον τολμηρό νεαρό, που πλησίαζε το γυναικείο χώρο, να απομακρυνθεί. Η Παντελίνα, από το άλλο μέρος, ήταν πρόθυμη να περιποιηθεί τις πελάτισσές της, ακόμη και σε περιπτώσεις αδιαθεσίας τους. Σε περίπτωση λιποθυμιών φώναζε προς το σύζυγό της: «Παντελή, Παντελή, φέρε το ξελιγωτήρι». Με αυτό εννοούσε τον αιθέρα, που αποδεικνυόταν σωτήριο φάρμακο στην περίπτωση αυτή.

Παρά τις αυστηρές επεμβάσεις του Παντελή και τις διαμαρτυρίες της Παντελίνας, οι νέοι και οι νέες της εποχής εκείνοις, λίγοι αλλά τολμηροί, προχωρούσαν προς τα μακρινότερα βράχια, όπου δεν υπήρχαν τα χωρικά ύδατα του αυστηρού μπανιέρη.

Για το «ξέβγαλμα» μετά το μπάνιο οι καμπίνες διέθεταν μικρά σταμνιά, γεμάτα με γλυκό νερό. Έτσι ο καθένας, μετά το μπάνιο του, ανεβαίνοντας στην καμπίνα, μπορούσε να λουσθεί μ' ένα σταμνί γλυκό νερό, για να φύγουν τα άλατα. Γίνονταν όμως αρκετές φορές πειράγματα, γιατί μερικοί που ήθελαν να γελάσουν ή να πειράξουν έρριχναν στα σταμνιά ακάθαρτα νερά ή και ακαθαρσίες, και έτσι οι λουόμενοι με το περιεχόμενο του σταμνιού πάθαιναν συμφορά.

Άλλες παραλίες, χωρίς εγκαταστάσεις, που χρησιμοποιούνται για το θαλάσιο μπάνιο, ήταν οι βραχώδεις ακτές της Χαλέπας, μέχρι και την Αγία Κυριακή και η αμμουδιά της Νέας Χώρας, σε πολύ μικρή όμως έκταση. Το Καλαμάκι και οι Άγιοι Απόστολοι ήταν μακρινοί και άγνωστοι για τους Χανιώτες τόποι.

3. Ύδρευση - Φωτισμός - Αποχέτευση - Σκηνές φρίκης

Στις δεκαετίες του 1920 και 1930 η πόλη των Χανιών υπέφερε από λειψυδρία. Η ύδρευση γινόταν από τις πηγές των Μπουτσουναριών στα Περιβόλια. Το νερό όμως δεν ήταν αρκετό, για να ικανοποιήσει τις ανάγκες των κατοίκων της μικρής πόλης. Γι' αυτό δεν υπήρχε συνεχής ροή στο δίκτυο. Το νερό διανεμόταν ορισμένες ώρες κάθε 2-3 μέρες. Σε κάθε συνοικία υπήρχε ο «νερουλάς»-«υδρονομεύς» έγραφε στις κάρτες που μοίραζε την πρωτοχρονιά για να πάρει το φιλοδώρημα. Με ένα πελώριο κλειδί στον ώμο «άνοιγε» και

«έκλεινε» τις βάνες κάθε δρόμου. Γινόταν δεκτός από τις νοικοκυρές, όταν ερχόταν και απεπέμπετο με φωνές αποδοκιμασίας, όταν έφευγε, αφού προηγουμένως είχε κλείσει τις βάνες. Στις λίγες ώρες που οι βρύσες έτρεχαν, κάθε νοικοκυρά μάζευε όσο περισσότερο νερό πρόφτανε με τους «γαζοτενεκέδες» –τα άδεια δηλ. δοχεία βενζίνης, που όλοι τότε χρησιμοποιούσαν αντί για τους σημερινούς γουβάδες– και το έβαζε σε πιθάρια, για να εξασφαλίσει τις ανάγκες της οικογένειάς της. Εγκαταστάσεις νερού μέσα στα σπίτια υπήρχαν ελάχιστες. Ούτε όμως και απλές βρύσες είχαν όλα τα σπίτια. Υπήρχαν αρκετές δημοτικές βρύσες, στις συνοικίες, όπου οι νοικοκυρές της γειτονιάς μαζεύονταν από πολύ πρωί τις μέρες της παροχής νερού, έβαζαν τους τενεκέδες στη σειρά και περίμεναν το νερουλά ν' ανοίξει τη βάνα. Στις δημοτικές βρύσες γινόταν συχνά διαπληκτισμοί μεταξύ των γυναικών, ακόμα και συμπλοκές για την καταστρατήγηση της σειράς ή για άλλους λόγους που είχαν σχέση με την ποσότητα του νερού, που θα έπαιρνε η κάθε μια. Ευτυχείς ήταν εκείνοι, που είχαν βρύση στο σπίτι τους και απέφευγαν την ταλαιπωρία της δημοτικής βρύσης. Μέσα στο σπίτι η κατανάλωση του νερού γινόταν με δοχεία-μαστραπάδες, με τα οποία αντλούσαν το νερό από τα πιθάρια. Στο νεροχύτη δεν υπήρχαν βρύσες απ' ευθείας σύνδεση με το δίκτυο. Εξαίρεση βέβαια ήταν τα πολύ λίγα σπίτια –τα αρχοντικά– με δίκτυο νερού μέσα στο σπίτι, που εφοδιαζόταν από το τεπόζιτο. Η μεγάλη πλειονότητα των σπιτιών των συνοικιών, αντί για τη βρύση της συνεχούς ροής, χρησιμοποιούσε τα βρυσάκια. Ένα τενεκέ δηλ. χωρητικότητας μισού γαζοτενεκέ, που είχε μια βρυσούλα. Με το άνοιγμα της βρυσούλας έτρεχε λίγο νερό για πλύσιμο των χεριών ή για άλλες πρόχειρες ανάγκες. Όταν τέλειωνε το νερό της βρυσούλας, έπρεπε να γίνει εφοδιασμός της από τα πιθάρια.

Οι λίγες νοικοκυρές που είχαν τεπόζιτο στη στέγη είχαν εξασφαλίσει συνεχή ροή. Το παράξενο είναι ότι και σήμερα στα Χανιά υπάρχουν αρκετά τεπόζιτα, ενώ η ροή του νερού είναι συνεχής. Το φαινόμενο αυτό είναι σύνηθες στα Χανιά μόνο.

Είναι περιττό να πούμε πως εγκαταστάσεις θερμού και κρύου νερού ήταν μόνο στα λίγα αρχοντικά της πόλης. Ο πολύς κόσμος δεν είχε το αγαθό του κρύου και ζεστού νερού και του λουτρού μέσα στο σπίτι του. Είναι ζήτημα αν ένα στα 100 σπίτια στις συνοικίες είχε εγκαταστάσεις θερμού και κρύου νερού και μπάνιο. Η ατομική καθαριότητα των ανθρώπων, όταν γινόταν, πραγματοποιόταν με πρόχειρα μέσα με τη βοήθεια συνήθως της σκάφης πλυσίματος της μπουγάδας –οι μαμάδες εκείνου του καιρού είχαν πικρή πείρα του κουραστικού πλυσίματος των ρούχων– και του καζανιού που ζέσταινε το

νερό. Το πλύσιμο, ιδίως των ηλικιωμένων, περιοριζόταν συνήθως μόνο στα πόδια. Πολύς κόσμος έπαιρνε το μπάνιο του μόνο το καλοκαίρι στη θάλασσα.

Όταν δεν υπήρχε αρκετό νερό και αυτό συνέβαινε συχνά το καλοκαίρι, οι ανάγκες των κατοίκων ικανοποιούνταν από το νερό των πηγαδιών. Υπήρχαν αρκετά πηγάδια στην πόλη. Το νερό αντλούταν με τη «σβίγα», μια δηλ. περιστεφόμενη σιδερένια κατασκευή, στην οποία ήταν δεμένο ένα σχοινί. Στην άντληση το σχοινί τυλιζόταν στη «σβίγα». Η ποιότητα του νερού δεν ήταν καλή. Επειδή είχε πολλά άλατα, δεν πινόταν. Χρησίμευε όμως για τη «λάτρα». Μερικά από τα πηγάδια αυτά διατηρούνται ακόμη, τα περισσότερα όμως αχρηστεύθηκαν και χρησιμοποιήθηκαν ως βόθροι. Σημειώνομε πως στα πηγάδια κατεβάζαμε καρπούζια και μπουκάλια με πόσιμο νερό για να εξασφαλίζομε κρύο φρούτο και δροσερό νερό το καλοκαίρι. Περιττό να πούμε πως ψυγεία δεν υπήρχαν την εποχή εκείνη. Στα καφενεία όμως και σε μερικά σπίτια, υπήρχαν οι «παγωνιέρες». Εκεί εξασφαλιζόταν κάποια ψύξη με τη βοήθεια κολώνας πάγου. Το ψυγείο της πόλης είχε καθημερινή παραγωγή πάγου. Ο πάγος μοιραζόταν στις συνοικίες από τον παγοπώλη με χειροκίνητα καροτσάκια. Μπορούσε κανείς να πάρει, ανάλογα με τη χωρητικότητα της παγωνιέρας του, τέταρτο ή και μισή κολώνα πάγου. Οι Χανιώτες της εποχής εκείνης δροσίζονταν με ένα πολύ εύγεστο αφέψημα, τη «χαρουμπία». Φτιαχνόταν με μυστική συνταγή, που δυστυχώς δεν την ξέρομε σήμερα. Βάση ήταν το χαρούπι. Στην πλατεία της Αγοράς υπήρχε ο χαρουμπιτζής. Μπροστά του είχε ένα μεγάλο βώλο χιόνι, που μόλις τον είχαν φέρει οι Κεραμιανοί από τη Μαδάρα. Με το ποτήρι, που το είχε προηγουμένως πλύνει βιαστικά, «έτρωγε» λίγο χιόνι. Μετά γέμιζε το ποτήρι με τη χαρουμπία και το προσέφερε στον πελάτη. Δυστυχώς το υπέροχο αυτό αναψυκτικό έχει εξαφανισθεί και έχει αντικατασταθεί άδοξα από την κόκα-κόλα.

Οι ανάγκες της πόλης σε νερό ικανοποιήθηκαν με την υδροδότηση των Χανιών από τις πηγές της Αγιάς. Σήμερα η πόλη έχει άφθονο και εκλεκτής ποιότητας νερό. Οι δυσκολίες του παρελθόντος μένουν στους παλαιότερους μόνο ως θλιβερή ανάμνηση. Σήμερα ούτε νερουλάς υπάρχει, ούτε ώρες διανομής νερού ορίζονται. Με τη βελτίωση εξάλλου του βιοτικού επιπέδου, κάθε σπίτι έχει εγκατάσταση νερού και εσωτερική διανομή. Οι δημοτικές βρύσες καταργήθηκαν, οι διαπληκτισμοί των νοικοκυρών ανήκουν πια στη διαδικασία της λαογραφίας και η σκάφη της μπουγάδας έχει τη θέση της μόνο στο μουσείο.

Ο φωτισμός της πόλης γινόταν από τον καιρό της Τουρκοκρατίας με φανάρια. Αυτά είχαν εγκατασταθεί σε επίκαιρα σημεία της πόλης. Κάθε βραδάκι ο

φαναριτζής, με μια σκάλα στον ώμο, πήγαινε στα σημεία που υπήρχαν τα φανάρια της περιοχής του, έβαζε πετρέλαιο στις λάμπες, καθάριζε τα λαμπόγυαλα και τις άναβε. Το αμυδρό αυτό φως της λάμπας διατηρούταν μέχρι το πρωί, οπότε έσβηνε μόνη της, μια και τελείωνε το πετρέλαιο. Ο φωτισμός ήταν πολύ φτωχός και διασκέδαζε μόνο το φόβο του σκοταδιού, ιδίως στις μακρές νύχτες του χειμώνα.

Στο τέλος της δεκαετίας του 1920 άρχισαν οι εργασίες για τον ηλεκτροφωτισμό της πόλης. Έγιναν τα υδροηλεκτρικά έργα στην τεχνητή λίμνη της Αγιάς. Το υδροηλεκτρικό αυτό έργο οφείλεται στο Δήμαρχο Μανώλη Μουντάκη. Ο Μουντάκης, γιατρός από τον Κεφαλά Αποκορώνου, ένας από τους ηγέτες του στρατοπέδου του Ακρωτηρίου το 1897, φίλος καρδιακός του Ελευθερίου Βενιζέλου, πληρεξούσιος στην Α' Συντακτική Συνέλευση των Κρητών το 1899, είναι πρώτα απ' όλα ο σπουδαίος Δήμαρχος των Χανίων από το 1911 μέχρι το 1929. Είναι ο πρωτεργάτης της Δημοτικής Αγοράς Χανίων. Το υδροηλεκτρικό έργο της Αγιάς είναι το άλλο σημαντικό έργο του, που εγκαινίασε το 1929, παρουσία του Ελευθερίου Βενιζέλου. Το έργο αυτό τελείωσε πολύ γρήγορα χάρη στην επιμονή, υπομονή και θέληση του Δημάρχου, παρά τις αντιρρήσεις των κατόχων των κτημάτων που απαλλοτριώθηκαν. Έτσι εξασφαλίστηκε ηλεκτρικό ρεύμα για την πόλη για αρκετές δεκαετίες, μέχρι την ανάληψη της ηλεκτροδότησης από τη ΔΕΗ. Βέβαια υπήρχαν αρκετές διακοπές, ιδίως όταν το νερό λιγόστευε ή όταν χρησιμοποιόταν για άρδευση ή κίνηση μύλων ή εργοστασίων της Μάνου (της Μάναινας όπως την προσαγόρευαν οι οργισμένοι Χανιώτες που εστερούντο του ηλεκτρικού ρεύματος).

Το ηλεκτρικό ρεύμα ήταν το θείο δώρο για τους κατοίκους της πόλης, αλλά πιο πολύ για μας τα παιδιά. Σε κάθε γειτονιά υπήρχε ο υποσταθμός, απ' όπου άνοιγαν οι διακόπτες. Το βραδάκι τα παιδιά περίμεναν γύρω από τον υποσταθμό για να δουν τον τεχνίτη να ανεβάζει τους διακόπτες και να έρχεται το φως στους δρόμους. Μόλις άναβαν τα φώτα, άρχιζε το πανηγύρι των παιδιών κάτω από τος φως της κάθε ηλεκτρικής κολώνας. Η αλλαγή από το μισοσκόταδο του φαναριού προς το άπλετο φως του ηλεκτρισμού ήταν για μας ένα εξαιρετικό γεγονός, γι' αυτό και αρκετές ώρες χορεύαμε, τραγουδούσαμε, παίζαμε, παρά τις διαμαρτυρίες των γονέων μας, που ματαίως μας περίμεναν για το δείπνο.

Σιγά-σιγά τα περισσότερα σπίτια έβαζαν ηλεκτρισμό και εξασφάλιζαν το ηλεκτρικό φως. Τίποτα περισσότερο όμως από το ηλεκτρικό φως. Ηλεκτρικές συσκευές δεν υπήρχαν. Λίγο αργότερα φάνηκαν τα ηλεκτρικά σίδερα και

γύρω στα 1936 τα πρώτα ραδιόφωνα. Επειδή δεν υπήρχε ελληνικός ραδιοφωνικός σταθμός, ακούγαμε ελληνικά προγράμματα από το Μπάρι. Βέβαια τα ραδιόφωνα ήταν ελάχιστα. Τα ηλεκτρικά ψυγεία και οι άλλες συσκευές παρουσιάσθηκαν πολύ αργότερα.

Πριν από το ηλεκτρικό φως ο φωτισμός των σπιτιών γινόταν με λάμπες πετρελαίου ή λύχνους λαδιού. Μόνο τα καταστήματα και κυρίως τα καφενεία χρησιμοποιούσαν λουξ με αμίαντο.

Στις συνοικίες της πόλης δεν υπήρχαν αποχετεύσεις. Τα νερά του νεροχύτη χύνονταν στους δρόμους ή στους κήπους. Οι ακαθαρσίες των αποχωρητηρίων μαζεύονταν σε πρόχειρους βόθρους. Ελεύθεροι εργάτες τους καθάριζαν από καιρού σε καιρό. Συνήθως ήταν μια ομάδα από τρεις. Ως εργαλεία είχαν ένα φτυάρι, μια σκαπάνη και ένα γουβά στηριγμένο στην άκρη του κονταριού. Πήγαιναν στο μέρος που ήταν ο βόθρος. Άνοιγαν κοντά στο βόθρο ένα λάκκο και με τη βοήθεια του γουβά μετέφεραν στο λάκκο το περιεχόμενο του βόθρου. Κατόπιν σκέπαζαν τους δυο λάκκους και έφευγαν. Η όλη διαδικασία κρατούσε αρκετές ώρες. Στο διάστημα αυτό όλα τα γύρω σπίτια υπέφεραν από την αποκρουστική μυρωδιά.

Περισυλλογή σκουπιδιών στις συνοικίες δεν υπήρχε. Καθένας πετούσε τα σκουπίδια του όπου ήθελε, όπως συμβαίνει σήμερα στα χωριά. Στην πόλη βέβαια υπήρχε το λεγόμενο «κάρο της Δημαρχίας», που μάζευε τα σκουπίδια. Ο τόπος απόρριψης των σκουπιδιών από τα κάρα ήταν η περιοχή του Κλαδισού. Συνηθισμένη ήταν η φράση: «αυτό είναι για το κάρο της Δημαρχίας», όταν γινόταν αναφορά σε κάποιο αντικείμενο που ήταν πια ή θεωρούνταν ως άχρηστο.

Με τον καιρό ήλθε το κάρο της Δημαρχίας και σε μερικές συνοικίες και αντικατέστησε χειραμάξια, που είχαν αναλάβει στοιχειωδώς με τους υπεύθυνους να καθαρίζουν τους δρόμους. Τόσο οι καραγωγείς των κάρων, όσο και οι εργάτες των χειραμαξιών φώναζαν «ο σκουπιδιάρης», για να ειδοποιήσουν τις νοικοκυρές να φέρουν τα σκουπίδια τους. Σπανίως όμως συνέβαινε αυτό, τουλάχιστο στις συνοικίες, γιατί τα σκουπίδια είχαν ήδη πεταχτεί στα ρυάκια.

Στις γιορτές οι σκουπιδιάρηδες κάθε συνοικίας κτυπούσαν την πόρτα κάθε σπιτιού και έδιναν την κάρτα τους, που έγραφε: «Ο οδοκαθαριστής της περιφέρειάς σας, σας εύχεται αίσιον και ευτυχές το νέον έτος». Καθένας έδινε το φιλοδώρημα στο πτωχό βιοπαλαιστή που εξυπηρετούσε την περιοχή έναν ολόκληρο χρόνο.

Αποκρουστικές ήταν οι εικόνες της εκκένωσης των βόθρων, που αναφέραμε. Σκηνές φρίκης όμως ήταν οι συχνές δηλητηριάσεις των αδέσποτων σκυ-

λιών με φόλες. Από καιρού σε καιρό χωροφύλακες περιέρχονταν τις συνοικίες, αλλά και την κυρίως πόλη, κρατώντας ένα δοχείο με φόλες. Οι φόλες ήταν τηγανισμένο σκώτι με στρυχνίνη. Μόλις ο χωροφύλακας έβλεπε κάποιο σκύλο, του πετούσε τη φόλα. Το πεινασμένο συνήθως αδέσποτο ζώο καταβρόχθιζε τη φόλα. Δεν πρόφτανε να κάμε δέκα βήματα και ταλαντιζόμενο έπεφτε κάτω ταράζοντας και βγάζοντας αφρούς από το στόμα! Το γεγονός ήταν αποκρουστικό για όλους, αλλά περισσότερο για μας τα παιδιά. Τους νεκρούς σκύλους τους μάζευε την άλλη μέρα ο οδοκαθαριστής και τους πετούσε στο χειραμάξι ή το κάρο του.

Τραγικά για τα σκυλιά, αλλά και για τις γάτες ήταν τα χρόνια 1934-36, όταν εμφανίσθηκαν κρούσματα λύσσας. Επειδή οι σκύλοι και οι γάτες ήταν οι φορείς της νόσου, είχε δοθεί η διαταγή όλοι οι σκύλοι να είναι δεμένοι και με φίμωτρο. Οποιοσδήποτε σκύλος εμφανιζόταν στους δρόμους χωρίς φίμωτρο θεωρούταν επικίνδυνος. Επικίνδυνος όμως θεωρούνταν και κάθε γάτος. Οπλισμένοι χωροφύλακες περιπολούσαν στους δρόμους κάθε συνοικίας. Μόλις έβλεπαν σκύλο ή γάτο τον εκτελούσαν αμέσως. Και εδώ οι σκηνές ήταν αποκρουστικές. Ζωηρές μένουν στη μνήμη μου εικόνες από τέτοιες εκτελέσεις όπως και από δηλητηριάσεις σκύλων με φόλες.

Πρέπει να σημειώσω πως τα αδέσποτα σκυλιά και ήσαν αρκετά, αποτελούσαν πηγή εισοδήματος για αρκετά φτωχόπαιδια. Συχνά βλέπαμε παιδιά, αλλά και ενήλικες να γυρίζουν τους δρόμους με έναν τενεκέ στην πλάτη. Κοίταζαν προσεκτικά δεξιά και αριστερά στις άκρες του δρόμου και μάζευαν τα περιττώματα των σκύλων που έβλεπαν. Τα περιττώματα αυτά τα πουλούσαν στα βυρσοδεψεία, γιατί αποτελούσαν χρήσιμο υλικό –με τα οξέα που είχαν– για την αποτρίχωση των δερμάτων.

4. Τελευταία λόγια

Προσπάθησα να παρουσιάσω μερικές εικόνες από τα προπολεμικά Χανιά, όπως τις είδα και τις έζησα. Παιδί μεσοαστικής οικογένειας είχα τις εμπειρίες της μεγάλης μερίδας του πληθυσμού της πόλης. Οι κοσμικές συγκεντρώσεις, οι χοροί στα χορευτικά κέντρα και στις οικογενειακές συναντήσεις, η κίνηση στις Λέσχης και τα άλλα «αριστοκρατικά» σπίτια ήταν περιορισμένα σε ένα πολύ στενό κύκλο Χανιωτών. Ο πολύς κόσμος που κυνηγούσε το μεροκάματο ήταν μακριά από τέτοιες εκδηλώσεις. Βέβαια τα Χανιά είχαν μια προϊστορία στην κοσμική κίνηση από τον καιρό της Διεθνούς Κατοχής και της Κρητικής Πολιτείας. Τότε καθημερινές ήταν οι χορευτικές συγκεντρώσεις. Οι κυρίες συναγωνίζονταν για την ωραιότερη εμφάνιση και την καλύτερη τουα-

λέττα. Μεγάλους χορούς επίσημους έδιναν με ποικίλες αφορμές οι Γενικοί Πρόξενοι. Οι χοροί αυτοί δίδοντας στην αίθουσα της Βουλής, που είχε κτισθεί αρχικά ως Δημοτικό Θέατρο. Στους χορούς αυτούς εκαλούνταν μόνο Χριστιανοί. Τους Τούρκους τους αγνοούσαν. μεγάλη ήταν η σπατάλη του χρήματος. Μέσα στην πόλη λειτουργούσαν 15 μεγάλα Καφέ-Σαντάν. Το Κ α ν - Κ α ν και άλλοι χοροί χορεύονταν τότε. Υπήρχαν μεγάλα καταστήματα ζαχαροπλαστικής και τροφίμων. Ήταν εφοδιασμένα με τα ακριβότερα τρόφιμα. Το μαύρο χαβιάρι το πουλούσαν σε βαρέλια. Κάπου 150 αμάξια λαντώ, παετόνια, κουπέ, γκαπριολέ υπήρχαν τότε στα Χανιά. Τα πλείστια τα είχαν φέρει από τη Βιέννη. Ήταν αγοραία μεγάλης πολυτέλειας. Υπήρχαν ακόμη πολλά ιδιωτικά της κυβέρνησης, των πρεσβειών, πολλών μπέηδων και των παραλήδων Χριστιανών. Υπολείμματα των αμαξιών αυτών ήταν τα 30 περίπου αμάξια και τα 5 βιζαβί, που κυκλοφορούσαν στα Χανιά το μεσοπόλεμο. Δυο απ' αυτά κυκλοφορούν ακόμα στο λιμάνι. «Οι ψυχαγωγίες στα Χανιά της εποχής εκείνης δεν έλειπαν. Πολύ τακτικά έρχονταν θίασοι από τη Γαλλία και την Ιταλία. Ταραντέλλες, παντομίμες και θίασοι όπερας. Η σπατάλη των χρημάτων ήταν απερίγραπτη». Έτσι περιγράφει τα Χανιά, ένας παλαιός Χανιώτης. Τα Χανιά λοιπόν των αρχών του αιώνα μας κληροδότησαν στα Χανιά του μεσοπολέμου μια κοσμική ζωή και μια χλιδή, που περιορίσθηκε όμως σε ένα πολύ στενό κύκλο. Ο πολύς κόσμος, που ήταν κυρίως χωρικοί εγκατεστημένοι στην πόλη, προσπαθούσε να εξασφαλίσει το ψωμί των παιδιών του και έμενε αμέτοχος όλων των κοσμικών κινήσεων. Γίνονταν χορευτικοί διαγωνισμοί, λειτουργούσαν χοροδιδασκαλεία, όπως εκείνο του Μαστορίδη, υπήρχε πνευματική κίνηση, ιδίως μετά την ίδρυση του Χρυσοστόμου, γίνονταν διαλέξεις, έρχονταν θίασοι, τα σχολεία, ακόμη και τα δημοτικά έδιναν παραστάσεις, η Γαλλική Σχολή έδινε ευρωπαϊκή μόρφωση σε αρκετά κορίτσια, λειτουργούσαν κινηματογράφοι, ακούγονταν φωνογράφοι, αλλά όλα αυτά δεν τα γεύονταν παρά μόνο πολύ λίγοι Χανιώτες. Ο πολύς κόσμος ζούσε μια πολύ απλή ζωή.

Σήμερα τα πράγματα είναι τελείως διαφορετικά. Οι Χανιώτες πλούσιοι και πτωχοί μετέχουν στα αγαθά του πολιτισμού, άλλος περισσότερο και άλλος λιγότερο. Η ζωή τους δε συγκρίνεται με εκείνη των πατεράδων ή των παππούδων τους. Τα Χανιά παραμένουν μια πολύ ωραία πόλη και οι κάτοικοί της τη χαίρονται και την αγαπούν. Περισσότερο όμως την αγαπούν και την ποθούν οι παλιοί Χανιώτες που ζουν μακριά απ' αυτήν

Τα μεταφορικά μέσα στα Χανιά την περίοδο του Μεσοπολέμου.

ΝΙΚΟΣ ΦΑΣΑΤΑΚΗΣ

ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΗΓΕΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΓΙΑ ΑΓΩΝΙΣΤΕΣ ΧΑΝΙΩΝ ΚΑΙ ΣΦΑΚΙΩΝ Α' ΚΑΙ Β' ΤΑΞΗΣ

Η Κρητική Πολιτεία (1898-1913) ενδιαφέρθηκε, όπως ήταν φυσικό, για τους αγωνιστές, ιδιαίτερα τους άπορους, τους τραυματίες, τις χήρες και τα ορφανά των αγωνιστών των επαναστάσεων 1866-1897. Για το σκοπό αυτόν εξέδωσε τους αναγκαίους νόμους, τα διατάγματα και τις εγκυκλίους[1] με τα οποία, καθορίζονταν οι διαδικασίες και τα ποσά που θα έπαιρναν όσοι κρίνονταν δικαιούχοι[2].

Το έργο των κρίσεων ανέλαβαν σε κάθε νομό δεκαμελείς επιτροπές, που διορίστηκαν με πρόταση του Ηγεμονικού Συμβουλίου[3] και κάλεσαν τους ενδιαφερομένους να υποβάλουν δικαιολογητικά. Στη συνέχεια κατέταξαν τους αγωνιστές σε έξι τάξεις[4], ενώ ανάλογες ενέργεκες γίνονταν και για τους τραυματίες, τις χήρες και τα ορανά[5]. Το Ηγεμονικό Συμβούλιο μετά εξέτασε τις ενστάσεις που υποβλήθηκαν[6] και κατέταξε τους αγωνιστές σε τρεις τάξεις[7], οι οποίες δικαιούνταν και βοήθημα. Εξέτασε ακόμη και τις ενστάσεις που υποβλήθηκαν στις δικές του αποφάσεις[8].

Η όλη υπόθεση παρουσίαζε πολλές δυσκολίες, κάτι που φαίνεται και από τον

---

1. Νόμοι ήταν οι 83/8-10-1899 (ΕΣΕΚΠ τεύχος Α' αρ. 89/13-10-1899), 137/21-2-1900 (ΕΕΚΠ τεύχος Α' αρ. 6) 29-2-1900, 208/2-2-1901 (ΕΕΚΠ τ. Α' αρ. 8/7-2-1901), 326/23-3-1901 (ΕΕΚΠ τ. α αρ. 20/26-3-1901), 438/25-8-1901 (ΕΕΚΠ τ. Α' αρ. 73/17-9-1901), 561/21-7-1903 (ΕΕΚΠ τ. Α' αρ. 41/24-7-1908). Οι βασικότεροι από αυτούς ήταν οι 438 και 561. Για περισσότερα Μ. Τρούλη, Εποπτεία Αγωνιστών Νομού Ρεθύμνης... περιοδικό «Κρητολογικά Γράμματα» τεύχος 9/10 σελ. 165.

2. Τα ατομικά επιδόματα κυμαίνονταν από 5-60 δρχ. (νόμος 208), ενώ κάθε οικογένεια χήρας με ένα άτομο έπαιρνε 5 δρχ. (το μήνα), ποσό που προσαυξανόταν κατά 3 δρχ. για κάθε άλλο μέλος (ΕΕΚΠ τ. Α' /35/12-5-1901 σελ. 259). Για περισσότερα Μιχ. Τρούλη ό.π.

Για την αξία αυτών των ποσών μια ιδέα μας δίδεται στο ίδιο τεύχος, όπου καθορίζονται τα μηνιαία έξοδα των νομαρχιών για γραφική ύλη και μικροέξοδα στις 30 δρχ., με εξαίρεση αυτού των Σφακίων το οποίο εδικαιούτο 25 δρχ. Μια άλλη ιδέα μας δίδουν προκηρύξεις μειοδοσιών του Κεντρικού Σωφρονιστηρίου στις οποίες ορίζεται (πρώτη) τιμή για κάθε σακκί αλεύρι 20,50 και 19,50 δρχ., η οκά το βοδινό κρέας 1,10 δρχ. και 1 δρχ. του τράγου. Η οκά το γάλα 30 λεπτά, το ρύζι Αγγλίας 45 λεπτά, το λάδι 75 λεπτά κλπ. (ΕΕΚΠ τ. Γ' αρ. 77/1-11-1904 και 79/5-11-1904)

3. ΕΕΚΠ τ. Β'/1/2-1-1902 αρ. ηγεμονικού διατάγματος 431/20-12-1901.

4. Οι αποφάσεις των επιτροπειών δημοσιεύτηκαν στην ΕΕΚΠ τ' Γ' αρ. 73/26-9-1902.

6. ΕΕΚΠ τ. Γ' αρ. 10/120-2-1903.

7. Οι αποφάσεις δημοσιεύτηκαν στην ΕΕΚΠ και θα αναφερθούν παρακάτω.

8. ΕΕΚΠ τ. Γ' αρ. 40/18-6-1904.

αριθμό των νόμων, των διαταγμάτων και των εγκυκλίων. Οι δυσκολίες αύξαναν από τη στάση των δημοτικών συμβουλίων[9], τις πιέσεις των ενδιαφερομένων[10] και την αναπόφευκτη υποκειμενικότητα των κριτών. Γι' αυτό προβλέπονταν πάντα ενστάσεις[11].

Το άρθρο αυτό αναφέρεται στους αγωνιστές Α' και Β' τάξης, όπως αυτοί αναγνωρίστηκαν από το Ηγεμονικό Συμβούλιο με διάφορες αποφάσεις του.

ΟΙ ΕΠΙΤΡΟΠΕΙΕΣ ΑΓΩΝΙΣΤΩΝ[12]

Τα μέλη των επιτροπειών, με αλφαβητική σειρά, είναι τα εξής*:

Α' Νομού Χανίων

1. Νικόλαος Ε. Αναστασάκης
2. Γεώργιος Γιαννουδοβαρδάκης
3. Ιωάννης Καλογερής
4. Νικόλαος Μάνδακας
5. Μάρ. Μάρακας
6. Αναγν. Μαρκουλάκης
7. Κ. Μπασιάς
8. Εμμ. Παπακασέλος
9. Παρθένιος Περίδης
10. Κωνστ. Πρωτοπαπαδάκης

Β' Νομού Σφακίων

1. Ιωσήφ Χ' Ρούσου Βουρδουμπάκης
2. Αναγν. Γογονής
3. Σέργιος Καλλιγιάννης
4. Αναγ. Κουρής
5. Ανδρ. Κριαράς
6. Γ. Μανουσέλης
7. Ιωσήφ Μανουσομανωλάκης
8. Στ. Μυλωνογιαννάκης
9. Α. Παπαντώνης
10. Μάρκος Πετράκης

Ακολουθούν τα ονόματα των αγωνιστών με αλφαβητική σειρά[13], κατά νομό, τάξη και χρονολογική σειρά που αναγνωρίζονταν. Για να διευκολύνεται ο ανα-

---

* *Βλέπε την παραπομπή 6.*

9. Ο σύμβουλος Εσωτερικών Μανούσος Κούνδουρος, σε εισήγησή του, αναφέρει ότι τα δημοτικά συμβούλια, από πνεύμα κακώς εννοούμενης φιλανθρωπίας, χορηγούσαν και πιστοποιητικά που δεν ήταν σύμφωνα με το νόμο (ΕΕΚΠ τ. Α'/35/12-5-1901 σελ. 251).

10. Ένα σχετικό γράμμα υπάρχει στα δικαιολογητικά του αγωνιστή Δημήτρη Παλιεράκη από τις Καρίνες Αγίου Βασιλείου. Το είχε γράψει ο αρχηγός Εμμ. Ν. Πορτάλιος και προοριζόταν για κάποιο κ. Χαράλαμπο.

11. Ενστάσεις υποβάλλονταν εναντίον των αποφάσεων των επιτροπειών ή και του Ηγεμονικού Συμβουλίου και αφορούσαν τους ίδιους τους αγωνιστές, αλλά και άλλους. Για παράδειγμα Ν. Καπετανάκης από το Ροδάκινο Αγίου Βασιλείου, υπέβαλε ένσταση, επειδή ο Στυλ. Περισσάκης κατατάχτηκε στην Α' τάξη. Το Συμβούλιο πάντως την απέρριψε (υποφάκελος Στ. Περισσάκη).

12. Ως μέλη τους διορίζονταν αναγνωρισμένοι αρχηγοί, υπαρχηγοί, οπλαρχηγοί ή πληρεξούσιοι επαναστατικών συνελεύσεων εκτός από τους βουλευτές. (Νόμος 438/1901 άρθρο 4).

γνώστης θα παρεμβάλλεται κενό μεταξύ των αγωνιστών, οι οποίοι αναγνωρίστηκαν σε διαφορετικές κρίσεις.

ΝΟΜΟΣ ΧΑΝΙΩΝ
Ι. ΑΓΩΝΙΣΤΕΣ Α' ΤΑΞΕΩΣ[14]

Α/Α	Ονοματεπώνυμο	Τόπος κατοικίας
1.	Αγγελίδης Εμμ.	Χανιά
2.	Αναστασάκης Νικ. Εμμ.	Σπηλιά Κισάμου
3.	Βιδάλης Αναστ.	Παπαδιανά Κισάμου
4.	Γεωργιακάκης Γεώργιος	Κουστογέρακο
5.	Γιαννουδοβαρδάκης Γεώργιος	Περβολάκια Κισάμου
6.	Κασελάκης παπα Εμμ. Ι.	Αγριλές Σελίνου
7.	Κορκακάκης Μάρακας Α.	Κουφός Κυδωνίας
8.	Μάντακας Αναγν.	Λάκκοι Κυδωνίας
9.	Μάντακας Νικ. Ι.	Λάκκοι Κυδωνίας
10.	Μαρκουλάκης Αναγν.	Παλαιά Ρούματα Κισάμου
11.	Μπασιάς Κωνστ.	Μονή
12.	Νικολούδης Νικ.	Χανιά
13.	Παπαγιαννάκης Ιωάννης Δ.	Περβολάκια Κισάμου
14.	Περίδης Παρθένιος	Γωνιά
15.	Πρωτοπαπαδάκης Κωνστ.	Χανιά
16.	Τσεπετάκης Εμμ. Ι.	Πύργος Ψηλονέρου[15]
1.	Σκουλάς Ιω.	Λάκκοι Κυδωνίας[16]
1.	Κοντουδάκης Γεώργιος Δράκου	Ζούρβα Κυδωνίας
2.	Φραντζεσκάκης Χαρ.	Κάμπου Κυδωνίας[17]
1.	Βολάνης Ιωάννης	Λάκκοι Κυδωνίας

13. Αυτό γίνεται για διευκόλυνση του αναγνώστη, επειδή τα φύλλα της ΕΕΚΠ δεν την ακολουθούν.
14. Οι νόμοι 438/1901 και 561/1903, με βάση τους οποίους αναγνωρίστηκαν οι περισσότεροι από όσους αναφέρονται, δεν προβλέπουν συγκεκριμένα κριτήρια για το διαχωρισμό των αγωνιστών σε τάξεις. Αντίθετα ο 749/1908 τα καθορίζει. Κάνει ακόμα και κάποιες άλλες αλλαγές.
15. ΕΕΚΠ τ. Γ', αρ. 7/18-2-1904, σελ. 29.
16. ΕΕΚΠ τ. Γ', αρ. 40/18-6-1904, σελ. 178.
17. ΕΕΚΠ τ. Γ', αρ. 33/2-6-1906, σελ. 262-263.

2.	Κορκίδης Ιωάννης	Επανωχώρι Σελίνου[18]

ΙΙ ΑΓΩΝΙΣΤΕΣ Β' ΤΑΞΗΣ

1.	Αγγελίδης Βασίλειος	Χανιά
2.	Αναστασάκης Νικ. Ι.	Σπηλιά Κισάμου
3.	Αρχοντάκης ή Διανάκης Ανδρ.	Χαλέπα (από την Ανώπολη)
4.	Βιτσίλης Εμμ.	Κακοδίκι Σελίνου
5.	Βολανάκης ή Ανδρουλογιάννης Ιωαν.	Λάκκοι Κυδωνίας
6.	Βολανάκης ή Αρετογιάννης Ιωάν. Μ	Λάκκοι Κυδωνίας
7.	Βουράκης Μιχαήλ	Χανιά
8.	Βουράκης Νικ.	Μονή Σελίνου
9.	Γελασάκης Δημήτριος	Στέρνες Κυδωνίας
10.	Γιαννακάκης Αντώνιος (Αναγν.)	Μουζουράς Κυδωνίας
11.	Δρακάκης Γεώργιος Αντ.	Παπαδιανά Σελίνου
12.	Δρακάκης Δημήτριος Π.	Φουρνές Κυδωνίας
13.	Ζουρίδης Εμμ.	Κυδωνία
14.	Καζάκος Ιωάννης (Αναγν.)	Στέρνες Κυδωνίας
15.	Καλογριδάκης Δωρόθεος	Ζωοδόχου Πηγής (προηγούμενος)
16.	Καπετανάκης Ανδρέας	Καρθιανά Κισάμου
17.	Καρτσωνάκης Τζανής	Μαλάθυρος Κισάμου
18.	Κασελάκης παπα-Εμμ. Κ.	Αγριλές Σελίνου (ίσως ο αρ. 6 Α')
19.	Κατελάνιος Δημήτριος	Αλετρουβάρι Κυδωνίας
20.	Κατσικανδράκης Γεώργιος	Γαλουβάς Κισάμου
21.	Κνιθάκης Νικόλαος Γ.	Πειραιάς (από το Ροδοπό)
22.	Κοκαλάκης Ιωάννης	Λάκκοι Κυδωνίας
23.	Κονταδάκης Κωνστ.	Ροδοβάνι Σελίνου
24.	Λαϊνάκης Αρτέμιος	Ροδοβάνι Σελίνου
24.	Λαϊνάκης Αρτέμιος	Καλάθενες Κισάμου
25.	Μαλανδρής Στυλ.	Λάκκου Κυδωνίας
26.	Μαλινδρέτος Ιωάννης Ν.	Λάκκοι Κυδωνίας
27.	Μαλινδρέτος Σπυρίδων	Σταλός Κυδωνίας
28.	Μαρματάκης Αντώνιος Γ.	Κάνδανος Σελίνου
29.	Μαυρογενάκης Ιωάννης Μ.	Κυρτωμάδος Κυδωνίας
30.	Μαυρογένης Ιωάννης Εμμ.	Σιρίλιο Κυδωνίας

18. ΕΕΚΠ τ. Γ', αρ. 48/9-8-1906, σελ. 254.

31.	Μιχελέτος Εμμ. Μ.	Λάκκοι Κυδωνίας
32.	Μπικάκης Γεώργιος	Παναγιά Κυδωνίας
33.	Μπονατάκης Στέφανος	Δραπανιάς Κισάμου
34.	Νικολακάκης ή Μπαλαντινάκης Στυλ. Α.	Πρόδρομος Κισάμου
35.	Ξανθουδάκης Στυλ. (Αναγν.)	Χανιά
36.	Παπαγρηγοράκης Γεώργιος	Ροδοβάνι Σελίνου
37.	Παπαμαρκάκης Γεώργιος	Παλαιόχωρα Σελίνου
38.	Παπιλαράκης Μιχ. Ευστρ.	Μεσκλά Κυδωνίας
39.	Παυλάκης Κωνστ.	Σταλός Κυδωνίας
40.	Πεντάρης Αντώνιος	Βατόλακκος Κυδωνίας
4æ1.	Πρωιμάκης Εμμ. Ι.	Σκαφιδάκια Κυδωνίας
42.	Πρωτοπαπαδάκης Αναγν. Κ.	Επανωχώρι Σελίνου
43.	Πωλιουδάκης Ιωάννης Π.	Χανιά
44.	Ραϊσάκης Γεώργιος	Δραπανιάς Κισάμου
45.	Σκουλάκης Ιωάννης Μ.	Λάκκοι Κυδωνίας (μετά προήχθη στην Α')
46.	Σκουλουδάκης Στέφανος Γ.	Θέρισο Κυδωνίας
47.	Σταματάκης Γεώργιος	Κυρτωμάδος Κυδωνίας
48.	Στρατηγάκης Εμμ. Ν.	Πλακούρα Κυδωνίας
49.	Τρακάκης Ιωάννης Γ.	Καμάρια Σελίνου (και Αγ. Μύρωνος)
50.	Τσεπετάκης Σοφοκλής	Πύργος Ψηλονέρου Κυδ.
51.	Τσιράκης ή Τσιρογιαννάκης Μιχ.	Μεσκλά Κυδωνίας
52.	Φυλλαδιτάκης Εμμ.	Κακοδίκι Σελίνου
53	Χαλακατέβας ή Μαυροβουνιώτης Εμμ.	Επανωχώρι Σελίνου[19]

1.	Ακρωτηριανάκης Αντ.	Κοντομαρί Κυδωνίας
2.	Αρμπακουλάκης Νικ.	Μουρνιές Κυδωνίας
3.	Βαλάκης Γεώργιος	Μονή Σελίνου
4.	Γεωργιάδης Παναγ.	Τοπόλια Κισάμου
5.	Γεωργιακοθεοδωράκης Πωλιός	Κουστογέρακο Σελίνου
6.	Γεωργιλάκης Εμμ. Αντ.	Κούνενι Ινναχωρίων Κισάμου (Βάθη)
7.	Γιακουμάκης ή Νταντουδάκης Δημ.	Μούλεπε Κισάμου (Χρυσαυγή)
8.	Γομπάκης Δημ.	Χωστή Κυδωνίας
9.	Καβρούλης Μιχαήλ	Καράνος Κυδωνίας
10.	Καλογεράκης Ιω.	Προδρόμι Σελίνου

19. ΕΕΚΠ τ. Γ", αρ. 7/18-2-1904, σελ. 29-30.

11.	Κανδαράκης Χατζή Ιω.	Κάνδανος Σελίνου
12.	Κανιτσάκης Εμμ.	Ροδοπός Κισάμου
13.	Καστάνης Κωνστ. Π.Ε.	Καμπανός Σελίνου
14.	Κορκίδης Ιω.	Επανωχώρι Σελίνου
15.	Κουτσουρελάκης Εμμ.	Αρμενοχωριό Κισάμου
16.	Κωνσταντουλάκης Δημ.	Καστέλλι Κισάμου
17.	Μαναρόλης Κυράκος Γ.	Λάκκοι Κυδωνίας
18.	Μάντακας Μάρκος	Λάκκοι Κυδωνίας
19.	Μηνωτάκης Νικ. Κ.	Πρόδρομος Κισάμου
20.	Μπαλαμπός Στυλ.	Πιπεριανά Μεσογείων Κισ.
21.	Μπασιάς Θεόδωρος	Μονή Σελίνου
22.	Μπατάκης ή Χατζηδάκης Στυλ.	Καμισιανά Κισάμου
23.	Μπουλταδάκης Αναγνώστης	Καμπανός Σελίνου
24.	Παπαγιαννάκης Μάρκος	Αγία Ειρήνη Σελίνου
25.	Παπαδομιχελάκης Εμμ.	Λιβαδάς Σελίνου
26.	Πρωτόπαπας παπα-Ιωάννης	Επανωχώρι Σελίνου
27.	Σαρτζέτης Φραγκιός	Πρινές Σελίνου
28.	Σειραδάκης Μιχ.	Λιβαδάς Σελίνου
29.	Σμιρλάκης Κωντ. ή Κώστας	Πλατανιάς Κυδωνίας
30.	Τσισκάκης Μιχ.	Κακοδίκι Σελίνου
31.	Φιωτάκης παπα Κωνσταντίνος	Αγία Ειρήνη Σελίνου
32	Φιωτοδημητράκης Εμμ.	Αγία Ειρήνη Σελίνου
33.	Φραντζεσκάκης Χαρ.	Κάμποι Κυδωνίας (αργότερα προήχθη στην Α')
34.	Χναράς Γεώργιος	Δρακώνα Κεραμιών Κυδων[20]
1.	Αγορασπάκης Αναγνώστης	Λιριδιανά Κισάμου
2.	Καπετανάκης Γεώργιος Ζ.	Καρθιανά Κισάμου
3.	Μάντακας Αντ. Μ.	Λάκκοι Κυδωνίας[21]
1.	Τσιβουράκης Γεώργιος Α.	Κοντομαρί Κυδωνίας
2.	Τσουρής Βαρδής	Λιβαδάς Σελίνου[22]

20. ΕΕΚΠ τ. Γ', αρ. 40/18-6-1904, σελ. 177 κ.ε.
21. ΕΕΚΠ τ. Γ', αρ. 33/2-6-1906, σελ. 262-263.
22. ΕΕΚΠ τ. Γ', αρ. 48/9-8-1904, σελ. 254.

ΝΟΜΟΣ ΣΦΑΚΙΩΝ

Ι. ΑΓΩΝΙΣΤΕΣ Α' ΤΑΞΗΣ

1.	Ανδρουλακάκης Γεώργιος	Λουτρό Σφακίων
2.	Βαρδίδης Εμμ.	Χανιά
3.	Βολουδάκης Κωνσταντίνος Τζ.	Φρες Αποκορώνου
4.	Βουρδουμπάκης ή Χ' Ρουσάκης Ανδρέας	Γετίμη Μετόχι Αποκορώνου
5.	Βουρδουμπάκης Ιωσήφ Χ' Ρούσου	Γετίμη Μετόχι Αποκορώνου
6.	Γογονής Αναγνώστης	Στύλος Αποκορώνου
7.	Δασκαλογιάννης Νικόλαος	Ανώπολη Σφακίων
8.	Ζερβός Μάρκος	Ίμβρος Σφακίων
9.	Κούνδουρος Ρούσος Ι.	Χαλέπα (από τη Χώρα)
10.	Κριαράς Ανδρέας Ι.	Ανώπολη Σφακίων
11.	Λαμπράκης Λεωνίδας	Βάμος Αποκορώνου
12.	Μαλινός Κωνσταντίνος	Γαβαλοχώρι Αποκ.
13.	Μανουσέλης Αναγνώστης	Καλλικράτης Σφακίων
14.	Μανουσογιαννάκης Ιωσήφ Α.	Χαλέπα (από την Ίμβρο)
15.	Μανουσομανολάκης Ιωσήφ	Ίμβρος Σφακίων
16.	Μπολιώτης Μανούσος	Ασφένδου Σφακίων
17.	Μυλωνάκης Σταμάτιος	Κεφαλάς Αποκ.
18.	Χριστοδουλάκης Νικόλαος	Ασκύφου Σφακίων[23]
1.	Πετράκης Νικόλαος	Ασή Γωνιά Αποκ.[24]

ΙΙ. ΑΓΩΝΙΣΤΕΣ Β' ΤΑΞΗΣ

1.	Αλιφιεράκης Ιωάννης	Καλαμίτσι Αποκορώνου
2.	Βάνταρης Ιωάννης ή Αναγνώστης	Κουρνάς Αποκορώνου
3.	Βαρδάκης Σπθυρ. Β.	Εμπρόσνερο Αποκορώνου
4.	Βολουδάκης Αναγνώστης	Φρες Αποκορώνου
5.	Βοτζάκης Σπυρ.	Άγιος Ιωάννης Σφακίων
6.	Βουγιουκαλάκης Εμμ.	Καλλικράτης Σφακίων
7.	Βουρδουμπάκης Στυλ. Χ' Ρ.	Γετίμη Μετόχι Αποκορώνου

23. ΕΕΚΠ τ. Γ', αρ. 13/3-3-1904, σελ. 49.
24. ΕΕΚΠ τ. Γ', αρ. 40/18-6-1904, σελ. 183.

8.	Βρανάκης Στυλιανός	Καλλικράτης Σφακίων
9.	Γεροντάκης ή Καραμπίνης Γεώργ.	Κεφαλάς Αποκορώνου
10.	Γιανναράκης Εμμ.	Εμπρόσνερο Αποκορώνου
11.	Γυμητάκης Κωνστ. Φρ.	Αλίκαμπος Αποκορώνου
12.	Ζερβός Μιχαήλ	Ίμβρος Σφακίων
13.	Ζυμβραγουδάκης Γεώργιος	Κουρνάς Αποκορώνου
14.	Κακούρης Εμμ.	Μελιδόνι Αποκορώνου
15.	Καλλιγιάννης Στέργιος	Βάμος Αποκορώνου
16.	Καρκαβάτσος Μιχαήλ Γ.	Ασκύφου Σφακίων
17.	Κελαϊδάκης Εμμ.	Μαχαιροί Αποκορώνου
18.	Κοπάσης Μανούσος Θ.	Ανώπολη Σφακίων
19.	Κουρής Αναγνώτης	Αλίκαμπος Απικορώνου
20.	Κουρκούτης Ανδρέας	Ανώπολη Σφακίων
21	Λεμπιδάκης Εμμ. Γ.	Ανώπολη Σφακίων
22.	Λυκάκης Σταύρος	Γεωργιούπολη Αποκορώνου
23.	Μαλινάκης Ιωάννης-Αναγνώστης	Μαχαιροί Αποκορώνου
24.	Μανουσέλης Γεώργιος Μ.	Καλλικράτης Σφακίων
25.	Μανουσομαρκάκης ή Μανουσέλης Νικ.	Καλλικράτης Σφακίων
26.	Μανουσομαρκάκης Νικόλαος	Φρες Αποκορώνου
27.	Μαριδάκης Κωνστ.	Εμπρόσνερο Αποκορώνου
28.	Μητράκης Ιωσήφ	Κομητάδες Σφακίων
29.	Μιχελιουδάκης Αναγν. Μ.	Τζιτζιφές Αποκορώνου
30.	Ξανθουδάκης Μανούσος	Αράδαινα Σφακίων
31.	Ξενάκης Στυλ.	Καλύβες Αποκορώνου
32.	Ξηρουχάκης Απόστολος Γ.	Ανώπολη Σφακίων
33.	Παπαδάκης Αντώνιος	Φρες Αποκορώνου
34.	Παπαδάκης Ιωάννης Λ. ή Α.	Εμπρόσνερος Αποκορώνου
35.	Παπαδοπετράκης Ανδρέας	Καλλικράτης Σφακίων
36.	Παπαντώνης Αναγν.	Καμπιές Αποκορώνου
37.	Πετράκης Μάρκος Ι.	Γωνιά Αποκορώνου
38.	Πετράκης Νικόλ. Η.	Ασή Γωνιά Αποκορώνου (μετά προήχθη στην Α')
39.	Πωλογεωργάκης Ιωάννης Γ.	Βάμος Αποκορώνου
40.	Παυλάκης Παύλος Ν.	Χώρα Σφακίων
41	Πωλέντας Μανούσος Ανδρέα	Ασκύφου Σφακίων
42.	(Παπα) Σκορδύλης Ιωσήφ Δημ.	Χαλέπα (από το Μουρί Σφακίων)
43.	Σταυρακάκης ή Ανδρουλακάκης Σταύρος	Λουτρό Σφακίων
44.	Τσιτσιρίδης Ιωάννης Ε.	Ασκύφου Σφακίων

45.	Φουντουλάκης Γεώργιος Ι.	Κομητάδες Σφακίων
46.	Φραγκιάς Ανδρέας Εμμ.	Ανώπολη Σφακίων
47.	Ψυλλάκης Εμμ. Χρ.	Μουρί Σφακίων[25]
1.	Μανουσέλης Μιχαήλ Ανδρ.	Καλλικράτης Σφακίων[26]
1.	Δασκαλογιάννης Ανδρέας Ν.	Ανώπολη Σφακίων
2.	Κιμιωνής Γεώργ.	Ασή Γωνιά Αποκορώνου
3.	Τραϊτοράκης Εμμ.	Κουρνάς Αποκορώνου
4.	Χατζηδάκης Γεώργιος Κ.	Πλάκα Αποκορώνου[27]
1.	Κακατσάκης Θεοκλής	Νίππος Αποκορώνου
2.	Λιόδης Παντελής	Παϊδοχώρι Αποκορώνου
3.	Μπαρμπούνης Ιωσήφ	Ασή Γωνιά Αποκορώνου
4.	Παπαδάκης Θεόδωρος	Κομητάδες Σφακίων
5.	Χατζημανωλάκης Παντελής	Καλύβες Αποκορώνου[28]
1.	Βίγλης Εμμ. Θ.	Αγία Ρουμέλη Σφακίων
2.	Βιλατζάκης Χριστόδουλος	Μουρί Σφακίων
3.	Μπικουβάρης Ευστρ.	Ασκύφου Σφακίων
4.	Πατεράκης Χριστ.	Ανώπολη Σφακίων
5.	Πετράκης Εμμ.	Ασή Γωνιά Αποκορώνου[29]

Ολοκληρώνοντας θέλω να επισημάνω ότι: οι αγωνιστές που αναφέρθηκαν δεν είναι οι μόνοι οι οποίοι έπαιξαν πρωτοποριακό ρόλο στις επαναστάσεις 1866-1897. Εκτός απ' αυτούς είναι και όσοι:

α) Τραυματίστηκαν, πέθαναν ή σκοτώθηκαν ώσπου να αρχίσουν οι διαδικασίες για την αναγνώρισή τους και κατατάσσονται σ' άλλες κατηγορίες, αυτές των χηρών, ορφανών και των τραυματιών.

---

25. ΕΕΚΠ τ. Γ', αρ. 13/3-3-1904, σελ. 49-50.
26. ΕΕΚΠ τ. Γ', αρ. 30/13-5-1904, σελ. 126.
27. ΕΕΚΠ τ. Γ', αρ. 40/8-6-1904, σελ. 181 κ.ε.
28. ΕΕΚΠ τ. Γ', αρ. 33/2-6-1906, σελ. 262-263.
29. ΕΕΚΠ τ. Γ', αρ. 48/9-8-1906, σελ. 354.

β) Κατέλαβαν σημαντικές θέσεις ώστε να μην τους είναι απαραίτητη η πρόσθετη αναγνώριση του αγωνιστή[30].

γ) Ήταν εύποροι ή δεν είχαν συμπληρώσει το 55ο έτος της ηλικίας τόυς τότε[31].

δ) Δεν υπέβαλαν δικαιολογητικά ή τα απέσυραν για διάφορους λόγους.

ε) Αδικήθηκαν στις κρίσεις.

στ) Αναγνωρίστηκαν μετά τις 9-8-1906, ημερομηνία του τελευταίου φύλλου της ΕΕΚΠ στο οποίο βρήκα σχετικές αποφάσεις, ή τα ονόματά τους βρίσκονται σε φύλλα που δεν υπάρχουν στις βιβλιοθήκες της Αθήνας.

Εκτός απ' αυτούς οι οποίοι κρίθηκαν άξιοι να πάρουν βοήθημα, υπήρξαν και πολλοί άλλοι που πρόσφεραν στον αγώνα, έστω λιγότερο[32].

Οι αποφάσεις του Ηγεμονικού Συμβουλίου έχουν και λάθη πραγματικά, ίσως και ορθογραφικά, όχι πάντως πολλά.

Συντομογραφίες:

ΕΕΚΠ — *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*

ΓΑΚ — Γενικά Αρχεία του Κράτους

30. Οι Μαν. Κούνδουρος, Ι. Τσουδερός και Γ. Μυλωνογιάννης ήταν τότε σύμβουλοι (υπουργοί) και ο Στυλ. Φωτάκης νομάρχης.

31. Νόμος 438/1901, άρθρο 1.

32. Δικαιολογητικά όλων των αγωνιστών, των χηρών και ορφανών και των τραυματιών υπάρχουν στο ιστορικό Αρχείο Κρήτης (Χανιά), απ' όπου μπορεί κάθε ενδιαφερόμενος να πάρει στοιχεία. Ήδη από το Γενάρη του 1993 δημοσιεύεται στην εφημερίδα Κέντρος εργασία μου με θέμα τους αγωνιστές της επαρχίας Αγίου Βασιλείου, στηριγμένη στα δικαιολογητικά τους. Στοιχεία υπάρχουν και στα ΓΑΚ που λειτουργούν στις έδρες νομών της Κρήτης και αλλού. Καλό θα ήταν λοιπόν, όλοι που ασχολούνται ή θέλουν να ασχοληθούν με το θέμα, να συνεργαστούν με κάποιο φορέα και να παρουσιάσουν μια ολοκληρωμένη εργασία, η οποία θα αφορά το σύνολο των αγωνιστών της Κρήτης.

33. Στην ΕΕΚΠ τ. Γ' 14/9-3-1904, σελ. 58 ο Γρηγόρης Σπυριδάκης κατατάσσεται αρχικά στη Β' τάξη και στη συνέχεια (σελ. 59), απορρίπτεται η αίτησή του. Ορισμένα τοπωνύμια, πάλι, διαφέρουν ορθογραφικά από τα αντίστοιχα των βιβλίων της ΚΕΔΚΕ. (Στοιχεία συστάσεως και εξελίξεως δήμων και κοινοτήτων, Αθήνα 1962) π.χ. Λιβαδάς-Λειβαδάς. Τα όποια ορθογραφικά ή τυπογραφικά λάθη στα οικογενειακά ονόματα, τέλος, διαφοροποιούν την αλφαβητική σειρά στην οποία τα έβαλα για ευκολία του αναγνώστη, όπως ανέφερα παραπάνω.

ΔΗΜΗΤΡΑ ΣΠΙΘΑ-ΠΙΜΠΛΗ

ΑΠΟ ΤΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΜΕ ΤΑ ΚΥΘΗΡΑ. ΤΑ ΔΙΑΒΑΤΗΡΙΑ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΚΥΘΗΡΩΝ ΤΩΝ ΕΤΩΝ 1837-1861

Το μικρό και απομονωμένο νησί των Κυθήρων είχε στενούς δεσμούς με την Κρήτη στο διάστημα της Βενετοκρατίας και της Τουρκοκρατίας. Σ' αυτό βοήθησε η κοντινή απόσταση που χωρίζει τα δυο νησιά, έτσι ώστε το μικρό να βρίσκεται συχνά στη σφαίρα επιρροής του μεγάλου. Πριν από τη Βενετική κατάκτηση τα Κύθηρα ανήκαν πολιτικά και διοικητικά στην Πελοπόννησο. Οι πληροφορίες αυτές αντλούνται από το βίο του Αγίου Θεοδώρου των Κυθήρων (10ος αι.), 12 Μαΐου[1]. Με την εγκαθίδρυση της Βενετικής κυριαρχίας στο νησί (μετά την ανάμιξη των Βενιέρηδων στην επανάσταση των Βενετών φεουδαρχών της Κρήτης (1363-1365), το νησί αποσπάσθηκε από την επίδραση της Πελοποννήσου και προσκολλήθηκε στην Κρήτη. Αμέσως μετά, η Βενετία το τοποθέτησε κάτω από τον έλεγχο του Δούκα της Κρήτης και ο ανώτερος διοικητικός υπάλληλος, ο Προνοητής και Καστελλάνος υπαγόταν στο regimen της Κρήτης και πληρωνόταν από το δημόσιο Ταμείο του Χάνδακα[2].

Στα Κύθηρα κατέφευγαν πολλές οικογένειες με τις κινητές τους περιουσίες από τα οχυρά της Πελοποννήσου, μετά από τις καταλήψεις τους από τους Τούρκους. Από κει πέρασαν επίσης οι πρόσφυγες Κρητικοί και Βενετοί. Πολλοί από αυτούς εγκαταστάθηκαν εκεί οριστικά, ενώ άλλοι προχώρησαν στα νησιά του Ιονίου και στη δυτική Ευρώπη, ιδιαιτέρως στην Ιταλία. Αυτό έγινε κυρίως μετά την κατάληψη των Χανίων από τους Τούρκους το 1645, και της Κρήτης ολόκληρης το 1669, μέχρι το τέλος του 18ου αιώνα[3].

Οι Βενετοί είχαν ιδρύσει στη Χώρα, την πρωτεύουσα των Κυθήρων, που βρίσκεται στο νοτιότερο άκρο του νησιού, πάνω σ' ένα βραχώδη, ψηλό και απότομο λόφο το Κάστρο, που δεσπόζει σ' ολόκληρη την περιοχή της Χώρας, καθώς και

---

1. Χρύσας Α. Μαλτέζου, Επτάνησα, «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους», τόμ. Ι', σελ. 220-221.

2. Χρύσας Α. Μαλτέζου ό.π., σελ. 220.

3. Μαρίας Κ. Χαιρέτη, Έκθεσις Επιθεωρήσεως του Ιστορικού Αρχείου Κυθήρων από 12-17 Ιουλίου 1976, Τα Περιεχόμενα των Γενικών Αρχείων του Κράτους, τόμ. 15ος. σσ. 171-186.

στο λιμάνι Καψάλι και στη θάλασσα. Μέσα σε ένα κτίριο του Κάστρου στεγάζεται το Ιστορικό Αρχείο Κυθήρων, το οποίο περιέχει πολύ πλούσιο και διαφωτιστικό αρχαιακό υλικό των πέντε αιώνων της υποδούλωσης του νησιού σε τρεις διαφορετικούς κυρίαρχους[4].

Τα Κύθηρα δεν εγνώρισαν τον Τουρκικό ζυγό και παρέμειναν στην κυριαρχία των Βενετών από το 13ο μέχρι το τέλος του 18ου αιώνα. Στη συνέχεια πέρασαν από ένα σύντομο διάστημα Γαλλοκρατίας, και αποτέλεσαν έπειτα με τα λοιπά Ιόνια νησιά, την Ιόνιο Πολιτεία υπό Αγγλική Κατοχή. Το 1864 ενώθηκαν με το Ελληνικό Κράτος[5].

Το Αρχειακό αυτό υλικό είναι πλουσιότατο και ποικίλο. Αποτελεί μια από τις σπουδαιότερες στην Ελλάδα αρχειακές συλλογές από την εποχή της Βενετοκρατίας και χρονολογικά καλύπτει το διάστημα από το 1563-1914. Τα έγγραφα διακρίνονται σε τέσσερις γενικές ομάδες: α) Νοταριακά έγγραφα. β) Διοικητικά έγγραφα. γ) Δικαιοπρακτικά έγγραφα. δ) Μονόφυλλα και Έντυπα.

Τα Δικαιοπρακτικά περιέχουν άπειρα λυτά έγγραφα, στα οποία περιγράφεται ο καθημερινός βίος των κατοίκων του νησιού από τα μέσα του ΙΖ' αιώνα μέχρι τις αρχές του σημερινού. Μεταξύ αυτών των εγγράφων υπάρχουν τα Διαβατήρια του ΙΘ' αιώνα[6].

Σπουδαία επίσης θεωρείται η σειρά των Νοταριακών εγγράφων, που περιλαμβάνει Πρωτόκολλα 128 Νοταρίων, μεταξύ των οποίων τρεις είναι Κρητικοί, οι: Ιωάννης Παλλαδάς, Ιωάννης Καλονάς και Μάρκος Γρηγορόπουλος[7].

Το καλοκαίρι του 1987 παρέμεινα στα Κύθηρα δύο εβδομάδες. Γνωρίζοντας τη σπουδαιότητα του Ιστορικού Αρχείου του νησιού και ερευνώντας διάφορα έγγραφα τα οποία θα αποδείκνυαν τις στενές σχέσεις της Κρήτης με τα Κύθηρα, μελέτησα δύο λυτά έγγραφα και τα Ενοριακά βιβλία του ναού του Σωτήρος στη συνοικία Σφακιανά της Χώρας, τα οποία δημοσιεύτηκαν το 1988[8]. Έγινε επίσης έρευνα των Διαβατηρίων.

---

4. Μαρίας Κ. Χαιρέτη, ό.π. σελ. 71.

5. Μαρίας Κ. Χαιρέτη, ό.π. σελ. 1.

6. Μαρίας Κ. Χαιρέτη, ό.π. σσ. 178-180.

7. Χρύσας Μαλτέζου, Η σημασία του Ιστορικού Αρχείου Κυθήρων για την ιστορία της Κρήτης στη διάρκεια της Βενετοκρατίας. Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο, 29 Αυγούστου - 3 Σεπτεμβρίου 1976, τόμ. Β', Αθήνα (1981).

8. Δήμητρας Σπίθα-Πιμπλή, Από τις Σχέσεις της Κρήτης με τα Κύθηρα, Χανιά. Ετήσια έκδοση του Δήμου Χανίων (1988), σσ. 95-98. (Στην έρευνα αυτή με βοήθησε η Βάσω Προγούλη, Φιλόλογος).

Η σειρά των διαβατηρίων περιλαμβάνει χίλια περίπου λυτά έγγραφα διαστάσεων 22x35 εκ. και δύο μεγάλα δεμένα βιβλία. Το ένα περιέχει 248 διαβατήρια αριθμημένα από 1-248, με χρονολογία 1 Σεπτεμβρίου 1859 - 9 Μαρτίου 1860. Το άλλο είναι βιβλίο θεωρήσεων από 1-200.

Ερευνήθηκαν χίλια δεκατέσσερα (1014) διαβατήρια. Δηλαδή τα δύο δεμένα βιβλία και από τα λυτά έγγραφα 567. Από το βιβλίο θεωρήσεων διαλέχτηκαν όσα επίθετα θεωρήθηκαν Κρητικά. Από τα λοιπά όσα είχαν αναχώρηση από τα Κύθηρα με προορισμό ταξιδιού την Κρήτη και σπανίως άλλα λιμάνια.

Στην αντιγραφή τηρήθηκε η ορθογραφία και το τονισμός των ονομάτων. Επίσης η Ιταλική γλώσσα στην οποία είναι γραμμένα τα περισσότερα διαβατήρια.

Παρατίθεται πίνακας με αριθμό 243 διαβατηρίου, με χρονολογία 14 Νοεμβρίου 1853, στο όνομα του Δημητρίου Δεφτερέγου του ποτέ Μανόλη –αλλιώς Μαγκονέσο βιομηχάνου. Αποτελείται από δύο φύλλα εν. Στην πρώτη σελίδα αναγράφεται κάτω από το έμβλημα της Μεγάλης Βρετανίας, το όνομα του Άγγλου Διοικητή των Ιονίων Νήσων με τους τίτλους του. Το διαβατήριο εκδίδεται από την Τοπική Αστυνομία, έχει ισχύ ενός έτους, περιέχει τα στοιχεία του κομιστή και τόπο προορισμού την Κρήτη. Η δεύτερη και η τρίτη σελίδα έχουν θεωρήσεις και σφραγίδες των προξενείων των Χανίων, της Σύρου, της Σμύρνης καθώς και θεώρηση από Σμύρνη για Κωνσταντινούπολη.

Έγινε κατάλογος με 305 διαβατήρια. Τα περισσότερα από αυτά που είχαν προορισμό την Κρήτη έχουν εκδοθεί το 1843. Ένα έχει εκδοθεί το 1837 και ένα το 1861. Εντύπωση προκαλούν τα πολλά παρωνύμια. Από τα 305, ονόματα παρωνύμια έχουν τα 143. Δύο παρωνύμια είναι «Καλησπέρη» και θυμίζουν τους Κρητικούς τους επωνομαζόμενους «Καλησπέρηδες» που δρούσαν εναντίον των Τούρκων στα επαναστατικά χρόνια της Κρήτης, τα με αριθμό 270 και 283[9].

Πέντε παρωνύμια είναι Viaro (Βιάρο) τα με αριθμό 57, 137, 150, 153, 162. Τα τέσσερα από αυτά ανήκουν στην οικογένεια Condoleo (Κοντολέο). Δύο από τους Κοντολέους ο Ανδρέας του Γκιοβάνι και ο Παναγιώτης του Γκιοβάνι, είναι Ευγενείς. Μεταξύ των Βενετών Ευγενών του διαμερίσματος των Χανίων κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας συγκαταλλέγεται η οικογένεια των Viaro. Στα Χανιά υπήρχαν επίσης Viaro Κρητικοί Ευγενείς την περίοδο αυτή[10].

---

9. Μιχαήλ Αναστασάκη, Ιστορία της Κισάμου επί Τουρκοκρατίας, Αθήνα (1984), σσ. 70-71.

10. Τα Ληξιαρχικά Βιβλία Γεννήσεων, Βαπτίσεων και Γάμων του Διαμερίσματος των Χανίων, Γενικό Ευρετήριο Ονοματεπωνύμων, Avogaria di Comun, Busta 4649 και 4650 Archivio di Stato di Venezia, υπό έκδοση, Δήμητρα Σπίθα - Πιμπλή.

Μερικά διαβατήρια είναι ομαδικά, δηλαδή σε ένα διαβατήριο συμπεριλαμβάνονται όλα τα ονόματα της οικογένειας ή και συγγενικών προσώπων. Βλέπε τα: με αριθμό 113, 140, 274, 277, 290.

Γενικά στην έρευνα παρατηρήθηκαν υπογραφές μαρτύρων, όπως το: με νούμερο διαβατηρίου 198, που δεν συμπεριλαμβάνεται μεταξύ των 305, υπογράφει ο Σπύρος Λαστιώτης, σε μερικά άλλα ο Κρητικός, πολλά υπογράφει ο Παναγιώτης Μεγαλοκονόμος. Επίσης πολλά από τα διαβατήρια ανήκουν στο επίθετο Αρώνης, δεν συμπεριλαμβάνονται όμως στην παρούσα εργασία, αφού δεν είχαν προορισμό την Κρήτη.

Εκτός από τα δύο παραπάνω διαβατήρια των Κοντολέων, που δείχνουν την Κυθηραϊκή ευγένειά τους, δύο ακόμη ανήκουν σε ευγενείς, τα: με αριθμό 184 Νικόλαος Στάης του Βαλέριου και 185 Γκιοβάνη Κλάδος του Λορέντζο. Στον «Κατάλογο των Ευγενών Κυρίων της Συγκλήτου της Νήσου των Κυθήρων δια τον τρέχοντα χρόνον 1836», συγκαταλέγονται τα παραπάνω επίθετα, όπως επίσης πολλοί Καλίγεροι, Κασιμάτοι, Κομινοί, Καλοκαιρινοί, Σκλάβοι, Μασέλλοι, Μαυρομάτοι, Μεγαλοκονόμοι, επίθετα που παρατηρούνται στην εργασία αυτή κ.ά.

Είναι γνωστό ότι αρκετές οικογένειες που κατοικούν σήμερα στην Κρήτη προέρχονται από τα Κύθηρα, ιδιαίτερα στα Χανιά. Πολλοί επίσης Κρητικοί κατέφυγαν ως πρόσφυγες στα Κύθηρα στα επαναστατικά χρόνια της Κρήτης, αλλά και νωρίτερα, όπως αναφέρθηκε παραπάνω και παρέμειναν εκεί ως μόνιμοι κάτοικοι. Θα ήταν πολύ ενδιαφέρον, αν ήταν δυνατόν, από τα ονοματεπώνυμα των διαβατηρίων που ακολουθούν να γίνει μια περαιτέρω έρευνα για τους Τσιριγώτες, που ήρθαν και κατοίκησαν στην Κρήτη.

Γενικώς μεταξύ των επιθέτων των διαβατηρίων παρατηρούνται πολλά που ακούονται στα Χανιά σήμερα, όπως: Κασιμάτης, Καλιγέρης, Παυλάκης, Διακάκης, Μαυρομάτης, Καλογρίδης, Κατσανεβάκης, Κλάδος, Αρώνης, Λυρώνης, Χάρχαλης, Αλεβυζάκης, Πρωτοψάλτης, Αλιφιεράκης, Συντιχάκης, Καλοκαιρινός, Γαλανάκης, Παχουντάκης κ.ά. Μουδάτσος σε άλλες περιοχές της Κρήτης.

Σε μία πρώτη προσέγγιση και ύστερα από ζωντανή μαρτυρία του τελευταίου άρενος απογόνου της Τσιριγώτικης οικογένειας Καλιγέρη Μανόλη, γνωστού Χανιώτη εμπόρου, διαπιστώθηκε ότι πολλές οικογένειες των Χανίων έλκουν την καταγωγή από τα Κύθηρα.

Ακολουθεί κατάλογος μερικών Τσιριγωτών της Κρήτης, σύμερα με την παραπάνω μαρτυρία.

Ο Νικόλαος Καλιγέρης μετώκησε στα Χανιά στα 1885. Η σύζυγός του ήταν το γένος Καλοκαιρινού των Κυθήρων. Παρωνύμιο Μπαγιόκος (πρόγονος του Μανόλη Καλιγέρη).

– Ο Καλοκαιρινός του Ηρακλείου ήρθε στα 1865.
– Ο γιατρός Καλιγέρης στα Χανιά καταγόταν από τα Κύθηρα.
– Ο στρατηγός Καλιγεράκης (τον βοήθησε στις σπουδές του ο Ελ. Βενιζέλος).
– Οι Αρώνης στα Χανιά.
– Οι Κοντολέοι στα Χανιά.
– Ο Καλιγέρης έμπορος στα Χανιά.
– Οι Λυγκούνης στα Χανιά.
– Οι οικογένειες Κασιμάτη στα Χανιά.
– Οι Κουτράκηδες με το παρωνύμιο Κούτρη, από οικογένεια Κασιμάτη.
– Ο Στάθης μεγαλέμπορος Ηρακλείου.
– Οι Φατσέα στα Χανιά.
– Η σύζυγος του Πιστολάκη το γένος Μουνταλή των Κυθήρων στα Χανιά.
– Η οικογένεια Κριεζή στα Χανιά.
– Ο Τριάρχης γυμνασιάρχης στα Χανιά.
– Ο Τσιγκούνης στα Χανιά.
– Ο Διακάκης στα Χανιά και Διακάκης με σύζυγο Καλιγέρη.
– Ο Ταμπάκης στα Χανιά.
– Ο Συντιχάκης στα Χανιά.
– Ο Λεογκίνης στα Χανιά και έπειτα στην Αθήνα.
– Ο Καρύδης στη Χαλέπα ως Καρυδάκης.
– Ο Πρωτοψάλτης στα Χανιά.
– Ο Πετρόχειλος γιατρός στα Χανιά.

Σχεδόν όλα τα παραπάνω επίθετα παρατηρούνται στα διαβατήρια. Από τη μαρτυρία του Μαν. Καλιγέρη μας λείπουν τα βαπτιστικά ονόματα και οι πιθανές χρονολογίες της εγκατάστασης των παραπάνω Τσιριγωτών στην Κρήτη.

Τέλος με όλα αυτά τα στοιχεία που παρατίθενται αποδεικνύονται οι καλές σχέσεις και η στενή επικοινωνία που είχαν μεταξύ τους πάντοτε τα δύο κοντινά νησιά.

Α.Αρ.	Α. Διαβ.	Ονοματεπώνυμο	Τόπος προορισμού	Χρονολογία
1	71	Panagioti Trifili di Giorgio	Κρήτη	1843
2	43	Manoli Calofudi sopranominato "Siano"		

		del fui Nicolo	»	1843
3	51	Giorgio Patrichio del fui Anastasi	»	1843
4	33	Teodoro Sofio di Nicolo	»	1843
5	40	Anastasio Pasapala 'del quondam Constantino	»	1843
5	6	Teodoro Lambachi sopranominato "Maimam"	»	1843
6	15	Chiriaco Condi del Nicolo	Σμύρνη	1843
7	34	Panagioti Stellio Anagnosti de Giorgio	Candia	1843
8	61	Moli Signore Giovanni Durente	Κρήτη	1843
9	72	Giovanni Cagguli di Caralambo	»	1843
10	18	Steffano Galofudi Sop/nato "Gliano" di Giovanni	»	1843
11	62	Antonio Facea Sop/nato "Maggurani" di Manoli	»	1843
12	28	Mina Petrigianni del fu' Giovanni	»	1843
13	16	Panagioti Conti di Demetrio	Candia	1843
14	1	Panagioti Melitio del quondam Nicolo	Κρήτη	1843
15	7	Valerio Massello del quondam Givilio	»	1843
16	82	Elias Mavromati del fu' Andrea	»	1843
17	25	Demetrio Pavlach sop/nato "Mugo"	»	1843
18	12	Zacarias Capellachi	Ελλάδα	1843
19	23	Giovanni Alifierachi di Zacarias	Κρήτη	1843
20	11	Teodoro Malamo del quondam Georgio	»	1843
21	20	Panagioti Modi del fu' Constantino	»	1843
22	94	Giorgio Metaxa sopr. "Megaloconomo" di Caralambo	»	1843
23	30	Giorgio Zaglaniehi (anças) di Cosma	»	1843
24	21	Stamati Melita sop/nato "Codolemi" del fu Teodorin	Candia	1843
25	76	Antonio Alupandrachi del fu Livifio	Κρήτη	1843
26	90	Giorgio Tutachi sop/nato "Polachi" figlio del fu Michelo	Candia	1843
27	29	Panagioti Gavrili sop/nato "Buechiuro" del fu Nicolo	»	1843
28	263	Pietro Comino dop/nato "Gabrino" di Demetrio	Κρήτη	1843
29	48	Panag. Bernardo sop/nato "Gazzavias" di Nicolo	Candia	1843
30	41	Demetrio Ziglio della fu Distumula quondam Giovanni Vatsicopulo Vahieliosi	»	1843
31	36	Teodoro Caridi sop/nato "Calochereta e Pugani" di Nicolo	»	1843
32	54	Nicolo Caridi sop/nato "Calochereta e Drizene" del fu Teodoro	»	1843
33	47	Giorgio Combi-Anagnosti di Teodoro	»	1843

34	66	Caralambo Candiotto sop/nato "Perehe"	»	1843
35	49	Panagiotachi Mategno di frathi	»	1843
36	51	Panagioti Logoteti sop/nato "Athanasopulo" del fu Apostoli	»	1843
37	58	Georrgio Malamo di Giovanni	»	1843
38	65	Nicolo Zanne sop/nato "Saeni"	»	1843
39	37	Anastasio Suiffili sop/nato "Papadopulo" del fu papà Giovanni	»	1843
40	91	Giovanni dracopulo di Leo	»	1843
41	39	Georgio Stellio di Panag.	»	1843
42	77	Leonardo Cassimati sop/nato "Liro"	»	1843
43	59	Nicolo Coroneo sop/nato "Ligere"	»	1843
44	81	Cosmà Megaloconomo-Metaxa di Caralambo	Creta	1843
45	95	Panagiotti Privelegiato di Nicolo	Candia	1843
46	387	Vardi Straticachi sop.nato "Budaradachi	in Candia	1843
48	13	Georgio Darmaro del fu Giovanni Sasani	Candia	1843
49	347	Giovanni Facea sop/nato "Nicolitti" di Marco	»	18453
50	235	Teodoro Cassimate sop/nato "Corogonis" di Marco	»	1843
51	297	Nicolo Condoleo sorp/nato "Viaro"	Isola di Crete	1843
52	323	Demetrio Caligero sop/nato "Staetea»	»	1843
53	248	Micali Zervo sopr. "Marussis" del q.m. Nicolo	Candia	1843
54	381	Manoli Salamachi del fu Georgio	»	1843
55	336	Caralambi Petrochilo sopr. "gielea" di Nicolo	»	1843
56	289	Panagioti Diacopulo di Anastasio	»	1843
57	379	Cosma Raftachi sopr. "Viaro" di Panagioti	»	1843
58	348	Panagioti Glizzo di Georgio	Isola di Candia	1843
59	378	Panagioti Glizzo di Minà	»	1843
60	304	Teodoro Gavrili sop/nato "Zurichi"	»	1843
61	391	Manusso Salamachi del fu Vardi	Candia	1843
62	334	manoli Diacachi sopr. 'Megaloconomo" del. q.m. Nicolo	»	1843
63	345	Anastasio Aroni sopr. "Condonicolaco" di Panagioti	»	1843
64	386	Giovanni Cindichachi sopr. "Zeletaeli" di Panagioti	»	1843
65	296	Panagioti Tambachi del Teodoro	Isola di Candia	1843
66	375	Giovanni Trifili sopr. "Papadopulo" di Antoni	Candia	1843
67	291	Georgio Titachi del fu Nicolo	in Creta	1843
68	240	Giovanni Triarchi del fu Nicolo	»	1843

69	247	Panagioti Milano del quondam Georgio	»	1843
70	250	Manoli Malano sop. nato "Zeusachi"	»	1843
71	258	Panagioti Mulo sop.nato "Comino" del q.m Teodoro	»	1843
72	156	Minà Mulo di papa Georgio	in Candia	1843
73	360	Panagioti Melita sopr. "Diealu" di Nicolo	»	1843
74	246	Manoli Magero di Georgio	»	1843
75	338	Nicolo Massello sopr. "Lazzaro"	»	1843
76	337	Manoli Marcheti di Panagioti	»	1843
77	330	Panagioti Megaloconomo sopr. "Bucci" di Manoli	»	1843
78	249	Andreas Malano sopr. "Leussachi" di Giovanni	»	1843
79	368	Giovanni Mulo spr. "Lurenzos" del fu Teodoro	»	1843
80	366	Manoli Mavromati sopr. "Vloisso" del. q.m Panagioti	»	1843
81	325	Georgio Megaloconomo sopr. «I Buchi» di Cosmà	»	1843
82	358	Nicolo Massello sopr. "Lazaros" di Georgio	»	1843
83	349	Panagioti Massello sopr. "Colofotio" del fu Demetrio	»	1843
84	294	Teodoro Mulo sopr. "Lanzo" di Manoli	»	1843
85	293	Manoli Logoteti sopr. "Caropulo" del q.m Teodoro	»	1843
86	241	Panagioti Lendarachi sopr. "Psefti" di Anastasio	»	1843
87	383	Georgio Lurando sopr. "Calisperi" di Frangia	»	1843
88	384	Mina Levinni sopr. «lerafis" di papà Stavriano	»	1843
89	344	Teodoro Leongini sopr. "Zorzari" di Georgio	»	1843
90	322	Francesco Lurando sopr. "Calisperi" di Manoli	»	1843
91	262	Georgio Faceas sopr. "Rellio" di Andreas	»	1843
92	320	Andrea Facea di Demetrio	»	1843
93	388	Panagioti Zanni di Demetrio	»	1843
94	352	Demetrio Stratigo' sopr. "Paterogeni"	»	1843
95	373	Panagioti Sclavo sopr. "Selussa"	»	1843
96	356	Mina' Stashi sopr. "Visiri"	»	1843
97	239	Giovanni Samio sopr. "Corocas"	»	1843
98	394	Panagioti Sclavo del fu' Demetrio	»	1843
99	381	Cosma' Stratigo sopr. "Paterogeni"	»	1843
100	252	Demetrio Stratigo sopr. "Georgantis" di Georgio	»	1843
101	377	Panagioti Stathis sopr. "Arapis" di Nicolo	»	1843
102	329	Giovanni Samio sopr. "Cacito" del fu Nicolo	»	1843
103	328	Manoli Stathi sopr. "Psiesso" di Georgio	»	1843
104	251	Georgio Suri sopr. "Cicilliani"	»	1843

105	277	Georgio Veneri sopr. "Cozaco"	»	1843
106	276	Teodoro Veneri sopr. "Reco"	»	1843
107	370	Attanasio Viaro sopr. "Zausis" di Mina	»	1843
108	261	Georgio Vlandi sopr. "Salamo" di Manoli	»	1843
109	254	Andreas Vlandi sopr. "Sarosoli" del q.m. Georgio	»	1843
110	260	Georgio Vlandi sopr. "Salano" quondam Elias	»	1843
111	263	Giovanni Vlandi sopr. "Sarosoli" del q.m Georgio	»	1843
112	270	Chiriaco Pissano di Panagioti	»	1843
113	338	Cosma Petrochilo sopr. "Cobi" di Micali	»	1843
114	341	Manoli Potini sopr. "Glegle" del fu' Nicolo	»	1843
115	333	Georgio Potini sopr. "Spagniolo" di Teodorin	»	1843
116	351	Demetrio Potini sopr. "Minopulo" del fu' Minas	»	1843
117	24	Thanasi Pissano di Panagioti	»	1843
118	327	Micale Pavlachi sopr. Baras di Papà Demetrio	»	1843
119	369	Caralampo Pavlachi sopr. "Bailo" di Nicolo	»	1843
120	395	Strati Pataco' del fu' Giovanni	»	1843
121	294	Teodoro Patrichio del quondam papa' Sion	»	1843
122	342	Micali Petrochilo sopr. Ciachis quondam Georgio	»	1843
123	350	Demetrio Petrochilo sopr. "Mazzoro" di Giovanni	»	1843
124	243	Cosma' Pavlachi di Papa' Demetrio	»	1843
125	242	Cosma' Pavlachi del quondam Papa' Panagioti	»	1843
126	345	Panagioti Postumo Petrochilo sopr. Mazzoro del fu' Panagioti	Candia	1843
127	339	Marco Pavlachi sopr. "Violis" del fu' Vassili	in Creta	1843
128	361	Antonio Protopsalti sopr. Blaveris di Panagioti	»	1843
129	362	Antonio Castrisso sopr. "Meliottis" di Demetrio	»	1843
130	355	Demetrio Comino di Georgio	»	1843
131	372	Manoli Calocirno sopr. "Zuduli" di Nicolo'	»	1843
132	354	Teodoro Caridi di Manoli	»	1843
133	324	Nicolo' Caligero sopr. "Franchescachi" di Manoli	»	1843
134	364	Giovanni Comino' sopr. "Rusos" di Manoli	»	1843
135	376	Demetrio Clinzo sopr. "Cristoforo" del fu Panagioti	»	1843
136	385	Francesco Caligero sopr. "Zuridi" del fu Giovanni	»	1843
137	280	Cosma Condoleo sopr. "Viaro" di Vreto	»	1843
138	373	Michele Claigero sopr. "Saltaeneco" di Giovanni	»	1843
139	343	Caralambo Comino del fu Micale	»	1843

140	331	Panagioti Cassimati sopr. "Trachilos" del q.m. Demetrio	»	1843
141	363	Nicolo Caligero sopr. "Vrana" di Antonio	»	1843
142	364	Pietro Cassimati sopr. "Partalamio" di Nicolo'	»	1843
143	326	Marco Caligero sopr. "Giggi" del fu' Andrea	»	1843
144	332	Teodorin Caligero sopr. "Sporiti" del q.m Antonio	»	1843
145	351	Teodoro Caligero sopr. "Staetias" di Nicolo'	»	1843
146	240	Demetrio Chindrotin sopr. "Farmachi" di Cosma'	»	1843
147	269	Antonio Cassimati sopr. "Scandali" del q.m Giovanni	»	1843
148	279	Manoli Cassimati sopr. "Afando" del q.m Giovanni	»	1843
149	254	Georgio Chanioti di Leo	»	1843
150	298	Andreas Condoleo sopr. "Viaro" Zentilhuomo di Giovanni	»	1843
151	255	Manoli Calogridi di Giovanni	»	1843
152	258	Panagioti Caridi del q.m Paulo	Grecia	1843
153	300	Panagioti Condoleo sopr. "Viaro" Zentiluomo di Giovanni	Creta	1843
154	321	Stavro Comino' sopr. "Sbarra" di Nicolo	in Creta	1843
155	275	Panagioti Comino' sopr. "Driri" di Georgio	»	1843
156	236	Manoli Cassimati sopr. "Solli" di Demetrio	in Crecia	1843
157	278	Antonio Cassimati sopr. "Arseni" di Nicolo'	»	1843
158	244	Spiridione Cassimati di Papa' Giovanni	»	1843
159	348	Marco Calocerno sopr. "Caniola" del fu Paolo	»	1843
160	352	Giovanni Cassimati sopr. "Assundos" del fu' Papà Andreas	»	1843
161	358	Giorgio Cassimati sopr. "Trocalo" del fu' Manoli	»	1843
162	245	Giovanni Condoleos sopr. "Viaro" di Manoli	»	1843
163	335	Policroni Calochirno sopr. "Lituro" di Demetrio	»	1843
164	365	Demetrio Comino' del fu' Teodore	»	1843
165	349	Georgio Petrochilo sopr. "Mazzoros" di Giovanni	»	1843
166	140	Giovanni Cariddi q.m Georgio allias "Calochereta"	in Canea	1848
167	124	Mina Coroneo di Giovanni alias Bello	»	1848
168	86	Giovanni Pasto' q.m Panagioti Coroneo alias Cullo'	»	1848
169	96	Georgio Calochirno q.m Papà Micale alias "Seturo"	»	1848
170	68	Antonio Samio q.m Panagioti alias "Chelonui"	»	1848
171	38	Nicolo Lazzaretto q.m Antonio	»	1848
172	20	Caralambo Petrochilo di Panagioti alias "Chiachi"	»	1848
173	4	Teodoro Veneri q.m Antonio alias "Zeceo"	»	1848

174	611	Αλεξάνδρα θυγατέρα του νυν ποτέ Παναγιώτου Νικαλούτζου	»	1855
175	78	Καληγιέρης	»	1853
176	71	Panagioti Vlandi di Manoli alias "Trifilli"	in Candia	1856
177	37	Giorgio Zarmachi figlio di Papà cosma	a Smyrne	1847
178	98	Giovanni Semitecolo di Samati	to Greece Candia	1847
179	17	Caralambo Megaloconomo	al Isola di Candia	1847
180	10	Stavriano Cazzaneva	a Candia	1847
181	262	Manoli Vlacogeni alias "Scadalis"	Candia	1854
182	253	Giorgio Zaglanichi του Panagiotti	a Candia	1854
183	206	Παναγιώτη Παστού του απόντος Νικολάου	Κρήτη	1854
184	96	Nobile Signore Nicolo Stai de Nobile Sig. Valerio	Candia	1854
185	95	Nobil Signore Giovanni Clado di Lorenzo da Cerigo	a Candia	1854
186	59	Caralambo Cosmetato	Candia	1854
187	54	Giorgio Zanne του ποτέ Nicolo alias "Papalis"	»	1854
188	33	Teofilo Zucala του ποτέ Teofilo	»	1854
189	37	Manoli Mavromati or Religioso	in Candia	1841
190	26	Cosmas Sotirco	»	1841
191	133	Panagioti Cassimati	Cerigo a Smyrne	1841
192	103	Nicolo Leengini di Teodoro	Cerigo a Candia	1841
193	103	Georgio Samio figlio del Nicolo	Cerigo a Smyrne	1841
194	1	Andrea Lunardo di Nicolo	Cerigo a Candia	1841
195	8	Giorgio Lunardo di Manoi	»	1841
196	63	Demetrio Coroneo	Cerigo a Athene	1841
197	98	Manoli Aroni di Minà	Cerigo a Smyrne	1841
198	95	Teodoro Gavrili agricoltore	Cerigo in Candia Athene	1837
199	122	Andrea Fazea di Marco	Cerigo in Canea	1841
200	5	Giovanni Samio	Cerigo a Smirne	1841
201	18	Teodoro Megaloconomo	Cerigo a Candia	1841
202	94	Teodoro Zandioto	in Grecia	1841
203	56	Zacaria Zagopulo	Cerigo in Athene	1841
204	24	Panagioti Lendarachi Merendi	Cerigo in Candia	1841
205	73	Ζαχαρίας Pissano	»	1841
206	27	Giorgio Caligero	»	1841

207	26	Pietro Caligero	»	1841
208	132	Georgio Cassimatti	»	1841
209	108	Georgio Cassimmati	Cerigo in Smyrne	1841
210	116	Σαράντος Facea	Cerigo in Candia	1841
211	6	Panagioti Zervo	»a	1841
212	574	Constantino Aroni	Cerigo in Βάτικα	1860
213	572	Μανόλης Βερνάρδος	Cerigo στην Κρήτη	1860
214	564	Ιερώνυμος Γαλανάκης	»	1858
215	563	Τσικαλάς Μανόλης	»	1858
216	565	Βασίλειος Γαλανάκης	»	1858
217	664	Βασίλειος Αλεβυζάκης	Cerigo στην Αθήνα	1858
218	616	Καλλιόπη σύζυγος Αναστασίου Καλίγερου	Cerigo στην Κρήτη	1858
219	446	Νικόλαος Καλίγερος	Cerigo στη Σύρο	1858
220	520	Giovanni Cristoforo (υπογράφει ο Δημήτριος Καντιώτος)	Cerigo στη Smyrne	1858
221	114	Demetrio Carcali	Cerigo στην Κρήτη	1858
222	39	Panagioti Mavrogiorgi di Mina	»	1846
223	92	Giorgio Zaglanieli	»	1846
224	69	Anastasio Caridi	»	1846
225	113	Manoli Lurado	»	1847
226	87	Manoli Cheromiti (υπογράφει ο Καλίγερος ως μάρτυρας)	Cerigo στη Σμύρνη	1846
227	240	Mina Gavrili	Cerigo στην Κρήτη	1846
228	118	Nicolo Caraneo	»	1846
229	115	Micale Giorgopulo Christoforo	»	1846
230	122	Panagioti Castri(f)so	»	1846
231	72	Demetrio Mageni	»	1846
232	314	Zacarias Georga	»	1846
233	123	Panagioti Vasenis	»	1857
234	165	Mirone Aloisio quondam Giorgio	»	1857
235	569	Miceolo Facea di Andrea	»	1856
236	11	Emmanuele Mulo di Giovanni	»	1857
237	19	Teodoro Leonzini q.m Giorgio άλλως Zorza	»	1852
238	197	Nicolo Daponte di Antonio	»	1855
239	574	Giorgio Facea quondam Manoli	»	1856
240	229	Panagioti Christoforo q.m Basilio άλλως Belio	»	1857

241	29	Temistocle Prevelegiato	»	1841
242	132	Giovanni Corfiati di Georgio alias Maroceo	»	1847
243	255	Giamaco Vrulaeo di Georgio	»	1846
244	58	Φραγκίσκο Λυρώνη του Εμμανουήλ	»	1854
245	39	Attanasio Chendrotin di Marco	»	1842
246	207	Filoiti Curlo Cassimati q.m Vreto	»	1857
247	311	Manoli Patrichio di Teodoro άλλως "Cumusi"	»	1858
248	1	Κυρ Ιωάννου Πρεβελεγιάδου του Γεωργίου	»	1856
249	186	Atanasio Comino di Mina άλλως "Atanassopulo"	»	1855
250	219	Nicolo Diacopulo messer Giovanni	»	1856
251	227	Nicolo Sculida quondam Giorgio	Cerigo στην Κρήτη	1855
252	491	Giovanni Pacundachi quondam Manoli	Cerigo στη Σμύρνη	1856
253	47	Emmanuele Mavrogiorgi di Giovanni	Cerigo στην Κρήτη	1857
254	190	Enrico Moaggo di Emmanuele	»	1854
255	254	Constantino Paspala of Gandasin	»	1857
256	2	Demetrio Melita sopr. nato "Iritili"	Cerigo στην Creta	1845
257	529	Emmanuele Logoteti q.m Teodoro άλλως "Caropulo"	»	1856
258	238	Mina Caropulo q.m Teodoro άλλως " Battajo"	»	1857
259	448	Manoli Stathi of Constantino άλλως "Agalias"	»	1855
260	6	Geiorgio Massello of Panagioti alias "Colofotio"	»	1857
261	250	Panagioti Sacana q.m Teodoro alias 'Ieraco"	»	1857
262	196	Panagioti Coroneo Patrichio di Demetrio	»	1856
263	7	Giorgio Facea di Andrea alias "Molio"	»	1855
264	533	Nicolo Cassimati of Demetrio alias "Corogona"	»	1856
265	55	Panagiotti Stratigo sopr. "Patrogenni"	»	1843
266	42	Giorgio Prinas del fui Teodoro	»	1843
267	57	Giorgio Zanne sopr. "Urucea"	»	1843
268	38	Caralambio Mulo sopr. "Cherannas" di Teodoro	»	1843
269	35	Emmannuele Marsello sopr. "Giorgandi"	»	1843
270	85	Francesco Lurando sopr. "Calisperi" di Manoli	»	1843

ΒΙΒΛΙΟ ΘΕΩΡΗΣΕΩΝ ΔΙΑΒΑΤΗΡΙΩΝ

271 Αύξων αριθμός 1. Διεύθυνσις της Εκτελεστικής Αστυνομίας.
Εν Κυθήροις τη 8 Σεπτεμβρίου 1859.

Εθεωρήθη παρ' εμού σήμερον το υπ' αριθμόν 636 υπό χρονολογίαν 4 Δεκεμβρίου 1858
Διαβατήριον Ιονικόν υπέρ του Κυρ. Μιχαήλ Ροζάκη του Σαράντου
Ο Διευθυντής
υπογραφή

Παραλαβή τη αυτή
Έλαβον το σχετικόν δικαίωμα σελλινίων δύο και δηναρίων δύο
Εμμ. Κλάδος
Ταμειούχος

272	αρ. διαβ. 13363 (διαβ. ό.π.) Εμμ. Μαυρογέννη				1859
273	αρ. διαβ. 13364 (διαβ. ό.π.) Εμμ. Φαντάκη				1859
274	31			Αικατερίνη Βουτυκλαδάκη μετά του ανεψιού της Μιχαήλ	1860
275	35			Αντωνίου Κασιμάτη ποτέ Ιωάννου -302-	1859
276	36	3		Γεωργίου Κασιμάτη ποτέ Γεωργίου	1860
277	37	93	α.δ.	Δημητρίου Κασιμάτη μετά του ανεψιού του	1859
278	14	41	3	Γεωργίου Ξανθάκη του Βασιλείου	1860
279	18	45		χωρίς αρ. διαβ. Ιωάννου Ραφτάκη του Παναγιώτου	1859
280	26	53	64	Ηλία Κασιμάτη του Θεοδώρου	1859
281	37	64	152	Γεωργίου Γκαψάκη ποτέ Δημητρίου	1859
282	45	72	136	Δημητρίου Ραπτάκη ποτέ ιερέως Παναγιώτου	1859
283	46	73	164	Αγγελής Σαμπάκης του Ιωάννου	1859
284	49	76	198	Παναγιώτη Κασιμάτη του Μηνά	1860
285	55	82	171	Ιωάννου Κασιμάτη του Θεοδώρου	1859
286	92	119	26	Γεωργίου Εμμανουήλ Κλινάκη	1859
287	97	124	24	Γιαννούλα της Αικατερίνμης συζύγου Βασιλείου Συγκελάκη μετά των τέκνων αυτής Γιαννούλας και Παναγιώτας	1859
288	99	126	268	Μανούσου Βουντουράκη Νικολάου	1859
289	110	137	332	Παναγιώτου Καλαντζάκη	1860
290	113	140		Ιωάννου Καστρινάκη εκ Κρήτης μετά της Αργυρής συζύγου του απόντος Παναγιώτη Καστρινάκη ετών ως έγγιστα 20 και της θυγατρός της Μαρίας μηνών 4	1860
291	114	141	309	Πολυχρόνη Φραντζεσκάκη του Γεωργίου	1860
292	116	143	308	Ιωάννου Καλογρίδη	1860
293	121	148	3	Γεωργίου Ξανθάκη του Βασιλείου	1859

294	128	155	18	Αγγελή Θεοδορακάκη	1860
295	131	158	61	Ιωάννου Παχουντάκη	1860
296	134	161	1290	Νικολάου Σπιθάκη	1860
297	139	166	464	Δημητρίου Χαραμουντάκη	1860
298	143	170	61	Ιωάννου Παχουντάκη και Μανόλη	1860
299	144	171	793	Μιχαήλ. Παπαδογιαννάκη	1860
300	145	172	277	Νικολάου Νικηφοράκη	1860
301	150	177	402	Δημητρίου Πανάρετου και Ιωάννου	1860
302	152	179	435	Μιχαήλ. Κοζάκη και Σαράντου	1860
303	154	181	599	Γεωργίου Ξανθάκη του Βασιλείου	1860
304	4	191	134	Γεωργίου Καλογρίδη ποτέ Ανδρέου αναχωρώντος δια Πειραιά	1861

Ανάλυση Συντομογραφιών και ερμηνεία μερικών λέξεων και σημείων.

- *di* = *του.*
- *sopr., sop/nato* = *sopranomitnato* = *ο επωνομαζόμενος.*
- *del* = *του.*
- *di fui, del fu'* = *του ποτέ.*
- *del q.m.* = *del quondam* = *του ποτέ.*
- *allias* = *αλλοιώς, ή, ο επωνομαζόμενος.*
- *of* = *του.*
- *[ ]* = *σημαίνει δυσανάγνωστη λέξη.*
- *in, a* = *στην.*
- *Cerigo* = *Κύθηρα.*
- *Α.Αρ.* = *αύξων αριθμός.*
- *Α. Διαβ.* = *αριθμός διαβατηρίου.*

Th. M.
paid 4-4

N.° 243

BY HIS EXCELLENCY

SIR HENRY GEORGE WARD,

KNIGHT GRAND CROSS OF THE MOST DISTINGUISHED ORDER
OF
SAINT MICHAEL AND SAINT GEORGE,
LORD HIGH COMMISSIONER
OF HER BRITANNIC MAJESTY
IN AND FOR THE
UNITED STATES OF THE IONIAN ISLANDS.
&c. &c. &c.

DESCRIPTION.

Age Thirtyone
Height - ordinary
Hair - chestnut
Eyes - dark chestnut
Nose long
Mouth regular
Profession Industrious
Particular cicatrice
Marks in form of line from the left eye
Country to the forehead
Domicile Cerigo Jaggudica

Signature of the Bearer

[illegible]

Good for 12 Months

To the present passport is united

THESE are to request and require all whom it may concern to allow Demetrio Defterego or g.m Manolo - alias Manzoneso to pass freely from this Island of Cerigo going to Candia without let or hindrance, and to afford him every Facility and Assistance.

In faith of which we have issued this Passport bearing the Public Seal of these States.

Given at Cerigo from the Local Direction of Executive Police this fourteenth 14 day of November of the Year one thousand eight hundred and fifty three 1853.

By Command of HIS EXCELLENCY,

A. Romano
Local Director of Exe Police

ΖΑΧΑΡΕΝΙΑ ΣΗΜΑΝΔΗΡΑΚΗ

ΙΔΙΩΤΙΚΑ ΔΙΚΑΙΟΠΡΑΚΤΙΚΑ ΕΓΓΡΑΦΑ (1764 - 1882)

Τα ιδιωτικά συμφωνητικά που συντάσσονταν μετά από συνομολογία πωλητή και αγοραστή και γραφόταν συνήθως από ιερωμένους ή από τα πιο μορφωμένα και αναγνωρισμένα μέλη της κοινωνίας, κατά την διάρκεια της τουρκικής κατοχής στην Κρήτη, κατέχουν σήμερα σημαίνουσα θέση ανάμεσα στα άλλα αρχειακά κείμενα και φυλάσσονται ως πολύτιμα έγγραφα που αποδίδουν σπουδαία και διάφορα ιστορικά στοιχεία.

Δεκαοχτώ τέτοια έγγραφα παρουσιάζονται παρακάτω. Τα έγγραφα αυτά αποτελούν τμήμα μιας ενότητας ιδιωτικών, οικογενειακών εγγράφων, Ελληνόγλωσσων και τουρκόγλωσσων, το σύνολο των οποίων αγοράσθηκε από το Ιστορικό Αρχείο Κρήτης το 1987. Καταχωρούνται κατ'απόλυτη χρονολογική σειρά μόνο τα Ελληνόγλωσσα δικαιοπρακτικά έγγραφα της ενότητας [πλην ενός με ημερομηνία 6 Τζεμαγιέλ Αχήρ 1294 (6 Ιουνίου 1877) - απόφαση του Πρωτοδικείου της επαρχίας Σφακίων σε κληρονομικό θέμα], τα οποία παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον όχι μόνο χρονικά, αφού καλύπτουν περίπου ένα αιώνα, (18ος - 19ος) αλλά και γιατί προσφέρουν πολλά άλλα σημαντικά στοιχεία σχετικά με τη γλώσσα και τον τρόπο σύνταξης των εγγράφων και επί πλέον τοπωνυμικά, ονοματολογικά, οικονομικά, κ.λπ.

Δίδεται η ταυτότητα του κάθε εγγράφου, περίληψη του περιεχομένου και το ίδιο το έγγραφο, ενώ στο τέλος ακολουθούν το γλωσσάρι και σχετικά σχόλια. Θεωρήθηκε σκόπιμο να δοθούν τα έγγραφα ως πιστά αντίγραφα των πρωτοτύπων για να έχει ο αναγνώστης ιδία αντίληψη, χωρίς να έχουν διορθωθεί οι ανορθογραφίες, μεταγραμμένα μόνο με πολύ ελαφρές διαφοροποιήσεις, για να κατανοηθούν ευκολότερα. Κι αυτό γιατί, κατά γενικό κανόνα, τα ιστορικά έγγραφα πρέπει να παρουσιάζονται ως έχουν, είναι δηλαδή απαράδεκτη κάθε επέμβαση που αλλοιώνει τη μορφή τους. Οι κάθετοι καθορίζουν το τέλος του χαρτιού και την αλλαγή γραμμής.

1

Μονόφυλλο, διαστ. σελ. 14 εκ. Χ 10 εκ. Χειρόγραφο, κακή κατάσταση, εφθαρμένο στο άνω μέρος. Γραμμένο σε όλο το πλάτος της σελίδας με πολλές συντομογραφίες. Στην οπίσθια όψη στο πάνω μέρος της σελίδας *"Γιάννης Μαρινάκης, μάρτυρας"* και στο κάτω μέρος της σελίδας, έντονο σπίγμα μελάνης.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ : Ο Βάρδας Χουμελαδάκης και η γυναίκα του Αρχοντούλα πωλούν στον καπετανοσήφη τη μαδάρα που είχε πάρει η γυναίκα ως προίκα από τον πατέρα της, στην τοποθεσία Άϊ- Νικόλα στα Ποτιστήρια για 30 ρεάλια.

1764 Μαίου 5

Τιν σιμερον ημεραν ομολογω εγο ο βαρδας χουμελα/δακις και η γινεκα του η βαγιοπουλα ηγι αρχοντουλα/ οτι πος θελι και πουλι ξενεβη και εσπος αλο τριονι/ τι μαδαρα απου τζεδοκε ο κιρι τζη προυκιο ονο/μαζομενον στον αϋνικολα στα ποτιστηρια και που/λι το του καπετανοσιφη καραμουσαδακι ο δια -/ονομαζομενον λιτρες =6 -(ρ)ε(α)λ 30/ηγουν τριαντα οδια τελειαν ξεπλερομιν ξεπραξης/ πουλησιαμενιν ποτε εις καννεναν κερον που/ ναϋνε να τον πιραξη τον ανοθεν σιφη τον αγορα/στη ος καθος το αγορασε κανενας που να αινε μιτε/ δικος μιτε ξενος απο το μελός τις και ο πυος εχι ταβα/ ας ερθι να τον καμι μαμενα τον πουλιτι/
δια το βεβεον τις αλιθιας βανοντας και τους κατοθεν/ γεγραμενους μαρτυρους/
πολος ρου πακις μαρτυρας = κεπετανογιανις/
μαρτιρας = πα(πα) βαρδις μαρτυρας και γρα/
φεας εκ στοματος τον διον/
(Στην πίσω όψη) *: Γιανις μαρινακις μαρτυρας/*

2

Μονόφυλλο, διαστ. σελ. 15 εκ. Χ 10 εκ. Χειρόγραφο, μέτρια κατάσταση, πολύ εφθαρμένη η δεξιά πλευρά της σελίδας. Γραμμένο σε όλο το πλάτος της σελίδας, με πολλές συντομογραφίες. Στην πίσω όψη, "παπαδιά του Ξηρούχη" γύρω από σπίγμα μελάνης σε κύκλο σφραγιδόσχημο.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ : Η παπαδιά, θυγατέρα του ποτέ Ξηρούχη Ποθουλάκη, από την Αγία Ρουμέλη πωλεί στον Μάντζο Καλικαδάκη "ένα κομμάτι τόπου" στην τοποθεσία "στον σκονιάρι", για πέντε γρόσια.

1764 Ιουλίου 11

με την παρουσαν ομολογιαν, και φανερην πουλισιαν/ καθομολογω εγω η πα(πα)δια του ποτε ξιρουχη ποθου/λακη η θυγατερα απου το χοριο αγια ρουμελη/ οτι πος πουλο ξενευο, και αιωνιος αλοτριονι ενα/ κοματι τοπον εις κραζομενον στου σκονιαρι παραδο/ πεντε, και πουλο τονε του ματζο καλικαδακι/ο δια γρόσα πεντε εις τελειαν ξεπλερωμην, και απου/ την σιμερον και ομπρος ναϋνε εδικος του ο αυτος/ τοπος πουλισι χαρισι, οτι καλος του φανι να/ τον κανι, μην ημποροντας κανις να τον πιραξι/ κανενα κερον. μητε εδικος, μητε ξενος ο διατι/ τονε πουλησα εγω η παπαδια του ανοθεν αγορα/στη, και ελαβα την πλερομην του σοστη και ανελι/πες. Και ετζι κουτεντη τα διο μερι κανομεν/ το παρον εις ενδυξιν, και βανομεν και τους κατω/θεν παρακαλεσμενους μαρτηρους/
ξηρουχης σταβριανουδακις βεβεος στο παρον/
σιφης κουτουλακις μαρτηρας/
ο γραψας πα(πα),νικολαος/

πα(πα) πανωνίο της καθομολογο/

στην πίσω όψη : *παπαδια του ξηρουχη (σε κύκλο σφραγιδόσχημο)*

3

Δίφυλλο, διαστ. σελ. 19 εκ. Χ 13 εκ. Χειρόγραφο, μέτρια κατάσταση. Γραμμένη η πρώτη σελίδα, σε όλο το πλάτος της , με ελαφρό περιθώριο στα αριστερά. Συντομογραφίες λέξεων και γραμμάτων. Άγραφο περί το 1/6 της σελίδας, μετά το τέλος του εγγράφου.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ : Ο Σταμάτης γιός του Μαστρογιώργη, απεσταλμένος από τον αδύναμο πατέρα του πωλεί το μερίδιό τους στα Καψαλομούρια στον μαστρο Ξηρούχη Λαγοναράκη, για 57 γρόσια.
Σημ. Ιδιομορφία του εγγράφου είναι ότι ενώ αρχίζει με την συνήθη έκφραση " *εγώ ο Σταμάτης*" υποδηλώνοντας τον γιό που πραγματοποιεί την αγοραπωλησία, συνεχίζει με την φράση "*...στέλνω το παιδί μου να το πουλήσει του ξαδέρφου μου...*" οπότε υποδηλώνεται ο πατέρας του πωλητή Σταμάτη.

1776 Δικεμβριου 8

Την σιμερον ομολο(γω) εγο ο σταματης του πωτε/ μαστρογιοργη ο γιος πος θελο και πουλο ξενεβο και εσνη/ος αλοτριονο τη παρτε μας τα καψαλομουρια αδερφικο του/ αγοραστου μας και στελειμε ο/ κηρης μου ο μαστρογιοργης/ με το να ηνε αδηνατος και δεν (μ)πορη νάρθη ατος του. με/ στηλε στο γερο μαστρο ξιρουχη λαγοναρακη να τον αγο/ραση ος καθος κρατη και τα υπηλητα και πουλουμε του/ τα με συλονο μας το θέλημα ο δια γροσια 57 νουμερο/ πενηντα εφτα και απου την σημερο και ο προς να ειναι/ και να γρηκατε του μαστροξηρουχη λαγοναρακη σα πραμα /(κ)αθολικο εδικο του. πουληση χαριση να το κανη ος καλον του φανηση ος καθος του το πουλουμε αγαπητα και απο/ την σημερον και οπρος να μην εχο να καμο μητε εγο/ μητε παιδη μου μητε κοση μου μητε αλος τινας α/που νανε. ος καθος στελνω το πεδη μου να το πουλη/ση του ξαδερφου μου του μαστροξηρούχη, και ετζη κουτετη κάνομεν/ το παρο επροσπάς το κατοθε μαρτηρον/
μαστροσηφης νικολετακης μαρτηρας στο παρον/
γιανη βαρδουδακης μαρτηρας στο παρον/
ξηρουχης σταβηανουδακης εγραψα το παρον/
εξ στοματος τον ανοθε πουλητάδον/ και αγορασταδον/

4

Δίφυλλο, διαστ. σελ. 21 εκ. Χ 16 εκ. Χειρόγραφο, μέτρια κατάσταση. Στην πρώτη σελίδα το υπ΄αριθμ. 4 έγγραφο και στην τρίτη σελίδα το υπ΄αριθμ. 5. Στην 4η σελίδα

γραμμένο ανάποδα *"τεμεσούκι τζι λιαλιαδίνας"*. Γραμμένο σε όλο το πλάτος της σελίδας, με ελαφρό περιθώριο αριστερά. Πολλές συντομογραφίες λέξεων και γραμμάτων. Στο τέλος της πρώτης σελίδας, διαγραμμένη μισή σειρά.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ : Η Τέτα και η Αρχοντούλα πωλούν στον Μαστροξηρούχη Λαγοναράκη, για 13 γρόσια, το μερίδιο του νεκρού Αντρουλή στην τοποθεσία Λιαλιαδίνα, σε εξόφληση χρέους.

1777 μαρτιου 19

Με την παρουσαν μας ομολογίαν και τελειαν ξεπουλισιαν ομω/λογουμεν μεις ι γεγραμενες η νικολενα του νικολα ναβλατζου/δακι η γενεκα η τετα του ποτε παπαγιοργι η θγατερα και η αρ/χοντούλα ναβλατζουδοπουλα το πος θελομε μενολι μας δι/ακρισι και πουλουμε του μαστροξιρουχι λαγοναρακι του σχορεμε/(νου) του αντρουλι ναβλατζουδακι το μιρασι τι λιαλαδινα παραδο/ δεκατριο και ασπρου ενους. ο διαγροσια δεκατρια ν(ου)μερο γρ. 13/ ο διατι τα οπια ασπρα του τα εχροστιε ο σχορεμενος ο αντρου/λις και δια τουτος του το πουλουμε με θελημα ιδικο μας και τον ορ/φανο μας και απο την σημερον και ομπρος ναϊνε και να γρικατε το αυτον/ πραμα του ανοθεν αγοραστη πουλισι χαρισι καμνοντας το ος κα/λα του φενετε μιν μποροντας τινας να σε ιπιραξι μιτε πε/δι μας μιτε εγκονι μας μιται αλος τινας απου να ενε και διαταυ/τος του δινομεν το παρον εις ενδιξιν αλιθιας και βανομεν και τους/κατοθεν γεγραμενους μαρτιρους/
-γιανης καραμουσαδακης μικρος βεβεϊ στο παρον/
-γιανις σπαρνιακης βεβεος στο παρον/
-γιανις κορκακακης βεβεος στο παρον/
-γιανις αναστασακης βεβεος στο παρον/
-παπα μανολις μασπρο παναγιοτακης εγραψα το παρον εκ/ στοματος τον ανοθεν./

5

Γραμμένο στην 3η σελίδα του προηγουμένου εγγράφου. Χειρόγραφο, γραμμένο σε όλο το πλάτος της σελίδας, με ελαφρό περιθώριο στα αριστερά. Πολλές συντομογραφίες, λέξεων και γραμμάτων. Μέρος του κειμένου, είναι γραμμένο σε δεύτερη στήλη, δίπλα στη στήλη των μαρτύρων. Ο τελευταίος μάρτυρας (*"Γιώργης Μαρινάκης βεβαιώνω στο άνωθεν "*) με άλλο γραφικό χαρακτήρα. Άγραφο περί το 1/6 της σελίδας, μετά το τέλος του εγγράφου.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ : Η Τέντα Ναυλατζονικόλαινα πωλεί στον γερο- Ξηρούχη Λαγοναράκη ένα "κομμάτι τόπου" στην τοποθεσία Λιαλιαδίνα για 26 γρόσια.

1777 μαρτιου 26

Την σημερον ημεραν ομολογω εγω η τεντα ναυλατζονικολενα οτι πος σηβαζο/μεσπαν αγαπιτα με το γερο ξιρουχι λαγοναρακι και του πουλω και τιν λιπην μου/ ληαληα/δηνα οδια γρ(οσια) τον αριθμον ηκοσι εξι ν (νουμερο) 26 εις τεληαν ξεπλερομην και α/πο την σημερον και εμπροσθεν να ηνε και ναγρικατε στην εξουσιαν του στην τις κληρονομης/ και διαδοχης αυτου πουληση χαρησι προυκησι ως καλα θελη του φανη να το κ/αμνη και δια το ασφαλες γραφομεν το παρων εις ενδιξην μαρτιρους/ σε οτι χωρηζι το λαγγω και περα απο πετρα/ και αποξιλα σε ολα τα δικεομαται οπου/ γρικατε η λιαλιαδινα να μιν εχι πηραξι/
= παναγιοτης κουτουλακης μαρτιρας/
= βαρδας μαρινακης μαρτιρας/
= γιανης σουλιδακης μαρτιρας/
= κινηγος μαρινακης μαρτιρας/
= αντρουλης σηφακακης μαρτυρας/
= θεωδορος εγώ βεβεονο το παρον εκ στοματος του ανοθεν/
-γιοργις μαρινακης βεβεονο στο ανοθεν
(στην οπισθια οψη = "τεμεσουκι τζιλιαλιαδινας")

6

Δίφυλλο, διαστ. σελ. 21 εκ. Χ 13 εκ. Χειρόγραφο, μέτρια κατάσταση. Γραμμένο σε όλο το πλάτος της πρώτης σελίδας, με ελαφρό περιθώριο στα αριστερά. Άγραφο περί το 1/4 της σελίδας μετά το τέλος του εγγράφου. Πολλές συντομογραφίες λέξεων και γραμμάτων. Στη δεύτερη σελίδα, γραμμένο το υπ'αριθμ. 8 έγγραφο. Στην τέταρτη σελίδα αριθμοί διάφοροι, προφανώς λογαριασμός, που αποδίδουν 81 : 36.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ : Βεβαίωση ότι ο Σταμάτης Γιατρουδάκης επούλησε τρία μερίδια ενός μύλου στον γερο Ξηρούχη Λαγοναράκη

Εσποντας και να ελθη ο σταματης γιατρουδακης και επουλησε/ το μηλω του μαστροηοργη απου τζη πεντε παρτες τζη τρης τη/ν εδηκην του και του σταυριανου και του γερο την παρτε και τον/ επουλησε τουγερο ξυρουχη λαγοναρακη. εσηκωθηκε /ο γερον κανακης και ειπε πος του των υχε ο πεθερος του/ χαρισμενο τας δυο παρτες εκειναις του σταυριανου και την/ εδικην του και ηλθε ο γιος του ο γερονημος και τονε πουλησε παλη του γερο ξυρουχη διαγροσια δεκαξη ηγουν/ γρ.16 και δια να μην εχη πυραξη αποκανενα του δηνο/ το παρον με μαρτυρους, στρατης καβρουδακης μαρτυρας/
παπαγιανις σταματελακις βε(βαι)ος στο / παρον/
ξηρουχης σταυριανουδακης μαρτυρας/
θοδορος κατζουλακης μαρτυρας/
αναγνωστης κουτουλακης εβεβεοσα το παρον/

1783 Ιουλιου 14
γερονημος κανακακης εβαλα και εγραψανε

7α

Δίφυλλο, διαστ. σελ. 29 εκ. Χ 19 εκ. Χειρόγραφο, κακή κατάσταση, πολύ εφθαρμένο σε διάφορα σημεία από το δίπλωμα, γραμμένο σε όλο το πλάτος της πρώτης σελίδας, με ελαφρό περιθώριο στα αριστερά. Αρκετά δυσανάγνωστο, με πολλές συντομογραφίες λέξεων και γραμμάτων. Στο τέλος της σελίδας, μετά από κενό στο τέλος του εγγράφου, γραμμένο το υπ΄αριθμ. 7β έγγραφο.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ : Ο Μαστροξηρούχης Λαγοναράκης, φοβούμενος ότι θα πεθάνει, αφήνει με διαθήκη τα υπάρχοντά του στην γυναίκα του και στα παιδιά του, ενώ καταγράφονται και τα χρέη τρίτων προς αυτόν.

1786 Ιανουαριου 4

την σημερον ευρισκομενος εις κινδινον θανατου ο γερο μαστροξιρουχης λαγοναρακης/ φοβουμενος το κινον ποτιριον του κιριου θελι να παραγκιλι τον πεδιον του και / της γινεκος του προτον αφηη συνχωρισην σε ολους του χριστιανους δευτερον/ παραγκενη που εχι πατρικον πραμα πατρογονικον του και αγοραστον του και που/ αλου εχι να παρι και να δοση. πρότο μεν εχι βριση και κανι π. 10 στα ποτι/στηρια λιτρο 4 στα καψαλομουρια απου του κιρουμου π. 30 απου του γερο ματζο αγορα/στο π. 7 που τσι γινεκας μου προυκιο π. 3 απου του γερο μαστρογιοργη αγορασπο π. 70 στιλιαλαδι/να απου το ναβλατζιδο αγορασπο π. 40 απου του βλασπου π. 5 προυκιο τζι γινεκας μου π. 30/ το μηλο στο χοριο απο τεσερης παρταις η μια το σοχορο το μισο και οι σικες οι μισες στο για/λο ο μιλος απου του κιρου μου απο οκτο παρτες η μια απου του μαστρογιοργη το μιλο αγορασπο/ απο πενται παρτες, ι διο, το σοχορο τα πανο το καταλιμα και η πεζουλα το μισο και/ ταλο του αδερφου μου. το κατο σοχορο η παρτες μου και του μαστρογιοργη οπουνε και ο μιλος στο/ χριστο στοκαρι του απο εξε παρταις η μια. χροστιμου ο κρουκουλος ο κοσταντουδακης/ γρ. 5 ο σηχορεμενος ο σωτηρης γρ. 18 ο γιανις ο σουλιδός γρ. 7 χροστι μου και αδερφος μου/ παλεα γρ. 11. η:πίρασή μου η ασκιφιότες γρ. 10 για τζι πολις/ τον τζερεμε γρ. 4 παρ. 20 ο παπα ο νικολος απου τα σφακια του μουλα αδερφος/ γρ. 30 ακομη αφινο τζι γινεκας απου το πραμα μου ολο απο τρις παρταις τη μια να τα/ εξουσιαζι οσον κερον ζη και ποθανοντα τζη να ενε παλι το/ διο μου υον./ ακομη αφινο την ευχίν μου τον πεδηον μου και τον εγκοπον μου (ασερνικον - διαγραμμένο) και τον ιφα/δουρον και σηνχορισην τον χριστιανον/
παπα γιανις σταματελακης βεβεος στο παρον/
γιοργις μαρινακις εβρεθηκα εις τω παρουσαις/
παπα μανολης κουτουλακης εγραψα το παρον εκ στοματος του ανοθεν ξιρουχη λαγοναρακι/

7β

(στο ίδιο έγγραφο)

ΠΕΡΙΛΗΨΗ Διακανονισμός οφειλών

1804 μηνι Αυγουστου 11

Ελαγαριαστίκαμε με το μαστρομανολι σπερελακι εν προστεν τον ανθροπο και δεν εχι πλεα/ να παρι ο ενας απου τον αλο μας μιτε πολι μιτε ολιγο μονο την αγαπι.

αναγνοστις σιφακις,	*παπα μανολις Κουτουλάκης εγρα/*	*γιοργης παπαμανολης*
στο παρον βεβεος	*ψα το παρον*	*στο παρον βεβεος*

8

Γραμμένο στη δεύτερη σελίδα του υπ΄αριθμ. 6 εγγράφου. (βλ. σχετικά στοιχεία). Χειρόγραφο, αρκετά δυσανάγνωστο, με πολλές συντομογραφίες λέξεων και γραμμάτων. Μετά το τέλος του εγγράφου, άγραφο περί το 1/3 της σελίδας.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ : Η Λουλούδα Τινογιανοπούλα πωλεί στον Ξηρούχη Λαγοναράκη τον μύλο που είχε αγοράσει η μητέρα της από τον Σταμάτη Γιατρουδάκη.

1806 αγουστου 29

με την παρουσαν ομολογιαν ομολογω εγω η λουλου/δα τινογιανοπουλα πος θελο και πουλο ξενευο και ε(ω)νος / αλοτριονο τι παρταις μου το μιλο το λαγοναριδο και / που ήχε ι μανα μου αγορασμενο απου του στα/ματι γιατρουδακη και πουλο τονε του αξαδερφου/ μου του ξιρουχη λαγοναρακη γρ. 10 και απου την σημε/ρον και ομπρος να ινε και να γρικατε του άνοθεν αγο/ρασπί χαρισι προυκισι κάνοτάχτο ος καλος του φε/νετε μιν ηποροντας τινας να τονε πιραξι μι/τε εδικος μητε ξενος ος καθος ελαβα τη πλερο/μη σοα και ανελπι και ουτος του κανο το παρον γρα/μα και βανομεν και του κατοθεν μαρτίρους/
μαρης τινακης μαρτηρας/
σιφις πατονάκης μαρτιρας/
παπαμανολης κουτουλακης έγραψα το παρον/

1786 [illegible]

[illegible]

1804 [illegible]

[illegible]

9

Δίφυλλο, κομμένο διαγωνίως, διαστ. 15 εκ. Χ 14 εκ. Το έγγραφο στο εναπομείναν τμήμα της πρώτης σελίδας. Χειρόγραφο, μέτρια κατάσταση, λείπει το κομμένο τμήμα του άγραφου χάρτου. Γραμμένο σε όλο το πλάτος της σελίδας, με ελαφρό περιθώριο στ' αριστερά. Πολλές συντομογραφίες λέξεων και γραμμάτων.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ : Η Λουλούδα Τινογιανοπούλα πωλεί για 10 γρόσια το προικώο που είχε από την μητέρα της, στον εξάδελφό της Ξηρούχη Λαγοναράκη.

1807 Μαιου 2

με το παρον γραμα της αλιθιας/ ομολογο εγο η λουλουδα τινογια/νοπουλα πος θελο και πουλο ξενε/βο και εωνιος αλοτριονο τη ληαδα/δινα απου ηχα απου τι μανα μου πρου/κιο παραδο δεκα νουμερον 10, και πε/ρνι το αξαδερφος μου ο ξιρουχης λαγο/ναρακις του σιφι ο ηος και μου δινι γρ. 10/ ηγουν δεκα και να ηνε στην εξουσιαν του/ κανοντας το οτι θελι πουλισι χαρισι/ προυκισι να μινεχι πιραξι μιτε απο/ δικο μιτε απο ξενο μιτε απο αλο κα/νενα απου να ινε και δια το βεβεον της/ αληθιας του δινο το παρον και βανομεν και του κατοθεν μαρτιρους γιοργις βαρδου/δοσιφακης μαρτιρας μάτζος καλι/καδακις μαρτιρας μιχαλις σπαβρια/νουδακις μαρτιρας σιφις τζατζμα/κης μαρτιρας εγο γιοργις παπαμιχε/λακις έγραψα ε(κ) στοματος τζι ανο/θεν λουλουδας./

10

Δίφυλλο, διαστ. σελ. 13 εκ. Χ 9,30 εκ. ξεδιπλωμένο σε μονόφυλλο διαστ. 20 εκ. Χ 13 εκ.. Χειρόγραφο, μέτρια κατάσταση, με μικρες φθορές από το δίπλωμα. Γραμμένη η πρώτη σελίδα, πλαγίως, με ελαφρό περιθώριο στα αριστερά. Έντονο σπίγμα μελάνης, στο κάτω δεξιό άκρο της γραμμένης σελίδας.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ : Η Μαρία Λουλούδα πωλεί για 10 γρόσια στον εξάδελφό της την αγριάδα που είχε από την μητέρα της στην τοποθεσία "Χριστός" στα Καψολομούρια.

την σιμερο φανερονο εγω μαρια λουλουδα/ του τινω γιανι θγατερα οτι πος επουλισα το/ τοπο απου ιχα απου τζι μανας μου στο χριστο/ στα καψαλομουργια την αγριγιαδα του αξα/δελφου μου του ξιρουχι του σιφι του γιου δια γροσια/ 10 : δεκα και απου την σιμερο και οπρος ινε/ κηριος νικοκιρις ο αυτος ξιρουχις πουλισι/ χαρισι στη θελι ας καμη δηα τα επιρα/ το λογαριασμο πεσινι και δηα το αληθες του δηνο/ το παρον τεμεσουκη εις χείρας του =

1811/ δικεμβριου 14/
μαριά λουλου/δα βεβεονο
Μετις τουπακροκλου μαρτιρας/
νικολακις αντρατζις μαρτις/
γιανακις γεοργητζι μαρτιρας/

11

Δίφυλλο, διαστ. σελ. 20,50 εκ. Χ 14,.50 εκ. Χειρόγραφο, μέτρια κατάσταση, πολύ εφθαρμένη η δεξιά πλευρά. Γραμμένο σε όλο το πλάτος της πρώτης σελίδας, με ελαφρό περιθώριο στα αριστερά. Πολλές συντομογραφίες λέξεων και γραμμάτων. Άγραφο, περίπου το 1/5 της σελίδας, μετά το τέλος του εγγράφου, όπου και τρία έντονα στίγματα μελάνης.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ : Η Μαρούλα Νιολοπούλα πωλεί στον ανηψιό της Λαγοναράκη, το μισό από το μερίδιο του συζύγου της, ύστερα από γνώμη εκτιμητών.

Καστελι σφακια χοριο αγιαρουμελι/
1815 σεμτεβριου 5 ημερα κηριακη/
την σιμερον ανεφανικεν ησεμενα τον γραφεα και ης/ τους ηπογεγραμενους μαρτηρους η μαρουλα νιολοπουλα με/ το πεδιτζη τον γιοργη και μας επηρε και στημαραμεν τζη με/ρικον πραγμα που του ηχεν ο ανδρας της ο μανολης λαγο/ναρακης και πουλι του ανιψηου τζη λαγοναρακη του ξηρουχη απου/ το σοχορο που ηχεν στου πολο κουτουλακη στην αβλι εμπροσθεν/ οτη τζη βγενι στο μιρασι του ανδρος τζη το μισο ηγουν απο τεσε/ρις μεριδια του σοχορου το ενα με ολα του τα δικεοματα ηγου/ν τα δενδρι που ηχε μεσα και απου το μιλο απου ηνε στου μιχελιου/ οπησο του πουλο το μισο ρουπη του ανοθεν ξηρουχη καθος τα/ ε(κ)τημισαν η στημαδορι σοχορο και μιλο γροσα εβδομηντα/ πεντε νού(μερο) γρ. 75 και λαβενο τα ησχηρασ μου σοα και ανελιπη/ και απου τη σιμερον και οπρος να ηνε και να γρικατε στην εξουσιαν/ πουλισι χαρισι καμνι το οσ καλα του φανισθη μνιποροντας τι/νας να τον πηραξη μητε δικος μητε ξενος και ησένδιξη αλι/θη του δινο το παρον τεμεσουκη με τους ηπογεγραμενους μαρτηρους./
παπα γιοργης στο παρον/
ματζος καλικαδακης *μανουσος κουτζουρακης*
στο παρον *στο παρον*
γιοργις σμολσηανακης *αναγνοστης μαστροσηφακης*
στο παρον *εγραψα το πα/ρον εκ στοματος τον ανοθεν*

12

Δίφυλλο, διαστ. σελ. 22 εκ. Χ 15,50 εκ. Χειρόγραφο, μέτρια κατάσταση, εφθαρμένη η δεξιά πλευρά του εγγράφου. Γραμμένο σε όλο το πλάτος της πρώτης σελίδας, με ελαφρό περιθώριο στα αριστερά. Πολλές συντομογραφίες, λέξεων και γραμμάτων. Έντονο στίγμα μελάνης πριν από το όνομα του τελευταίου μάρτυρα. *("εγό ο* (στίγμα) *Σίφις").*

ΠΕΡΙΛΗΨΗ : Ο Σήφης και ο αδελφός του Νικόλας πωλούν ένα σπίτι και τα μερίδιά τους το μύλο και στα κτήματα για 50 γρόσια. Δεν αναφέρεται ο αγοραστής.

1816 σετεβριου 14

με το παρον γραμα της αλθιας ομολογο εγο/ ο σηφις του σιχορεμενου του μαρι λαγοναρακι ο ηως/ με τον αδερφον μου τον νικολα και θελον και πουλουμεν εκινο/ το σπιτι απου εχομεν ις τζι κουτζουδοπουλας με την αβλιν του/ με το σοχορον με δεντρα με οτι εκινο εχι μεσα και το ε/ (κ)τιμησαν η στιμαδορι ο δια γροσια πενηντα ηγουν γρ. 50/ ακομης οτι μασε πευτι απου το μιλον εκινο απου εχο/ μεν ης του μιχελουδσηανι απο πισο απο δεκαεξε παρτες/ μια γροσια ηκοσιδιον και μισο ηγουν γρ. 22 π. 20 ακο/μης ης τα καψαλομουρια παραδο παραδοι ηκοσι πεντε ο δι/ α γροσια ηκοσι πεντε ηγουν γρο. 25 ακομης ης τα ποτιστιρι/ α μιρασι του κιρου μου ωκα (;) μια ηγουν ω. 1 γροσια/ ηκοσιπεντε ηγουν γρ. 25 και ελαβα τζι παραδες σοσπα και/ ανελιπα και δια το βεβεον τησαλθιας του δινο το παρον τε/ μεσουκη και βανομεν και τους κατοθεν γεγραμενους μαρτιρους/

εγο παπα γιοργης μαρινακης εγραψα ος καθος μου ηπεν ο ανοθεν/ σηφης.
νικολας μανολεδακις στο παρον/
εγω αναγνωστης κριηγιαρακης στο παρων βεβεως /
σηφις ζατζημακις στο παρον
διοματαρις ζατζημακις στο παρον
εγο ο σηφις.

13

Δίφυλλο, διαστ. σελ. 18 εκ. Χ 13 εκ. Χειρόγραφο, καλή κατάσταση, γραμμένο σε όλο το πλάτος της πρώτης σελίδας, με αρκετό περιθώριο στα αριστερά. Συντομογραφίες λέξεων και γραμμάτων. Ίσο διάστημα από την αρχή και από το τέλος του εγγράφου.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ : Η Λουλούδα Λαγοναροπούλα πωλεί στον ξάδελφό της Ξηρούχη το μερίδιό της για 25 γρόσια.

1817 μίνι απριλιο 28

με την παρουσαν μου ομολογιαν φανερονο εγο η λουλου/δα λαγοναροπουλα του ποτε σιχορεμενου του μαρι λαγοναρακη/ η θηγατερα οτι πος πουλο του ξαδελφου μου του ξηρουχη το/ σοχορο οπου εχομε στου μιχελουδσηανι ομπρος το μι/ρασι μου καθος μου βγενι απου του κηρου μου και ηνε απου/ τεσερις παρτες η μια ο δια γροσα ηκοσιπεντε/ νουμερον 25 και λαμβανοτα ησχηρασ μου σοσπα/ και απου την σημερον και ομπρος να ηνε και να γρικατε στηνε/ ξουσιαν του πουλησι χαρησι καμνοντα στο οσ καλα του/ φανιστη μινι πορου ταδελφια μου να τον πηραξου επηδι/ μου τοχουσι προυκηο δοσμενο και ουτος του δινο το παρο/ν τεμεσουκη με τους ηπογεγραμενους μαρτηρους
εγο παπα γιοργις στο παρον
μανολις μαστροσηφακις μαρτηρασ το παρο
αναγνοστης μαστροσηφακης εγραψα το παρον ος/ μουηπασι τα διο μερι

14

Δίφυλλο, διαστ. σελ. 20,50 εκ. Χ 14,50 εκ. Χειρόγραφο, μέτρια κατάσταση, εφθαρμένο στη δεξιά πλευρά. Γραμμένο σε όλο το πλάτος της πρώτης σελίδας, με πολλές συντομογραφίες, λέξεων και γραμμάτων. Στο αριστερό περιθώριο, γραμμένο πλαγίως κείμενο τριών γραμμών (παρατίθεται στο τέλος του μεταγραμμένου εγγράφου). Στο κάτω δεξιό άκρο της πρώτης σελίδας, αχνό στίγμα μελάνης.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ : Ο Αντωνης Βαρδαλαδάκης πωλεί στον αδελφό του Μιχελή ένα κομμάτι χωράφι για εκατό γρόσια.

1821 δικεμβριου 15

Με την παρουσαν μου ομολογιαν και φανερην πουλησαν/ φανερονω και ωμολογω εγω ο κατοθεν γεγραμενος/ αντωνης βαρδαλαδακης ωτη πως θελω και πουλω/ ξενεβω και εωπως αλωτρηωνω του αδελφου μου του μηχε/λη ενα κωματη χωραφη σπουχαρεη εις τωπων κραξομενο στω ληγατο σηνωρω με το αλον χωραφη του/ ηδιου μιχελη και πουλοτουτο ο δια γροσηα εκατο λε/γων γρ. 100 εις τεληαν ξεπλερομην και απο την ση/μερεις και εις τω εξεις να γρηκατε πραγμα καθολη/κων εδικον του σην τεις κληρονωμης και διαδωχεις αυτου/ πουλησηη χαρηση ω καλως του φανιστη καμνοντας τω/ μιν ιμποροντας τηνας να τον πηραξη εις καθε κερο/ μονω να ηνε τεληκως νικοκηρεις εις αυτω το χοραφη και/ εγω ξενως και αλωτρηος επηδι ελαβα την πλερο/μην εις τω χερη μου σοα και ανελη/η και δια το αλη/θες του δινο τω παρον μου εις ενδιξην και ασφαληαν/ με τους κατοθεν γεγραμενους μαρτηρους ηνα εχη/ τω κηρως και την ησχην ενπατη τωπω και κρητηρηω.
αντονις βαρδαλακι υποσχομε με το να μιν κατεχο γρα/ματα επαρακαλεσα το γιανιο μαστροσηφακη υπογραψη/
σηφεις κυρηακακης μαρτηρας στο παρον/
αναγνωστεις παπαδακης εγραψα το παρον εκ/ στοματος του ανοθεν αντονη

(Στο περιθώριο, πλαγίως)
Τα ανοθεν εκατο γροσα την πλερωμην του αυτου χοραφιου/ ελαβα απο τον αδελφον μου το μιχελι γρ. 50 και τα αλα/ τα ελαβα απο την κουνιαδα μου την μαρουλα γρ. 50/100 τη γυνι του αδελφου μου.

15

Μονόφυλλο, διαστ. σελ. 14 εκ. Χ 9,30 εκ. Χειρόγραφο, σχετικά καλή κατάσταση. Γραμμένο σε όλο το πλάτος της σελίδας, με ελαφρό περιθώριο στα αριστερά. Συντομογραφίες λέξεων και γραμμάτων. Άγραφο περί το 1/3 της σελίδας μετά το τέλος του εγγράφου.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ : Ο Σήφης Ντελής πιστοποιεί ότι ο πατέρας της παπαδιάς Λαγοναροσήφαινας της είχε δώσει ως προίκα το μερίδιό του στην Λιαλιαδίνα.

πησποπηω εν καθαρω σηνηδοτη εγω/ ηυποφενωμενος γερο σηφεις ντε/λεις ωτη ηξεβρω εν φοβω θεου το/ πως ηχαση δοσμενο τεις παπαδιας/ λαγοναροσηφενας προυκιο ω κη/ρεις της την πάρτε του τη ληαληαδινα/ ετζη τω ηξεβρο μα την ψυχη μου και το η/κοσα και πολες φορες απο το/ σωμα τεις πεθερας μου και μανα τεις/ ηδιας παπαδιας.

τη 6 Μαηου 1843

Σίφεις ντελεις πησποπηω

16

Δίφυλλο, διαστ. σελ. 20,50 εκ. Χ 15,50 εκ. Χειρόγραφο, σχετικά καλή κατάσταση, γραμμένο σε όλο το πλάτος της πρώτης σελίδας. Πολλές συντομογραφίες λέξεων και γραμμάτων. Στίγμα μελάνης στο τέλος της τελευταίας σειράς. Άγραφο το 1/4 περίπου της σελίδας, μετά το τέλος του εγγράφου.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ : Η Λουλούδα Κουρτουλοπούλα, σύζυγος του Βυτζηλοθόδωρου εξουσιοδοτεί τον άνδρα της να πουλήσει ό,τι έχει στα Σφακιά και συγκεκριμένα στην Αγιά Ρουμέλη.

Δια του παροντος μου δηλον γείνεται οτι/ εξ ιδιας μου προερεσεως κανο εγω η λουλουδα/ κουρτουλοπουλα γεινη του βυτζηλοθοδορου/ τον ανδρα μου βυτζηλοθοδορον βεκυλη εις τω/ οσον πραγμα μου ευρισκετε εις τα σφακοι/α μερος της αγιας ρουμελης κυριον νικοκηρη να/ τω πουλησι ως βρισκεται δενδρα χωραφοια και/ οσποιτια και ητι αλον πραγμα μου ευρισκεται/ εις σφακοια, και ειναι καλλα πουλημενο οθεν/ εις ενδιξην και ας σφαλεια του διδεται τω πα/ρον μου με τον ηδιον μου δακτιλον σιμιομενο/

εγω λουλουδα υποσχομαι ως ανοθεν και βα/νο τον δακτιλον μου.

17

Μονόφυλλο, διαστ. σελ. 23 εκ. Χ 13 εκ. Χειρόγραφο, μέτρια κατάσταση, εφθαρμένο το άνω δεξιό άκρο, όπου και αποτύπωμα τουρκικής σφραγίδας. Στην οπίσθια όψη, στο άνω μέρος και στο κάτω μέρος της σελίδας, υπάρχουν κείμενα (όπως καταχωρούνται στο τέλος του μεταγγραμμένου εγράφου). Στην οπίσθια όψη, στο κείμενο του άνω μέρους της σελίδας, μεταξύ του τέλους του κειμένου και του ονόματος του Χαραλάμπη Μαρινοπολάκη, υπάρχει αποτύπωμα μικρής τουρκικής σφραγίδας.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ : Χρεωστικό και εξόφληση ποσού 2500 γρ. στον Χαράλαμπο Μαρινοπολάκη.

Τη 20 Μαίου 1873
Δια γροσια δυο χιλιαδες/
πεντακοσια αρ. Γρ. 2500/

Ο υποφενόμενος Σήφης Σαρινάκης/ απο χωρίον Αγία Ρουμέλη της/ επαρχίας Σφακίων έλαβον και χρεοστο να πληρο/ σο εις την διαταγήν του Κυρίου Χαραλαμπι/ μαρινοπολακη απο το αυτω χωριον τα ανοτε/ρο γροσια δυο χιλιαδες πεντακοσια Αρ. 2500/ τα οπια παρ΄αυτου ελαβον δια (δυστυ;)χιαν και αναγγην/ μου, υποσχωμενος την πληρομην αυτων εις οτι/ καιρον ζητηθω παρ αυτου ομου με τον τεδουλευμενον τοκον αυτων ανα: 12 : της 100: τον καθε/καστον χρονον μεχρι της τελιας Αυτων εξοφλι/σεος οθεν και εις ενδιξιν του δινο το παρον/ μου εις χιρας του υπο μαρτυριας των κατοθεν/ εινα εχη το Κυρος και την υσχην αυτων/ εν μπατη τοπω καιρω και κριτιριω βανομεν δε/ και τους κατοθεν υπογεγραμενους μαρτυρους.

Οι Μαρτυραις
Σιφης Διοματαρακης Μαρτυρας
Χριστοδουλος Μ. σταυρουδακης Μ(αρτυ)ρ(ας)

Ο χρεοστης
δια δε τον Αγραμμα/τον Σίφη Σαρινακη/ των υπογράφω εγώ/ μανολης Παππαδακις/ αυτός δε βεβεϊ με το/ Σιμιον του σταβρου +

Στην πίσω όψη
(στο άνω άκρο)

Τη 11 Σετεμ(βριου) 1877/ ελαβα το οποισθε ποσο/ παρα του Κυριου...../ Βωτζακη και ειναι/ το ομολογο ...../.....
(ΤΣ) Χαραλαμπις Μαρινοπολακης

(στο κάτω άκρο, ανάποδα)
Τη 28 Ιουλιου 1882/ εξοφλήστικεν το οπισθεν ποσον/ με ομολογα

18

Μονόφυλλο, διασπ. σελ. 33 εκ. Χ 22 εκ. Χειρόγραφο, μέτρια κατάσταση, λίγο εφθαρμενο από παλαιότερο δίπλωμα. Γραμμένο σε όλο το πλάτος της σελίδας, με ελαφρό περιθώριο στα αριστερά. Στο κέντρο του άνω μέρους της σελίδας ανάγλυφη τουρκική σφραγίδα και ακριβώς κάτω απ΄αυτήν τρείς γραμμές παλαιοτουρκικής γραφής. Στο τέλος του εγγράφου, και προς τη δεξιά πλευρά της σελίδας, αποτύπωμα πολύ μικρής τουρκικής σφραγίδας. Άγραφο περί το 1/4 της σελίδας μετά το τέλος του εγγράφου. Αχρονολόγητο.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ : Συμφωνία μεταξύ του Αλετζαουσαγά Σωκάκη και Ιωάννη Βαρδάτου για να βάλει ο Ιωάννης Βαρδάτος τα ζώα του στα χωράφια του πρώτου με

ανταλλαγμα να παίρνει ο Σωκάκης γάλα και μαλλί. Η συμφωνία δεν έγινε δεκτή και διαλύθηκε.
Σημ. Αξιοσημείωτος ο τρόπος σύνταξης : *".... αυτήν δε την συμφωνίαν την εδέχθησαν και οι δυο, του οποίου όμως δεν είναι σύμφωνοι, ούτε το ένα μέρος ούτε το άλλο....."*

Συμφωνητικόν

Δηλοποιουν οι υποφαινομενοι απο το ενα μέρος ο Κύριος Αλετζαουσακάς/ Σωκάκης με τον Ιωάνη Βαρδάτον κάτοικος εις χωρίον κουφού ότι ο μεν/ Ιωάννης Βαρδάτος εκινί(σ)ασι τα οζά του προς τον Αλετζαουσακά δια να/ τα φερει τα οζα του εξηντα δυο εις το μετοχι του κιμενον εις κουφον δια να/ τα βαλι να τρογουν ομου με τα ιδικα του οποιου υποσχεται ο Ιωαννης/ οτι θελει διδει κινιατικον (μηνιάτικον) προς τον Αλετζαουσαγα απο δεκα ενα καθως/ θελει του δωσει απο δεκα εναν οσον γαλα και μαλι ηθελον δωσει του οποιου/ υποσχιται δια να του δωσι εις οσον καιρον ηθελον καθισει εις το μετοχιον/ του, αυτην δε την συμφωναν την εδεχθισαν και οι δυο του οποιου ομως/ δεν ειναι συμφωνοι ουτε το ενα μερος ουτε το αλο, να πέρνη ο παρον Ιωαννης/ τα οζα του και να αναχωρη. ομως να πληρωνει πρωτον το δεκατον κατα την συμ/φωναν και να διαλονται τα παρον ενγγραφα/
εις ενδιξιν αληθιας διο εγειναν διο ομοια υπογεγραμενα σας αμφοτε/ρον και με τους αξιοπιστους μαρτυρους προς ασφαλιαν τους.

Μαρτυρες

Κωσταντινος Μαδρακης
Χουσσειν γαβρανου σουπασης
Ζερβομανάλης μαρτυρας

Δια τον Αγραματον Ιωαννην Βαρ/δατον τον υπογραφων εγω Αντώνιος/ .....Ελευθέρειο αυτος δε σταυροειδη +
Αλετζαουσακας σωκακης

(Τ.Σ.)

ΓΛΩΣΣΑΡΙ

άσπρα = μικρά αργυρά νομίσματα (3 άσπρα = 1 παράς), μτφ. = χρήματα, **βεκύλης** = πληρεξούσιος, **γροικάται** = ανήκει (κυριολ. : ακούγεται), **γρόσι** = τουρκικό νόμισμα από καθαρό ασήμι, **διαθέριον (τεφτέρι, ντεφτέρι)** = κατάστιχο, **εν μπατί ή εμπατή** = εν παντί, **εν προστεν** = έμπροσθεν, **επροστάς** = μπροστά, **έστοντας** = έστω, **ιπήρασή μου** = μου πήραν, **κύρης** = πατέρας, **κουτέντη** = ευχαριστημένοι, ικανοποιημενοι (κοντέντοι), **κόνη** = εγγόνι, **λίτρες και λύτρες** = μονάδα νομισματική, **μιράσι** = μερίδιο, **(ν)ιφαδούρων** = των νυφάδων (συζύγων των υιών κάποιου), **ξεπλερωμή ξέπραξης** = αποπληρωμή, **πατρογονικόν** = κληρονομιά από τους γονείς, προγόνους, **παράς - παράδες** = τουρκικό νόμισμα (40 παράδες = 1 γρόσι), **πάρτε** = (πάρτη) μερίδιο, **πεσίνι** = τοις μετρητοίς, **πουλώ, ξενεύω και αιωνίως αλλοτριώνω** = συνήθης έκφραση παντελούς αποποίησης, **προυκιό** = προίκα, **ρεάλια** = αρχικά

Ισπανικό αργυρό νόμισμα (επί Ενετοκρατίας). Αργότερα και Τουρκικό, **ρούπι** = το 1/8 του πήχυ, **σόχορο (σώχωρο)** = περιφραγμένο χωράφι μέσα ή κοντά στο χωριό, **στημαδόρος** = εκτιμητής, **στημάρω (στιμάρω)** (ενετ. stimar) = εκτιμώ, **συβάζομαι, (συνηβάζομαι)** = συμβιβάζομαι, συμφωνώ, **ταβάς** = δίκη, **τεμεσούκι** = συμβόλαιο, **τελεία ξεπουλησία, ή ξεπλερωμή** = πλήρης εξόφληση, **τζερεμές** = πρόστιμο.

ΣΧΟΛΙΑ

Τα δέκα οχτώ ιδιωτικά έγγραφα, που είναι γραμμένα σε τύπο που ακολουθείται συνήθως στις δικαιοπραξίες, είναι προφανώς αντίγραφα (κόπιες) από τα πρωτότυπα που θα φυλάσσονταν στο αρμόδιο γραφείο του Ιεροδικαστή ή άτυπου συμβολαιογράφου.Ένδειξη γι αυτό είναι τα ονόματα των μαρτύρων που, σχεδόν σε όλα τα έγγραφα, είναι γραμμένα με τον ίδιο γραφικό χαρακτήρα του κειμένου. Οπωσδήποτε τα έγγραφα είναι γραμμένα από διαφορετικά άτομα, αν και όχι όλα, αφού διαφέρουν αρκετά στον τύπο γραψίματος και στον γραφικό χαρακτήρα, αλλά και λόγω, φυσικά του χρόνου που απέχει το ένα του άλλου. Συντομογραφίες και συντμήσεις απαντώνται αρκετά, πράγμα πολύ συνηθισμένο σε τέτοια έγγραφα.

Γεγονός είναι ότι τα έγγραφα είναι γραμμένα με τον τυπικό τρόπο που γράφονταν τα ιδιωτικά συμφωνητικά χωρίς όμως να απαντώνται πολλές από τις συνήθεις εκφράσεις των δικαιοπρακτικών εγγράφων, που είχαν διατηρηθεί στην σύνταξη παρόμοιων τίτλων ιδιοκτησίας, από τους Βυζαντινούς χρόνους και εξής.

Το διαδικαστικό σύστημα δεν είχε αλλάξει και προφανώς ακολουθείτο η ίδια διαδικασία προκειμένου για τα ιδιωτικά συμφωνητικά. Συντάσσονταν δηλαδή από έντιμα, μορφωμένα και κοινωνικά αποδεκτά άτομα και επί παρουσία αξιοπίστων μαρτύρων. Ανάλογα με την περιοχή είτε διατηρούνταν από τον γραφέα, ο οποίος και έδινε αντίγραφα στους συμβαλλόμενους, είτε τα επικύρωνε ο αρμόδιος Ιεροδικαστής με σχετική πράξη. Τα έγγραφα είχαν κύρος και λαμβανόταν υπόψιν από τις αρχές όταν προέκυπταν θέματα ιδιοκτησίας, κληρονομίας ή χρεών.

Όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως τα έγγραφα θα πρέπει να είναι αντίγραφα, αυτό όμως καθόλου δεν μειώνει την αξία τους ως αρχειακά κείμενα. Γιατί ακόμη κι αν δεν αναφέρονται σ'αυτά ηρωϊκές πράξεις και συμβάντα των Επαναστάσεων, μπορούν να μας δώσουν πολλές χρήσιμες πληροφορίες (έστω και με αρκετές δυσκολίες στην ανάγνωση.....) για την καθημερινή ζωή, τις συναλλαγές, τον τρόπο σκέψης και πράξης των απλών ανθρώπων που έζησαν στην Κρήτη μας.

ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΑΚΗΣ

ΤΟ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΓΕΝΕΡΑΛΙ*

Σεβασμιότατε,
Σεβαστέ και αγαπητέ μου κ. Ιωάννη Γενεράλι,
Αγαπητοί φίλοι και φίλες,
Κυρίες και κύριοι,

Επιτρέψτε μου πρώτα απ' όλα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στο γεραρό Φιλολογικό Σύλλογο «Ο Χρυσόστομος» για την τιμή που μου έκανε να με ορίσει ένα από τους ομιλητές στην αποψινή εκδήλωση. Θα ήθελα ακόμα να ευχαριστήσω του κ. Γιάννη Μαρκουλάκη για τα καλά λόγια που απηύθυνε στο πρόσωπό μου. Τα Χανιά βρίσκονται στην πρωτοπορία της πνευματικής ζωής της Κρήτης και γι' αυτό είναι άξιοι συγχαρητηρίων όλοι οι τοπικοί φορείς που αγωνίζονται και αγωνιούν για την παιδεία και τον πολιτισμό.

Στα περιορισμένα χρονικά όρια της εισήγησής μου θα αναφερθώ σε μερικές πτυχές του επιστημονικού έργου του επάξια τιμώμενου απόψε εξαίρετου τέκνου της Κρήτης και της Ελλάδας, του αείμνηστου Εμμανουήλ Γενεράλι, λαμπρού εκπαιδευτικού, δόκιμου συγγραφέα και δραστήριου βουλευτή της Κρητικής Συνελεύσεως.

«**Γενεράλης**, Εμμανουήλ (1860-1942)· φιλόλογος από το Γερακάρι Κρήτης. Ήταν γιος του αρχηγού της επαρχίας Αμαρίου κατά την επανάσταση του 1866 Παπά-Γεωργίου Γενεράλη. Υπηρέτησε ως γυμνασιάρχης και γενικός επιθεωρητής Μέσης Εκπαίδευσης. Εξελέγη δύο φορές βουλευτής της Κρητικής Βουλής (1889 και 1894) και αγωνίστηκε για την Ένωση. Έγραψε *Γραμματικήν της ομηρικής διαλέκτου μετά συντακτικού* (1913), *Γεωγραφίαν της Κρήτης* (1914), *λαογραφικά έργα κ.ά.*».

Αυτά τα πενιχρότατα στοιχεία παραθέτει μια από τις πιο έγκυρες σύγχρονες Εγκυκλοπαίδες, η *Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάννικα*, ενώ το *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό* της Εκδοτικής Αθηνών αγνοεί πλήρως το έργο και τη δράση του. Κάθε φορά που διαπιστώνω την τάση περιθωριοποίησης ανδρών

που έζησαν και έδρασαν εκτός των Αθηνών και ίσως της Θεσσαλονίκης, διερωτώμαι μήπως θα ήταν σκόπιμο να προχωρήσουν οι τοπικοί φορείς στη δημοσίευση, αν όχι μεμονωμένων εκτενών βιογραφιών, τουλάχιστον ενός συγκεντρωτικού τόμου στον οποίο θα παρουσιάζεται η ζωή και το έργο μεγάλων ανδρών και γυναικών της Κρήτης: πολιτικών, επιστημόνων, λογοτεχνών, καλλιτεχνών κ.ά. πνευματικών ανθρώπων, πολλών από τους οποίους η ακτινοβολία ξεπέρασε τα στενά γεωγραφικά όρια του νησιού μας και έγιναν πανελληνίως γνωστοί, ενώ μερικοί καταξιώθηκαν στο διεθνές στερέωμα. Τώρα μάλιστα που το υπουργείο Παιδείας και το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο προχώρησε σε συγκεκριμένα μέτρα για τη διδασκαλία της τοπικής Ιστορίας στο σχολείο, είναι ευκαιρία να δοθεί έμφαση και στην πνευματική και πολιτιστική ζωή του κάθε τόπου. Ιδιαίτερα τα νέα παιδιά πρέπει να μάθουν μερικά πράγματα για προσωπικότητες του τόπου μας που έχουν φύγει από τη ζωή, για να μην παρουσιάζεται το φαινόμενο, όπως έδειξε πρόσφατη έρευνα του καθηγητή Κώστα Μουτζούρη, να μην έχουν καν ακούσει το όνομα του Ιωάννη Κονδυλάκη πολλοί μαθητές της Κρήτης, ακόμα και αυτοί που ζουν λίγα χιλιόμετρα μακριά από τη Βιάννο, τα Χανιά και το Μόδι. Με την έννοια αυτή αξίζει να επαινεθεί η πρωτοβουλία του Συνδέσμου Φιλολόγων Νομού Χανίων να αφιερώσει το Ημερολόγιο του 1995 με συνοπτικά βιογραφικά σημειώματα σε διαπρεπείς Χανιώτες φιλολόγους, όπως είναι οι: Αντώνιος Αντωνιάδης, Παύλος Βαλάκης, Αντώνιος Γιάνναρης, Ιωάννης Καλιτσουνάκης, Στυλιανός Καψωμένος, Νικόλαος Τωμαδάκης και Βασίλειος Ψιλάκης, για να αναφερθώ σ' αυτούς που έχουν φύγει από κοντά μας. Από την αναφορά αυτή δεν μπορούσε φυσικά να απουσιάζει ο Εμμανουήλ Γενεράλις.

Ύστερα από την αναγκαία αυτή παρένθεση θα ήθελα να παρουσιάσω στο εκλεκτό ακροατήριο το έργο του που βρίσκεται πλησιέστερα προς τα ερευνητικά μου ενδιαφέροντα, αυτό δηλ. που έχει άμεση σχέση με τη γλώσσα και τη διδασκαλία της. Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται τρεις σημαντικές γραμματικές, οι οποίες από τη φύση τους δεν ανήκουν στην κατηγορία των πρωτότυπων επιστημονικών μονογραφιών, δείχνουν όμως την επιστημοσύνη και κυρίως τη διδακτική ικανότητα και το ταλέντο ενός έμπειρου και καταξιωμένου εκπαιδευτικού. (Προσωπικά θα ήθελα να σας εκμυστηρευτώ ότι μου είναι πολύ πιο εύκολο να γράψω μια επιστημονική μελέτη από το να συντάξω ένα διδακτικό εγχειρίδιο και το λέω αυτό επειδή υπάρχει η τάση υποβάθμισης ακόμα και των καλών σχετικών δημοσιευμάτων).

Το πρώτο έργο είναι η *Γραμματική της αρχαίας ελληνικής γλώσσης* προς χρήσιν των ελληνικών σχολείων και παρθεναγωγείων, Αθήνα 1917: Εκδότης Ι. Δ. Κολλάρος. Το βιβλίο εγκρίθηκε σε διαγωνισμό διδακτικών βιβλίων για πέντε σχολικά έτη (1905-1910). Ο συγγραφέας μας δίνει κατά τρόπο ευσύνοπτο (185 σσ.) και αποτελεσματικό τη γραμματική ανάλυση της αρχαίας γλώσσας, η οποία στηρίζεται στην ελληνική γραμματική του Γερμανού καθηγητή Kaegi, που είχε μεταφράσει ο Γενεράλις από τη γαλλική μετάφραση του Attinger. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι ο πατέρας της ελληνικής γλωσσολογίας Γεώργιος Χατζιδάκις, σε μια εποχή που βρισκόταν στην ακμή της επιστημονικής του δραστηριότητας, του έστειλε από την Άνδρο την ακόλουθη επιστολή, με ημερομηνία 21 Ιουλίου 1899:

Αξιότιμε κύριε Εμμ. Γενεράλι,

Μετά πολλής προσοχής διεξήλθον το υμέτερον πόνημα. Στερούμενος εν η διαμένω νήσω βιβλίων δεν δύναμαι να παραβάλω την υμετέραν Γραμματικήν προς τας υπαρχούσας παρ' ημίν και κρίνω εν αντιπαραβολή προς ταύτας. Απολύτως δ' όμως και καθ' εαυτήν εξετάσας αυτήν ευρίσκω ότι αναντιλέκτως θα είναι χρήσιμος εις τα σχολεία της Κρήτης, επειδή και δαψιλές υλικόν συνηγάγετε και ουκ ολίγα αξιολόγως διατυπώσατε...

Συγχαίρων υμίν επί τοις επιτεύγμασι τούτοις εύχομαι ίνα πολλάς αυτής εκδόσεις ευτυχήσητε να ίδητε και πολλήν ωφέλειαν τοις μαθητιώσι νέοις να παράσχητε.

Όποιος γνωρίζει το αυστηρό και αδέκαστο της κρίσης του Χατζιδάκι, θα καταλάβει ότι δεν πρόκειται για μια φιλοφρονητική επιστολή σε ένα πρώην μαθητή και συμπατριώτη του, αλλά για μια ουσιαστική κρίση για την αξία του έργου. Ο συγγραφέας ακολουθεί την καθιερωμένη τριμερή διάκριση: «Φθογγολογία, τυπικόν και ετυμολογικόν», παραθέτοντας χρήσιμους κλιτικούς πίνακες και άφθονα επεξηγηματικά παραδείγματα, με ουσιαστικές παρατηρήσεις στην παραγωγή και τη σύνθεση των λέξεων.

Το δεύτερο σχετικό έργο είναι η *Συνοπτική γραμματική της ομηρικής διαλέκτου* μετά συντακτικού και παραρτήματος μετρικής, Αθήνα 1913: Βιβλιοπωλείο Ι. Ν. Σιδέρη (σσ. 87). Στο έργο προτάσσεται συγκινητική αφιέρωση στο γιο του Νικόλαο και τον ανιψιό του Γεώργιο, οι οποίοι έπεσαν κατά τον απελευθερωτικό πόλεμο των ετών 1912-1913. Το έργο αυτό κινείται μεθοδολογικά στο ίδιο πλαίσιο με το προηγούμενο. Υπάρχει ακόμα χρήσιμο

Παράρτημα με Στοιχεία μετρικής. Η Γραμματική αυτή αποτέλεσε βασικό εγχειρίδιο για την ερμηνεία και κατανόηση των ομηρικών επών, καθώς δεν υπήρχε κάτι ανάλογο την εποχή εκείνη στην ελληνική γλώσσα. Αξίζει να σημειωθεί ότι για τη σύνταξη της γραμματικής ο συγγραφέας μελέτησε και αξιοποίησε τα σημαντικότερα σχετικά έργα που είχαν δημοσιευτεί στη γερμανική και γαλλική γλώσσα, από τη Homerische Grammatik του J. Bach και τις Homerische Formen του A. Bamberg ως το σημαντικό βιβλίο του E. Audouin, Dialectes grecs litteraires.

Το τρίτο γραμματικό έργο το οποίο άφησε εποχή στη νεοελληνική εκπαίδευση και γνώρισε αλλεπάλληλες επανεκδόσεις είναι η *Γραμματικής της ομιλουμένης και γραφομένης καθαρευούσης ελληνικής γλώσσης* μετά πρακτικών γυμνασμάτων προς χρήσιν της εν τοις δημοτικοίς σχολείοις σπουδαζούσης νεότητος αμφοτέρων των φύλων, Αθήνα, 1923, 13η έκδ.: Ι. Δ. Κολλάρος (α' εκδ. 1891). Ο σύντομος Πρόλογος της β' έκδοσης, Ρέθυμνο 1902, είναι μεστός περιεχομένου. Περιγράφει τα μεθοδολογικά πλαίσια μέσα στα οποία κινήθηκε ο συγγραφέας, λαμβάνοντας υπόψη τα πορίσματα της παιδαγωγικής επιστήμης, τονίζοντας όμως παράλληλα με τη γνωστή μετριοφροσύνη του: «εν γένει όμως δεν εκαινοτομήσαμεν». (Παρενθετικά αναφέρω εδώ ότι στον περίφημο αυτόν Πρόλογο, όπου απαριθμεί τις σπουδαίες μεταβολές που έγιναν στη δημοτική εκπαίδευση αναφέρει επί λέξει: «ωρίσθη ο σωτήριος θεσμός της επιθεωρήσεως», ο οποίος οδηγήθηκε αργότερα σε υπερβολές και αυθαιρεσίες, για να φτάσουμε σήμερα στο άλλο άκρο, καθώς δεν γίνεται ουσιαστική αξιολόγηση ούτε των διδασκόντων αλλά ούτε και των διδασκομένων με τις γνωστές σε όλους μας συνέπειες). Και το βιβλίο αυτό έτυχε ευμενέστατης υποδοχής. Ο Χατζιδάκις έγραψε τα ακόλουθα: «Το βιβλίον σου αρέσκει μοι· τα παραδείγματα σχεδόν πάντα είναι σαφή και οι κανόνες καλώς διατετυπωμένοι δεν θα προσπίπτωσιν εις τους μικρούς μαθητάς δυσχερώς». Το έργο διακρίνεται πράγματι για τη σαφήνεια και την ακρίβεια με την οποία διατυπώνονται οι κανόνες, ενώ τα επεξηγηματικά παραδείγματα που χρησιμοποιούνται έχουν κατά κανόνα χρηστική αξία, όσο και αν δεν είναι απαλλαγμένα, μερικά απ' αυτά, από το «διδακτικισμό» και την ηθικολογία, γενικότερα γνωρίσματα του εκπαιδευτικού συστήματος της εποχής εκείνης: *Ο Θεός αγαπά πάντοτε τους δικαίους ανθρώπους* (σ. 14), *Αγάπα τα γράμματα, ίνα γίνης σοφός* (σ. 18). *Ο Γεώργιος είναι καλόν παιδίον* (σ. 23) κ.ά. Στα «Γυμνάσματα» εμφανίζεται συχνά η Κρήτη, ενώ παράλληλα περνούν σημαντικά μηνύματα για την ιστορία και τον πολιτισμό της, τις φυσικές ομορφιές και

τα ωραία προϊόντα της: σ. 13: *Πανταχού γνωστόν το όνομα της Κρήτης. Ζω εν Ρεθύμνη. Εκ Φαιστού επανήλθον.* σ. 14: *Πότε εκυριεύθη η Κρήτη υπό των Τούρκων;* σ. 18: *Εις την Κρήτην έπεμπον το πάλαι τους ασθενείς, διότι εκεί ανελάμβανον.* σ. 20: *Τα Χανία είναι πρωτεύουσα της...* (κενό για συμπλήρωση). σ. 28: *Η εν τη μονή Αρκαδίου ήττα υπήρξε ενδοξοτέρα πολλών νικών κ.ά.* Αν συγκρίνει κανείς τη γραμματική αυτή με άλλες της ίδιας ή και μεταγενεστέρων περιόδων, θα παρατηρήσει ότι χρησιμοποιείται μια χαλαρή μορφή καταθαρεύουσας που βρίσκεται πολύ κοντά στη δημοτική γλώσσα.

Από τα υπόλοιπα διδακτικά έργα αξίζει να σημειωθεί η περίφημη *Γεωγραφία της Κρήτης* (14 εκδόσεις) και το πόνημα *Εκλογαί εκ των παραλλήλων βίων του Πλουτάρχου*, μετά προλεγομένων, εισαγωγής, ερμηνευτικών υπομνημάτων κ.λπ. προς χρήσιν των μαθητών της Α' τάξεως του Γυμνασίου, Αθήνα 1917: Ι. Δ. Κολλάρος (σσ. 112). Η επιλογή των κειμένων δείχνει ότι ο συγγραφέας του βιβλίου είχε βαθιά γνώση του έργου του Πλουτάρχου, ενώ τα ερμηνευτικά υπομνήματα που ακολουθούν στο τέλος (σ. 90 κ.ε.) είναι από διδακτική άποψη μοναδικά. Ασχολήθηκε επίσης συστηματικά με τα *Ειδύλλια* του Θεοκρίτου.

Άφησα τελευταίο το έργο *Παλμοί της Κρήτης*, δούλης – αυτονόμου – ελευθέρας, 1885-1925, τεύχ. Α', Χανιά 1926: Εκδότης Α. Μπόρτολης, το οποίο αφιερώνει στη σπουδάζουσα νεότητα της Κρήτης, γιατί συνδυάζει σε ορισμένες περιπτώσεις τον επιστημονικό προβληματισμό με τη γλαφυρή εκλαΐκευση. Είναι ακόμα εμφανής η ρητορική δεινότητα η οποία διανθίζεται με χαρακτηριστικά παραδείγματα λαϊκής θυμοσοφίας, θρύλους και παραδόσεις της Κρήτης. Όλα αυτά παρουσιάζονται με τέτοιο ελκυστικό τρόπο που μόνο ένας έμπειρος και ικανός δάσκαλος θα μπορούσε να προσφέρει στους αναγνώστες του.

Οι εννέα σελίδες των Προλεγόμενων αποτελούν στην ουσία ένα αυθόρμητο και ειλικρινές «Σχεδίασμα αυτοβιογραφίας» με αποκαλυπτικές μαρτυρίες και γεμάτες νόημα υπαινικτικές αναφορές, έχοντας όμως ήρεμη τη συνείδησή του ότι εξετέλεσε στο ακέραιο το καθήκον του προς την πατρίδα και προς τη νεότητα. Τονίζει μάλιστα με υπερηφάνεια (σ. γ') ότι «έζησα μόνον δια την παιδευομένην νεότητα και δια τούτο τα επιζήσοντα τέκνα μου θα έχωσιν εξ εμού κλήρον την πενίαν, αγόγγυστον όμως, ελπίζω». Σε ένα είδος αυτοσαρκασμού και πικρής ειρωνείας, που συνδέεται με τη δοκιμασία που πέρασε ως

γενικός επιθεωρητής, λέγει ότι οι μαθητές του θα θυμούνται «τον τραχύν κάπως και μονοκόμματον, δηκτικώς δε σχεδόν σκώπτοντα διδάσκαλον, αλλά και τον ουχί άδικον, παρά το τραχύ δε και την γυμνότητα των εκφράσεών του ακριβώς και δικαίως αμείβοντα, ουδέποτε δ' έχοντα ευνοουμένους και μη». Σε ένα σημείο (σ. ε') τονίζει εμφατικά κάτι το οποίο αν το είχαν συνειδητοποιήσει ορισμένοι επιστήμονες δε θα ήταν τόσο αλαζόνες: «Δεν είναι συχνόν πράγμα η πρωτοτυπία».

Η ομιλία του *Επί τη επετείω της ολοκαυτώσεως του Αρκαδίου* (αυτόθ. σσ. 15-35) στις 8 Νοεμβρίου 1885, 19 μόλις χρόνια ύστερα από την ηρωική αυτοθυσία των αγωνιστών, δεν είναι ένας συνηθισμένος πανηγυρικός, αλλά μια σημαντική ιστορική καταγραφή του φοβερού δράματος. Όταν, τύχη αγαθή, 103 χρόνια αργότερα, το 1988, μου έλαχε ο κλήρος να εκφωνήσω τον πανηγυρικό της ημέρας στην Ιερά Μονή, στο μυαλό μου ερχόταν συνεχώς και για πολλές μέρες η μορφή και τα λόγια του Γενεράλι.

Ο ανυποψίαστος αναγνώστης δεν μπορεί να φανταστεί ότι κάτω από τον τίτλο *Λόγος πανηγυρικός περί Κρήτης* (αυτόθ. σσ. 50) υπάρχουν σημαντικές πρωτότυπες μαρτυρίες που επιβεβαιώνουν την αδιάσπαστη ενότητα της ελληνικής γλώσσας. Ο συγγραφέας παραθέτει σειρά παροιμιών με την αρχαιοελληνική αντιστοιχία τους (σσ. 39-40):

Όποιος καθίζει με στραβό, το ταχύ αλλοιθωρίζει = Εἰ χωλῷ παροικήσεις ὑποσκάζειν μαθήσει.

Απού 'ναι γέρος κουζουλός απού τα νιάτα ντου 'ναι = Ἃ δ' ἂν μάθῃ τις, ταῦτα σώζεσθαι φιλεῖ πρός τό γῆρας.

Από σιγανό ποταμό, ψηλά τα ρούχα σου = Ῥᾴον φυλάσσειν ὀξύθυμον ἢ σιωπηλόν.

Ακολουθούν ενδιαφέρουσες αντιστοιχίες ηθών και εθίμων (γαμήλια έθιμα, συμβολικές πράξεις, όπως το σπάσιμο ρογδιού, ως συμβόλου ευτυχίας, κατά την είσοδο των νεονύμφων στο σπίτι τους, μόλις επιστρέψουν από την εκκλησία: αντίστοιχες εικόνες της Ήρας στο Άργος) από την αρχαιότητα που επιβιώνουν στη νεοελληνική και επιβεβαιώνουν την αρχαιομάθεια του συγγραφέα. Συνδέει εύστοχα όρκους πριν από μονομαχία στην Ιλιάδα και τον Ερωτόκριτο, ομηρικές ευχές με νεοελληνικές κ.ά. Άκρως ενδιαφέρουσα είναι η καταγραφή αρχαϊσμών της Κρήτης (σ. 48) που αποδεικνύουν ότι «η νυν

γενεά της Κρήτης σώζει αμιγή τον Ελληνισμόν». Πρόκειται για τις λέξεις: *Ζάνε Θεέ, ξαίνω, πράσσω, δαφνοιός, βάζω, όργο, λουφάζω, κάρκανο, ζεύλα, στρούμπος, λουτσέ, παράουρος, μοχριάζω, αρτύνω, χύσι, φάσκω.*

Στην ομιλία *Στην εορτή των τριών ιεραρχών εν Εδέσση Μακεδονίας* 1919 (σσ. 62-77) δράττεται της ευκαιρίας να αναφερθεί στην ελληνικότητα της Μακεδονίας, ένα θέμα το οποίο απέκτησε και πάλι στις μέρες μας τραγική επικαιρότητα. Τα λόγια του Γενεράλη αξίζει να τα επαναλάβουμε ακόμα μια φορά (σσ. 76-77):

Εάν η Μακεδονία δεν ήτο ελληνική, θα μετεχειρίζετο ο Αλέξανδρος ως όργανον διαδόσεως του μακεδονικού πολιτισμού την γλώσσαν του πολιτικού του αντιπάλου Δημοσθένους; Πώς θα ήτο καταληπτός ο Παύλος, διδάσκων την εξ αποκαλύψεως θρησκείαν τους Μακεδόνας, εάν δεν ήσαν Έλληνες;.. Ας σιγήσωσιν οι διάφοροι Μπάουτσερ και Καζάρωφ. Ο βίος της Μακεδονίας είναι αδιαπτώτως ελληνικός... Μάτην έτειναν κατά της παγκάλου του Ελληνισμού κόρης τα μυσαρά των δίκτυα βδελυροί άρπαγες και απαίσιοι δολοφόνοι... Η Μακεδονία υπήρξεν, ήτο, είναι και θα διαμείνει Ελληνική.

Αλλά ακόμα και αν δεν είχε γράψει τίποτε ο τιμώμενος απόψε μεγάλος Δάσκαλος, το όνομά του θα είχε καταγραφεί στην Ιστορία της εκπαίδευσης της Κρήτης για ένα και μόνο λόγο: Με την αφοσίωσή του στο καθήκον, με τη σοφία και τη δικαιοκρισία που τον χαρακτήριζε, με την αγάπη που έτρεφε στους μαθητές του και το μοναδικό του ταλέντο να μετατρέπει τη διδασκαλία σε μυσταγωγία λειτουργούσε ως πραγματικό πρότυπο στους μαθητές του, έχαιρε της βαθιάς εκτίμησης της κοινωνίας και του εκπαιδευτικού κόσμου. Ποιος δάσκαλος δε θα ένιωθε δικαιολογημένη υπερηφάνεια και δε θα θεωρούσε ως την καλύτερη δικαίωση του έργου του τη λαμπρή σταδιοδρομία εκατοντάδων μαθητών του; Τρεις από τους μεγαλύτερους φιλολόγους της νεότερης Ελλάδας, πανεπιστημιακοί καθηγητές με τεράστιο επιστημονικό και κοινωνικό κύρος, και οι τρεις Χανιώτες, ο Νικόλαος Τωμαδάκης, ο Στυλιανός Καψωμένος και ο Εμμανουήλ Κριαράς, δε θα στρέφονταν ίσως προς τις φιλολογικές σπουδές αν δεν είχαν ως πρότυπό τους τον Εμμανουήλ Γενεράλη. Θυμάμαι τον αείμνηστο καθηγητή μου Νικόλαο Τωμαδάκη στο κατάμεστο αμφιθέατρο της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών να αναφέρεται πριν από πολλά χρόνια με θαυμασμό στο όνομα του δασκάλου του Εμμανουήλ Γενεράλη. Το ίδιο πληροφορούμαι έκανε ο Στυλιανός Καψωμένος

στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Και ο Εμμανουήλ Κριαράς, σε επίσημες τελετές, αναφερόμενος σε *Βιώματα και αναμνήσεις από τα χρόνια των θρανίων* (βλ. λ.χ. *Θαλλώ* 4, 1992, 133-134) έκανε ειδική μνεία και ξεχώριζε απ' όλους τους δασκάλους του τον Εμμανουήλ Γενεράλι. Επιτρέψτε μου να αναφέρω ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα από μια τέτοια εκδήλωση:

«.. Ξεχωρίζω από τους δασκάλους μου το γυμνασιάρχη μου Εμμανουήλ Γενεράλι, θερμό καθαρολόγο, στον οποίο οφείλω την αγάπη μου για την αρχαία γλώσσα. Τον είχα δάσκαλο στην τετάρτη και την έκτη τάξη του παλαιού εξατάξιου γυμνασίου. Ήταν βαθύς γνώστης της αρχαίας ελληνικής και της λατινικής γλώσσας, που μας τη δίδασκε με όλο το διδακτικό πάθος που τον ξεχώριζε και με όλη την αγάπη που έτρεφε για τους μαθητές του. Ο καλός μου αυτός δάσκαλος σε κάποια ευκαιρία είχε πει τούτο στη μητέρα μου: «Ο Μανόλης θα 'πρεπε φιλολογία να σπουδάσει. Μα πώς να του το πει κανείς, που θα πεινάσει». Κάτι ήξερε ο μακαρίτης από τα προβλήματα των δασκάλων».

Κυρίες και κύριοι,

Παρουσιάζοντας απόψε ενώπιόν σας, ένα μικρό μόνο μέρος από την προσωπικότητα και το έργο του τιμώμενου εκλεκτού τέκνου της Κρήτης θέλησα να δείξω, χωρίς καμιά δόση υπερβολής, για ποιο λόγο τα Χανιά, η Κρήτη και η Ελλάδα ολόκληρη πρέπει να νιώθουν δικαιολογημένη υπερηφάνεια για τον αείμνηστο λαμπρό παιδαγωγό, πολιτικό και λόγιο Εμμανουήλ Γενεράλι και όλως ιδιατέρως βέβαια ο υιός του Ιωάννης, εξαίρετος επιστήμονας και ο ίδιος, ο οποίος τιμά και λαμπρύνει με την παρουσία του τη σεμνή αυτή τελετή.

Σας ευχαριστώ.

---

* Ομιλία που έγινε στα πλαίσια ειδικής εκδήλωσης αφιερωμένης στη μνήμη του Εμμανουήλ Γενεράλι (1860-1943), την οποία οργάνωσε ο Φιλολογικός Σύλλογος Χανίων «ο Χρυσόστομος» στις 20 Σεπτεμβρίου 1995, στην αίθουσα του Δημοτικού Συμβουλίου Χανίων.

ΒΟΥΛΑ ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ *

Η ΑΓΝΩΣΤΗ ΠΟΙΗΣΗ ΖΩΝΤΩΝ ΠΟΙΗΤΩΝ ΤΗΣ ΚΑΛΑΒΡΙΑΣ

Συνάντησα ἐφέτος στίς 23 Μαΐου 1995 στό Νέο Ροχούδι τόν φίλο μου Ἑλληνόφωνο Angelo Maesano[1], τόν γνωστό ὡς Mastrangelo, γιατί κάποτε ἦταν μάστορας. Ἔμενε στό σπίτι πού τοῦ παραχώρησε το κράτος τῆς Ἰταλίας - μέ τή μικρότερη κόρη του - μετά τήν καταστροφή τοῦ 1972, μιά μεγάλη πλημμύρα μέ κατολισθήσεις πού κατέστρεψε τή γενέτειρά του, τό παλιό Ροχούδι.

Μετά τήν καταστροφή τό καθαρά Ἑλληνόφωνο αὐτό χωριό, πού βρισκόταν μεταξύ τῶν δύο ποταμῶν τῆς Ἀμενταλέα καί τοῦ Φουρία, ἐρημώθηκε καί οἱ κάτοικοί του μεταφέρθηκαν ἐδῶ, στό Nuovo Rochudi, 45 χιλιόμετρα πρός Βορρά τοῦ Reggio Calabria. Τό νέο Ροχούδι εἶναι ἕνα παράξενο «νεκρό χωριό», ἄν καί ὅλα τά σπίτια κατοικοῦνται, ἐξ αἰτίας τῆς πιό ἀδίστακτης κοινωνικῆς κατάστασης πού μπορεῖ να διανοηθεῖ ἄνθρωπος.

Ἡ Ντράνγκιτα[2] ἔχει ἐπιδοθεῖ τά τελευταῖα χρόνια στό εὐχάριστο ἔργο της νά σκοτώνει κάθε δύο -τρεῖς μῆνες... ἀδιαλείπτως ἀπό ἕνα ὡς τρεῖς πολῖτες, κατά προτίμηση νέους.

---

* Ἐπίσημα ἀπεσταλμένη στά Ἑλληνόφωνα τῆς Κάτω Ἰταλίας ἀπό τήν ΕΟΚ τό 1985-1986 καί 1988-1989.

1. Γεννήθηκε στίς 25 Σεπτεμβρίου 1915 στό Roghudi. Ζεῖ καί ἐργάζεται στή Bova. Κατά τόν Β' Παγκόσμιο πόλεμο δέν δέχτηκε νά πολεμήσει ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων, πού τούς ἄκουγε νά μιλοῦν τήν ἴδια γλῶσσα μέ τή δική του. Φυλακίσθηκε γι' αὐτό. Στάλθηκε στή Ρωσσία καί συνελήφθη ἀπό τούς Γερμανούς γυρίζοντας ἀπό κεῖ. Κλείσθηκε στο στρατόπεδο συγκεντρώσεως Mathawsen πολλά χρόνια, ὅπου συναντήθηκε μέ πολλούς Ἕλληνες αἰχμαλώτους μέ τούς ὁποίους μιλοῦσε τήν Ἑλληνική γλῶσσα.

Ὁ Μουσολίνι, ὅπως καί ὁ Στάλιν, στό ἔμπροσθεν μέτωπο τοῦ πολέμου στίς πιό ἐπικίνδυνες ἀναμετρήσεις καί ἀποστολές παρέτασσε ἄνδρες ἀπό τίς μειονότητες. Στό Ἀλβανικό καί στό Ρωσσικό μέτωπο στίς πρῶτες γραμμές ἦταν Ἀλβανόφωνοι καί Ἑλληνόφωνοι. Τό ἴδιο ἀκριβῶς ἔπραξε καί ὁ Στάλιν. Οἱ Ἕλληνες τῆς Οὐκρανίας καί ὁλόκληρης τῆς παλιᾶς Σοβιετικῆς Ἕνωσης σκοτώθησαν στίς πρῶτες γραμμές ἀπό τούς Γερμανούς.

Ο Mastrangelo, ἱδρυτικό μέλος τοῦ πνευματικοῦ κέντρου LA IONICA καί ἄλλων πολλῶν συλλόγων, γράφει, ἤ μᾶλλον συνθέτει, ποιήματα πού λέει προφορικά, ὅπως καί πολλές ἱστορίες καί παραδόσεις τῶν Ἑλληνοφώνων. Ἔχει βραβευτεῖ μέ μικρά ποιητικά βραβεῖα.

2. *ἐγώ κούννω, ἐσού κούνησε, ἐτσεῖνο κούνει, ἐμεῖ κούνουμε, ἐσεῖ κούνετε, τσεῖνοι κούνου.* (ἐγώ ἀκούω-εις-ει-ομε-ετε-ουν).

Ἔμενα στό διπλανό σπίτι πού μοῦ παραχώρησε γιά ἕνα μῆνα μελέτης ὁ ἄλλος καλός φίλος ὁ Agostino Seviglia. Στό ἀπέναντι σπίτι δύο παιδιά πτωχῶν γεωργῶν Ἑλληνοφώνων, 23 και 25 χρόνων ἀντιστοίχως, μιά κρύα νύχτα τοῦ Γενάρη ἐφέτος, ἐνῶ ἔφθαναν στό σπίτι τους, δολοφονήθηκαν. Κανείς δέν εἶδε καί κανείς δέν ξέρει τίποτε. Πρό πάντων κανείς δέν παραπονεῖται, παρ' ὅλο ὅτι πλανιέται ὁ φόβος καί εἶναι διάχυτη ἡ φρίκη, οὔτε μιλιά οὔτε λαλιά γιά τό ἔγκλημα. (Ἄχ, τί ὡραία πού εἶναι ἡ Ἑλλάδα!).

Οἱ δρόμοι τοῦ χωριοῦ εἶναι ἔρημοι μέρα καί νύχτα, ἀκόμη καί τό κατακαλόκαιρο. Ψυχή δέν κυκλοφορεῖ στόν δρόμο. Οἱ κάτοικοι εἶναι κλεισμένοι στό σπίτι τους, – ὅλα τά σπίτια εἶναι ὅμοια, κολλητά και ἄχαρα με κατεβασμένα τά ρολά τῶν παραθύρων, – ἢ περνοῦν γρήγορα - γρήγορα μέ τά αὐτοκίνητά τους με κλειστά τά τζάμια καί ἀμίλητοι.

Σέ ὅλες σχεδόν τίς οἰκογένειες οἱ ὥριμοι ἄνω των 55 χρόνων καί οἱ γέροντες μιλοῦν τό ελληνικό ἰδίωμα, τό Grecanico, καί κανένας νέος δέν τό ξέρει. Τά παιδιά ἢ τά ἀνήψια τῶν πέντε ἀγνῶν Ἑλληνοφώνων τοῦ Angelo Maesano, τοῦ Agostino Seviglia, τοῦ Bruno Stelitano, τοῦ Salvatore Seviglia και τοῦ Lorenzo Zavettieri, πού ἀσχολοῦνται ἐνεργά μέ τήν Ἑλληνοφωνία δέν ξέρουν οὔτε μία λέξη Ἑλληνική.

Ἀπορεῖς πῶς μποροῦν ἀκόμη αὐτοί οἱ ἄνθρωποι νά διατηροῦν τήν Ἑλληνοφωνία τους καί οἱ δύο πρῶτοι νά ἐκφράζονται ποιητικά.

Τό ἴδιο βράδυ πού ἔφθασα μέ μεγάλη χαρά ὁ Mastrangelo μοῦ ὑπαγόρευσε (ποτέ δέν γράφουν τα ποιήματά τους) δύο ποιήματα, πού κανείς ἄλλος πρίν ἀπό μένα, ὅπως μοῦ τόνισε, δέν εἶχε ἀκούσει. Τό ἄλλο βράδυ μοῦ εἶπε ὅτι κάπου τά εἶχε πεῖ, ἀλλά δέν τό θυμόταν!

Τό βράδυ

Σα' ἔ τό βράδυ τί σκοτάζει
ἐγώ πάω νά κιουμίω
τή πουρί σάν κάνει μέρα
πρακαλάω τό Χριστό
νά μοῦ δώσει τήν ὑγεία
γιά νά κάμω τή δουλεία
καί νά κάμω τό τσωμί
νά μή κάμω τή ζημία

Γιά τή νύστα εἶναι τό φεγγάρι
τί μοῦ κάμνει 'στροφεγγία
τήν ἡμέρα ἔν' ὁ ἥλιο

(Σάν εἶναι βράδυ πού σκοτεινιάζει
ἐγώ πάω νά κοιμηθῶ
τό πρωί σάν κάνει μέρα
παρακαλάω τόν Χριστό
νά μοῦ δίνει ὑγεία
γιά νά κάνω δουλειά
καί νά κάνω τ΄ ᾽ψωμί
νά μή κάνω τό κακό.

Γιά τή νύχτα εἶναι τό φεγγάρι
πού κάνει ἀστροφεγγιά
τή μέρα εἶναι ὁ ἥλιος

τί μοῦ δώνει τήν χλισία.
Ἐσού Χριστό μου
τόσο μέγα
τί ἐβλέπετε ὅλο τόν κόσμο
ἐσεῖ στέκετε ἐτού ἀπάνω
τσαί ἐμεῖ ὧδε χάμω πορπατώντα

πού δίνει τήν θερμότητα.
Ἐσύ Χριστέ μου (εἶσαι)
τόσο μεγάλος,
πού βλέπετε ὅλο τόν κόσμο
ἐσεῖς κατοικεῖτε ἐκεῖ πάνω
καί μεῖς ἐδῶ κάτω περπατᾶμε.

Τοῦτο κόσμο εἶναι τόσο μέγα·
τί ἐγώ δέν σσέρω πού τελειώνει
έν ε'τζίω τόσσον χρόνον
γιά να πάω πορταπώτα
τί πορτατώντα ὅλο τόν κόσμο
ἔχω μεγάλη χαραπία
τί χωρώντα τόσο πράμματα
πού γιομόνεται ἡ καρντία.

Αὐτός ὁ κόσμος εἶναι τόσο μεγάλος
πού ἐγώ δέν ξέρω πού τελειώνει
δέν θά ζήσω τόσῦο χρόνο
γιά νά πάω περπατώντας,
πού περπατώντας ὅλο τόν κόσμο
θά ἔχω μεγάλη χαρά
γιατί θωρώντας τόσα πράγματα
θά γεμίσει ἡ καρδιά.)

Καί τό δεύτερο:

Τό παιδί

Παιδί, τί ἐσού ἤρτεσε στόν κόσμο
εἶχεσε ἀγαπία τσαί μεγάλη χαραπία
μά τσιόλα ἐσού ἀγνώρασε τήν λυπία
τωρώντα βλαβή τσαί αἷμα
τί ἐφέραει στόν κόσμο οἱ ἄνθρωποι
ἀγρικά σέντζα καρντία.

Μά ὁ Χριστό κανουνάει
γιατί γιά τούς ἀνθρώπου
ἀγρικού σέντζα καρντία
δέν ἔχει ποτόνεμα στήν Ἑτέρνο ζωή.

(Παιδί, πού σύ ἦρθες στόν κόσμο
εἶχες (ἔφερες) ἀγάπη καί μεγάλη χαρά
μά τώρα σύ ἐγνώρισες τή λύπη
βλέποντας τήν καταστροφή καί τό αἷμα
πού ἔφεραν στόν κόσμο οἱ ἄνθρωποι
οἱ ἄγριοι χωρίς καρδιά.
Μά ὁ Χριστός βλέπει,
γιατί γιά τούς ἀνθρώπους
τούς ἀγρίους χωρίς καρδιά
δέν ὑπάρχει ἀνάπαυση στήν Αἰώνια ζωή.)

Εἶναι ἐμφανής ἡ ἔντονη θρησκευτική πίστη τοῦ ποιητή καί στά δύο ποιήματα, πού τήν γνωρίζουμε καί ἀπό προηγούμενα. Ὁ Χριστός πού βλέπει, πού χαρίζει ὑγεία καί τιμωρεῖ ἤ ἀνταμείβει κατά τήν αἰώνια ζωή. Οἱ ἁπλοί στίχοι μέ τίς ὁμοιοκαταληξίες εἶναι γεμάτοι ἥλιο, φεγγάρι, ψωμί, δουλειά, κόσμο καί χαρά νά γνωρίσει καί νά περπατήσει ὅλη τή γῆ. Νά ξοδέψει γι' αὐτό ὅλη τή ζωή.

Ἡ ποίηση τῶν Ἑλληνοφώνων εἶναι ἔκφραση, εἶναι δεῖγμα ζωῆς. Αὐτό πού

σκέπτονται τό κάνουν ποίημα, εἶναι ὅπως οἱ λαοί στήν πρωταρχή τους. Δέν ἱστοροῦν, δέν γράφουν. Τά πάντα διατηροῦνται προφορικά.

Ἡ τρυφερή ἐρωτική ἐπίκληση καί διάθεση, πού χαρακτήριζε τήν προηγούμενη ποίηση τοῦ Mastrangelo, δέν ὑπάρχει πιά. Ἕνα ποίημα πού μοῦ εἶχε πεῖ τόν Νοέμβριο τοῦ 1985 στή Bova ἡ Χώρα ἔχει ὡς ἑξῆς:

Ἔλα - ἔλα μου κοντά

Σάν ἔρχεται τό μῆνα τοῦ Μαΐου
ὅλος ὁ κόσμος φαίνεται χλωρό
τσαί τραγουδοῦνε ὅλα τά πουλία
γιατί ἀβλέπουν τόν καλό τσαιρό.
ἤ
Στό μῆνα τοῦ Μαΐου
τσόλα τά πουλία κάνουν τραγούδι
γιατί ἀμένουν
τόν καλό τσαιρό.

Ἔλα-ἔλα μου κοντά! κι' ἐγώ εἶμο μοναχό!
Τό ποταμό ἄν βγαίνει ἄν' τή ὁσία
καί κατεβαίνει κάτου στό γυαλό
τρέχουν τ' ἀσπάρια μά πίουν
τό γλυτσύ νερό.
ἤ
ὅλα τά τσάργια εἶναι δισπαμένα
θέλουν νά πίουν τό γλυτσύ νερό.

Μιτσέντα τ' εἶσο ἄν' τήν ὁσία
καί ἐγώ παιδί ἄν' τό γυαλό
ἄρτι ἐγενάστη σύ μεγάλη
θέλω νά σέ παντρεστῶ.

Σά εἶ' ἡ ζωή δική μου ἔ' παλέο
δέ θέλω τί νά πίω τί νά φάω
μά θέλω νά τσιοιμηθίω
μεθέ σου μοναχό.
ἤ
Σάν ἡ καρντία ἡ δική μου εἶναι παλέα
παρακαλάω πάντα τόν Χριστό
ἐθέλω ἀ δέ νά φάω καί νά πίω
μόνο μέ σένα γιά νά κιοιμηθῶ.

(Ὅταν ἔρχεται ὁ μήνας Μάϊος
ὅλος ὁ κόσμος φαίνεται πράσσινος
καί τραγουδοῦν ὅλα τά πουλιά
γιατί βλέπουν τόν καλό καιρό
ἤ
Τόν μήνα Μάϊο
ὅλα τά πουλιά τραγουδοῦν
γιατί περιμένουν
τόν καλό καιρό.

Ἔλα-ἔλα μου κοντά, γιατί εἶμαι μοναχός
Ὁ ποταμός ὅταν βγαίνει ἀπό τό δάσος
καί κατεβαίνει κάτω στό γυαλό
τρέχουν τά ψάρια νά πίουν
τό γλυκό νερό.

Ὅλα τά ψάρια εἶναι διψασμένα
καί θέλουν νά πιοῦν γλυκό νερό.

Μικρούλα πού εἶσαι ἀπό τήν ἐξοχή
(το δάσος)
καί ἐγώ παιδί ἀπό τό γυαλό
τώρα γίνηκες σύ μεγάλη
καί (ἐγώ) θέλω νά σέ παντρευτῶ.

Σάν εἶναι ἡ ζωή ἡ δική μου παλιά
(ὅσο μεγαλώνω)
δέν θέλω οὔτε νά πιῶ εὔτε νά φάω
μά θέλω να κοιμηθῶ
μαζί σου μόνον.

Ἕνα ποίημα πολύ γνωστό πού μελοποιήθηκε ἀπό τόν Faustino Petronio καί τραγουδιέται σ' ὅλες τίς γιορτές καί τίς ἐκδηλώσεις τῶν Ἑλληνοφώνων.

Ὁ Mastrangelo εἶναι ἀνεξάντλητος εἶναι θησαυρός, πού φοβᾶμαι πῶς, ὅταν μᾶς λείψει, θά νεκρωθεῖ γιά πάντα ἡ γλῶσσα αὐτή.

Εἶναι ὁ ἀγνότερος καί ὁ πιό πηγαῖος, πού γνωρίζει ὄχι μόνο τή διάλεκτο, ἀλλά καί τήν πραγματικότητα, – τῆς Ἑλληνοφωνίας καί τῶν Ἑλληνοφώνων, – ὅσο σκληρή καί ἄχαρη καί ἂν εἶναι –, γνωρίζει τά προβλήματα καί ὅσα διεκδικοῦν, τούς ἀνθρώπους μέ τά μικρά ἤ μεγάλα συμφέροντά τους, τήν κοινωνία, τή γῆ, τήν περιοχή τῆς Καλαβρίας καί τά πέρα-δῶθε τῶν Ἑλληνοφώνων καί Ἑλλήνων.

Χαρακτηριστικό εἶναι καί ἕνα ἄλλο ποίημά του:

Καλαβρία

Καλάμπρια δική μου πού ἤσουν ἀντιτησμονημένη
ἀντή Εὐρώπη ἤσσο τό κηπούρι
ἄθησε μία φορά κάθα ντομάδι,
κιόλα τό χούμα ἔκαμε ἀντούρι,
μά οἱ ἄνθρωποι τί ἔχουμε στή Ρώμα
σέ ἀφήκαει νά πεθάννεισε ἄσκε πεῖνα.
Ἐκεῖττε ἐπάνω κανέ' σέ κανουνάει
γιατί ἔχουνι γιομάτη τήν τσοιλία.
Τσιούμα πώς ἔναι ἕναν ἄνθρωπο παλέο
τί ἔρκεται κανέ' τί σέ ἀσκιουμάει.
Ἄν ἔχεισε πεῖνα σύρε. (Sine) τήν γκουρία
τί ἔρχεται ἡ ὥρα τί ὁ ἥλιο ἔχει νά πεττώει .
Ποῖς' ἔκαμε ζημία ἔχει νά κλαίει
γιατί κιόλα ὁ Χριστό μᾶς αφουντάει

(Καλαβρία δική μου πού ἤσουν ἀλησμονημένη
ἀπό τήν Εὐρώπη, ἤσουνα τό περιβόλι
ἄνθιζες μιά φορά κάθε ἑβδομάδα.
Ἀκόμη καί τό χῶμα (ἡ γῆ) μοσχομύριζε.
Μά οἱ ἄνθρωποι πού ἔχουμε στή Ρώμη
σέ ἄφηκαν νά πεθάνεις ἀπό τήν πεῖνα.
Ἐκεῖ ἐπάνω κανείς δέν σέ βλέπει (προσέχει)
γιατί ἔχουν γεμάτη τήν κοιλία.
Κοιμήσου ὅπως κάνει ἕνας γέρος ἄνθρωπος,
γιατί κανείς δέν ἔρχεται νά σέ ξυπνήσει.
Ἄν ἔχεις πεῖνα σφίξε τά ζουνάρια
καί θά ἔρθει ἡ ὥρα πού ὁ ἥλιος θά σηκωθεῖ (ψηλά).
Ὅποιος ἔκαμε κακό πρέπει νά κλαίει
γιατί ἀκόμα ὁ Χριστός μᾶς βοηθάει.)

Ἡ πηγαία ἔμπνευση καί ἡ αὐθεντική πνευματική δημιουργία τῶν Ἑλληνοφώνων εἶναι, ὅπως εἴπαμε, ζωή καί ἔκφραση. Ἡ ποίησή τους θά μποροῦσε νά παρομοιασθεῖ μέ τή δημοτική μας ποίηση, γιατί δέν ὑπολείπεται σέ ὀμορφιά καί εὐαισθησία. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοί ὡς ἐπί τό πλεῖστον ἀγράμματοι ἤ λίγο γραμματισμένοι, ἀπομονωμένοι σχεδόν καί ξεκομμένοι ἀπό τήν ὑπόλοιπη Ἰταλική κοινωνία, μιλοῦν μέ τά στοιχεῖα τῆς φύσης, τόν ἥλιο, τό φεγγάρι, τά δέντρα, τά φυτά, τά ποτάμια ἤ τά ζῶα. Γίνονται δέκτες τῶν καϋμῶν τους καί μοιράζονται τίς πίκρες καί τις χαρές τῶν ἀνθρώπων.

Τά ποιήματά τους καί τά τραγούδια τους ἔχουν γίνει ἀντικείμενο μελέτης καί ἐκδοτικῆς δραστηριότητας. Ἔχουν ἀποκτήσει δέ καί ὄψιμους προστάτες

πού περνοῦν «περαστικοί» σέ καμμιά φιέστα καί μετά δημοσιεύουν ἄρθρα καί ποιήματα καί μιλοῦν γι' αὐτούς!

Ἕνας ἄλλος συλλέκτης ἱστοριῶν καί παραδόσεων, ὡς καί συγγραφέας τῆς τοπικῆς διαλέκτου, τῆς Καλαβρέζικης (νεολατινικῆς), ὁ Bruno Stelitano[3] (ἐτῶν 54) γραμματέας τοῦ Δημαρχείου Ροχουδίου εἶναι γεμάτος πικρία καί παράπονα. Τά λόγια του ἠχοῦν στά αὐτιά μου: *«γιατί ἡ Γκρέτσια μᾶς ξέχασε τόσους χρόνους, ἔναι μάννα ἤ μητρυιά;»* Ἐκτός ἀπό τό παράπονο ὅτι ἡ Ἑλλάδα τούς ἐγκατέλειψε ἐκεῖ στή μοῖρα τους, νοιώθει ξερριζωμένος καί ἄβολος στό Νέο Ροχούδι, γι' αὐτό συνέχεια τραγουδάει καί μιλάει γιά τό παλιό Ροχούδι[4], ἀπό τό ὁποῖο κατάγεται. Μέ λυρισμό καί ἔξαρση ὑμνεῖ καί συγκινεῖται ἀπό τῆς ὀμορφιές τοῦ χωριοῦ, τῶν βουνοπλαγιῶν, τῶν κάμπων καί τῶν ποταμιῶν:

---

3. Ὁ Bruno Stelitano γεννήθηκε το 1941 στό Roghudi. Οἱ ἄνθρωποι ἐκεῖ μιλοῦν ἕνα νεολατινικό ἰδίωμα, τά Καλαβρέζικα, τήν Ἰταλική καί τό Grecanio. Πρέπει νά ξέρουν τρεῖς γλῶσσες, καμμιά φορά καί τέσσερες ἤ πέντε, ὅταν πᾶνε μετανάστες στήν Ἑλβετία, τό Βέλγιο, ἤ τή Γερμανία. Στό τέλος δέν ξέρουν καμμία! Ο Bruno κάνει συλλογή καί ἱστοριῶν Ἑλληνοφώνων. Παραθέτω μία:
«Ντύο ἄνντροι ἄν' τό Γκαλλιτσιανό τί ἦσα στό χωράφι γιά τήν ντουλειά εἶχαει πεῖνα τσαί ντέν εἶχαει τί νά φάου.
Κανουνόντα ηὕβραει μία κίσσα ἀμπατωμένη ἐπάνου ἕνα ντεντρό. Ὁ ἕνα ἀντό ντύο ἄνντρα εἶπε τόν ἄντντο: «Ἄσπει λούτσι τί ἐγκώ πεττώννω ἀπάνου στό ντενντρό πιάννω τήν κίσσα τσαί τήν τρώγομε στημμένη».
Τοίπω ἐχωρίστη ἐπέττοε στό ντενντρό νά πιάει τήν κίσσα, μά σάν ἦπο κοντά, ἐτσείνη ἐπέτταε ἀπάνου ἐναννάντντο κλαντί.
Ὁ ἄννντρα ἐπένσεσπε: «Ἔσού ἐπετέσπεσε; Σώννω πετάει τσαί ὅλα ἐγκώ». Τσαί ἐρρίστει νά πιάει τήν κίσσα.
Ἔππε ἀπάνου μία σιπάλα τί ἦπο ἀντοικάττε ἀννντό ντεντρό τσαί ἐγιομάστη ὅλο αἷμα, εἶχε τό σῶμα ὅλο ἀρραππεμμένο πόϊ πιαμμένο ἀσκένα ἀγκρογκάττο.
Ἐκοντόφερε ἀπίσσου κοντά τ' ἄντντο ἄννντρα. Σά τοῦτο τόν ηὖρε ὅλο γκιομάτο αἷμα στό σῶμα τοῦ εἶπε: «Ὅτου ἔναι οἱ φίλοι; Ἐπιάσε τήν κίσσα τσαί τήν ἐφάγκεσε μαναχό;» *τσαί μ' ἕνα ραντντί τόν ἐκοιπάντεει».*
(Δύο ἄντρες ἀπό τό Γκαλλιτσανό πού ἦταν στό χωράφι γιά τή δουλειά εἶχαν πεῖνα καί δέν εἶχαν τί νά φᾶνε. Κοιτώντας εἶδανε μία κίσσα κουρνιασμένη ἐπάνω σ' ἕνα δέντρο. Ὁ ἕνας ἀπό τούς δύο ἄντρες εἶπε στόν ἄλλο: «Ἄναψε φωτιά, γιατί ἐγώ θά πετάξω ἐπάνω στό δέντρο, πιάνω τήν κίσσα καί τήν τρώγομε ψημένη».
Αὐτός ἐχωρίσθη (ἔφυγε) καί ἀνέβηκε στό δέντρο νά πιάσει τήν κίσσα μά σάν ἦταν κοντά, ἐκείνη ἐπέταξε ἐπάνω σ' ἕνα ἄλλο κλαδί.
Ὁ ἄνδρας σκέφθηκε: «Ἐσύ ἐπέταξες; Μπορῶ νά πετάω ἐπίσης καί ἐγώ». Καί ρίχθηκε νά πιάσει τήν κίσσα. Ἔπεσε ἐπάνω σέ ἕνα φράχτη πού ἦταν ἀποικάτου ἀπό τό δέντρο καί γέμισε ὅλο αἵματα. Εἶχε τό σῶμα ὅλο γρατσουνισμένο, σάν πιασμένος ἀπό ἕνα ἄγριο γάτο. Γύρισε πίσω κοντά στόν ἄλλο ἄνδρα. Σάν αὐτός τό εἶδε γεμάτο αἷμα στό σῶμα τοῦ εἶπε: «Ἔτσι εἶναι οἱ φίλοι; Ἐπιασες τήν κίσσα καί τήν ἔφαγες μοναχός;» Καί μέ ἕνα ραβδί τόν ἐκοπάνισε (κτύπησε).)

4. Παρόμοια νοσταλγία καί ποίηση ἔχουμε καί ἀπό ἕναν ἄλλο καλό Ἑλληνόφωνο φίλο, τόν Salvatore Sevighia, ἀδελφό τοῦ Agostino, πού μοῦ ὑπαγόρευσε στίς 20/5/95 ἕνα μικρό ποίημα γιά τό χωριό του, τό Χωρίο Ροχουδίου:

Ροχούδι

Κρυμμένο ἐτσεῖ στή βαθεία
ἀντά βουνά τοῦ Ἀσπρομούντι
ἁπλώνεται τρακλοντάρι
τό χωρίο τῆ' καρντία μου

Στή τσιοφαλή γιά πορτσιουλαφάρι
ἡ πράσσινη ὁσία
στά πόδια γιά σουλέρια
ὁ ποταμό τή' Φουρία.

Κούνεται στή βραδεία
τό τραγούδι τοῦ ἀλέφτορα
εἰξομία μέ τό τραγούδι
τοῦ κουρασμένου ἄνδρα
γιομάτο πρικάδα
γιά τή δουλεία βαρεία

γιά τή ζωή, σσερή
μά έ φωνή 'ἔναι γλυτσεία

(Κρυμμένο ἐκεῖ στό βάθος
ἀπό τά βουνά τοῦ Ἀσπρομόντε
ἁπλώνεται κάθετα
τό χωριό τῆς καρδιᾶς μου

Στήν κεφαλή γιά μαξιλάρι
τό πράσινο δάσος
στά πόδια γιά παπούτσια
ὁ ποταμός Φουρίας.

Ἀκούγεται τό βράδυ
τό τραγούδι τοῦ κόκκορα
μαζί μέ τό τραγούδι
τοῦ κουρασμένου ἄνδρα
γεμάτο πικρία
γιά τή βαρειά δουλειά

γιά τή ζωή τήν ἄχαρη
μά ἡ γλῶσσα εἶναι γλυκειά

Χωρίο τοῦ Ρυχουδίου

Χωρίο δικό μου
ἐγώ σέ ἀγαπάω
γιατί εἶσο πολύ μάνιο
εἶσο πλέ μάνιο ἐσού
κάνα λουλούδι
εἶσο μέσ' ἕνα τσοῦμο
τό βράδυ
εἶσο μο' ἕνα μπάρκα στό λιμάνι
εἶσο μο' σ' ἕνα ρόσο στό κηπούρι
πῶς' ἔναι
'Αλλ' λάντζα καρόμπολο στό χέρι
πί σά ντουλεύει τοῦ κάνει
ὁ ντούρη
ἐγώ πρακαλάω, τσέντοι
ἀ τί μεγκάλοι
γιά να πλατέτσιτε
τή γλῶσσα τοῦ τσούρη.

(Χωρίο δικό μου ἐγώ σέ ἀγαπάω
γιατί εἶσαι πολύ ὡραῖο
εἶσαι πιό ὡραῖο ἐσύ
ἀπό ἕνα λουλούδι
εἶσαι μέσα σ' ἕνα ὕπνο (ὄνειρο)
τό βράδυ
εἶσαι σάν μιά βάρκα στό λιμάνι
εἶσαι σάν ἕνα ρόδο στόν κῆπο
πῶς εἶναι
σάν ἕνα καρούμπολο στό χέρι
πού σάν δουλεύει τό κάνει
πιό σκληρό
ἐγώ παρακαλάω μικρούς
καί μεγάλους
γιά νά μιλᾶτε
τή γλῶσσα τῶν πατέρων (μας).

γιά νά τ' ἀντησμονεῖ
τσαί νά τά κρύστει ἡ κολή

γιά νά λησμονεῖ (τά βάσανά του)
καί νά τά κρύβει μέσα του.
(χολή= ἐντός, ἐντοσθια, σωθικά).

Στό τσέλο φαίνει τό φεγγάρι
σκίζοντα τό σκοτίδι
στέ(ς) φτερίτσε τοῦ ὕπλου
μακραίνει τήν κουρασή μου.

Στόν οὐρανό φαίνεται τό φεγγάρι
σχίζοντας τό σκοτάδι
στίς φτεροῦγες τοῦ ὕπνου
ἀπομακρύνει τήν κούρασή μου.)

Τό ποίημα αὐτό δέν εἶναι γνωστό τίνος εἶναι.

Ο Bruno Stelitano δέν ἔχει ἔλθει στήν Ἑλλάδα γι' αὐτό ἡ γλώσσα του δέν ἔχει ὑποστεῖ τίς «ἀλλοιώσεις» τῆς Νεοελληνικῆς. Συλλέγει ὑλικό παραδόσεων, παραμυθιῶν, πολλά χρόνια τώρα. Ἀξίζει νά μιλήσει κάποιος μαζί του, γιατί μεταφέρεται τουλάχιστον ἑκατό χρόνια πίσω.

Ὁ Agostino Seviglia[5], (ἐτῶν 60), πού κατάγεται ἀπό τό Χωριό τοῦ Ροχουδίου, ἀλλά διαμένει στό Βούα ἤ Μπόβα ἤ Χώρα συνεχίζει νά γράφει ποιήματα, ἤ καλύτερα νά ἐκφράζεται ποιητικά μέ μικρούς στίχους, ἁπλούς ὁμοιοκατάληκτους, πού μιλοῦν γιά τήν *«γλῶσσα παλέα»*. Σχεδόν δέν ἄλλαξε καθόλου ὕφος καί λεξιλόγιο τά τελευταῖα δέκα χρόνια, πού εἶναι πτωχό καί ἐπαναλαμβανόμενο, ἐν ἀντιθέσει πρός τήν καθημερινή του ὁμιλία πού εἶναι πλουσιωτάτη, ἔξυπνη καί γεμάτη ἐμπειρίες:

Παιδί ἀπό τό Βούα

Εἶμαι ἕνα παιντί
ἀνντό Βούα
τσαί ἐσσᾶ σᾶ(ς) πρακαλάω
μέ τήν γκαρντία

(Εἶμαι ἕνα παιδί
ἀπό τήν Μπόβα
καί σᾶς παρακαλάω
μέ τήν καρδιά μου

Ἡ γλῶσσα ντιτσήμιο ἔναι
πολλή παλέα
τί σάν πλατέω
κάννω τά τραγούντια

Ἡ γλῶσσα ἡ δική μου εἶναι
πολλή παλιά,
πού, ὅταν μιλάω
τραγουδάω

5. Ὁ Agostino Seviglia μέ φιλοξένησε στό σπίτι του τόν Νοέμβριο τοῦ 1985, ὅταν ζοῦσε ἡ γυναίκα του - καί πρώτη του ἐξαδέλφη - ἡ Maria Seviglia. Γεννήθηκε στίς 11/5/1934 καί ἐργάζεται ὡς δασοφύλακας στό δάσος τοῦ Ἀπρομόντε μέ τά ψηλά ἔλατα καί τά κρῦα νερά. Μιλάει τή γλῶσσα πού ἔμαθε ἀπό τή μητέρα του, πού πέθανε τόν Φεβρουάριο τοῦ 1986 καί μιλοῦσε μόνο τό Grecanico.

Οἱ ἄνδροι ἐφύγκαει ἀνντό Βούα
τσαί ἐμείναμε ἐμεῖ μικρά παιντία
οἱ τσένοι τί ἔρχοντο στόν Βούα
μά 'λλέγκου, τί κάννειτε παιντία;

Ματαίνομε τήν γλῶσσα παλέα
γιατί εἶμμιο παιντί ἀνντό Βούα

Ἐλᾶτε, ἐλᾶτε, τζαί στᾶτε εἰζμία
ἐλᾶτε, τσαί μάτετε τήν γλῶσσα παλέα.

Οἱ ἄνδρες ἔφυγαν ἀπό τή Μπόβα
καί μείναμε ἐμεῖς μικρά παιδιά
οἱ ξένοι πού ἔρχονται στήν Μπόβα
μᾶς λέγουν, «τί κάνετε παιδιά»;

Μαθαίνουμε τήν παλιά γλῶσσα
γιατί εἶμαι παιδί ἀπό τή Μπόβα

Ἐλᾶτε, ἐλᾶτε, καί μείνετε ὅλοι μαζί
ἐλᾶτε, καί μάθετε τήν παλιά γλῶσσα.)

Ὁ ἀνεπανάληπτος φίλος καί συνεργάτης μου στά θέματα Ἑλληνοφώνων Καλαβρίας Salvino Nucera[6] ἀπό τό χωρίο Ροχουδίου μέ τήν εὐαίσθητη ποίησή του εἶναι ἐπίσης ἀνεξάντλητος. Ὁ ἴδιος λέει: «*δέν ξέρω ἄν γράφω ποιήματα, γράφω στίχους, ἐκφράζομαι μέ στίχους*». Ἀποκομμένος ἀπό τούς ὑπόλοιπους συμπατριῶτες του, διορισμένος στό Γυμνάσιο τῆς Καζάζα στό Bergamo τῆς Βόρειας Ἰταλίας, γράφει χωρίς κάποτε νά μπορεῖ νά τά δημοσιεύσει.

Ἕνα Ὄνειρο

Κάτου στό τσέλο καθαρό
μέ τόσσα ἄστρα
ἡ ρομαντική νοιά μου
μέ σπείζει λυπημένη
στό ὄνειρο γιασσένα
στό ἀκούει κοντά τη
ἐκεῖνο τί ἀγκαπάει
νά ηὗβρει ἀμπρότε
τ' ἀρταμμίσια σου γκλυτσία
τί μοιάζου μέ τό τσέλο
τσαί μοῦ κάννου νά ὀνειρέσπω
νύσται μαῦραι, νύσται καθαραί
σμιμμένοι στό σκοτίδι
ντύο ἄθρωποι, μία σπυχή.

(Κάτω στόν καθαρό οὐρανό
μέ τόσα ἄστρα
ὁ ρομαντικός νοῦς μου
μέ σπρώχνει λυπημένος
στό ὄνειρο γιά σένα
στό νά ἀκούσει κοντά του
ἐκεῖνο πού ἀγαπάει
νά βρεῖ μπροστά
τά γλυκά σου τά μάτια
πού μοιάζουν μέ τόν οὐρανό
καί μέ κάνουν νά ὀνειρεύομαι
τίς σκοτεινές νύχτες, τίς καθαρές νύχτες,
σμιγμένοι στό σκοτάδι
δύο ἄνθρωποι, μία ψυχή.

---

6. Ὁ Salvino Nucera γεννήθηκε στό Chorio ti Rochudi τό 1954, ἐργάζεται ὡς καθηγητής φιλόλογος στό Γυμνάσιο τῆς Cazzaza στό Bergamo. Ἔχει δημοσιεύσει δυό συλλογές. Ἡ μία Agapao na Graspo (Ἀγαπά ω νά Γράφω) δημοσιεύτηκε τό 1987.

Ἕνα φτηνό βορεούτσι
μοῦ φυσάει ἀπάνωττε,
μοῦ γκάντντει ἀντ' ὄνειρο
στό μεγάλο μυστήριο
τί σκεπάζει τή νύκτα
ἀστρομένη τσαί χαρούμενη.
Ὅτου μένω μαναχό
μέ τ' ὄνειρό μμου γκλυτσίο
στή νύκτα ρομαντική

Ἕνα ἐλαφρό βοριαδάκι
μέ φυσάει ἀπό πάνω
μέ βγάζει ἀπό τό ὄνειρο
στό μεγάλο μυστήριο
πού σκεπάζει τή νύχτα
τή γεμάτη ἄστρα καί χαρούμενη.
Ἔτσι (ἀπο)μένω μοναχός
μέ τό γλυκό μου ὄνειρο
τῆς ρομαντικῆς νύχτας.)

Τά συναισθήματά του ἐκφράζονται μέ τόν πιό ἤρεμο, ἁπλό καί εὐγενικό τρόπο. Πολλά στοιχεῖα τῆς φύσης προσωποποιημένα συμμετέχουν στήν χαρά και τήν εὐτυχία του. Ἡ νύχτα, τό σκοτάδι, ὁ βοριάς συνθέτουν τό ὄνειρο. Τά ἄστρα, τό μυστήριο... Ἕνα ἀπραγματοποίητο ὄνειρο, μιά ἀνεκπλήρωτη ἐπιθυμία ἑνός ποιητή: Νά βρεθεῖ μέ μιά ἄλλη ψυχή ἀγαπημένη. Ἡ θεία μυσταγωγία τῆς ἕνωσης δύο ἀνθρώπων σέ μιά ψυχή μιά καθαρή νύχτα στήν Καλαβρία.

Ἡ Ἑλληνόφωνη ποίηση θέλει συνεργούς τή φύση καί τή νύχτα. Ὁ οὐρανός τῆς Καλαβρίας τό βράδυ λάμπει ξάστερος. Ἡ γῆ, τό χῶμα, μοσχομυρίζει. Ὁ ἀέρας περνάει μέσα ἀπό τούς ἀνθισμένους θάμνους, τίς πλαγιές καί τίς ρεματιές καί φθάνει δροσερός καί μυρωμένος στά χωριάτικα μπαλκόνια, στίς αὐλές, πού γεμάτες βασιλικούς, πολλά γεράνια καί δυόσμους φιλοξενοῦν κάποιους τελευταίους τῆς Μεγάλης Ἑλλάδας.

Πραντεμμένη

Φορεμένη ἄσπρη
τήν τσιοφαλή σπηλή
πορπατεῖσαι γκελώντα
ὅσου στήν ἀγκλησσία.
Τ' ἀρταμμιά σου μεγκάλα
στραμμάντε στό σκοτίδι
στέντντοισι τήν ἀγκάπη σου
γιακεῖ πού ἤμμιο ἐγκώ.
Καθέννησε κοντά μου
μοῦ πιάννεισε τό χέρι
βγαίννομε πραντρεμμένοι
εἰζσμία γιά τή τζωή.
Τά χείλη σου στά χείλη μου
καρντία ἐπάνω καρντία

(Ντυμένη ἄσπρα,
τό κεφάλι ψηλά
περπατᾶς γελώντας
μέσα στήν ἐκκλησία.
Τά μάτια σου μεγάλα
ἀστραπές στό σκοτάδι
στέλλουν τήν ἀγάπη σου
πρός τά ἐκεῖ πού εἶμαι ἐγώ.
Κάθεσαι κοντά μου
μοῦ πιάνεις τό χέρι
βγαίνουμε παντρεμένοι
μαζί γιά τή ζωή.
Τά χείλη σου στά χείλη μου
ἡ καρδιά πάνω στήν καρδιά

κρούννοισι ἕναν τραγκούδι
τί ἔν' ὅλο χαραπία.
Τό τραγκούδι τῆς ἀγκάπη(ς)
ἔχει φωνή πριτσία
κουντούρεσε ἕναι οἱ ὥρε(ς)
περαμένε(ς) μέ χαρά.
Δέν ἕναι ὅλη ἡ τζωή
ἀγκάπη τσαί χαραπία
μιά εἰζομία τσιόλα οἱ πρικάδε(ς)
γκένοντο πλέον φτηνέ(ς).
Ἡ μούσικα τῶν παιδίω(ν)!
Δέν ἔχει πλέν γκλυτσία
τό αἷμα τῆς ἀγκάπη(ς)
γιαίνει κάθε ἀρρουστία.
Ἀμπρό πάει ἡ γκενεά
γκενόμαστε παλέοι
Τελλειώννοισι οἱ πρικάντε(ς)
ντέν ἔχει πλέ στραμμάντε(ς).

παίζουν ἕνα τραγούδι
πού εἶναι ὅλο χαρά.
Τό τραγούδι τῆς ἀγάπης
ἔχει φωνή πικρή
μικρές εἶναι οἱ ὧρες
οἱ περασμένες μέ χαρά.
Δέν εἶναι ὅλη ἡ ζωή
ἀγάπη καί χαρά
μά μαζί καί ὅλες οἱ πικρίες
γίνονται πιό ἐλαφρές.
Ἡ μουσική τῶν παιδιῶν!
Δέν ἔχει πιό γλυκύτερο (ἀπό)
τό αἷμα τῆς ἀγάπης
ὑγιαίνει κάθε ἀρρώστια.
Ἔμπρός πάει ἡ γενιά
γινόμαστε γέροι
τελειώνουν οἱ πικρίες
δέν ἔχει πιά ἀστραπές.)

Ἡ ρομαντικότητα αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου θυμίζει ἄλλες ἐποχές. Τόν ρώτησα γιατί ἔγραψε αὐτό τό ποίημα, μήπως εἶχε σχέση μέ αὐτόν καί μοῦ ἀπάντησε: *«εἶναι κι αὐτό ἕνα ὄνειρο»*. Οἱ γονεῖς του ἦταν πρῶτα ἐξαδέλφια καί τόν βασάνιζε ἡ ἰδέα τῆς προβληματικῆς ὑγείας ἐξ αἰτίας τῆς ἐνδογαμίας.

Θά παραθέσω ἀκόμη ἕνα ποίημά του, πού πρωτοδημοσίευσα τήν Ἄνοιξη τοῦ 1986 στό περιοδικό *«Η ΥΠΑΤΙΑ»*, μέ τή λατινική γραφή, ὅπως μοῦ τό ἔδωσε:

Η Αστροφεγγιά

I astrofengià
to serri macrià
to cruima tu organettu
ce tambureddhi,
catu ja ti vvathia
cufonnonda ta sclupia.
ene jorti
I nicta cathari:
threchonda catao, cataci
chorevi mia spichi.

(Η ἀστροφεγγιά
τό σέρνει μακρυά
τό παίξιμο τοῦ ὀργανέττου
καί τοῦ ταμπουρέττου
κάτου στό βάθεμα (στά βαθειά)
ξεκουφαίνοντάς τά σκλουπία (νυχτοπούλια).
Εἶναι γιορτή
ἡ νύχτα καθαρή
τρέχοντας κατά δῶ, κατακεί
χορεύει μιά ψυχή.

I micceddhe porpatusi
ta pedia na te thorusi.
O artammo ene anicto:
«an me thelise s' agapo».
to cruima pettoni spilà
macreni ola ta cacà.
Micceddhe ce pedià
annapeondo me charapià
me to fengari ti sinordia.
Jorti sto chorio,
jortazu I cardie
vuddhonnondo I plichie.

οἱ κοπέλλες περπατοῦν
τά παιδιά νά τές θωροῦν
ὁ ὀφθαλμός εἶναι ἀνοιχτός:
«Ἄν μέ θελήσεις σ' ἀγαπῶ.
τό παίξιμο (ἀνεβαίνει) πετάει ψηλά
ἀπομακρύνει ὅλα τά κακά
κορίτσια καί παιδιά
διασκεδάζουν (γλεντᾶνε) μέ χαρά
μέ τό φεγγάρι συντροφιά.
Γιορτή στό χωριό
γιορτάζουν οἱ καρδιές
ἐπουλώνονται οἱ πληγές.)

Στή σκέψη αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου ἦταν οἱ καθαρές νύχτες τοῦ Χωρίου τοῦ Ροχουδίου στίς ὑπώρειες τοῦ Ἀσπρομόντε, στά ἄστρα καί στό φεγγάρι πού ἔβλεπε νά χορεύουν στόν οὐρανό τῆς Καλαβρίας, στίς χωριάτικες γιορτές καί τά πανηγύρια μέ τίς ταραντέλλες, τά ταμπουρέττα καί τήν πίπιζα. Ζοῦσε στόν μακρινό Βορρά καί ἡ ψυχή του γινόταν βορά τῶν ἀναμνήσεων τῶν κοριτσιῶν καί τῶν ἀγοριῶν τοῦ χωριοῦ του. Τό μυαλό του ἦταν «κολλημένο» στά χωράφια, στούς κήπους καί στίς ἀκροποταμιές μέ τίς χιλιάδες πικροδάφνες, τίς λιγαριές καί τά σπάρτα, πού κάνουν τό Ἀσπρομόντε νά γίνεται... κιτρινομόντε.

Δέν θά μποροῦσα νά παραλείψω τόν ἀγρότη ποιητή Bruno Casile, (ἐτῶν 75), ἀπό τή Bova.[7] Τώρα τελευταίως ζεῖ στή Bova Marina. Χαρακτηρίστηκε ἀπό τόν Pier Paolo Pasolini ὡς Poeta Condadino. Ἕνα θαυμάσιο ποίημά του ὑμνεῖ τήν καλωσύνη τῆς μάννας ὡς πηγή ζωῆς καί γλώσσας Ἑλληνικῆς:

Γιά τή μάννα

Μάννα, μάννα ντικήμου
ἄντζελο ἄν' ντήν γενία
πόσσην' γκαπία γιά ἐσσένα
ἐγκώ ἔχω στήν καρντία.

(Μάννα, Μάννα δική μου
ἄγγελε ἀπό τή γενιά μου
πόση ἀγάπη γιά σένα
ἐγώ ἔχω στήν καρδιά (μου.

7. Ὁ Bruno Casile χαρακτηρίστηκε ἀπό τόν Pier Paolo Pazolini ὡς ὁ ποιητής τοῦ χωριοῦ. Γεννήθηκε τήν 6 Δεκεμβρίου τοῦ 1923 στή Μπόβα. Τό ποίημα τοῦτο εἶναι ἀπό τό βιβλίο τοῦ «*STRAFONGHIA STO SCOTIDI*», ED QUALE CULTURA - JA CA BOOK 1991. Βλ. P.P. Pasolini, Tempo illustrato, 1974.

Εσού εἶσαι γιά ἐμένα
τό κάγιο (κάλλιο) πράμα τί ἔχω,
ἄν ντέν ἦτο γιά ἐσσένα
ἐγκώ ντέν εἶχα ζωή.

Ἡ καλωσύνη ντικήσου
ἔναι τόσση μεγκάλη
τί κανένα(ς) στόν κόσμο
ντέν ντήν σώννει μετρήσει.

Ὁστίντα ἄν ντήν ζωή μου
χαρά τοῦ κόσμου εἶσαι
ντέν σώννω πλέο ζήσει
λάργκα τσέ' ἐσσένα, μάννα.

Ἐσύ εἶσαι γιά μένα
τό καλύτερο πρᾶγμα πού ἔχω
ἄν δέν ἤσουν ἐσύ
ἐγώ δέν (θά) εἶχα ζωή.

Ἡ καλωσύνη ἡ δική σου
εἶναι τόσο μεγάλη
πού κανένας στόν κόσμο
δέν μπορεῖ νά μετρήσει.

Ἀχτίδα τῆς ζωῆς μου
εἶσαι ἡ χαρά τοῦ κόσμου
δέν μπορῶ πλέον νά ζήσω
μακρυά ἀπό σένα, μάννα!)

Μιά θαυμάσια ἐλεγεία, ἕνας γλυκός ὕμνος τῆς μάννας του. Ἡ μάννα ἡ χιλιοτραγουδισμένη, ἡ ἀχτίδα ζωῆς γιά τό παιδί της, παίρνει μιά ξεχωριστή καθαρή μορφή στήν Ἑλληνόφωνη αὐτή κραυγή τοῦ Bruno Casile, πού ξέρει τή γενιά του, τό γένος του τό Ἑλληνικό καί τό καυχιέται.

Θά τελειώσουμε μέ ποιήτριες, τήν Francesca Trapani κόρη τοῦ Carmelo Tripodi (γεννήθηκε στίς 24-7-40) ἀπό τό Chorio di Rghudi, νοικοκυρά, τήν Domenica Stelitano, ὡς ἐπίσης τίς Paola d' Aghi καί Lea Autelitano σ' ἕνα ἀπό κοινοῦ ὡραιότατο ποίημα.

Ἡ μετανάστευση στά φτωχά μέρη ἐκεῖνα ἔφθασε σέ δραματικά ἐπίπεδα. Τά χωριά ἐρημώθηκαν, οἱ σύζυγοι καί οἱ γυιοί ἀναγκάσθησαν νά ἐγκαταλείψουν τήν οἰκογενειακή ἑστία καί νά βρεθοῦν ἐργάτες στήν Ἑλβετία, Βέλγιο, Γερμανία, Αὐστραλία. Ἔτσι ἕνα ἰσχυρό μοτίβο ἀποτελοῦν τά τραγούδια τῆς ξενιτειᾶς μαζί μέ αὐτά τῆς ἀγάπης, τῆς ἐξοχῆς, τῆς ἀγροτικῆς ζωῆς καί τῆς γλώσσας πού σβήνει:

Ἐτσεῖνο τί πάει λάργκα

Ἐγκώ σοῦ λέγω «μή πᾶσε, μή πᾶσε
πού μού ἀφήννησε ὦδε μαναχή»
–Ἔχω νά πάω γκιά φόρτσα
ἔχω νά πάω ἀνταντῆ
ἄν ντέ κάνουμε ὅτου
ἐμεῖ ἐ' σώννομε ζεῖ,
ντέ σοῦ ἀφήννω μαναχή
ἀφήνω τά παιδία τή ντική μου καρντία

Ἐγώ σοῦ λέω «μή πᾶς, μή πᾶς
πού μέ ἀφήνεις ἐδῶ μοναχή»
- Πρέπει νά πάω ἀπό ἀνάγκη
πρέπει νά πάω ἀλλοῦ
ἄν δέν κάνομε ἔτσι
ἐμεῖς δέν μποροῦμε νά ζήσουμε
δέν σέ ἀφήνω μοναχή
ἀφήνω τά παιδιά τή δική μου τήν καρδιά

ἂν ντέ σοῦ κάννου ἄντντο, σοῦ κάννου συνοδία
σοῦ πενσέω στή καρτία τσαί μέρα τσαί βραδεία
ἔχω νά χωριστῶ·

Ἐτσεί τί πάω, κουντέντω
μά στή καρντία τό κούννω
τσιαφήνω τή γκυναίκα
μέ ὅλα τά παιδία
τσαί μοῦ πένει ἡ καρντία·
- Ὤχ, τί ντέ σώννω πλέ'
Μά ἐγκώ ντέ πάω στή γκονέρρα
α' τέλει ὁ Θιό κονντοφέρρω
ἕνα ρικόρντο σοῦ φέρρω,
ἕνα σπίτι νά σοῦ κάννω
τσαί πόϊ ἔν πάω πλέ'
στέκω βιάτα μ' ἐσσέ.
Τσεῖ πού τρακλαίνει ὁ ἤγγιο
μοῦ σκοτάζει ἡ καρντία
ντέ κάννει ἡμέρα μάϊ
σάν έ' στή τσενία·
μά κονντοφέρρω σίρμα
νά ηὔβρω τά παιδία
ἂν ἐγκενάστησσα(ν) μεγάλα
ὁ ἀκόμη ἔ' παιδία
νά χαιρετάω ὅλου(ς)
ὅλοι στή γκειτονία
τί μοῦ θέλια καλό
μέ ὅλη τή καρντία
τσαί νά σταθεῖ στό σπίτι
νά φάει χόρτο πριτσία
τσέριτε πόσσο ἄχαρο
στέκει στή τσενία;

ἂν δέν σοῦ κάνουν τίποτε ἄλλο
σοῦ κάνουν συντροφιά
σέ σκέπτομαι μέ τήν καρδιά
καί μέρα καί νύχτα
— Πρέπει νά χωριστῶ·
Ἐκεί πού πάω, μιλάω
μά στήν καρδιά τό ἀκούω
ἀφήνω τή γυναίκα
μέ ὅλα τά παιδιά
καί μοῦ πονεῖ ἡ καρδιά.
— Ἄχ, πού δέν μπορῶ πιά·
Μά ἐγώ δέν πάω στόν πόλεμο
ἂν θέλει ὁ Θεός θά ξαναγυρίσω
ἕνα δῶρο θά σοῦ φέρω
ἕνα σπίτι θά σοῦ κάνω
καί μετά δέν πάω πλέον
μένω πάντοτε μ' ἐσένα·
ἐκεῖ πού γέρνει ὁ ἥλιος
μοῦ σκοτεινιάζει τήν καρδιά
δέν κάνει ἡμέρα ποτέ
σάν εἶσαι στήν ξενιτειά·
μά γυρίζω γρήγορα
νά βρῶ τά παιδιά,
ἂν μεγάλωσαν
ἤ ἀκόμη εἶναι μικρά,
νά χαιρετήσω ὅλους
ὅλους στή γειτονιά
πού μοῦ θέλουν τό καλό
μέ ὅλη τήν καρδιά·
καί νά σταθεῖς στό σπίτι
νά φᾶς χόρτα πικρά
ξέρετε πόσο ἄσχημο
(εἶναι) νά μένεις στήν ξενιτειά;)

(Francesca Tripodi)

Ὁ δραματικός διάλογος πού εἶχε ἡ ποιήτρια μέ τόν ἄνδρα της, πού ἔφευγε μετανάστης, γιατί δέν μποροῦσαν νά ζήσουν ἀπό τήν ἀνέχεια, καί τήν ἄφηνε πίσω μέ τά παιδιά τους, καταλήγει σέ συζυγικές παραινέσεις «*νά μένει στό σπίτι, ἔστω καί ἂν χρειαστεῖ νά φάει πικρά χόρτα*». Γεμάτος νοσταλγία καί

αἰσθήματα γιά τούς συγχωριανούς, τή γειτονιά, τούς ἀνθρώπους πού ἀγαποῦσε, ὁ ξενητεμένος σύζυγος τονίζει τήν ἄχαρη ζωή τῆς ξενιτειᾶς.

Σέ δυό φράσεις *«μή πᾶς, μή πᾶς»* κρύβεται ὁ πόθος τῆς ἁπλῆς ποιήτριας νά μή φύγει ἀπό τό σπίτι ὁ ἄνδρας της, ἀλλά τό ποίημα ὁλόκληρο εἶναι τά λόγια του, πού ἠχοῦν στά αὐτιά καί τήν καρδιά της.

Ἡ Domenica Stelitano[8] ἐπαναλαμβάνει τό γνωστό μοτίβο τῆς ἀγάπης καί τῆς νοσταλγίας γιά τή γενέτειρά της τό παλιό Ροχούδι, τό χτισμένο πάνω στίς πέτρες, πού δέν κατοικεῖται πλέον, γιά τίς ἀγροτικές καί οἰκιακές ἀσχολίες καί τήν ἐπώδυνη κατεργασία τοῦ σπάρτου:

Μάνιο Ροχούδι

Μάνιο Ροχούδι
πόσσου ντουλεία
ἐκάμια(ν) τά παιδία σου
ρόκκα ἐπάνου ρόκκα
ἐφατιγκέσπα(ν) ὅλη τή ζωή
νά κάμου(ν) τά σπίτια
μά μίαν βραδεῖαν
ἐγιάσσα(ν) τά φάττη του(ς)

Ἐ' στέκει πλέ' κανένα τσεῖντα σπίτια
τί ἐ' κάμα τσεῖ απάνου ρόκκαι
μέσα ντύο ποταμῶ(ν)
ὅλοι θέλου(ν) νά κοντοφέρρουν ἐτσεῖ
πού ἐπαίζοντα 'σέ παιδία
τσαί ντά μεγάλοι στό κῆπο ἐσκάσπα(ν)
τσαί τέ(ς) γκυναῖκε(ς) τί ἐκάμα(ν) τό
σπάρτο στό ποταμό
τσαί τά παππούα καθημένα τή πλατέα
τσαί έν κρούουν πλέ' τέ(ς) καμπάνε(ς).
Μάνιο Ροχούδι
ἀμπάω στή ντζιάζζα τσαί καννουνάω για κάτου

βλέπω βιάτα ρόκκαι
τσαί κούννω τό ποταμό τί λέγει
βιάτα τσεῖντα πράμματα

Ὡραῖο Ροχούδι
πόση δουλειά
ἔκαναν τά παιδιά σου
πέτρα ἐπάνω σέ πέτρα
ἐργάζονταν ὅλη τή ζωή
νά κάμουν τά σπίτια (τους),
μά ἕνα βράδυ
ἔχασαν τά σπίτια τους
(ἀναχώρησαν ἀπό τούς κόπους τους)
Δέν μένει πλέον κανείς σέ κεῖνα τά σπίτια
πού ἔκαναν ἐκεῖ πάνω στίς πέτρες
ἀνάμεσα στούς δυό ποταμούς,
ὅλοι θέλουν νά ξαναγυρίσουν ἐκεῖ
πού ἔπαιζαν ἀπό παιδιά
καί μεγάλοι ἔσκαβαν στά περιβόλια
καί οἱ γυναῖκες ἔκαναν
τά σπάρτα στόν ποταμό
καί οἱ παπποῦδες κάθονταν στήν πλατεία
καί δέν κτυποῦν πλέον οἱ καμπάνες.
Ὡραῖο Ροχούδι,
ὅταν πηγαίνω στή πλατεῖα καί
κοιτάζω κάτω
βλέπω πάντα τίς πέτρες
καί ἀκούω τό ποτάμι πού λέει
πάντοτε ἐκεῖνα τά λόγια.

8. Ἐτῶν 60. Νοικοκυρά.

τσαί ἤσσο βιάτα στή καρντία
σσέ τσεῖντα παιδία τί θέλου νά ζήου μεταπά ἐτσεῖ
μά 'ε ΄σώνου πλέ'

ἀ' ἔμεινα ἐτσεῖ κοντά σ' ἐσένα
τσαί ντέ σώννου νά σοῦ ἀφήκου πλέ'.

Καί ἦταν πάντοτε στήν καρδιά
σέ ἐκεῖνα τά παιδιά πού θέλουν
νά ζήσουν πάλι ἐκεῖ
μά δέν μποροῦν πιά.
Ἄς ἔμενα ἐκεῖ κοντά σέ σένα
καί δέν θά μποροῦσα νά σέ ἀφήσω πιά.)

Ὅποιος ἐπισκεφθεῖ τό παλιό Ροχούδι, θά δεῖ ὅτι δέν ὑπάρχει κῆπος, οὔτε γιά βασιλικό, δέν ὑπάρχει πλατεῖα, ἀλλά μόνον ἕνα πλάτεμα τοῦ δρόμου πρίν μπεῖ στό πέτρινο χωριό. Τό ἀγαπημένο Ροχούδι τῆς κυρίας Ντομένικα εἶναι ἕνα θαῦμα οἰκοδομικῆς τέχνης καί ἀρχιτεκτονικῆς, ἀλλά στήν πραγματικότητα εἶναι τόσο τρομακτικό! Τό βλέπεις νά «διαχύνεται» και νά κατεβαίνει ἀπό τόν βράχο στό ποτάμι και νομίζεις ὅτι τά σπίτια, ἄν δέν τά πνίξει τό ποτάμι, θά ξεκολλήσουν καί θά κατρακυλίσουν στόν γκρεμό. Στά μάτια ὅμως τῆς γυναίκας αὐτῆς φαντάζει ἀνεπανάληπτο καί θαυμάσιο.

Τέλος θά παρουσιάσουμε τό ποίημα δύο ποιητριῶν πού δημοσιεύτηκε σ' ἕνα τοπικό φυλλάδιο στή Bova, ἀπό τόν σύλλογο (Apodiafazzi 1991 = Ἀποδιαφάτζει = ξημερώνει):

Παιδιά τῆς Βούα

Εἴμαστο γκρέτσοι τή(ς) Καλάμπρια
παιντία ἄσσε μακρία χοίμα
τραγκουντάμε γιά ὅλο τή ντική μα(ς) 'στορία
μέ τήν γκλώσσα τοῦσε ντικοῦμμα παππούα

Τούννη γκλῶσσα μᾶ(ς) πλουσαίνει
τσαί μοῦ συνέρχεται γιά ὅλο τόν κόσμο
τί ἔναι μεγκάλη ἡ ντική μμας(ς) κιβιλτά
Παλέα ἔναι οἱ ντικέ(ς) μμα οὐσάνζε

Στά βουνά ἐμεῖσε ζιόμε
τσελία ἔναι τά ντικά μμα σπιτία
μέγκα ἔναι ἡ ντική μα καρντία
τζαί εἴμμαστο ὀργκουλιούζι

Τά χωράφια ἐμεῖσε βιάτα ἀλάννομε
ἡ νόννα 'φαίνει στό ἀργαλεῖο
πλοῦσοι ποστέγκουω τί ντέν εἴμαστο μάϊ
εἴμαστο ποντντύ ὀνέστοι!

(Εἴμαστε Ἕλληνες τῆς Καλαβρίας
παιδιά μιᾶς μακρινῆς χώρας
τραγουδοῦμε σ' ὅλους τήν ἱστορία μας
καί τή γλῶσσα τῶν παππούδων μας

Αὐτή τή γλώσσα πού πλουταίνει (ἐξευγενίζει)
καί ὑπενθυμίζει σ' ὅλο τόν κόσμο
πόσο μεγάλος εἶναι ὁ δικός μας πολιτισμός
Ἀρχαῖες εἶναι οἱ δικές μας συνήθειες (ἔθιμα)

Στά βουνά πάνω ζοῦμε
κελιά (μικρά) εἶναι τά σπίτια μας
μεγάλη εἶναι ἡ καρδιά μας
καί εἴμαστε περήφανοι

Τά χωράφια μας πάντα ὀργώνουμε
ἡ γιαγιά ὑφαίνει στόν ἀργαλειό
πλούσιοι πιστεύω δέν θά γίνουμε ποτέ
εἴμαστε πολύ τίμιοι!

Ἕνα ἀγκούριους ἄσσε πάτσε
ἐμεῖσε στέντντομε στά λεντίδια
τί στέκουσι λάργκα τό λέγκομε
τσεῖνο γιά τέ(ς) ντικέ(ς) μμα(ς)

Βραδυάζει τί κάννομε
ἀκόμη τα στροιμέντοι
ἀντούσι ντικάμμια τσιουρούντι

Ἕνα κράζομε
ἐμεῖσε στέντντομε
ἐτσείνου τί ἐκράζοντο
τσαί λέγκομε ἐτσεῖνοι:

ἀφουντάτεμα νά' σσεῖ
σώσουμε τή γκλῶσσα
τί ἀφήκαει οἱ ντικοί μμα τσιουρούντι.

Μιά εὐχή γιά εἰρήνη
στέλνομε στά ἀδέλφια μας
πού ζοῦν μακρυά καί λέμε
σ' ἐκείνους γιά τά δικά μας

Τά βράδια πού κάνομε (τραγουδοῦμε)
ἀκόμη τά μουσικά ὄργανα (παίζουμε)
τῶν δικῶν μας πατέρων

Ἕνα φωνάζουμε
καί ἐμεῖς στέλνουμε
σέ ὅσους ἐπικαλούμεθα
καί λέμε σ' ἐκείνους:

βοηθεῖστε μας νά ζήσει
νά σώσουμε τή γλῶσσα
πού ἀφῆκαν οἱ πατέρες μας.)

Θά μπορούσα νά παραθέσω καί πολύ περισσότερα ποιήματα. Πολλά δέν ξέρω ἄν ἔχουν δημοσιευτεῖ ἤ ὄχι. Ὅλα πάντως ἀναφέρονται στήν ἀγροτική καί τήν ποιμενική ζωή, στούς κόπους τοῦ ἐργαζόμενου, στίς χαρές καί τίς πικρίες τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς, στόν ἔρωτα, τήν ἀγάπη, τή θλίψη, τό χωριό πού χάνεται, τή μοναξιά, τή γλῶσσα πού πεθαίνει, ὅπως καί παραπάνω τονίσαμε.

Ἄξιοι μνείας εἶναι, τέλος, οἱ Filippo Condemi, Filippo Violi, Domenico Roda, Domenico Nucera καί ἄλλοι, γιά τούς ὁποίους θά μιλήσουμε μέ ἄλλη εὐκαιρία.

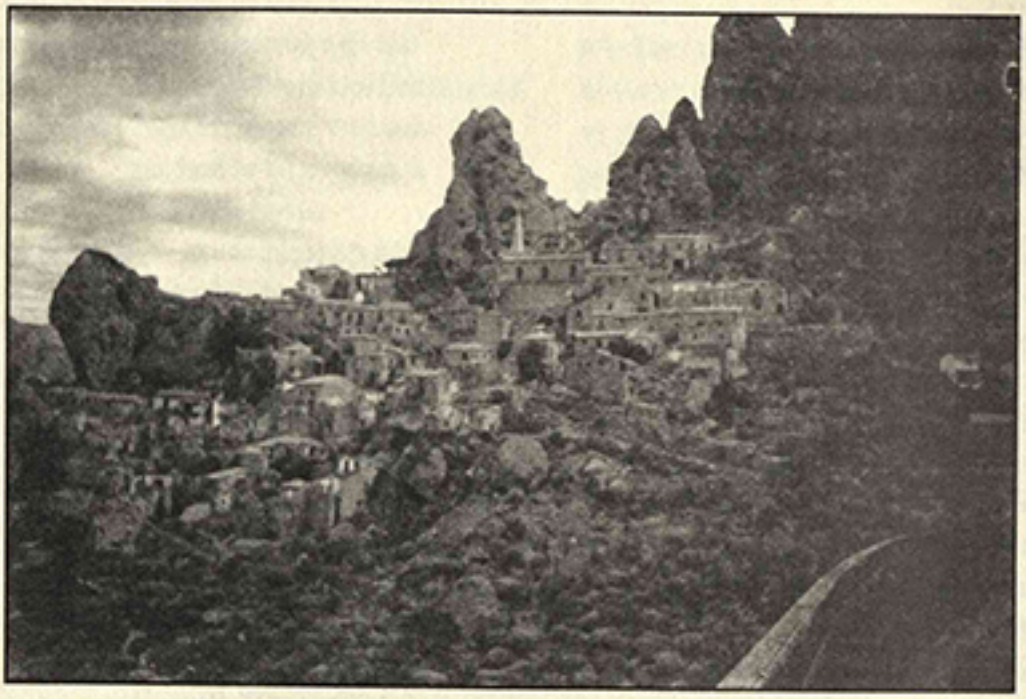

Πενταδάκτυλον. Χωριό ἀκατοίκητο πλέον στούς πρόποδες τοῦ Ἀσπροκιόντε.

Κάτοικοι Ἑλληνόφωνοι τοῦ Πενταδακτύλου καί τοῦ Ροχουδίου. Ὁ Σαλβατόρε Σιβίλια.

Μια κυρία από τη Μπόβα με το εργόχειρό της.
Σχεδόν όλες όσες μιλούν Ελληνικά εκφράζονται και ποιητικά.

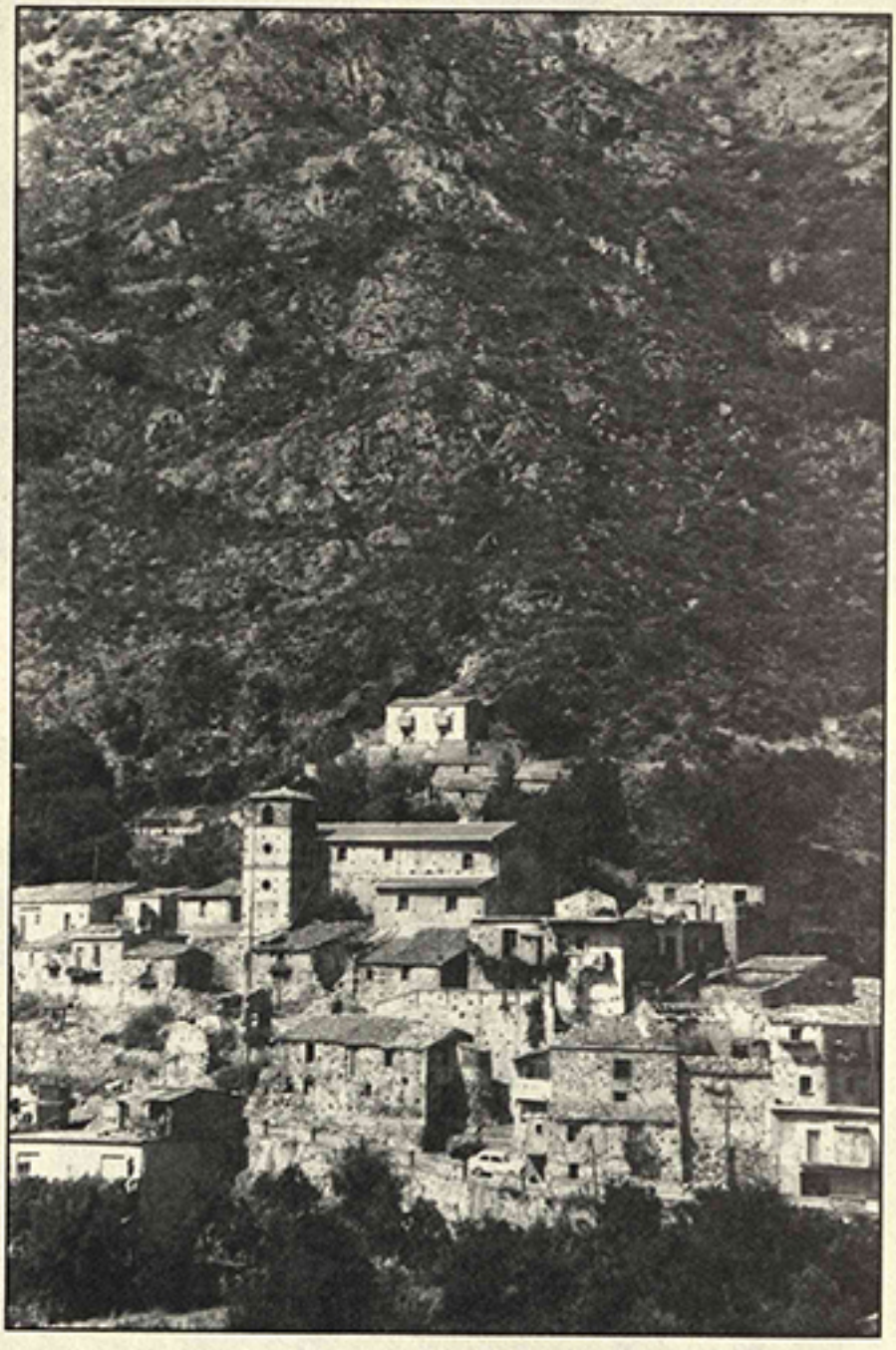

Γκαλλιτσανό, Ἑλληνόφωνο χωριό μέ 135 κατοίκους.

Ἀπό τίς νεοκλασικές οἰκοδομές τοῦ Πενταδακτύλου, γκρεμισμένες καί ἀκατοίκητες. Οἰκόσημα σέ πολλά σπίτια δείχνουν τή μεγαλοαστική καταγωγή τους.

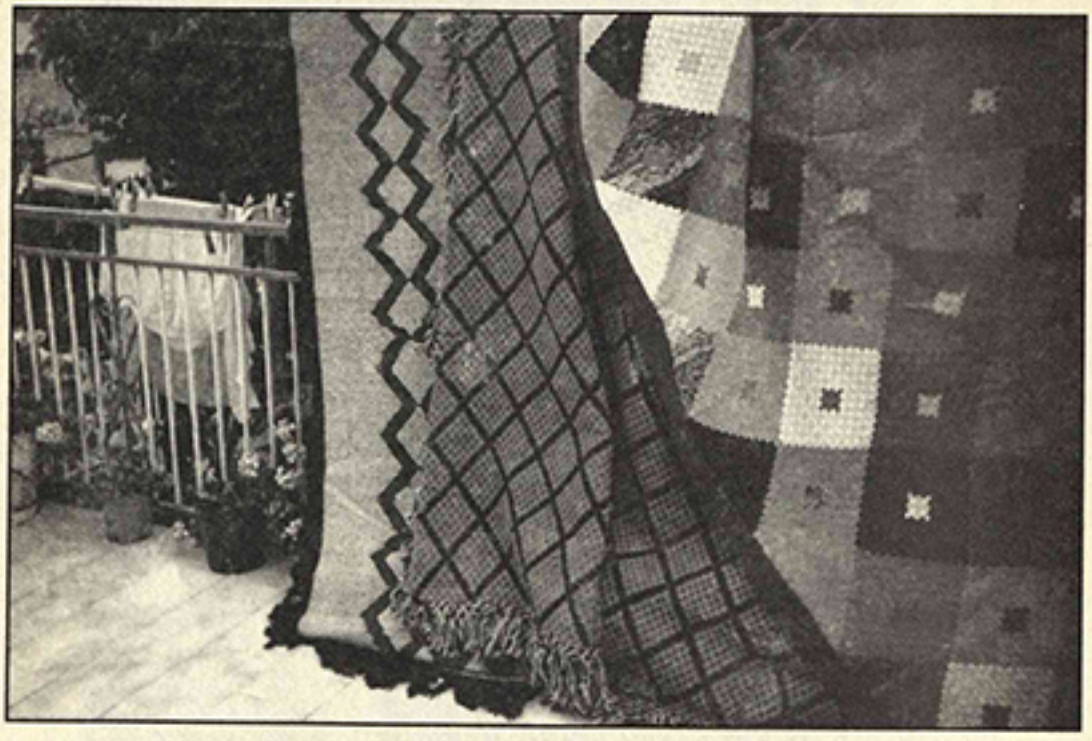

Τά «φάσματα» τῶν Ἑλληνοφώνων.
Τά ὑφαντά μέ βυζαντινά σχέδια.

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΤΟΥ ΔΗΜΑΡΧΟΥ ΧΑΝΙΩΝ κ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΖΑΝΑΚΑΚΗ ΣΤΗΝ ΤΙΜΗΤΙΚΗ ΕΚΔΗΛΩΣΗ ΓΙΑ ΤΟ ΓΙΩΡΓΗ ΜΑΝΟΥΣΑΚΗ (23/3/96)

Κυρίες και Κύριοι,

Δε χρειάστηκαν πολλές σκέψεις, προβληματισμοί, δεν υπάρχουν αντιρρήσεις σαν θες να τιμήσεις αυτούς που τιμούν τον τόπο, την πόλη μας. Σαν θες να τιμήσεις αυτούς για τους οποίους όλοι αισθάνονται ιδιαίτερη περηφάνια για το έργο, την πρεπιά τους, πούναι ταυτόχρονα η πρεπιά του τόπου μας, η χαρά και το καμάρι, στολίδι και δική μας τιμή το έργο και η ζωή τους.

Ο Δήμος Χανίων, ως είχε χρέος, τιμά σ' ένα διήμερο εκδηλώσεων δυο εκλεκτές προσωπικότητες της λογοτεχνίας.

Σήμερα το συντοπίτη μας Γιώργη Μανουσάκη και αύριο τον Τίτο Πατρίκιο. Εδώ στον ίδιο χώρο.

Εγώ δε θα προσπαθήσω να μιλήσω για τον ποιητή, στον οποίο αφιερώνεται η σημερινή εκδήλωση, το Γιώργη Μανουσάκη.

Συνάδελφοί του, φιλόλογοι, ποιητές, θα αναφερθούν αναλυτικά στο έργο του, την προσωπικότητα, το ρεαλισμό της δικής του ποίησης.

Θα πω μόνο πως σαν όλους τους Χανιώτες αισθάνομαι υπερήφανος για το φιλόλογο, το δάσκαλο, τον εκπαιδευτικό Γιώργη Μανουσάκη. Τον άνθρωπο που τιμά τα γράμματα, τίμησε το λειτούργημά του, τιμά τελικά τα Χανιά μας. Μεσ' απ' το έργο του, την ποίηση, το διήγημα, τα δοκίμια, τις περιηγήσεις, μιλά ανθρώπινα, μιλά στοχαστικά, μιλά κρητικά.

«Από την κάθοδό μου στο βασίλειο των αποτυπωμένων πάνω στο τζάμι σκιών (αναφέρεται στο φωτογραφικό αρχείο του Περικλή Διαμαντόπουλου) βγήκαν τα δυο ποιήματα με τον τίτλο *"Φωτογραφικό αρχείο"*» λέει ο ίδιος, τονίζοντας πως είναι η ζωή των Χανίων, η κοινωνική και κοσμική ζωή τους, η εικόνα τους ανάμεσα στα 1898 και τα 1913. Μιλά τόσο απλά, γιατί μιλά κρητικά.

Μιλά τέλος πέρα απ' τα σύνορα του Νομού, της Κρήτης και της Ελλάδας,

μιας και ποιήματά του έχουν δει το φως της δημοσιότητας και σε ξένες ανθολογίες.

Μιλά τέλος στις δικές μας συνειδήσεις, τις όποιες ευαισθησίες, απ' το 1952 με το πρώτο του διήγημα στην *Πνευματική ζωή*. Με τους *Μονολόγους*, το 1967, *Το σώμα τις σιωπής*, το 1970, *Το τρίγλυφο*, το 76, *Το ταριχευτήριο πουλιών* το 78, τους *Χώρους αναπνοής* το 88, το *Άνθρωποι και σκιές*, το 95.

Γιώργη Μανουσάκη,

Είμαι βέβαιος πως, εκτός από εμάς σημερα, οι νέες γενιές θα μιλούν με χαρά και υπερηφάνεια για Σας και το έργο Σας, για πολλά μα πάρα πολλά χρόνια, γιατί το αξίζετε.

Σας ευχαριστώ.

ΤΙΤΟΣ ΠΑΤΡΙΚΙΟΣ

Η ΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΓΙΩΡΓΗ ΜΑΝΟΥΣΑΚΗ: ΕΝΑΣ ΧΩΡΟΣ ΑΝΑΠΝΟΗΣ

Μέ τήν ποίηση βρισκόμαστε σ' ἕνα συνεχή διάλογο. Γιατί δέν ὑπάρχει ποίημα ἄξιο τοῦ ὀνόματός του, δέν ὑπάρχει ποιητικό ἔργο πού νά μή μᾶς θέτει ἐρωτήματα, τά ὁποῖα μᾶς δημιουργοῦν τήν ἀνάγκη νά τούς δώσουμε μιάν ἀπάντηση, ἀπάντηση πού συχνά διαφέρει μέσα στό χρόνο ἀλλά πού πάντα προκαλεῖ τήν ἀνταπάντηση τοῦ ἴδιου τοῦ ποιήματος, τοῦ ἴδιου τοῦ ποιητικοῦ ἔργου, καί οὕτω καθεξῆς. Ἔτσι λοιπόν διαβάζοντας, ἤ μάλλον ξαναδιαβάζοντας τήν ποίηση τοῦ Γιώργη Μανουσάκη, ἀνάμεσα στά ἐρωτήματα πού αἰσθάνθηκα νά μοῦ θέτει ἦταν κι ἕνα γνωστό καί συζητημένο, ἀλλά ποτέ ἐξαντλημένο: τό ἐρώτημα περί ἐπαρχιακῆς λογοτεχνίας.

Γιά τόν Γιώργη Μανουσάκη, τόν ἄνθρωπο, ὄχι τόν ποιητή, γνωρίζω ἀπό τίς λιγοστές συναντήσεις μας ἐλάχιστα πράγματα. Δηλαδή γνωρίζω μόνο πώς εἶναι ἕνας πολύ εὐγενικός καί διακριτικός κύριος πού κατοικεῖ στά Χανιά. Ἀλλά καί περισσότερα βιογραφικά στοιχεῖα ἄν εἶχα στή διάθεσή μου δέν θά ἔφταναν νά γίνουν τό κεντρικό κλειδί γιά τήν ποίησή του. Ἀντίθετα ἀπό τά ποιήματά του μαθαίνω πολλά γιά τόν ἴδιο. Μαθαίνω πώς δέν κατοικεῖ ἁπλῶς στά Χανιά ἀλλά πώς εἶναι ἀπ' αὐτή τή γῆ, πώς σέ τούτη τήν πόλη μεγάλωσε, εἶχε τίς πρῶτες του ἐμπειρίες, τίς πρώτες του φιλίες, πῶς ἐκεῖ ἔκανε τό σχολεῖο καί ἀσκήθηκε στή γλώσσα, ἡ ὁποία ἐπρόκειτο νά γίνει τό ὑλικό καί μαζί τό ἐργαλεῖο τῆς μετέπειτα ζωῆς του. Νά πῶς ὅλα αὐτά ἀναδύονται ἀπό τό ποίημα *Μετάσταση*, ἀφιερωμένο στή μνήμη τοῦ μαθητῆ του Μάριου Βολακάκη, ἀπό τή συλλογή *Ἄνθρωποι καί σκιές* (1995):

ΜΕΤΑΣΤΑΣΗ

Μνήμη Μάριου Βολακάκη

Τρίτο θρανίο στή σειρά τή μεσιανή.
Μαλλιά ξανθά καί τό χνούδι τό πρῶτο
νά πασπαλίζει μέ χρυσόσκονη τό πανωχείλι.
Τόν θυμοῦμαι ὅπως στήλωνε τά διάφεγγά του

μάτια μέσ' στά δικά μου, διεσταλμένα
ἀπό τήν πίεση κάποιας ἀπορίας,
ἄλλοτε πάλι μέ τήν ὄψη ὁλόφωτη
ἀπ' τή χαρά γιά μιά σωστή ἀπάντηση.
Ἀκούω τή λυγερή φωνή του νά διαβάζει:
«Δημάρητε, οἷον ἐφθέγξαο ἔπος
ἄνδρας χιλίους στρατιῇ τοσῇδε μαχήσεσθαι.»

Δέν πάει καιρός πού εἶδα σέ φωτογραφία
σειρές τά μνήματα νεκρῶν πού φυτευτῆκαν
στή γῆ τῆς Κύπρου. Σέ μιά πλάκα
διάβασα τ' ὄνομά του. Κι ἀπό κάτω:
ΣΤΡΑΤΙΩΤΗΣ ΕΚ ΧΑΝΙΩΝ. ΕΠΕΣΕ ΤΗι 17-8-74

Τρίτο θρανίο στή μεσιανή σειρά.
Ποῦ νά 'ξερα πώς τόσο γρήγορα
θά διασκελοῦσε τήν ἀπόσταση
ἀπό τήν παιδικότητα ὡς τό θάνατο.

Μαθαίνω ἀκόμα πώς τό ὅτι κατοικεῖ μόνιμα στά Χανιά ἀποτελεῖ δική του ἐπιλογή. Μολονότι κι αὐτός ξεκίνησε στά 1953 γιά τή «μεγάλη πολιτεία», δέν ταυτίστηκε μέ τούς μετανάστες πού μετακινιόνταν κατά χιλιάδες στή δεκαετία τοῦ '50. Ἡ ἀναχώρησή του ἐμπεριεῖχε τήν ἐπιθυμία, ἤ ἀκόμα περισσότερο, τήν προαπόφαση τῆς ἐπιστροφῆς, ὅπως ἀξίζει νά φανεῖ στό ποίημα πού τιτλοφορεῖται ἀκριβῶς *1953* καί προέρχεται ἀπό τήν ἴδια συλλογή:

1953

Τοῦτες οἱ φαμελιές πού ταξιδεύουν
κατάστρωμα πλάϊ σέ μπόγους καί μπαοῦλα
μοιάζουν ξερριζωμένοι πού τούς πῆρε ὁ ἄνεμος.
Εἶν' ἕτοιμοι ν' ἀπαρνηθοῦν τόν ἑαυτό τους
τό χτεσινό, ὅμως ἀκόμη δέ γνωρίζουν
ποιό πρέπει νά 'ναι τό καινούργιο πρόσωπό τους.
Προβάρουν ἀπό τώρα ψεύτικα χαμόγελα
τσαλακώνουν τίς λέξεις τους καί μοιάζουν

διπλά φτωχοί ἔτσι ὅπως παραπαίουν
ἀνάμεσα στό πρίν καί στό μετά.

Κι ἐγώ πού ξεκινῶ γιά τή μεγάλη
τήν πολιτεία, κοιτώντας τους τρομάζω.
Καί σκέφτομαι πώς πρέπει νά φυλάξω
τίς λίγες μου χαρές, τίς πλήσιες πίκρες
μή μείνω δίχως πρόσωπο σέ τόπο ξένο.

Τά μεταγενέστερα ταξίδια καταλήγουν πάντα στήν ἐπάνοδο στό σπίτι, ὄχι μόνο γιατί αὐτή εἶναι ἡ ἐπιθυμία τοῦ ἴδιου, ὄχι μόνο γιατί τήν περιμένουν οἱ κοντινοί ἄνθρωποι, ἀλλά καί γιατί τήν ἀπαιτοῦν τά ἴδια τά πράγματα. Αὐτά τά πράγματα πού ὅταν ἡ ἀπουσία κρατάει κάποιους μῆνες, φτάνουν νά τόν ἐλέγχουν μέ τή δυσπιστία καί τήν ἀμφιβολία τους, ἴσως περισσότερο κι ἀπ' ὅτι τόν ἐλέγχουν τά πρόσωπα. Ἀλλά ἄς ἀκούσουμε δύο στροφές ἀπό τό ποίημα *Τά πράγματα στό σπίτι*, τῆς συλλογῆς *Χῶροι ἀναπνοῆς* (1988):

ΤΑ ΠΡΑΓΜΑΤΑ ΣΤΟ ΣΠΙΤΙ

Ὅταν ξαναγυρνᾶς στό σπίτι
ὕστερ' ἀπό πολύμηνη ἀπουσία
τά πράγματα σοῦ φέρονται
παράξενα. Τά καλημερίζεις
μέ τό βλέμμα, τά χαϊδεύεις
μέ τά δάχτυλα κι ἐκεῖνα μένουνε
βουβά καί κρύα, δίχως
ἀνταπόκριση.

.....

Ὅλα τους δυσπιστοῦν σέ κάθε
κίνησή σου. Ἔχουν ἀμφιβολίες
γιά τίς προθέσεις σου. Τά πράγματα
εὔκολα ξεχνοῦν. Πρέπει νά 'χεις
ὑπομονή μαζί τους. Θά χρειαστεῖ
καιρός γιά νά σέ συνηθίσουν.

Ἄν ὡστόσο ἡ ἀλλαγή τῆς πόλης εἶναι ἀδύνατη γιά τόν Γιώργη Μανουσάκη,

ἀκόμα καί ἡ ἀλλαγή σπιτιοῦ μέσα στήν ἴδια πόλη δημιουργεῖ πρόβλήματα καί δυσκολίες προσαρμογῆς. Ταυτόχρονα ὅμως ἡ *ἀλλαγή κατοικίας*, ὅπως φαίνεται ἀπό τό ποίημα πού ἔχει αὐτόν τόν τίτλο στή συλλογή *Ταριχευτήριο πουλιῶν* (1978), ἀποκαλύπτει πόσους ἄγνωστους χώρους ἔχει ἀκόμα καί ἡ πιό οἰκεία μας πόλη καί πόσες ἀνακαλύψεις μποροῦμε μέσα της νά κάνουμε.

ΑΛΛΑΓΗ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ

:
Δέν μπορῶ νά ταιριάξω ἀκόμη
μέ τοῦτο τό σπίτι. Χτίσμα γυμνό
ἀκατοίκητο ἀπό οὐσία ψυχῆς.
Σκουντουφλῶ στούς τοίχους, μπερδεύομαι
στίς γωνιές, σκαλώνω στίς πόρτες.
Ἔχω μπεῖ σ' ἕνα κέλυφος
πού δέν εἶναι στά μέτρα μου.
.....
Ἐρευνῶ μέ περίσκεψη τούς ἀγνωστους
χώρους. Πρέπει πιά νά φιλιώσω μαζί τους.
Ν' ἀρχίσω ν' ἀποθέτω στίς κόγχες τους
τά σπέρματα τῆς καινούργιας ζωῆς μου.

Ἀλλά τά ποιήματα τοῦ Γιώργη Μανουσάκη μᾶς πληροφοροῦν καί γιά τήν ἐντελῶς προσωπική του ζωή. Ἔτσι λόγου χάρη μαθαίνουμε τό πόσο σοβαρός εἶναι ὁ ρόλος πού παίζει ἡ εὐρύτερη οἰκογένεια καί γύρω του καί μέσα του. Τό πόσο ἔντονη εἶναι ἡ παρουσία ὄχι μόνο τοῦ πατέρα καί τῆς μητέρας ἀλλά καί τοῦ παπποῦ καί τῆς γιαγιᾶς, ἀκόμα καί πιό ἀπόμακρων συγγενῶν πού παραμένουν ὅμως τόσο κοντινοί του ὥστε νά τούς ἀναφέρει μέ τά ὀνόματά τους, ὅπως ὁ θεῖος Γιώργης ἤ ἡ θεία Μαρία.

Γι' ἄλλη μιά φορά λοιπόν βλέπουμε πόσα βιογραφικά στοιχεῖα μπορεῖ νά μᾶς ἀποκαλύψει τό ἔργο ἑνός ποιητῆ, ἀκόμα κι ὅταν ὁ ποιητής δέν ἔχει συστηματική αὐτοβιογραφική πρόθεση. Κι αὐτά τά στοιχεῖα στήν περίπτωση τοῦ Γιώργη Μανουσάκη, μᾶς δείχνουν ἕναν ποιητή πού γεννιέται καί ζεῖ σέ μιά πόλη τῆς ἐπαρχίας, πού εἶναι ἐνταγμένος, μέ ὅλες τίς ἀντιφατικότητες μιᾶς τέτοιας ἔνταξης, μέσα στή ζωή της, καί πού αὐτή τή ζωή, σ' ἕνα πρῶτο ἐπίπεδο ἐκφράζει στήν ποίησή του.

(Στό σημεῖο αὐτό θά ἤθελα νά ἀνοίξω μιά παρένθεση: Εἶπα μόλις *σέ μιά πόλη τῆς ἐπαρχίας* γιά νά μήν πῶ *σέ μιά ἐπαρχιακή πόλη*, δεδομένου ὅτι στή δεύτερη ἔκφραση τό ἐπίθετο παίρνει κάποτε μιάν ὑποτιμητική ἀπόχρωση. Θά μποροῦσα βέβαια νά ἔλεγα *σέ μιάν ἐπαρχιακή πρωτεύουσα*, δεδόμενου ὅτι ἡ πόλη τοῦ Γιώργη Μανουσάκη ὑπῆρξε πρωτεύουσα μιᾶς ἡγεμονίας, μιᾶς Πολιτείας, ἀλλά αὐτή ἡ παλιά πρωτεύουσα δέν εἶναι σήμερα ἐκεῖνο τό πολυάνθρωπο μητροπολιτικό κέντρο στό ὁποῖο μᾶς παραπέμπει συνήθως ἡ παραπάνω λέξη. Ἡ παρένθεση κλείνει.)

Κι ἐδῶ πιά τό ἀρχικό ἐρώτημα ἐπανέρχεται καί συγκεκριμενοποιεῖται: ἀφοῦ τό ἔργο τοῦ ποιητῆ μᾶς προσφέρει αὐτά τά βιογραφικά στοιχεῖα ἐπειδή ἔχει ἀκριβῶς σφραγιστεῖ ἀπό τά ἀντίστοιχα βιώματα, τότε τό ἔργο αὐτό μήπως εἶναι ἐπαρχιακό, μήπως ἀνήκει σ' αὐτή τήν περιοχή πού συνηθίζουμε νά τήν ἀποκαλοῦμε *ἐπαρχιακή λογοτεχνία;* Γιά νά μήν ἀφήσω αὐτό τό ἐρώτημα νά αἰωρεῖται ἀναπάντητο, πρῶτα θά πῶ τήν ἀπάντηση πού τοῦ ἔδωσα καί μετά θά ἐκθέσω τή διαδρομή πού ἔκανα γιά νά φτάσω σ' αὐτήν. Ἡ ἀπάντησή μου λοιπόν εἶναι ἀρνητική, κατηγορηματικά ἀρνητική.

Ἀπό 'δῶ καί πέρα ὅμως χρειάζεται νά ξεκαθαριστοῦν ἀρκετά πράγματα. Καί πρῶτα-πρῶτα τό τί σημαίνει *ἐπαρχιακή λογοτεχνία* – κι ἐδῶ βεβαίως τό ἐπίθετο δίνει μιάν ὑποτιμητική σημασία στό οὐσιαστικό, σχεδόν ταυτίζεται μέ τό κοντινό του ἐπίθετο, τό εὐθέως ὑποβαθμιστικό, τό ἐπίθετο *ἐπαρχιώτικος*. Γιά νά ἔχω ἕνα σαφή καί καθιερωμένο ὁρισμό, κατέφυγα πρῶτα-πρῶτα στά λεξικά λογοτεχνικῶν ὅρων πού διαθέτω, στά ὁποῖα, μέ ἔκπληξη ὁμολογῶ, δέν βρῆκα νά ὑπάρχει πουθενά ὁ ὅρος *ἐπαρχιακή λογοτεχνία*, ἐνῶ ὑπάρχουν ὅροι ὅπως *στρατευμένη λογοτεχνία, λογοτεχνία φυγῆς, συγκριτική λογοτεχνία, παγκόσμια λογοτεχνία* (ἡ *Weltliteratur* τοῦ Γκαῖτε), κ.ἄ. Ἔτσι θά προσπαθήσω νά ἐντοπίσω τά στοιχεῖα ἐκεῖνα πού, κατά τή δική μου ἀντίληψη, ὁρίζουν μιά λογοτεχνία – φυσικά καί μιά ποίηση – ὡς ἐπαρχιακή.

Βέβαια τό ὅτι ἕνας συγγραφέας ζεῖ στήν ἐπαρχία καί περιγράφει τή ζωή της εἶναι ἀπό τά στοιχεῖα ἐκεῖνα πού προφανῶς ἀποδίδουν σέ μιά λογοτεχνία ἐπαρχιακό χαρακτήρα. Δέν νομίζω ὅμως ὅτι τό στοιχεῖο αὐτό εἶναι τό καθοριστικό οὔτε καί ὅτι ἰσχύει ἀπαρέγκλιτα. Οὔτε κι ἕνα ἄλλο στοιχεῖο μοῦ φαίνεται καθοριστικό, μολονότι βαραίνει περισσότερο ἀπό τό προηγούμενο: τό ὅτι δηλαδή πολύ συχνά ἡ ἔκφραση τῆς ζωῆς, ὅπως τή δίνει ὁ συγγραφέας, μένει στίς παλαιϊκές της ὄψεις πού τίς ἀναπλάθει μέ τή νοσταλγία τοῦ παρελθόντος καί μέ τήν ἀπώθηση, κάποτε καί μέ τήν ἀγνόηση τοῦ παρόντος.

Ἐκεῖνο πού κατά τή γνώμη μου κυρίως προσδιορίζει τήν ἐπαρχιακή λογο-

τεχνία εἶναι τό ὅτι σ' αὐτήν ὁ συγγραφέας ὑποκύπτει στόν κοινωνικό ἔλεγχο τῆς κοινωνίας μέσα στήν ὁποία ζεῖ καί ἔτσι τήν παρουσιάζει στό ἔργο του ὄχι μέσα ἀπό τά πολλαπλά, συγκρουόμενα καί διατεμνόμενα ἐπίπεδά της, ἀλλά μέσα ἀπό ἕνα καί μοναδικό ἐπίπεδο, τό ἐπίπεδο τῆς μονοδιάστατης ἐξιδανίκευσης, αὐτῆς πού ἡ ἴδια θέλει γιά τόν ἑαυτό της. (Ἀπ' αὐτήν τήν ἄποψη, ἐπαρχιακή λογοτεχνία καί ἐπαρχιακό, ἤ μάλλον ἐπαρχιώτικο πνεῦμα, μποροῦμε νά ἔχουμε καί μέσα σέ κοινωνικούς ὁμίλους πολύ μεγάλων πόλεων, ὅπως τό Παρίσι λόγου χάρη ἤ τό Λονδίνο, γιά νά μήν ἀναφέρω τήν Ἀθήνα.) Καί ἕνα ἄλλο χαρακτηριστικό ἀκόμα, πού σχετίζεται μέ τό προηγούμενο. Ἐνῶ ἡ αὐταρέσκεια, ἤ καί ἡ αὐτολύπηση, δέν εἶναι ἀποκλειστικότητα τῆς ἐπαρχιακῆς λογοτεχνίας, σ' αὐτήν πολύ συχνά ὁδηγοῦν σέ μιά στάση ὑπεροχῆς, ἀκόμα καί περιφρόνησης, ἀπέναντι στόν ἐξωτερικό κόσμο. Ἀλλά ταυτόχρονα ἀπ' αὐτόν ἀκριβῶς τόν κόσμο ἡ ἐπαρχιακή λογοτεχνία ἀναμένει τήν ἀναγνώριση καί τήν καθιέρωσή της.

Ἂς ξαναγυρίσω ὅμως στόν Γιώργη Μανουσάκη. Διαβάζοντας τήν ποίησή του καί συζητώντας μαζί της εἶδα πώς ἐνῶ ζεῖ στήν ἐπαρχία καί ἀναπλάθει τή ζωή της, δέν μένει στήν αὐτοϊκανοποιημένη περιγραφή ἑνός μικροῦ κόσμου, ἀλλά ξεκινώντας ἀπό τόν μικρό αὐτό κόσμο φτιάχνει ἕνα ὁλόκληρο σύμπαν μέσα στό ὁποῖο ὑπάρχει καί τό πρῶτο ἐπίπεδο τῆς καθημερινῆς ζωῆς – αὐτό τό ἐπίπεδο πού ἀνέφερα πιό πάνω – καί τά πολλαπλά ἐπίπεδα μιᾶς κοινωνίας πού κινεῖται μέσα στόν χῶρο καί τόν χρόνο καί τά διαπλεκόμενα ἐπίπεδα τοῦ ψυχισμοῦ τῶν χωριστῶν ἀτόμων. Αὐτά τά ἐπίπεδα εἶναι πού ἀνακαλύπτει ἡ συνείδησή του καί πού μορφοποιεῖ ἡ γραφή του.

Διότι ἀκριβῶς γιά νά ὑπάρξει ποίηση, γιά νά ὑπάρξει λογοτεχνία, δέν φτάνει νά ὑπάρχουν βιώματα καί αἰσθήσεις πού ἀποτυπώνονται πρωτογενῶς ἔστω μέ μιάν «ὡραία» γραφή. Χρειάζεται καί ἡ συνείδηση, πού θά τά συλλάβει μέσα στίς περιπλοκές καί τίς ἀντιφατικότητές τους, ἀλλά πού μέσα ἀπ' αὐτές τίς περιπλοκές καί τίς ἀντιφατικότητες θά συλλάβει τόν ἴδιο της τόν ἑαυτό καί συνάμα θά συλλάβει τόν τρόπο πού ἐκφράζεται, τή γραφή, τήν ὁποία ἀπό ὡραία θά ἀναδιαμορφώσει σέ ἀποτελεσματική. Κι ἄν ὅπως ἔχει εἰπωθεῖ «δέν εἶναι ἡ συνείδηση τῶν ἀνθρώπων πού καθορίζει τήν ὕπαρξή τους, ἀλλά, ἀντίθετα, εἶναι ἡ κοινωνική τους ὕπαρξη πού καθορίζει τή συνείδησή τους», ἡ συνείδηση εἶναι αὐτή πού ἔρχεται νά συλλάβει τήν πολυπλοκότητα καί τῆς κοινωνικῆς καί τῆς ψυχικῆς ὕπαρξης, τήν πολυπλοκότητα τῆς συνειδησιακῆς λειτουργίας καί διαδικασίας, τήν πολυπλοκότητα τοῦ τρόπου ἔκφρασής της

πού εἶναι ἡ γραφή.

Μιά θεματική πού θά μποροῦσε νά ἰδωθεῖ ὡς κατεξοχήν ἐπαρχιακή, εἶναι ἐκείνη τῆς οἰκογένειας. Κι ἕνα ἀπό τά ἐπιτεύγματα τῆς ποίησης τοῦ Γιώργη Μανουσάκη εἶναι ἀκριβῶς ὅτι μέσα ἀπό μιά τέτοια θεματική κατορθώνει νά ἀναπλάσει ἕνα πολυδιάστατο σύμπαν. Αὐτό ὄχι μόνο χάρη στή διείσδυσή του ὡς τά μύχια τῶν πιό κοντινῶν του ἀνθρώπων – καί ὅλοι μας ξέρουμε πόσο δύσκολο εἶναι νά δοῦμε καί νά δεχτοῦμε τόν δαιδαλώδη ἐσωτερικό κόσμο τῶν δικῶν μας – ἀλλά καί στή βαθύτατη ἀπό μέρους σύλληψη τῆς διάστασης καί τῆς ροῆς τοῦ χρόνου, μιᾶς ροῆς ὅπου ἡ ἀνάκληση τοῦ παρελθόντος δέν εἶναι ἐξωραϊστική ἀναπόληση τῶν ὅσων χάθηκαν ἀλλά μιά ἐπιβεβαίωση τῶν ὅσων δέν πρόκειται νά χαθοῦν ποτέ.

Αὐτό τό παιχνίδι μέσα στό χρόνο, πού τελικά ἐμπλουτίζει τό παρόν τοῦ καθενός ἀπό μᾶς, ἔρχεται νά τό δυναμώσει ἕνα δεύτερο παιχνίδι, ἕνα παιχνίδι μέ τίς εἰκόνες, μέ τίς παλιές φωτογραφίες συγκεκριμένα. Γιατί οἱ φωτογραφίες στήν ποίηση τοῦ Γιώργη Μανουσάκη, δέν εἶναι μόνο, ὅπως συνήθως, ἕνας δρόμος γιά νά πᾶμε στό παρελθόν, ἀλλά κι ἕνας ἀντίδρομος γιά νά ἔρθει τό παρελθόν σέ μᾶς καί νά ἀναβιώσει μέσα στό δικό μας παρόν. Ἐδῶ θά ἤθελα νά διαβάσω πολύ περισσότερα ποιήματα τοῦ Γιώργη Μανουσάκη. Καθώς ὅμως ὁ δικός μας πιά χρόνος δέν τό ἐπιτρέπει περιορίζομαι σ' ἕνα μόνο, πού προέρχεται ἀπό τή συλλογή *Ταριχευτήριο πουλιῶν* (1978).

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟ ΠΟΡΤΡΑΙΤΟ

Στή μέση διπλοπόδης ὁ παππούς, λίγο καιρό
πρίν ἀπ' τό θάνατό του. Κοιτάζει μέ ματιά
καλοσυνάτη – ἀνυποψίαστος τάχα ἤ φιλιωμένος
μέ τήν ἰδέα τοῦ τέλους; Τήν ἀπορία
τήν ἐπιτείνει τό αἰνιγματικό χαμόγελό του
μισοκρυμμένο μέσα στά λευκά του γένια.

Δίπλα ἡ γιαγιά, κατάμαυρα ντυμένη
γιά κάποιον ἀδερφό πού 'χε πεθάνει νέος.
Τό πρόσωπο κορνιζωμένο ἀπ' τό τσεμπέρι
ἀρυτίδωτο ἀκόμη, μέ μάτια πού στίλβουν
ἀπ' τό μέσα λαμπάδιασμα καί σφιγμένα τά χείλια
σά νά 'χε ἀρχίσει κιόλας νά μαζεύει πεῖσμα

καί δύναμη γιά τούς ἀγῶνες τῆς χηρειᾶς της.
Γύρω οἱ τρεῖς κόρες. Ἡ μεγάλη πίσω
ὀρθή, κοπέλα πιά, μέ τίς νταντέλες
καί τή βελούδινη κορδέλα στό λαιμό της.
Βλέμμα θαμπό μέ διάθεση ρεμβώδη.
Δεξιά ἡ μεσαία –πού δέν τῆς μέλλουνταν νά ζήσει
πάνω ἀπ' τά εἴκοσι – μοιάζει φιγούρα μισοτελειωμένη
ἕν' ἀσυμπλήρωτο γυναίκειο σχῆμα.
Ἀριστερά ἡ μητέρα μου, ἡ μικρή τους κόρη,
ἔχει τό δέος τοῦ παιδιοῦ πού πρώτη
φορά βγαίνει στόν κόσμο. Γι' αὐτό
κρατιέται ἀπό τόν ὦμο τοῦ πατέρα
σάν ἀπό βράχο ἄς εἶναι καί κουφαλιασμένος.

Τά δυό τ' ἀγόρια λείπουνε στά ξένα.
Ὅμως στό γόνατό του ὁ γέροντας ἔχει ἀκουμπήσει
(φωτογραφία μέσα στή φωτογραφία)
τίς δυό μορφές τους στό χαρτί ἀποτυπωμένες.

Μέ τό θολό του ἔνστιχτο νιώθοντας ὁ παππούς
πώς ρέει ἀνεπίστροφα μαζί μέ τόν καιρό
πώς φεύγει γιά τό ζόφο τόν αἰώνιο
θέλησε, ἀκινητώντας μιάν ἐλάχιστη σταγόνα
τοῦ χρόνου, νά τήν παραδώσει στούς μελλούμενους.
Γι' αὐτό καί φόρεσε σάν προθανάτιο προσωπεῖο
τήν πιό καθησυχαστική του ἀπάθεια
μ' ὅλο πού ἤξερε ἴσως τήν ἀλήθεια.

Κι αὐτοί πού τούς ἐσύναξεν ὁλόγυρά του
στέκουνται μπρός στό τρίποδο τοῦ φωτογράφου
μέ τή στέρεη βεβαιότητα πώς ζοῦνε
μιά μεγάλη στιγμή, πώς μάχουνται
τήν ἀλλαγή καί τή φθορά τοῦ χρόνου.
Γι' αὐτό ἔχουν πάρει τήν πανάρχαια στάση
ἀνατολίτικων θεῶν ἤ βυζαντινῶν ἁγίων.

Ἕνα λογοτεχνικό ἔργο δέν γίνεται σημαντικό ἀπό τό κατά πόσο οἱ ἐμπειρίες καί τά συναισθήματα πού ἐκφράζει εἶναι ἁπλά ἤ μπερδεμένα, εὐπρόσιτα ἤ δυσπρόσιτα, σκοτεινά ἤ διαφανή, ἀλλά ἀπό τό βαθμό πού ἡ συνείδηση τοῦ δημιουργοῦ μπορεῖ μέσα ἀπό τή βίωσή τους νά ἀνακαλύπτει καί νά καταγράφει νέες τους πτυχές. Ἐδῶ ὅμως τίθεται ἕνα ἄλλο, πολύ σοβαρό ἐρώτημα: μπορεῖ ἡ συνείδηση τοῦ δημιουργοῦ νά συλλάβει ὡς τά βάθη τους καί νά τίς ἐκφράσει καταστάσεις πού ὁ ἴδιος δέν ἔχει βιώσει ἄμεσα; Ἡ καταφατική ἀπάντηση στό ἐρώτημα αὐτό ἔχει κατά κανόνα ὁδηγήσει στό γράψιμο χιλιάδων κακῶν σελίδων, χιλιάδων καί χιλιάδων κακῶν στίχων. Ἀπό τίς πολυάριθμες περιπτώσεις πού θά μποροῦσα νά ἀναφέρω μνημονεύω μόνο δύο, μιά λίγο παλιότερη πιά, τήν περίπτωση τοῦ πολέμου τοῦ Βιετνάμ, καί μιά σημερινή, πιό περιορισμένη βέβαια ἀλλά πάντως ὑπαρκτή, τήν περίπτωση τοῦ πολέμου στή Βοσνία.

Ὡστόσο, ἕνα ἄλλο ἐρώτημα ἀμέσως ἀκολουθεῖ: πῶς συμβαίνει, ἔστω κατ' ἐξαίρεση, νά ὑπάρχουν μεγάλα λογοτεχνικά κείμενα πού ἀναπλάθουν γεγονότα τά ὁποῖα οἱ συγγραφεῖς τους δέν εἶχαν ζήσει; Ἡ ἀπάντηση εἶναι νομίζω μία: σ' αὐτές τίς περιπτώσεις οἱ συγγραφεῖς ἔχουν ζήσει ἄλλα, ἀνάλογα γεγονότα, καί τίς ἐμπειρίες τους ἀπ' αὐτά τίς μεταφέρουν στά γεγονότα πού περιγράφουν. Ἀπό τά παραδείγματα πού ὑπάρχουν δύο εἶναι τόσο χαρακτηριστικά ὥστε τά μνημονεύω συχνά, ὅσο κι ἄν δέν προέρχονται ἀπό ποιητικά ἔργα ἀλλά ἀπό μυθιστορήματα: Ὁ Σταντάλ στό *Μοναστήρι τῆς Πάρμας* (1839) καί ὁ Τολστόϊ στόν *Πόλεμο καί Εἰρήνη* (1869) δίνουν ἀντίστοιχα δύο καταπληκτικές περιγραφές, ὁ ἕνας τῆς μάχης τοῦ Βατερλώ (1815) καί ὁ ἄλλος τῆς μάχης τοῦ Μπορoντίνο, ἔξω ἀπό τή Μόσχα, (1812). Αὐτές τίς μάχες δέν τίς εἶχαν γνωρίσει: ὁ Σταντάλ δέν εἶχε πάρει μέρος στή μάχη τοῦ Βατερλώ καί ὁ Τολστόϊ εἶχε γεννηθεῖ δεκάξι χρόνια μετά τή μάχη τοῦ Μπορoντίνο. Ὅμως καί οἱ δύο εἶχαν ζήσει τόν πόλεμο, εἶχαν πάρει μέρος σέ μεγάλες μάχες καί κυρίως ὁ πρῶτος στή μάχη τοῦ Μπάουτσεν (1813) καί ὁ δεύτερος στήν πολιορκία τῆς Σεβαστούπολης (1854).

Τά λέω ὅλα αὐτά γιατί ὅταν διάβαζα τά ποιήματα τοῦ Γιώργη Μανουσάκη πού ἀναφέρονται στήν Κύπρο, τά ἔνιωθα σάν νά εἶχαν γραφεῖ ἀπό κάποιον πού εἶχε ζήσει στό ἴδιο του τό πετσί τά γεγονότα τῆς τουρκικῆς εἰσβολῆς. Γιατί ἀκοῦστε μέ τί προσωπική αἴσθηση ἀλλά καί τί ποιητική συμπύκνωση καί ἔνταση τά δίνει. Κι ἐδῶ ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νά διαβάσω τρία ὁλόκληρα ποιήματα ἀπό τήν ἑνότητα *Οἱ μέρες τῆς φωτιᾶς, Κύπρος 1974*, πού ἀνήκει στή συλλογή

Τρίγλυφο (1976).

ΧΩΡΙΣΜΟΣ

Τέσσερεις μέρες πρίν τόν εἴχαμε θαμμένο.
Φύγαμε ἀφήνοντάς τον μαζί μέ τά σπίτια
καί τά χωράφια στά χέρια τῶν Τούρκων.
Μήτε τά ἐννιάμερα δέν τοῦ 'χα κάμει.

Τώρα ὅλοι κλαῖνε τή χαμένη τους
πατρίδα κι ἐγώ σκέφτομ' ἐκεῖνον
πού λιώνει μοναχός στήν τουρκεμένη γῆς.

Μέ τρώει τό ρώτημα: ἄραγες θά μ' ἀφήσουν
στό λίγο τόν καιρό πού μέλλεται νά ζήσω
νά πάω, τά κόκκαλά του νά ξεχώσω
νά τά φέρω σέ χώματα χριστιανικά;

Πενήντα χρόνια ὁμόκοιτοι, πῶς θά βαστάξω
τό χωρισμό στόν ἀνεξύπνητο ὕπνο;

Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΙΩΤΗ

Ὅταν τόν χτύπησεν ἡ σφαίρα
σήκωσε τό δεξί του χέρι
γράφοντας ἕνα ἡμικύκλιο ἀποχαιρετισμοῦ
στ' ἀρυτίδωτο φῶς τοῦ πρωινοῦ.

'Απ' τ' ἀνοιγμένα του χείλια
βγῆκε ἡ στερνή φωνή – ἕνας λυγμός
πού κούρνιαζε στό στῆθος
ἀπ' τά παιδικά του χρόνια
προσμένοντας τούτην ἴσα-ἴσα τή στιγμή.

Ἔπεσε μπρούμυτα στό κοκκινόχωμα
σάν ἄδειος σάκκος. Κι εὐθύς

ὁ ὄγκος τοῦ κορμιοῦ πῆρε νά λιγοστεύει
σά ν' ἀρχιζε κιόλας ἀργή ἡ κάθοδος
στή γῆς. Τό τάνκ πέρασε πλάϊ του
πατώντας σιδερένια βούλα στό ματοβαμμένο χῶμα
ἐπικυρώνοντας τ' ἀμετάκλητο τοῦ θανάτου.

Ο «ΠΟΛΕΜΟΣ»

Τοῦτο τ' ἀγόρι εἶδε ἀεροπλάνα
κι ἀληθινούς στρατιῶτες κι ἅρματα νά τρέχουν.
Ἄκουσε κρότους ἀπό μπόμπες καί τήν
ἀνατριχιαστική φλυαρία τῶν πολυβόλων.
Κοντά του γκρεμιστῆκαν σπίτια
καί λαμπαδιάσαν αὐτοκίνητα.

Τώρα θά ξέρει πιά νά παίζει
τόν «πόλεμο» ἔτσι πού νά τόν ζηλεύουν
τ' ἄλλα παιδιά. Ὅμως εἶν' ἡ κραυγή
τῆς μάνας του καί τό αἷμα τοῦ πατέρα
πού τοῦ πιτσίλισε τό πρόσωπο
σάν ἄρχισαν νά τούς πυροβολοῦν στό ρέμα.
Εἶναι τά δυό σημάδια ἀπό τίς σφαῖρες
στό ἴδιο του τό κορμί.

Γι' αὐτό δέ θέλει πιά νά παίξει «πόλεμο».
Μ' ἕνα ξυλάκι σιωπηλό σκαλίζει
τά λασπονέρια τοῦ καταυλισμοῦ.

Ὅμως ὁ Γιώργης Μανουσάκης οὔτε Κύπριος εἶναι οὔτε βρισκόταν στήν Κύπρο τόν καιρό τῆς τούρκικης εἰσβολῆς. Τότε πῶς κατόρθωσε νά ἀναπλάσει μέ τόση δύναμη στήν ποίησή του τά φοβερά ἐκεῖνα γεγονότα χωρίς νά τά ἔχει ζήσει ὁ ἴδιος; Τήν ἀπάντηση καί σέ τοῦτο τό ἐρώτημα μοῦ τήν ἔδωσαν πάλι τά ποιήματά του. Αὐτά πού δείχνουν ὅτι παιδί γνώρισε τρομακτικές ἐμπειρίες ἀπό τή γερμανική εἰσβολή στήν Κρήτη καί πώς ἡ ἀνάμνησή τους δέν ἀτόνησε ποτέ καί τόν συνοδεύει σ' ὁλόκληρη τή ζωή του. Ἐκεῖνα ἀκριβῶς τά βιώματα

εἶναι πού τοῦ ἐπέτρεψαν, δεκαετίες ἀργότερα, νά φέρει καί νά διαιωνίσει μέσα στήν ποίησή του τίς ἀνοιχτές πληγές τῆς Κύπρου. Ἀλλά ἂς ἀκούσουμε ἄλλα τρία ποιήματά του πού ἀναφέρονται στή μάχη τῆς Κρήτης καί στά ὅσα ἀκολούθησαν, ποιήματα πού αὐτά πηγάζουν ἀπό τά προσωπικά του βιώματα. Ἀνήκουν στή συλλογή *Ἄνθρωποι καί σκιές* (1995).

1941

Ἐκεῖνο τό πρωί ὅλος ὁ ἀέρας
βούιζε κι ὁ οὐρανός εἶχε γεμίσει
μεγάλα ἐξωτικά λουλούδια πού κατέβαζαν
ἀργά, λικνιστικά στή γῆ σπόρους θανάτου.

Κι ὅταν στοῦ καταφύγιου τήν πόρτα
φάνηκε ὁ πρῶτος κρανοφόρος μέ τ' αὐτόματο
ὅλοι σηκώσαμε τά χέρια μας ψηλά
σάν ἱκεσία γιά τή ζωή μας
σάν ἀρχή γιά σύθρηνο.

Κι ἀναρωτήθηκα
τί ν' ἄλλαξε σέ μιά στιγμή
ὁλόγυρά μου καί προπάντων μέσα μου
κι ἔγινε ξαφνικά ἔτσι βαρειά ἡ ζωή
καί πῶς θέ νά 'ταν ἀπό 'δῶ κι ἐμπρός
μιά ζωή αἰχμάλωτη.

ΑΓΝΩΣΤΟΣ ΣΤΡΑΤΙΩΤΗΣ

Κάτω ἀπό γκρίζες ἤ λευκές ταφόπετρες
ἀναπαύονται σ' ἄψογες σειρές
οἱ νεκροί τῆς μάχης Γερμανοί κι Ἰγγλέζοι.

Ἐκεῖνος, ἕνας Ἕλληνας φαντάρος
ἀπό τούς τελευταίους τῶν ἐμπέδων
τούς μισογυμνασμένους, θάφτηκε

ἐκεῖ πού τόνε βρῆκε ἡ σφαίρα
– στήν πλαγιά τοῦ λόφου.

Κανείς δέν ξανανοιάστηκε γι' αὐτόν.

Εἴκοσι χρόνια ἀργότερα ἕνα τρακτέρ
ἔσκαβε τήν περιοχή γιά νά φυτέψουν.
Τό ὑνί – «βαθείας ἀρόσεως» – βούτηξε
μέσα στό λάκκο κι ἔφερε τά κάτω ἀπάνω.
Πέτρες καί κόκκαλα σκορπίστηκαν.
Στή θέση τοῦ τάφου φυτεύτηκε μιά ἐλιά.

1946

Εἶχε τό λευκό βλέμμα τῶν ἀγαλμάτων.
Ὅμως τό στόμα του ἀνοιγόκλεινε ἀσταμάτητα
κι ἄλεθε τό μονότονο σκοπό σά μοιρολόϊ:
«Δυό πολυβόλα ρίξαν θεριστική βολή
κι ὅλους τούς ἐσκοτῶσαν, δέ σώθηκε κανείς...»

Καθότανε στό τελευταῖο σκαλοπάτι
μπροστά στή βορεινή πύλη τῆς ἀγορᾶς.
Πλάϊ του ἦταν ἕνα τσίγκινο πιατάκι
μέ λιγοστά νομίσματα. Οἱ ἄνθρωποι
περνοῦσαν βιαστικοί.

Τυφλέ τραγουδιστή, ὁ κάθε στίχος σου
δέν ἐκτιμᾶται, βλέπω, μήτε μιά δραχμή.
Αὐτοί πού ἀνεβοκατεβαίνουν γύρω σου
ἔχουνε στοῖβες τούς νεκρούς μέσ' στήν ψυχή τους
καί βιάζουνται γιά πάντα νά τούς θάψουν.

Οἱ βιωματικές ἀντιστοιχίες ἀνάμεσα στά ποιήματα πού ἀναφέρονται στήν Κρήτη (πιό πρόσφατα ὡς γραφή ἀλλά πιό παλιά ὡς ὑποκείμενα γεγονότα) καί σ' ἐκεῖνα πού ἀναφέρονται στήν Κύπρο (πιό πρόσφατα ὡς ὑποκείμενα γεγονό-

τα ἀλλά πιό παλιά ὡς γραφή) εἶναι συνταρακτικές. Τό παιδί τῆς Κρήτης τοῦ 1941 νομίζεις πώς εἶναι τό ἴδιο μέ τό παιδί τῆς Κύπρου τοῦ 1974. Ὁ σκοτωμένος τό 1941 στρατιώτης στήν Κρήτη, πού παρέμεινε γιά πάντα ἄγνωστος, νομίζεις πώς εἶναι ὁ ἴδιος μέ τόν ἐπίσης ἄγνωστο στρατιώτη πού σκοτώθηκε στήν Κύπρο τό 1974. Καί ἴδιες εἶναι οἱ σφαῖρες πού τούς σκότωσαν, ὅπως σχεδόν ἴδιοι εἶναι καί οἱ ἀντίστοιχοι στίχοι: «ἐκεῖ πού τόνε βρῆκε ἡ σφαίρα» γιά τόν ἕνα, «ὅταν τόν χτύπησεν ἡ σφαίρα» γιά τόν ἄλλο.

Τό ποίημα τοῦ Γιώργη Μανουσάκη πού ἔχει τόν τίτλο – χρονολογία *1946* ἀκολουθεῖται ἀπό ἕνα ἄλλο, ἐπίσης μέ τίτλο – χρονολογία, αὐτή τή φορά *1947*. Τό πέρασμα ἀπό τή μία χρονιά στήν ἄλλη σημαδεύει γιά τόν τόπο μας τό πέρασμα ἀπό τό αἱματοκύλισμα τοῦ πολέμου μέ τόν ξένο κατακτητή στό αἱματοκύλισμα τοῦ ἐμφυλίου πολέμου, τοῦ πιό φρικτοῦ ἴσως πολέμου πού ὑπάρχει. Αὐτή τή φρίκη ἀποτυπώνει τό ποίημα τοῦ Γιώργη Μανουσάκη καί μᾶς τή μεταδίδει μέ τήν ἀμεσότητα πού τή βλέπει ἕνα παιδί καί ταυτόχρονα μέ τήν ἀναστοχαστικότητα τῆς γραφῆς πού ἔχει ἀποκτήσει ἕνας ὥριμος ἐνήλικας. Τοῦτο τό συγκλονιστικό ποίημα εἶναι τό ἀντίστοιχο θά ἔλεγα ἑνός ἄλλου συγκλονιστικοῦ ποιήματος (ἐδῶ ἡ ἐπανάληψη τῶν ἐπιθέτων δέν πρέπει νά μᾶς τρομάζει), προγενέστερου αὐτοῦ, ἑνός ποιητῆ Γιώργη ἐπίσης, τοῦ Γιώργη Παυλόπουλου, πού κι αὐτός ζεῖ σέ μιάν ἐπαρχιακή πόλη, τόν Πύργο τῆς Ἠλείας. Δέν πιστεύω πώς ὁ Μανουσάκης ἐγνώριζε τό ποίημα τοῦ Παυλόπουλου (περιλαμβάνεται στή συλλογή *Τό σακί* (1980), πού πῆρε ἀπ' αὐτό τό ὄνομά της). Καί ἀκριβῶς τό ἀθέλητο τῶν ἀντιστοιχιῶν εἶναι πού τίς κάνει πιό συναρπαστικές. Ἂς ἀκούσουμε ὅμως τά δύο ποιήματα πού ἔχουν νά ποῦν πολύ περισσότερα. Τό ποίημα τοῦ Μανουσάκη:

1947

Βαριά κορμιά ἱδρωμένα
μέ στρίμωχναν καί μέ ζουλοῦσαν
ἀπ' ὅλες τίς μεριές. Κάποιοι
μιλοῦσαν ἀδιάκοπα. Ἄλλοι σιωπηλοί
ἀνάσαιναν μ' ἕνα γοργό σφυριχτόν ἦχο.
Πολλοί τεντώναν τούς λαιμούς των
γιά νά δοῦν. Ἐγώ
ἔβλεπα μόνο οὐρανό.

«Θα τόν κρεμάσουν, λέν, ἀνάποδα
ἀπό τό στύλο τοῦ ἠλεχτρικοῦ».
«Θά μπήξουν σ' ἕνα πάσαλο
τό κομμένο κεφάλι».

Δέν ξέρω τί ἔγινε ἀπ' ὅλα τοῦτα.
Τό κύμα τῶν μεγάλων μ' ἔσπρωχνε
μιά ἐδῶ, μιά ἐκεῖ. Τό μόνο
πού 'βλεπα πάντα ἦταν ὁ οὐρανός.

Σά διαλύθηκε τό πλῆθος κοίταξα ὁλογύρω
ὅμως δέν εἶδα τίποτα ἀπ' τό θέαμα.
Πρόλαβα μόνο μιά πλατειά κηλίδα αἷμα
πρίν ρίξει κάποιος χωροφύλακας ἐπάνω της
μιά φτυαριά ἀσβέστη.

Καί τό ποίημα τοῦ Παυλόπουλου:

ΤΟ ΣΑΚΙ

Ἤμουν παιδί ἀκόμη δέν τούς καλοθυμᾶμαι.
Μπήκανε στό χωριό μου ἕνα πρωί
μά δέ σταθήκανε. Περάσανε
ἀργά πάνω στό χιόνι. Τά γένια τους
ἀνάμεσα στά σύννεφα καί τίς κοτρόνες
καθώς τούς χώνευε τό βουνό.

Μονάχα ὁ τελευταῖος δέ φεύγει ἀπ' τό μυαλό μου.
Κράτα τό ἄλογο, μοῦ εἶπε
καί βάζοντας τό σκοῦφο του στήν ἀμασχάλη
ἔσκυψε στό νερό νά πιεῖ
καί τόνα μάτι του με κοίταζε ἀπ' τό πλάι.

Κοίταζε τά κουρέλια μου
τά πόδια μου μές στίς λινάτσες

τίς ξόβεργες στά ξυλιασμένα χέρια μου
καί πώς τοῦ χαμογέλαγα
κρατώντας τ' ἄλογο μέ περηφάνια.

Τό ἴδιο ἐκεῖνο μάτι μέ κοίταξε τόν ἄλλο χρόνο
ἀχνό βασιλεμένο
ὅταν ἀδειάσαν ματωμένο τό σακί
καί κύλησαν στή μέση τῆς πλατείας
κομμένα τά κεφάλια τους.

Ἦταν ὁ χρόνος πού κατέβηκα στήν πόλη
καί πούλαγα τσιγάρα σέ δρόμους καί πλατεῖες.

Χωρίς νά κάνει αὐτό πού καθιερώθηκε νά λέγεται «πολιτική» ἤ «στρατευμένη ποίηση», ὁ Γιώργης Μανουσάκης δέν ἔμεινε ἀδιάφορος μπροστά στίς συνέπειες τοῦ ἐμφυλίου πολέμου καί κυρίως ἀπέναντι στήν καταπίεση καί τούς διωγμούς τῆς δικτατορίας. Τό πνεῦμα τῆς ἀντίστασης στή δικτατορία διαπερνάει ἀρκετά ποιήματά του, χωρίς ὅμως τή συνηθισμένη ρητορικότητα, πράγμα πού τά κάνει πιό ἀνθρώπινα, πιό ἀληθινά. Νά δύο ἀπ' αὐτά, πού ἀνήκουν στή συλλογή *Ταριχευτήριο πουλιῶν* (1978)

Η ΚΟΥΣΤΩΔΙΑ

Ποιοί νά ἦσαν τάχα ἐτοῦτοι;...
Ποιάν ἀρχή ἀντιπροσώπευαν;
Frantz Kafka

Βάδιζαν ἀπειλητικοί κι ἀλύγιστοι μέσα στό σίδερο.
Τά κράνη κρύβανε τά πρόσωπά τους
στίλβουσες μάσκες ὁμοιόμορφες.
Πάνω ἀπό τά λοφία σ' ἄψογη γραμμή
ξεκόρφιζαν οἱ αἰχμές τῶν δοράτων.

Κοιτάζοντας σέ λίγο ἀπό τή χαραμάδα
εἶδα νά στέκουνται ἀσάλευτοι
ἔξω ἀπ' τήν πόρτα. Ὑπομονετικά

κι ἀθόρυβα περίμεναν τήν ἔξοδό μου.

ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΝΑΚΡΙΣΗ

Ἔπρεπε μόνο νά κατορθώσει νά σωπάσει.
André Malraux

Κλυδωνιζόμενό μου σῶμα, δέ σ' ἀφήνω.

Μαζί φτάσαμε ὡς τό ὕστατο
ὅριο τῆς ἀντοχῆς. Ἴσως χρειαστεῖ
κι αὐτό νά τό ὑπερβοῦμε.

Κοιμήσου τώρα, ὅσο ἡ πόρτα
μένει κλειστή. Ὁ ὕπνος ἐδῶ
ἔρχεται καταδεχτικός κι ἀνόνειρος
πάνω στό βρώμικο τσιμέντο τοῦ δαπέδου.

Ὅταν ἐπισκέπτεται κανείς ἕναν τόπο δέν πρέπει νά βλέπει τά πάντα μέ τήν πρώτη φορά. Πρέπει νά ἀφήνει κάτι, κάτι σημαντικό, ὥστε νά ἔχει λόγους νά τόν ξαναεπισκεφτεῖ. Τό ἴδιο καί μέ τό ἔργο ἑνός ποιητῆ. Ὑπάρχουν πλευρές στό ἔργο τοῦ Γιώργη Μανουσάκη πού δέν τίς ἔθιξα. Μιά ἀπ' αὐτές εἶναι ὁ ἔρωτας. Ἔτσι θά μπορῶ κάποτε νά ἐπανέλθω. Ὅσο γι' ἀπόψε, θά ἤθελα νά τελειώσω μέ στίχους τοῦ ποιητῆ. (Ἀπό τή συλλογή *Ἄνθρωποι καί σκιές* (1995).

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ - Α'

Οὔτε οἱ κρότοι τῶν καλπασμῶν
οὔτ' οἱ ζητωκραυγές κι οἱ ὁμοβροντίες.
Ἀπό τά πλήθη στούς δρόμους
μήτ' ἕνας ψίθυρος. Ἀναγνωρίζω
κάτω ἀπό τό παμπάλαιο στρῶμα
τῆς σκόνης πρίγκιπες καί ναυάρχους
πολιτικούς καί καπετάνιους. Πίσω τους
συνωθοῦνται οἱ μορφές οἱ ἀνώνυμες
μ' ἔνταση στίς ματιές καί στίς χειρονομίες.

Μιά πόλη πού ζεῖ τίς μεγάλες της ὧρες.
Κι οἱ ὧρες καί οἱ ἄνθρωποι σκιές
φτενές ὅσο τό τζάμι πού τίς κράτησε.
Φασματικά ὄντα πού τά βάζω μιά στιγμή
μπροστά στό φῶς γιά νά ὑπάρξουν
ὅσο ἐγώ θέλω καί πάλι νά γείρουν
στό σκοτάδι καί στή σιγή.

Ὕπατοι ἀρμοστές καί στρατηγοί
διπλωμάτες δολοπλόκοι κι ὡραῖες κυράδες
τῶν σαλονιῶν, σπαθοφόροι ἀρειμάνιοι
κι ἐσεῖς οἱ ἀτέλειωτες κολῶνες τῶν πεζικάριων
ἀπόψε εἶμ' ὁ Δάντης σας...

Αὐτός ὁ Δάντης, πού θά ἤθελε νά εἶναι γι' ἀπόψε καί πάντα καί ὁ Γιώργης Μανουσάκης, στόν ὁποῖο ἡ ἄκρα διακριτικότητα τοῦ ἀνθρώπου δέν καταργεῖ τήν ἀναγκαία ἔπαρση τοῦ ποιητῆ. Γιατί μόνο ἕνας τέτοιος ποιητής μπορεῖ νά μᾶς χαρίζει *Χώρους ἀναπνοῆς*, πολύτιμους ὄχι μόνο γιά τόν δικό του τόπο, ἀλλά γιά μᾶς ὅλους πού σέ ὅποιο τόπο κι ἄν ζοῦμε, στό κέντρο ἤ στήν περιφέρεια, νιώθουμε ὅλο καί περισσότερο νά μᾶς βαραίνουν τά κάθε λογῆς νέφη.

Σ. Ν. ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ

Η ΣΗΜΑΣΙΑΚΗ ΔΟΜΗ ΤΩΝ ΠΟΙΗΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΓΙΩΡΓΗ ΜΑΝΟΥΣΑΚΗ

Για λόγους επαγγελματικούς αποφεύγω να γράφω με προσωπική απόχρωση. Προσπαθώ δηλαδή επίμονα να αποβαίνω ένας επαρκής αναγνώστης, ο οποίος διαβάζει σωστά και ανεπηρέαστος από εξωκειμενικούς παράγοντες, και έπειτα επιχειρεί να εξηγήσει αυτή τη διαδικασία, καθώς και το αποτέλεσμα του διαβάσματός του. Γι' αυτό επίσης αποφεύγω να ασχολούμαι με σύγχρονα κείμενα. Απόψε όμως θα σας παρακαλέσω να μου επιτρέψετε να είμαι προσωπικός, τουλάχιστον σ' ένα τμήμα της ομιλίας μου.

Μολονότι δεν είμαι κρητικός, συνδέομαι πολλαπλώς με την Κρήτη. Έτσι έχω κάποια περιέργεια για τα κρητικά πράγματα. Πέρισυ, αρχές καλοκαιριού, αν θυμάμαι καλά, ανοίγοντας το τρέχον τεύχος του περιοδικού Πόρφυρας, που μου εστάλη, είδα δημοσιευμένα δύο ποιήματα του Γιώργη Μανουσάκη. Θα έπρεπε βέβαια να ξέρω τον ποιητή, αλλά, βλέπετε, έλειπα στην Αμερική τη δεκαετία 75-85 κι απόταν ήρθα πίσω, δεν διαβάζω ελληνικές εφημερίδες ούτε καθαρά λογοτεχνικά περιοδικά. Το όνομα πάντως κάτι μου θύμιζε· αργότερα θυμήθηκα ότι παλιότερα είχα κοιτάξει το Οδοιπορικό του των Σφακίων, γιατί ενδιαφερόμουνα να δω τι τελοσπάντων ήταν οι Δροσουλίτες! Στη συνέχεια διάβασα τα δύο ποιήματα· μου άρεσαν τόσο πολύ, ένιωσα τέτοιαν αισθητική απόλαυση, ώστε πήρα τηλέφωνο τον φίλο κ. Κώστα Μουτζούρη να μάθω ποιος ήταν ο ποιητής και εάν ήταν δυνατό να τον βρω, να μιλήσω σ' εκείνον για τη συγκίνηση που μου χάρισε. Ο κ. Μουτζούρης με ενημέρωσε ότι ήταν εξαίρετος ποιητής, ότι ήταν Χανιώτης κι ότι οπωσδήποτε τον είχα δει! Μου έδωσε μάλιστα κι ένα αριθμό τηλεφώνου που κάλεσα επανειλημμένα ανεπιτυχώς. Το πράγμα ξεχάστηκε. Τον είδα τον κ. Μανουσάκη συμπτωματικά σε κάποια εκδήλωση το φθινόπωρο, του εξέφρασα τον ενθουσιασμό μου για τα ποιήματα στο περιοδικό, και τον παρακάλεσα να μου δώσει να δω κανένα βιβλίο του. Έλαβα ταχυδρομικώς τέσσερεις ποιητικές συλλογές, βεβαιώθηκα απολύτως για τη γνώμη μου, τον καλέσαμε και μια φορά στο Πανεπιστήμιο και διάβασε ποιήματά του και επ' ευκαιρία κάναμε και παρέα. Έφτασα λοιπόν στο συμπέρασμα ότι η ποίησή του και ο Γιώργης Μανουσάκης έχουν τον ίδιο χαρακτήρα: τους διακρίνει η σεμνότητα και η

υπαινικτικότητα. Προτού λοιπόν να αρχίσω το «φιλολογικό» τμήμα της ομιλίας μου, θα επιθυμούσα να κάνω μια δήλωση, που αποτελεί το υπόβαθρο της φιλολογικής μου ανάλυσης: τους αγαπώ και τους δύο! Κι όταν ο κ. Μουτζούρης με ρώτησε εάν θα ήθελα να μιλήσω στην τιμητική βραδυά για τον Γιώργη Μανουσάκη, δέχτηκα ευχαρίστως!

I

Αυτό για το οποίο θα σας μιλήσω είναι ένα μορφολογικό χαρακτηριστικό του περιεχομένου, το οποίο αφορά τουλάχιστον το μεγαλύτερο αριθμό των ποιημάτων του Γιώργη Μανουσάκη. Το χαρακτηριστικό αυτό καθορίζει τη νοηματικό σχήμα των ποιημάτων του και έτσι συμβάλλει στο νόημά τους. Στη συνέχεια δηλαδή της ομιλίας μου θα προσπαθήσω να αποδείξω πως τα περισσότερα ποιήματά του βασίζονται σε ένα σημασιακό πλαίσιο αρχής, μέσης και τέλους, ώστε αυτό να αποβαίνει δομικό στοιχείο του νοήματός τους. Η αρχή είναι η *αφορμή*, η μέση είναι η *ανάπτυξη* ή η *πλοκή* του θεματικού στοιχείου της αφορμής, και το τέλος είναι το *συμπέρασμα*, το οποίο λειτουργεί όπως στα σονέτα, δηλαδή περικλείει μια συμπύκνωση του νοήματος. Το σχήμα αυτό δεν αποτελεί την τυπική αρχή-μέση-τέλος των πεζών κυρίως κειμένων. Η *αφορμή* εδώ δεν αποτελεί εισαγωγικό τμήμα, αλλά τον θεματικό πυρήνα του ποιήματος· η *ανάπτυξη* αναπτύσσει αυτό το ίδιο θέμα· το *συμπέρασμα* δεν είναι επίλογος, αλλά επαναδιατύπωση του θέματος.

Καταρχάς θα χρησιμοποιήσω ως παράδειγμα τέσσερα ποιήματα που αναφέρονται σε ακουστικές εμπειρίες του αφηγητή. Το πρώτο ανήκει στη σειρά «Τέσσερις ερωτικές στιγμές», όπου τα τρία από τα τέσσερα ποιήματα της σειράς αναφέρονται σε ήχους! Να μου επιτρέψετε να σας διαβάσω το πρώτο:

Η φωνή σου είναι μια μουσική.
Με παρασύρουν οι τόνοι της·
κάθομαι και παρακολουθώ πώς ανεβαίνουνε
και κατεβαίνουν, το μελωδικό κουδούνισμα
κάποιου συμφώνου που απόμεινε
πίσω από τη σειρά των λόγων
και ηχεί μόνο του τόσο γλυκά
σαν καμπανούλα από κρύσταλλο.

Με ρωτάς κάτι και τα χάνω·
δεν άκουγα τι έλεγες.
Μεθούσα με τη μουσική της φωνής σου.

Ο πρώτος στίχος είναι το θέμα-αφορμή, σημαίνει ήδη σε μια πυρηνική, αλλά ακόμα αδιευκρίνιστη μορφή το νόημα του ποιήματος. Στην ανάπτυξη του θέματος δεν γνωρίζουμε αυτό που το συμπέρασμα διευκρινίζει, ότι δηλαδή ο αφηγητής δεν μιλάει για τις λόγια της αγαπημένης, αλλά για την ηχητική διάρθρωση της φωνής της. Η τυπογραφική διάταξη εμπεριέχει και τμήμα της ανάπτυξης, διότι νοηματικά η ακριβής σημασία του συμπεράσματος, που είναι ο τελευταίος στίχος, εξαρτάται από τους δύο προηγούμενους στίχους. Η διάρθρωση του ποιήματος είναι κυκλική: «Η φωνή σου είναι μια μουσική. / Μεθούσα με τη μουσική της φωνής σου».

Το τρίτο ποίημα της ενότητας των ερωτικών είναι το ακόλουθο:

Σηκώθηκες από κοντά μου.
Ακούω τα γυμνά σου πέλματα
στην επαφή με το πάτωμα
το θρόισμα της φούστας
καθώς χαϊδεύει τις γάμπες σου.
Ακολουθώ με τη σκέψη την κάθε σου κίνηση.
Η ακοή μου είν' ένα σκυλάκι
που σ' έχει πάρει από πίσω.

Ο πρώτος στίχος «Σηκώθηκες από κοντά μου» είναι το θέμα-αφορμή. Ο τρόπος είναι υπαινικτικός και οι νοηματικές επεκτάσεις αυτού του στίχου λειτουργούν, μόνο αφού έχουμε ολοκληρώσει την ανάγνωση του ποιήματος. Όμως όλα όσα αφορούν το θέμα, πρέπει να ειπωθούν εδώ, το θέμα-αφορμή δηλαδή αποτελεί το νόημα του ποιήματος σε μια δυνάμει μορφή. Μολονότι το χαρακτήρισα ένα ποίημα που αναφέρεται σε ήχους, το θέμα δηλώνεται σε αυτό τον πρώτο στίχο, όπως θα δούμε παρακάτω. Οι στίχοι που ακολουθούν και που αναφέρονται σε ήχους, αποτελούν την περιγραφική ανάπτυξη του θέματος-αφορμής, την εικονογράφησή του. Οι τελευταίοι στίχοι «Ακολουθώ με τη σκέψη την κάθε σου κίνηση. / Η ακοή μου είν' ένα σκυλάκι / που σ' έχει πάρει από πίσω» αποτελούν το συμπέρασμα, όπου σκέψη και ακοή ενώνονται. Εάν το ποίημα τελείωνε στον πρώτο στίχο του συμπεράσματος, δεν είχε δηλαδή τη μεταφορά του σκυλιού, το ποίημα θα δήλωνε και πάλι την έλλειψη

της αγαπημένης και την ερωτική προσήλωση, αλλά δεν θα δήλωνε την υποταγή και την αναγκαστική προσήλωση που δηλώνει συνεκδοχικά το σκυλί.

Ας διαβάσουμε τώρα το τέταρτο ποίημα της σειράς:

Με τις άκρες των δαχτύλων μου
ακολουθώ τη γραμμή των χειλιών σου:
τα τόξα και τις απαλές καμπύλες
το αναδίπλωμα της κρουστής σάρκας.
Χαμογελάς σ' αυτό το ψαύσιμο
κι οι γραμμές αλλάζουν μορφή·
μακραίνουν και τεντώνουνται
χάνεται η καμπυλότητα, λακκάκια
βαθαίνουν στις γωνιές.

Κι άξαφνα
ο πίδακας του γέλιου σου.
Σκύβω ν' αγγίξω με τα χείλη μου
το ερωτικό λουλούδι, να πιω
από την πηγή του γάργαρου νερού.

Το ποίημα αυτό εκκινά με το θέμα-δίστιχο: «Με τις άκρες των δαχτύλων μου / ακολουθώ τη γραμμή των χειλιών σου». Στην ανάπτυξη περιγράφεται η αφή και εν συνεχεία στην πλοκή το ξέσπασμα του γέλιου της αγαπημένης και το φίλημα του στόματός της. Το συμπέρασμα είναι μια μεταφορά, «να πιω από την πηγή του γάργαρου νερού», όπου το επίθετο «γάργαρος» συνδέει τον τελευταίο στίχο με το γέλιο, αλλά το νόημα του ποιήματος το κρατά η πηγή του νερού για τον διψασμένο, η μεταφορά του φιλιού-πηγή της ζωής για τον αφηγητή. Βλέπετε, αυτό το νόημα της απαραίτητης εξάρτησης από την αγαπημένη δηλώνεται υπαινικτικά ήδη στην αφορμή: ο αφηγητής περιγράφει μια τέτοια συγκέντρωση αίσθησης στο ψαύσιμο του χεριού του, ώστε αυτοπαριστάνεται ως τυφλός, δηλαδή αυτή η κίνηση είναι θέμα επιβίωσής του στις προεκτάσεις της. Και εδώ η τυπογραφική διάταξη αναπαριστά κινήσεις της πλοκής και όχι τη νοηματική άρθρωση του κειμένου.

Το τελευταίο ποίημα, που θα εξετάσω, από τα ποιήματα ακοής είναι αυτό που έχει τον τίτλο «Ανάμνηση» και στο οποίο γίνεται αναφορά στο γνωστό μυθιστόρημα του Ντοστογιέβσκι Φτωχοί ή Φτωχόκοσμος. Ο Μακάρ Αλεξιέγιεβιτς και ο Εξοχότατος είναι χαρακτήρες του βιβλίου αυτού.

Σαν έπεσε στο πάτωμα
το κουμπί του Μακάρ Αλεξέγιεβιτς
και κύλησε ώς τα πόδια του Εξοχότατου
σταμάτησα το διάβασμα
κι έστησα αυτί κρατώντας την ανάσα.
Εκείνο το προδοτικό κουμπί
ήχησε τόσο δυνατά μεσ' στη μεσημεριάτικη
ησυχία που σκέφτηκα
πως πάει θα ξύπνησε γονιούς κι αδέρφια μου.

Ακροπατώντας πήγα ώς τα δωμάτιά τους.
Τους είδα να κοιμούνται κι απορούσα.

Το θέμα-αφορμή εδώ είναι οι τρεις πρώτοι στίχοι: «Σαν έπεσε στο πάτωμα / το κουμπί του Μακάρ Αλεξέγιεβιτς / και κύλησε ώς τα πόδια του Εξοχότατου». Το τι ακολουθεί είναι η πλοκή του θέματος, ότι σταμάτησε το διάβασμα και περίμενε να ακούσει με προσοχή εντεταμένη, εάν το κουμπί είχε ξυπνήσει τους δικούς του. Έως εδώ ακούμε την αδυναμία του νεαρού να ξεχωρίσει το πραγματικό από το πλασματικό. Το συμπέρασμα όμως που ερμηνεύει το θέμα, μας δείχνει ότι το νόημα του ποιήματος είναι άλλο: πρόκειται για ένα ποίημα μοναξιάς, της μοναξιάς του νέου, της έλλειψης επικοινωνίας με το οικογενειακό περιβάλλον: «Ακροπατώντας πήγα ώς τα δωμάτιά τους. / Τους είδα να κοιμούνται κι απορούσα.» Και εδώ ο τρόπος είναι υπαινικτικός: το νόημα βασίζεται στην αντίθεση του ήχου από το πέσιμο του κουμπιού και του αδιατάρακτου ύπνου των δικών του αφηγητή. Μολονότι και στο συμπέρασμα συνεχίζεται η δράση και κάτω από μια θεματική και όχι φορμαλιστική ανάλυση του ποιήματος και το τμήμα αυτό θα ανήκε στην πλοκή, αυτό ακριβώς θέλω να επισημάνω στην ανάλυσή μου: το διαφορετικό νόημα που προσδίδει η συγκεκριμένη θέση των στίχων, που τονίζεται —σε αντίθεση με τις άλλες περιπτώσεις που εξέτασα— και από την τυπογραφική διάταξη με το κενό μεταξύ ενάτου και δεκάτου στίχου. Είναι συμπερασματικός επίλογος, διότι, όπως έδειξα, αλλάζει το νόημα του ποιήματος· δεν αποτελεί νοηματική συνέχεια του τμήματος ανάπτυξη-πλοκή.

Στη διευκρίνιση που προσφέρει το συμπέρασμα, αποσαφηνίζεται και το πλέγμα των σημασιών του επιθέτου «προδοτικό»: στο σημείο που βρίσκεται, σημαίνει ότι το κουμπί προδίδει τον Μακάρ Αλεξέγιεβιτς, και στην προδοσία αυτή συμπάσχει κι ο νέος αφηγητής· όταν όμως τελειώνουμε το ποίημα,

ο αναστοχασμός του περιεχομένου του κειμένου, μας ωθεί να κατανοήσουμε το «προδοτικός» και ως κίνδυνο να προδοθεί ο αφηγητής στους δικούς του σαν να έκανε κάποια παράνομη δραστηριότητα. Μας οδηγεί δηλαδή να κατανοήσουμε την αμφίσημη θέση του αφηγητή, ο οποίος βιώνει την μοναξιά του και θετικά και αρνητικά, και θέλει δηλαδή να συμμετέχουν και οι δικοί του στον κόσμο του και παράλληλα θέλει να έχει τον δικό του κόσμο. Έτσι ο διχασμός του νοήματος μεταξύ πλοκής και συμπεράσματος υπερκεράζεται σε ένα παραπέρα επίπεδο του νοήματός του.

II

Από τα τρυφερά ποιήματα του έρωτα και της εφηβείας θα μεταφερθούμε τώρα σε τρία ποιήματα που μιλούν για φόνους. Εδώ και η σημασιακή δομή σε αφορμή / πλοκή-ανάπτυξη / συμπέρασμα θα επισημανθεί, αλλά και η υπαινικτική τεχνική του Μανουσάκη θα γίνει περισσότερο εμφανής.

Το πρώτο είναι ένα ποίημα με τίτλο «1947»:

Βαριά κορμιά ιδρωμένα
με στρίμωχναν και με ζουλούσαν
απ' όλες τις μεριές. Κάποιοι
μιλούσαν αδιάκοπα. Άλλοι σιωπηλοί
ανάσαιναν μ' ένα γοργό σφυριχτόν ήχο.
Πολλοί τεντώναν τους λαιμούς των
για να δουν. Εγώ
έβλεπα μόνο ουρανό.

«Θα τον κρεμάσουν, λεν, ανάποδα
από το στύλο του ηλεχτρικού».
«Θα μπήξουν σ' ένα πάσαλο
το κομμένο κεφάλι».

Δεν ξέρω τι έγινε απ' όλα τούτα.
Το κύμα των μεγάλων μ' έσπρωχνε
μια εδώ, μια εκεί. Το μόνο
πού 'βλεπα πάντα ήταν ο ουρανός.

Σα διαλύθηκε το πλήθος κοίταξα ολογύρω
όμως δεν είδα τίποτα απ' το θέαμα.

Πρόλαβα μόνο μια πλατειά κηλίδα αίμα
πριν ρίξει κάποιος χωροφύλακας επάνω της
μια φτυαριά ασβέστη.

Το θέμα εμπεριέχεται στους τρεις πρώτους στίχους: «Βαριά κορμιά ιδρωμένα / με στρίμωχναν και με ζουλούσαν / απ' όλες τις μεριές». Ο αφηγητής μας έχει ήδη πει αυτά που κατόπιν αναπτύσσονται στην πλοκή: την αδυναμία του να δει το συμβάν, διότι περιστοιχίζεται από άλλους που τον εμποδίζουν. Μολονότι στην ανάπτυξη δηλώνεται δύο φορές ότι «Εγώ έβλεπα μόνο ουρανό» και «Το μόνο που 'βλεπα πάντα ήταν ο ουρανός», η δήλωση αυτή δεν είναι σημαντική παρά μόνο στο βαθμό που δημιουργεί μια κάθετη αντίθεση χώρου με τον χώρο που αποτελεί το νοηματικό κέντρο του ποιήματος που βρίσκεται στο συμπέρασμα και που είναι κάτω, το χώμα: «Πρόλαβα μόνο [να δω] μια πλατειά κηλίδα αίμα / πριν ρίξει κάποιος χωροφύλακας επάνω της / μια φτυαριά ασβέστη». Αυτό στο οποίο οδηγούν οι ενδείξεις του ποιήματος να το αποδεχθούμε ως το κύριο αντικείμενο αναφοράς, την εκτέλεση προφανώς του κομμουνιστή, «το θέαμα», δεν περιγράφεται. Στο σημείο δηλαδή που η προσδοκία του αναγνώστη βρίσκεται στο μεγαλύτερό της βαθμό, υπάρχει μια τρύπα, ένα κενό. Αλλά ακριβώς στην υπαινικτική τεχνική του Μανουσάκη οι ενδείξεις υποκαθιστούν συνεκδοχικά το ελλείπον και η συναισθηματική εμπλοκή του αναγνώστη είναι μεγαλύτερη, καθώς η φαντασία του αναπληρώνει με αμυδρό τρόπο το πέραν περιγραφής.

Το ποίημα που θα δούμε εν συνεχεία είναι ο «Άγνωστος στρατιώτης»:

Κάτω από γκρίζες ή λευκές ταφόπετρες
αναπαύονται σ' άψογες σειρές
οι νεκροί της μάχης Γερμανοί κι Ιγγλέζοι.

Εκείνος, ένας Έλληνας φαντάρος
από τους τελευταίους των εμπέδων
τους μισογυμνασμένους, θάφτηκε
εκεί που τόνε βρήκε η σφαίρα
—στην πλαγιά του λόφου.

Κανείς δεν ξανανοιάστηκε γι' αυτόν.

Είκοσι χρόνια αργότερα ένα τρακτέρ
έσκαβε την περιοχή για να φυτέψουν.
Το υνί —«βαθείας αρόσεως»— βούτηξε
μέσα στο λάκκο κι έφερε τα κάτω απάνω.
Πέτρες και κόκκαλα σκορπίστηκαν.
Στη θέση του τάφου φυτεύτηκε μια ελιά.

Στο ποίημα αυτό η αφορμή-θέμα έχει τη μορφή μιας διπολικής αντίθεσης «γκρίζες ή λευκές ταφόπετρες...σ' άψογες σειρές» vs. «Πέτρες και κόκκαλα» σκορπισμένα ή «τα κάτω απάνω». Το συμπέρασμα, «Στη θέση του τάφου φυτεύτηκε μια ελιά», μας δείχνει ότι το θέμα δεν είναι η δεύτερη αντίθεση του κειμένου /Έλληνας στρατιώτης/ vs. /ξένοι στρατιώτες/ (η οποία αποτελεί τμήμα της ανάπτυξης), αλλά η διαπίστωση πως η τάξη του θανάτου (δηλαδή οι τακτοποιημένες ταφόπετρες) είναι φαινομενική τάξη, ενώ η αταξία (τα πάνω κάτω) είναι η πραγματική τάξη, η τάξη της ζωής (η ελιά). Ωστόσο, με αυτή τη συλλογιστική, στο ποίημα «Άγνωστος στρατιώτης» και η αφορμή, αλλά και το συμπέρασμα αποκτούν νόημα μόνο με συνεκδοχική σύνδεση με την πλοκή του ποιήματος, διότι και η αντίθεση /Έλληνας στρατιώτης/ vs. /ξένοι στρατιώτες/ εμπλέκεται στο θέμα, εφόσον η τάξη και η αταξία, στο φαινομενικό επίπεδο, σχετίζονται και με την οικονομική ευμάρεια. Για να καταλάβουμε τώρα αυτό που εννοώ ως υπαινικτική τεχνική με τη δημιουργία ενός κενού εκεί που θα έπρεπε να βρίσκεται ο κύριος τόπος της αναφοράς αφενός, και, αντίθετα, με την περιγραφή περιφερειακών ενδείξεων αφετέρου, ας φανταστούμε το ίδιο ποίημα γραμμένο μια εποχή όταν γραφόντουσαν όλα —δηλαδή στην προ-συμβολιστική ποίηση— πώς θα περιείχε τμήματα για τη ζωή και το θάνατο των σκοτωμένων, ξένων και Ελλήνων, ώστε να μας κάνει κοινωνούς του δράματος, της θλίψης του θανάτου, της πλούσιας ή φτωχικής ζωής τους.

Το τελευταίο ποίημα για το οποίο θα σας μιλήσω απόψε, είναι ένα από αυτά που δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό Πόρφυρας. Έχει τον τίτλο «Μπλεξίματα».

Τα χέρια των παιδιών φτάνουν μακριά.
Κανένας όμως δεν το φανταζότανε
πως σκάβοντας τα πηγαδάκια τους στην άμμο
θα ξέχωναν το πόδι του ορφανού ναυτόπουλου
που κατά το τραγούδι τό 'θαψαν
κάπου σ' αυτή την παραλία

να του χτυπούν τα κύματα
επάνω στο κεφάλι.

Δυο-τρεις μεγάλοι δοκιμάσανε
να συγκαλύψουν το εύρημα, μα ποιος μπορεί
να κλείσει των παιδιών τα στόματα;
Και να μας τώρα στα καλά καθούμενα
μ' ένα πτώμα πλάι στη θάλασσα καταμεσήμερο
μ' αστυνόμους κι όλους τους συναφείς μπελάδες.

Η αφορμή-θέμα είναι ο πρώτος στίχος: «Τα χέρια των παιδιών φτάνουν μακριά». Η ανάπτυξη του θέματος μας λέει πως τα παιδιά ξεθάψανε το πόδι ενός νεαρού ναύτη. Το συμπέρασμα είναι ότι το θέμα έχει πάρει διαστάσεις. Είναι το μόνο ποίημα με κάποια σουρρεαλιστικά στοιχεία που σας διάβασα. Γιατί, μολονότι αυτά που αφορούν το θάνατο του ναυτόπουλου δεν λέγονται στο ποίημα, όπως η τεχνική της υπαινικτικότητας επιβάλλει, αυτό που λείπει δεν είναι η περιγραφή συμβάντων παρά ένα άλλο κείμενο, ένα δημοτικό τραγούδι για το ναυτόπουλο που πέθανε στο ταξίδι και το θάψανε στην παραλία.

Στις αναλύσεις των παραπάνω επτά ποιημάτων προσπάθησα να καθορίσω πώς το σημασιακό σχήμα /θέμα-αφορμή, ανάπτυξη του θέματος, συμπέρασμα/ δημιουργεί ώς ένα βαθμό το νόημα του ποιήματος, με την έννοια ότι *προσδιορίζει, αποσαφηνίζει ή επεκτείνει νοηματικά* τις επιμέρους σημασιακές ομαδοποιήσεις του κειμένου. Το σχήμα αυτό παράλληλα μας δείχνει ότι ο Γιώργης Μανουσάκης είναι ένας «κλασικός» ποιητής, το κλασικός με την έννοια ότι δεν νεοτερίζει, ότι χρησιμοποιεί προσφυώς παραδεδεγμένα σχήματα και είναι κάτοχος της τέχνης του, στο βαθμό που μπορεί και αξιοποιεί στο έπακρο τις δυνατότητες που του προσφέρουν τα εργαλεία του, η νεοελληνική γλώσσα και τα μορφοποιητικά σχήματα της νεοελληνικής ποίησης.

*

Να μου επιτρέψετε επιλογικά να χρησιμοποιήσω και πάλι καταχρηστικά —όπως έκανα με το «κλασικός»— έναν άλλο όρο για να χαρακτηρίσω την ποίησή του, ώστε να μας γίνει περισσότερο κατανοητή η περιοχή της: ο Μανουσάκης είναι ένας «ρεαλιστής» ποιητής (εξάλλου είναι γνωστό ότι δεν υπάρχει σχολή ρεαλισμού στην ποίηση) —με την έννοια πως αφορμάται από ένα πραγματικό περιστατικό, το αναπτύσσει αυτό το συγκεκριμένο περιστατι-

κό και το ολοκληρώνει, ότι τα ποιήματά του στη θεματική αφορμή τους, αλλά και στο σύνολό τους, είναι φτιαγμένα από λέξεις που αναφέρονται σε καθημερινά πράγματα, μικρά πράγματα που αποβαίνουν σημαντικά. Μικρά, όπως το γέλιο της αγαπημένης, το θρόισμα μιας φούστας, το κόψιμο ενός κουμπιού, τα ιδρωμένα κορμιά των μεγάλων, το τρακτέρ κι η ελιά, τα πηγαδάκια που σκάβουν τα παιδιά στην παραλία. Ακολουθεί μια ανιούσα πορεία στην οποία όλο και περισσότερο απομονώνει και διατηρεί το καθαρά ποιητικό.

Ο Γιώργης Μανουσάκης τιμά τα Χανιά.

Και για μένα ήταν τιμή να μιλήσω για κείνον.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΒΕΖΟΝΙΑΡΑΚΗΣ

Γ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΗΣ· ΤΟ ΥΦΟΣ ΚΑΙ ΤΑ ΘΕΜΑΤΑ

Αυτό που μας αρέσει στο Γιώργη Μανουσάκη – για να μπω χωρίς πρόλογο και χρονοτριβή – είναι πρώτα-πρώτα το ότι είναι ένας ποιητής χαμηλού τόνου· όπως και πεζογράφος βέβαια.

Κάπου θυμίζει τα βαθιά ποτάμια που κυλούν αθόρυβα τα νερά τους (σε αντίθεση με τους χειμάρρους) ή τα γεμάτα δοχεία που δε βγάζουν ήχο(σε αντιθεση με τα άδεια).

Αυτό το «αρέσει» που είπα στην αρχή να το διευκρινίσουμε λίγο: αν θέλετε εννοήστε το ως «μας αρέσει εδώ στα Χανιά», όπως δείχνει και η αποψινή εκδήλωση ή ως «μας αρέσει εδώ στην Κρήτη» όπως δείχνει και το βραβείο Καζαντζάκη του 1977, ή ως «αρέσει και έξω απ' την Κρήτη» όπως δείχνει και το Κρατικό βραβείο του 1981 για το *Οδοιπορικό των Σφακιών* και οι καλές κριτικές σε σοβαρά έντυπα της πρωτεύουσας (προς την οποία πρωτεύουσα, εν παρόδω, καμία κεντρομόλα ροπή δεν τον παρέσυρε κι έτσι ο Μανουσάκης καλώς ρίζωσε στον τόπο του, στην περιφέρεια, στα Χανιά) καθώς και η παρουσία σήμερα εδώ σημαντικών ομιλητών όπως οι κ.κ. Πατρίκιος και Φιλιππίδης. Σίγουρα θεμιτό είναι να το εννοήσετε και εντελώς στενά ως «αρέσει στον ομιλούντα» αφού αυτά τα λίγα που θα πω εκφράζουν πράγματι εμένα, το δικό μου αισθητήριο και το δικό μου ταπεινό γούστο. Συγγνώμη του ζητώ εκ των προτέρων για τα σημεία που ενδεχομένως θα πέσω έξω.

Αυτό λοιπόν που αρέσει σε πολλούς και αρέσει και στον ομιλούντα είναι η ποίηση η χαμηλότονη, η ψιθυριστή, η εξομολογητική, η κουβέντα όπως θα τη λέγαμε σε έναν - δυο φίλους σε μια ήσυχη γωνιά, που τους ξέρουμε, μας ξέρουν, δεν τους κρυβόμαστε, δε θέλουμε να τους εντυπωσιάσουμε· αισθανόμαστε την ανάγκη να μιλήσουμε, να πούμε τα μυστικά μας και μιλάμε. Έτσι απλά· εκ βαθέων και αστόλιστα. Καθημερινά, όχι γιορτινά. Αυτό είναι, νομίζουμε, που εκτιμάται ως αλήθεια και αυθεντικότητα από τον αναγνώστη – τον επαρκή κυρίως – σαν νόμισμα που δεν είναι κίβδηλο.

Η υψηλότονη παραδοσιακή ποίηση με τα μέτρα, τις ομοιοκαταληξίες και τις φόρμες της, ιδιαίτερα αυτή που απαγγέλλεται με χειρονομίες πλατιές, δεν ταιριάζει στο ύφος του Μανουσάκη. Είναι ό,τι πιο αταίριαστο. Και τον απώθησε.

Θα του φάνηκε, υποθέτω, σαν επιτήδευση και σαν εκζήτηση· σαν ρητορεία και προσποίηση ίσως. Γι' αυτό και της γύρισε τη ράχη. Αρκέστηκε στην πεζογραφία αρχικά και, μόνο όταν αργότερα γνώρισε τους μετά το Σεφέρη, δοκίμασε να εκφραστεί σε στίχους· θυμόμαστε, παραφρασμένη, την ευχή του Σεφέρη – που θα ταίριαζε και στο Μανουσάκη: Να πούμε τα λιγοστάς μας λόγια... χωρίς πολλές μουσικές και μαλάματα... που κάνουν το τραγούδι να βουλιάζει...

Ώριμος από την αρχή σχεδόν ο Μανουσάκης· από τους εύστοχους τρόπους να πει κάτι, διαλέγει τον απλούστερο. Από τους καλαίσθητους τρόπους να πει κάτι, διαλέγει τον πιο αστόλιστο, τον πιο λιτό κι αν κάτι λέγεται με δέκα λέξεις, αυτός βρίσκει τον τρόπο να το πει με πέντε. Αυτό, πιστεύουμε όλοι, είναι πολύ μεγάλη κατάκτηση.

Ας δούμε σε μερικούς στίχους του τις παραπάνω αρετές:

«Οἱ λέξεις εἶναι πρίσματα
πού μέ διαθλοῦνε:
καθένας βλέπει κι ἄλλο
χρῶμα τοῦ φάσματος.
Ἂν μποροῦσα
νά γράφω τούς στίχους μου
μέ φθόγγους σιωπῆς
ἴσως κάπου-κάπου
κανένας κατόρθωνε
εἰσχωρώντας στήν ἀδιαπέραστην ὕλη
νά μέ συναντήσει ἀτεμάχιστο».

(ΤΟ ΣΩΜΑ ΤΗΣ ΣΙΩΠΗΣ, 1970)

Προσέχουμε την ευστοχία της λέξης, τη στερεότητα της φράσης, την απλότητα της δομής. Βρίσκω όμως και κάτι στο ποίημα που προηγήθηκε, σχεδόν οξύμωρο θα 'λεγα: βρίσκω μια δήλωση για σκοτεινό και αδιαπέραστο λόγο, η οποία όμως γίνεται με τη μεγαλύτερη δυνατή διαύγεια και καθαρότητα, σταθερή αρετή, νομίζω, των γραπτών του Μανουσάκη. Αρετή δυσαπόκτητη που χρειάζεται και ταλέντο και άσκηση, ακόμα και στην πρακτική μας ομιλία, πόσο μάλλον στο χώρο της ποίησης με τα μεγέθη τα μη μετρήσιμα των αισθημάτων και της φαντασίας.

Βεβαίως υπάρχει και η συνειδητή επιλογή του αινιγματικού και ερμητικού ύφους, η περίπτωση όμως του Μανουσάκη δεν είναι αυτή νομίζω. Αυτός ανά-

μεσα στο «λέγειν», το «κρύπτειν» και το «σημαίνειν» δεν θα διαλέξει νομίζω το γριφώδες «σημαίνειν»· το «λέγειν» πιστεύω θα διαλέξει όσο του περνά απ' το χέρι.

Δικαίωμα άλλων δημιουργών να είναι σκοτεινοί και ερμητικοί και δικαίωμα του Μανουσάκη να είναι διάφανος και ξάστερος στο βαθμό που αυτό είναι εφικτό και από το θέμα επιτρεπόμενο. Ανθρωπιστική η δεύτερη στάση αλλά και πιο ριψοκίνδυνη από κάποιες πλευρές...

ΤΑ ΘΕΜΑΤΑ του Μανουσάκη είναι ο χρόνος που παρέρχεται, η φθορά απ' το χρόνο, η παρακμή, ο θάνατος. Η υπαρξιακή ερημιά του ανθρώπου, η τραγική του μοίρα να στέκεται μόνος και ανυπεράσπιστος κάτω από το νόμο της φθοράς. Είναι ακόμα και ο έρωτας, είναι η αγάπη της φύσης, της κρητικής φύσης ακριβώς, η αγάπη της φυσικής ομορφιάς αλλά και της καλλιτεχνικής. Υπάρχουν παραπέρα και θέματα κοινωνικού σχολιασμού και πολιτικού, με μικρότερη, είναι αλήθεια, αντιπροσώπευση, καθώς η ποίηση του Μανουσάκη είναι κυρίαρχα εσώστροφη, βιωματική, μέχρι και μυστική.

Στον περιορισμένο χρόνο που διαθέτουμε θα δοκιμάσω να σας μιλήσω για μερικούς βέβαια μόνο από τους στίχους του, αντιπροσωπευτικούς κατά τη γνώμη μου, και για λίγα αποσπάσματα απ' τα πεζά του, αφήνοντας απ' έξω πάρα πολλά θαυμάσια γραπτά.

Θα αρχίσουμε από τους στίχους του μελαγχολικούς και απαισιόδοξους, αυτούς που αποτελούν σπουδή της φθοράς και μελέτη θανάτου.

Υπάρχει μια φημισμένη ρήση του Αριστοτέλη ότι «πάντες όσοι περιττοί (= εξέχοντες) γεγόνασι άνδρες ή κατά φιλοσοφίαν ή πολιτικήν ή ποίησιν ή τέχνας, φαίνονται μελαγχολικοί όντες...» (Προβλήματα 953 α 8).

Ίσως επειδή, μη όντας αφελώς ανυποψίαστοι, συχνά βρίσκονται αντιμέτωποι με το όχι αμελητέο γεγονός της φθοράς και της παροδικότητας.

Και ο τιμώμενος σήμερα ούτε ανυποψίαστος είναι, ούτε άμοιρος φιλοσοφίας ή άγευστος τέχνης· πολλοί λοιπόν από τους στίχους του μεταφέρουν μελαγχολία ή και αγωνία, απόγνωση, ακόμα και υπαρξιακό τρόμο. Μερικά δείγματα:

«ΝΥΧΤΕΡΙΝΗ ΒΡΟΧΗ

Βρέχει. Ἀπό τήν ὑδρορρόη
τό νερό κατεβαίνει
ὡς τά θεμέλια τοῦ ὕπνου.
Λάσπωσε ὁ χῶρος τοῦ ὀνείρου.

Προχωρῶ και βουλιάζω.
Κι ἔχω ἀκόμη τρεῖς ὧρες
πορείας ὡς την ἄκρη τοῦ φέγγους.
Λαχανιάζω στούς ἔρημους βάλτους.
Κι ὅλο μπαίνει ἡ βροχή
ἀπό τις χαραμάδες τοῦ ὕπνου».
(ΤΑΡΙΧΕΥΤΗΡΙΟ ΠΟΥΙΩΝ, 1978)

Έχουμε εδώ την εσωτερίκευση του εξωτερικού κόσμου και την προβολή του εσωτερικού κόσμου προς τα έξω, την ενδιαφέρουσα μίξη εσωτερικού και εξωτερικού κόσμου: Η βροχή στα θεμέλια του ύπνου. Οι στίχοι αυτοί φέρνουν στη μνήμη τον έξοχο συμβολιστή του μεσοπολέμου Μήτσο Παπανικολάου.

Η εποχή μας, στη φάση εξέλιξης που βρίσκεται η ιστορία, τρομάζει μπροστά στην έκφραση της απαισιοδοξίας και την αίσθηση του τραγικού. Τα θεωρεί πράγματα αντιπαραγωγικά, χωρις καρπούς πρακτικούς.

Υπάρχουν όμως, φαίνεται, ποιότητες και διαφορές. Υπάρχει βίωση του τραγικού που παραλύει και άλλη που παραδόξως ανοίγει παράθυρα ελπίδας. Μια τραγωδία του Σοφοκλή ή του Σαίξπηρ ανοίγει προοπτικές, ενώ οι κωμωδίες, οι φτηνές μάλιστα που κατακλύζουν τα μαζικά μέσα, τι ανοίγουν;

Είναι τυχαίο άραγε ότι η αρχαία αθηναϊκή κοινωνία λάτρεψε τις τραγωδίες, ενώ ήταν μια κοινωνία που έσφυζε από αγάπη για τη ζωή, από δράση και δημιουργία;

Υπ' αυτή την έννοια η μελαγχολία του Μανουσάκη δεν μας φοβίζει. Πλουτίζει και βαθαίνει τον αναγνώστη, τον στήνει πρόσωπο προς πρόσωπο με τη μοίρα του, με την αλήθεια της ζωής.

Στο ποίημα που ακολουθεί (αποσπασματικά) έχομε το μοτίβο της ροής του χρόνου, της φθοράς, αλλά και τη δοκιμή υπέρβασης της φθοράς μέσω μιας «απαθανάτισης»: μιας οικογενειακής φωτογραφίας.

«Στή μέση διπλοπόδης ὁ παππούς, λίγο καιρό
πρίν ἀπ' τό θάνατό του. Κοιτάζει μέ ματιά
καλοσυνάτη – ἀνυποψίαστος τάχα ἤ φιλιωμένος
μέ τήν ἰδέα τοῦ τέλους; Τήν ἀπορία
τήν ἐπιτείνει τό αἰνιγματικό χαμόγελό του
μισοκρυμμένο μέσα στά λευκά του γένια.

.....

Ἀριστερά ἡ μητέρα μου, ἡ μικρή τους κόρη,
ἔχει τό δέος τοῦ παιδιοῦ πού πρώτη
φορά βγαίνει στόν κόσμο. Γι' αυτό
κρατιέται ἀπό τον ὦμο τοῦ πατέρα
σάν ἀπό βράχο ἄς εἶναι καί κουφαλιασμένος.

Τά δυο τ' ἀγόρια λείπουνε στά ξένα.
Ὅμως στό γόνατό του ὁ γέροντας ἔχει ἀκουμπήσει
(φωτογραφία μέσα στή φωτογραφία)
τίς δυό μορφές τους στό χαρτί ἀποτυπωμενες.

Μέ τό θολό του ἔνστιχτο νιώθοντας ὁ παππούς
πώς ρέει ἀνεπίστροφα μαζί μέ τόν καιρό
πώς φεύγει γιά το ζόφο τόν αἰώνιο
θέλησε, ἀκινητώντας μιάν ἐλάχιστη σταγόνα
τοῦ χρόνου, νά τήν παραδώσει στούς μελλούμενους.
Γι' αὐτό καί φόρεσε σάν προθανάτιο προσωπεῖο
τήν πιο καθησυχαστική του ἀπάθεια
μ' ὅλο πού ἤξερε ἴσως τήν ἀλήθεια.

Κι αὐτοί πού τούς ἐσύναξεν ὁλόγυρά του
στέκουνται μπρός στό τρίποδο τοῦ φωτογράφου
μέ τή στέρεη βεβαιότητα πώς ζοῦνε
μια μεγάλη στιγμή, πώς μάχουνται
την ἀλλαγή καί τή φθορά τοῦ χρόνου.
Γι' αὐτό ἔχουν πάρει τήν πανάρχαια στάση
ἀνατολίτικων θεῶν ἤ βυζαντινῶν ἁγίων.»

(ΤΑΡΙΧΕΥΤΗΡΙΟ ΠΟΥΛΙΩΝ, 1978)

Στο ίδιο κλίμα το επόμενο ποίημα (απόσπασμα κι αυτό), αποτελεί μια ελεγεία για την παροδικότητα της νεότητας και της ίδιας της ζωής αργότερα:

«ΙΣΚΙΟΙ ΛΙΓΝΟΙ
Αυτοί που κάποτε γεμίζανε το σπίτι
μ' ένα κορμί τριζάτο
με μια λάμψη κουρσάρικη στα μάτια
κι η φωνή τους ηχούσε σαν βροντή

.....

Πώς ξάρωσαν μέσα σε λίγα χρόνια
ίσκιοι τώρα λιγνοί, συμμαζεμένοι
μ' ένα βλέμμα σα σκύλου ταπεινό·»

Παρακάτω όταν θα φύγουν ολότελα

«και μένει άδεια η παλιά καρέκλα εκεί στην άκρη
και το στρώμα διπλωμένο».

Ανάγλυφη η εικόνα του κενού. Η απουσία των προσφιλών παρούσα.

Στους στίχους που ακολουθούν η ατμόσφαιρα θυμίζει θρίλλερ· ρίγος θανάτου επικρατεί και υπαρξιακός τρόμος:

«ΦΕΓΓΑΡΙ
Στή γωνιά τοῦ παράθυρου στέκει
τό παλιό ὀξειδωμένο φεγγάρι.
Ἔχει το πρόσωπο νεκροῦ
ποῦ μάταια περιμένει ταφή.
Μέ κοιτάζει μ' ἀσάλευτα μάτια...»
(ΤΑΡΙΧΕΥΤΗΡΙΟ ΠΟΥΛΙΩΝ, 1978)

Στον ίδιο τόνο ξεκινά το επόμενο ποίημα, καταλήγει όμως αλλού. Είναι ένα έξοχο έργο – σύμφωνα με το δικό μου γούστο (που βέβαια δεν δεσμεύει άλλους) μια απαράμιλλη σύνθεση με είσοδο, κλιμάκωση και αποθέωση στην έξοδο· είναι το «Ταριχευτήριο πουλιών». Μια βιτρίνα με ταριχευμένα πουλιά δίνει το ερέθισμα, ξύνει την πληγή του ποιητή: ο θάνατος! Ας το διαβάσουμε ολόκληρο:

«ΤΑΡΙΧΕΥΤΗΡΙΟ ΠΟΥΛΙΩΝ
Φτεροῦγες ἀνοιχτές δίχως πέταγμα
ἀνήσυχες κινήσεις δίχως σάλεμα.
Ἀγκυλωμένα τα μέλη, ξεραμένα
τά βλέμματα. Ἀπ' τά μισάνοιχτα
ράμφη στάζει βαριά ἡ σιωπή.

Πίσω ἀπ' τή γυάλινη πόρτα
ἔχει παγώσει ὁ χρόνος.

Ποῦ πῆγε ἡ μουσική τόσων
κελαϊδημάτων; Τό θρόϊσμα τόσων φτερῶν;

Μάταιη τῶν χρωμάτων ἡ χλιδή
καί τό μελετημένο ζύγιασμα τῶν στάσεων.
Μ' ὅλο τό στολισμό τοῦ προσωπείου
σ' ἀναγνωρίζω, παντοκράτορ Θάνατε.

Ἐσύ 'σαι ὁ συνθέτης τῆς ἀπόλυτης σιγῆς
ἐσύ ὁ γλύπτης τῆς πιό τέλειας ἀκινησίας.

II

Ὀνειρεύομαι μιά φωνή νά συντρίβει
τό κρύσταλλο τῆς σιωπῆς:

«Πουλιά, σαλέψτε τά φτερά σας
σπάσετε τήν ἀκινησία!»

Καί νά βρεθῶ ξάφνου
στό κέντρο ἑνός στροβίλου
στήν καρδιά ἑνός μυριόφωνου κελαϊδισμοῦ.

Ν' ἀναπαστῶ σέ σύννεφο φτερῶν
ξεθηκαρώνοντας μέσ' ἀπ' τό χρόνο
σέ μιάν ἀνάληψη πού θά μέ φέρει
στήν πηγή τῆς ἀσίγαστης μουσικῆς.»

(ΤΑΡΙΧΕΥΤΗΡΙΟ ΠΟΥΛΙΩΝ, 1978)

Δε σταμάτησε ο ποιητής εδώ στην αναγνώριση του θανάτου με τους εξαίσιους στίχους:

«Εσύ 'σαι ο συνθέτης της απόλυτης σιγής,
εσύ ο γλύπτης της πιο τέλειας ακινησίας»,

τον οποίο θάνατο συναντά – γνώριμο παλιό – για μια ακόμη φορά και μάλιστα εδώ με συγκρατημένο τρόμο. Εδώ ο ποιητής αφήνεται στην ελπίδα, στο όραμα, σε ένα καταιγισμό αποκαλυπτικών εικόνων που θυμίζουν τους ανοιγμένους ουρανούς στους πίνακες του Θεοτοκόπουλου ή τις προφητείες του Ιεζεκιήλ στην Παλαιά Διαθήκη, όπου κάμποι ολόκληροι με ανθρώπινα οστά ξηρά λαβαίνουν ξαφνικά πνοή και τα οστά αρχίζουν να σαλεύουν. Μεγάλης

πνοής στίχοι νομίζω. Η δίψα για λύτρωση και το αίτημα για υπέρβαση του νόμου της φθοράς μετουσιωμένα σε τέχνη υψηλή. Εντύπωση μας κάνει ότι στην οπτασία του δεύτερου μέρους οι ηχητικές παραστάσεις δεσπόζουν πάνω στις οπτικές: μια φωνή συντρίβει το κρύσταλλο της σιωπής, στην καρδιά ενός μυριόφωνου κελαϊδισμού, θα με φέρει στην πηγή της ασίγαστης μουσικής. Προσωπικά μου αρέσει αυτό χωρίς να ξέρω και το γιατί.

Αλλ' ας προχωρήσουμε σε άλλο θέμα της ποίησης του Μανουσάκη.

Σε αντιστάθμισμα (ή σε ανταμοιβή;) για τις ώρες αγωνίας, θλίψης και μελέτης θανάτου, ο ποιητής αξιώνεται να γνωρίσει και ώρες με ευδαιμονία, με πληρότητα εσωτερική, ερωτική και γενικά.

Να δούμε πώς την κάνει στίχους:

«Ἴσκιοι βαθιοί κι ὁ ἦχος
κρυφοῦ τρεχούμενου νεροῦ.
Ἐδῶ νά μποροῦσα νά μείνω
σ' ἕνα αἰώνιο καλοκαίρι
ν' ἁπλώσω ρίζες μέσ' στ' ἀφράτο χῶμα
να γίνω δέντρο ὑδρόχαρο
νά γίνω μικρό πουλί
πού θά λικνίζεται σ' ἕνα
λεπτό κλαδάκι, μεθυσμένο
ἀπό τό ἴδιο τό τραγούδι του».

(ΧΩΡΟΙ ΑΝΑΠΝΟΗΣ, 1988)

Αρχέγονη ευδαιμονία, αίσθηση της φύσης και του σφυγμού της, εναρμόνιση της ανάσας του ποιητή με την ανάσα του γύρω χώρου, μια μακάρια ταύτιση εκστατική· τόσο μακάρια που φθάνει στην παραίτηση από κάθε άλλη επιθυμία και φιλοδοξία. Αρκείται ο ποιητής στο ρόλο του μικρού πουλιού που λικνίζεται σ' ένα μικρό κλαδάκι μεθυσμένο απ' το ίδιο το τραγούδι του!

Αυτή η συστολή σε κάτι ταπεινό και ελάχιστο νομίζομε είναι σφραγίδα γνησιότητας της αληθινής εσωτερικής πλήρωσης, του ευτυχισμένου βιώματος.

Την ίδια μακαρισμένη αυτοσμίκρυνση σε στιγμή ευδαιμονίας τη συναντάμε και σ' άλλο ένα μικρό ποίημα. Σας το διαβάζω ολόκληρο.

«δεν έχω ψευδαισθήσεις μεγαλείου
Νιώθω καλά την ασημοτητά μου.
Όμως με φτάνει να 'μαι ο σπόρος
ο κρυμμένος σ' ένα στάχυ

ο κόκκος σκόνης σ' ένα ξεχασμένο άστρο».

Μ' όλη του την εσωτερικότητα και βιωματικότητα ο Μανουσάκης δεν παρέλειψε να δώσει και στίχους κοινωνικού και πολιτικού σχολιασμού όπως το ποίημα «Τα νεκρά δέντρα» του έτους 1970, που καταφέρεται εναντίον της δικτατορίας σκιαγραφώντας την ατμόσφαιρα του φόβου που επικρατούσε τότε, το ποίημα «η τελευταία περιπέτεια του χαμαιλέοντα» όπου καυτηριάζεται η ιδιοτελης πολιτική προσαρμοστικότητα που σημειώθηκε σε κάποια κλίμακα μετά την πτώση της δικτατορίας, το ποίημα «η βιασμένη, Κύπρος 1974», όπου η κοπέλα, πριν πέσει θύμα βιασμού, παριστάνεται να ονειρεύεται την συνάντηση με τον νυμφίο να γίνεται άνοιξη, με το φεγγάρι να χρυσώνει το προσκέφαλό της,με βαριά τη νύχτα από τα μύρα των πορτοκαλανθών, για να γνωρίσει στο τέλος το βιασμό. Όχι με φεγγάρι και άνοιξη αλλά με ήλιο και καλοκαίρι. Ποτέ δε θα ξανακοιτάξει το φεγγάρι, όπως τελειώνει ευρηματικά και με δυνατό κλείσιμο το ποίημα.

Παραπέρα έχουμε ακόμα και στίχους με κριτική χαρακτήρων όπως τα ποιήματα «Χιονάνθρωπος» και «ο άνθρωπος των περιμέτρων» με ανάλυση ανελέητη. Δεν μπορούμε όμως να επεκταθούμε περισσότερο (λόγω στενότητας χρόνου) όσο αξιόλογα κι αν είναι αυτά που αφήνουμε απ' έξω.

Θα κλείσουμε με μια σύντομη αναφορά σε ένα μόνο από τα πεζά του Μανουσάκη, το πολυσυζητημένο και βραβευμένο με το κρατικό βραβείο ταξιδιωτικών εντυπώσεων του 1981.

Οδοιπορικό των Σφακιών. Ένα βιβλίο που και μόνο του καθιερώνει ένα συγγραφέα. Η ορεινή ηρωική επαρχία του Νομού μας κλεισμενη σε 188 σελίδες. Τα Σφακιά, ζωντανά ακόμη, πριν η φυγή των κατοίκων και ο ερχομός των τουριστών τα μετατρέψουν σε ερείπια απ' τη μια μεριά και σε τουριστικά καταλύματα από την άλλη. Ένας ολόκληρος κόσμος στις τελευταίες του αναλαμπές, απαθανατισμένος σε μια μεγάλη τοιχογραφία πολλαπλών στρωμάτων: η φύση με την άγρια ομορφιά, οι άνθρωποι με το αυστηρό ήθος, η ιστορία με τα αίματα, οι θρύλοι. Κι όλα αυτά με ελληνικά από τα πιο καλά που μπορεί να βρεθούν: αβίαστα, εύστοχα απλά αλλά και πλούσια ταυτόχρονα.

Χαιρόμαστε ιδιαίτερα τη μαστορική περιγραφή, τις ελάχιστες καίριες πινελιές που στήνουν τον πίνακα μπροστά μας ζωντανό.

Ας δούμε δείγματα· μια εικόνα του Φραγκοκάστελλου νύχτα και με φεγγάρι:

«Πίσω ἀπό τό καφενεδάκι ἀναδύονται, καθώς ξεμακραίνω, τά τείχη τοῦ κάστρου. Τό φῶς τοῦ φεγγαριοῦ πέφτοντας ἀπάνω τους, τούς δίνει ἕνα

παγερό ἄσπρο χῶμα. Τό Φραγκοκάστελλο φαντάζει μεγάλο κι απόκοσμο, σα να ψήλωσε ἀντλώντας δύναμη ἀπό τή νύχτα. Δεν εἶναι πιά ἀνθρώπινο χτίσμα ἁρμοσμένο ἀπ' ἀγκωνάρια καί λάσπη, μά ἕνα ζωντανό πλάσμα, που θρέφεται με το φεγγαρόφωτο και τη σιωπή. Νυχτόβια ὕπαρξη ἀλλόκοσμη, βρίσκεται σέ μυστική ἀνταπόκριση μέ τήν ἐρημιά και τόν ἄνεμο, μέ τήν ἀνήσυχη θάλασσα καί τό μυστηριακό πρόσωπο πού κοιτάζει πίσω ἀπό τή μάσκα τῆς σελήνης. Ἀνασαίνει πιέζοντας ἀνάλαφρα τά τοιχώματα τῆς νύχτας κι ἀπό τήν ἀδιόρατη ρυθμική κίνησή του τρίζουν οἱ ἁρμοί τῶν τοίχων, σαλεύουν οἱ σκιές στίς γωνιές καί στά χάσματα τῶν παράθυρων, ἀναρριγοῦνε στίς ρωγμές τά ξερά χόρτα, ἐνῶ πότε-πότε κάποια πέτρα, ξεκολλώντας ἀπό τή θέση της, πέφτει στό χῶμα μ' ἕνα πνιχτό γδοῦπο.

Τό νιώθεις. Σέ τούτη τήν ἄκρα τῆς σφακιανῆς γῆς τά στοιχεῖα τῆς φύσης καί τ' ἀπομεινάρια τῆς ἱστορίας ζοῦνε κάθε νύχτα τή δική τους ζωή. Τά πνεύματα τοῦ ἀέρα, τοῦ νεροῦ καί τοῦ κάμπου σμίγουνε μέ τίς ψυχές τῶν σκοτωμένων κι ἐσύ, ὁ ἄνθρωπος τῆς μέρας, εἶσαι ὁ παρείσαχτος σέ τούτη τή μυστική συμβίωση, ἐξόν ἂν μπορεῖς, σπάζοντας τόν κλοιό τῶν στέρεων σχημάτων καί τῶν φωτεινῶν χρωμάτων, νά εἰσδύσεις στόν κόσμο τῶν ἴσκιων καί τῆς σιωπῆς».

(ΟΔΟΙΠΟΡΙΚΟ ΤΩΝ ΣΦΑΚΙΩΝ, 1980, σελ. 71-72)

Ἄλλο ένα απόσπασμα που μαρτυρεί ένστικτο εικαστικό, ματιά ζωγράφου· μια εικόνα με ήλιο στην περιοχή της πρώτης πόρτας του Φαραγγιού:

«Ὁ μεσημεριάτικος ἥλιος, πού πέφτει κατακόρυφα ὡς τόν πάτο τοῦ χάσματος σά λάμα σπαθιοῦ, παίρνει ἐνεργό μέρος στο παιγνίδι τῶν χρωμάτων. Ὅποιο δέντρο ἤ θάμνο ἀγγίζει τονε μεταμορφώνει σε πράσινη φλόγα, ὅποια προεξοχή τοῦ βράχου σέ ματωμένη πληγή. Ὅλο το φαράγγι προσφέρεται στό φῶς ἤ ἀποσύρεται σέ κοιλώματα ἴσκιου. Ὅ,τι παραδίνεται στόν ἥλιο μοιάζει διαφορετικό ἀπό 'κεῖνο πού μένει στή σκιά. Τό πρῶτο φωνάζει, διαλαλεῖ τήν ὕπαρξή του, πανηγυρίζοντας γιά τή ζωή πού τοῦ δόθηκε, τό δεύτερο μένει στά σύνορα μιᾶς σεμνῆς σιωπῆς, μέσα σέ μια συγκρατημένη ἐσώστροφη χαρά. Εἶν' ἡ κραυγή κι ὁ ψίθυρος τῶν χρωμάτων και των σχημάτων». (ΟΔΟΙΠΟΡΙΚΟ, σελ. 179).

Στο επόμενο απόσπασμα μια δροσερή σκηνή· ο οδοιπόρος συγγραφέας και οι συνοδοιπόροι φίλοι του έχουν διακόψει την πορεία τους μέσα στο

φαράγγι και ξεκουράζονται έξω από το ξωκκλήσι της Οσίας Μαρίας. Αθέατοι από το πλήθος των τουριστών, που συνεχίζει την πορεία του στον πάτο του Φαραγγιού, πιάνουν τραγούδι από κείνα που γεννήθηκαν σ' αυτούς ακριβώς τους τόπους. Σας διαβάζω:

«Πίνομε νερό ἀπό το ρέμα δίπλα στό ξωκκλήσι, που δέν ἔχει στερέψει μ' ὅλο πού 'ναι καλοκαίρι, καί καθίζομε σέ μιά πέτρα νά ξεκουραστοῦμε. Γύρω μας ἀχολογοῦνε τά θεόρατα θηλυκά κυπαρίσσια κι ἀκούγεται δροσερός ὁ ἦχος τοῦ νεροῦ. Κάτω, στό δρόμο, φαίνουνται μικρότατοι οἱ ἄνθρωποι, νά προχωροῦνε μέ τους γυλιούς στήν πλάτη. Οἱ ἴσκιοι εἶναι βαθιοί, ὁ ἀέρας ἁψύς καί τό ὕψος δίνει κάτι ἀπό 'κεῖνο τό συναίσθημα τῆς ὑπεροχῆς καί τῆς περηφάνιας, πού 'κανε τούς ριζίτες ν' ἀναρωτιοῦνται ἄν ἔχουνε κι οἱ κατωμερίτες ψυχή. Στήν ἄκρα τῆς γλώσσας ἔρχεται ἕνα χαϊνικο τραγούδι:

Ἀητέ πού κάθεσαι ψηλά, στ' ὄρος τό χιονισμένο...

Ὁ βαρύς σκοπός τοῦ τραγουδιοῦ ἀεροζυγιάζεται σά σταυραϊτός στ' ἄνοιγμα τοῦ φαραγγιοῦ, κι ἐκεῖνοι πού περνοῦνε χαμηλά, στόν πάτο του, σηκώνουνε τά κεφάλια και κοιτάζουνε πρός τό μέρος μας, ψάχνοντας μάταια γιά τούς τραγουδιστάδες». (ΟΔΟΙΠΟΡΙΚΟ, σελ. 176).

Και ένα τελευταίο απόσπασμα με επιλογικούς συλλογισμούς φορτισμένους βαριά. Ο συγγραφέας γνωρίζοντας το χθες των τόπων που διασχίζει, πληγώνεται από την ερημιά αλλά και τη βεβήλωση του σήμερα.

«Ὅταν ἀναλογίζεσαι τά αἵματα καί τούς καπνούς, τούς ἐνθουσιασμούς καί τούς γόους, τίς ἀγωνίες καί τίς ἐλπίδες τόσων γενεῶν, ὅταν σκέφτεσαι πόσος πόθος για λευτεριά χώρεσε σέ τοῦτο τό στενό τόπο, πικραίνεσαι κι ἀγαναχτεῖς. Γιά τόν ξεπεσμό καί τήν ἐρημιά. Καί γιά τή βάρβαρη φωνασκία τῶν ἀδιάφορων «φράγκων» , πού δέ νιώθουν ἄλλο παρά τόν ἥλιο πού πυρώνει τό κορμί τους καί τή θάλασσα πού τό δροσίζει. Τό κορμί τους, «μέτρον χρημάτων ἁπάντων». (ΟΔΟΙΠΟΡΙΚΟ ΤΩΝ ΣΦΑΚΙΩΝ, 1980, σελ. 155).

Το *Οδοιπορικό,* φίλοι συμπολίτες, θέλει μόνο του μια παρουσίαση πολλών ωρών και ο χρόνος μας τελείωσε.

Αλλά τα πεζά ίσως γράφονται δυσκολότερα από τα ποιητικά κείμενα, μάλλον όμως διαβάζονται ευκολότερα από τους περισσότερους αναγνώστες καθώς είναι πιο αναλυτικά, πιο απλωμένα.

Συνιστούμε λοιπόν, συμφωνώντας πρόθυμα με τη σοβαρή κριτική της πρω-

τεύουσας αλλά και της Θεσσαλονίκης (Απ. Σαχίνης, Ανδρ. Καραντώνης, Φιλ. Δρακονταειδής και μια πλειάδα άλλων) που επαίνεσε το οδοιπορικό ως ένα από τα καλύτερα και σημαντικότερα βιβλία του τελευταίου καιρού[1], συνιστούμε θερμά σε όσους δεν το έχουν διαβάσει, να το διαβάσουν. Είναι βέβαιο πως θα το αγαπήσουν.

Και κάτι ακόμα· προτείνουμε την ιδέα να επισκεφθείτε ξανά τα γνωστά μέρη κρατώντας το οδοιπορικό του Μανουσάκη στο χέρι. Θα μείνετε έκθαμβοι με το πλήθος των νέων και σημαντικών πραγμάτων που θα διακρίνετε και τα οποία σας είχαν διαφύγει τις προηγούμενες φορές.

Κλείνουμε με συγχαρητήρια προς το Δήμο Χανίων για την αποψινή πρωτοβουλία, με ευχαριστίες προς τους ομιλητές που ήρθαν από μακριά και με θερμές ευχές προς τον τιμώμενο να ζει και να υγιαίνει και να δημιουργεί.

1. Απ. Σαχίνης, Περιοδ. «Νέα Πορεία» Θεσ/νίκης, Ιούλιος - Οκτώβριος 1981.

ΓΙΩΡΓΗΣ ΜΑΝΟΥΣΑΚΗΣ

ΑΝΤΙΦΩΝΗΣΗ

Θέλω κατ' ἀρχήν νά εὐχαριστήσω ἀπό καρδιᾶς τό Δήμαρχο καί τό Δημοτικό Συμβούλιο τῆς πόλης μας γιά τήν ἀπόφασή τους νά τιμήσουν ἕναν ἁπλό ἐργάτη τῶν γραμμάτων σάν ἐμένα καί τόν πρόεδρο τοῦ Συνδέσμου Φιλολόγων τοῦ νομοῦ μας κ. Κώστα Μουτζούρη πού συνέβαλε στήν ὀργάνωση τῆς τιμητικῆς ἐκδήλωσης. Θέλω ἐπίσης νά εὐχαριστήσω τό Δήμαρχο κ. Γιῶργο Τζανακάκη γιά τά καλά του λόγια γιά μένα κι ὅσους μίλησαν γιά τό ἔργο μου: τόν ποιητή καί φίλο τῶν Χανιῶν κ. Τίτο Πατρίκιο, τόν καθηγητή τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης κ. Σταμάτη Φιλιππίδη καί τό συνάδελφο φιλόλογο κ. Δημήτρη Βεζονιαράκη. Νά εὐχαριστήσω τέλος ὅλους ἐσᾶς πού μέ τιμήσατε μέ τήν παρουσία σας σ' αὐτήν ἐδῶ τήν αἴθουσα.

Χρειάστηκε νά γίνω τριαντατεσσάρων χρονῶν γιά ν' ἀποφασίσω νά τυπώσω τό πρῶτο μου βιβλίο, τήν ποιητική συλλογή *Μονόλογοι*. Αὐτό δείχνει τό μέγεθος τῶν δισταγμῶν μου, γιά μιά ἐπίσημη εἴσοδό μου στό χῶρο τῆς λογοτεχνίας. Δείχνει ὅμως ἀκόμη τό πόσο ἄργησα – ἀκαθοδήγητος στό πανεπιστήμιο καί μόνος σέ τούτη τήν ἑλληνική γωνιά – ν' ἀνακαλύψω τή νεώτερη ποίηση καί νά ὑποστῶ τή γοητεία της. Αὐτό ἄρχισε δυό-τρία χρόνια πρίν ἀπό τό 1960. Τότε περίπου ἔκαμα καί τίς πρῶτες ἀπόπειρες νά γράψω ποιήματα, ἐνῶ παράλληλα συνέχιζα τίς προσπάθειές μου στόν πεζό λόγο καί δημοσίευα ταχτικά κάποιες ἐπιφυλλίδες σέ χανιώτικη ἐφημερίδα.

Οἱ δισταγμοί μου γιά τούς *Μονόλογους*, ἐκτός ἀπό τίς ἀμφιβολίες μου γιά τήν ποιητική τους ἀξία, ὀφείλονταν καί στά θέματά τους. Ὅ,τι ἔβγαινε στό φῶς μ' αὐτούς παραήτανε προσωπικό, ἄμεσα ἐξομολογητικό, ὥστε ἔνιωθα σά νά ἐκθέτω τόν ἑαυτό μου γυμνό στά μάτια τῶν ἄλλων. Ὡστόσο τόλμησα τήν ἔκδοσή τους. Ἦτανε τόση ἡ πίεση πού ἀσκοῦσαν μέσα μου κάποιες ψυχικές καταστάσεις, κάποια βιώματα, πού δέν ἄντεχα ἄλλο – ἔπρεπε νά τούς δώσω διέξοδο. Γιά τούς *Μονόλογους* θά ταίριαζαν οἱ στίχοι ἑνός ἰταλοῦ ποιητῆ πού πέθανε πολύ νέος, τοῦ Σέργιου Κορατσίνι (1886-1907):

Γιατί μέ λές: ποιητή;
Ἐγώ δέν εἶμαι ποιητής.
Εἶμαι μονάχα ἕνα μικρό παιδί πού κλαίει.

Τό μεγαλύτερο προτέρημα τῶν *Μονόλογων* ἦταν ἡ εἰλικρίνειά τους.

Ἀπό 'κεῖ κι ἔπειτα ἄρχισα νά πατῶ πιό σταθερά στό ποιητικό ἔδαφος καί τό θεματολόγιο τῶν μετέπειτα συλλογῶν μου νά εὐρύνεται, χωρίς ποτέ νά πάψουν ὅλα τά ποιήματα νά χρωματίζονται ἀπό τίς ψυχικές μου διαθέσεις. Πολλές φορές ἀναρωτήθηκα: Εἶναι δυνατόν τά ἄγχη, οἱ ἀμφιβολίες, οἱ φόβοι μου νά ἐνδιαφέρουν τούς ἄλλους; Κι ἔρχονταν τότε κάποιες ἀντιδράσεις προφορικές ἤ γραπτές, ἀνθρώπων ὄχι σπάνια ἄγνωστων σέ μένα, γιά νά μέ βεβαιώσουν πώς δέν μονολογοῦσα στήν ἔρημο. Σᾶς μεταφέρω ἐδῶ ἕνα ἀπόσπασμα ἀπό τό γράμμα μιᾶς νεοελληνίστριας ἀπό τή Ρώμη, πού ποτέ δέν τή γνώρισα προσωπικά:

«Ἀσφαλῶς δέ θά μπορούσατε νά ξέρετε τί γόνιμη γῆ θά ἔβρισκαν μέσα στήν ψυχή μου αὐτά τά ποιήματα, πού μοῦ ἔφτασαν στά χέρια στήν πιο δραματική περίοδο τῆς ὕπαρξής μου.

»Ἔχω βαρύ πένθος· πρίν ἀπό ἐννέα μέρες μ' ἄφησε γιά πάντα ὁ ἄντρας μου ὕστερα ἀπό μιά μακρόχρονη κι ἀγίατρευτη ἀρρώστεια, ἐγχείρηση, θεραπεία κοβαλτίου καί παρόμοια ἀνωφελῆ βασανιστήρια. Ἦταν ἕνας ἄνθρωπος ἐξαίρετος, γενναιότατος καί θαρραλέος μέ σπάνια ψυχική ρώμη καί μ' ἀκλόνητη σωματική ὑγεία ὡς τόν περασμένο χρόνο. Ἐγώ ἤμουν πάντα κοντά του, μερόνυχτα, καί ὁ ἴδιος μ' ἐνεθάρρυνε, ὅταν, ποῦ καί ποῦ, κλονιζόμουνα καί ξεσποῦσα σέ κλάματα. Τοῦ κρατοῦσα τό χέρι ἐνῶ χαροπάλευε, ὡς τήν τελευταία του πνοή [...]

»Σᾶς εὐχαριστῶ, λοιπόν, γιά τά ποιήματα αὐτά, πού μ' ἔκαμαν νά πονέσω ἀκόμα περισσότερο, ἀλλά μοῦ 'δωσαν καί τήν κάθαρση...» (Ρώμη, 12-12-1978).

Τέτοια γράμματα μέ συγκινοῦσαν καί μ' ἐγκαρδίωναν περισσότερο ἀπό μιά εὐνοϊκή κριτική. Ἀπόδειχναν πώς κι ἡ πιό ἐνδόμυχη ποίηση εἶναι τό ἐγκάρδιο σφίξιμο δυό χεριῶν, πώς εἶναι μιά γέφυρα πού ἑνώνει τή μοναξιά τῶν ἀνθρώπων. Στ' ὄνομα τοῦ λυτρωτικοῦ ρόλου τῆς ποίησης, καί τῆς λογοτεχνίας γενικότερα, δέχομαι τήν ἀποψινή τιμητική ἐκδήλωση τοῦ Δήμου Χανίων.

Ὑπάρχουν στό ἔργο μου ποιητικά καί πεζά κείμενά μου πού ἀναφέρονται ἄμεσα στήν Κρήτη, μερικά καί στά Χανιά εἰδικότερα. Εἶναι τό *Σφακιανό τρίπτυχο* στό *Σῶμα τῆς σιωπῆς*, τό *Ἀεροπορικό δυστύχημα*, οἱ *Τρεῖς παλιές φωτογραφίες* καί ἡ *Villa Kruger, 1941* στό *Ταριχευτήριο πουλιῶν*, ὅλες οἱ *Παλιές χρονολογίες*, οἱ περισσότερες ἀπό τίς *Κατεδαφίσεις* καί πολλά ἀπό τά *Ὡς ἱμάτιον* τῆς τελευταίας συλλογῆς *Ἄνθρωποι καί σκιές*. Ἀπό τά πεζά τό *Ὁδοιπορικό τῶν Σφακιῶν*, μερικά διηγήματα δημοσιευμένα σέ περιοδικά κι οἱ

μελέτες πού ἐρευνοῦν τήν εἰκόνα τῆς Κρήτης ὅπως μᾶς τήν ἔδωσαν στά ἔργα τους ὁ Πρεβελάκης, ὁ Καζαντζάκης, ὁ Κονδυλάκης, ἡ Ἕλλη Ἀλεξίου, ὁ Μανώλης Σκουλούδης καί ἄλλοι. Ἀλλά καί πολλά ἄλλα γραφτά μου ἔχουν ἔμμεση σχέση μέ τόν τόπο ὅπου γεννήθηκα καί κατοικῶ. Γιατί ἡ Κρήτη εἶναι γιά τά παιδιά της μιά βρυσομάνα ἀπ' ὅπου ἀντλοῦν ἐμπνεύσεις γιά ὅλη τους τή ζωή. Ὅμως ἐξακολουθῶ νά νιώθω τόν ἑαυτό μου χρεώστη ἀπέναντί της.

Ὑπάρχει μέσα μου ἕνας πλοῦτος βιωμάτων ἀπό τά παιδικά μου χρόνια, ὅταν πρωτογνώρισα τόν κόσμο τῆς ἀγροτικῆς Κρήτης στό χωριό τοῦ πατέρα μου, τό Βαρύπετρο. Κι ὑπάρχει καί ἡ ἀμφίσημη σχέση μου μέ τήν πόλη τῶν Χανιῶν, πού κυμαίνεται ἀπο τήν ἔντονη ἕλξη ὡς τήν ἀπώθηση. Θά 'θελα, τουλάχιστον τοῦτα τά δυό, ν' ἀξιωθῶ κάποτε – καί τά περιθώρια ὅσο πάει καί μικραίνουν – νά τά βάλω στό χαρτί, εἴτε μέ τή μορφή τοῦ ποιητικοῦ εἴτε μέ τή μορφή τοῦ πεζοῦ λόγου.

Ἀγαπητοί φίλοι, ἕνας ἄνθρωπος πού ἔχει συνηθίσει νά ζεῖ μοναχικά – δέ θά 'λεγα ἀπό δική του ἐπιλογή – ἀπόψε, χάρη στήν ἀγάπη σας, ἔρχεται σέ πιό στενή ἐπικοινωνία μαζί σας. Βέβαια, αὐτό συνέβαινε καί πρωτύτερα μέ ὅ,τι ἔγραφε καί δημοσίευε – δηλαδή κοινοποιοῦσε σ' ἐσᾶς – μ' ἐκεῖνο τό μυστικό τρόπο πού μόνο ἡ τέχνη ξέρει νά φέρνει σ' ἐπαφή τούς ἀνθρώπους. Ὅμως ἡ ἀποψινή ἐκδήλωση εἶναι μιά ἀπ' εὐθείας ἐπικοινωνία. Κι ἐκεῖνος πού σᾶς μιλεῖ νιώθει συγκινημένος ἀπ' αὐτήν καί σᾶς διαβεβαιώνει πώς θά μείνει ἐδῶ, πλάϊ σας, ὅσον καιρό θά τοῦ ἐπιτρέπεται ἄνωθεν, κοινωνός τῆς ζωῆς σας πού εἶναι καί ζωή του, ἀλληλέγγυος στίς θλίψεις καί στίς χαρές σας, μέτοχος στίς ἐλπίδες καί στά ὄνειρά σας.

Πατρίκιος, Μανουσάκης, Φιλιππίδης, Βεζονιαράκης.

Ο δήμαρχος Χανίων κ. Γεώργιος Τζανακάκης απονέμει στο Γιώργη Μανουσάκη αναμνηστικό δίπλωμα και τιμητική πλακέτα.

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΤΟΥ ΔΗΜΑΡΧΟΥ ΧΑΝΙΩΝ κ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΖΑΝΑΚΑΚΗ ΣΤΗΝ ΕΚΔΗΛΩΣΗ ΑΝΑΚΗΡΥΞΕΩΣ ΤΟΥ ΤΙΤΟΥ ΠΑΤΡΙΚΙΟΥ ΣΕ ΕΠΙΤΙΜΟ ΔΗΜΟΤΗ ΧΑΝΙΩΝ (24-3-96)

Κυρίες και Κύριοι,

Χθες, από τούτο το βήμα στην εκδήλωση για το Γιώργη Μανουσάκη, έλεγα πώς δε χρειάστηκαν πολλές σκέψεις, προβληματισμοί, δεν υπήρξαν αντιρρήσεις σαν θες να τιμήσεις αυτούς που τιμούν τον τόπο, την πόλη μας. Σα θες να τιμήσεις αυτούς για τους οποίους όλοι αισθάνονται ιδιαίτερη περηφάνια για το έργο, την πρεπιά τους, πούναι ταυτόχρονα πρεπιά του τόπου μας, η χαρά και το καμάρι, στολίδι και δική μας τιμή το έργο και η ζωή τους.

Σήμερα θα προσθέσω πως, αν τιμές πρέπουν στους ντόπιους, στους βλαστούς των Χανίων που τιμούν τον τόπο μας, πιότερες ίσως ακόμη τιμές πρέπουν στους ξένους που γίνονται δικοί σου, που σ' αγαπούν και σε τιμούν κι εκείνοι μ' αυτή τους την αγάπη που γίνεται έρωτας, είναι λατρεία, γίνεται ποίημα και η καρδιά τους κτυπά, είμαι βέβαιος, στον ίδιο ρυθμό της δικής μας καρδιάς, της καρδιάς της όμορφης πόλης μας, εντέλει σ' αυτούς που παύουν για μάς νάναι «ξένοι». Στον **Τίτο Πατρίκιο** .

Τον άνθρωπο που σ' αυτό το χώρο τον ακούσαμε πολλές φορές στο τότε ανοικτό Πανεπιστήμιο, για το Γιάννη Ρίτσο, στα Νεώρια το 1994, στους στρατεύσιμους της 115 Π. Μάχης.

Πολλοί Χανιώτες τον θυμούνται Αντάρτη, Νέο Εαμίτη, Επονίτη και Ελασίτη, εξόριστο φαντάρο στο Μακρονήσι και πολιτικά κατατρεγμένο στον Άη Στράτη.

Τον ξέρουμε δικηγόρο και κοινωνιολόγο, μεταφραστή και ερευνητή. Τον ανταμώνουμε εξόριστο στη Γαλλία και προσωπικά τον γνώρισα αυτοεξόριστο στα δύσκολα χρόνια της Δικτατορίας στη Ρώμη, τότε που ψιθυριστά έβγαινε η κάθε γνωριμία ανάμεσά μας μέχρι να νιώσεις πραγματικά πως μιλάς σε κάποιον δικό σου.

Τον γνωρίζουμε καλά μέσα απ' την *Προαιρετική στάση του*, τα *Ποιήματα*, τη *Θάλασσα επαγγελίας*, τις *Αντιδικίες*, τους *Αντικριστούς καθρέπτες*, τις *Παραμορφώσεις*. Τον ξέρουμε μέσα απ' την σχετικά πρόσφατη *Συμμορία των δεκατριών του*.

Για όλα αυτά, που τον κάνουν μεγάλο, τον τιμούμε και τον συγχαίρουμε, τον θεωρούμε δικό μας, τον κάνουμε δικό μας, γιατί η *«Επιμονή μιας πόλης»* είναι η κοινή μας πόλη, είναι η πόλη που τόσο αγαπάμε.

Είναι τα **Χανιά** μας που σήμερα Σας τιμούν και ανταποδίδουν τη δική σας αγάπη.

Ευχαριστώ.

ΚΩΣΤΑΣ Δ. ΜΟΥΤΖΟΥΡΗΣ

ΓΝΩΡΙΜΙΑ ΜΕ ΤΟΝ ΠΟΙΗΤΗ ΤΙΤΟ ΠΑΤΡΙΚΙΟ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ*

Ο Τίτος Πατρίκιος, γιος των ηθοποιών Λέλας Σταματοπούλου και Σπύρου Πατρίκιου και ανιψιός της ποιήτριας Λιλής Ιακωβίδη - Πατρικίου, γεννήθηκε στην Αθήνα το 1928 αλλά η καταγωγή του είναι από τη Σίφνο.

Τις εγκύκλιες γνώσεις έλαβε στην Αθήνα και τις Σπέτσες. Το 1946 αποφοίτησε από το Βαρβάκειο.

Σπούδασε νομικά στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1946-1951) και για ένα μικρό διάστημα δικηγόρησε στην Αθήνα.

Αργότερα πήγε στη Γαλλία και σπούδασε Κοινωνιολογία στο Πανεπιστήμιο της Σορβόνης και στην École Pratique des Hautes Études, Παρίσι, με τον Λυσιέν Γκολντμάν (1959-1964) και πήρε μέρος σε ερευνητικές εργασίες του Εθνικού Κέντρου Επιστημονικής Έρευνας της Γαλλίας (CNRS).

Κατά την κατοχή εντάχθηκε στο ΕΑΜ Νέων (1942-43), την ΕΠΟΝ (1943-44) και έλαβε μέρος σε επιχειρήσεις του ΕΛΑΣ (1944-45).

Το 1944 κινδύνευσε να εκτελεστεί από συνεργάτες των Γερμανών. Η εκτέλεσή του ματαιώθηκε την τελευταία στιγμή.

Υπηρέτησε τη στρατιωτική του θητεία στο Β' Ειδικό Τάγμα Οπλιτών (ΒΕΤΟ) Μακρονήσου (1951-1952) και κρατήθηκε ως πολιτικός εξόριστος στον Άη-Στράτη (1952-53).

Στα χρόνια που ακολούθησε έζησε στην Αθήνα ως αδειούχος εξόριστος.

Υπήρξε από τους συνιδρυτές του περιοδικού «Επιθεώρηση Τέχνης» (1954) και για πέντε χρόνια μέλος της συντακτικής του επιτροπής.

Το 1964 ανέλαβε την ευθύνη μιας έρευνας στο Κέντρο Επιστημών της Αθήνας αλλά με την επιβολή της δικτατορίας του 1967 διέφυγε στη Γαλλία, όπου πήρε ενεργό μέρος σε αντιδικτατορικές δραστηριότητες.

Στα επόμενα χρόνια εργάστηκε ως επιστημονικός σύμβουλος της Ουνέσκο (Παρίσι) (Centre de Rechershes sur l'' Education surveillée de la jeunesse Unesco) και στη FAO (Ρώμη).

---

* Το κείμενο αυτό διαβάστηκε στο Δημαρχείο Χανίων, στις 24/3/96, στην εκδήλωση κατά την οποία ο Τίτος Πατρίκιος ανακηρύχθηκε επίτιμος δημότης Χανίων.

Υπήρξε μέλος της επιτροπής απονομής του ποιητικού βραβείου «Muzello - Resistenza» στο Barberino di Muzello (Τοσκάνης), 1968, 1970, 1972.

Μετά την επιστροφή του την Ελλάδα, το 1975, εργάστηκε ως νομικός, κοινωνιολόγος, μεταφραστής και το 1982 επανήλθε στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

Είναι σύμβουλος του τομέα της γαλλικής λογοτεχνίας και συγγραφέας λημμάτων της γαλλικής λογοτεχνίας στο *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό* της Εκδοτικής Αθηνών.

Από το 1995 ο Τίτος Πατρίκιος είναι πρόεδρος του Εθνικού Κέντρου βιβλίου.Είναι μέλος της Εταιρείας Συγγραφέων.

Την περασμένη χρονιά ο Τίτος Πατρίκιος ασχολήθηκε και με την τηλεόραση και έδωσε μια σειρά από ενδιαφέρουσες συνομιλίες με ξένες προσωπικότητες, όπως με τη Γαλλίδα ελληνίστρια Ζακλίν ντε Ρομιγύ, το Γάλλο φιλόσοφο Εντγκάρ Μορέν, τον Άραβα ποιητή Άδωνη, τον Ιταλό ηθοποιό και δραματουργό Ντάριο Φο, τον Ισπανό μυθιστοριογράφο Χόρχε Σεμπρούν κ.ά.[1]

Ο Τίτος Πατρίκιος στα **Γράμματα** εμφανίστηκε τον Αύγουστο του 1943, μόλις δεκαπέντε χρόνων, δημοσιεύοντας ένα ποίημα στο νεανικό περιοδικό *«Ξεκίνημα της Νιότης»*.

Όπως όμως θα δούμε παρακάτω *(στη συμμορία των δεκατριών)*, ο Πατρίκιος άρχισε να γράφει τρία χρόνια πριν, από το 1940, δωδεκάχρονος.

Χωματόδρομος

Η ουσιαστική όμως παρουσία του Πατρίκιου στα Γράμματα αρχίζει με την έκδοση της πρώτης του ποιητικής συλλογής **«Χωματόδρομος»** το 1954.

Η συλλογή αυτή περιλαμβάνει τα ποιήματα:

1) *Μεγάλο γράμμα,* που γράφτηκε το καλοκαίρι του 1952.

2) *Γη και θάλασσα,* που γράφτηκε το Φεβρουάριο του 1953.

3) *Σχέδια στη νύκτα,* που γράφτηκε το Μάρτιο του 1953.

---

1. Για τα βιογραφικά του ποιητή βλέπε και Αλέξης Αργυρίου στο *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό* της Εκδοτικής Αθηνών, τομ. 8, σ. 190 και Η *Ελληνική Ποίηση*, Η Πρώτη Μεταπολεμική Γενιά, εκδόσ. Σοκόλη, σσ. 566-568.

4) *Πολιορκία,* που γράφτηκε το Μάιο του 1953.
5) *Κραυγή κινδύνου,* που γράφτηκε το Φεβρουάριο του 1953.
6) *Δυο άνθρωποι,* που γράφτηκε τον Ιούνιο του 1954.
7) *Κατάφατσα στον ουρανό,* που γράφτηκε το χειμώνα 1953-1954.

Από τα εφτά αυτά ποιήματα τα πέντε είναι πολύστιχα και χωρισμένα σε μέρη και αποτελούν κατά κάποιο τρόπο ξεχωριστές συλλογές το καθένα. Δύο ποιήματα, τα *Κραυγή κινδύνου* και *Δυο άνθρωποι,* είναι πιο σύντομα και ενιαία.
Με τα ποιήματά του αυτά ο Πατρίκιος, ακολουθώντας κατά κάποιο τρόπο τον επαγωγικό δρόμο δουλειάς, από το μερικό δηλαδή στο γενικό, μας μιλάει για διάφορα θέματα.
α) Στο πρώτο ποίημα, το **Μεγάλο γράμμα**, το θέμα είναι ο έρωτας.
Ο ποιητής δίνει στον έρωτα τη σωστή του θέση μέσα στη ζωή.

Από κανέναν τίποτα να διώξουμε
δεν μπορούμε.
Περνάν οι άνθρωποι και μας αφήνουν
την πρωινή καλημέρα τους
- όλοι οι άνθρωποι -
τη ζέστα του κορμιού τους
τη σιγουριά για τη δική μας ανθρωπιά.
Δε διώχνονται αυτά
δεν μπορείς να διώξεις
το αργό μέρος της συμφωνίας εκείνης
δεν μπορείς να βγάλεις απ' το σπίτι
τ' ανεμιστά γένια του Χουίτμαν
τις ηλεκτρισμένες χειρονομίες του Μαγιακόφσκη
δεν μπορείς ν' αφήσεις έξω απ' το σερπετζέ
το Μακρυγιάννη και το Λαγουμιτζή.
Και πάντα θα φουσκώνει μέσα σου
το μίσος για τον πόλεμο
η αγάπη για τα μεγάλα φράγματα
των ποταμών.
Ίσως το περίγραμμα των χειλιών σου
να τρεμουλιάζει λίγο
ίσως να σκούρηναν τα μάτια σου.
Όμως μέσα μου ανεμίζει
ένα κύμα τα μαλλιά σου

- μυρουδιά σανού -
ανεμίζει η ξαφνική μετεώριση
ανάμεσα σ' ένα χεροσφίξιμο
και σ' ένα «καληνύχτα».
Η λεπτή δόνηση του αέρα
από μια λέξη σου.
Η σιωπηλή αφήγηση των μεγάλων σου μυστικών
όταν εγώ διψούσα την ομιλία σου. (σσ. 26-27).

Νομίζω πως με το ποίημα αυτό, το οποίο είναι αντιπροσωπευτικό της ποίησής του, ο Πατρίκιος, επειδή αγαπά τον άνθρωπο, μας δίνει τις θέσεις του γι' αυτόν:

Καθένας μας επηρεάζεται από τους άλλους, η ανθρωπιά μας καθορίζεται από την ανθρωπιά των άλλων. Δεν μπορούμε να αρνηθούμε την επίδραση που ασκούν επάνω μας η τέχνη και άνθρωποι ακέραιου χαρακτήρα και αγωνιστές, όπως ο Μακρυγιάννης και ο Λαγουμιτζής.

Για τον ποιητή αυτά είναι που διαμορφώνουν την ανθρωπιά μας, επηρεάζουν την πνευματική μας καλλιέργεια και τη ζωή μας την ίδια και μας κάνουν ανθρώπους της ειρήνης, να αγαπάμε δηλαδή την ειρήνη και να μισούμε τον πόλεμο.

Ο ποιητής είναι και συναισθηματική ύπαρξη, γι' αυτό μας οδηγεί και σε χώρους δικούς του, ιδιωτικούς.

β) Με το δεύτερο ποίημα **Γη και θάλασσα** ο ποιητής ανοίγει έναν ορίζοντα πλατύτερο, «το ταξίδι είναι μεγάλο». Το ποίημα αποκτά οικουμενικότητα. Η Γη και η θάλασσα δε χωρίζουν τους ανθρώπους, «Η γη και η θάλασσα μητέρα / ενώνουν τους ανθρώπους».

Ο *κοινωνικός* ποιητής γίνεται *οικουμενικός* και ο *οικουμενικός κοινωνικός*.

Μητέρα
όταν δε μας βλέπεις
να ξέρεις πως πήγαμε να σε προϋπαντήσουμε.
Όταν τα σπίτια μας μάς χάνουν
νά ξέρουν πως πήγαμε για το τσιμέντο που τους λείπει.
Όταν η ζωή περνάει και δε ρωτάει πού βρισκόμαστε
πες της πως κάποια αυγή σε κάποιο λόφο θα μας βρει.
Μόνο μια χάρη μητέρα.
Ν' αγαπάς κι εκείνους που δεν αγαπούσες.
Ν' αγαπάς κι εκείνους που αγάπησες και σε ξεχάσαν.
Να μας αγαπάς.

(ποίημα 12, σ. 38).

γ) Το ποίημα **Σχέδια στη νύκτα**, αφιερωμένο στον Κώστα Κουλουφάκο, είναι ποίημα λυρικό. Είναι ίσως από τα περισσότερο λυρικά ποιήματα του Πατρίκιου. Εδώ ο ποιητής γίνεται στοχαστικός. Στοχάζεται και συλλογίζεται. Πιστεύει σ' ένα καλύτερο αύριο. Πιστεύει στη δύναμη του ανθρώπου να αντισταθεί και να προχωρήσει.

Σκέφτομαι.
Πόσο μεγάλο νά 'ναι
το κεφάλαιο της εποχής μας
στα πανεπιστημιακά βιβλία
ύστερα από δυο ή τρεις χιλιάδες χρόνια...
Κι εμείς άραγε θα υπάρχουμε εμείς
πίσω από μια λέξη / ή / ένα γράμμα; (4, σ. 42).

δ) Στο ποίημα **Πολιορκία**, το οποίο είναι αφιερωμένο στον Πάμπλο Νερούντα, μας δείχνει τον εσωτερικό κόσμο και τη δύναμη της ψυχής ενός ανθρώπου φυλακισμένου - πολιορκημένου - στο κελί, γιατί δεν εννοεί να συμβιβαστεί, αλλά «κρατάει», παρά το ότι «Εκείνο το σαράκι θα ροκανίζει τώρα στο καλύβι / - επί την χορδήν, επί την χορδήν...»

ε) Με το ποίημα **Κραυγή κινδύνου** ο ποιητής αντιδρά με το δικό του τρόπο στις ενέργειες που απειλούν την Ειρήνη του κόσμου.

Ο ποιητής κραυγάζει την αδικία που πάει να γίνει στον κόσμο, όταν κάποιοι άλλοι, με ελαφρά τη συνείδηση, θα μπορούσαν να λένε: «στρατηγέ, ιδού ο στρατός σας!».

Το ποίημα αυτό είναι μία αντιπολεμική κραυγή, ένα ευαγγέλιο της Ειρήνης.

Είναι άγρια η φωνή μας
μα πιο άγρια είναι η νύκτα που έρχεται.
Χτυπήστε λοιπόν τις καμπάνες του κινδύνου
σημάνετε συναγερμό παντού.
Έτσι λοιπόν,
χτυπήστε τις καμπάνες
να το μάθουν όλοι οι άνθρωποι
όλες οι μητέρες
όλα τα καμένα χωριά
η φωνή της Ελλάδας ν' ακουστεί
πάνω απ' τις πολύχρωμες ρεκλάμες
πάνω απ' τα πολύχρωμα πουκάμισα

πάνω απ' τα πολύχρωμα περιοδικά
που παν να κρύψουν το σκοτάδι της σφαγής .

Η φωνή μας είναι άγρια
όπως άγρια είναι κι η απόφασή μας,
να θέλουμε σοδειές για τα χωράφια μας,
να αγαπάμε τα φράγματα που δεν μπορεί
θα γίνουνε μια μέρα στα
ποτάμια μας,
ν' αγαπάμε τ' αρχαία μάρμαρα.
ν' αγαπάμε την ειρήνη. (σσ. 56-57).

στ) Στο ποίημα **Δυο άνθρωποι** (το οποίο εντάχθηκε, όταν εκδόθηκε η «Μαθητεία», στη συλλογή «Χρόνια της πέτρα») ο ποιητής ταυτίζει το δικό του αγώνα με τον αγώνα όλων όσοι ήθελαν έναν καλύτερο κόσμο.

Ο αγώνας είναι κοινός. Και στον αγώνα αυτό ο ένας παίρνει τη θέση του άλλου. Και αντίστροφα.

ζ) Το ποίημα **Κατάφατσα στον ουρανό**, το οποίο είναι αφιερωμένο στο Γιάννη Ριτσο, θεωρείται ως το καλύτερο του χωματόδρομου.

Σχετικά με το ποίημα αυτό ο Κώστας Κουλουφάκος γράφει ότι: *«μας δίνει όλο το μέτρο των ικανοτήτων και δυνατοτήτων που έχει (ο ποιητής).*

... Ο Πατρίκιος είναι γνήσια λυρική φωνή, με αδρό βάδισμα στο στίχο, πληθωρικότητα κι ευρηματικό πλούτο»[2].

Προχωρούμε.
Και συ ουρανέ που είδες μέσα στ' ατέλειωτο ανακύκλισμα ζωής
και θανάτου
να μεγαλώνει ο κόσμος να ψηλώνει ο άνθρωπος
εσύ που είδες όλους τους πεινασμένους
όλους τους βασανισμένους
όλους τους κυνηγημένους

2. *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 2, Φεβρουάριος 1955 σ. 147.

μην το ξεχνάς:
Πέρα απ' το βόγγο
υπάρχει η νίκη.
Και τούτη η ζωή μας η μικρή
δε δέχεται το θάνατο. (από το ποίημα III, σ. 62).

Τα εικοσιπέντε μου χρόνια συνωστισμένα σε δεκαετίες διωγμών και στερήσεων -
όχι, δε θα σας κάνω τη χάρη να σας συνηθίσω, να βολευτώ μαζί σας.
Δεν προσαρμόζομαι στο θάνατο. (από το ποίημα VIII, σ. 68).

Ο ποιητής δεν αισθάνεται ηττημένος ούτε απολογείται.
Ο ποιητής δε συμβιβάζεται και προχωρεί.

Η ποίηση του χωματόδρομου είναι επηρεασμένη από την επαναστατική αντίληψη της ιστορίας και από τις αναζητήσεις της νιότης. Είναι ποίηση αγωνιστική, ποίηση διαμαρτυρίας και καταγγελίας.

Με το *χωματόδρομο* ο Πατρίκιος συνοψίζει τη στάση του που είναι «εμπειρία του νεανικού αγώνα και αφόρητη συνείδηση του αντικρύσματός του, επιμονή στις κοινοτικές αξίες και την προνομιακή θέση της εργατικής τάξης, εμπιστοσύνη στη φύση των ανθρώπων»[3].

Μαθητεία

Όπως είδαμε, ο Πατρίκιος στο τέλος του *Χωματόδρομου* δήλωνε πως:
«Τα εικοσιπέντε μου χρόνια συνωστισμένα σε δεκαετίες διωγμών και στερήσεων -
όχι, δε θα σας κάνω τη χάρη να σας συνηθίσω, να βολευτώ μαζί σας.
Δεν προσαρμόζομαι στο θάνατο». (ποίημα VIII).

Και αφού δε θα συμβιβαστεί, η θητεία του στον αγώνα δεν έχει λήξει.

Και τη θητεία του αυτή ο Πατρίκιος την υπηρετεί με τη *Μαθητεία* του, που είναι μια μαρτυρία, η οποία πηγάζει από τη συνείδηση ενός αγωνιστή και ενός ανθρώπου του πνεύματος.

---

3. Βαγγέλης Χατζηβασιλείου, *η λέξη*, τεύχ. 49, 1985, σ. 881.

Ίσως από την πρώτη μέρα να μην τό 'ξερες
πως η θητεία τούτη δε θα τέλειωνε ποτέ·
Το δέχτηκες, όταν στα μαύρα χρόνια απάνω,
φάνηκε καθαρά πως άλλα, πιο μαύρα, θα σωριάζονταν.
.....
Πάντα σε κάποια πύλη βορεινή ξαγρύπναγες σκοπός
ενάντια στο θάνατο με τ' όρθιο τρίχωμα που ορμούσε απ' εξω
στον άθλιο θάνατο που ξεπετιόταν από μέσα μας
στο θάνατο τον πιο πικρό που λούφαζε στις καρδιές κάποιων συντρόφων,
εκεί και συ ένας φαντάρος όμοιος με τους άλλους.

(Βορεινή πύλη, σ. 9).

Η *Μαθητεία* εκδόθηκε το 1963 στην Αθήνα από τις εκδόσεις *Πρίσμα* και περιλαμβάνει τις συλλογές:
1) *Χρόνια της Πέτρας*
2) *Χρόνια της Ασφάλτου*
3) *Αντιδικίες*
4) *Παραμορφώσεις*
5) *Οι ρίζες κι η βροχή*
6) *Το δάσος και τά δένδρα*
γραμμένες στη δεκαετία 1952-1962.

Και η συλλογή είναι η μαθητεία του ποιητή στους αγώνες, στη ζωή, στην ποίηση, στην ιδεολογία. Μαθητεία είναι «τίτλος που για τον ποιητή σημαίνει αυτογνωσία»[4].

α) Με τα ποιήματα της συλλογής **Χρόνια της πέτρας** ο ποιητής μας δίνει τη φρίκη μιας εξορίας γεμάτης εφιάλτες.

Ο ποιητής μαθήτεψε στα «Χρόνια της πέτρας» και εδώ μας μεταφέρει τον πόνο και την οδύνη τη δική του και των συντρόφων του.

«Από τη στάση μου
προς τη ζωή

4. Κώστας Παπάς, Η *ποίηση του Τίτου Πατρίκιου*, εκδ. Πελεκάνος, σ. 41.

βγαίνουν
τα ποιήματά μου.
Μόλις υπάρξουν
τα ποιήματά μου
μια στάση μού επιβάλλουν
αντίκρυ στη ζωή. (Στάσεις, σ. 27).

Όταν του ζήτησε ο στρατιώτης Ακριβόπουλος
Γεώργιος, χωρίον Κέδρος Θεσσαλίας,
να γράψει για λογαριασμό του
γράμματα μετανοίας στο χωριό, τινάχτηκε.
Κι ο στρατιώτης Ακριβόπουλος Γεώργιος,
παλιός κατάδικος σε θάνατο, πρόωρα γερασμένος
από έξη χρόνια στο βουνό, με τη μισή του φαμελιά
ξεκληρισμένη, τού 'πε κλαίγοντας:
«Εσύ θα μπόραγες να τ' αλαφρώσεις λίγο».
Τότε,
πρώτη φορά κατάλαβε,
τι σήμαινε ήττα του κινήματος. (Γράμματα μετανοίας, σ. 14).

Στα «Χρόνια της πέτρας» οι χαμένοι σύντροφοι του ποιητή και όσοι υποφέρουν στα στρατόπεδα κυριαρχούν στη συνείδησή του.

Ο ποιητής ανανεώνει την ηθική και την πολιτική του στάση του.

β) Τώρα ο ποιητής εγκαταλείπει τα «Χρόνια της πέτρας» και έρχεται στα **Χρόνια της Ασφάλτου** και μαζί του οδηγεί και εμάς.

Μας μεταφέρει από τη μαύρη πέτρα της Μακρονήσου και του Άη-Στράτη στην πόλη της ασφάλτου και της πίσσας, στην οποία φτάνει μετά την επιστροφή του.

Δε βρίσκει την πόλη που είχε οραματιστεί στα ηρωικά του χρόνια.

Αντίθετα βρίσκει μια πόλη ψυχρή, μια πόλη κρύα, που έχει αλλάξει όψη από το φόβο που πέφτει πάνω της. Βρίσκει μια πόλη που την τρώει η ρουτίνα, η μιζέρια και ο συμβιβασμός.

Και του είναι δύσκολο να προσαρμοστεί. Η ζωή της εξορίας του έχει γίνει συνήθεια.

Έλειψε οχτώ χρόνια.
Φυλακή, Μακρόνησο, εξορία.

Σαν ξανάρθε,
οι φίλοι του αγκάλιαζαν και τον ρωτούσαν.
Μ' αυτά που έλεγε φαίνονταν τόσο απλά
τόσο συνηθισμένα...
Κι έκλεισε για μια στιγμή τα μάτια
να δει ξανά την παγωμένη απομόνωση,
τις νύχτες στη χαράδρα,
λίγο να ξαναζήσει τις αγωνίες της κάθε μέρας
που τώρα, μέσα στη χορτασμένη πολιτεία
αλλάζαν σε κοινότοπες επαναλήψεις. (Οχτώ χρόνια, σ. 44).

Και τώρα με βλέπετε αλλιώτικο
με το σιδερωμένο μου πουκάμισο, τη γραβάτα μου,
μη μ' αντικρύζετε ψυχρά, μη νομίσετε πως άλλαξα,
μα δε μπορώ ούτε σε σας όλα να τα εξηγήσω.
Αγκαλιάστε με και φιλήστε με ακόμα κι έτσι.
Τα τραχειά, σκαμμένα σας μάγουλα
πρέπει να καταλάβουν. (Μέρες, σ. 45).

γ) Αντιδικίες

Είδαμε ότι ο ποιητής βρήκε, όταν γύρισε από την εξορία, στην πόλη σήψη και παρακμή. Βρήκε φρίκη. Αυτός όμως που αγωνιζόταν και αγωνίζεται για ένα αμετάθετο όνειρο δεν μπορεί να δεχθεί την κατάσταση αυτή. Γι' αυτό φωνάζει, διαμαρτύρεται, αντιδικεί.

Θέλει να δώσει μια εξήγηση:

Εδώ στη μέση της πλατείας έξαλλος θα κραυγάζω.
θα ξεσκεπάζω μπρος στα μάτια σας
τα πράγματα που τάχατε δεν ξέρετε,
θα ξεδιπλώνω μπρος στα μούτρα σας τη φρίκη
που δήθεν αγνοείτε και τη βαφτίζετε συκοφαντία
νοσηρή φαντασίωση ή μελοδραματισμό.
Γιατί «κάτι θα φτάσει τελικά
στον προορισμό του». (εξήγηση, σ. 57).

Ο ποιητής αντιδικεί και καυτηριάζει:

Παλιέ μου φίλε

σύντροφε των μεγάλων ημερών
συγχώρα με που χθες, όταν καμάρωνες
για τα καινούργια σου έπιπλα,
εγώ σκεφτόμουνα πως το καθένα
έκρυβε κάποιαν υποχώρηση,
ένα χιλιάρικο περίπου εκπορνευμένης σκέψης
που πια την πούλαγες
χωρίς να νιώθεις την ανάγκη
έστω να παραστήσεις τραγωδία. (Η άνοδος, σ. 64).

δ) Στη συλλογή **Παραμορφώσεις** ο ποιητής εκφράζει την πικρία της ευθύνης.

Παραμόρφωση δεν είναι τίποτε άλλο, παρά η αλλοτρίωση των συνειδήσεων, η πλαστογράφηση της ζωής, η μηχανοποίηση των πάντων, η σύγχυση της εποχής. Ο ποιητής ήθελε να πιστεύει πως οι πληγές του είχαν επουλωθεί, αλλά οι παραμορφώσεις της ζωής του τις ξένουν.

Στις *Παραμορφώσεις* ο ποιητής - άνθρωπος, τυλιγμένος μέσα σ' ένα ακαταλαβίστικο δίχτυ της εποχής του, φωνάζει και διαμαρτύρεται.

Ο ποιητής έχει θητεύσει στον κοινωνικό αγώνα και βλέπει τις πληγές από αυτόν να μην έχουν ακόμη γιατρευτεί. Γι' αυτό διαμαρτύρεται.

... καθώς τρέχανε τα αίματα στο μέτωπο τα μάτια τα ρουθούνια
βλέπαμε ο καθένας μας τον κόσμο αλλιώς παραμορφωμένο.
(Ομίχλη, σ. 77).

ε) Η συλλογή **Οι ρίζες κι η βροχή** αρχίζει με το ποίημα «οφειλή», το οποίο είναι μια οφειλή απέναντι στους νεκρούς συναγωνιστές και φίλους του. Είναι συγχρόνως και μια ευθύνη και ένα αίσθημα ενοχής απέναντι σ' αυτούς, αφού ο ίδιος γλίτωσε από το θάνατο ή από τη βέβαιη εκτέλεσή του από τους συνεργάτες των Γερμανών.

Μέσα από τόσο θάνατο που έπεσε και πέφτει,
πολέμους, εκτελέσεις, δίκες, θάνατο κι άλλο θάνατο
αρρώστια, πείνα, τυχαία δυστυχήματα,
δολοφονίες από πληρωμένους εχθρών και φιλών,
συστηματική υπόσκαψη κ' έτοιμες νεκρολογίες
είναι σα να μου χαρίστηκε η ζωή που ζω.
Δώρο της τύχης, αν όχι κλοπή απ' τη ζωή των άλλων,
γιατί η σφαίρα που της γλύτωσα δε χάθηκε
μα κτύπησε το άλλο κορμί που βέθηκε στη θέση μου.

Έτσι σα δώρο που δεν άξιζα μου δόθηκε η ζωή
κι όσος καιρός μου μένει
σαν οι νεκροί να μου τον χάρισαν
για να τους ιστορήσω. (σ. 95).

Με την «Οφειλή» ο Πατρίκιος μας δείχνει όλα τα δεινά και όλο το κλίμα της κατοχικής και μετακατοχικής εποχής.

Ό,τι αισθάνεται ο ποιητής για τους νεκρούς παρουσιάζεται ως καθήκον που οι ίδιοι του όρισαν και αφιερώνεται σ' αυτούς γράφοντας ποιήματα, με τα οποία τους ιστορεί. Και μέσα στα ποιήματά του οι νεκροί θα ζουν αιώνια.

Στα άλλα ποιήματα της συλλογής ο ποιητής συλλογίζεται διαρκώς, ψάχνοντας να βρει «έστω ένα ψήγμα αλήθειας». (σαν τυμβρύχοι).

Λυπάται αφάνταστα όταν βλέπει πως οι ζωντανοί λησμονούν τους νεκρούς:

Το χαράκωμα χορτάριασε, έγινε κοπρώνας.
Πάνω απ' τους νεκρούς μας, εκεί που πέσανε οι πιο γενναίοι
είναι ένα στρώμα τώρα από σκουπίδια,
σπέρματα από αυνανισμούς κι ασέλγειες.
Σαν αφανές μνημείο που σκέπασε τα καλύτερά μας χρόνια.
(Αφανές μνημείο, σ. 95).

ή

Τους εκτελέσανε στην κεντρική πλατεία
.....
Και σεις τους ξεχάσατε; (Τους εκτελέσανε, σ. 98).

Οι νεκροί τώρα δίνουν τα σώματά τους ως λίπασμα στις ρίζες των φυτών.

Είταν πολλά τα χάδια που δέχτηκε παιδί.
Κι έδινε τώρα το νεκρό κορμί του στις ρίζες των φυτών
ν' αντλήσουν τους χυμούς τους. (Ελάχιστο αντάλλαγμα, σ. 97).

Κι ο ποιητής μουσκεύει μαζί με τους νεκρούς από τον «πικρό ουρανό».

Κ' είταν μι' αλλόκοτη βροχή που δεν προσμένουν τα χωράφια.
Κ' είταν μια κοινή βροχή που πέφτει τέτοιους μήνες. (Πικρός ουρανός, σ. 98).

Αλλά οι νεκροί φεύγανε μες στην πικρή τους περηφάνια, «χωρίς ούτε ένα κούνημα του κεφαλιού». (Μπροστά στους νεκρούς). Έφευγαν για το θάνατο, χωρίς

να δειλιάσουν ούτε για μια στιγμή.

Ο ποιητής θα μας φέρνει πάντα μπροστά στους νεκρούς «γυρεύοντας μιαν απάντηση στα ξασπρισμένα κόκκαλα». (Εκταφές, σ. 99).

στ) Με την τελευταία συλλογή **Το δάσος και τα δένδρα**, που είναι αφιερωμένη στον Κώστα Κουλουφάκο, ο ποιητής συνεχίζει την εξομολόγησή του και κάνει τον απολογισμό του αγώνα και συγχρόνως τον απολογισμό της δικής του θητείας, της μαθητείας του στον αγώνα αυτό.

Τι έγιναν οι νικημένοι;
Ποιος σκέφτηκε ποτέ γι' αυτούς,
ποιος μας σκέφτηκε;
.....
Είμαστε οι νικημένοι. (Απολογισμός σ. 109).

Τώρα λοιπόν είναι που περισσότερο θα επιμένω, θα ουρλιάζω,
έστω κι αν μένω μόνος, μι' ανίσχυρη μειοψηφία,
έστω κι αποδιωγμένος, στιγματισμένος, ύποπτος,
γιατί η στάση μου δεν εξαρτήθηκε ποτέ
από κομματικό μισθό ή πόστο
και στο χαράκωμα της επανάστασης
δε με διόρισε ποτέ κανείς
κι ούτε μπορεί να μ' απολύσει.
Θά 'τανε βολικό να σώπαινα. Μα δεν μπορώ.
Αρχίζω πάλι ως να κολλήσει η γλώσσα στο λαρύγγι:
Το δρόμο, πρέπει να βρούμε το δρόμο
κάθε στιγμή να ξαναβρίσκουμε το δρόμο
η σήψη απλώνεται σ' όλο το κορμί
κάθε στιγμή αργοπορίας είναι θάνατος
η ιστορία μας κινδυνεύει να σαπίσει
η χώρα μας, ο λαός μας κινδυνεύει να σαπίσει.
Κ' εμείς, μ' όλες μας τις αδυναμίες,
η μόνη ελπίδα σωτηρίας. (Απολογισμός, σσ. 111-112).

Και ο ποιητής, κλείνοντας τη συλλογή, μας προτρέπει και ρωτά συγχρόνως τον καθένα μας:

Θα κατορθώσεις άραγε ποτέ τα πράγματα να δεις
την ίδια τη στιγμή της σύλληψής τους
και να προειδοποιείς έστω και μ' άναρθρες κραυγές,
σαν το σκυλί που πριν απ' το σεισμό
ακούει τους μυστικούς τριγμούς της γης κι ουρλιάζει....

(Να προειδοποιείς, σ. 116).

Ο ποιητής «κινείται στην περιοχή της πιο αληθινής, της πιο ουσιαστικής ποίησης που βλέπει τον άνθρωπο, την ψυχολογία του και τις πράξεις του σε άμεση συνάρτηση με το περιβάλλον, με τον κοινωνικό περίγυρο, της ποίησης που την απασχολεί, κυρίως, το ψυχολογικό πρόβλημα και που αδίσταχτα, και με την πιο καίρια σημασία του όρου, μπορούμε να την ονομάσουμε ρεαλιστική» γράφει για τη *Μαθητεία* ο Τάσος Λειβαδίτης[6].

Προαιρετική στάση

Στα 1975 ο Τίτος Πατρίκιος εξέδωσε την ωριμότερη (ως τότε) ποιητική του συλλογή με τον τίτλο «Προαιρετική στάση», η οποία περιλαμβάνει 26 ποιήματα ως επί το πλείστον ολιγόστιχα. Στην επανέκδοση του 1981 έχει προσθέσει άλλα δύο ποιήματα. (Εκδόσεις «Γνώση»).

Τα ποιήματα αυτά έχουν γραφεί από το 1967 έως το 1973.

Είναι η εποχή που ο δικτάτορας Παπαδόπουλος «έχει βάλει την Ελλάδα στο γύψο». Είναι τα χρόνια που διασπάται το Κ.Κ.Ε. Είναι τα χρόνια του Γαλλικού Μάη.

Ο ποιητής ζει αυτοεξόριστος στο Παρίσι και τη Ρώμη. Κάνει δηλαδή μια προαιρετική στάση στις δυο αυτές πόλεις. Περιμένοντας στη στάση να πάρει το λεωφορείο (στη Ρώμη), το λεωφορείο δε σταματά, διότι η στάση δεν ήταν υποχρεωτική, ήταν προαιρετική (Fermata a richiesta) .

Μέσα στα ατέλειωτα χτυπήματα τις απροσδόκητες ανορθώσεις
πάλι μείναμε χωρίς σπίτι χωρίς φωτιά
με καινούριους τάφους σπιλωμένων μας συντρόφων
με μάνες που γερνούν περιμένοντας το γυρισμό μας
παιδιά που μεγαλώνουν δίχως να μας γνωρίσουν
ή το πολύ από φωτογραφίες όπως εμείς γνωρίσαμε

6. Εφημερ. *Αυγή*, 13/12/1963.

τους πεθαμένους μας παππούδες.
Και καταγράφει ο μετρητής το ανάποδο λογάριασμα.
(Οκτώβρης '67) (Ο Μετρητής, σ. 8).

Στην αυτοεξορία του ο ποιητής συλλογίζεται την πατρίδα του και αγωνιά για τους δικούς του.

Πέρασε ακόμα ένας χειμώνας
χωρίς να βλέπω το χρώμα των βουνών σου
ν' αλλάζει με τις ώρες
χωρίς να ξέρω ποιον θα ξαναβρώ
απ' όσους θά 'θελα να περιμένουν.
(Ενδιάμεσοι σταθμοί, I, σ. 11).

Ο ποιητής αισθάνεται τον εαυτό του παντού ξένο στους διάφορους σταθμούς της προαιρετικής του στάσης και βλέπει ότι το τυραννικό καθεστώς της χώρας μας θα διαρκέσει πολύ.

Ξένοι παντού, γυρνάμε
από χώρα σε χώρα, από πόλη σε πόλη.
Το λίγο φως απ' την πατρίδα
που απόμεινε στην κόχη του ματιού
όλο και ξεθωριάζει
κάτω από ξένους ουρανούς.
(Δεκέμβρης '69) (Ξένοι Ουρανοί, σ. 19).

Πιστεύει όμως στο φως, πιστεύει στο μέλλον, γιατί:

Πέρα απ' τις ερμηνείες, τους τεμαχισμένους φωτισμούς
ήταν αναγκασμένος να ξαναβγεί στο φως.
Ξανά, ή πρώτη του φορά; Δεν είχε σημασία.
Ήταν αναγκασμένος να βγει στο φως. (Η καταπακτή, σ. 28).

Ο ποιητής πιστεύει στο φως και γι' αυτό θέλει, όπως ο Οιδίποδας:

να φωτίσει το σκοτάδι
που μέσα του βολεύονται όλοι
όσο κι αν τους βαραίνει. (Ιστορία του Οιδίποδα, σ. 33).

Η «Προαιρετική στάση» κλείνει με την «Αλληγορία».
Μετά από μια πολιτική αποτυχία καθένας αντιδρά δραφορετικά.
Άλλον κυριεύει ένας πολιτικός μυστικισμός, άλλον μια ποιητική αισθηματολο-

γία. Άλλοι προσπαθούν να εμπορευτούν την αποτυχία. Άλλοι μιλούν για σοσιαλιστικό ρεαλισμό. Σ' άλλους γεννιέται μια επιστημονική απορία.

Σαν έπεσε η βαλανιδιά
άλλοι κόψανε ένα κλαδί, το μπήξανε στο χώμα
καλώντας για προσκύνημα στο ίδιο δέντρο,
αλλοι θρηνούσαν σ' ελεγεία
το χαμένο δάσος τη χαμένη τους ζωή,
άλλοι φτιάχνανε συλλογές από ξεραμένα φύλλα
τις δείχνανε στα πανηγύρια βγάζανε το ψωμί τους,
άλλοι διαβεβαίωναν τη βλαπτικότητα των φυλλοβόλων
διαφωνώντας όμως στο είδος ή και στην ανάγκη αναδάσωσης,
άλλοι, μαζί κι εγώ, υποστήριζαν πως όσο υπάρχουν
γη και σπόροι υπάρχει δυνατότητα βαλανιδιάς.
Το πρόβλημα του νερού παραμένει ανοικτό. (σ. 40).

Ποιήματα, Ι (1948-1954)
(Θεμέλιο, 1976, 77, 80)

Στα 1976 κυκλοφόρησε ο πρώτος τόμος των *Ποιημάτων* του Τίτου Πατρίκιου, ο οποίος περιλαμβάνει ποιήματα γραμμένα στα χρόνια 1948-1954.
Ο τόμος αυτός περιλαμβάνει τις συλλογές:
1) *Επιστροφή στην ποίηση* (1948-1951)
2) *largo* (1951)
3) *Μεγάλο γράμμα* (1952)
4) *Ασκήσεις* (1952)
5) *Χωματόδρομος* (1952-1954)
6) *Χρόνια της πέτρας*
7) *Τέλος του καλοκαιριού.*

Από τις παραπάνω συλλογές για πρώτη φορά δημοσιεύονται οι: 1) *Επιστροφή στην ποίηση,* 2) *largo* και 3) *Ασκήσεις* (εκτός από δύο ποιήματα).

α) Η συλλογή **Επιστροφή στην ποίηση** περιλαμβάνει 14 ποιήματα.

Ο Πατρίκιος βρίσκει το υλικό του στις μνήμες της κατοχής, στις εμπειρίες του εμφυλίου πολέμου, της εξορίας και της φυλακής.

Οι νέοι μπήκαν στον αγώνα ενθουσιώδεις:

Παιδιά με βιαστικές ορμές

τραγουδώντας πολεμικά εμβατήρια
αφήσαμε τα θρανία
για να κατεβούμε στη διαδήλωση
δρασκελίσαμε τους φράχτες των αμπελιών
με τη χαρά της αρπαγής πάνω απ' το φόβο του δραγάτη.
Η πράξη προλάβαινε το στοχασμό
ο στοχασμός δε χωρούσε στα τραγούδια.
οι ξινές ρόγες ωρίμασαν απότομα.
(παραλλαγές σε δυο θέματα, Ι, σ. 9).

Τον ποιητή συγκινεί ο αγώνας όλων. Μα πιο πολύ πονεί για τους χιλιάδες άγνωστους, τους ανώνυμους και είναι ως να τους κάνει ένα μνημόσυνο.

Όλοι οι λαοί αγωνίζονται για τα ίδια ιδανικά. Γι' αυτό ο ποιητής θέλει τα «σύνορα ανοιχτά». Η σκέψη του τον οδηγεί σε επαναστάσεις και αγώνες άλλων χωρών:

Η *Επιστροφή στην ποίηση* μας δίνει την πιο αυθεντική και γνήσια μορφή της τεχνικής του. Εδώ βρίσκουμε κάποια στοιχεία της παραδοσιακής ποίησης «που είναι αρκετά όμως, για να μας δώσουν το πρώτο στίγμα της ποίησής του. Αποτυπώματά του, στη διάθεση τουλάχιστον και το λεξιλόγιο, θα συναντήσουμε πολλά... Η πραγματικότητα και το συναίσθημα συρρικνώνονται για να στραγγίσουν έναν-έναν τους στίχους»[7].

Πέτρα στην πέτρα στοιβαγμένη
πέτρα υγρή
πέτρινοι τοίχοι
πέτρινη ζωή
μες στις υπόγειες στοές
ξεχάσαμε το φως.
Απάνω ανάψανε φωτιές
στα σταυροδρόμια καίνε τους νεκρούς μας. (Φωτιές, σ. 30).

β) Η συλλογή **Largo** περιλαμβάνει δέκα ποιήματα γραμμένα στα 1951.

Υλικό της συλλογής αυτής: ο κόσμος την αμέσως μετά τον εμφύλιο περίοδο.

7. Τάκης Καρβέλης, *Διαβάζω* 3-4, 1976, σ. 96.

γ) Η συλλογή **Ασκήσεις** περιλαμβάνει 14 ποιήματα, γραμμένα στα 1952. Δύο ποιήματα της συλλογής αυτής είχαν δημοσιευτεί στη «Μαθητεία» (1963).

Τα ποιήματα της συλλογής αυτής άλλοτε τα διακρίνει πεζολογική λιτότητα, άλλοτε έχουν λυρικές εκπνοές και άλλοτε δραματικές κορυφώσεις.

Το υλικό του ποιητή και σ' αυτή τη συλλογή είναι: ο πόλεμος, η κατοχή, ο εμφύλιος και η αμέσως μετά περίοδος.

δ) Τέλος του καλοκαιριού

Το ξεχωριστό ποίημα «Τέλος του καλοκαιριού» γράφτηκε στα 1953-1954 και χωρίζεται σε δέκα μέρη.

Το ποίημα αυτό πρωτοδημοσιεύτηκε στην έκδοση «Χρονικό '75», Αθήνα, 1975, εκδ. ώρα.

Είναι ποίημα ερωτικό.

> Στα μάτια σου κατεβαίνουν κοπάδια τ' άστρα να ξεδιψάσουν
> στα μαλλιά σου επουλώνεται ο άνεμος
> ο λαιμός σου είναι από μέταλλο του φεγγαριού
> τα στήθια σου δυο μαχαίρια που καρφώνουν τη σιωπή
> το στόμα σου ανυπόταχτη τροχιά του ήλιου
> τα δόντια σου μέρες μικρού καλοκαιριού
> ύστερα από τα πρωτοβρόχια.
> Μες στο βαθύ πηγάδι της φωνής σου
> ψάχνουμε για το μυστικό σου. (ΙΙΙ, σ. 223).

Θάλασσα Επαγγελίας

Στα 1977 ο Πατρίκιος εξέδωσε τη συλλογή «Θάλασσα Επαγγελίας», η οποία επανεκδόθηκε το 1980. Το 1985 κυκλοφόρησε σε δεύτερη έκδοση *(Θεμέλιο)*.

Η συλλογή αυτή περιλαμβάνει 34 ποιήματα (η προηγούμενη έκδοση περιελάμβανε 29).

Τα ποιήματα της συλλογής έχουν γραφεί ανάμεσα στα 1959 και 1963.

Από τα 34 ποιήματα δώδεκα είχαν δημοσιευθεί στην ενότητα «Χρόνια της ασφάλτου» της «Μαθητείας» (1963). Στα περισσότερα από αυτά έχουν γίνει αλλαγές.

Η «Θάλασσας Επαγγελίας» είναι η δημιουργία του ποιητή στο χώρο της ερωτικής ποιητικής έκφρασης. Διαφαίνεται και εδώ ένας θαλερός ερωτισμός. Ο λόγος του γίνεται ερωτικός και εκφράζει μια ηρεμία. Ο έρωτας και η αγάπη έχουν την εφηβική δροσιά τους.

Ο ποιητής έχει περάσει από τις ιαχές της επανάστασης στους χαμηλούς τόνους της εσωτερικής φωνής[8]. Ο λυρισμός του γίνεται εσωτερικός.

Από την *Επανάσταση* περνά στη *Θάλασσα Επαγγελίας*.

Κι ο έρωτας για κάτι που δε βρήκες ούτε διάλεξες
δε σ' εγκατέλειψε ποτέ.
Διάσχιζε τις βουερές μαχητικές ημέρες
βασανιζε τις ένοπλες νύχτες
σημάδευε το δρόμο τον ατέλειωτο
που τον ακολουθούσες με το ένα πόδι στην επιθυμία
και το άλλο στην παραίτηση.
Δεν μπόρεσες να σχηματίσεις ούτε τ' όνομά του.
Και το φωνάζεις ακόμα προς τα μέσα
σα μια ριπή ψυχρού ανέμου ως τα σωθικά
ορίζοντας την παγωμένη όρθια τρύπα
που γύρω της το σώμα σου αναδεύεται συστρέφεται κι ελπίζει.
(Παρίσι, Νοέμβρης 1959). (Ψυχρός άνεμος, σ. 15).

Αντιδικίες

Στα 1981 ο Πατρίκιος εξέδωσε σε αυτοτελή τόμο τις «Αντιδικίες». (Επανέκδοση, 1983, *Ύψιλον*). Στην ουσία πρόκειται για ποιήματα που γράφτηκαν σε πρώτη μορφή το 1955 στην Αθήνα. Μερικά όμως από αυτά ολοκληρώθηκαν αργότερα.

Τα περισσότερα από τα ποιήματα αυτά, όπως έχουμε δει, είχαν δημοσιευθεί στον τόμο «Μαθητεία» (1952-1962) (Αθήνα 1963) κυρίως στην ενότητα «Αντιδικίες».

Τρία ποιήματα ανήκαν στην ενότητα «Χρόνια της πέτρας», έξι στην ενότητα «Χρόνια της ασφάλτου» και δύο στην ενότητα «Οι ρίζες κι η βροχή».

Τρία ποιήματα είχαν δημοσιευτεί στην έκδοση *Ποίηση '76* (Αθήνα 1976, Κέδρος).

Για πρώτη φορά δημοσιεύονται μόνο εννέα ποιήματα.

Όπως είδαμε και στην παρουσίαση της ίδιας ενότητας της «Μαθητείας», ο ποιητής, γυρίζοντας από την εξορία στην πόλη, βρήκε σήψη και παρακμή. Βρήκε φρίκη.

---

8. Βλέπε και Γεώργ. Μαρκόπουλος, *Νεοελλ. Παιδεία*, τ.21, 22.

Αυτός όμως που αγωνιζόταν και αγωνίζεται για ένα αμετάθετο όνειρο δεν μπορεί να δεχθεί την κατάσταση αυτή. Γι' αυτό φωνάζει, διαμαρτύρεται, αντιδικεί.

Αν για να σ' αντιμετωπίσω πρέπει
ν' απαρνηθώ τ' ανθρώπινά μου,
τότε σου την προσφέρω άκοπη τη νίκη. (Προσφορά, σ. 19).

Και σένα, αν με τα τόσα που περάσαμε
τίποτα μέσα σου δε σακατεύτηκε,
μην πολυκαμαρώνεις.
Ίσως
δεν είχες τίποτα να διακινδυνεύσεις. (Δοκιμασία, σ. 28).

Αντικριστοί καθρέφτες

Κλείνοντας τις αντιδικίες ο Πατρίκιος μας έλεγε:

Λέω να τελιώνω εδώ.
θά 'τανε πιο καλά.
(Για μένα σίγουρα.
Κι ελπίζω, για τους άλλους.)
Μα δεν μπορώ.
Μέσα απ' τη στάχτη της φωνής μου
ξαναρχίζω. (Λέω να τελειώνω, σ. 53).

Και ξαναρχίζει.

Και έτσι το 1988, από τις εκδόσεις «Στιγμή», βλέπουν το φως της δημοσιότητας οι «Αντικριστοί καθρέφτες», μία ποιητική συλλογή με 79 ολιγόστιχα, ως επί το πλείστον, ποιήματα.

Αντικριστοί καθρέφτες είναι αυτοί που μπορούν να δώσουν πολλές φορές την εικόνα του ειδώλου. Είναι οι καθρέφτες που δείχνουν τις όποιες αλλαγές του χαραχτήρα και της μνήμης μας. Είναι οι καθρέφτες που μας φωτογραφίζουν και μας ψυχογραφούν.

Ο ποιητής, κοιτώντας στους καθρέφτες και βλέποντας το ψυχογράφημά του (σ' αυτούς) ,εκπλήττεται:

Μ' έκπληξη ανακαλύπτω στα κατάβαθά μου

ακόμα να θρηνώ που χάθηκε η επανάσταση
όσο κι αν ξέρω πως αργά ή γρήγορα
θα 'χα κι εγώ την τύχη εκείνων
που οι νικηφόρες επαναστάσεις τούς συντρίβουν. (Η έκπληξη, σ. 72).

Μελετώντας στους αντικριστούς καθρέφτες το χαραχτήρα και την ιστορική του μνήμη, εξάγει συμπεράσματα:

Κοίταζα στη Μακρόνησο συχνά
τις μάχες γλάρων και κοράκων
για κάνα ξεροκόμματο
για τίποτ' αποφάγια.
Βέβαια ήμουνα με τη μεριά
των άσπρων γλάρων
χαιρόμουν που νικούσαν πάντα
τα κατάμαυρα κοράκια.
Πολύ αργότερα έμαθα πως οι γλάροι
είναι πουλιά εξίσου αδηφάγα
ενώ τουλάχιστον οι κόρακες
σε κάτι χρησιμεύουν
τρώγοντας ψοφίμια. (Το άσπρο και το μαύρο, σ. 10).

Ο ποιητής κοιτάζοντας στους καθρέφτες συναισθάνεται ότι δεν είναι μόνος του:

Αλίμονο ο ποιητής δεν είναι ποτέ μονάχος
πάντα θα κατοικείται από τον ίδιο. (Το ανέφικτο της μοναξιάς, σ. 76).

Προσδιορίζει τον ποιητή:

Ο ποιητής
ένα είδος μαστροπού
ρίχνοντας στην πιάτσα
τις πιο μύχιες
τις πιο κοινές
τις πιο πεποιημένες
λέξεις. (Ο ποιητής, σ. 55).

Και αφού προσδιόρισε τον ποιητή, μας μιλάει για τη δουλειά που κάνουν οι στίχοι:

Οι στίχοι δεν ανατρέπουν καθεστώτα

μα σίγουρα ζούνε πιο πολύ
απ' όλες τις καθεστωτικές αφίσες. (Οι στίχοι, σ. 35).

Οι αντικριστοί καθρέφτες δε δίνουν μόνο το είδωλο του ποιητή. Παρουσιάζουν ανάγλυφα και την κοινωνία μας: την κοινωνία του «εγώ».

Δείχνουν την κοινωνία μας και την αποκαλύπτουν. Μας δείχνουν όμως και τον προβληματισμό του ποιητή γι' αυτήν της τη συμπεριφορά.

Λέμε εμείς κι εννούμε εγώ
λέμε εσύ κι εννοούμε εγώ
λέμε αυτός κι εννοούμε πάλι εγώ.
Στην ουσία μόνο με το εγώ
μπορούμε να εννοήσουμε
κάποιον άλλο. (Το πρόβλημα με τις αντωνυμίες, σ. 87).

Τέλος ο ποιητής, διαβάζοντας και αποκρυπτογραφώντας το είδωλό του, μας δίνει την αυτοπροσωπογραφία του.

Από τα δεκατέσσερά μου χρόνια
βλέπω τον κόσμο μέσα από γυαλιά.
Πάνε σαράντα χρόνια που μόνο εγώ
μπορώ να εξετάζω γυμνό το πρόσωπό μου. (Αυτοπροσωπογραφία, σ. 28).

Παραμορφώσεις

Στα 1989, από τις εκδόσεις *Διάττων* , κυκλοφόρησε η ποιητική συλλογή «Παραμορφώσεις» με 15 ποιήματα.

Από αυτά τα 12 είχαν πρωτοδημοσιευθεί στη «Μαθητεία» το 1963.

Για πρώτη φορά εδώ δημοσιεύονται τα ποιήματα «Λόγια», «κλοιός» και «Επιμονή μιας πόλης».

Στις *Παραμορφώσεις* έχομε παραμόρφωση του ειδώλου μέσα από κυρτούς και τεθλασμένους καθρέφτες και όχι μέσα απο αντικριστούς καθρέφτες. Το είδωλο παραμορφώνεται από κάτοπτρα παραμορφωτικά.

Και έπρεπε να αποτελέσουν αυτοτελή έκδοση οι *Παραμορφώσεις*, γιατί δεν έδεναν με το περιβάλλον της *Μαθητείας*, αφού οι *Παραμορφώσεις*, κατά το Δ. Ν.

9. Περ. *Εντευκτήριο*, τ. 12, 1990, σ. 48.

Μαρωνίτη, είναι «ιδιόρρυθμα και άφρονα»[9] ποιήματα. Και είναι «άφρονα», γιατί σ'αυτά ο ποιητής καταφεύγει στον υπερρεαλισμό. Και καταφεύγει στον υπερρεαλισμό ο Πατρίκιος, όπως ο ίδιος μας λέγει εκ των υστέρων, «για να μην καταλαβαίνουν οι άλλοι ότι δεν έχει φτάσει να τους καταλαβαίνει» και όχι από «επιθυμία σουραλισμού»[10].

Ο Δ.Ν. Μαρωνίτης θεωρεί ότι «η προσφυγή στο τέχνασμα του υπερρεαλισμού οφείλεται σε διαμαρτυρία και δυσφορία του ποιητή για τις γνωστές λογοκριτικές συνταγές της κομματικής αριστεράς περί ποιητικής ορθοδοξίας - και όχι μόνον»[11].

Στις *Παραμορφώσεις* έχουμε μέσης έκτασης ποιήματα.

Στις *Παραμορφώσεις* «το ποίημα παίρνει τώρα τη μορφή πιο πολύ ηφαιστειακού κρατήρα, που εκτοξεύει λάβα και πυρακτωμένο μέταλλο - θραύσματα που συσσωρεύονται για να ορίσουν στο τέλος τον όγκο του ποιήματος... Σταθερός κορμός στο ποίημα δεν υπάρχει».[12]

Από τα ποιήματα της συλλογής «Παραμορφώσεις» θα σταθούμε στο τελευταίο, στην **Επιμονή μιας πόλης,** το οποίο αναφέρεται στην πόλη μας και το οποίο ήταν και ένας από τους λόγους που οδήγησαν το Δημοτικό Συμβούλιο Χανίων στην απόφασή του να ανακηρύξει ομόφωνα τον Τίτο Πατρίκιο επίτιμο δημότη της πόλης μας.

Ο ποιητής συνέλαβε την ιδέα του ποιήματος πριν 35 χρόνια, όταν πρώτη φορά ήλθε στα Χανιά με ένα καράβι που έκανε έκτακτο δρομολόγιο.

Για τριάντα χρόνια, περίπου, μέχρι να δει το φως της δημοσιότητας, το ποίημα δεχόταν προσθέσεις και αφαιρέσεις, μέχρι που, στα μισά της δεκατίας του 80, ο ποιητής γίνεται φίλος, τακτικός επισκέπτης και εραστής της πόλης μας, κυρίως της παλιάς, την οποία βλέπει να επιμένει σ' αυτό που ήταν: πόλη βενετσιάνικη.

Η πόλη επιμένει. Επιμένει και ο ποιητής. Και έτσι το ποίημα ολοκληρώνεται. Η «Επιμονή μιας πόλης» παίρνει την οριστική της μορφή. Η επιμονή είναι κοινό σημείο: και της πόλης και του ποιητή.

Ο Δ. Ν. Μαρωνίτης προτείνει: «Η επιγραφή "Επιμονή μιας πόλης" να διαβαστεί και ως "Επιμονή ενός ποιήματος"».

Και προσθέτει:

---

10. *Αντιχριστοί καθρέφτες*, σ. 53.
11. Περιοδ. *Εντευκτήριο*, τ. 12, 1990, σ. 48.
12. Περ. Εντευκτήριο, τ. 12, 1990, σσ. 50-51.

«Τούτο θα σήμαινε ότι, ασχέτως με το πότε και το πώς βρήκε το ποίημα την τελική μορφή του, η ποιητική ιδέα υπήρχε ήδη στον καιρό της *Μαθητείας*, και τόσα χρόνια επέμεινε· τώρα επιτέλους βρήκε τον τρόπο να αποτυπωθεί και να εκτυπωθεί. Προεκτείνοντας την υπόθεση αυτή και στα άλλα δύο αδημοσίευτα ποιήματα αλλά και στο σύνολο της απομονωμένης τώρα και επαναπροβαλλόμενης συλλογής των *Παραμορφώσεων*, μπορούμε, νομίζω, να εικάσουμε ότι η επιστροφή σ' εκείνην την παθολογική παρένθεση της παλιάς *Μαθητείας* δεν έγινε από διάθεση και πρόθεση νοσταλγικής αναδρομής στα παραμορφωτικά παραστρατήματα μιας άλλης εποχής· μάλλον πρόκειται για αναβίωση ή και επιδρομή της παραμορφωτικής όρεξης στο ποιητικό παρόν του Τίτου Πατρίκιου, με τάσεις μάλιστα επικυριαρχίας. Το μέλλον θα δείξει αν ευσταθεί μια τέτοια υπόθεση»[13].

ΕΠΙΜΟΝΗ ΜΙΑΣ ΠΟΛΗΣ

Κανείς βασιλιάς Μάρκος ούτε του Άγιου Μάρκου το λιοντάρι
κανένα χώρισμα από νυχτερινές ψαλμωδίες, μαγγανείες
νυχτερίδες, ξανθιές γυναίκες ξένες, σπαθιά σκουριασμένα
τάφρους, φαράγγια μ' αίμα, μίση βαθιά προαιώνια
γιατί μες στον ωχρό πηχτό σα λέμφο χρόνο
οι πυρκαγιές βρυκολακιάζουν, σηκώνονται ξανά τη νύχτα
γλείφουν τα σπίτια σαν ήμερα σκυλιά και διψασμένα
φασκιώνουν τα μωρά, φωτίζουν κόκκινες σαν πλούσιες
τις γειτονιές με τα λιπόσαρκα παιδιά τις λιμασμένες πόρνες
με τις γριές που αδημονούν πότε θα ξημερώσει
να λιάσουν γι' άλλη μια φορά τα φυραμένα μέλη τους
τίποτα, κανένας στόλος δεν πρόκειται να 'ρθει
ούτε κι οι φήμες για προδοσία επιβεβαιώνονται
μένουν τ' απομεινάρια από γαλέρες κι αντιτορπιλικά
στο κλειστό μουσείο κι οι ναύτες επιδεικτικά περαστικοί
από το παλιό λιμάνι που όλο το κλείνει η άμμος
δεν μπορείς άλλο να αιτιάσαι γενικές συνθήκες
ηλικίες, δόγματα, ομολογίες πίστεως, στρατεύσεις
άλλωστε το πιο άθραυστο ατσάλι το δένουμε μονάχοι
δίχως μια τέτοια ιδέα αποκλείεται να επιβιώσω

13. Περ. *Εντευκτήριο*, τ. 12, 1990. σ. 51.

μου δίνει τη συνοχή που αναζητάω στην τέλεια σφαίρα
αλλιώς διαλύομαι σε διάπυρη στιγμαία σκόνη
σκορπίζομαι σε πάθη που δεν προφταίνω να υποπτευθώ
σε δηλητηριασμένα δώρα που ονειρεύτηκα να προσφέρω
όμως το πλοίο συνεχίζει το έκτακτο δρομολόγιό του
μες στο σκοτάδι που τώρα καταβροχθίζει τα βουνά
τα δάχτυλά σου ξεχωρίζουν όπως λιγνές γραμμές φωτός
δείχνοντας την ανταύγεια μιας πόλης που επιμένει
ενώ κάποιοι επιβάτες δίπλα λένε La Canea, La Canea.

Το ποίημα αποτελείται από 29 στίχους και διακρίνεται για την έλλειψη σημείων στίξης. Έχουμε την τελεία στο τέλος και έντεκα κόμματα, τα οποία απαντώνται σε μεγαλύτερη αναλογία στους πρώτους μισούς στίχους απ' ό,τι στους υπόλοιπους. Το άστικτο του ποιήματος δίνει συνεχή ροή στο λόγο.

Στο ποίημα έχουμε μια πόλη και έναν ποιητή.

Η πόλη μάς αποκαλύπτεται· είναι τα *Χανιά*, η βενετσιάνικη πόλη που επιμένει σ' αυτό που ήταν και είναι.

Τον ποιητή τον ξέρουμε και είναι ανάμεσά μας· είναι ο *Τίτος Πατρίκιος*. Και το όνομά του μας πηγαίνει κατευθείαν στη Ρώμη, στη Βενετία.

Αυτή η πόλη και αυτός ο ποιητής έχουν κοινά στοιχεία: και οι δύο επιμένουν. Η πόλη για εφτά αιώνες και ο ποιητής για τριάντα χρόνια. Και αυτή η επιμονή τους ενώνει.

Η πόλη βρίσκει τον ποιητή της και τον κάνει επίτιμο δημότη της. Ο ποιητής βρίσκει την πόλη του, στην οποία πολιτογραφείται.

Η «Επιμονή μιας πόλης» είναι ποίημα άρτιο και ανήκει στην υψηλή ποίηση και έχει δίκιο ο Δ. Ν. Μαρωνίτης όταν λέγει ότι «η "Επιμονή μιας πόλης" δικαιούται να καταγραφεί στα γράμματά μας ως ποίημα δίδυμο του σεφερικού "Βασιλιάς της Ασίνης". Έχει μαζί του, εξάλλου, πολλά κοινά και βρίσκεται, κατά την κρίση μου, στην ίδια στάθμη».[14]

Η συμμορία των δεκατριών

Στα 1990, από τις εκδόσεις *Διάττων*, κυκλοφορεί το πεζό του Τίτου Πατρίκιου «Η συμμορία των δεκατριών» και υπότιτλος: «Ημερολόγιο του 1940 και άλλα γραφτά».

14. Περιοδ. *Εντευκτήριο*, τ. 12, 1990, σ. 53.

«Τι είναι αυτό το μικρό βιβλίο; Φαίνεται αμέσως σε όποιον το ξεφυλλίσει: σχολικά προγράμματα κι εκθέσεις, γράμματα, ένα προσωπικό ημερολόγιο, κάποιοι στίχοι, το καταστατικο μιας συμμορίας, βαλμένα στη χρονολογική σειρά που τα έγραψε ένα παιδί δώδεκα χρονών, εσωτερικό σ' ένα σχολείο, την Αναργύρειο και Κοργιαλένειο Σχολή, στις Σπέτσες, τον καιρό που ξεσπάει ο πόλεμος με την Ιταλία. Από τα περιστατικά που εξιστορούνται ένα μόνο δείχνει παράξενο, τουλάχιστον σ' αυτόν που γράφει τούτες τις γραμμές: το ότι οι συμμαθητές που έφτιαξαν μια συμμορία την ονόμασαν των Δεκατριών, χωρίς φυσικά να ξέρουν - μάλιστα ο συντάκτης του καταστατικού το έμαθε μόλις πριν λίγα χρόνια - πως ο Μπαλζάκ είχε δημοσιεύσει στα 1834 ένα μυθιστόρημα, την Ιστορία των Δεκατριών, όπου δεκατρείς άνθρωποι φτιάχνουν μια μυστική εταιρεία για να υπερασπίσουν τα συμφέροντά τους, για να κυριαρχήσουν τελικά πάνω σε μια κοινωνία, όπως συνήθως εχθρική» μας πληροφορεί στα εισαγωγικά του ο συγγραφέας.

Στο μικρό αυτό βιβλίο βλέπουμε τις ανησυχίες του δωδεκάχρονου τότε Πατρίκιου για το γράψιμο.

Στις 22/10/1940 ξεκινάει με ένα συμμαθητή του τη συγγραφή «μιας δραματικής κωμωδίας που είναι όλο ξελιγωμάρες», το «Μίστο και τον Πίγκο»[15].

Στις 13/11/1940 αρχίζει να γράφει σατιρικά τετράστιχα[16].

Η ΤΑΞΙΣ ΜΑΣ

1

Εις την τρίτ' οκταταξίου
του προτύπου γυμνασίου
είναι νούμερα γελοία
γλυκανάλατα κι αστεία

2

Το τραμπάκουλ' είναι πρώτο
- σαν το πεις παίρνει μπουρλότο -
κι είν' απ' τόμορφο το Τζάντε
που 'ναι μέσα στο Λεβάντε.

3

Έπειτα 'ν η Αλεξάνδρα
που 'ναι όμοια με γαλιάντρα

15. σελ. 23.
16. σε. 35.

που δεν μοιάζει με αγόρι
κι είν' χοντρή ωσάν βαπόρι».[17]

.....

Στις 18/11/1940 συστήνεται η *Συμμορία των Δεκατριών.*[18]

Στις 19/11/1940 ο μικρός συγγραφέας αρχίζει να γράφει το καταστατικό της συμμορίας.[19]

Παραθέτουμε τα δύο πρώτα άρθρα του καταστατικού:

Άρθρον Α'

Ιδρύεται συμμορία, επονομαζομένη «Συμμορία των 13ών», λόγω του ότι τα συμφέροντα της τάξεως εθίγησαν. Μοναδικός σκοπός της συμμορίας είναι να προστατεύη τα συμφέροντα της τάξεως, τους μικρούς και αδυνάτους, καθώς και να παροτρύνη τους κακούς σκοπούς των διαφόρων.

Άρθρον Β'

Η συμμορία έλαβε την ονομασίαν ταύτην, διότι προσήλθον 13 μέλη δια να αποτελεσθή. Τα παιδιά που την αποτελούν συνελέχθησαν κατόπιν μακρών συσκέψεων και είναι τα κάλλιστα, τα δυναμικώτατα και τα εξυπνώτατα όλης της τάξεως. Όσοι εισέρχονται θα ορκίζονται.[20]

Από μικρός λοιπόν ο ποιητής στους κοινωνικούς αγώνες.

Μαθητεία ξανά

Στα 1991, από τις εκδόσεις *Διάττων*, κυκλοφορεί το βιβλίο «*Μαθητεία ξανά*».

Το βιβλίο περιλαμβάνει 146 ποιήματα, από τα οποία τα 74 προέρχονται από τη *Μαθητεία*, που μετά την εξάντληση του βιβλίου δεν είχαν ξαναδημοσιευτεί κάπου αλλού, και άλλα 72 της εποχής της *Μαθητείας* και που δεν είχαν συμπεριληφθεί σ' αυτήν. Από τα 72 αυτά ποιήματα 5 είχαν δημοσιευτεί στην *Ποίηση '76*, Κέδρος, 1976, και 5 είχαν δημοσιευτεί στο περιοδικό *Λογοτεχνία*, τεύχος 1ο, Αθήνα, Ιούλιος 1977.

Ό,τι κι αν λέω ό,τι κι αν γράφω
αδύνατο να πείσω τους νεκρούς

17. σελ. 40.
18. σελ. 45.
19. σσ. 45-46.
20. σελ. 47.

πως για να ζήσω δεν τους πρόδωσα. (ό,τι κι αν λέω, σ. 171).
(Γενάρης 1962)

Και μου 'λεγε ο δάσκαλός μου:
"Πρέπει να σ' αναγνωρίσουν πρώτα οι αστοί
για να επιβληθείς στο κίνημα·
ως τότε μην τα λες αυτά πιο έξω.
γιατί θα βρεις μπελάδες". (Η πείρα, σ. 117).

Η ηδονή των παρατάσεων

Στα 1992, από τις εκδόσεις *Διάττων* κυκλοφόρησε η ποιητική συλλογή *Η ηδονή των παρατάσεων*, η οποία περιλαμβάνει 44 ολιγόστιχα ποιήματα.

Ο ποιητής χαίρεται που ζει και θεωρεί τυχερούς όσους επέζησαν. Κάποτε, βέβαια, θεωρούσε τυχερούς εκείνους που πεθάναν νωρίς «όσο ακόμα πίστευαν», ενώ παλιότερα νόμιζε πως ήταν καλύτερα να είχε πεθάνει «όσο ακόμα πίστευε». (Οι τυχεροί, σ. 28).

Θέλει ένα καλύτερο αύριο, γιατί το αύριο «είναι το κέρδος μιας ακόμα μέρας» (το Κέρδος, σ. 7) και γιατί «μένει η υπόλοιπη ζωή / για τον καθένα μας / απρόβλεπτη κι ανείπωτη». (Η άλλη εκδοχή σ. 56).

Ο ποιητής θέλει ένα καλύτερο αύριο, ενώ παράλληλα αισθάνεται ότι έχει μπει στην εφεδρεία:

Τώρα, καθώς πεθαίνουν ομαδόν
φίλοι και ποιητές
λες και παρουσιάζονται
όλοι τους στο στρατό
άσχετα από διαφορές στην ηλικία
σα να 'γινε επιστράτευση
δεκάδων κλάσεων εφέδρων
με πιάνει τρόμος όπως τότε
που πάλι πλησίαζε η σειρά μου.
Μόνο που σήμερα περιμένω
να με καλέσουν με τη δεύτερη
ή πιο καλά την τρίτη
σειρά εφεδρείας. (Σειρά εφεδρεία, σ. 41).

Τον ποιητή τον απασχολεί το τέλος της ζωής:

> Δε θα 'θελα να τελειώσω τη ζωή μου
> με ύστατο εφόδιο την αφή
> ελπίζω και τα μάτια ν' απομείνουν -
> τι πολυτέλεια ν' αγγίζω και να βλέπω
> τι πολυτέλεια μοναχά να βλέπω. (Ύστατη αίσθηση, σ. 39).

Ο ποιητής αναπολεί το παρελθόν τώρα που βαδίζει «προς το τέρμα χωρίς αποσκευές βαριές / που δυσκολεύουν το περπάτημα». (Οι Αποσκευές σσ. 44-45).

Δεν ξέρει πώς να προσφωνήσει παλιούς του συντρόφους: Αγαπητούς φίλους; κυρίες και κυρίους; αγαπητούς συμπολίτες; Μάλλον: «Απ' την αρχή λοιπόν: Αγαπητοί φίλοι...» (Αρχή μιας ομιλίας, σσ. 46-47).

Πώς αλλάζουν οι καιροί!

Αναπολεί τα χαμένα χρόνια: «είκοσι χαμένα χρόνια / πάντα χρειάζονται / για ένα φιλόδοξο παρόν» (Χαμένα χρόνια, σ. 49).

Αποδέχεται την πραγματικότητα: Τα παιδιά με τα σγουρά μαλλιά «που οργανώνονταν, έγραφαν πλατφόρμες / έβγαζαν πολυγραφημένα περιοδικά» τώρα «έγιναν πια οικογενειάρχες / με γκρίζα κι αραιά μαλλιά, εύσαρκοι / καλοξυρισμένοι, με στήριγμα μοναδικό / τις συνεπείς συζύγους». (Τα παιδιά με τα σγουρά μαλλιά, σ. 53).

Έχει την ποίηση καταφύγιο, γιατί η ποίηση φιλτράρει τη ζωή και το φως, γιατί «Το ακατέργαστο φως / έτσι που πέφτει σήμερα κοφτό / κι αυτό τυφλώνει.» (Οι απόπειρες της ποίησης, σ. 26).

Ο ποιητής πιστεύει στην ποίηση. Και η ποίηση φτιάχνεται «με μαύρες και άσπρες σιωπές / με φθόγγους μαύρους κι άσπρους». (Η ποίηση φτιάχνεται, σ. 24).

Τον συγκινεί η γλώσσα με όλες τις σημασίες της, γιατί «γνωρίζουμε, ψηλαφούμε, γνωριζόμαστε / μέσα σε κόσμους πολλαπλών γλωσσών» (Πολλαπλοί κόσμοι, σ. 31) και «γιατί σ' αυτή τη γλώσσα μου μιλούσαν / κι οι νεκροί.».

(Η γλώσσα μου, σ. 34).

Παρ' ότι γνωρίζει ότι «οι παρατάσεις κάποτε τελειώνουν» και ότι «οι προθεσμίες λήγουν», του αρέσει η *θάλασσα, η χάρις, ο έρως, η σωφροσύνη, αι τύχαι,* με τα οποία επιβιώνει ο άνθρωπος. (Ψηφίδες, σσ. 32-33).

Θέλει «το γράπωμα στις απολαύσεις», γιατί «ο έρωτας» είναι «ποθητός κι επίφοβος / όπως στα νησιά η βροχή». (σ. 58).

Τον ποιητή συνοδεύουν οι αναμνήσεις παντού. Σαν σε όνειρο βλέπει τη ζωή

του, τη ζωή του κόσμου. Την υμνεί με τις *λέξεις*, με τη *γλώσσα*, με τις *ψηφίδες*, με την *ποίηση*.

Υμνεί τον *έρωτα*, *τις παρατάσεις της ηδονής* ή *την ηδονή των παρατάσεων*.

Δέχεται την εξέλιξη της ζωής.

Η συλλογή *Η ηδονή των παρατάσεων* μάς πηγαίνει σ' άλλους κόσμους· σε κόσμους αιθέριους, σε κόσμους ποιητικούς.

Η συλλογή θα μπορούσε να έχει υπότιτλο *Ουρανία* ή *Ουρανός Επαγγελίας*, αφού είναι ποίηση υψηλότερη από τη *Θάλασσα Επαγγελίας*.

Συνεχές ωράριο

Στα 1993, από τις εκδόσεις *Διάττων*, κυκλοφόρησε το *Συνεχές ωράριο* (με υπότιτλο *Διηγήσεις)*.

Το συνεχές ωράριο απαρτίζεται από 156 πεζά κείμενα μικρής έκτασης, τα οποία κατά κάποιον τρόπο λειτουργούν ως συμπληρώσεις και υπομνηματίσεις στο ποιητικό έργο του ποιητή.

«Το βιβλίο δεν μπορεί να καταταχθεί σε κάποια από τις γνωστές κατηγορίες πεζού λόγου. Αποτελεί μια συνεχή καταγραφή σκέψεων, αποφθεγμάτων και περιστατικών, μια συναίρεση βιωμάτων, εντυπώσεων και εμπειριών...
Ο Πατρίκιος προτίμησε να επιλέξει (υποθέτω πως υπάρχουν στα χαρτιά του πάμπολλες παρόμοιες σημειώσεις) και να επεξεργαστεί ορισμένες πραγματικές ή φανταστικές στιγμές της ζωής του ή της ζωής των άλλων και να προτείνει την προσωπική του εκδοχή για θέματα που απασχολούν τον άνθρωπο και τον δημιουργό. Το "Συνεχές ωράριο" είναι ένα ευφυές βιβλίο. Όχι μόνον επειδή "ενσωματώνει τη λογιοσύνη στην ευαισθησία", για να χρησιμοποιήσω τη γνωστή φράση του Τ.Σ. Έλιοτ, αλλά και για τον τρόπο της γραφής του. Το κάθε κείμενο έχει το δικό του τίτλο, είτε πρόκειται για σύντομο αφήγημα ή έχει τη μορφή διαλόγου μεταξύ δύο προσώπων, είτε διατυπώνεται ως γνωμικός λόγος. Η εναλλασσόμενη παράθεση αυτών των μορφών συμβάλλει στη διαμόρφωση της τελικής εικόνας που αποκομίζει ο αναγνώστης, ακριβώς όπως συμβαίνει με τις ψηφίδες του μωσαϊκού» γράφει για το Συνεχές ωράριο ο Δημήτρης Δασκαλόπουλος[21].

Ας δούμε δύο διηγήσεις

21. εφημ. «Τα Νέα», 4/1/1994, Πανόραμα σ. 4.

Ο ποιητής και ο πεζογράφος

Ο ποιητής, για να φτάσει στο καθεστώς της σοβαρότητας, πρέπει να περάσει από το στάδιο της γελοιότητας. Αλλά ούτε τότε του αναγνωρίζεται ότι ασκεί κάποιο επάγγελμα. Ο πεζογράφος βρίσκεται εξαρχής στο καθεστώς της σοβαρότητας και θεωρείται από τότε επαγγελματίας. Έτσι όμως, ο πεζογράφος που θα ήθελε να δοκιμάσει την ποίηση θα έπρεπε εκ των υστέρων να διακινδυνεύσει το στάδιο της γελοιότητας. Ίσως γι' αυτό οι πεζογράφοι σπάνια γράφουν στίχους, ενώ οι ποιητές φτάνουν κάποτε να γράψουνε πεζά. (σ. 30).

Η φράση

Πέφτω σε μια φράση του Ηρόδοτου:
... φθονέεσθαι κρεῖσσόν ἐστι ἢ
οἰκτείρεσθαι
Και ξανακούω τη φράση που έλεγαν μια ζωή
η γιαγιά μου και η μάνα μου:
καλλιο να μας ζηλεύουνε παρά
να μας λυπούνται.
Ούτε η μία ούτε η άλλη είχαν διαβάσει Ηρόδοτο. Ούτε εγώ άλλωστε. (σ. 75).

Κριτικές δοκίμια

Ο Τίτος Πατρίκιος έχει δημοσιεύσει κριτικές και άρθρα, κυρίως, στο περιοδικό «Επιθεώρηση Τέχνης».

Έχει γράψει πολυάριθμα δοκίμια, εκ των οποίων τα περισσότερα έχουν περιληφθεί σε συλλογικές εκδόσεις. Ανάμεσα σε άλλα αναφέρουμε τα:

Η αμφισβήτηση μάς βρίσκει κι όταν δεν την αναζητάμε (1978).

Ποίηση και επικοινωνία (1978) (Εκπαιδευτήρια Ζηρίδη, Αθήνα, 1979) (στον τόμο *Σάτιρα και πολιτική στη νεώτερη Ελλάδα της* Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.

Ποίηση και Ιστορία (1979).

Κοινωνικές και πολιτικές αναφορές στην ποίηση του Εμπειρίκου (1981).

Τηλεόραση και ελεύθερος χρόνος (1982).

Τι είναι λαϊκισμός; (1983).

Ο Σταντάλ καιτ ο πρόβλημα της αυτοβιογραφίας (1984).

Ο συγγραφέας απέναντι και μέσα στην εξουσία (1986).

Η μετάφραση ως ανάγκη και μέσο επικοινωνίας (1987).

Γκέοργκ Λούκατς: Η θεωρία του μυθιστορήματος (1987).

Οι πολλαπλοί κοσμοι του Τάσου Λειβαδίτη (1995) (στο περιοδικό *η λέξη*, τχ. 130, *Νοέμβρης - Δεκέμβης '95).*

Κοινωνιολογικές μελέτες

Ο Τίτος Πατρίκιος έχει γράψει πολλές κοινωνιολογικές μελέτες. Οι περισσότερες από αυτές είναι γραμμένες στα γαλλικά και έχουν εκδοθεί στη Γαλλία.

Ανάμεσα σε άλλες αναφέρουμε την *Αναλυτική βιβλιογραφία των νεανικών γραφτών του Μάρξ και τον Ένγκελς:*. (Bibliographie analytique des écrits de jeunes Marx et Engels, publiés en France) (Μιλάνο (;) 1965).

Ντοκουμέντο για τη σχεδιοποίηση της παιδείας των ενηλίκων και την εξωσχολική παιδεία των νέων (γαλλικά) (1968).

Αναλυτική διεθνής βιβλιογραφία για τα προβλήματα της ανάπτυξης (γαλλικά και αγγλικά), 1970.

Δικαιώματα και ευθύνες των νέων (Droits et responsabilités des jeunes), Ounesco, Παρίσι 1972 (εκδόθηκε επίσης στα αγγλικά, ισπανικά ρωσικά).

Τύποι κατανάλωσης ναρκωτικών και διεθνής πολιτική και νομοθεσία για την καταπολέμησή τους, 1972 (γαλλικά και αγγλικά).

Θεσμοί και υπηρεσίες για τη νεολαία: σημερινές μορφές και εξέλιξη (Institutions et services de junesse: formes actuelles et évolution), Ουνέσκο, Παρίσι, 1977.

Μεταφράσεις

Στο ενεργητικό του Τίτου Πατρίκιου περιλαμβάνονται και οι μεταφράσεις του στα ελληνικά ξένων συγγραφέων.

Ανάμεσα στα έργα που έχει μεταφράσει αναφέρουμε: τα ποιήματα του Πάμπλο Νερούδα «οι βουνοκορφές του Μάτσου Πίτσου» (1956).

Τα ποιήματα του Σαιν-Τζων Περς «Εικόνες στον Ροβινσώνα Κρούσο» (1980).

Το δοκίμιο του Μαγιακοφσκι «Πώς γράφονται οι στίχοι;».

Τη μελέτη του Γκέοργκ Λούκατς «Μελέτες για τον ευρωπαϊκό ρεαλισμό», *εκδοτικον Ινστιτούτον Αθηνών*, 1957.

Τα κείμενα του Λ. Αραγκόν «Μ' ανοιχτά χαρτιά», Θεμέλιο 1965, Ηριδανός 1971.

Στην Encyclopédie de la pléiade την: *Ιστορία της φιλοσοφίας. 19ος αιώνας, οι κοινωνιολόγοι.* Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης Ελλάδος, 1978.

Το αυτοβιογραφικό έργο του Σταντάλ «Αναμνήσεις εγωτισμού», Γνώση 1983.

Την «Πραγματεία περί των νεωτέρων διεγερτικών» του Μπαλζάκ, Οικός 1993.

Στο περιοδικο «Δευκαλίων» (τ. 22, Ιούν. 1978) έχει μεταφράσει κείμενα των: F. E. Adcock, T. Hobbes, G. Mosca, H. Arendt, Μάρξ, Έγκελς, Γκράμσι κ.ά.

Έχει ακόμα μεταφράσει Γκόγκολ, Γκαρωντύ κ.ά.

Συνεντεύξεις

Πολλά έντυπα και μέσα ενημέρωσης έχουν πάρει συνεντεύξεις του Τίτου Πατρίκιου.

Ενδιαφέρουσες είναι οι «τέσσερες απο-κρίσεις» του ποιητή στο *φωνη-εν* (Δεκ. 1979 - Φεβρ. 1980), σσ. 6-13.

Μια συνομιλία του Τίτου Πατρίκιου με τον Αντώνη Φωστιέρη και τον Θανάση Νιάρχο, η *Λέξη*, τευχ. 49, Νοέμβ. '85, σσ. 935-939.

Περιοδ. «Ο κόσμος του βιβλίου», Σεπτ. 1989, τ. 2.

Εφημ. «Ριζοσπάστης», 7 Μάη 1989.

Εφημ. «Αυγή», 10 Μάη 1989.

Εφημ. «Τα Νέα», 25/4/1983 (Η ποίηση δεν ανατρέπει καθεστώτα αλλά τουλάχιστον τα κατονομάζει).

Εφημ. «Τα Νέα», 27/7/1989.

Εφημ. «Η Αυγή», 20/10/1989

Εφημ. «Ελευθεροτυπία», 28/6/1985.

Εφημ. «Η Αυγή» 1/2/1990[22].

Ο Τίτος Πατρίκιος έχει, μαζί με άλλους συγγραφείς, εκπροσωπήσει τη χώρα μας σε εκδηλώσεις για τα Ελληνικά Γράμματα στο εξωτερικό.

Θυμίζουμε τη συμμετοχή του στις *Ωραίες Ξένες* (λογοτεχνίες) τον Ιανουάριο 1990, στο Παρίσι, όπου στην ίδια αποστολή συμμετείχαν για την ποίηση ο Μανώλης Αναγνωστάκης, η Κική Δημουλά και ο Μιχάλης Γκανάς. Πρόσφατα είχε λάβει μέρος σε ανάλογη εκδήλωση στη Γερμανία.

Μεταφράσεις έργων του

Βιβλία με ποιήματα του Τίτου Πατρίκιου έχουν εκδοθεί σε πολλές χώρες, όπως στη Γαλλία, τη Γερμανία, την Ιταλία, την Ισπανία, το Μεξικό, τις Η.Π.Α. κ.α.

---

22. Βλέπε και Κώστας Παπάς, *Η ποίηση του Τίτου Πατρίκιου*, εκδόσ. Πελεκάνος, Αθήνα, σ. 120.

Ποιήματά του μεταφράστηκαν Γαλλικά: περ. «La nouvelle critique» (Παρίσι), 1963, περ. «Les Temps modernes» (Παρίσι), 1969, // Φλαμανδικά: περ. «De Vlaamse Gids» (Βρύγης), 1959 // Ολλανδικά: περ. «Griekenland Bulletin», 1969. // Γερμανικά περ. «Akzente» (Κολωνίας), 1971.

Το 1993 κυκλοφόρησε στη Γερμανία από τις φιλελληνικές εκδόσεις «Ρωμιοσύνη» μια επιλογή ποιημάτων του Τίτου Πατρίκιου από τις πρώτες του συλλογές, όπως η «Μαθητεία», μέχρι την «Ηδονή των παρατάσεων». Κριτήριο ήταν η δεκτικότητα του περιεχομένου από το γερμανόφωνο κοινό και η μετάφραση έγινε από την Άννα Λαζαρίδου και Έλενα Πεκάλη.[23]

Ιδιαίτερα η συλλογή «Παραμορφώσεις» έχει εκδοθεί στη Γαλλία με τον τίτλο Altérations (1991) και πρόσφατα στην Ιταλία με τον τίτλο Deformazioni (1996). Στην τελευταία αυτή έκδοση η Ιταλίδα μεταφράστρια Λουκία Μαρκεζέλλι - Λουκά, καθηγήτρια των Νέων Ελληνικών στα Πανεπιστήμια Τεργέστης και Βενετίας, σημειώνει στον πρόλογό της την ιδιαίτερη σημασία του ποιήματος «Επιμονή μιας πόλης» και προσθέτει:

«Ένας από τους πιο προσεκτικούς και οξυδερκείς κριτικούς, ο Δ. Ν. Μαρωνίτης, φώτισε εύστοχα την εξαιρετική σημασία του ποιήματος "Επιμονή μιας πόλης", υπογραμμίζοντας την ιδιαιτερότητα που έχει ακόμη και στη σύνθεσή του: τα εσωτερικά στοιχεία του μας επιτρέπουν να αντιληφθούμε ότι πρόκειται για μια νέα και οριστική επεξεργασία μιας έμπνευσης που δεν είχε βρει την πλήρη της έκφραση στην εποχή που πρωτοεκδόθηκε αυτή η συλλογή, μιας έμπνευσης που συγκεκριμενοποιήθηκε ύστερα από πολλά χρόνια».

Στην Ιταλία επίσης ετοιμάζεται για έκδοση «Η συμμορία των δεκατριών».

Κυρίες και κύριοι,

αυτός είναι, σε γενικές γραμμές, **ο ποιητής Τίτος Πατρίκιος** και αυτό το **έργο του**. Ενδεχομένως να έχω κάνει κάποιες παραλείψεις.

Το ίδιο το έργο του δείχνει και την προσφορά του ποιητή μας. **Προσφορά** στους κοινωνικούς αγώνες (κοινωνική προσφορά), προσφορά στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια, προσφορά στον άνθρωπο, προσφορά στα Γράμματα και τον Πολιτισμό.

Προσφορά στα Χανιά. Στην πόλη μας:

23. Εφημερίδα «Τα Νέα», 2/2/1994, Πανόραμα 5.

Με το ποίημά του «Επιμονή μιας πόλης». Με τις πολλές διαλέξεις που έχει δώσει. Αναφέρουμε μερικές:

α) Προσκαλεσμένος, δύο τουλάχιστον φορές, από το Ελεύθερο Πανεπιστήμιο του Δήμου Χανίων (1985-87) (θέμα του: Ελεύθερος χρόνος).

β) Προσκαλεσμένος από το Σύνδεσμο Φιλολόγων Νομού Χανίων (περισσότερος από δύο φορές). Θέματά του: *Η ποίηση σήμερα. Ποίηση και επικοινωνία* (1986-1988).

γ) Προσκαλεσμένος από τους σμηνίτες της 115 Πτέρυγας Μάχης (1987).

δ) Προσκαλεσμένος από τη Δημοτική Βιβλιοθήκη Χανίων (29-11-91). (Θέμα του: *ο προπολεμικός Ρίτσος και το «εμβατήριο του Ωκεανού»).*

ε) Προσκαλεσμένος από τη Δημοτική Πολιτιστική Επιχείρηση Χανίων (2-4-1994): (Διάβασε αποσπάσματα από το έργο του και συνομίλησε με το κοινό).

Προσφορά στα Χανιά οι πολλές επισκέψεις στην πόλη μας και οι πολλές συζητήσεις με φίλους και ανθρώπους των γραμμάτων για την ποίηση, τον πολιτισμό, το βιβλίο.

Για όλη αυτή την προσφορά του ο Δήμος Χανίων τον τιμά με την ύψιστη τιμή που μπορεί να αποδώσει ένας δήμος: τον ανακηρύσσει επίτιμο δημότη Χανίων.

Με τη σημερινή εκδήλωση τιμής ο Τίτος Πατρίκιος γίνεται και τυπικά Χανιώτης, αφού ο ίδιος αισθάνεται έτσι εδώ και αρκετά χρόνια. Χανιώτη τον θεωρούμε και εμείς.

Εγώ θεωρώ ιδιαίτερη τιμή μου, διότι μου ανατέθηκε να μιλήσω για τον τιμώμενο, το έργο και την προσφορά του, όπως θεωρώ τιμή μου και το ότι ο Τίτος Πατρίκιος με κατατάσσει στους φίλους του.

Σας ευχαριστώ.

Ο Κώστας Μουτζούρης μιλάει για το έργο και την προσφορά του Τίτου Πατρίκιου (24/3/96).

Ο Δήμαρχος Χανίων κ. Γεώργιος Τζανακάκης απονέμει στον ανακηρυχθέντα σε επίτιμο δημότη Χανίων Τίτο Πατρίκιο αναμνηστικό δίπλωμα και τιμητική πλακέτα. Στη μέση ο κ. Διαμαντούδης.

Ο Τίτος Πατρίκιος δέχεται ανθοδέσμη από μια όμορφη Χανιωτοπούλα.

Ο Τίτος Πατρίκιος στην αντιφώνησή του.

Γιώργης Μανουσάκης, Τίτος Πατρίκιος, Σταμάτης Φιλιππίδης, Ρένα Πατρίκιου κ.ά.

Η ώρα της συγκίνησης. Ο δήμαρχος Χανίων Γεώργιος Τζανακάκης και ο ποιητής και επίτιμος πλέον δημότης Χανίων Τίτος Πατρίκιος αλληλοαισπάζονται.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΤΑΣΙΝΑΚΗΣ

Ο ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΗ*

Όλοι ξέρουμε την ταινία «Αλέξης Ζορμπάς». Ευτυχώς όμως, ο Καζαντζάκης, που αντιπροσωπεύει αξίες βαθύτατες και πάντα επίκαιρες, δεν έγραψε μόνο το Ζορμπά. Ασχολήθηκε με κάθε λογοτεχνικό είδος: με δοκίμια, μυθιστορήματα, ποιήματα, ταξιδιωτικές εντυπώσεις, παιδικά βιβλία, αλληλογραφία, μεταφράσεις, θεατρικά έργα, σενάρια. Στο απέραντο αυτό έργο, ο Καζαντζάκης περιγράφει τον ελεύθερο άνθρωπο, απαλλαγμένο από κάθε θρησκευτική, πολιτική ή φιλοσοφική δέσμευση. Περιγράφει τον αντικομφορμιστή, τον επαναστάτη, τον ασυμβίβαστο. Το έργο του Καζαντζάκη εμπνέεται από την κρητική ζωή και ιστορία, από την ανησυχία που καταλαμβάνει τον άνθρωπο όταν βρεθεί αντιμέτωπος με τα προβλήματα του πολέμου και της ειρήνης, με την ιστορία και την ίδια τη μοίρα του. Αυτό που τον ενδιαφέρει πρωτίστως, είναι ο άνθρωπος του αύριο.

Για τον Καζαντζάκη, αφετηρία κάθε δημιουργίας του υπήρξε πάντα η Κρήτη. Αυτό όμως δεν τον εμπόδισε να ενδιαφερθεί για τον ευρωπαϊκό και τον ανατολίτικο πολιτισμό, που τον επηρέασαν επίσης. Κι αυτός είναι ο πλούτος του: ένας στοχαστής, βαθειά ριζωμένος στην κρητική του γη, αλλά και ένας ευρωπαίος και ανατολίτης, ένας κοσμοπολίτης. Θα προσπαθήσουμε να εξηγήσουμε αυτό το διπλό χαρακτήρα, που εκ πρώτης όψεως, μπορεί να μοιάζει αντιφατικός.

1. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ Ο ΕΥΡΩΠΑΙΟΣ

Ο Καζαντζάκης πήρε μόρφωση ευρωπαϊκή. Επηρεάστηκε από τους περισσότερους ευρωπαίους λογοτέχνες και στοχαστές που μελέτησε. Παρόλο, όμως, που ταξίδεψε και έζησε πολλά χρόνια στην Ευρώπη, κράτησε πάντα μια κριτική στάση απέναντι στη Γηραία Ήπειρο.

«Γνώρισε» το δυτικό πολιτισμό το 1897, στη Γαλλική Εμπορική Σχολή της Νάξου, όπου είχε καταφύγει η οικογένειά του για να γλιτώσει από τα αντίποινα

---

* Διάλεξη που έγινε στο Δημαρχείο Χανίων στις 26/1/95, οργανωμένη από τη Διεθνή Επιτροπή της «Εταιρείας Φίλων Νίκου Καζαντζάκη».

των Τούρκων, μετά από τον μεγάλο ξεσηκωμό της Κρήτης. Εκεί έμαθε τα γαλλικά και τα ιταλικά, και ένιωσε αληθινό πάθος για τη γαλλική ποίηση. Η πρώτη αυτή προσέγγιση της ευρωπαϊκής κουλτούρας, υπήρξε μια αποκάλυψη για το νεαρό κρητικόπουλο.

Το 1907 έφυγε στο Παρίσι, για μεταπτυχιακές σπουδές στα Νομικά. Στην πραγματικότητα, όμως, ενδιαφερόταν περισσότερο για τη φιλοσοφία και παρακολούθησε μαθήματα του Bergson στο Collège de France, που σημάδεψαν την πνευματική πορεία του. Στο Παρίσι επίσης ανακάλυψε το έργο του Nietsche, και έγραψε τη διδακτορική του διατριβή με θέμα **Ο Φρειδερίκος Νίτσε εν τη φιλοσοφία του δικαίου και της πολιτείας.**

Επηρεασμένος από όλα τα φιλοσοφικά, πολιτικά και θρησκευματικά ρεύματα της εποχής του, ο Καζαντζάκης διατήρησε, ωστόσο, απόλυτη ελευθερία έκφρασης και γραφής.

Αγάπησε τα έργα των περισσοτέρων μεγάλων Ευρωπαίων συγγραφέων, στοχαστών και ποιητών, των Bergson, Dante, Nietzsche, Schopenhauer, Schweitzer, Spinoza, Tolstoi, Zweig, τη γαλλική λογοτεχνία, την αγγλική λογοτεχνία, την ισπανική ποίηση. Σε κάθε ταξίδι του, γνωριζόταν με συγγραφείς, ποιητές και καλλιτέχνες. Και φιλοξένησε στην Antibes πολλούς λογοτέχνες και μουσικούς, όπως, για παράδειγμα, τον Bohuslav Martinu, με τον οποίο συνεργάστηκε για τη διασκευή σε μελόδραμα του βιβλίου του ***Ο Χριστός ξανασταυρώνεται.*** Το έργο πρωτοπαρουσιάστηκε στη Ζυρίχη, το 1961, με τον τίτλο ***Ελληνικό Πάθος.***

Σας παραθέτω τη γνώμη του Καζαντζάκη για ορισμένους συγγραφείς, ποιητές και φιλοσόφους:

Για τον **Bergson:** *«Υπήρξε για μένα αυτό που οι Ινδοί ονομάζουν γκουρού, δηλαδή, πνευματικός οδηγός. Αυτός έδωσε τις απαντήσεις σε πολλά ερωτήματα που με βασάνιζαν από τα νιάτα μου. Αισθάνομαι ότι του χρωστώ ευγνωμοσύνη, όπως χρωστώ ευγνωμοσύνη και στη Γαλλία, που απελευθέρωσε την πνευματική μου ζωή από πολλά προβλήματα που με τυραννούσαν... τα προβλήματα της ατομικής ελευθερίας, της ανθρώπινης θέλησης για ελευθερία. Όλα όσα μου έδωσε ο Bergson, με βοήθησαν σημαντικά και επηρέασαν βαθιά τη ζωή μου».*

Για τον **Nietzsche:** *«Μου έθεσε νέα ερωτήματα, που είχαν ήδη αρχίσει να με βασανίζουν και που με βασανίζουν πάντα. Έτσι, ο Bergson με τις απαντήσεις του κι ο Nietzsche με τα ερωτήματά του, έκαναν την ψυχή μου να εξελιχθεί προς ένα στόχο που νομίζω, ποτέ δεν θα καταφέρω να φτάσω».*

Για τον **Tolstoi:** *«Διαβάζω μια βιογραφία του Tolstoi. Με συγκινεί πάντα η υπέρβασή του, γιατί τα γράμματα δεν του αρκούν. Χρειάζεται και θρησκεία, θα ξεκινήσω από εκεί που αυτός έφτασε».*

Για τον **Dante:** *«Διάβασα Dante και τα μάτια μου πλημμύρισαν δάκρυα». Εδώ, πρέπει να σημειώσουμε πως η* ***Θεία Κωμωδία*** *ήταν το αγαπημένο βιβλίο του Καζαντζάκη. Το ανάγνωσμα που τον συνόδευσε μέχρι την τελευταία του πνοή.*

Ο **Jinenez** είναι για τον Καζαντζάκη *«Ο μεγαλύτερος Ισπανός ποιητής»*, και γι' αυτό τον μεταφράζει στα ελληνικά. Το ελληνικό κοινό, άλλωστε, γνώρισε πολλούς σύγχρονους Ισπανούς ποιητές χάρη στον Καζαντζάκη.

Για τους Γάλλους συγγραφείς και ποιητές: *«Αγαπάω πολύ, γράφει ο Καζαντζάκης, τον Montaigne και τον Pascal. Πρόκειται για μεγάλους τεχνίτες της γλώσσας. Όπως και οι Saint-Simon και Montesquieu. Αγαπώ, άλλωστε, όλο το γαλλικό 18ο αιώνα, τη χάρη και το πνεύμα του. Αυτό είναι, για μένα, το γαλλικό θαύμα. Πρόκειται, κατά τη γνώμη μου, για μια μεγάλη στιγμή της γαλλικής ιστορίας. Θαυμάζω πολύ τον Malraux, του Saint-Exupéry, του Montherland. Αγαπώ εντελώς ιδιαίτερα τον Mauriac: τι απίθανος μυθιστοριογράφος! Στην ποίηση, λατρεύω τον Valéry. Αποτελεί την κορυφή, το άνθος ενός ολόκληρου πολιτισμού. Υπερβολικά, ίσως, διεισδυτικός, υπερβολικά εκλεπτυσμένος. Ένα λουλούδι που δε θα δέσει καρπό».*

Για άλλους διανοούμενους: *«Στο αυστηρά ανθρώπινο επίπεδο, υπάρχουν δύο πρόσωπα που τοποθετώ, χωρίς δισταγμό, πάνω απ' όλους τους άλλους: τον Einstein και τον Schweitzer».*

Η πρώτη συνάντησή του με το μεγάλο Γάλλο σοσιαλιστή ηγέτη Jean Jourés, δεν του έκανε σπουδαία εντύπωση. Το 1922, αντίθετα, σ' ένα ταξίδι του στο Βερολίνο, γνωρίστηκε με πέντε Εβραίες μαρξίστριες που του άνοιξαν νέους ορίζοντες. Το βιβλίο του ***Ασκητική*** είναι διαποτισμένο από τις επαναστατικές αυτές ιδέες.

Η συνάντηση αυτή τον ώθησε, κυρίως, να στραφεί προς τη Σοβιετική Ρωσία. Βαθιά εντυπωσιασμένος από τα όσα συνέβαιναν σ' αυτή τη χώρα, τη διατρέχει παρέα με τον Panaït Istrati. Και όταν επιστρέφουν στην Ελλάδα, διαδηλώνουν, πάλι μαζί, την πίστη τους στη «νέα θρησκεία».

Απογοητεύεται όμως γρήγορα και προσανατολίζεται προς το δημοκρατικό σοσιαλισμό. Ιδρύει με άλλους, στην Ελλάδα, τη Σοσιαλιστική Εργατική Ένωση.

Ο Καζαντζάκης δεν υπήρξε ποτέ κομμουνιστής. Θεωρούσε τον Λένιν «Κόκκινο Χριστό». *«Ο κομμουνισμός, έγραψε, δεν δίνει απαντήσεις στην καρδιά μου».*

Να, τι γράφει ο ίδιος, για την πολιτική του διαδρομή:

«Έως το 1923 περνούσα όλος συγκίνηση και φλόγα το Νασιουαλισμό. Ίσκιος που ένιωθα δίπλα μου, ο Δραγούμης. Από το 1923-1933 περίπου περνούσα με την ίδια συγκίνηση και φλόγα την αριστερή παράταξη (ποτέ κομμουνιστής, καθώς

ξέρετε· την πνευματική αυτήν ψώρα δεν την έπαθα). Ίσκιος που ένιωθα δίπλα μου, αχνός, ο Π. Ιστράτι. Τώρα περνώ το τρίτο - θα 'ναι το τελευταίο; - στάδιο: το ονομάζω ελευτερία. Κανένας ίσκιος. Μονάχα ο δικός μου, μακροντεμπέλικος, σκούρος μαύρος, ανηφορίζοντας. Απαλλάχτηκα από κόκκινα ή άλλα χρώματα, έπαψα να ταυτίζω την τύχη της ψυχής μου - τη σωτηρία μου - με την τύχη οποιασδήποτε ιδέας. Ξέρω πως οι ιδέες είναι κατώτερες από μια δημιουργική ψυχή. Γίνουμαι ολοένα amoral, anidéal, μα όχι με το αρνητικό, παρά με το θετικό, βαθύ περιεχόμενο που 'χουν οι λέξεις τούτες - που αρνητικές είναι μονάχα στις άγονες, αναίσθητες, κρύες ψυχές».

Οι θρησκευτικές αντιλήψεις του Καζαντζάκη έγιναν πολλές φορές αντικείμενο έντονης κριτικής. Ας ξεκαθαρίσουμε, ωστόσο, μια για πάντα, ότι δεν υπήρξε ποτέ άθεος. Τα βιβλία του, εντούτοις, μπήκαν στον Index, και καταδικάστηκαν, τόσο από την ρωμαιοκαθολική, όσο και από την ορθόδοξη εκκλησία. Ο ίδιος, πάντως, δεν αφορίστηκε ποτέ. Θρησκευτικά, μάλιστα, πρόσωπα ενέπνευσαν έργα του, και έγραψε για το **Χριστό** και τον **Άγιο Φραγκίσκο της Ασίζης:**

- Θέατρο: ο Χριστός

- Ποίηση: **ο Χριστός** (στις **Τερτσίνες**)

- Μυθιστορήματα: **Ο Χριστός ξανασταυρώνεται, ο τελευταίος πειρασμός**, **Ο Φτωχούλης του Θεού.**

- Δοκίμια: Ασκητική.

Σε όλη τη ζωή του αναζητούσε το Θεό, που ο ίδιος αποκαλούσε «αρμουία», «απόλυτη ελευθερία», «ανήφορο», «αψηλότερη κορυφή της ελευθερίας», Ονειρευόταν ένα χριστιανισμό αγνό, απαλλαγμένο από δόγματα.

Κυνηγημένος και συκοφαντημένος από ορισμένους εκκλησιαστικούς κύκλους, γράφει το 1954:

«Στην Επιτροπή του Index στο Βατικανό τηλεγράφησα τη φράση του Τερτυλλιανού: «Ad tuum, Domine, tribunal appello». Την ίδια φράση αποτείνω και στην Ορθόδοξη Εκκλησία:

Στο δικαστήριο σου, Κύριε, κάνω έφεση!

Για τους δικούς μας Μητροπολιτάδες και Δεσποτάδες, προσθέτω τούτο: Μου δώσατε μιαν κατάρα, άγιοι Πατέρες, σας δίνω εγώ μιαν ευχή: Σας εύχομαι να' ναι η συνείδησή σας τόσο καθαρή όσο είναι η δική μου, και να 'στε τόσο ηθικοί και θρήσκοι όσο είμαι εγώ».

Μια άλλη, παραγνωρισμένη όψη της δυτικής κουλτούρας του Καζαντζάκη, αποτελούν οι μεταφράσεις. Καθώς μιλούσε κι έγραφε γερμανικά, αγγλικά, ισπανικά, γαλλικά κι ιταλικά, ήταν σε θέση να εμβαθύνει στο έργο και το πνεύμα των περισσοτέρων συγγραφέων της Ευρώπης.

Μετάφρασε στα ελληνικά, μεταξύ άλλων, James, Nietzsche, Eckerman, Laissant, Maeterlinck, Darwin, Büchner, Bergson, Jimenez, Verne, Daudet, Goethe, Shakespeare, Machiaveli, Dante, Pirandello, Cocteau, Dickens. Και έγραψε, για τους μεγάλους Ευρωπαίους στοχαστές, δεκάδες άρθρων και σημειώσεων στην Μεγάλη Εγκυκλοπαίδεια Ελευθερουδάκη.

Ο Καζαντζάκης αγαπούσε πολύ τα ταξίδια. *«Στη ζωή μου, δήλωσε, οι μεγαλύτεροι ευεργέτες μου ήταν τα ταξίδια και τα όνειρα»*, Και έγραψε στη γυναίκα, του Ελένη: *«Το ιδανικό μου θα ήταν οχτώ μήνες ταξίδι και τέσσερις μήνες μοναξιά»*. Αλλά δεν ταξίδευε για τουρισμό. Ταξίδευε για να γνωρίσει τους λαούς, τους πολιτισμούς και τα ήθη τους.

Ταξίδεψε στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες. Διέτρεξε τη Γερμανία, την Αυστρία, το Βέλγιο, την Ισπανία, τη Γαλλία, την Ιταλία, τις Κάτω Χώρες, τη Ρωσία, τη Σουηδία, την Ελβετία, την Τσεχοσλοβακία, τη Γιουγκοσλαβία. Και αν δεν μπόρεσε να επισκεφθεί άλλες χώρες, όπως την Πολωνία π.χ., είναι γιατί οι ελληνικές αρχές αρνήθηκαν να του δώσουν διαβατήριο.

Τα περισσότερα χρόνια της ζωής του τα πέρασε, στην Ευρώπη: έζησε ένα χρόνο στην Ελβετία, δυο χρόνια σχεδόν στη Γερμανία και Αυστρία και εννιά στη Γαλλία, στην Antibes, ανάμεσα στο 1948 και 1957, χρονιά του θανάτου του.

Αν όμως είναι αλήθεια ότι είχε ευρωπαϊκή παιδεία και κουλτούρα, άλλο τόσο είναι αλήθεια ότι αντιμετώπισε πάντα τη Γηραία Ήπειρο με οξεία κριτική διάθεση.

Η κριτική του είχε κυρίως ως αντικείμενο το καρτεσιανό πνεύμα, την παραίτηση των περισσοτέρων διανοουμένων, την πολιτική στην ίδια την Ευρώπη, αλλά και τις αποικίες. Κατά τη γνώμη του, η Ευρώπη θα έπρεπε να ριχτεί στη μάχη για τον πολιτισμό του πνεύματος και την κοινωνική δικαιοσύνη. Κι αναζητούσε διαρκώς, ο ίδιος, το ρόλο που η Ευρώπη θα' πρεπε να παίξει, γενικότερα, στον παγκόσμιο πολιτισμό.

Αντί γι' αυτά, έβλεπε πόλεμο, εξαθλίωση, πνευματική φτώχεια, πολιτικούς ανταγωνισμούς, κυριαρχία των υλιστικών αξιών. Και δε δίστασε να γράψει: *«Η Εβρώπη γέρασε, δεν πρέπει να την ακούμε»*.

Οι αρνητικές του κρίσεις εκφράστηκαν, κυρίως, την προπολεμική περίοδο, σε μιαν εποχή πολιτικής και κοινωνικής αποσύνθεσης, και ανόδου των εξτρεμιστικών αντιλήψεων. Μετά τον πόλεμο, εκφραζόταν με περισσότερη μετριοπάθεια. Και απηύθυνε, από το Λονδίνο, έκκληση στους Διανοούμενους όλου του Κόσμου (τους Ευρωπαίους, κυρίως) για την οικοδόμηση ενός κόσμου καλύτερου, θεμελιωμένου στις ανθρώπινες και πνευματικές αξίες και πρωτίστως, στην ελευθερία.

Προς το τέλος της ζωής του, μετρίασε σημαντικά τον τόνο της κριτικής του, κι έγραψε:

«Βρήκα σημεία στήριξης στους Γερμανούς: τον «θετικισμό» τους, τον «μυστικισμό» τους, αλλά και στους Ρώσους ακόμα πιο πολύ απ' ότι στους Γερμανούς: Κρήτη, Ισπανία, Γερμανία, Ρωσία, αυτές κατά σειρά άσκησαν την επίδραση τους πάνω μου».

2. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ Ο ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ

Ο Καζαντζάκης εκδήλωσε το ενδιαφέρον του για την Ανατολή με δύο τρόπους:

- Πρώτον, με τα ταξίδια που πραγματοποίησε σε πολλές χώρες της Εγγύς Ανατολής (Παλαιστίνη, Αίγυπτος, Κύπρος), στον Καύκασο (Αζερμπαϊτζάν, Αρμενία και Γεωργία), στη Σοβιετική Ασία (Ουζμπεκιστάν), αλλά και στην Άπω Ανατολή (Κίνα και Ιαπωνία).

- Δεύτερον, με τα κείμενά του: ταξιδιωτικές εντυπώσεις, μυθιστορήματα, ένα θεατρικό έργο, ένα σενάριο, ποιήματα, εκτεταμένη αλληλογραφία, άρθρα σε εφημερίδες και περιοδικά.

Μέχρι τις αρχές του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου, στην Ανατολή έψαχνε να βρει απαντήσεις στις πολιτιστικές, ρομαντικές, υπαρξιακές και πολιτικές του ανησυχίες. Μετά τον Πόλεμο, οι τόνοι του χαμήλωσαν. Ήταν λιγότερο επικριτικός απέναντι στη Δύση και δεν προέβαλε την Ανατολή ως υπόδειγμα. Η Ανατολή αντιπροσώπευε περισσότερο γι' αυτόν μια κουλτούρα, φύση και τοπία, αλλά όχι ένα πολιτικό πρότυπο.

«Δεν είμαι καμωμένος για την Ευρώπη, πολλά φτωχή και λίγο το κούρσος. Την Ανατολή λαχταρίζω, ένα περίπατο στον Τίγρη και στον Ευφράτη, μια ανάβαση στο Θιβέτ, μια εκδρομή στην Κεντρώα Αφρική. Είναι είναι τα πλούτη τα μεγάλα, εκεί είναι χιλιάδες στίχοι και απομένουν αρμαθιές σαν μπανάνες. Πρέπει, πρέπει να πάω.»

«- Δεν είμαι Ευρωπαίος, αποκρίθηκα. Γεννήθηκα ανάμεσα Ευρώπης κι Ασίας και καταλαβαίνω.»

«Η Φραγκιά δεν έχει τίποτα να μας δώσει, όλη μου η ψυχή, σαν του Μουσουλμάνου, οταν προσεύχεται, κάνει το ναμάζι του, είναι γυρισμένη κατά την Ανατολή! Αχ! μέσα στη βαριά τούτη ομίχλη, στην υγρασία και στα χιόνια, πώς αναπηδά το γαλανό βουνό, η θάλασσα, ένα κόκκινο κουρέλι στη χουρμαδιά, η ζεστή αμμούδα, το μαυριτανικό τόξο, η φελάχα με το σταμνί στο κεφάλι, ξυπόλυτη, μελαχρινή, κι ορθόστηθη! Όλη μου η ψυχή καίει, σαν τη Δαμασκό το μεσημέρι, και

ένας χορός αράπικος φυσά στα δέκα μου δαχτύλια και με συνεπαίρνει ήσυχα, την ώρα που κάθουμαι στο θέατρό τους εδώ και κοιτάζω τις αναιμικές ιδεΐτσες τους και τις χοντρόχλομες γυναίκες και τα χρυσά τους δόντια. Αχ, η μυρωδιά του ανατολίτικου λιμανιού με τα σάπια πορτοκάλια και καρπούζια, με τα λικνιζόμενα, δεξά-ζερβά, καΐκια και με τα γυμνά λασπωμένα πόδια! Να τι μου 'δωκε η ξενιτιά - το σίχαμα σε κάθε τι που δεν είναι Ανατολή και ράτσα μου. Βρήκα πάλι τον Εαυτό μου, απόγονο των Αράβων, στο αφρικανικό νησί της Κρήτης. Να δώσει ο Θεός το ταξίδι μας στην Ανατολή να γίνει τώρα, που το αίμα μας ζει ακόμα και βασιλεύει...»

Στο βιβλίο του ***Toda-Raba*** *ο Καζαντζάκης γίνεται πιο βίαιος:*

«- Αδερφοί... Αδερφές... Μην προχωράτε! Γυρίστε πίσω... αφήστε τη Δύση. Το χάος! ένας απαίσιος πόλεμος πάει να ξεσπάσει... προϊστορικός πόλεμος ανάμεσα σε σαρκοφάγους... ανάμεσα στα έθνη... ανάμεσα στις τάξεις... Το μίσος! Γιατί; Γιατί; Όλα θα βουλιάξουν... Γυρίστε πίσω στην Ανατολή, αδέρφια! Γίνετε απλοί και καλοί. Αγαπάτε τους ανθρώπους, αγαπάτε τα ζα και τα φυτά... Αγαπάτε την ύλη, μην τη βιάζετε! Δεν υπάρχουν έθνη και τάξες - μονάχα άνθρωποι... σκιές... μια στιγμή ο ήλιος... μια στιγμή η καρδιά σαλεύει...»

Οι δεσμοί του με τον αραβο-αφρικανικό κόσμο είναι πολλοί. Ο Καζαντζάκης πίστευε ακλόνητα πως είχε μέσα του αραβικές και αφρικανικές ρίζες. Να πώς περιγράφει τις ρίζες του στο βιβλίο του ***Αναφορά στον Γκρέκο:***

«Το σόι του κυρού μου αποσέρνει από ένα χωριό, δυο ώρες από το Μεγάλο Κάστρο, που το λεν Βαρβάρους· όταν ο αυτοκράτορας του Βυζάντιου Νικηφόρος Φωκάς πήρε πίσω το δέκατο αιώνα την Κρήτη από τους Άραβες, μάντρωσε σε μερικά χωριά όσους Αραβίτες απόμειναν από τη σφαγή, και τα χωριά αυτά ονομάστηκαν Βαρβάροι. Σε τέτοιο χωριό ρίζωσαν οι πατροπρόγονοί μου, κι όλοι τους έχουν αραβίτικα ψυχικά σουσούμια: περήφανοι, πεισματάρηδες, λιγομίλητοι, λιγοφάγοι, μονόχνοτοι· στερνιάζουν μέσα τους χρόνια το θυμό ή την αγάπη, σωπαίνουν, και ξάφνου τους καβαλάει ο δαίμονας και ξεσπούν φρενιασμένοι. Δεν είναι η ζωή γι' αυτούς το ανώτατο αγαθό· μα το πάθος. Δεν είναι καλοί, δεν είναι βολικοί, βαρύς ο ίσκιος τους, όχι από τους άλλους, από τον εαυτό τους».

Επανέρχεται στο σημείο αυτό στην αλληλογραφία του. Το 1926, γράφει στη σύντροφό του, Ελένη Σαμίου:

«Δόξα σοι ο Θεός, οι Κρητικοί δεν είμαστε Έλληνες. Χαίρουμαι μέσα μου το αφρικανικό αίμα».

Το 1927, περιοδεύοντας το Όρος Σινά, γράφει:

«Και μου αρέσει να στοχάζουμαι πως το αίμα μου δεν είναι καθαρό ελληνικό,

μα κρατώ από τους Βεδουίνους. Κάποιος παλιός πρόγονος, ακολουθώντας το μισοφέγγαρο και την πράσινη σημαία του Προφήτη, πήδηξε στις αραβικές γαλέρες που κίνησαν από την Ισπανία να καταχτήσουν το νησί που τρέχει μέλι και γάλα, την Κρήτη.»

Το 1935, πηγαίνοντας στην Ιαπωνία, γράφει στην Ελένη Σαμίου:

«Περνούμε ακόμα την Ευθρά, περάσαμε τη Μέκκα ζερβά, την Αβησσυνία δεξά. Εξαίσια βουνά. Έρημα, τριανταφυλλένια, απρόσιτα, όπως τ' αγαπώ. Νιώθω πως εδώ γεννήθηκαν οι προγόνοι μου, άντρες της ερήμου, κι όταν βλέπω την απέραντη αμμούδα, η παμπάλαια καρδιά μου χτυπάει δυνατά σα να βλέπει την παμπάλαια πατρίδα. Πόσο διαφορετικός είμαι, θε μου, από τους Ρωμιούς, που γεννήθηκαν οι πρόγονοί τους μέσασε πρασινάδα και νερά!

Καμιά ιστορική μελέτη δεν ήρθε να επιβεβαιώσει την πεποίθησή του σχετικά με τους Άραβες προγόνους του. Ήταν ένας μύθος. Το ίδιο όπως και η προέλευση του χωριού Βαρβάροι, που αμφισβητείται από πολλούς ιστορικούς. Είναι αλήθεια πως η Κρήτη έχει τις ιδιομορφίες της, *«προβάλλει,* όπως γράφει ο Καζαντζάκης στο **Toda-Raba,** *σαν ένα καράβι που αρμενίζει ανάμεσα στην Ευρώπη, την Ασία και την Αφρική».* Είναι ωστόσο, δύσκολο να τεκμηριώσουμε ιστορικά την αφρικανική και την αραβική προέλευση των Κρητικών.

Πρός τα τέλη της ζωής του, έχει κι ο ίδιος αμφιβολίες σχετικά μ' αυτή την προέλευση. Πράγματι, στο τελευταίο βιβλίο του *Αναφορά στο Γκρέκο,* γράφει:

«Μπορεί κι όλα ετούτα να 'ναι φαντασία κι αυθυποβολή, ρομαντική λαχτάρα για το ξωτικό και το απόμακρο, κι όλα τα παράξενα που αράδισα να μην είναι καθόλου παράξενα ή να μην έχουν το νόημα που τους δίνω· μπορεί. Όμως η επίδραση της οργανωμένης πλάνης - αν είναι πλάνη - πως δίδυμο ρέμα τρέχει μέσα στις φλέβες μου, το ελληνικό αίμα από τη μάνα μου, το αραβίτικο από τον κύρη, είναι θετική και γόνιμη· μου δίνει δύναμη, χαρά και πλούτο. Κι ο αγώνας μου να κάμω τη σύνθεση από τις δυο τούτες αντίμαχες ορμές δίνει σκοπό κι ενότητα στη ζωή μου.»

Στα γραφτά του, αναφέρεται συχνά με θαυμασμό στον αραβο-ισλαμικό πολιτισμό.

- **Η Οδύσσεια.** Πρόκειται για ένα μνημειώδες έργο 33.333 στίχων, με κεντρικό ήρωα τον Οδυσσέα. Ο Καζαντζάκης τοποθετεί τη δεύτερη φάση των περιπετειών του Οδυσσέα, όπως και την τρίτη, την Ιδανική Πολιτεία, στην Αφρική.

- **Οι Τερτσίνες.** Πρόκειται για 21 ποιήματα, αφιερωμένα *«στις ψυχές που έθρεψαν την ψυχή μου...»* Το ένατο ποίημα είναι αφιερωμένο στο Μωάμεθ.

- **Σενάριο :** Ο Καζαντζάκης έγραψε πολλά σενάρια, Ένα απ' αυτά, με ήρωα το Μωάμεθ, δε μεταφέρθηκε, δυστυχώς, στην οθόνη.

- **Ταξιδιωτικές εντυπώσεις:** Σε δύο από τα βιβλία που αφιέρωσε σε ταξίδια ο μεγάλος συγγραφέας και ποιητής, περιγράφει τις περιπλανήσεις του στην Ανατολή.

Τα αρώματα, οι καρποί, το νερό, το αλάτι, η φωτιά, το φως, η έρημος, είναι συχνές αναφορές μέσα στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη.

Και μερικά παραθέματα:

«Όταν αντικρίσω μια χουρμαδιά, η καρδιά μου πηδάει χαρούμενη, σα να γυρίζει στην πατρίδα, στο άνυδρο, κατασκονισμένο μπεντουίνικο χωριό, που μονάκριβο στολίδι του η χουρμαδιά. Κι όταν κάποτε μπήκα στην έρημο της Αραβίας, καβάλα σε καμήλα, κι αγνάντεψα την απέραντη ανέλπιδη αμμούδα, κίτρινη, τριανταφυλλιά, μαβιά κατά το βράδυ, να κυματίζει μπροστά μου χωρίς αχνάρι ανθρώπου, αλλόκοτο μεθύσι με συνεπήρε, η καρδιά μου μου έσυρε φωνή σα γερακίνα που γυρίζει, ύστερα από χρόνια, από χιλιάδες χρόνια, στη φωλιά της».

«Αργότερα ξετόπωσα κι άλλα σημάδια απάνω στην άμμο, που ακολουθώντας τα θα μπορούσα να φτάσω στους πρόγονους: τη φωτιά και το νερό. Όταν δω φωτιά να καίει ανώφελα, τινάζουμαι απάνω ανήσυχος, δε θέλω να τη βλέπω να χάνεται· κι όταν δω μια βρύση να τρέχει και να μην υπάρχει σταμνί να γεμίζει ή άνθρωπος να πίνει ή περβόλι να ποτίζεται, τρέχω και την κλείνω. Ζούσα όλα τούτα τα παράξενα, μα δεν τα 'σμιγα καθαρά στο νου μου να βρω τη μυστική τους ενότητα· δεν το βαστούσε η καρδιά μου να σπαταλεύεται το νερό, η φωτιά, το αλάτι, αναγάλλιαζα όταν έβλεπα μια χουρμαδιά, έμπαινα στην έρημο και δεν ήθελα πια να βγω - μα ο νους μου δεν πήγαινε παραπέρα· χρόνια πολλά· μα φαίνεται κρυφά, στο σκοτεινό αργαστήρι μέσα μου, δούλευε η έγνοια, έσμιγαν κρυφά εντός μου όλα ετούτα τ' ανεξήγητα, έπαιρναν σιγά σιγά το ένα δίπλα στο άλλο νόημα - κι απότομα, μια μέρα, χωρίς να το 'χω στο νου μου, εκεί που περπατούσα σε μια μεγάλη πολιτεία και χάζευα, βρήκα! Αλάτι, φωτιά, νερό - τα τρία πολύτιμα αγαθά της ερήμου! Σίγουρα το λοιπόν κάποιος πρόγονος μέσα μου, Μπεντουίνος, τινάζουνταν όταν έβλεπε το αλάτι, τη φωτιά, το νερό να χάνουνται και χιμούσε να τα σώσει».«... Αχ, Θε μου, πότε θα μπορέσουμε να κάνουμε μαζί όλο τούτον το θείο κύκλο της Αιγύπτου; Τούτη είναι η Ανατολή, όπως την αγαπούμε, γιομάτη φως, χρώματα, μυρωδιές και τέφρα αναρίθμητων γενεών, που πέρασαν, υπόφεραν, αγάπησαν κι αφανίστηκαν».

«Βλέπω όλη τη χερσόνησο της Αραβίας, από τη μια μεριά η Ερυθρά θάλασσα, από την άλλη ο Περσικός κόλπος. Αναμεσός αγριότατα, γιγάντια βουνά και πέρα κάτασπρη, αχνίζοντας η έρημος. Σήμερα, μέρα που γεννήθηκα, είμαι ευτυχής και χαίρουνται τα μάτια μου αυτό που τόσα χρόνια πεθυμούσα - την Αραβία...»

«Δεν έχω καιρό να χάνω, ο καιρός της σποράς πέρασε, βιάζουμαι ν' αποθερί-

σω, ν' αποθέσω το δρεπάνι μου στη γη και να φύγω. Μερικά μονάχα μεγάλα θεάματα - η Αφρική, οι ποταμοί, τα μερμήγκια της ζούγκλας, τα κοπάδια τα ψάρια στην Ισλανδία, η Μπεναρές, η Βαγδάτη - θα μούδιναν ακόμα χαρά μα η Φραγκιά δεν μπορεί πια να ξεγελάσει την καρδιά μου».

«Κι όπως το συνηθίζουν οι μεγάλες ανατολίτικες ψυχές, έσμιγαν κι εδώ οι Άραβες τις αντίθεσες, που τόσο δύσκολα χωρούν στις δυτικές ψυχές: τη γλύκα της ζωής, το ασάλευτο φαγοπότι, τ' οκνό χάδι, με την άγρια πολεμικιά μανία. «Ρίξου στην καρδιά της μάχης, τους τραγουδούσε ο ποιητής Ελ - Αντβανί, όταν και τα πιο ατρόμητα παλικάρια κωλώνουν και δεν τολμούν! Κι όταν τύχει ένα δύσκολο έργο, εσύ να παίρνεις απάνω σου όλη την ευθύνη!»

Ο Καζαντζάκης αναφέρει, επίσης, στα έργα του, πολλές φορές, τον αγαπημένο ποιητή του Μίζρά Αβδούλ Μπιντέλ, καθώς και το μεγάλο μουσουλμάνο ασκητή Αβδούλ Χασάν.

Τίποτε, όμως, δεν αποδίδει το θαυμασμό του για το μουσουλμανικό πολιτισμό, όσο το κείμενο που έγραψε το 1926, μετά από μια επίσκεψή του στο ανάκτορο της Αλάμπρας, στην Ισπανία.

Αυτή η έλξη που ένιωθε για το μουσουλμανικό κόσμο, τον ώθησε να επισκεφθεί και τη σοβιετική Ασία.

Στο βιβλίο του ***Τι είδα στη Ρουσία*** περιέγραψε την πολιτική και κοινωνική κατάσταση των λαών του Καυκάσου, αλλά και το θαυμασμό του για τα μνημεία που είχε επισκεφθεί.

Στο ***Toda - Raba,*** που γράφτηκε κατευθείαν στα γαλλικά, αφηγήθηκε τα ταξίδια του και εξέφρασε το θαυμασμό του για το Λένιν. Πολλοί από τους ήρωες του βιβλίου είναι Ασιάτες ή Αφρικανοί.

Περιοδεύοντας στη Σοβιετική Ασία, σημειώνει:

«Σήμερα φυσάει θερμός νότιος άνεμος από το Τουρκεστάν· δε βγήκα ολοήμερα έξω, σκύβω στο παράθυρο και νιώθω απάνου μου όλη την Ανατολή. Δε βλέπω κανένα, δε μιλώ καθόλου, νιώθω με δέος αυτό που οι άνθρωποι λεν «ερημία» κι εγώ τ' ονόμασα πάντα «ευδαιμονία». Νιώθω βαθύτατα στις στιγμές αυτές πως είμαι λεύτερος».

«Μπήκαμε στο Καζακστάν. Χιόνια - μα είδα ένα μαύρο άλογο κι ένα καβαλλάρη να τρέχουν σα να 'ταν έρημος, αμμουδιά, και ξάφνου ένα χωριό δεξιά μου, ένα πράσινο κουπέ τζαμιού. Χτύπησε η καρδιά μου - μπήκαμε σε χώρα μουσουλμανική».

Σαμαρκάνδη

«Βρίσκουμαι σε μια πόλη του παραμυθιού, από τις 1001 νύχτες. Μόλις ξημέρωνε, άνοιξα την κουρτίνα του βαγονιού - ο κάμπος μυγδαλιές ανθισμένες! Ηλιος,

ζέστα, τα δέντρα ανοίγουν, κήποι και νερά, Τούρκοι (μουσουλμάνοι!) με λοήσιμες τζελεμπίες, με χρωματιστά παπλώματα, γαϊδουράκια αγαθά, καμήλες... Ως το μεσημέρι τώρα τριγυρίζω - το παζάρι εξαίσιο, μουσουλμανικό, κόσμος παρδαλός, φάτσες μογγόλικες, γυναίκες με πυκνό φερετζέ... και γύρα τρογύρα ερείπια, θεία, όλο μαγιόλικα σαξ και πράσινη, όπως του Εριβάν, ο τάφος του Ταμερλάνου, της Bibi--Hanoum στη μέση της πολιτείας γύρα από το παζάρι... Κάποτε ένας μιναρές εξαίσιος, ένας τρούλος περουζές. Γύρα κουρέλια πολύχρωμα ανθρώπων, βουή, λάσπη, μυρωδιά θεία της ανθισμένης μυγδαλιάς και συνάμα ανυπόφορη βρώμα βουρκιασμένου νερού και ούρου.»

«Μα ως πολιτεία, ως couleur asiatique, είναι απείρως ανώτερη της Ιερουσαλήμ. Εδώ είναι η καρδιά της Ανατολής».

«Conclusion: Η Σαμαρκάνδη μου είταν αποκάλυψη θερμής, όλο χρώματα, Ανατολής».

Μπουχάρα

«Η Βουχάρα έχει κάτι το κλασικό ανατολίτικο· η γραμμή το χρώμα, discrets και τρισχαριτωμένα για μια ψυχή, που αγαπάει την έρημο.»

«Άνοιγα τ' αυτιά, άκουγα· άνοιγα τα μάτια, κοίταζα· γεύουμουν το μυρωδάτο γλυκότατο καρπό, ήμουν ευτυχής. Έκλεισα τα μάτια· μα φοβήθηκα μη με πάρει ο ύπνος και χάσω όλη ετούτη την ευτυχία, και τ' άνοιξα πάλι. Μπροστά μου η ξακουστή πλατεία της Μπουχάρας, το Ρεγκιστάν, έρημη.»

«Μονάχα κι οι δυο (Σαμαρκάνδη και Μπουχάρα) βρίσκουνται πια στο τέλος τους· αρχίζουν να πολιτίζουνται, δηλαδή να χάνουν την ψυχή τους και να μαϊμουδίζουν τη Μόσχα, που μαϊμουδίζει την Ευρώπη, που μαϊμουδίζει την Αμερική».

Τι προφητικά λόγια!

Αγάπη, λοιπόν, για τους αραβο-αφρικανικούς και μουσουλμανικούς λαούς, αλλά αγάπη και για τον εβραϊκό λαό.

«Ο Καζαντζάκης λάτρευε τον ιουδαϊσμό», γράφει στο βιβλίο της ***Ο Ασυμβίβαστος*** *η γυναίκα του Ελένη. «Γνώριζε σε βάθος τη Βίβλο. «Οι Εβραίοι είναι το αλάτι της Γης!», του άρεσε να λέει, ώριμος πια άντρας. Παιδί ακόμα, είχε πείσει τον πατέρα του να τον αφήσει να πάει στην «Οβραϊκή», να πάρει μαθήματα (εβραϊκά) από τον ραβίνο».*Σε όλη του τη ζωή, και στα περισσότερα βιβλία του, εκδηλώνει το θαυμασμό του για το λαό των Εβραίων. Πρέπει, επίσης, να αναφέρουμε τη βαθειά φιλία που τον συνέδεε με τις πέντε δραστήριες Εβραίες μαρξίστριες του Βερολίνου, για τις οποίες μιλήσαμε ήδη (Lia Dunkelmlum, Itka Horowitz, Dina Matus, Rosa Schmulewitz, Rachel Lipstein). Αυτές αποτελούσαν τον «πύρινο κύκλο».

Ένα από τα τραγούδια στις **Τερτσίνες,** είναι, άλλωστε, σφιερωμένο στο

Μωυσή.

Στο βιβλίο του στα γαλλικά ***Από το Όρος Σινά στο νησί της Αφροδίτης,*** Ο Καζαντζάκης γράφει:

«Η έρημος του Σινά που διασχίζουμε ήταν το φοβερό αργαστήρι όπου το έθνος του Ισραήλ γνώρισε την πείνα και τη δίψα, όπου το έθνος του Ισραήλ υπέφερε, όπου σφυροκοπήθηκε 40 χρόνια μέσα στο καμίνι ετούτο. Εγώ, που αγαπώ αυτή τη ράτσα, χαιρόμουν να βλέπω τις φοβερές πέτρες όπου γεννήθηκαν οι αρετές τους· η θέληση, η επιμονή, το πείσμα, η αντοχή, κι απάνω απ' όλα ένας θεός, σάρκα από τη σάρκα τους. Στην έρημο ετούτη οι Οβραίοι χρωστούν που ζουν ακόμα και διαδίδουν τις αρετές τους σ' όλο τον κόσμο.

Σε ένα γράμμα του στην Rachel Lipstein-Minc, γράφει ακόμα:

«Θα σας συναντήσω μια μέρα στην Ιερουσαλήμ, Ραχήλ, στη Γη της Επαγγελίας, που αγαπώ. Υπάρχει κάποια σταγόνα από εβραϊκο αίμα στις φλέβες μου, και βράζει, μαζί με το ελληνικό και κρητικό μου αίμα. Ραχήλ, τα μάτια σας ταξιδεύουν στην έρημο της Ιουδαίας και ξέρετε καλά πως κανείς άλλος λαός, εκτός απ' το δικό σας, δε μπορεί να ξεπεράσει αυτο το εμπόδιο. Μαζί με τους Εβραίους, φλέγομαι ενάντια στην αδικία, που επικρατεί ανεμπόδιστα».

Ο Καζαντζάκης έδειξε, επίσης, ζωηρό ενδιαφέρον και για την Ινδία, και τη φιλοσοφία του Βούδα.

Δυστυχώς, διάφοροι λόγοι του εμπόδισαν να πργματοποιήσει την επιθυμάι τουνα ταξιδέψει σ' αυτή τη χώρα. Η τελευταία ευκαιρία του παρουσιάστηκε το 1956, όταν τον προσκάλεσε ο Παντίτ Νεχρού. Ο Καζαντζάκης, όμως, ήταν ήδη πολύ άρρωστος, και η γυναίκα του αντιτάχθηκε στο ταξίδι.

Ενδιαφέρθηκε, ωστόσο, πολύ για τα κείμενα του Ταγκόρ και του Γκάντι (η γυναίκα του γνώρισε τον απόστολο της μη βίας, και του αφιέρωσε, μάλιστα, ένα βιβλίο) και ένιωθε αληθινό πάθος για το Βούδα.

Γεγονός είναι ότι, στις αρχές του αιώνα, ο Βούδας είχε κερδίσει πολλούς λογοτέχνες και διανοούμενος στην Ελλάδα, κι ανάμεσά τους τον Καζαντζάκη. Μόνο αυτός όμως, του έμεινε μέχρι τέλους πιστός, και συνέχισε να προβληματίζεται στη διδασκαλία του.

Πρώτα πρώτα, με τη μελέτη του βιβλίου του Schopenhauer ***Ο κόσμος ως θέληση και ως παράσταση,*** Κι ύστερα με τη μελέτη των βιβλίων που αφιέρωσαν στο Βούδα οι Oldenberg, Hollebecque και Davids.

Ο Παντελής Πρεβελάκης, πνευματικός γιος του Καζαντζάκη, έγραψε σχετικά:

«Το 1926, όταν γνώρισα τον Καζαντζάκη, ο «Θεός» που πρόφεραν συχνότερα τα χείλη του ήταν ο Βούδας, σ' αυτόν είχε χαρίσει τη δίψα της νιότης του».

Το 1928, όταν ταξίψεψε στο Κίεβο, ο ίδιος ο Καζαντζάκης έγραψε:

«Η ιδέα ότι ο Βούδας δημιουργούσε τον κόσμο, αδιάφορα, με φως και με σκιά, μέσα στις δροσερές έλικες του νου του, με μάγεψε... Πόσο θα 'θελα να μπορούσα κι εγώ να μετατρέπω έτσι, σε απλές, πεντακάθαρες εικόνες, τις πιο αφηρημένες ιδέες».

Στο Βούδα αφιέρωσε τρία έργα:

- μια τραγωδία, με τίτλο ***Βούδας.***
- τη ραψωδία **Σ** της ***Οδύσσειάς*** του
- Το τραγούδι ***Βούδας*** (1934) στην ποιητική του συλλογή ***Τερτσίνες.***

Το 1936, ο Καζαντζάκης συνάντησε τον μεγάλο μελετητή της Ανατολής Jean Herbert, που τον βοήθησε πολύ στις πνευματικές του αναζητήσεις. Να πως περιγράφει την πρώτη αυτή συνάντηση, η Ελένη Καζαντζάκης:

«Θυμάμαι ακόμα τη χαρά του Νίκου όταν πρωτόδε τον Jean Herbert στο κατάστρωμα του καραβιού, με το πλατύ του χαμόγελο, ξεπερνώντας ένα κεφάλι όλους τους επιβάτες. Κι οι πρώτες ερωτήσεις του Νίκου για τον Βούδα, τον Βιβεκανάντα, τα Ασράμ στις Ινδίες απ' όπου ερχόταν ο Herbert».

Στο τελευταίο του βιβλίο ***Αναφορά στο Γκρέκο,*** γράφει ο Καζαντζάκης:

«Οι αθάνατοι νεκροί μονάχα, οι μεγάλες Σειρήνες, ο Χριστός, ο Βούδας, ο Λένιν, με μαύλισαν».

Και λίγο πιο κάτω, διευκρινίζει:

«Ο Χριστός, ο Βούδας, ο Λένιν, οι τρεις πολυαγαπημένοι κουρσάροι της ζωής μου, δεν είχαν σβήσει, έλαμπαν μ' ένα χλωμό φως τη σκιά της μνήμης μου, σαν ιερογλυφικά στολίδια με ξεπερασμένο το βαθύ τους νόημα».

Στις 30 Ιουνίου 1957, (4 μήνες πριν από το θάνατό του), έγραφε στον Παντελή Πρεβελάκη από το Πεκίνο:

«Αυτό το ταξίδι είναι ένα ταξίδι αποχαιρετισμού. Ακολουθώ τη συμβουλή του Βούδα και βλέπω τα πάντα με το «ελεφάντινο μάτι»: τα πάντα, για πρώτη και τελευταία φορά...

Η Κίνα και η Ιαπωνία γοήτευαν τον Καζαντζάκη σε όλη του τη ζωή.

Το πρώτο του ταξίδι στην Απω Ανατολή, το 1935, του ενέπνευσε ένα βιβλίο, το ***Βραχόκηπο,*** που έγραψε κατευθείαν στα γαλλικά και παρουσίασε ως εξής:

Ο Βραχόκηπος είναι ένα περίπαθο μυθιστόρημα μιας ευρωπαϊκής ψυχής που γυρεύει ν' ανανεωθεί από την επαφή με τη γοητευτική, επικίνδυνη κι ηρωική ψυχή της Άπω Ανατολής. Η δυτική αυτή ψυχή, σκιαγμένη από τις ανησυχίες όπου παραδέρνει η Ευρώπη, αποκαρδιωμένη από τον εγωισμό και την υποκρισία των περισσότερων ευρωπαϊκών κρατών, επιχειρεί ένα προσκύνημα στην Κίνα και στην Ιαπωνία για να βρει καινούριες πηγές ενέργειας».

Η Ιαπωνία δίνει, για τον Καζαντζάκη, δύο μαθήματα:

«1. Το «Φουντόσιν», η αταραξία της καρδιάς· η αυτοκυριαρχία, η σταθερότητα μπρος στον κίνδυνο. Να καταφρονάς το θάνατο, να είσαι έτοιμος να πεθάνεις κάθε στιγμή. «Όταν βγαίνεις από το σπίτι σου, να βγαίνεις σα να ήταν η τελευταία φορά. Το άτομο γεννήθηκε εφήμερο, η φυλή είναι αιώνια. Όποιος θυσιάζεται για τη φυλή του γίνεται αθάνατος.

Αυτό είναι το πρώτο μάθημα που, στο μυθιστόρημα τούτο, μας δίνει η Ιαπωνία. Ιδού το δεύτερο:

2. Ο κίντυνος πρέπει να γίνεται το σφοδρό διεγερτικό της δράσης. Το τραγικό νόημα της ζωής, αντί να εκφυλίζεται σε θλίψη και μοιρολατρεία, γίνεται δίψα ζωής. Να νιώθεις τις δυνάμεις σου να δεκαπλασιάζονται μπρος στην τραγική μοίρα, αυτή είναι στην εποχή μας η γονιμότερη και πιο αντάξια του ανθρώπου συμπεριφορά.

Στην Κίνα, ο ήρωας του βραχόκηπου άρχισε να καταλαβαίνει και ν' αγαπά, υπερνικώντας την αρχική του αποστροφή, την αναρίθμητη φυλή των Κίτρινων που έβαλε τη στράτα μπροστά της. Μέσα από τις οδυνηρές περιπέτειες της καρδιάς και του πνεύματός του, ο ήρωας του βιβλίου σηκώνεται ολοένα σε μιαν αψηλότερη, τραγικότερη και συνάμα ηρωικότερη νόηση του ατομικού του χρέους της εποχής του.

Να ζεις μονάχα τη μικρή ατομική σου ζωή, να χαίρεσαι μονάχα τις ξεπερασμένες κι εγωιστικές μικροχαρές, ν' απομονώνεσαι στη γωνιά σου σαν ασκητής, ή σαν εστέτ, ή σα σκεπτικιστής τι όνειδος! Μπήκαμε σε πολεμική περίοδο, το χρέος μας είναι να γίνουμε πολεμιστές. Η εποχή μας είναι, το θέλουμε - δεν το θέλουμε, σιδερόφραχτη. Πρέπει η καρδιά μας να 'ναι σιδερόφραχτη. Να πετάξουμε έξω την κλαψιάρικη ποίηση, τη ρομαντική αισθηματικότητα, την τρυφεράδα και την ευτυχία. Να κάμουμε μιαν καρδιά αυστηρή, χωρίς αυταπάτες, χωρίς μάταιες ελπίδες, λεύτερη. Μιαν καρδιά σαν κείνους τους γιαπωνέζικους ή κινέζικους κήπους που 'ναι χωρίς λουλούδια, χωρίς δέντρα, χωρίς νερό, καμωμένοι μονάχα από βράχους».

Η Ελένη Καζαντζάκη συνόψισε εύστοχα στον **Ασυμβίβαστο** την αγάπη του συζύγου της για την Ανατολή:

«Πόσες φορές στη ζωή του ο Νίκος Καζαντζάκης δεν ξαφνιάστηκε να δει τ' όνειρό του να γίνεται χεροπιαστή πραγματικότητα! Να κρατάει στο χέρι του, «σαν ανοιχτό ρόγδι», την Παλαιστίνη, την Αίγυπτο, το Σινά, την Ιερουσαλήμ, το Εριβάν, τη Μόσχα, τη Μπουχάρα, το Κάιρο...»

Τι ζητούσε, όμως, στην Ανατολή;

Ο Αζίζ Ιζέτ, ένας βιογράφος που γνώρισε καλά το Νίκο Καζαντζάκη, γράφει:

«Ο Καζαντζάκης θλιβόταν βαθιά για το ότι δεν υπάρχουν πια ήρωες στη Δύση.

Υπάρχουν όμως στην Ανατολή; Φαινόταν να το πιστεύει, τουλάχιστον στην εποχή του Βραχόκηπου. Αργότερα, του φάνηκε αναγκαίο να δημιουργήσει ο ίδιος ήρωες στα βιβλία του, να αναστήσει αληθινούς ήρωες και να τους προτείνει σαν παράδειγμα στην ανθρωπότητα της Δύσης, την υπονομευμένη από μια λίγο-πολύ γενικευμένη ψευτοκαλοπέραση. οι «ήρωες» σήμερα, είναι ήρωες της βιβλιοθήκης, του γηπέδου ή του σαλονιού».

3. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ Ο ΚΡΗΤΙΚΟΣ Ή Η ΣΥΝΘΕΣΗ

Είτε το θέμα ήταν η Ευρώπη ή η Ανατολή, είτε η φύση, η κουλτούρα, το τοπίο, ο έρωτας ή η κριτική, ο Καζαντζάκης υπήρξε πάντα ακέραιος στις επιλογές του. Δεν ήταν ούτε εντελώς Ευρωπαίος ούτε εντελώς Ανατολίτης.

Κατά τον Αζίζ Ιζέτ:

«Η μεγάλη περιπέτεια του Νίκου Καζαντζάκη ήταν η προσπάθειά του να ολοκληρώσει μια σύνθεση ανάμεσα την Ανατολή και τη Δύση, ανάμεσα στο στοχασμό και την πράξη, ανάμεσα στο Βούδα και τον Πλάτωνα, ή ακόμα ανάμεσα στο Χριστό και το Λένιν. Αν ο Ντοστογιέφσκι δημιούργησε μια νέα Παλαιά Διαθήκη, ο Καζαντζάκης δημιούργησε τη δεύτερη Καινή Διαθήκη, εκείνην του σημερινού ανθρώπου που κλείνει μέσα του όλες τις δυνατότητες του αυριανού».

Από την πλευρά του, ο Καθηγητής Κακριδής επεσήμανε σε μια διάλεξη που δόθηκε το 1959:

«Η προσωπικότητα του Καζαντζάκη καθορίζεται πάνω από όλα νομίζω, από τον τόπο που γεννήθηκε. Ο Καζαντζάκης είναι Κρητικός - αυτό πρέπει να το θυμούμαστε κάθε στιγμή, όταν τον μελετούμε. Και όπως η Κρήτη στέκει ανάμεσα Ανατολή και Δύση, στη μέση ακριβώς του δρόμου που ενώνει την Ευρώπη, την Ασία και τη Βόρεια Αφρική, το ίδιο και ο Καζαντζάκης είναι το ιδιότυπο μείγμα Ευρωπαίου και Ανατολίτη. Η μόρφωση του είναι κατά κύριο λόγο η δυτική και όμως μέσα του, στα κατάβαθα της ψυχής του, φωνάζει ο ανατολίτης».

Θα τελειώσω μ' ένα άλλο παράθεμα από τον Καζαντζάκη, που δημοσιεύτηκε το 1943 στη Νέα Εστία:

«Ας δούμε τώρα την έννοια τη Ανατολής. Το κύριο χαραχτηριστικό της Ελλάδας είναι: ύστερα από πολύ αγώνα, η κατοχύρωση του εγώ, το στέρεο περίγραμμα που υποτάζει τις ακατάσταστες ορμές, τους αρχέγοντους δαιμόνους σε μια φωτεινή πειθαρχημένη ανθρώπινη βούληση. Το ανώτατο ιδανικό της Ελλάδας είναι: να σωθεί το εγώ από την αναρχία και το χάος. Το ανώτατο ιδανικό της Ανατολής είναι: να ενωθεί το εγώ με το άπειρο και να εξαφανιστεί. Η παθητική ενατένιση, η μακάρια απάρνηση, η γεμάτη εμπιστοσύνη εγκατάλειψη στις μυστη-

ριώδεις απρόσωπες δυνάμεις, αυτό είναι η ουσία της Ανατολής.

Δεν υπάρχει τίποτα τόσο αντίθετο στην ψυχή και στην πράξη του Οδυσσέα όσο η ανατολίτικη αυτή αντίληψη της ζωής. Ο Οδυσσέας δεν είναι καθόλου ανατολίτης. Βέβαια δε σκεπάζει το χάος, όπως ο Έλληνας· του αρέσει να κρατάει άγρυπνη και να πληθαίνει τη δυναμή του βλέποντάς το· μα δεν εγκαταλείπεται ποτέ του στο χάος· ίσια ίσια, το αντίθετο· κι ως την τελευταία στιγμή, όταν φάνηκε ο θάνατος, στέκουνταν όρθιος μπροστά απο το χάος και το κοίταζε με αθόλοτο μάτι.

Η στάση τούτη απέναντι στη ζωή και στο θάνατο δεν είναι ελληνική· ούτε ανατολίτικη. Είναι κάτι άλλο. Και τώρα αρχίζει η εξομολόγησή μου. Χαίρουμαι που μου δίνετε την ευκαιρία να εξηγήσω πως συναρτώ την ψυχή μου με την παμπάλαιη προγονική ψυχή και πως από τις ρίζες αυτές βγαίνει η κοσμοθεωρία μου· το κεντρικό όραμα που ρυθμίζει τα τελευταία χρόνια τη ζωή και το έργο μου δε μου ήρθε «άνωθεν», από επιστημονικές σοφίες και μεταφυσικούς οραματισμούς, παρά «κάτωθεν, από τα χώματα της γης μου.

Η Κρήτη (για μένα, - όχι φυσικά, για όλους τους Κρητικούς, πολύ λιγότερο για τον Ερωτόκριτο και την Ερωφίλη, που ο πατέρας τους είταν Βενετσιάνος) η Κρήτη είναι η σύνθεση που πάντα μου επιδιώκω· η σύνθεση Ελλάδας και Ανατολής. Ούτε Φραγκιά νιώθω μέσα μου ούτε καθαρή «αποσταγμένη» κλασική Ελλάδα· ούτε, καθόλου, το αναρχούμενο χάος και την άβουλη εγκαρτέρηση της Ανατολής. Κάτι άλλο, μια σύνθεση: το εγώ ν' ατενίζει την άβυσο χωρίς ν' αποσυνθέτεται· το εναντίον, η ενατένιση αυτή να το γεμίζει συνοχή, υπερηφάνεια κι αντρεία. Και τη ματιά τούτη, που ατενίζει έτσι τη ζωή και το θάνατο, την ονομάζω κρητικιά.»

Σ' ένα γράμμα του στον Α. Χουρμούζιο προσθέτει:

«Κρητική Ματιά δε θα πει να διώξουμε το δυτικό, ανατολικό, αρχαίο ελληνικό πολιτισμό· θα πει να τα συνθέσουμε όλα αυτά, και προπάντων αυτό το καινούριο που αναβρύζει μέσα μας, και να ζήσουμε μια νέα, πιο πλατιά, πιο γενναία και πιο υπεύθυνη αντίληψη της ζωής».

ΜΑΡΩ ΒΑΜΒΟΥΝΑΚΗ

Ο ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ ΚΑΙ ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ*

Ἔτσι ὅπως πετοῦσα χθές κι ἐρχόμουνα στά Χανιά, σκεφτόμουνα: Τί εἶναι καλύτερο γιά τόν ἄνθρωπο; Ν' ἀφήνεται στούς ἀνέμους τῆς ζωῆς του νά τόν γυρίζουνε ἐδῶ κι ἐκεῖ, ἀπό τόπο σέ τόπο, ν' ἀλλάζει ἑστία; Ἤ νά κάνει ὅ,τι μπορεῖ καί νά ζήσει τή ζωή του ἀπ' τήν ἀρχή ὥς τό τέρμα της στά χώματα τῆς πατρίδας πού τόν γέννησε;

Ποῦ καρποφορεῖ καλύτερα;

Ποῦ ἔχει περισσότερες ἐλπίδες νά βρεῖ τήν ψυχή του;

Σᾶς εὐχαριστῶ μέσα ἀπ' τήν καρδιά μου πού μέ ξαναφέρατε στά Χανιά. Κάθε φορά πού ξανάρχομαι χαίρομαι και πονάω. Χαίρομαι γιατί εἶναι στή φύση μου νά ἐπιστρέφω ἐδῶ πού ἀνήκω καί πονάω γιατί ἐδῶ πιό πολύ συναισθάνομαι τήν ἐξορία μου. Γιατί ξύνω πάλι την πληγή μιᾶς διαρκοῦς ἀπώλειας. Οἱ πατρίδες σ' ἐκδικοῦνται μέ ἀνυπόφορη νοσταλγία.

Ἄς ἔρθω ὅμως πιά στό θέμα πού ὑποσχέθηκα γιά τήν ἀποψινή μας συνάντηση, στά βιβλία.

Ὅποτε μοῦ ζητοῦν νά μιλήσω γιά τά βιβλία μου, ἔρχομαι σέ δύσκολη θέση. Ὄχι μόνο γιατί πιστεύω πώς ἕνα βιβλίο ὀφείλει ἀπό μόνο του νά ἐξηγεῖται καί νά φανερώνει ὅσα ὁ συγγραφέας ἀγωνίζεται νά πεῖ, ἀλλά καί γιατί δέν ξέρω πῶς νά μιλήσω μέ ἀκρίβεια γι' αὐτό.

Ὅπως ἡ κάθε ζωή ἔτσι καί κάθε βιβλίο εἶναι τελικά ἕνα «ἀδιαπέραστο μυστικό» πού θά ἔλεγε κι ἡ Γιουρσενάρ. Κι εἶναι φορές που ὑποπτεύομαι πώς τό βιβλίο προηγεῖται τοῦ συγγραφέα περισσότερο ἀπό τό νά τό ἐπινοεῖ ἕνας συγγραφέας.

Ὑπάρχει δηλαδή κάπου, σάν σπόρος ἔστω, τό σύμπαν ἑνός μυθιστορήματος. Σέ τριγυρίζει, σέ μαγνητίζει, σέ ἐρεθίζει καί σέ καλεῖ νά τό προσέξεις καί νά τό καταγράψεις πάνω στο χαρτί. Ὁ τίτλος τοῦ Λ. Πιραντέλο, «Ἓξι πρόσωπα ζητοῦν συγγραφέα» οὔτε σουρεαλιστικός μοῦ φαίνεται οὔτε παράλογος.

Μοῦ συμβαίνει δηλαδή κάποιες ἐποχές νά αἰσθάνομαι ἔντονη γύρω μου τήν

---

* Εισήγηση - αντιφώνηση στην εκδήλωση που οργάνωσε η Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Χανίων και ο Δήμος Χανίων, για να τιμηθούν οι Χανιώτισσες συγγραφείς Μάρω Βαμβουνάκη, Βικτωρία Θεοδώρου και Αλκυόνη Παπαδάκη, στα Νεώρια Χανίων, την Παρασκευή 8 Μαρτίου 1996. Στην εκδήλωση συνεργάστηκαν ο Σύνδεσμος Φιλολόγων Νομού Χανίων, η ΕΡΑ Χανίων και το Ωδείο Χανίων.

παρουσία κάποιου χαρακτήρα. Αἰσθάνομαι κάποιον ἤ κάποιαν πού γνωρίζω ἀλλά καί δέν γνωρίζω, πού ὑποπτεύομαι ἀλλά καί δέν μπορῶ νά ἐντοπίσω, νά πλησιάζει σάν σκιά αὐτόν τόν ἀόριστο τόπο ἀνάμεσα στό νοῦ καί στήν καρδιά. Μοιάζει μ' ἐκεῖνες τίς βασανιστικές μελωδίες πού μᾶς ἔρχονται ἀπό παλιά σαν ἐλάχιστα θρύψαλα καί δέν μποροῦμε ὁλόκληρες νά τίς συναρμολογήσουμε.

Στά περισσότερα βιβλία μου ἡ κύρια αἰτία πού τά ἔφτιαξα ἦταν ἕνα τέτοιο πρόσωπο, «ἕνας τέτοιος χαρακτήρας». Ὄχι ἡ ἱστορία τοῦ βιβλίου, ἡ πλοκή, ἡ κατάσταση, τά συμπεράσματα, τά γεγονότα.

Πιστεύω πώς τό πρόσωπο φτιάχνει τά γεγονότα του κι ὄχι τά γεγονότα τό πρόσωπο. Τό πρόσωπο εἶναι ο μαγνήτης πού ἑλκύει τό πεπρωμένο του ἠθελημένα ἤ ἀθέλητα, τό πρόσωπο προϋπάρχει καί δημιουργεῖ τό μυθιστόρημά του.

Για νά γίνω πιο συγκεκριμένη θ' ἀναφέρομαι ἐνδεικτικά σέ ἕνα συγκεκριμένο βιβλίο μου. Ὅταν ξεκίνησα λοιπόν νά γράφω τό «Τανγκό μές στόν καθρέφτη», αὐτό πού περισσότερο γνώριζα, σάν ἔντονη αἴσθηση, ἦταν τό πρόσωπο πού θά ὀνόμαζα, Ἀγγέλα. Ἤξερα, ἔστω καί γενικά, τίς εὐαισθησίες της, τίς ἀδυναμίες της, τίς προσδοκίες της, τά λάθη πού ἔκανε στό παρελθόν της. Τό τί θά τῆς συνέβαινε ἀπό δῶ καί πέρα, ἀπ' τήν πρώτη σελίδα τοῦ «Τανγκό» καί μετά, θα τό ἔβρισκα γράφοντας.

Διάλεξα τη μορφή τοῦ ημερολογίου, γιατί ἡ Ἀγγέλα εἶναι πλάσμα σπαραχτικό καί τῆς ἀρέσει ν' ἀφήνεται στήν ἐγκατάλειψη τῆς ἐξομολόγησης. Κι ὕστερα, ἡ διαδικασία ἑνός ἡμερολογίου πάντα μέ προκαλεῖ. Ἔχοντας γράψει κι ἐγώ ἀρκετά ἡμερολόγια στή ζωή μου, ἔχω νιώσει τή μυστήρια δυσκολία τους. Και ἡ ἴδια ἡ Ἀγγέλα τό ἔχει νιώσει αὐτό. Γράφει καί γράφει καί κάποια στιγμή σταματᾶ πάνω ἀπ' τίς λέξεις της κι ἀναρωτιέται. Σᾶς τό διαβάζω γιατί εἶναι καί μιά δική μου ἀνησυχία ὅταν γράφω:

(Τανγκό, σελ. 82)... «Τί κάνω δηλαδή γράφοντας μέ τίς ὧρες τόσα πολλά; Θέλω νά πιστεύω πώς σκαλίζω το χαρτί γιά τίς ἀλήθειες μου, πώς βάζω τάξη στίς σκέψεις μου, πώς δίνω ὀνόματα στό ἄγνωστο, πώς ἐξορκίζω τούς φόβους μου πού σχεδιάζοντάς τους σέ ἥμερες λέξεις τούς ἀποφορτίζω ἀπ' τόν κίνδυνο νά συμβοῦν. Πώς σάν ὑπάκουος γραφιάς τοῦ μύχιου εαυτοῦ μου καταγράφω μέσα στήν ἡσυχία τοῦ σπιτιοῦ τά μηνύματα πού στέλνει γιά νά τά μαθαίνω κι ἐγώ... Συμβαίνουν ὅμως αὐτά ἤ γράφω γιά ν' αὐτοδικαιώνομαι ἀκόμα πιό συστηματικά; Σκαλίζω γιά τίς ἀλήθειες μου ἤ θάβω ἀλήθειες; Καθαρίζω τό πρόσωπό μου ἤ ἀργά ἀργά τό μεταπλάθω ὅπως θά τό ἤθελα γιά νά τό ἀνέχομαι; Γιά νά τό ἀγαπήσω ἴσως κάποτε;

Πόσο ὕπουλη καί ὑποκριτική μπορεῖ νά γίνει ἡ δύναμη τοῦ λόγου. Τό καταλαβαίνω τώρα πού, γράψε γράψε, οἱ εὐχέρειές μου βελτιώνονται κι ἀκονίζονται. Μέ τρεῖς ἀλήθειες γιά λάβαρο εἰσβάλλω περνώντας δέκα ψέματα στίς ἐξομολογήσεις μου. Τά ψέματα αὐτογονιμοποιοῦνται, ἁπλώνουν καί γεμίζουν

τόν κόσμο, μοῦ σαστίζουν τή διάκριση...».

Ὅταν σέ καλοῦν κάπου γιά νά μιλήσεις γιά τά βιβλία σου, κάποιοι ἄνθρωποί πέρα ἀπ' τούς ἥρωες θέλουν νά μάθουν καί γιά τόν συγγραφέα τους. Θέλω λοιπόν νά προλάβω τήν πιο συνηθισμένη ἐρώτηση πού μοῦ κάνουν οἱ ἀναγνῶστες μου. Μέ ρωτοῦν λοιπόν σχεδόν πάντα: Πόσο αὐτοβιογραφικές εἶναι οἱ ἱστορίες σου; Πόσο κρύβεσαι ἐσύ πίσω ἀπ' τό πρόσωπο τοῦ ἥρωα ἤ τῆς ἡρωίδας σου;

Μή σᾶς φανεῖ περίεργο ἄν σᾶς πῶ πώς κι ἐγώ δέν ἔχω σίγουρη ἀπάντηση σέ τοῦτο τό ἐρώτημα. Πώς πολύ συχνά κι ἐγώ μόνη μου, ἀναρωτιέμαι: Εἶμαι τελικά στήν Ἄννα, στή Ντούλια, στήν Ἀγγέλα; Κι ἄν εἶμαι , σέ ποιό βαθμό εἶμαι; Γιατί ἀσφαλῶς ποτέ δέν ξεκινῶ νά γράψω ἄμεσα γιά μένα ὅπως γράφεις μιά αὐτοβιογραφία. Ἐκτός τοῦ ὅτι τό θεωρῶ κακόγουστο νά βγάζω τά ἱερά καί ὅσια τῆς προσωπικῆς μου ζωῆς στή φόρα καί νά τα κυκλοφορῶ σέ χιλιάδες ἀντίτυπα, θά ἦταν καί μια περιπέτεια νοσηρά αὐτάρεσκη καί περιορισμένη. Πόσα ἄλλωστε μυθιστορήματα μπορεῖ νά τροφοδοτήσει ἡ ζωή ἑνός ἀνθρώπου; Πόσους χαρακτῆρες νά γεννήσει ὁ χαρακτήρας του; Κατέληξα νά ὑποπτεύομαι πώς τό κεντρικό πρόσωπο καί οἱ περιπέτειές του στό «τανγκό» ἄς ποῦμε, εἶναι καμωμένο σάν τήν κουρελού. Ἀπό κουρελάκια πραγματικότητας και φαντασίας, ἀπό κουρελάκια αὐτοβιογραφίας καί μυθοπλασίας.

Ἡ Ἀγγέλα εἶναι πλεγμένη ἀπ' τόν ἑαυτό μου πού ξέρω ἀλλά κι ἀπ' τόν ἑαυτό μου πού δέν ξέρω, καί νομίζω πώς ἡ λειτουργία τῆς γραφῆς εἶναι ἄσκηση ἐκπληκτική γιά τήν αὐτογνωσία μας. Αὐτογνωσία σημαίνει βέβαια νά σκύψεις καί να ψαρέψεις ἀπ' τά βαθιά σου ὄχι ἐκεῖνο πού γνωρίζεις ἀλλά ἐκεῖνο πού ἀγνοεῖς. Ἀπό τά γνωστά σου νά φτάσεις στά ἄγνωστα κολυμπώντας στά σκοτεινά νερά τῆς γραφῆς μέ φάρο μιά μυστική διαίσθηση πού μισοφαίνεται πίσω ἀπό τά κύματα, προσποιούμενη τή φαντασία.

Τόσο θά πρέπει να κατεβαίνεις στόν προσωπικό σου βυθό γράφοντας, τόση θά πρέπει νά εἶναι ἡ ἔνταση αὐτῆς τῆς ἀπιαστης διαίσθησης πού σέ ἀναστατώνει, πού μοῦ ἔχει συμβεῖ τῆς ἀπιαστης διαίσθησης πού σέ ἀναστατώνει, πού μοῦ ἔχει συμβεῖ γράφοντας νά περιγράψω μέ λεπτομέρειες γεγονότα πού μοῦ συνέβησαν πολύ ἀργότερα, στό μέλλον.

Ἄν εἶναι ἀλήθεια πώς, ὅσο πιο πολύ βαθαίνεις στήν ψυχή σου, τόσο οι διαχωρισμοί τοῦ χρόνου σέ παρόν, παρελθόν και μέλλον σβήνουν. Ἄν εἶναι ἀλήθεια πώς ἔτσι ὅλα τείνουν νά ἁπλωθοῦν στό «νῦν» πού φτάνει στό «ἀεί», τότε κι ἐγώ, ὅπως κι ὁ καθένας πού σκύβει σέ κάτι μέ μεγάλη συγκέντρωση, θά πρέπει λίγο λίγο νά κατεβαίνω, κάποιες στιγμές ἐλάχιστες τῆς δουλειᾶς μου ἔστω, σέ τοῦτον τόν ἐξαίσιο ἄτοπο τόπο καί ἄχρονο χρόνο καί νά πιάνω ἴχνη ἀπ' τήν ἄμμο τοῦ βυθοῦ τους.

Ἀκούγεται παράτολμο ἴσως κάτι τέτοιο. Κινδυνεύει νά θεωρηθεῖ ἀφελές

καί χαζό. Ἀλλά πῶς νά ζήσουμε τούτη τήν περιορισμένη, ἀνοστη ζωη πού οἱ σημερινές συνθῆκες μᾶς ἔχουν ὑποβάλει γιά ζωή, ἄν δέν ἀφεθοῦμε νά ὑποψιαζόμαστε τό ἀόρατο. Πῶς ν' ἀντέξουμε τήν ἀβάσταχτη φθορά τοῦ φυσικοῦ νόμου, ἄν δέν ἐλπίσουμε στό ὑπερφυσικό; Κι ἐγώ θέλω νά πιστεύω πώς τό ὑπερφυσικό σκανδαλωδῶς ἀνταποκρίνεται στίς ἐκκλήσεις μας καί στίς παρακλήσεις μας, ὅταν γίνονται μέ πίστη καί μέ τέχνη.

Θέλω νά σᾶς διαβάσω τελειώνοντας ἕνα ἀπόσπασμα ἀπό ταξιδιωτικό μου πού λέγεται, «Το λουλούδι τῆς Κανέλλας». Γιατί τό βρίσκω λιγάκι τονωτικό αὐτό σάν τέλος καί κυρίως, γιατί εἶχα πολύ στό νοῦ μου τήν Κρήτη ἐκεῖνο τόν καιρό.

(Κανέλλα, σελ. 155)... «Ὁ ἄνθρωπος ὅλα τά μπορεῖ. Ὅλα τά περιέχει. Ὅλα μέσα του σωρεύονται. Τάλαντα, χῶμα, ζιζάνια, λιθάρια. Ὅλα. Τούτη ἡ παμπάλαια διαπίστωση πού συνηθίσαμε νά ἐκφωνοῦμε μέ περηφάνεια καί θαυμασμό εἶναι ταυτόχρονα ἀνατριχιαστικά ἀπειλητική. Ὅσα περισσότερα μπορεῖς τόσο ἡ εὐθυνη σου αὐξάνει.

»Ποιός ἦταν ἐκεῖνος ὁ στοχαστής πού ἔγραψε ὅτι οἱ πιό ἐλπιδοφόρες ἀπόπειρες τῆς ἀνθρωπότητας ματαιώνονται γιατί στούς ἑκατό ὁ ἕνας εἶναι τίμιος καί συνειδητός, οἱ τριανταεννιά ἀγύρτες καί οἱ ἑξήντα ἠλίθιοι;

»Ἀπ' ὅταν ἄρχισα νά ὑποψιάζομαι μερικά πράγματα, ἐκτίμησα τόν χριστιανισμό καί μόνο γιατί ἀπευθύνεται σ' ἕναν ἕναν προσωπικά, ξέχωρα. Σά νά ἔχει ἀναλάβει ὁ ἕνας τήν εὐθύνη τοῦ σύμπαντος κόσμου, σάν ἀπ' τή δική του ἀπόφαση νά κρέμεται ἡ ζωή.

»Ὁ χριστιανισμός ἐλάχιστη σημασία δίνει σ' αὐτό πού λέμε: σύνολο, μάζα, λαό. Ἄλλοθι στήν πονηριά μας, στήν στρεψοδικία, στήν ἁπλησταία, στά πάθη πού ὁ καθένας μας κρυφά μηρυκάζει μεταβιβάζοντας τήν εὐθύνη σέ κάποιον φαντασιώδη λαό, σέ κάποιαν φαντασιώδη ἐξουσία, σέ κάποια φαντασιώδη ἐκκλησία. Στα εἴδωλα δηλαδή τοῦ προσώπου. Τοῦ μόνου ὑπαρκτοῦ, τοῦ μόνου ὑπεύθυνου, τοῦ μόνου ζῶντος».

Ὁ ἱστορικός ἄνθρωπος δέν γίνεται νά ἐμπιστευτεῖ τή μοίρα του. Ἡ λογικοκρατία δέν ἀσφαλίζει τήν ἀνθρώπινη καρδιά, ἀντιθέτως τήν πανικοβάλλει.

Ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἀνάγκη τήν ἠθική. Ἡ δῆθεν ἐλευθερία πέραν τῆς ἠθικῆς πού μέ τόσους ἀγῶνες κερδίσθηκε κάποτε, τόν ἔχει ὁδηγήσει στήν αἰχμαλωσία τοῦ χάους. Στό ἐσωτερικό κάτεργο πού διανοίχθηκε ἔπεσε στά νύχια τοῦ στυγνότερου δυνάστη: τοῦ ἐχθροῦ ἑαυτοῦ.

Μέ τόν ἑαυτό σου συμφιλιώνεσαι κάτω ἀπό κώδικες τιμῆς. Ἀνυψωμένος. Ὅμως ἡ ἐλπίδα εἶναι ἀτέρμονη.

Ἀκόμα κι ὁ δρόμος τῆς ἀπελπισίας ἔχει ἐλπίδα. Ἴσως μάλιστα αὐτός νά εἶναι ἡ πιό ἐλπιδοφόρος ὁδός, ἡ πιό σύντομη, ἡ κονταρίδα πού λέμε στήν Κρήτη.

ΒΙΚΤΩΡΙΑ ΘΕΟΔΩΡΟΥ

ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΠΡΟΦΥΛΑΞΩ ΤΗ ΜΗΤΕΡΑ

Πρέπει να προφυλάξω τη μητέρα
Να την προετοιμάσω για τα γηρατιά
Την πείρα μου δεν έχει, βιάστηκε
ν' αποδημήσει πριν
τα ωραία της μαλλιά ν' ασπρίσουν,
πριν να την πουν γιαγιά.

Στον ύπνο μου τη βλέπω νέα
στις αρρώστιες, στις θλίψεις μου να με παρηγορεί
στους φόβους μου να με καθησυχάζει:
Δεν είναι αλήθεια, να με βεβαιώνει
γι' αυτά που ακούς να λένε·
Θάνατος, Κάτω κόσμος, δεν υπάρχει
ποτέ δε συναντήσαμε το μαύρο καβαλλάρη.

Αύρες είμαστε, αγέρας
Στα φύλλα κατοικούμε
γιαυτό, Φθινόπωρο, νά'σαι προσεκτική...

1994

ΒΟΥΝΟ

Ευρύστερνο και δασωμένο
ήρθε το απέναντι βουνό.
Αργά μου έρχονταν ώσπου τα κλαδιά του
με αγκάλιασαν - πατέρας, πατρικά -
Κι ως εραστής που ο κόρος δεν τον ξέρει,
κρατάει στο τέλος τη στοργή.

Με έλατα ήρθε - Μάη μήνα - στην κορφή ανθισμένα
όλα τους τα κεριά έτοιμα ν' αναφτούν,
μόλις ο ήλιος δύσει και συναχτούνε τα νυχτερινά
πουλιά, τ' αηδόνι ύστερα.

Δεν ήταν στις προθέσεις του
όμως ευνοήθηκα - πρέπει να το παραδεχτώ -
Ένα βουνό μου χάρισε
Αν και στον αυστηρό βίο
τάχθηκα για να μην πετάω.

ΑΣΗΜΟ ΤΟ ΦΘΙΝΟΠΩΡΟ ΣΤΟ ΝΟΤΟ

Δεν αρμόζει η ομίχλη στον τόπο αυτό
κι αυτή η μουσική που εξακοντίζεται
από την άβυσσο.
Ο άργιλος δεν την απορροφά - χτυπάει
στα δέντρα της ελιάς, τα κάνει να υποφέρουν
όπως ο εξ ανατολών βοριάς.

Του ανικανοποίητου πόθου είναι βρυγμός
εδώ που λάμνει ο μελισσοφάγος
με τα πολύχρωμα φτερά
και το κυδώνι συνοψίζει όλα τ' αρώματα.

Άσημο το φθινόπωρο στο νότο.
Το καλοκαίρι τον πλούτο του οικειοποιείται
ως τα βαθιά του Νοέμβρη -
Και η συναυλία δε δένει του βορρά,
μ' αυτά τα χώματα.

Μόνο ένα καλάμι και του κορυδαλλού η τρίλλια αρκεί.

1992

ΩΡΙΜΗ ΘΑΛΑΣΣΑ

Ώριμη θάλασσα του φθινοπώρου
είσαι έτοιμη για τη μεγάλη
περιπέτεια, όμως διστάζεις
κι επιστρέφεις.

Σε σένα εμπιστεύθηκα
ιαματική το σώμα
κι ευεργετήθηκα - Ας μην αλλάξουν
οι διαθέσεις σου - Μυριάδες

που περιέχεις κέντρα αίσθησης
και πάλλεις φλέβα του καρπού
οδήγησέ με στους καλούς λιμένες
θάλασσα φθινοπωρινή.

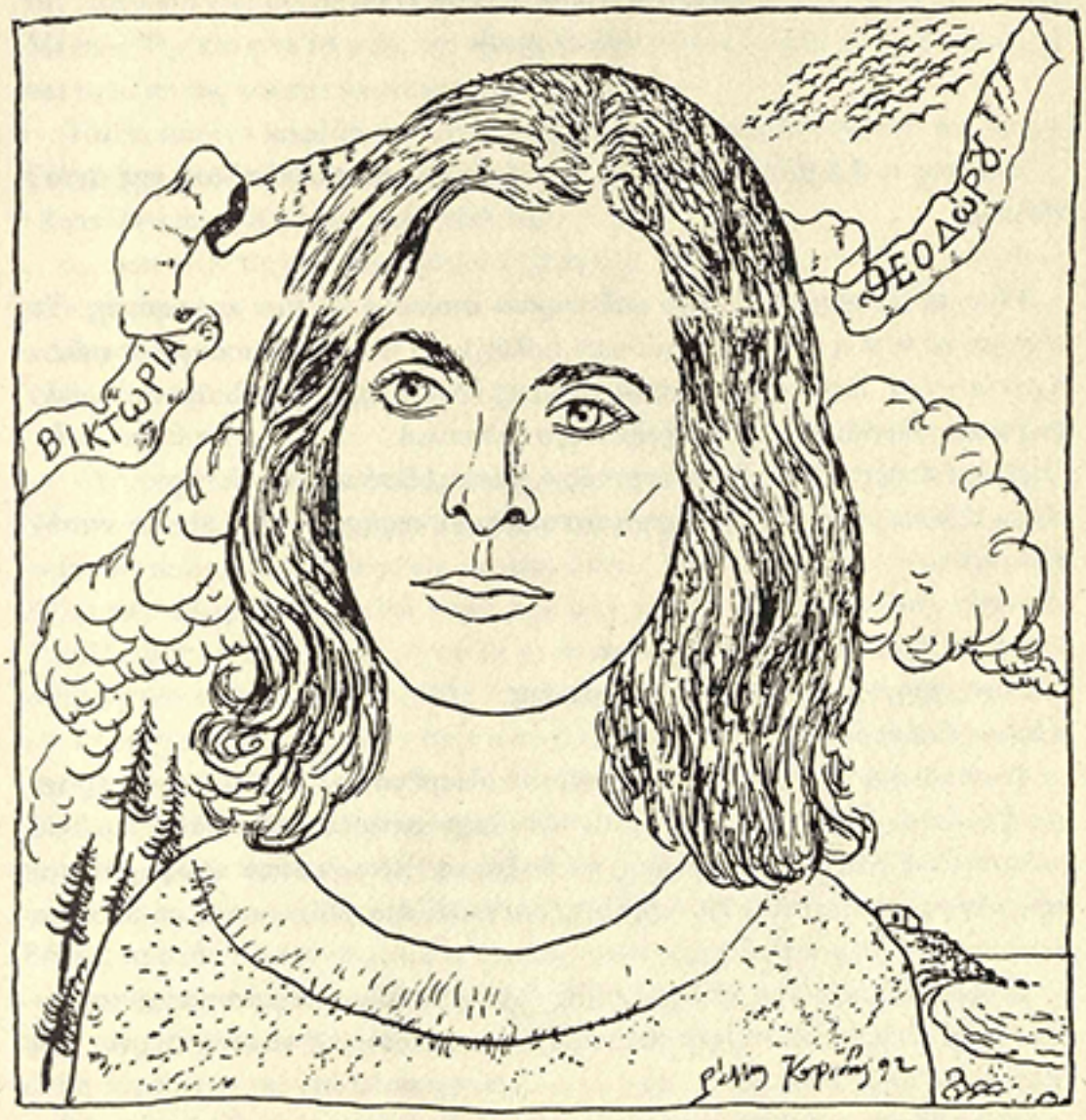
ΒΙΚΤΩΡΙΑ
ΘΕΟΔΩΡΑ

ΑΛΚΥΟΝΗ ΠΑΠΑΔΑΚΗ

ΕΚΕΙΝΟΣ Ο ΑΠΡΙΛΗΣ

(Διήγημα)

Εκείνος ο Απρίλης ξεψύχησε στο βελουδένιο μαξιλαράκι της θείας Μέλπως.

Είχε πάντα ένα βελούδινο μαξιλαράκι στολισμένο στον καναπέ της. Το κέντησε κάποτε η ίδια και παρίστανε πολύχρωμα κλαδιά, που αντί για φύλλα είχαν πουλιά. Στην άκρη καθότανε ένας νάνος έρωτας με κάτι ατροφικά φτερά και σημάδευε μ' ένα στραβό τόξο τα πουλιά.

- Πώς ειν' έτσι βρε θεία Μέλπω αυτός ο έρωτας! Εσύ τον σχεδίασες;

- Εγώ που να μην έσωνα. Σάμπως τον γνώρισα κυρά μου; Πώς ήθελες να τον σχεδιάσω;

- Δεν τον γνώρισες ποτέ;

- Έ. Λίγα πράματα. Ψιχία που λένε.

Κι έκανε γρήγορα στροφή το ντουλάπι της.

«Θέλεις ένα νερατζάκι;»

Το ντουλάπι της θείας Μέλπως ήταν στολισμένο με δαντέλλες και περίτεχνα βαζάκια. Κάθε φορά που τ' άνοιγε, ξεχύνονταν ένα άρωμα σιτεμένου χαδιού. Λες κι αυτά τα περίτεχνα βαζάκια ήταν γεμάτα τρυφερότητα. Αφάγωγη τρυφερότητα, κλεισμένη προσεχτικά στα βάζα, μέσα σε μπόλικο σιρόπι για να μη μουχλιάσει.

Η θεία Μέλπω! Μια ψηλή, χοντρή, άχαρη γυναίκα, με κάτι μάτια φορτωμένα μουλιασμένη νοσταλγία κι ένα ξυπόλητο χαμόγελο να παραδέρνει σαν χαμένο στο πρόσωπό της.

Οι παλάμες της ήταν άγριες σαν το σκαλισμένο χώμα. Η λουλουδάτη ρόμπα της μύριζε μια ελαφρά ξυνισμένη αγαπίλα.

Στο κόρφο της έκρυβε ένα φοβισμένο χελιδόνι.

Κι εκεί ανάμεσα στα σμιχτά της φρύδια, έστρυβε τσιγαράκι η απαντοχή.

Η άχαρη, χοντρή θεία Μέλπω... Θα 'χε πατήσει τα εβδομήντα.

- Κάθεσαι καλά; Πάρε το μαξιλαράκι ν' ακουμπήσεις τη μέση σου.

- Όχι, θα στο χαλάσω.

- Χαράς το πράμα κυρά μου. «Χαράς το πράμα», έλεγε πάντα για ό,τι την

αφορούσε. Ακόμα και για την ίδια της τη ζωή.

Ζούσε μόνη της. Αλλά όταν έμπαινες στο σπίτι της, δεν ένιωθες καθόλου την παγωνιά της μοναξιάς. Την είχε κάμει φιλενάδα της τη μοναξιά η θεία Μέλπω. Της έκλεινε το μάτι, της έβαζε το βελουδένιο μαξιλαράκι ν' ακουμπήσει τη μέση της και την κερνούσε νερατζάκι.

Πάνω από το κρεβάτι της είχε κρεμασμένη μια μεγάλη εικόνα του Αγίου Γεωργίου. Αυτός ήταν ο πρωστάτης και μυστικοσύμβουλός της.

- Γιατί δεν παντρέφτηκες θεία Μέλπω;

- Έ... Δεν ήταν τυχερό. Δεν ήθελε η χάρη του. (Κι έδειχνε τον Άγιο). Εκείνος τα εποίησε.

- Δεν αγάπησες κανένα;

- Μωρέ τι σκαλίζεις τώρα... Θες να σου φέρω κρύο νεράκι;

- Πώς τον έλεγαν...

- Συνονόματος κι όμορφος, σαν ελόγου του. (Κι έδειχνε πάλι τον Άγιο)... Ήτανε ν' αρραβωνιαστούμε. Και μπήκε στη μέση η κακούργα η πρώτη μου ξαδέρφη και μου τον ξελόγιασε. Δε βαριέσαι... Κάθε δυστυχής κι η μοίρα του. Αλλά όλα πληρώνονται εδώ κυρά μου μην ακούς. Εδώ η κόλασις εδώ κι ο παράδεισος. Κακό τέλος είχαν κι οι δυο τους. Δε χάρηκα ποτέ γι' αυτό. Μάρτυς μου ο τροπαιοφόρος. Μα έτσι είναι. Το άδικον εκ Θεού κολάζεται.»

Της άρεσε στην κουβέντα της να πετά διάφορες λέξεις και φράσεις κυρίως της εκκλησίας. Αλλά δεν τις θυμότανε ποτέ καλά και τις ξεφούρνιζε όπως τη βόλευε. Τις έπλαθε όπως της ερχότανε εκείνη τη στιγμή. Όπως έπλαθε τα κουλουράκια της. «Τις ξεύρει το μελλούμενον; Ο Κύριος μόνον ο εν ουρανοίς», «Ο τρώγων ορεξίζεται». «Αλλήλω τα βάρη βαστήζετε». «Να βάλεις τα ρεβύθια στο νερό αφ' εσπέρας.» κλπ κλπ.

Δεν έκανε συνήθως σχέδια. Δεν είχε όνειρα. Όλα τα βερεσέδια της με τη ζωή τα 'χε κλείσει. Καθότανε κει σαν μια μεγάλη γυαλιστερή πέτρα στην άκρη του κήπου της και υποδοχότανε καρτερικά τον ήλιο, τη βροχή, τη νύχτα, το ξημέρωμα... Άφηνε το χρόνο να κυλάει σιωπηλά από πάνω της σαν το νερό του ρυακιού. Απλώς τον χάιδευε στο πέρασμά του. Τον χάιδευε και τον κοιτούσε με κείνο το ξυπόλητο χαμόγελο που πλανιόταν στο πρόσωπό της.

Όταν συνέβαινε κάτι κακό στην ίδια ή σε κάποιον άλλον, σταύρωνε τα χέρια της και ψιθύριζε.

«Θα περάσει. Θα περάσει κι αυτό.»

Κι άνθιζε μια μικρή κόκκινη παπαρούνα στην άκρη των χειλιών της.

Τη θυμάμαι φρεσκολουσμένη πάντα, με τη χωρίστρα της, ν' ανεβαίνει λαχανιασμένη το μονοπάτι του νεκροταφείου. Κρατούσε με το 'να χέρι ένα ραβδί να στηρίζεται και με τ' άλλο τη «λειτουργία». Πρόσφορο, νάμα, κεριά κι ένα διπλωμένο προσεχτικά συχωροχάρτι.

«Μάρκου ιερέως, Αργυρής πρεσβυτέρας, Εμμανουήλ, Ερατούς και των τέκνων. Αντωνίου, Δεσποίνης και του πρωτοτόκου αδικοχαμένου Επαμεινώνδου.

Υπέρ υγείας και ακολάστου βίου, ζώντων τε. Αργυρής, Εμμανουήλ, μετά συζύγων αυτών και τέκνων και της λειτουργούσης δούλης του Θεού Μελπομένης».

Χρόνια η ίδια διαδρομή, το ίδιο συχωροχάρτι, οι ίδιες διαδικασίες, «υπέρ αναπαύσεως ψυχών και υπερ υγείας και ακολάστου βίου ζώντων τε.»

Θυμάμαι μια φορά που είχε αρρωστήσει και πήγα να την δω. Σερνότανε και στόλιζε την κάμαρή της με καρεδάκια και κολλαριστά πετσετάκια.

- Τι κάνεις εκεί θεία Μέλπω; Δεν έπρεπε να σηκωθείς.
- Τι κάνω; Στολίζω. Αυτό κάνω.
- Μα είσαι άρρωστη.
- Και πώς θα καταπολεμήσω κυρά μου την ασθένεια, αν δε βάλω λίγο μυρωδικό στην ψυχή μου;

Αυτό που δε χώνεψε ποτέ και δε μπορούσε να υποφέρει ήταν η παρουσία των ζώων. Ιδίως των γατιών.

«Οι γάτες παιδί μου είναι το πρόσωπον του Εωσφόρου επί γης». Το μίσος της ήταν τόσο που έφτανε στο σημείο ν' αγοράζει φόλες.

Αυτές οι φόλες ήταν πάντα η αιτία του πολέμου μεταξύ αυτής και την μόνης γειτόνισσας της, της Ελένης ή Ελενάρας όπως την αποκαλούσε η θεία Μέλπω. Η Ελενάρα έτρεφε πάντοτε κοπάδια γάτες και όταν άρχιζε τις «επιχειρήσεις» η Μέλπω, καμιά ειρηνευτική δύναμη δε μπορούσε να φέρει αποτέλεσμα. «Θα στα κανονίσω εγώ βρομοελενάρα τα πετεινά σου».

«Πετεινά», ονόμαζε η θεία Μέλπω όλα τα είδη του ζωικού βασιλείου. Πάντως ποτέ δεν ήταν φαίνεται απολύτως βέβαιη πως αυτό που κάνει δεν αποτελούσε αμαρτία, γιατί το 'βαζε πρώτο πρώτο στην εξομολόγησή της.

«Καλά ο δικός μου, (κι εννοούσε τον άγιο), ζει καθημερινά την κατάσταση και είναι γνώστης. Μα πρέπει να λάβει γνώση κι ο Θεός. Πες μου σε παρακαλώ. Είναι ζωή αυτή να 'ρχονται τα πετεινά ν' αποπατούν μπροστά στην πόρτα

μου; Ορίστε. Μου ξέραναν πάλι τα βασιλικά».

Τη θυμάμαι ν' αγοράζει σοκολάτες και να τις μοιράζει στα παιδιά όταν γυρνούσαν από το σχολείο.

«Πάρτε βρε. Πάρτε να συχωρέσετε τα πεθαμένα μου. Εσείς είστε αγγελούδια και εισακούγεσθε άνωθεν.»

Κι όταν κανένα ξεχνούσε να συχωρέσει, η θεία Μέλπω γινότανε θηρίο. «Δε μιλάς βρε; Μπουκώνεσαι μόνο; Αχ. Δεν είσαι τροπικό παιδί. Αυτά σου μαθαίνουν στο σχολείο;»

«Αφ' εσπέρας», καθόμαστε στην αυλή της και πίναμε καφέ. Ήταν η προτελευταία μέρα του Απρίλη.

«Βλέπεις τις φρέζες; Φέτος μου φύτρωσαν όλες. Έλα να δεις και τους άλλους βολβούς. Παράδεισος θα γίνει η αυλή, αν δεν ορμήσουν πάλι τα πετεινά. Σου 'δειξα την τριανταφυλλιά που εμβολίασα; Σπάνιο χρώμα. Καρδινάλιο. Σ' όλους τους μήνες αρέσκομαι. Ο καθ' ένας έχει τη δική του χάρη. Αλλά ο Απρίλης βρε κυρά μου. Ο αγαπημένος μου».

Τη βρήκα καθισμένη στην πολυθρόνα της ν' ανασαίνει βαριά. Το κεφάλι της ακουμπούσε στο βελουδένιο μαξιλαράκι.

Είχε δέσει σφιχτά τα χέρια της.

Κι εκεί στην άκρη των χειλιών της, μια μικρή κόκκινη παπαρούνα έριχνε αργά αργά τα φύλλα της.

- Θεία Μέλπω τι έπαθες;

«Θα περάσει... Θα περάσει...»

Εκείνο το πρωινό ο Απρίλης ήρθε κι έγειρε στο βελουδένιο μαξιλαράκι της θείας Μέλπως.

Και ξεψύχησε...

ΑΛΕΞΗΣ ΖΕΡΒΑΝΟΣ

ΤΑ ΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΠΟΙΗΤΗ

Τα λογια του ποιητή
είναι από φλόγα και σίδερο
κι όμως γλιστράνε στις καρδιές
όπως το ψάρι στο βυθό της θάλασσας.
Είναι τραγούδι όλο οργή
για τα σκουλήκια του βάλτου,
άτρεμη δύναμη της αγρύπνιας του
μες στη μεγάλη νύχτα.

Τα λόγια του ποιητή
χτίζουν την πέτρα και το μάρμαρο
για να υψώσουν τους βωμούς της λατρείας
και πάνω στα καράβια που αποδημούν
αποθέτουν ένα λησμονημένο χρέος.
Το παγωμένο φως του φεγγαριού
δεν σκαλώνει στου λογισμού το κάστρο
και η ζεστή του πίστη για τον άνθρωπο
φυτρώνει σαν κυκλάμινο στο χιόνι.

Τα λόγια του ποιητή
είναι τραγούδι ατέλειωτο
για την αγάπη και τον άνθρωπο
- ασπίδα της φριχτής μελαγχολίας -
Είναι ολόφωτες φτερούγες
πάνω από κάμπους και γυμνή γη
πάνω από ποτάμια και βαλτονέρια.
Ο βουερός άνεμος του βοριά
κι ο άνεμος του νότου
γίνονται χάλκινα βούκινα
στους δρόμους των ανθρώπων
κι ανοίγουνε τα βλέφαρα της μέρας.

Τα λόγια του ποιητή
- του πολέμαρχου -
είναι γραμμές από σημαίες και λάβαρα.

ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΚΑΚΑΤΣΑΚΗΣ

ΤΡΙΑ ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΝΑ ΠΟΙΗΜΑΤΑ

1. Το μικρό αυτό άσπρο ξωκλήσι

Είναι στιγμές που
το μικρό αυτό άσπρο ξωκλήσι
μοιάζει μ' ένα κοριτσίστικο πουκάμισο,
έτσι όπως ξωμένει χρόνια στην ντουλάπα
κρεμασμένο, δίχως να φοριέται,
έχοντας, μόνη συντροφιά,
τη μνήμη της αφής ενός σφριγηλού στήθους.

Είναι στιγμές που
το μικρό αυτό άσπρο ζωκλήσι
μοιάζει μ' ένα πουκάμισο γαμπριάτικο,
έτσι όπως διασώζει ακόμα στις μασχάλες του,
τη μυρουδιά απ' τον ιδρώτα του ανθρώπου,
που για μια φορά κάποτε το φόρεσε
και δε θέλει να το λησμονήσει.

Είναι στιγμές που
το μικρό αυτό άσπρο ξωκλήσι
μοιάζει μ' ένα πουκάμισο παλιομοδίτικο,
έτσι όπως περιμένει κάθε φορά με αγωνία
το άνοιγμα της γριας ντουλάπας,
μην ξέροντας ποιος κρατάει το κλειδί
και ποιες είναι οι διαθέσεις του.

2. Ανησυχία

Όταν θα γίνεις ποίημα,
μικρό ερωτηματικό
της τωρινής ανησυχίας,
θα πάψω να 'χω συντροφιά
στην αποψινή καλοκαιρινή αγρύπνια...

3. Της Κοίμησης

Εκ περάτων λοιπόν
κι αυτόν τον Αύγουστο,
με την πρώτη μαύρη ρώγα,
στον ίσκιο της γριάς χαρουπιάς μας,
συναθροιστήκαμε.
Με τα τζιτζίκια να ψέλνουν,
ώρες ατέλειωτες,
την τιμιωτέραν των Χερουβείμ.
Με τη γεύση
του άγουρου κοκκινάπιδου
πάντα στον ουρανίσκο.
Και βέβαια
με την εικόνα της Κοίμησης,
των θεαματικών μαθητικών ερώτων,
στις κόρες των ματιών μας.

ΜΑΙΡΙΛΗ ΚΟΡΦΙΑΤΗ

Μεσόγειος ΙΙ

Τύλιξα τις μνήμες μου στα λευκά
πανιά ενός Οδυσσέα
που έπλεε καταμεσίς του πελάγου
Φυλάγω τον Ήλιο τον μικρό και τον μεγάλο
βαθιά στου κόρφου τον μυχό
Η τρελή Σελήνη χορεύει πάνω μου
σε κάθε γύρισμα του Κύκλου
Ήρθα μόνο να λατρέψω
Είμαι εδώ και αλλού
και αυτό με παίρνει πιο πολύ
Χάνω και βρίσκω τις διαστάσεις
σε χώρους και χρόνους άλλους
Οι ζωές μου μικροί κύκλοι στην Αιωνιότητα
Κατρακυλώ και χάνομαι
στην μοιραία Συνάντηση με το Απόλυτο.

ΙΙΙ

Ποιημένη από έρωτες αλλοτινών Πειρατών
όλος ο Κόσμος σεργιάνισε στο κορμί σου
που ασέλγησε λατρευτικά
Λατρεμένη στα όνειρα των εφήβων
υποσχέθηκες την γοητεία της περιπέτειας
και βρήκαμε πάλι τα σύνορά μας
Ατελείωτη κι ας σε ήπιαν σε χρυσό ποτήρι.
Ασυγκράτητη κράτησες μέσα σου
τους λαχανιασμένους για φυγή
Ερυθρά πυρή φλέγεσαι
παράφορα δοσμένη στον Ήλιο του ανηλέητου θέρους
[πυρηνικά θέρη]
Την πνιγμένων κορμών αιώνια
η Κατάρα σε χτυπάει κατάστηθα

Stuttgart Baolcamustatt
(12-2-96)

Ξαναπήγα εκεί
κι ήβρα μιαν άλλη Σιωπή
Το ύδωρ πάλιν ελάλησεν
και το ήπια
και με ήπιε
Τότε είπα
Άλλη μια φορά
θα ξαναζήσω
την νύχτα που μ' έφερε
έφυγα
γράφοντας εκείνη την αέναη κίνηση
που ανακαλεί
φωνές και χρώματα
Ο ηλεκτρισμός από την τριβή του Χρόνου
άναψε τα Σκοτάδια
χωρίς αιδώ ή συστολή
κι έγινε η Νύχτα μέρα
για μια μόνο Στιγμή.

CLIFF COOK

ΣΤΟ ΦΑΡΑΓΓΙ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΕΙΡΗΝΗΣ

Για τον Jürgen και την Astrid.

Υπάρχει ένα θεός που ζει στα φαράγγια
    Τραγοπόδαρος, άπιαστος:
Οι πλεγμένοι πλάτανοι μιμούντα τα μέλη του,
    Σφίγγοντας χούφτες χαλίκια
    Στις αρθρωτές ρίζες,
Η φωνή του τα κουδούνια των κατσικιών
Που ηχούν από κοντά και μακρυά,
    Κουκουβάγιες σε αντιφωνία,
    Το μοναχικό πουλί πάνω σε βράχο
    Που κελαηδεί καταμεσίς στα νερά,
    Ο ήχος που κάνουν τα χαλίκια
    Καθώς πέφτουν στην πλαγιά.

Το πείσμα του ο άνεμος,
    Σαν το πάθος που ξυπνά, σαν το πάθος που περνάει
Η τρυφερότητά του το κυκλάμινο,
    Η μυρωδιά της φασκομηλιάς.

Βαθιά κάτω από την κοίτη τους,
Κυλούν τα σιωπηλά του ρεύματα.
Μυστικά τον δροσίζουν,
Το κοκκίνισμα στα μαγουλά του,
Το λευκό των ματιών του, η πικροδάφνη.

Με ανέμελη δύναμη
Ρίχνει κάτω χαλίκια,
Αλλά στη λύσσα του
Βροχή από χαράκια.

Ένας θεός που η έκφρασή του είναι η σιωπή
Που το μεγαλείο εκμηδενίζει το μέγεθος μας
Και αποκαθιστά την αξία μας.

Βυθισμένοι στη γνώση του εμείς οι τρεις
Βαδίζαμε χωριστά,
Νιώθοντας τη δύναμη της σιωπής και του χωρισμού
Να μας ενώνει περισσότερο απ' όσο θα μπορούσαν ποτέ οι λέξεις.

* * *

Εκείνος όμως στην αρχή είχε μιλήσει
Για τη δουλειά του με τους ετοιμοθάνατους,
Για τις γυναίκες που ο θάνατος τους - πληκτική μοίρα
Έφτανε τακτικά σαν λεωφορείο.
Τα κενά που γι' αυτά δε μιλούσε κανείς
Και γρήγορα συμπληρώνονταν.
Κι έπειτα, πότε πότε για το θυμό που ξεχείλιζε,
Για τους σιωπηλούς άντρες
Με τις τόσες αναστολές που δεν μπορούσαν ούτε να ρωτούν
Το όνομα του επισκέπτη
Που αδυσώπητα πλησίαζε.

Αυτή η επίκληση των νεκρών
Έσυρε πίσω της τη σιωπή.
Σκέψεις θανάτου οι σκιές
Ριγμένες στο μονοπάτι
Καθώς περνούσαμε από το σκοτάδι στο φως και ξανά στο σκοτάδι.

* * *

Την είδα εγκλωβισμενη σε κλαδιά,
Με τον πανικό να περνά από το πρόσωπό της
Σ' ένα μέρος όπου πέθαιναν τα δέντρα
Με τα κλαδιά γύρω της, ασπρισμένα από τον ήλιο

Τη βρήκα καθισμένη σ' ένα βράχο
Σ' ένα μέρος που το στενό κι όλο στροφές φαράγγι
Άνοιγε στον ουρανό.
«Όταν σκέφτομαι την Κρήτη, θα θυμάμαι αυτό».
Είπε, και ήξερα ότι δεν εννοούσε μόνο
Τις λεπτομέρειες της σκηνής μπροστά της
Αλλά κάτι που άστραφτε, ένα φως και ζωή από μέσα της.

Είχε ξεπροβάλει από ένα λαβύρινθο
Πιο σκοτεινό, πιο περίπλοκο από το δρόμο που διαβαίναμε
Και προχώρησε τώρα απαλλαγμένη από τη σκέψη,
Με τα αισθήματά της να φτερουγίζουν σαν πουλιά
Ανάμεσα από σχισμένα δίχτυα καθώς ορμούνε στο φως.

Πρώτη αυτή
Κι έπειτα οι τρεις μας μαζί,
Θαμπωμένοι από τον ήλιο, σαν δραπέτες
Που είχαμε συνείδηση της ελευθερίας μας,
Ενώ ψηλά επάνω τα σύννεφα
Που διαλύονταν σε λεπτά νήματα
Κυλούσαν και χάνονταν.

Χανιά, Μάρτης - Ιούνης 1992

Το κείμενο μετάφρασε στα Ελληνικά η Ειρήνη Καλφάκη.

Ο Cliff Cook πέρασε το φαράγγι της Αγίας Ειρήνης το Μάρτη του 1992 με δύο φίλους του ψυχολόγους, τον Jörgen και την Astrid· ο Jörgen δουλεύει σ' ένα ίδρυμα για καρκινοπαθείς που βρίσκονται στο τελευταίο στάδιο της ζωής τους· έτσι η συζήτηση μεταξύ τους ήταν ένα μέρος αυτής της εμπειρίας.

ΜΑΡΙΑ ΧΝΑΡΑΚΗ

ΛΟΓΟΣ ΓΙΑ ΕΝΑ ΧΡΩΜΑ (π.χ. ΚΟΚΚΙΝΟ)

Ακροβατώ στην εντατική:
πρώτος κλόουν δεξιά, δεύτερη πεταλούδα αριστερά.
Πολύ λόγος για σανατόρια -
χλωμές κουβέντες γι' αναπνοή.
Άραγε, πόσες παπαρούνες θα πιω ακόμα στο κρασί μου;
Και σαν μεθύσω, τόσο κόκκινο, πια, με τι θα το ταιριάξω;
Τάχα με του Μάρτη το σημάδι,
την παρθενιά της ηλιαχτίδας;
Ή, μήπως, με το σταυρό του ασθενοφόρου
στο χειρουργείο της ζωής;
Πυρετός στο μυοκάρδιο - οροί δακρύων - περιστατικό επείγον.
Αποφασίζω και διοχετεύω τρέλα στις φλέβες μου:
αρκετά αυγά έβαψα για ένα Πάσχα.

«Κοραλλία Λεονταρίτη»

Βραβείο ποίησης κατηγορίας **μη Μαθητές** στο ΙΓ' παγκρήτιο λογοτεχνικό διαγωνισμό του Συνδέσμου Φιλολόγων Νομού Χανίων, τον αφιερωμένο στην εξέγερση των φοιτητών στο Πολυτεχνείο το Νοέμβριο 1973.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΡΤΑΚΗΣ

ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΟ «ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ»

Εδώ ο χρόνος δεν αντιστέκεται - κυλά
Μ' άλλα ονόματα που γίνονται απουσίες
Μαραμένα βλέφαρα αντρών που αγάπησαν και γέννησαν
Αξιώθηκαν τη χάρη του Θεού νάναι κι αυτοί πατέρες.
Το βράδυ σκοτεινιάζει στους θαλάμους του νοσοκομείου
Απλώνεται μια άγρια σιωπή που θλίβει
Κι ένας μονήρης θόρυβος μηχανικής καρδιάς
Καραδοκεί να ακουστεί ύστερα από τα βήματα του νοσοκόμου.
Τη νύχτα στον ποτισμένο αναβολικά κήπο
Ανοίγουν τα φύλλα τους σαρκοβόρα φυτά
Στους χρωματισμούς του παράλογου
Κι αρχίζει η γονιμοποίησή τους απ' τις νυχτοπεταλούδες.
Τα χρόνια τρέχουν - αναπολούν τα κορμιά
Την πίστη ψάχνοντας την εναγωνία
Σε φως θαμπό γεμάτο σκιές κι άπιαστες παρουσίες.
Οι γαντοφορεμένοι νοσοκόμοι τους φέρνουν στον Αχέροντα
κι απολυμαίνουν ύστερα τα χέρια.

«Ιάκωβος Βακούμ»

Βραβείο ποίησης κατηγορίας **μη Μαθητές** στο ΙΓ' παγκρήτιο λογοτεχνικό διαγωνισμό του Συνδέσμου Φιλολόγων Νομού Χανίων, τον αφιερωμένο στην εξέγερση των φοιτητών στο Πολυτεχνείο το Νοέμβριο 1973.

ΑΝΤΩΝΗΣ ΠΥΡΟΒΟΛΑΚΗΣ

ΤΟ ΣΠΙΤΙ ΤΩΝ ΙΒΙΣΚΩΝ

Ακούς;
μικρό κορίτσι
τον πόνο των χρωμάτων που δακρύζουν μουσικές
στο σπίτι με τους πέτρινους ιβίσκους.
Φόβο ανθοφορούν οι κώνοι της φθοράς
γκρίζα πέταλα γρανιτένια
ανοίγουν στη σιωπή σκορπίζοντας
άγριες οσμές
της σκόνης μυστικά.

Νιώθεις;
μικρό κορίτσι
στον ουρανίσκο σου τη γεύση του μετάλλου.
Γύρη της λήθης θα τρυγήσουν
οι άνθρωποι με τα γυάλινα βλέμματα
συνδαιτημόνες καλεσμένοι
στων ιβίσκων το συμπόσιο.

Βλέπεις;
μικρό κορίτσι
τις προτομές τους να σταλάζουν
στο χώμα του λίθινου κήπου
λέξεις
στο χρώμα νοτισμένης στάχτης.

Καταλαβαίνεις;
μικρό κορίτσι
γιατί δε βλάστησαν οι κόκκινοι σταυροί
που έθρεψε της νιότης μας το αίμα
στο σπίτι των ιβίσκων.

Έπαινος ποίησης κατηγορίας **μη Μαθητές.**

ΑΔΑΜ ΚΑΣΤΡΙΝΑΚΗΣ

ΕΠΩΔΟΣ

Αστέρι τ' ουρανού μου, πού να τρέξω
του πόθου μου να κάνω το χατήρι;
ανέμελα να παίξω
πώς θα 'θελά ν' αντέξω
του χρόνου το σκληρό το χαρακίρι·
τα παιδικά τραγούδια
του Μάρτη τα λουλούδια
ας ήταν να τα πιω σ' ένα ποτήρι

Ανέμη του καιρού, για λίγο στάσου
μην είδες ο Ρωτόκριτος πού να 'ναι;
Με πνίγει η αγωνία
κι εσύ με ειρωνεία στον κόσμο αυτό, μου λες δεν αγαπάνε
κι η δόλια η Αρετούσα
σ' άλλο πλανήτη μούσα
γίνηκε και στη γη μας πια δε θα 'ναι

Φεγγάρι της καρδιάς μου λαβωμένο
να βγεις στο παραθύρι να σε δώ·
να θυμηθώ τα χρόνια
που χίλια χελιδόνια
στο διάβα τους περνούσαν από 'δω.
Και δίχως να μιλήσω
την πίκρα μου θα κλείσω
σε κάποια μεθυσμένη επωδό.

Έπαινός ποίησης κατηγορίας **μη Μαθητές.**

ΒΟΥΛΑ ΕΠΙΤΡΟΠΑΚΗ

ΛΟΓΧΗ

Ν' αναλύσω τ' άστρα τ' απόδειπνο...
άστυ!
λείες χαρές στους δρόμους των γιορτών
χάραμα μοναχός στα σοκκάκια
κρατήρας εκρήξεων η νύχτα σου.

Τερπνό δειλινό στα ψηλά πατώματα
πρωινό στρυφνό στα γκρίζα ματόφυλλα
πούπουλο η θύμηση του κορμιού σου
Πού νάσαι
λυμένος
και «απρεπής»
κρυμμένος στο βαθύ
της σαϊτιάς στη ματιά του Αγαμέμνονα
μεταμορφωμένος
στη συμπύκνωση του χρησμού
και τη μετάθεση του Ονείρου...

«ΖΥΓΟΣ»

Έπαινος ποίησης κατηγορίας **μη Μαθητές .**

ΜΑΝΟΛΗΣ ΚΕΡΑΜΙΤΣΟΓΛΟΥ

ΤΟ ΦΑΡΑΓΓΙ

Τα χώματα και τα χαλίκια γλιστρούσαν μαζί με τα παπούτσια στο κατηφορικό δρομάκι, που σχηματιζόταν από υποτυπώδη, φαρδιά, πλατιά και χαμηλά χωμάτινα σκαλοπάτια. Κατηφόριζαν και τα μάτια στη φιδωτή γραμμή, που ήταν σαν ξύλινο δίμετρο μισοανοιγμένο και που όλο αποκαλυπτόταν κομμάτι κομμάτι, μετά από κάθε στροφή, για να φτάσει λίγο αργότερα μέχρι τη βάση του φαραγγιού. Όσο το δρομάκι κατέβαινε, τόσο ανεβαίνανε δίπλα του τα βουνά, που οι πιο ψηλές κορυφές τους ήταν ακόμη χιονισμένες, και το κάλυπταν όλο και περισσότερο με τον όγκο τους. Ο πρώιμος καλοκαιρινός ουρανός, που στην αρχή η θέα του απλωνόταν ανεμπόδιστη πάνω απ' το οροπέδιο, τώρα κοβότανε συχνά από τα ψηλά δέντρα που στη σκιά τους βυθίζονταν σιγά σιγά με κάθε προσεκτικό βήμα στον κατήφορο.

Βυθίζονταν λοιπόν αργά στη μυστηριώδη γοητεία του φαραγγιού. Σα να βουλιάζανε πιθαμή με πιθαμή στη θάλασσα: Στην αρχή πατούσανε στη ρηχή άμμο, και όλο το σώμα ήταν όρθιο έξω απ' το νερό. Με κάθε βήμα προς τα βαθιά το νερό ανέβαινε στις γάμπες, στους μηρούς, στην κοιλιά, στη μέση, στο στήθος και πλησίαζε στο κεφάλι. Μετά ανέβαινε στο πρόσωπο, στα μάτια και τους κουκούλωνε, κι ο κοσμος έπαιρνε άλλην όψη, άλλη προοπτική, σκεπαζόταν απ' τ' όνειρο. Και εκείνοι επίσης ένα όνειρο. Και το κορμί χωρίς βάρος. Έτσι και στο φαράγγι. Γαλαζοπράσινη η σκιά. Το φως του ήλιου παιχνίδιζε με τις σκιές των φύλλων, σα να περνούσε από τα κυμματάκια της επιφάνειας του νερού και εκεί θρυμματιζόταν και έπεφτε σα φωτόσκονη προς τα κάτω.

Είχανε ξεκινήσει πρωί πρωί απ' τα Χανιά, που τα είχανε σα βάση στην εξόρμησή τους να κατακτήσουνε την Κρήτη. Ο Αργύρης, ο Οδυσσέας, η γυναίκα του η Μαρίνα και ο Νικόλας. Βέβαια, πολύ σύντομα η Κρήτη ήταν αυτή που τους κατέκτησε. Ο ταξιτζής ο Μυλωνογιάννης, με την καινούργια του μερσεντές, ήταν συνεπής στο ραντεβού του. Μετά το ξενοδοχείο κάνανε μια στάση στην Αγορά για έναν πρωινό γευστικό πατσά, κι οι πέντε τους, και μετά τραβήξανε για τον Ομαλό. Μπροστά, δίπλα στον οδηγό, καθόταν ο

Βραβειο πεζογραφίας κατηγορίες **μη Μαθητές** στο ΙΓ' παγκρήτιο λογοτεχνικό διαγωνισμό του Συνδέσμου Φιλολόγων Νομού Χανίων, τον αφιερωμένο στην εξέγερση των φοιτητών στο πολυτεχνείο το Νοέμβριο 1973.

Αργύρης. Πίσω ο Οδυσσέας κι η γυναίκα του η Μαρίνα. Πλάι της ο Νικόλας. Στις απότομες στροφές και στις φουρκέτες του δρόμου τα σώματα έγερναν πότε απ' τη μια και πότε απ' την άλλη, και κάθε επαφή του ποδιού του με το πόδι της ήταν ανατριχίλα. Και για τους δυο. Το ήξερε κι αυτή για κείνον, το ήξερε κι αυτός για κείνην. Εδώ κι ένα χρόνο σχεδόν. Τα βλέμματα που διασταυρώνονταν για κάποιες ελάχιστες στιγμές είχανε μέσα τους όλη τη λάμψη των συγκλονιστικών κλεμμένων ωρών που είχανε μοιραστεί. Ήτανε λίγα χρόνια πιο μεγάλη από το Νικόλα και δέκα χρόνια πιο μικρή από τον Οδυσσέα. Δε θα 'λεγε κανείς πως ήταν εντυπωσιακά όμορφη, με την καθημερινή σημασία της λέξης. Φυσιογνωμικά είχε μια πολύ συνηθισμένη εμφάνιση. Θα περνούσε κάποιος δίπλα της δίχως να την προσέξει. Μέχρι που να έμενε λίγο κοντά της και να ένοιωθε τον θηλυκό της ζωικό μαγνητισμό, εκφρασμένο με το απαλό της βλέμμα και τη ζεστή κοντράλτο φωνή της. Μα φαίνεται ότι και τα δικά της χημικά συστατικά αντέδρασαν θετικά με τα δικά του. Γι' αυτό και η πρώτη, απλώς φιλική, οικογενειακη τους σχέση άρχισε να ξεπετάει έναν παράλληλο βλαστό, ερωτικό.

Ο Οδυσσέας ήταν ένας άνθρωπος που όλοι στο περιβάλλον του, και ιδιαίτερα ο Νικόλας, πολύ εκτιμούσαν και αγαπούσαν. Ο Νικόλας δεν ένοιωθε ποτέ καμιάν αμηχανία ούτε και τύψεις για τη σχέση του με τη Μαρίνα. Άλλωστε δε στερούσε από τον Οδυσσέα αυτό που ποτέ του δε ζήτησε: Να μυρίσει αργά και να μεθύσει από την ευωδιά του λουλουδιού. Αδέξια και γρήγορα έκανε χραπ και το 'κοβε, ανύποπτος για το βελούδο του και το άρωμά του. Κι αυτό ήταν όλο. Ενώ ο Νικόλας ... Αυτός πάλι είχε τελείως ξεχωρισμένα, κατά κάποιο τρόπο, αυτά τα δύο πράγματα: τη φιλία του με τον Οδυσσέα και τη σχέση του με τη Μαρίνα, ή μάλλον και τα δυο προχωρούσαν παράλληλα, χωρίς να εμποδίζουν το 'να τ' άλλο. Όπως κι οι δυο δουλειές του. Ήταν συγχρόνως μαθηματικός και μουσικός. Δίδασκε μαθηματικά σ' ένα μεγάλο ιδιωτικό σχολείο κι έπαιζε φλάουτο σε μιαν ορχήστρα δωματίου. Κι έπαιζε πιάνο και τραγουδούσε σε μια μικρή ερασιτεχνική χορωδία. Ο Οδυσσέας ποτέ δεν πήρε στη συνείδηση του Νικόλα καμιάν από τις ετικέτες που συχνά μ' ελαφριά καρδιά ή με κακεντρέχεια κολλάμε στους ανθρώπους. Στ' αλήθεια δεν μπορούσε να του κολλήσει κανείς καμιάν ετικέτα. Ήταν μια περίπλοκη προσωπικότητα που δε μπορούσε να μπει σε συγκεκριμένη κατηγορία. Ήτανε πολυσύνθετος, αλλά στους τρόπους του απλός, αν και κάπως αδέξιος. Η δουλειά του ήτανε ξυλογλύπτης. Δίπλα σ' αυτή την ταμπελίτσα θα μπορούσε εύκολα να προσαρμοστεί μια άλλη: Άριστος ξυλογλύπτης. Πέρα από την τεχνική του δεξιότητα, υπήρχε σε πολύ υψηλό βαθμό ανεπτυγμένη

και η προσωπική του έκφραση, βαθειά επηρεασμένη από βυζαντινές προπαίδειες. Τα έργα του δεν είχαν την ουδέτερη γυαλιστεράδα που, για παράδειγμα, βρίσκει κανείς σε μερικές σύγχρονες εκκλησίες, με τις άψυχες αυτοεπαναλαμβανόμενες αντιαισθητικές τοιχογραφίες, που δεν ξέρουν προς τα που να γείρουν και με τι να μοιάσουν.

Μετά τη γνωριμία τους, η επιθυμία του Νικόλα να έχει την απόλαυση, όσο μπορούσε συχνότερα, της ατμόσφαιρας του εργαστηριού του, ανεξάρτητα από τη Μαρίνα, τον έκανε να βρίσκεται κοντά στον Οδυσσέα όσο μπορούσε περισσότερο. Σχεδόν καθημερινά, όταν είχε ελεύθερο χρόνο. Άλλωστε ήτανε σχεδόν γείτονες. Βεβαίως ο ίδιος ο Οδυσσέας ήτανε το κυριότερο συστατικό αυτής της ατμόσφαιρας. Αυτό φαινόταν ιδιαιτέρως όποτε κάθονταν κι οι δυο μαζί στο εργαστήρι και κουβεντιάζανε όσο το σκαρπέλο του Οδυσσέα ξέθαβε από το βάθος του ξύλου τις μικρές ψυχές και τις έφερνε στην επιφάνειά του. Συχνά ευχαριστιούνταν χαμηλόφωνα τη μουσική που προτιμούσανε κι οι δυο να ακούνε: Μπαχ, Βιβάλντι και άλλους προκλασικούς συνθέτες, ή βυζαντινά μέλη.

Ο Αργύρης Χατζής ήταν φαρμακοποιός, και μπήκε στη συντροφιά μέσω του Νικόλα. Ήταν κι οι δύο ερασιτέχνες φωτογράφοι, και αρκετές φορές είχαν κάνει μαζί φωτογραφικές εκδρομές, συνέκριναν τα αποτελέσματά τους και τα σχολίαζαν, πειράζοντας ο ένας τον άλλο. Μια μέρα ο Νικόλας ρωτάει τον Αργύρη:

- Θέλεις να πάμε να φωτογραφίσουμε μερικά ασυνήθιστα λουλούδια;

Η περιέργεια του Αργύρη τινάχτηκε σαν ελατήριο.

- Τι εννοείς ασυνήθιστα; Στην έρημο είδα κάτι λουλούδια που άνθιζαν μια φορά στα τρία χρόνια, και αν... Αυτά τα δικά σου τι είναι;

- Ξύλινα

- Ξύλινα; Νόμιζε πως ο Νικόλας τον κορόιδευε.

- Ναι, ξύλινα. Πάρε και φακό για κοντά. Θα πάμε να φωτογραφίσουμε έναν ξυλόγλυπτο δεσποτικό θρόνο, πριν τοποθετηθεί στην εκκλησία, Μόλις τον τελείωσε ο φίλος μου ο Τριανταφυλλίδης. Εκείνος θα φροντίσει να έχουμε καλό φωτισμό. Εγώ θα φέρω καλό φωτόμετρο.

- Τι φωτόμετρο μου λες εσύ; Εγώ θα έχω το φωτόμετρο που μου χάρισε η μάνα μου, και το είχα μαζί μου στρατιώτης στην έρημο. Έβρισκα την ένταση του φωτός από το πόσο μου πονούσε ο ήλιος τα μάτια. Τη νύχτα, όταν δεν είχε φεγγάρι, ήτανε τόσο σκοτεινά που έβλεπες την κάφτρα του τσιγάρου από δέκα μίλια και περισσότερα. Ενός φίλου μου του τη φυτέψανε σκοπεύοντας

το τσιγάρο του από τρία μίλια μακριά με τηλεσκόπιο. Γιαυτό και απαγόρευαν το τσιγάρο έξω απ' τις σκηνές τη νύχτα με απειλή στρατοδικείου.

Η έρημος ήταν σχεδόν πάντα παρούσα σ' ό,τι έλεγε και σ' ό,τι σκεφτόταν ακόμη ο Αργύρης. Είχε χαράξει ανεξίτηλα την πυρωμένη της παρουσία πάνω στην τρυφερή ψυχή του, όταν δεκαοχτάχρονο παλικάρι είχε πάει από την πατρίδα του την Αλεξάνδρεια εθελοντής στο στρατό στη Μέση Ανατολή, για να πολεμήσει για την πατρίδα που δεν τήν είχε κατοικήσει ακόμα.

- Θα φωτογραφίσουμε τις ανάγλυφες λεπτομέρειες πάνω στο ξύλο: Τριαντάφυλλα και ρόδακες.

Έτσι εγκαινίασε ο Αργύρης τη συντροφιά του με τον Οδυσσέα. Ήταν συνήλικοι κι έδεσαν αμέσως σχεδόν με αμοιβαία συμπάθεια και εκτίμηση.

Η απότομη κατηφόρα έφτασε στο τέλος της και άρχισε η κάπως πιο ίσια πορεία. Τα κοντά παντελόνια τους έδιναν άνεση στις κινήσεις και τα γερά παπούτσια σιγουριά στις κακοτοπιές. Τα ψάθινα καπέλα προστασία από τον ήλιο. Δίπλα τους περπατούσαν κι άλλοι εκδρομείς, νέοι και πιο ηλικιωμένοι, ακόμα και παιδιά εφτά κι οχτώ χρονών, κορίτσια κι αγόρια, τιτιβίζοντας σ' όλες τις γλώσσες του κόσμου. Η κάθε παρέα με το δικό της ρυθμό, γρηγορότερα ή αργότερα. Μερικοί σχεδόν τρέχοντας, με το κεφάλι κάτω σαν τα πρόβατα. Λες και για να προλάβουν τι. Άλλοι ήταν φορτωμένοι με μεγάλα σακκίδια σα να πήγιαναν να διασχίσουν ολόκληρη την ήπειρο. Η συντροφιά του Οδυσσέα πήγαινε μάλλον αργά. Τόσο ο Οδυσσέας όσο και ο Αργύρης σταματούσαν σε κάθε ομορφιά που εμφανιζόταν για να τη θαυμάσουν με την ησυχία τους, ή για να τη φωτογραφίσουν. Ο Αργύρης ή ο Νικόλας. Τότε άφηναν κάτω ό,τι κρατούσαν κι ετοίμαζαν μηχανές και φακούς. Και από ομορφιές άλλο τίποτα. Από τους πανύψηλους βράχους που ορθώνονταν πλάι τους με τα απρόσμενα μερικές φορές σχήματα, μέχρι και σπάνια αγριολούλουδα που μόνο στην Κρήτη μπορεί να βρει κανείς. Ο Αργύρης εντόπισε μάλιστα και μερικά ασυνήθιστα φαρμακευτικά βότανα, που πρώτη του φορά τα έβλεπε ζωντανά, έξω από τα βιβλία του. Δεν κρατούσαν και πολλά πράγματα, για να περπατάνε πιο ξεκούραστα. Η Μαρίνα είχε μια σακούλα με τα γνωστά κι από άλλες φορές μοναδικά της για τη νοστιμάδα τους σάντουιτς που είχε φτιάξει για όλους. Ο Οδυσσέας ένα μικρό σακκίδιο με λίγα προσωπικά είδη γι' αυτόν και τη Μαρίνα, ίσα ίσα για μια διανυκτέρευση, ο Νικόλας κάτι ανάλογο για τον εαυτό του και τον Αργύρη και ο Αργύρης το πολυτιμότερο φορτίο που θα μπορούσε να βάλει ο νους του: έναν υδρόσακκο που χωρούσε τρία τέσσερα λίτρα δροσερό νερό, για τις ανάγκες της πεζοπορίας. Έμοιαζε με μικρό ταγάρι κι ήταν φτιαγμένος από χοντρό, πυκνοϋφασμένο, γκρίζο καραβόπανο, κλειστός κι από πάνω, με ένα ξύλινο στόμιο στη μία γωνιά, κλεισμένο με

φελό. Δεν έχανε καθόλου νερό, έξω από ένα ελαφρό ίδρωμα, ίσα ίσα για να δροσίζει το περιεχόμενό του, όπως τα πήλινα σταμνιά.

Σε λίγη ώρα, έτσι όπως περπατούσαν, ο Αργύρης σταμάτησε απότομα κι άρχισε να γυρίζει γύρω γύρω και να μυρίζει τον άερα, σαν κυνηγόσκυλο που οσμίζεται θήραμα.

- Κάπου εδώ υπάρχει νερό.

Στα δύσπιστα βλέμματα των άλλων απάντησε με ύφος σχεδόν προσβεβλημένο.

- Δεν πέφτω ποτέ έξω. Σαν τις γκαμήλες στην έρημο. Μίλια μακρυά απ' την όαση, και πριν τη δει μάτι ανθρώπου, μυρίζουν το νερό και κάνουν σαν τρελές.

Οι άλλοι έμειναν σιωπηλοί, ο καθένας με τις σκέψεις του ή ίσως τις επιφυλάξεις του, και συνέχισαν να περπατάνε. Μα σε λιγότερο από τρία λεπτά ο Οδυσσέας που πήγαινε μπροστά γυρίζει ξαφνικά στους υπόλοιπους.

- Ακούτε αυτό που ακούω;

Σταμάτησαν κάθε κίνηση για να συγκεντρωθούν στην ακοή. Πράγματι, πολύ σιγά αλλά σίγουρα ακουγόταν το κελάρυσμα νερού ανάμεσα στους πυκνούς θάμνους. Καμιά εκατοστή μέτρα πιο κάτω είδαν το νερό να ξεσπάει ορμητικό ανάμεσα από κάτι μεγάλες πέτρες και να χύνεται έξω κατρακυλώντας στον κατήφορο. Ο Αργύρης γονάτισε, έπιασε με τη χούφτα του νερό και το 'φερε στα χείλη του, σα να το φιλούσε. Κατόπιν έπιασε και με τις δυο του χούφτες και ήπιε. Οι άλλοι τον κοίταζαν με θαυμασμό και απορία. Ήπιαν κι κείνοι μ' ένα πλαστικό ποτηράκι.

- Αυτό είναι ευτυχία. Να έχεις δροσερό νερό να πίνεις. Να πίνεις, να πίνεις όσο βαστάει η καρδιά σου.

Τα μάτια του Αργύρη πράγματι έλαμπαν από την ευτυχία του νερού. Κάτι τέτοιες στιγμές είναι που καταλαβαίνει κανείς, όχι μόνο με το νου αλλά και με την καρδιά, ότι η ζωή στ' αλήθεια βγήκε από το νερό. Βέβαια ο Νικόλας δεν παρέλειψε να απαθανατίσει τη σκηνή της υδροποσίας.

Η πορεία συνεχίστηκε στο κατηφορικό μονοπάτι, αλλά τώρα είχανε κι άλλη συντροφιά: Το ποταμάκι που κατρακυλούσε φλυαρώντας δίπλα τους, κι έπαιζε κρυφτό με τους ανθρώπους ανάμεσα στις πέτρες και τις ρίζες των θάμνων και των δέντρων, που τα θέριευε με το νερό του. Μερικές φορές χανότανε για να ξαναφανεί εκατό μέτρα πιο κάτω. Και είτε το έβλεπαν είτε όχι, ήξεραν ότι ήταν πάντα εκεί. Σαν τον ήλιο πίσω από τη συννεφιά. Σαν την αγάπη της μάνας, που ξέρεις ότι βρίσκεται πάντα δίπλα σου παρά τα μαλώμα-

τά της.

- Καλέ Αργύρη, τι το κουβαλάς το νερό; Αφού έχουμε το ποταμάκι να πιούμε όποτε θελήσουμε.

- Άσε με εμένα να το κουβαλάω γιατί δεν ξέρεις τι γίνεται.

Η Μαρίνα δεν του ξανάπε τίποτα. Όλοι υποψιάζονταν πάνω κάτω. Κι ο Αργύρης συνέχισε.

- Έχετε ζήσει ποτέ στην έρημο; Αν δεν κάνεις στην έρημο δεν ξέρεις τι σημαίνει νερό. Δεν ξέρεις τι σημαίνει δίψα. Να έχεις ένα παγούρι νερό και να ξέρεις πως αυτό είναι όλο κι όλο για τρεις, τέσσερις μέρες ή και περισσότερες. Να σταματούν να λειτουργουν τα νεφρά σου, να πληγιάζουν τα χείλια σου, να αρχίζει να έχεις παραισθήσεις, να αρχίζει να βλέπεις μπροστά σου στα καλά καθούμενα την Παναγία, τους καταρράκτες του Νιαγάρα, τη γιαγιά σου που πέθανε πριν δέκα χρόνια, το Γερμανό να σε πυροβολεί κατάστηθα από δυο μέτρα απόσταση, και να ακούς στ' αλήθεια τον πυροβολισμό, και να λες «Α, θα πάω στον παράδεισο κι εκεί θα πιω νερό με την ψυχή μου».

Για κάμποση ώρα κανείς δε μίλησε. Κι οι τρεις έβλεπαν πως η πληγή του Αργύρη δεν είχε γειάνει τελείως, τριάντα χρόνια περασμένα, και η ουλή πονούσε ακόμη. Κανείς ποτέ δεν τον είχε δει έτσι γυμνόν, κι αυτή η αποκάλυψη των περασμένων ήτανε ξάφνιασμα οδυνηρό. Για δες λοιπόν, αδελφέ μου. Ο Αργύρης! Αυτό ο πολύγλωσσος, λεπτός επιστήμονας, να έχει περάσει από τέτοιο καμίνι! Ο Αργύρης, αυτός ο ποιητής, με τις εφτά δημοσιευμένες ποιητικές συλλογές και με μια πολυσέλιδη επιλογή από το μέχρι τότε έργο του μεταφρασμένη στα γαλλικά από τον ίδιον, μετά από τέτοια κόλαση να έχει μείνει τόσο τρυφερός και πάντα γλυκομίλητος, ζεστός και ουσιαστικά ευγενικός! Πριν από μόλις πεντέξι μήνες είχε ξοδέψει ολόκληρο το μισθό του κι είχε αγοράσει φάρμακα κι άλλο υλικό πρώτων βοηθειών από το μεγάλο φαρμακείο όπου εργαζόταν και το είχε προσφέρει ανώνυμα για την περιποίηση των κακοποιημένων φοιτητών στη μεγάλη εξέγερση του Πολυτεχνείου. Κανείς δεν θα το είχε μάθει αν δεν τον είχε δει εκεί ένας ανηψιός της Μαρίνας, φοιτητής της Ιατρικής που είχε πάει στο Πολυτεχνείο για ηθική και πρακτική συμπαράσταση. Τον θυμήθηκε αργότερα όταν τον είδε στην παρέα των θείων του και τους το είπε. Είχε γλιστρήσει πολύ προσεκτικά μέσα, μ' ένα μεγάλο τσουβάλι κι ένα μικρό, ντροπαλό χαμόγελο. Στην αρχή τον κοίταξαν καχύποπτα, μα το χαμόγελό του ήταν αφοπλιστικό.

- Σας έφερα λίγα φάμακα για τις δύσκολες ώρες σας.

- Πώς σας λένε; Ρώτησε κάποιος.

- Παπαδόπουλο. Δεν κατάλαβαν εκείνη τη στιγμή αν ήταν αστείο ή αλή-

θεια ή απλώς υπεκφυγή για να μην πει το πραγματικό του όνομα. Πάντως εξαφανίστηκε σαν σκιά μέσα στην αναμπουμπούλα και δεν τον ξανάδε μάτι ανθρώπου σ' εκείνα τα μέρη. Όταν ο Οδυσσέας αργότερα του έκανε λόγο σχετικά, αυτός κοκκίνησε σαν παιδί που το πιάσανε να κάνει μιαν αταξία και προσπάθησε να ξεφύγει αδέξια. Και ποτέ δε θέλησε να μιλήσει για μια πιο πρόσφατη ουλή από το αριστερό του φρύδι μέχρι το μάγουλο. Περισσότερο από αμηχανία παρά για την πείνα, η Μαρίνα τους πρόσφερε από ένα σάντουιτς.

Το μονοπάτι πότε στένευε και πότε φάρδαινε, και στη μέση του, χωρίζοντάς το στα δύο, το ποταμάκι. Την περισσότερη ώρα περπατούσαν παράλληλα με το νερό στο πλάι τους. Πολλές φορές πάλι έπρεπε να περάσουν απ' τη μια μεριά στην άλλη, πατώντας πάνω σε γλιστερές μεγάλες πέτρες. Και εκεί σχεδόν πάντα βρισκόταν ο Νικόλας να δώσει το χέρι του στη Μαρίνα, κι εκείνη να το σφίγγει περισσότερο απ' ό,τι ήταν απαραίτητο για να περάσει απέναντι. Καθώς προχωρούσαν τον φιδωτό κατήφορο οι ομορφιές του φαραγγιού τους έκοβαν την άνασα. Τα βουνά είχαν όλη την αρσενική αυστηρότητα που είναι πάντα συνυφασμένη με την ορεινή Κρήτη, ενώ η βλάστηση στη ρίζα του σκισίματος του βουνού έδινε μια γλυκάδα σχεδόν θηλυκή. Ο παράδεισος του ευαίσθητου φωτογράφου. Κάμποσες φορές τόσο ο Αργύρης όσο κι ο Νικόλας άλλαξαν φιλμ στις μηχανές τους. Και το νερό ήτανε άλλοτε σαν ερωτικο γουργούρισμα κι άλλοτε δάγκωνε τη γη και την έσκαβε.

Περασμένο μεσημέρι καθίσανε σε μια μεριά σκιερή για να φάνε λίγο. Ο Νικόλας πήρε απ' τη σακούλα της Μαρίνας και μοίρασε σάντουιτς στον Οδυσσέα και τον Αργύρη που κάθονταν σ' έναν πλατύ βράχο και μετά πήγε και κάθισε δίπλα της πάνω σ' ένα πεσμένο κορμό δέντρου, δίπλα στο νερό. Κάποια στιγμή γύρισε και της είπε χαμηλόφωνα:

- Μαρίνα, διψάω.

- Και γω. Μα πω να ξεδιψάσουμε, καημένε Νικόλα. Να είμαστε δίπλα στο νερό και να μη μπορούμε να πιούμε. Κάνε υπομονή. Σε μια στιγμή ο Αργύρης σήκωσε ψηλά τον υδρόσακκο και είπε με αρκετή δόση χιούμορ.

- Θέλει κανείς νερό; Τόσες ώρες το κουβαλάω για χατήρι σας. Μου 'κοψε το σκοινί τον ώμο.

- Ναι, εγώ θέλω. Πετάχτηκε η Μαρίνα. Κατέβηκε απ' τον κορμό και πήγε κι έσκυψε πάνω στο ρυάκι, ακούμπησε τα χείλια της στο νερό και ήπιε. Ο Νικόλας γύρισε να μη βλέπει το κορμί της που τεντωνόταν και λύγιζε μέσα στα λιγοστά ρούχα, γιατί ένοιωθε το πρόσωπό του να κοκκινίζει από ταραχή. Ο Αργύρης έκανε δήθεν τον προσβεβλημένο, που δεν καταδέχτηκαν την προ-

σφορά του, ξανακρέμασε με μια θεατρική κίνηση το σάκκο στον ώμο του και σηκώθηκε όρθιος. Συνέχισαν το δρόμο τους. Και το ποταμάκι επιβεβαίωνε διαρκώς την καθησυχαστική του παρουσία, άλλοτε με την ήρεμη ροή του κι άλλοτε με θορυβώδεις παφλασμούς και δίνες. Σε λίγη ώρα ο Αργύρης σταμάτησε.

- Βρε παιδιά, τι λέτε; Μήπως και το κουβαλάμε άδικα το νερό τόσην ώρα; Δεν περίμεναν ν' ακούσουν απ' αυτόν τέτοια κουβέντα.

- Ξέρω και γω; Λέει ο Νικόλας. Έχω ακούσει πως το ποτάμι τρέχει μέχρι και μετά τις πόρτες, κοντά στην Αγιά Ρουμέλη.

- Τότε το αδειάζω.

Αργά, προσεκτικά έβγαλε το φελό και άρχισε σιγά σιγά να αδειάζει το νερό. Δε το έχυνε στο χώμα αλλά το άδειαζε πάλι μέσα στο μεγάλο ρεύμα, σαν να το έδινε δανεικό για να το ζητήσει αργότερα όταν θα το χρειαζόταν. Και πήραν πάλι το φιδωτό κατήφορο.

Κάπου πιο πέρα είδαν μια σπηλιά να χάσκει χαμηλά στα πλευρά του βουνού δεξιά. Είχε ένα σχήμα σαν στόμα μυθικού θηρίου. Κάτι άσπρες πέτρες στο επάνω μέρος του ανοίγματος έμοιαζαν με δόντια. Αμέσως βγήκαν οι φωτογραφικές μηχανές. Μετά σκαρφάλωσαν πέτρα την πέτρα προς τα επάνω για να την δουν και μέσα. Από τα πιο ψηλά η θέα του τοπίου ήταν διαφορετική και η σπηλιά είχε άνετη πρόσβαση. Μέσα υπήρχαν σαφή ίχνη ανθρώπινης παρουσίας. Στα σίγουρα είχε πολλές φορές χρησιμοποιηθεί σαν καταφύγιο ή σαν πρόχειρο κατάλυμα πολεμιστών ή οδοιπόρων. Από κει ένα μικρό μονοπατάκι χαραγμένο πάνω στην πλαγιά του βράχου προχωρούσε κι αυτό παράλληλα καμιά τρακοσαριά μέτρα. Κάπου σταματούσε, ή μάλλον έστριβε συγκλίνοντας λίγο λίγο προς τον κύριο δρόμο. Οι ομορφιές ήταν τόσες πολλές που τα μάτια και οι ψυχές δε χόρταιναν να βλέπουν. Οι μηχανές έπαιρναν φωτιά: άλλος φακός να φέρει κοντά κάτι τι μακρινό, διαφορετικός φακός να αγκαλιάσει όλο το πλάτος του τοπίου ή όλο το ύψος του μεγαλόπρεπου βουνού. Σε μια στιγμή αντίκρυσαν ένα περήφανο αίγαγρο, αυτόν που τον είπανε οι Αμερικάνοι κρι-κρι κι έτσι έμεινε γνωστός κατόπιν, στημένον σαν άγαλμα σ' έναν ψηλό βράχο να έχει καρφωμένον με τα κέρατά του τον ουρανό. Μόνο που δεν ήταν άγαλμα και σύντομα έκανε έναν πήδο και εξαφανίστηκε δίχως να προλάβουν να χορτάσουν τη σπάνια παρουσία του.

Έτσι φλυαρώντας και φωτογραφίζοντας περπάτησαν καμιάν ώρα ακόμα. Ξάφνου μια κραυγή του Αργύρη τους τρόμαξε:

- Πού είναι το ποτάμι;

Έκπληκτοι γύρισαν και κοίταξαν ο ένας τον άλλο. Πράγματι μόλις τότε συνειδητοποίησαν πως το ρυάκι δεν κυλούσε πια δίπλα τους. Τα βλέμματά τους ήταν γεμάτα απορία. Πότε είχε εξαφανιστεί προτού το πάρουν χαμπάρι; Ίσως όταν παρακάμψανε το δρόμο για να σκαρφαλώσουν στη σπηλιά. Τα μάτια του Αργύρη όμως έδειχναν αγωνία: Τι θα κάνουμε τώρα χωρίς νερό; Ο Νικόλας προσπάθησε να τον καθησυχάσει.

- Κάπου θα το κατάπιε κάποια τρύπα στη γη και σύντομα θα ξαναφανεί πιο πέρα καθώς κατηφορίζουμε.

- Κάνε υπομονή, Αργύρη. Η Μαρίνα ήταν σα να 'λεγε 'κάνε υπομονή, Νικόλα. Κι αυτός το κατάλαβε.

- Τι υπομονή, βρε παιδιά, που εγώ ήδη διψάω.

Αυτό ήταν βέβαια λίγο υπερβολικό. Πριν από μιάμιση σχεδόν ώρα είχαν πιει όσο ζήταγε η ψυχή τους. Αλλά το πρόβλημα του Αργύρη ήταν ψυχολογικό. Μάτωνε πάλι η πληγή της ερήμου.

- Ελα τώρα, μωρές Αργύρη. Εδώ επενέβη ο Οδυσσέας. Πόσες φορές έχεις κάνει δύο και τρεις ώρες χωρίς να πιεις νερό; Δεν είναι δίψα του οργανισμού. Από το νου σου εξαρτάται. Μπορείς κάλλιστα να το αντιμετωπίσεις. Άλλωστε σε καμιά ώρα το νερό θα ξαναφανεί. Ο Αργύρης έσκυψε το κεφάλι και για λίγο δεν ξαναμίλησε. Μα από μέσα του έσκουζε συνέχεια σα δαρμένο σκυλί. Ο Νικόλας προσπάθησε αρκετές φορές να του τραβήξει το μυαλό από την υποτιθέμενη δίψα με κουβέντες για τη φωτογραφία, για την παραλία της Αγιά Ρουμέλης, για το μπάνιο που θα κάνανε εκεί, μα δεν τα κατάφερνε για πολύ. Σε λίγο το πανικόβλητο βλέμμα του Αργύρη πρόδινε το εσωτερικό του μαρτύριο. Από κείνο το σημείο ο ρυθμός τους έγινε ταχύτερος. Για τον Αργύρη τουλάχιστον οι ομορφιές γίναν πιο λιγοστές. Είχε πιάσει το χέρι του Οδυσσέα και τον τραβούσε μπροστά. Κι εκείνος δεν του αντισκεκόταν για να μην τον δυσαρεστήσει. Ο Νικόλας κι η Μαρίνα ακολουθούσαν λίγο πιο πίσω, κουβεντιάζοντας δυνατά για να τους ακούνε όλοι. Κάπου για καμιάν ώρα, ίσως και λιγότερο. Ξάφνου ακούστηκαν οι φωνές του Οδυσσέα και του Αργύρη μαζί:

- Να το νερό!

Η Μαρίνα κι ο Νικόλας έφτασαν τρέχοντας σε λιγότερο από μισό λεπτό. Το νερό ανάβλυζε από το σχίσιμο στη ρίζα ενός μεγάλου βράχου και στα τρία μέτρα πιο κάτω σχημάτιζε μια λιμνούλα με βοτσαλένιο πάτο, πριν συνεχίσει το ζωογόνο δρόμο του. Ο Αργύρης έπεσε στα γόνατα σα να προσκυνούσε και μετά έσκυψε κι άλλο και ήπιε. Μα όχι πολύ. Όχι όσο νόμιζε κι ο ίδιος πως διψούσε.

Σηκώθηκε και το πρόσωπο του ήταν όλο ένα χαμόγελο, από το ένα αυτί μέχρι το άλλο. Αγκάλιασε τον Οδυσσέα σφιχτά κι ακούμπησε το πρόσωπό

του στον ώμο του. Δάκρυα άρχισαν να κυλούν στα μάγουλά του.

- Συγγνώμην, βρε παιδιά, δεν τό 'θελα. Με είχε πιάσει πανικός. Σας χάλασα τη διάθεση;

- Τι κουβέντα είναι αυτή που λες; Απάντησε αμέσως η Μαρίνα. Τον αγκάλιασαν όλοι και τον φίλησαν. Καλωσόρισες στον κόσμο του χαμόγελου.

- Θα ξαναγεμίσουμε το σάκκο; Ρώτησε ο Νικόλας.

- Δε νομίζω πως χρειάζεται πια. Απάντησε ο Αργύρης.

Πώς είχε χαθεί το νερό και πώς ξαναβγήκε; Μυστήριο πράγμα το φαράγγι της Σαμαριάς, μα δε συγκρίνεται με το μυστήριο που χωράει σ' ένα καύκαλο. Η ψυχή του ανθρώπου. Αυτή κι αν είναι μυστήριο.

Οι όρθιοι βράχοι κι απ' τις δυο μεριές του μονοπατιού άρχισαν να έρχονται όλο και πιο κοντά ο ένας στον άλλον. Δεν άργησαν να φτάσουν στις πόρτες. Ένας θεόρατος πανύψηλος βράχος που είχα φάει μια μπαλταδιά απ' το Θεό κι ήταν ανοιγμένος στη μέση με τα δυο μισά του τρία μέτρα απόσταση το 'να απ' τ' άλλο. Το μάτι χανόταν κοιτώντας ψηλά. Η Μαρίνα κι ο Νικόλας ένωσαν από μια παλάμη τους και με την άλλη τους ακούμπησαν ο καθένας τις δυο μεριές του βράχου, σαν να τον κρατούσαν να μην κλείσει. Κλικ, ο Αργύρης απαθανάτισε τη στάση. Είχε ξαναβρεί το κέφι του. Μετά τις πόρτες το βουνό θρυμματιζόταν σιγά σιγά κι έχανε λίγο λίγο τη μεγαλοπρέπειά του. Λίγη ώρα έμενε ακόμα μέχρι την Αγιά Ρουμέλη. Εκεί θα ερχόταν σε καμιάν ώρα η βενζίνα να τους πάει, μαζί με λίγους άλλους, στη Χώρα Σφακίων. Εκμεταλλεύτηκαν το χρόνο τους κάνοντας ένα απογευματινό μπάνιο στην ακτή του Λιβυκού πελάγους. Άλλαξαν γρήγορα κι έβαλαν τα μαγιώ τους, εκεί στην παραλία με τα χοντρά στρογγυλά βότσαλα, γυρνώντας τις πλάτες τους ο ένας στον άλλον, κι ύστερα βούτηξαν στην ακύμαντη, ηδονικά χλιαρή θάλασσα, με ξεφωνητά αγαλλίασης.

Παρά την κούραση της ημέρας, η διαδρομή με τη βενζίνα ήταν γεμάτη αστεία και τραγούδι. Ξεκίνησαν με το βυζαντινό «φως ιλαρόν». Ο στίχος «ελθόντες επί την ηλίου δύσιν, ιδόντες φως εσπερινόν» ήτανε κατανυκτικός και ταίριαζε με το καταπληκτικό θέαμα του ήλιου την ώρα που βυθιζόταν στα νερά του Λιβυκού, γεμάτου με αφρικάνικα όνειρα. Συνέχισαν με καντάδες αθηναϊκές και επτανησιακές. Εκεί ταίριαξαν τέλεια ο Νικόλας με τη Μαρίνα. Πώς και κρατιόνταν μακριά μεταξύ τους, στον πάγκο που κάθονταν! Είχανε βάλει ανάμεσά τους, για ασφάλεια, τον Οδυσσέα και τον Αργύρη. Όταν έφτασαν στη Χώρα Σφακίων είχε πια βραδυάσει. Έψαξαν να βρουν κατάλυμα. Μα δεν υπήρχε τίποτα άδειο. Μόνο ένας είχε ένα μόνο και μοναδικό δια-

θέσιμο μεγάλο δωμάτιο, πάνω σε μια ταράτσα, που δεν είχε ούτε φως ηλεκτρικό. Έκαναν μεταξύ τους μια πρόχειρη σύσκεψη, μήπως και ένοιωθε κανείς καμιάν ενόχληση, ιδιαίτερα η Μαρίνα ή ο Οδυσσέας. Τα μάτια τους, περισσότερο παρά τα λόγια τους, είπαν στα γρήγορα το εντάξει. Ζήτησαν άλλα δυο κρεβάτια και έφυγαν να βρουν καμιά ταβέρνα να φάνε, γιατί τα σάντουιτς της Μαρίνας ήτανε πια μακρινή ανάμνηση . Φάγανε σφακιανές λιχουδιές και ήπιαν κάμποσο κρασί. Μα η κούραση της ημέρας ήτανε μια πραγματικότητα που δεν μπορούσαν να αγνοήσουν για πολύ ακόμα. Γύρισαν στο δωμάτιο. Το σκοτάδι ήταν πίσσα. Είτε κλειστά ήταν τα μάτια είτε ανοιχτά το ίδιο βλέπανε. Προσανατολίστηκαν μ' ένα κερί βαλμένο σ' ένα ποτήρι. Οι τρεις άντρες βγήκαν έξω ν' αφήσουν τη Μαρίνα να ξαπλώσει πρώτη. Μετά έσβησαν το κερί και ψαχουλεύοντας βολεύτηκαν στα κρεβάτια τους. Και τότε, μέσα στη σκοτεινή ησυχία, γύρισαν οι δαίμονες του Νικόλα, και τον κυρίεψε πάλι η δίψα που ούτε το νερό ούτε το κρασί μπορούσανε να σβήσουν. Και χίλιες Μαρίνες γύρω του χόρευαν βακχικούς χορούς. Κάμποση ώρα αργότερα ένα ψιθύρισμα αχνό βγήκε από το στόμα του Αργύρη που κοιμόταν στο διπλανό του κρεβάτι. Έστησε αυτί να ακούσει.

- Αχ, νά 'χα λίγο νερό. ... Αχ, να 'χα λίγο νερό.

Ο Νίκολας ανατρίχιασε. Ο Αργύρης είχε εφιάλτες της δίψας και παραμιλούσε. Δε μπορούσε να τον αφήσει έτσι να κοιμάται και να βασανίζεται. Σηκώθηκε αμέσως, πλησίασε το κρεβάτι του και τον έπιασε στον ώμο και τον κούνησε απαλά να τον ξυπνήσει.

- Αργύρη, θέλεις να σου φέρω νερό; ...Αργύρη, διψάς;

Ένα ξέπνοο "ναι" βγήκε από τα χείλη του. Ο Νίκολας βρήκε ψαχουλευτά ένα ποτήρι και το γέμισε από τη βρύση και τού 'δωσε. Εκείνη τη στιγμή ακούστηκε η φωνή του Οδυσσέα.

- Μου φέρνεις και μένα ένα, σε παρακαλώ;

Ο Νικολας πήγε νερό και στον Οδυσσέα.

- Και γω διψάω. Είπε σιγά κι η Μαρίνα.

Της έφερε. Όπως της έδινε το ποτήρι το νερό με το 'να χέρι μες στα θεοσκότεινα, τ' άλλο του χέρι πέρασε φευγαλέα πάνω απ' το στήθος της και μετά ξαφνικά χώθηκε κάτω απ' το χαλαρό, λεπτό ρούχο και της χάιδεψε για μια στιγμή τη σάρκα.

- Αχ, μ' έβρεξες, μωρέ Νικόλα. Με το ξάφνιασμά της τινάχτηκε το χέρι της και σκούντησε το ποτήρι που κρατούσε στο χέρι του. Το νερό σα να τη δρόσισε λιγάκι. Μα φτάνουν δυο σταλιές νερό να δροσίσουν τέτοια φλογίσματα; Ήπιε κι εκείνη, κι αυτός πήρε το μισοάδειο ποτήρι και γύρισε και κάθησε στο κρεβάτι του. Κουβάρι οι σκέψεις του: Διψάς, καημένες Αργύρη, διψάω

και γω. Μα πόσο αντέχεται η δική σου δίψα και πόσο η δική μου; Εσύ μου ζήτησες ένα ποτήρι νερό, σηκώθηκα και στο 'δωσα και τέλειωσε. Θα μπορούσες να τό 'παιρνες και μόνος σου. Εγώ από που να το ζητήσω νυχτιάτικα; Από τη Μαρίνα ή από τον Οδυσσέα; Έβρεξε το στόμα του με μια γουλιά απ' το υπόλοιπο νερό, ακούμπησε κάτω το ποτήρι και ξάπλωσε. Σε λίγα λεπτά όλα ξαναγύρισαν στην προηγούμενη ησυχία τους. Οι δυο ξανακοιμήθηκαν αμέσως κι οι άλλοι δυο προσπαθούσαν να σχηματίσουν στο ταβάνι ο ένας τη μορφή του αλλουνού. Αργά μέσα στη νύχτα.

Σχεδον μέχρι το χάραμα, ώσπου τους νίκησε τελικά ο ύπνος.

Την άλλη μέρα γύρισαν με το λεωφορείο στα Χανιά, και την επόμενη πήραν το αεροπλάνο για την Αθήνα. Συζητώντας για την εκδρομή τους, χώνευαν την εμπειρία τους ήρεμα και την τοποθετούσαν ο καθένας στο ντουλαπάκι με τις άλλες εκδρομές που είχαν κάνει είτε και οι τέσσερις μαζί, είτε δύο μόνοι, είτε τρεις.

- Τι λέτε, ρωτάει ο Νικόλας, θα ξανακάνουμε μαζί το φαράγγι της Σαμαριάς; Και αυτή τη φορά θα είμαστε πιο προετοιμασμένοι ψυχολογικά.

- Κι εγώ μαζί σας. Είπε ο Αργύρης.

- Μα και βέβαια. Είπε κι ο Οδυσσέας. Αλλά για την επόμενη φορά έχει σειρά το φαράγγι του Βίκου.

- Όπως θέλετε. Κατέληξε η Μαρίνα.

Λίγα λόγια που ειπώθηκαν σαν υστερόγραφο την 17η Νοεμβρίου του 95, τη βραδιά που ο Σύνδεσμος Φιλολόγων του Νομού Χανίων ετίμησε την εξέγερση του Πολυτεχνείου και απένειμε τα βραβεία του παγκρήτιου Λογοτεχνικού Διαγωνισμού.

Νομίζω είναι υπερβολή να ισχυριστώ ότι αυτό το ψέλλισμά μου αποδίδει την τιμή που πρέπει στο μεγάλο γεγονός της εξέγερσης του Πολυτεχνείου. Νοιώθω πολύ αδέξιος για να αντικρύσω το ύψος της περίστασης, αντίθετα με μερικούς «ειδικούς» και «αναλυτές» οι οποίοι το κατεβάζουν στο επίπεδο της ανεπάρκειάς τους για να ρητορεύσουν γι' αυτό. Ίσως και αυτό, μαζί με άλλα, να ευθύνεται για το ότι, κατά την ταπεινή μου γνώμη, χάνει βαθμιαία με το χρόνο την ανταπόκρισή του στον καθημερινό κόσμο. Και μόνο μερικοί άνθρωποι, με βαθύ το αίσθημα της ευθύνης, προσπαθούν κρατήσουν τις μνήμες και τα συναισθήματα ζωντανά. Σας ευχαριστώ.

ΝΑΝΑ ΚΑΛΑΪΤΖΑΚΗ

ΣΥΜΒΙΒΑΣΜΟΣ

17/11/1995

Είπα απόψε να σου γράψω.
Χρόνια είχα να σε θυμηθώ. Δουλειές, τρεξίματα, φροντίδες. Σχεδόν σε είχα ξεχάσει.
Όμως, απόψε είναι πανσέληνος. Βρέχει ασταμάτητα. Κυλούν τα ρυάκια της βροχής στο τζάμι. Κλαίει το φεγγάρι. Η βροχή περνά από το πρόσωπό μου χωρίς να μ' αγγίζει. Τρέχει η βροχή, γίνεται μικρά ποτάμια και χάνεται. Τα βλέπω όλα σαν μέσα από το τζάμι ενός φέρετρου μα είναι αδύνατο να κινηθώ.
Είναι αργά. Όλοι πήγαν για ύπνο: Ο άνδρας μου, τα παιδιά... Εγώ δεν μπορούσα να κοιμηθώ. Έτσι κάθησα στον καναπέ κι αποφάσισα να σου γράψω.
Πριν λίγο, έφυγαν οι επισκέψεις. Όλη η «παλιοπαρέα» τους θυμάσαι; Έχουμε σμίξει και συναντιόμαστε ταχτικά.
Η Γ. με τον Π. παντρεύτηκαν. Έχουν ανοίξει δικηγορικό γραφείο και δεν ξέρουν τι έχουν. Ο Μ. έμεινε απάντρευτος, ταξίδια, κατακτήσεις, πολλά λεφτά. Το σπίτι που μένουμε αυτός το έχτισε όπως κι όλες τις βίλες της περιοχής. Ο Τ., αφού κάθησε χρόνια στην Αμερική κι έκανε λευκό γάμο για να πάρει υπηκοότητα, (βλέπεις φοβόταν να γυρίσει πίσω και να πάει στρατιώτης), τελικά γύρισε εδώ. Παντρεύτηκε κανονικά την Ν. δουλεύει σαν μηχανικός, πλούτισε, μια χαρά είναι τώρα.
Το απόγευμα λοιπόν βγήκαμε για ψώνια με την Ν. και τον γυιό της. Μας «έπρηξε» το μικρό κακομαθημένο: Θέλω αυτό , θέλω το άλλο κι η μάνα του να μη χαλά χατήρι.
Στο παπουτσίδικο γίναμε θέαμα. Κλωτσούσε τα στρουμπουλά του πόδια στον αέρα. - Δεν θέλω... Δεν μ' αρέσει!!!
Του πήρε 2 ζευγάρια παπούτσια κι ηρεμήσαμε.
Θυμήθηκα τα παπούτσια που μου αγοράζανε κάθε Χριστούγεννα. Ένα καινούριο «καλό» για να καθημερνέψουμε το άλλο. Έτσι πήγαινε χρόνο το χρόνο, εποχή με εποχή.

Έπαινος πεζογραφίας κατηγορίας **μη μαθητές** στο ΙΓ' παγκρήτιο Λογοτεχνικό διαγωνισμό του Συνδέσμου Φιλολόγων Νομού Χανίων, τον αφιερωμένο στην εξέγερση των φοιτητών στο Πολυτεχνείο το Νοέμβριο 1973.

Τώρα δεν είναι έτσι πια. Δόξα τω θεώ, όλοι τα καταφέραμε. Ούτε οικονομία πια, ούτε άγχος για το καθημερινό.
Οι άντρες μας αποκαταστημένοι καλά. Εμείς οι γυναίκες και τα πτυχία μας πήραμε και τις γλώσσες μας μάθαμε και σύνταξη με 15ετία πήραμε πρόωρα, για να χαρούμε τη ζωή μας.
Τι ανάγκη να δουλεύουμε είχαμε πια; Τα παιδιά μας μας χρειαζόταν και οι σύζυγοι το ίδιο.
Το δικό μου το πτυχίο με άριστα, είναι κορνιζωμένο πάνω από το γραφείο του άντρα μου. Δεν λέει τίποτα πια, είναι άλλη μια διακόσμηση στον τοίχο.
Όμως ξέρεις, καμιά φορά, μου έρχονται στο νου, τα ξενύχτια χωρίς καφέ, τα κρύα πρωινά με την πάχνη για να προλάβουμε τον στριμμένο τον καθηγητή στο μάθημα των 8.
Τι νιάτα. Τα νιάτα μας! Πόσο μεγάλες φαινόταν οι μέρες τότε, πόσο αργά κυλούσε ο χρόνος...
Γευόμαστε στιγμή στιγμή, διψασμένοι για το ποτάμι που απειλούσε να μας παρασύρει.
Μένουμε τώρα σε μια μονοκατοικία στη θάλασσα. Μακρυά από το κέντρο, όμως αξίζει. Όλη μέρα τρέχω. Τα παιδιά έχουν φροντιστήρια. Σπίτι μαγείρεμα, κανένα ταβερνάκι το βράδυ με τους φίλους Όλο τα ίδια και τα ίδια. Πόσο μίκρυνε η ζωή μας!!! Πόσο λίγη, μου φαίνεται η μέρα!! Πόσο γρήγορα κυλούν οι στιγμές!!
Ένα κουβάρι κουβαράκι είναι η ζωή. Ίδια αρχή, ίδιο τέλος.
Πάω συχνά στο Super Market. Εκεί ηρεμώ. Θα σου φανεί αστείο, όμως, τα ψώνια είναι διασκέδαση για μένα. Όλα, ξαπλωμένα στα ράφια, με ερωτική διάθεση σχεδόν, να τ' αγγίξεις να τ' απολαύσεις.
Αγοράζω για να γεμίσω το κενό. Ποιο κενό, θα μου πεις; Όλα δεν ήρθαν βολικά; Όλα δεν είναι όπως τάθελες; Ναι, όμως κάτι λείπει... Εσύ το ξέρεις ότι κάτι λείπει.
Αγοράζω λοιπόν την πρόσκαιρη απόλαυση. Πολλές φορές παίρνω 2 φορές το ίδιο πράγμα και το ξεχνώ. Απόλαυση τα ψώνια. Κινείσαι με απαλή μουσική, μέσα σου τραγουδάς, ή σκέπτεσαι, χαιδεύεις τα όμορφα ρούχα, δοκιμάζεις αρώματα, ταξιδεύεις σε κόσμους μακρυνούς. ΠΑΝΤΑ ΜΟΝΗ...
Παρασκευή σήμερα, με πανσέλληνο. Περασμένα μεσάνυχτα κι όλοι κοιμούνται.
Εγώ μόνο ξαγρυπνώ, κοιτάζω τ' αστέρια και σου γράφω.
Τόσα χρόνια μακρυά, η μορφή σου έγινε σαν σε θαμπή κιτρινισμένη φωτογραφία. Τα χαρακτηριστικά σου ακαθόριστα, σαν αχνός. Δεν ξέρεις πόσο θάθελα νά 'σουν κοντά μου, ν' ακούσω τη γνώμη σου, να τα πούμε, τόσα χρό-

νια μετά.
Τότε είχες ένα σκληρό τρόπο να κρίνεις ό,τι δεν σου άρεσε. Άραγε τώρα, πώς θα μοιάζεις; Θάχεις ακόμη εκείνο το τσουλούφι σαν χαίτη αλόγου στο μέτωπο; Θάσουν ακόμη επαναστάτης; Ή μήπως θάχες κι εσύ συμβιβαστεί σαν όλους εμάς;
Κλείνω σφιχτά τα μάτια, μήπως έρθει η λαμπρή σου εικόνα. Τίποτα... Μόνο τα συναισθήματα κι αυτά θαμμένα, δεν έχουν την δύναμη να βλάψουν, δεν πληγώνουν πια σαν πυρωμένα καρφιά...
Αλήθεια, πώς θάταν τα πράγματα αν είχες μείνει κοντά μας; Θυμάσαι τα σκασιαρχεία; Το καφενεδάκι δίπλα στο Πολυτεχνείο; FONTANA το λέγανε αν δεν κάνω λάθος.
Καθόμαστε δίπλα στη τζαμαρία, ανάμεσα στα φυτά και κουβεντιάζαμε. όταν η κυκλοφορία σταματούσε νωρίς, τις πρώτες μέρες της Χούντας, ο πατέρας σου έτρεμε ώσπου να γυρίσεις. Να την πας πίσω νωρίς και να γυρίσεις εγκαίρως, έλεγε και μ' αγριοκοίταζε.
Φοβόταν μη σε πάρω μακρυά τους, μη χάσουν το μοναχογυιό τους. Πόσο λάθος κάνανε...
Ήταν πάντοτε οικογένεια «εθνικοφρόνων», πάπου προς πάπου. Ήταν υπερήφανος που ψήφιζε ΕΡΕ. Εσύ πώς άραγε κατάφερες ν' αριστερίζεις;
Όμως, ο πατέρας σου, έδειχνε κατανόηση, είχε βλέπεις ανοιχτό μυαλό. Αχ η νεότης, έλεγε, η νεότης, τις δύναται να τη φυλακίσει!!!
Ανησυχούσε. Είχε άσχημα προαισθήματα. Όταν έλειπες γύριζε σαν το λιοντάρι στο κλουβί του. Όταν γύριζες, κλειδαμπάρωνε την πόρτα.
Παλιός δάσκαλος, μιλούσε καθαρεύουσα. «Διανύομεν πονηράς ημέρας τέκνα μου. Δύσκολοι εποχαί, χαλεποί καιροί. Το Έθνος δοκιμάζεται, υποφέρει ο λαός. Εχετε πάντοτε κατά νουν ότι απαγορεύεται να εκφράζεσθε ελευθέρως. Έχετε τα ώτα ανοικτά, αλλά την γλώσσαν φειδωλήν.
Καημένε κύριε Κωνσταντίνε... Πήγα στην κηδεία του, ένα βροχερό απόγευμα. Πέθανε με τον καημό σου. Λες και δεν ήθελε τη ζωή πια, όταν έφυγες.
Μελαγχόλησα... Πώς βγήκες εσύ ο επαναστάτης, από αυτή την φιλήσυχη μεσοαστική οικογένεια των «νομιμοφρόνων»;
Απαγορευμένα βιβλία, Μαγιακόφσκι, Ναζίμ Χικμέτ, μουσική Θεοδωράκη, Επιθέωρηση Τέχνης, ανακατεμένα όλα μαζί, στο ακατάστατο δωμάτιο σου, μέσα σ' ένα σύννεφο ποίησης που φούσκωνε το μυαλό σου.
Θ' ανέβουμε, έλεγες, πάνω από τις στέγες, και θα πετάξουμε ψηλά, κρατώντας ο ένας το χέρι του άλλου, γαλάζιες σκιές. Θ' ανοίξουμε φτερά, γι' άλλους κόσμους...

Σε φανταζόμουνα, να κρατάς την παντιέρα της επανάστασης, ίδιος ο Ρήγας. Δεν είχες καλή φωνή, ήταν όμως βροντερή και δυνατή. Σου άρεσε ένα ρωσικό τραγούδι: «Μαύρα μαλλιά, μαλλιά κοράκου χρώμα, τα φύσαγε ο αγέρας κι ο βοριάς». Έβλεπες τον ίδιο τον εαυτό σου, με τ' άγρια μαύρα σου μαλλιά, να κρατάς τη σημαία. Να φυσά ο άγριος βοριάς, να τρέχεις, να πέφτεις και πάλι να σηκώνεσαι. Να χτυπά ο άνεμος, να γυρίζει η σημαία, να χτυπά το κενό σαν σπαθί.. Εσύ να κρατάς μ' όση δύναμη υπάρχει στο χέρι σου, ν' αντιστέκεσαι, να δονείσαι, να τραντάζεσαι, να μην πέφτεις, να προχωρείς μέσα στη νύχτα.

Νάσαι ο πρώτος. Αυτό δεν ήθελες; Να σκίζεις τον άνεμο σαν πουλί, να διασχίζεις τον άπειρο ουρανό, να πιάνεις τ' άστρα, το φεγγάρι, τον ήλιο στα χέρια σου. Αυτό ήθελες; Το κατάφερες...

Είχαμε πάει ένα βράδυ στο Φάληρο. Έφτανε το τέλος του καλοκαιριού. Καθίσαμε στην αμμουδιά. Χώσαμε τα δάχτυλα στην άμμο και ήταν ζεστή από τον ήλιο της μέρας. Από τη διπλανή ταβέρνα ακουγόταν το λαϊκό άσμα «πετραδάκι πετραδάκι».

Ανοησίες, είπες. Κοίτα κατάντια!! Τι κάνει ο λαός; Τι κάνει; Κοιμάται; Τρώει και διασκεδάζει; Βλέπει τον «Αγνωστο Πόλεμο»; Βολεύεται; Τι κάνει ο λαός; Τι κάνουμε εμείς;

Μου είπες τότε, ότι δεν βαστούσες άλλο αυτή τη σκλαβιά. Η θηλειά έσφιγγε το λαιμό σου και δεν μπορούσες ν' ανασάνεις.

Δεν αξίζει τίποτα πια, έλεγες σ' αυτή τη χώρα. Ούτε λουλούδια ανθίζουν, ούτε ο έρωτας αξίζει να ζει.

Δεν αντέχω άλλο, έλεγες, δεν αντέχω αυτή την κατάντια. Θέλω ν' αλλάξω ζωή είπες, θα φύγω μακρυά. Θέλω ελεύθερο αέρα με κάθε τίμημα.

Θα 'φευγες μακρυά, θ' άφηνες εμένα και τους γονείς σου. Θα πήγαινες έξω. Εκεί υπήρχαν οργανώσεις, που θα βοηθούσαν ν' αλλάξει η κατάσταση.

Θα πολεμούσες, έστω μόνος, αλλά δεν θ' άφηνες κανένα πια ποτέ, ν' αποφασίζει και να διατάσσει για σένα.

Τέλειωσε πια, είπες. Φεύγω.

Έφτασε λοιπόν το τέλος; Τελειώσαμε. Κατάπια ένα βαθύ λυγμό. Τρόμαξα, για μας, για σένα...

Το τραγούδι, παράταιρο και γελοίο, ερχόταν κι έφευγε, ερχόταν κι έφευγε με το βραδυνό αεράκι. Τα μακρυνά φώτα του δρόμου, χανόταν, σαν διάτοντες στον ορίζοντα.

Τα λόγια σου φτερούγισαν σαν νυχτοπούλια στο μαύρο σκοτάδι. Ήθελα να κάψω, μα ντρεπόμουν. Τα δάκρυα πάγωσαν στην καρδιά μου.

Τι θα γινόμουν εγώ; Η αγάπη μας; Τα παιδιά που σχεδιάζαμε να κάνουμε, ο

Άγγελος κι η Μαρία;
Δεν ήμουν ηρωίδα εγώ. Ένοιωθα την ψυχή μου να σκορπίζεται σε χίλια μικρά κομματάκια και να πέφτει χάμω στη γη...
Απόψε το βράδυ σε θυμήθηκα, σαν παραμύθι ξεχασμένο. Περίεργο, μερικές φορές δεν ήμουν σίγουρη ότι είχες υπάρξει στη ζωή μου...
Έχουμε τώρα ένα όμορφο σπίτι κοντά στη θάλασσα. Κοιτάς τον ορίζοντα και ονειρεύεσαι, αν έχεις όνειρα πια.
Η ζωή μας, όπως όλων των άλλων. Καθημερινό μαγγανοπήγαδο.
Όμως, η Παρασκευή είναι η μέρα μου; Ρηλάξ, ψώνια, ξεκούραση, συντροφιά, τηλεόραση.
Έχουμε 3 τηλεοράσεις. Μια στο καθιστικό, μια μικρή στην κρεβατοκάμαρα και μια στην κουζίνα. Έτσι, καθένας μας απομονώνεται και βλέπει ό,τι του αρέσει.
Σήμερα λοιπόν, όπως σου είπα, ήρθε η παρεϊτσα για να δούμε μαζί το θρίλερ.
Είχαμε φάει τις πίτσες μας, τα σποράκια, τα φυστικάκια μας. Είχαμε πιει τα ουισκάκια και την κοκα κόλα και μισοχωμένοι στους μεγάλους καναπέδες με σβυστά τα φώτα κρατούσαμε την ανάσα μας.
Σασπένς, υποβλητική μουσική, ανατριχιαστική ατμόσφαιρα ο βοριάς φυσούσε απ' έξω.
Τέλεια. Ό,τι έπρεπε...
Στην οθόνη, φάνηκε ένα παιδί να τρέχει με γυμνά ποδαράκια στο πλακόστρωτο.
Η σκιά του μίκραινε και χανόταν τη μια, κι ύστερα ξαφνικά εμφανιζόταν σαν άγριο φάντασμα στον τοίχο.
Ανάσανε τρομαγμένο στη σιωπή της νύχτας.
Κουρασμένο, προσπαθούσε να κρατηθεί στους υγρούς τοίχους. Κάτι φοβερό το πλησίαζε, ένιωθε την αναπνοή του στο σβέρκο του. Το αισθανόταν χωρίς να το βλέπει και νοιώθαμε κι εμείς την αγωνία του.
Ο τρόμος του, είχε τη δύναμη να φτάσει σ' εμάς και να μας κυριεύει.
Τα βήματα και ο χτύπος της καρδιάς του γινόταν ένα. Για ελάχιστα δευτερόλεπτα κάτι σκοτεινό και απαίσιο χοροπήδησε πάνω μας. Και μας άγγιξε σαν νύχι νυχτερίδας, και μας έκανε ν' ανατριχιάσουμε από φρίκη.
Το παιδί γύρισε και μας κύτταξε. Τα μάτια του μεγάλωσαν, μεγάλωσαν και βάθυναν, ώσπου έγιναν δυο μαύρες τρύπες γεμάτες αγωνία και τις κατάπιε η νύχτα.
Εκείνη τη στιγμή σταμάτησε ο χρόνος.
Βρέθηκες κοντά μου, ώμο ώμο, δίπλα μου.

Σου κρατούσα το χέρι και τρέχαμε. Η νύχτα ήταν στεγνή μ' έναν ανυπόφορο άνεμο αγωνίας και θανάτου. Τον ουρανό αυλάκωναν προβολείς σαν τεράστιες βεντάλιες που άνοιγαν και έκλειναν.
Τρέχαμε στο σκοτάδι που αραίωνε. Τρέχαμε να ξεφύγουμε. Σε λίγο θα χάραζε.
- Τρέχα γοργοπόδαρε, τρέχα λαγουδάκι...
Πόσο με κοροϊδεύες για τα παιδικά μου βιβλία που δεν ήθελα να πετάξω!!!
Όμως, εκείνη τη βραδιά, που η καρδιά μου κόντευε να σταματήσει κι η ανάσα μου ενωνόταν με την απελπισία και τον πανικό μου, ένοιωθα σαν τον κυνηγημένο γοργοπόδαρο.
Τα βήματά μου, χτυπώντας ρυθμικά στην άσφαλτο ανέβαιναν στα μηλίγγια μου σαν ήχοι τρομερών τυμπάνων. Τα γόνατά μου λύγιζαν σαν ξένα.
Νταμ. Νταμ. Νταμ. Τρέχα, τρέχα, τρέχα.
Ένα μαχαίρι έκοβε τα πνευμόνια μου. Δεν ήξερα πού πηγαίνω.
Το χέρι σου χαλάρωσε και προχώρησες. Χωρίς δύναμη, προσπάθησα να σ' ακολουθήσω. Πνιγόμουν, πονούσα, πέθαινα . Πιάστηκα σε μία καγκελόπορτα. Εκείνη άνοιξε και με παρέσυρε. Βρέθηκα μπρούμυτα στο γρασίδι. Ο πόνος στον αστράγαλο μου, δεν ήταν τίποτα μπροστά στον πόνο της ψυχής μου. Μέσα στην πρώτη πάχνη της αυγής, άρχισα να κλαίω. Δάκρυα, λάσπη και χώμα, ανακατεύτηκαν με το αίμα από τα δαγκωμένα μου χείλη.
Είχαν όλα τελειώσει!!! Ήμουν μόνη!!!
Σε μια στιγμή μόνο.Ενα δευτερόλεπτο στην αιωνιότητα πώς είναι δυνατόν να γεμίσεις δάκρυα μιαν ολόκληρη ζωή;
Με είχες εγκαταλείψει. Εμένα και τον κόσμου μου. Εμένα και τη ζωή μας. Δεν σταμάτησες ούτε καν να δεις τι συμβαίνει.
Είχες προσπεράσει και χαθεί σαν άνεμος.
Μόνος σου έτρεξες για τη λύτρωση, μεσ' την Αυγή.
Προχώρησες να φτάσεις τον ήλιο και δεν νοιάστηκες για μένα. Ήμουν γεμάτη οργή και απελπισία. Δεν είχα τότε καταλάβει ότι είχαμε χωρίσει για πάντα.
Οι κυνηγοί με προσπέρασαν κι έφυγαν κιαυτοί.
Εγώ, ακουμπισμένη, στο χώμα, έκλαιγα ακόμη πικρά.
Απόψε λοιπόν, αργά το βράδυ άρχισε να φυσά βοριαδάκι από τη θάλασσα. Τραβήξαμε τις κουρτίνες, σβύσαμε το φως, κι αρχίσαμε «το θάψιμο».
- Ξέρεις ποιον συνάντησα χτες; Το Γιάννη... Το φυτό ντε, τον «εγκέφαλο», που όταν τον άφησαν από το ΕΑΤ-ΕΣΑ πήρε των αματιών του και εγκαταστάθηκε στο εξωτερικό; Μεγάλος και πολύς αδελφέ μου. Πάμπλουτος.
- Κρίμα τα μεγάλα μυαλά, τα χαίρονται οι ξένοι, η φτωχοελλαδίτσα τίποτα.

- Γεράσαμε, γεράσαμε. Είπε γελώντας ο Μ. και τρίβοντας την κοιλίτσα του πάνω από το σινιέ πουκάμισο.
- Ε, τι να κάνουμε; Περνούν τα χρόνια.
- Δεν μου λέτε βρε παιδιά μια κι είμαστε όλοι εδώ δεν αποφασίζουμε τι κάνουμε τα Χριστούγεννα;
- Πάμε Βιέννη; Πάμε σκι; Πάμε Παρίσι;
- Οι Παπαδοπουλαίοι θάχουν ρεβεγιόν με χαρτί.
- Βαρέθηκα, βαρέθηκα, είπε, μασώντας τσιπς ο Τ. Όλο τα ίδια και τα ίδια. Πλήξη σκέτη. Μονοτονία. Ανία.
- Πάμε σένα ελληνικό χωριό, να κάνουμε παραδοσιακά Χριστούγεννα; να θυμηθούμε τα παλιά;
- Καλέ, τρελάθηκες; Είπαμε όλοι με μια φωνή.
Άκου!!! Χριστούγεννα χωρίς ανέσεις, χωρίς καλοριφέρ, χωρίς τηλεόραση. Δεν είσαι στα καλά σου παιδάκι μου!!!
- Όμως, θυμάστε εκείνα τα Χριστούγεννα στο Μέτσοβο; Τη μάνα του Τάσου, τις λιχουδιές, το χιονι; Τα χριστόψωμα; Τι ωραίες μέρες είχε η φοιτητική ζωή!
- Άντε καλέ, πάνε αυτά τώρα, άλλαξαν οι καιροί. Καλά θα κάνετε να μάθετε για ξενοδοχείο 3 αστέρων με θερμαινόμενη πισίνα.
- Αύριο, αρχίζω διαίτα λέει η Ν. Αγόρασα ένα ταγιέρ και δεν μου κάνει. Ασε που πλήρωσα τα μαλλιά της κεφαλής μου.
- Παχάκια, παχάκια!!! Το ξέρετε ότι είμαστε σε κρίσιμη ηλικία για έμφραγμα; Έτσι πήγε ο Μάρκος 40 χρονών, έφυγε στο άψε σβησε. Χάλια έγινα όταν το έμαθα. Ένα τίποτα είμαστε. Μηδέν. Ματαιότης τα πάντα ματαιότης.
- Λοιπόν!!! ΤΕΡΜΑ οι κακές σκέψεις!!!
- Που πάμε τα Χριστούγεννα;
Χριστούγεννα. Τα πρώτα χωρίς εσένα. Κρύο και παγωνιά. Ο πατέρας σου είχε καταρρεύσει. Η μάνα σου, δεν πίστευε ότι είχες φύγει. Κρατούσε το δωμάτιό σου καθαρό και σιγυρισμένο. Έβαζε λουλούδια στο βάζο, άναβε το καντήλι και προσευχόταν.
Στο σπίτι μου η ίδια σιωπή. Κάθε βράδυ ξάπλωνα, με την ελπίδα ότι θαρθείς να χτυπήσεις το τζαμάκι της κουζίνας, ν' ακούσω τον ήχο από το ποδήλατό σου, το σύρσιμο της αυλόπορτας, το γαύγισμα του σκύλου.
Τίποτα. Μάταια περίμενα.
Τις πρώτες μέρες που χάθηκες, δεν τολμούσαμε να μιλήσουμε. Κοιταζόμαστε καχύποπτα. Μια δυο φορές μας κάλεσαν στην αστυνομία, εμάς και τους γονείς μας.
- Παρασύρθηκαν τα παιδιά σας, είπαν, από προβοκάτορες. «Κρατήστε τα

κοντά σας και διδάξτε τους τα εθνικά ιδεώδη».
- «Προσέξατε μόνο, ἐάν εἰς τό μέλλον ὑπάρξουν ὑποτροπαί, δέν θά εἴμεθα πλέον ἐπιεικεῖς. Θα τιμωρηθῶσι αυστηρῶς».
Παγωνιά, φόβος, μοναξιά. Περπατούσαμε σιωπηλοί.
Παραμονή Χριστούγεννα χτύπησαν οι καμπάνες.
Ξύπνησα και ήρθες στη σκέψη μου. Αυτό που πάντα φοβόμουν και πάντα πολεμούσα είχε γίνει. Είχες φύγει. Ήξερα πως δεν θα σε ξανάβλεπα. Μια πικρή βεβαιότητα, όπως ήξερα πως δε θα γλυτώσω τον θάνατο.
Μια αόρατη αράχνη με είχε μπλέξει στα δίχτυα της και δεν μπορούσα να ξεφύγω. Η ερημιά με κύκλωνε. Ηταν αδύνατον ν' αντιδράσω.
Έκλεισα μέσα μου βαθειά την πίκρα της εγκατάλειψης και το αίσθημα του μόνιμου χωρισμού.
Έτσι, δέχτηκα το νέο χρόνο του 1975 χωρίς ελπίδα για την υπόλοιπη ζωή μας.
Γιατί άραγε, πάλι απόψε σ' ένοιωσα κοντά μου;
Φταίνε τα πονεμένα μάτια του μικρού; Φταίει η πανσέληνος; Δεν ξέρω.
Η ίδια ερημιά ήρθε απόψε και με κύκλωσε.
Από την πρώτη στιγμή που σε γνώρισα το ήξερα πως θα σ' έχανα, όμως δεν τολμούσα να το δεχτώ.
Η αίσθηση πως ήσουν περαστικός ήταν τόσο αληθινή (σχεδόν μια πεποίθηση) ακόμη κι όταν συζητούσαμε πώς θα βγάλουμε το πρώτο μας παιδί.
Ίσως αυτό ήταν, που μου δημιουργούσε τη μικρή-μικρή την πικρή ιδέα, πως δεν μπορούσες να μ' αγαπήσεις;
Απόψε το βράδυ, πώς έρχονται όλα στη σκέψη μου!!!
Χρόνια είχες σβυστεί από τη μνήμη μου, είχες χαθεί απ' τη ζωή μου.
Το πρόσωπό σου έχει θαμπώσει, έχει αλλοιωθεί, παράξενο όμως, θυμάμαι πολύ καλά τα χέρια σου.
Σκληρά, με φλέβες, φαρδειά σαν φτιάρια, χέρια αγρότη κι όχι φοιτητή Πολυτεχνείου στην Αρχιτεκτονική.
Ήρθες σαν αστραπή στο μυαλό μου. Ολόκληρος. Φωτισμένος σαν από προβολέα. Καθαρό πρόσωπο, λαμπερά μάτια, η μύτη, μια μικρή ελιά στο αριστερό μάγουλο, αραιό μουσάκι να μοιάζεις στο Λένιν.
Η πίκρα κι η ανασφάλεια ξαναγύρισε. Πάντα πίστευα ότι θα χαθείς θα γίνεις άέρας, σκόνη, χώμα ήλιος και νερό.
Τα βήματά σου, πάντα λίγο πιο πάνω, λίγο πιο ψηλά από τα δικά μου.
Ήξερα ότι ποτέ δεν θα γινόμουν η ζωή σου ολόκληρη.
Κάποιο βράδυ, η γάτα μου με κύτταξε με τα παγωμένα της μάτια. (Πράσινα με μια κάθετη γραμμή καφετιά) λαμπερά κι απόκοσμα, σαν να με κοίταζε το

φεγγάρι.
Αυτός, μου είπε, δεν θα σ' αγαπήσει ποτέ σαν άνθρωπος. Θαναι πάντα ο Θέος που θέλει ν' αλλάξει τον κόσμο. Θα πορεύεται εκεί που άλλοι δεν φτάνουν να πατήσουν, θα κυνηγά χείμαιρες και όνειρα. Θα γίνεται το θεμέλιο να στεριώσουν γεφύρια. Θα μένει ακαταπόνητος και αναλλοίωτος, νεκρός ή ζωντανός, για πάντα.
Κι εγώ τι θαμαι; Ρώτησα.
- Θάσαι η γυναίκα που θα περιμένει. Θα γερνάς, θα σιωπάς και θα υπομένεις. Θα γίνεις σαν τη γυναίκα του κάθε φυλακισμένου στη Γυάρο και τη Μακρόνησο.
Θα σε παίρνει την πρωτομαγιά τηλέφωνο να λέει: «Μη φοβάσαι με κρατούν γι' ανάκριση, μα θάρθω σε λίγο».
Θα ετοιμάζεις γράμματα και δέματα για εξορίες και κρατητήρια. Θάναι κρύο το κρεβάτι σου και θα ζεις στην αγωνία. Όμως, εγώ είχα την ελπίδα πως θα γερνούσαμε μαζί.
Έγραφες τόσο ωραία ποιήματα...
Εκείνο με τις χρυσοπράσινες φτερούγες, που μου θύμιζε το παραμύθι της γιαγιάς μου για τον αητό, που τόλεγαν: «το γραμμένο δεν ξεγράφεται».
Εγώ, λοιπόν κ. Αννούλα, ήμουν το αητόπουλο που έκρυβε τ' αητοφτερά του στο φτωχικό φοιτητικό μου παλτό γιατί δεν τολμούσα να τ' ανοίξω. Φοβόμουν να πετάξω. Μόνο εσύ μπορούσες να με κρατήσεις. Μόνο το δικό σου χέρι θα μ' έκανε χρυσοπράσινο αητό, γαλάζια σκιά που θα πετούσα στο άπειρο. Ονειρευόμουνα, τι όμορφα θάταν, να αιωρείσαι πάνω απ' τις στέγες στο σκοτεινό θόλο του ουρανού. Να μαθαίνεις τα μυστικά του κόσμου, να βλέπεις τα παιδιά να κοιμούνται ειρηνικά, ταξιδεύοντας με του Πήτερ Παν το καραβάκι. Όνειρα. Όνειρα ευτυχίας. Όνειρα ζωής.
Απόψε, βράδυ Παρασκευής, όταν τελειώσανε τα τελευταία τοστάκια, αδειάσαμε τα μπωλ με τα φυστικάκια και τα πατατάκια, βυθιστήκαμε σαν ναρκωμένα φίδια στη ζούγκλα.
Στο δωμάτιο πλανιόταν ένας γαλάζιος καπνός. Τα τζάμια ήταν θολά. Έξω έβρεχε.
- Αααααχ!!! Ωραία ήταν. Είπε ο Πέτρος και τεντώθηκε σαν παχύς γάτος στο καλάθι του. Τα κουμπιά του τραβούσαν το μαλακό ύφασμα. Τα «ψωμάκια» φούσκωναν από μέσα.
- Ωραίο πουκάμισο, του λέει ο Τάκης, μετάξι σκέτο ε; Απέξω το πήρες; Εδώ δεν υπάρχει τίποτα φινετσάτο. Ακρίβεια και κακή ποιότητα.
- Ξέρεις τι μου έρχεται τώρα στο μυαλό; λέει ο Πέτρος ξανά. Η μάνα μου, που

γύριζε τους γιακάδες και τις μανσέτες στα πουκαμισα του πατέρα μου και τα φορούσα στο Πολυτεχενείο θυμάσαι;
- Φτώχιες μωρέ εκείνα τα χρόνια... Όμως, όμορφα χρόνια έτσι; Αξέχαστα.
- Θυμάσαι, βρε Τάκη, τα φοιτητικά μας χρόνια; Τότε που μοιραζόμαστε το τσιγάρο στα δυο;
- Θυμάσαι τις τηγανητές πατάτες, την ξυλόσομπα, το τρεχαλητό, τα συλλαλητήρια, τις αφισοκολλήσεις;
- Πώς να παχύνεις τότε; Μετρημένα κουκιά, ποδαρόδρομος και Άγιος ο Θεός.
- Πάν' τα νιάτα. Πάν' τα κάλη. Τι ωραία χρόνια. Ωραία κι αξέχαστα.
- Παιδιά νύσταξα, ώρα να φεύγουμε. Αρμένικη βίζιτα κάναμε, είναι δώδεκα.
Δώδεκα η ώρα! Το ρολόι της εκκλησίας ακούστηκε από μακρυά. Δώδεκα η ώρα! Ώρα για μάγια και φαντάσματα. Ώρα για έρωτα. Ώρα για σκέψεις.
Δώδεκα η ώρα με πανσέληνο. Το ρολόι της εκκλησίας ακουγόταν αργά, να μετρά τη ζωή μας. Νταν. Νταν. Νταν. Μεσάνυχτα Παρασκευής.
- Ανοίξτε την τηλεόραση να δούμε ειδήσεις και να φεύγουμε. Την ανοίξαμε και καθίσαμε αναπαυτικά.
Να όμως, που μέσα στη ζωή μας την ήρεμη, την ασφαλή, τη χορτασμένη, μπήκες εσύ ξαφνικά κι απρόσμενα.
Εσύ και η αγωνία σου, εσύ και οι προβληματισμοί σου.
Εσύ και η ζωή σου.
«Αγαπητοί τηλεθεατές, σήμερα γιορτάζοντας την επέτειο του Πολυτεχνείου, θα σας παρουσιάσουμε ένα αυθεντικό φιλμ ντοκουμέντο από τα γεγονότα εκείνης της βραδυάς. Η λήψη έγινε από ερασιτέχνη...».
Ξυπνήσαμε! Ζωντανέψαμε! Σηκωθήκαμε! Τιναχτήκαμε πάνω.
Παγωμένη σιωπή γέμισε το δωμάτιο.
Ο καπνός αραίωσε. Η ατμόσφαιρα καθάρισε. Κοιταχτήκαμε.
- Τι μέρα είναι σήμερα;
- Πόσες του μηνός έχουμε; αναρωτηθήκαμε αναστατωμένοι.
17 Νοέμβρη.
Παρασκευή 17 Νοέμβρη
17 Νοέμβρη νύχτα όπως και τότε.
Μην μου πεις πως ξεχάσαμε; Πέρασαν τόσα χρόνια, ναι, όμως δεν μπορεί, δεν είναι δυνατό.
Ντροπή, αμηχανία. Κατεβάσαμε ένοχα το βλέμμα. Πώς είναι δυνατόν να σε ξεχάσουμε;
Εκείνη τη στιγμή της σιωπής πετάχτηκες ανάμεσά μας σαν φλογερή εικόνα

από το παρελθόν με τα αστραφτερά σου νιάτα ανάμεσά μας.
ΕΣΥ. Ο ανένδοτος: Δεν υποχωρώ, δεν υποτάσσομαι, δεν ταπεινώνομαι, δεν συμβιβάζομαι, δεν κρύβομαι, δεν φοβούμαι. Μπήκες μέσα από το παράθυρο, μαζί με τη βροχή και τον άνεμο που έκλαιγε με μικρά αστέρια και φεγγαρόσκονη.
Έλαμπες στα φώτα του δρόμου.
Πέρασες ανάμεσά μας, είδες τα χρόνια που βάραιναν στους ώμους μας, κάθε ρυτίδα και σκέψη μας χαμένη στην πίκρα και την απελπισία μιας ζωής.
Δεν τολμήσαμε να σε κοιτάξουμε στα μάτια.
ΗΣΟΥΝ ΜΠΡΟΣΤΑ μας ΟΛΟΖΩΝΤΑΝΟΣ.
Εσύ. Εσύ και τα λόγια σου. Εσύ και τα πιστεύω σου. Εσύ κι οι αναμνήσεις μας.
Στάθηκες χλωμός σχεδόν διάφανος με την ασημένια αύρα του κόσμου σου να σε περιβάλλει.
Κρατούσες στο χέρι το ματωμένο σου πουκάμισο. Το ίδιο που η μάνα σου φύλαγε χρόνια στα εικονίσματα ώσπου ο λεκές γίνηκε σαν σκουριά κι ύστερα σαν μαραμένο τριαντάφυλλο.
Κρατούσες μαζί σου τη σημαία της νιότης μας. Το θάνατο της ψυχής μας και την πυρκαγιά της σκέψης μας. Μπήκες έτσι απρόσκλητος με την ομίχλη του χρόνου και μας ξάφνιασες. Μήπως όμως, κρυφά μεσ' την καρδιά μας, όλα αυτά τα χρόνια σε περιμέναμε νάρθεις;
Αθώος κι αγνός. Απίστευτα νέος και αγνός. Άσπιλος και ξένος. Ξένοι εσύ και εμείς. Από άλλους κόσμους άγνωστους πλανήτες. Κοίταζες μακρυά. Κοίταζες στο άπειρο.
Εγώ ήξερα ότι ήμουν χαμένη για πάντα. Δεν ήμουν τίποτα. Τίποτα άλλο απ' τη γυναίκα ενός νεκρού, τη γυναίκα που ξεχνά, την πεθαμένη Ιουλιέτα των ονείρων.
Εσύ ήσουν το φως.
Αυτή τη μοναδική στιγμή, σ' ένοιωσα πάλι κοντά μου. Βρέθηκα στο πλάι σου, όπως εκείνη την τελευταία νύχτα.
Όταν το τανκς έριξε την πόρτα πηδήσαμε από τα πλαινά κάγκελα του Πολυτεχνείου να σωθούμε. Το σκοτάδι μας κύκλωνε ζεστό και υγρό. Μου έσφιγγες το χέρι και τρέχαμε πλά πλάι. Κουράγιο έλεγες, κουράγιο. Τρέχα να σωθούμε. Η νύχτα σε λίγο έσβυνε. Οι κυνηγοί έτρεχαν πίσω μας.
Χαλάρωσε το χέρι σου Μ' άφησες.
- Έλα ψιθύριζες λαχανιασμένα. Γρήγορα !! Τρέχαμε πλάι πλάι... Σε λίγο έμεινα πίσω. Εσύ προχωρούσες.

Δεν κοίταζες πίσω. Πίστευες ότι σ' ακολοθούσα. Εσύ προχωρούσες.
Παραπάτησα, ακούμπησα στην πόρτα, γλίστρησα, έπεσα, ΣΩΘΗΚΑ.
Εσύ, συνέχισες, νόμισες πως ήμουν κοντά σου, όμως ήσουν μόνος.
Κάποιο άγριο θηρίο, ξέσκισε με τα νύχια την καρδιά μου. Με χτυπούσε το κύμα σε αιχμηρά βράχια, τα χέρια μου κοβόταν, προσπαθούσα να κρατηθώ. Μάταια.
Με το πρόσωπο στη γη άκουσα σαν σε όνειρο τους πυροβολισμούς. Οι κυνηγοί σκότωσαν το θήραμα. Οσμίστηκα την μυρωδιά του θανάτου κι ευχήθηκα: Όχι θέε μου, ας μην ήσουν εσύ. Τα χέρια μου ίδρωναν στο κρύο χώμα, σύρθηκα και χώθηκα βαθειά στους θάμνους. Τα δόντια μου χτυπούσαν. Η απελπισία του χαμού, η εγκατάλειψη, ο φόβος του θανάτου είχαν στήσει χορό γύρω μου.
Ο χρόνος σταμάτησε. Ήμουν για πάντα μόνη.
Δεν ξέρω, αν πρόλαβες να στρίψεις τη γωνιά, δεν ξέρω αν πρόλαβες καν να σκεφτείς το μεγάλο ταξίδι. Έφυγες όπως το σχεδίαζες, γι' άλλους καλύτερους τόπους. Δεν ήθελες πια να μείνεις μαζί μας.
Απόψε, όλα γυρίζουν στη σκέψη μου και δεν μπορώ να κοιμηθώ γι' αυτό είπα να σου γράψω.
Χρόνια είχες νάρθεις στο μυαλό μου έτσι, όπως ήσουν στ' αλήθεια, σαν τρελό γλαροπούλι, σαν το περιστέρι που αστράφτει στον ήλιο και χάνεται.
Ήρθε όμως τώρα, είκοσι χρόνια μετά, ήρεμος και πονεμένος να ρωτήσεις ΓΙΑΤΙ;
Γιατί δεν είσαστε εκείνοι που γνώρισα και αγάπησα; Έγινες ένα φάντασμα από πίκρα και αναμνήσεις που μια μοναδική στιγμή γύρισες και ρώτησες ΓΙΑΤ;
Ποιος από μας μπορεί ν' απαντήσει; Δεν μπορούμε πια.
Χάσαμε τις φωτεινές σκέψεις της νιότης, τη δύναμη και την τόλμη μας. Πορευόμαστε χωρίς σκοπό.
ΣΥΜΒΙΒΑΣΤΗΚΑΜΕ.
Απόψε σε θυμήθηκα και , πίστεψέ με, είχα χρόνια να κλάψω.

Ώρα σου καλή.

ΜΑΡΙΑ ΞΗΡΟΥΧΑΚΗ

ΤΟ ΡΑΝΤΕΒΟΥ

Δεν κοιμήθηκε καλά όλο το βράδυ.
Έβλεπε μαύρες γάτες και μία θεία της αντρογυναίκα με μουστάκι, την Ευτέρπη.
Όποτε την έβλεπε ήξερε πως κάτι στραβό θα της ξημέρωνε. Με το ένα μάτι κλειστό ακόμη μπήκε στην κουζίνα και εβαλε την καφετιέρα να ζεστάνει το χθεσινό περίσευμα.
Ήταν δεν ήταν 20, με την φτιάξη των γυναικών που έχουν γεννηθεί για να κάνουν τους αρσενικούς να αναστενάζουν στο πέρασμά τους.
Εργάτρια στου Παπαστράτου, έτρωγε τα νιάτα της σ' ανήλιαγα υπόγεια με τη μπόχα της μούχλας και τη μυρωδιά του καπνού.
Έβγαλε τη ρόμπα και πέρασε στο ντους, το κρύο νερό τη ζωντάνεψε. Η μέρα της ξεκίναγε μουντή, όμως κατά το απογεματάκι ο ήλιος θα τη ζέσταινε.
Ήλιος της ο Ηλίας, φανταράκι θάβγαινε σήμερα με 48ωρη. Στη θύμισή του αναρίγησε. Σκεπτόταν τη ζεστή αγκαλιά του, τα χάδια του, τα ερωτόλογά του κι έλιωνε.
Φόρεσε το κόκκινο της φουστάνι που τόσο του άρεσε. Τσίτωσε τα μαλλιά της σ' ένα κότσο πολύ θηλυκό, έβαψε τα χείλη κατακόκκινα, κοιτάχτηκε αυτάρεσκα στον καθρέφτη λικνίζοντας το θεσπέσιο κορμί της πάνω στα ψηλά τακούνια.
Χαμογέλασε ευχαριστημένη, θα του άρεσε!
Οι ώρες στο εργοστάσιο κυλησαν πληκτικά και άνοστα όπως πάντα. Ο θόρυβος των μηχανών την τρέλαινε. Όμως τι να έκανε; Γράμματα δε γνώριζε, από μικρό παιδί στη βιοπάλη. Πάλι καλά, που βρέθηκε ο καθώς πρέπει κύριος, γνωστός της θείας Ευτέρπης, με τη φαλάκρα και το χρυσό δόντι και την έβαλε κει, να βγάζει το μεροκάματο.
Βέβαια της έκλεισε πονηρά το μάτι και δεν χρειαζόταν δα γράμματα να καταλάβει πως κάποια «εξυπηρέτηση» θα ζητούσε και αυτός.
Άλλωστε έτσι είναι η ζωή «ένα δούναι και λαβείν».

Έπαινος πεζογραφίας κατηγορίας *Μη Μαθητές στο ΙΓ'* παγκρήτιο λογοτεχνικό διαγωνισμό του Συνδέσμου Φιλολόγων νομού Χανίων, τον αφιερωμένο στην εξέγερση των φοιτητών στο Πολυτεχνείο το Νοέμβριο 1973.

Όταν τέλειωσε τη δουλειά, ξανάβαψε τα χείλη, φόρεσε το παλτό και βγήκε στο δρόμο. Ανάσανε. Είχε ψυχρούλα. Σήκωσε το γιακά και κατευθύνθηκε προς το Ζάπειο.

Μια αυξημένη κίνηση της προξένησε εντύπωση, αλλά δεν βαριέσαι είπε. - Τι με νοιάζει εμένα.

Ο Ηλίας της έλεγε για κάποιο φοιτητικό κίνημα, δυσαρέσκεια εναντίον του καθεστώτος.

- Τι γυρεύουν οι άνθρωποι της έλεγε. Δεν κάθονται στ' αυγά τους. Τι τους φταίει το καθεστώς; Αρκεί που έχουμε την ησυχία μας. Χούντα σου λέει ο άλλος. Και τι μ' αυτό;

- Τρως κύριε, το ψωμάκι σου; Τι σε νοιάζει ποιος διάολος κυβερνάει; Τα παλιόπαιδα τά έχουν όλα και όλο επαναστάσεις είναι. Να τους δώσεις κάμποσες με καμμιά βρεμένη σανίδα!

Εκείνη δεν συμφωνούσε και τόσο, μα αφού τάλεγε ο Ηλίας θα είχε δίκιο.

Έφτασε στην ΑΙΓΛΗ. Είχε πια σκοτεινιάσει. Έπιασε θέση στο γωνιακό τραπεζάκι νάχει θέα έξω. Ήθελε να τον δει να έρχεται. Να του χαμογελάσει, να του γνέψει, να του στείλει ένα φιλί.

Πόσο θα γλύκανε τον κάματο της μέρας το γέλιο του, η φωνή του. Είχε τον τρόπο του να την κάνει να κρέμεται από τα χείλη του.

Το ζαχαροπλαστείο άδειο σήμερα. Το γκαρσόν βαριεστημένο σκούπιζε με μια αμφιβόλου καθαριότητος πετσέτα τα ποτήρια. Του έγνεψε για ένα καφέ. Νες με γάλα, γλυκό.

Τέλειωνε τον καφέ της κι ο Ηλίας δεν φαινόταν. Κάτι θα τούτυχε σκέφτηκε. Μπορεί να καθυστέρησε με την κίνηση, ήξερε πως λαχταρούσε κι αυτός να βρεθούν όσο κι εκείνη. Κλεισμένος όλη τη βδομάδα σ' ένα κρύο θάλαμο στο στρατόπεδο τεθωρακισμένων, με τη συντροφιά άλλων αρσενικών και την κουραστική εκπαίδευση.

Η ώρα περνούσε, λιγοστοί οι διαβάτες, τα φώτα που αχνόφεγγαν. Η πόρτα του ζαχαροπλαστείου άνοιξε με θόρυβο. Γύρισε με λαχτάρα. Δεν ήταν ο Ηλίας.

Κάποιος άγνωστος που με λυγμική φωνή απευθύνθηκε στο γκαρσόν. - Τα κτήνη, χτύπησαν με τανκ το Πολυτεχνείο. Στείλαν στρατό, ενάντια στα παιδιά.

Η ψυχή της σφίχτηκε. Τα λόγια σαν τρυπάνι άνοιξαν χίλιες τρυπούλες στους κροτάφους της. Τα μάτια της γέμισαν δάκρυα.

Τώρα μάντευε γιατί ο Ηλίας δεν ήλθε στο ραντεβού, κι αυτό την πονούσε την πονούσε αφόρητα, ως τά βάθη της ψυχής της...

ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΝΤΩΝΑΚΗΣ

ΤΟ ΓΡΑΜΜΑ

Ξέρω πως Δαίμονες και Προφήτες
σου τάξαν τον κόσμο σε τρεις μετοχές·
και Συ με την πίστη και δύναμη πλέρια
- της Νιότης τα δώρα μην τα σκορπάς -
μεσ' τα χρηματιστήρια μπήκες
τιμή ν' αγοράσεις,
ονείρων μαγιά.

Σου γράφω λοιπόν όχι από την Αθήνα, απ' την Κρήτη σου γράφω, κι είναι προχωρημένη νύχτα όπως και τότε.

Όχι δε σε θυμήθηκα έτσι ξαφνικά. Καιρό τώρα ήθελα να σου γράψω αλλά ξέρεις τώρα με το παιδί - βέβαια!!! Παντρεύτηκα, μπήκα και γω στο λούκι που λένε - τα ωράρια έχουν πολύ συμπιεστεί.

Έχω κάνει αμέτρητες προσπάθειες να σου γράψω. Μα δε σε βρίσκω. Χάνεσαι έτσι ξαφνικά, θολώνεις μέσα μου, αποκτάς τεράστιες διαστάσεις και φαίνεσαι τόσο απρόσιτος, τόσο ακατάδεκτος.

Θυμάσαι το μονόλογο;

«Πάλεψα για μια καλύτερη ζωή πάνω στη Γη, για να μην εκμεταλλεύονται τον άνθρωπο σα να 'τανε κανένα ζώο που το ζέψανε πριν από το όργωμα: Σύρε να βγάλεις ψωμί για τους πλούσιους...»

Βέβαια πρέπει να σου πω ότι τα πράγματα εδώ δεν είναι όπως τα περίμενες.

Η ζωή μας έπαψε νάχει εκείνη τη λάμψη κι η ματιά μας χαμήλωσε αρκετά.

Όχι, ακόμα δεν έφτιαξα το «Λαϊκό Θέατρο». Ούτε και το κοινόβιο με τη φάρμα και τις καλλιέργειες.

Τη «Δολοφονία του Μαρά» και την «Κομμούνα των Παρισίων» την καταχωνιάσαμε στη Βιβλιοθήκη. Ούτε λόγος για παράσταση.

Έπαινος πεζογραφίας κατηγορίας **μη μαθητές** στο ΙΓ' Παγκρήτιο λογοτεχνικό διαγωνισμό του Συνδέσμου Φιλολόγων Νομού Χανίων, τον αφιερωμένο στην εξέγερση των φοιτητών στο Πολυτεχνείο το Νοέμβριο 1973.

Οι φίλοι μας σκόρπισαν, τους τσάκισε η ανασφάλεια, το μεροκάματο, η φιλοδοξία.

Στην πόλη μας η καθημερινότητα είναι αμείλικτη.

Οι ποιητές - όσοι απέμειναν - κλείστηκαν στις κάμερες τους κι οι άρχοντες με τους εμπόρους συνδιαλέγονται τακτικά.

Που λες τίποτα απ' αυτά που σχεδιάζαμε δεν έγινε. Οι άλλοι πιάσαν τα πόστα αμέσως μετά. Γίναν Γραμματείς και Σύμβουλοι υπουργών. Το φοιτητικό κίνημα δεν προχώρησε. Ούτε και το εργατικό. Τώρα έχουμε κινήσεις για το περιβάλλον, για τους ομοσέξουαλ, για το έιτζ. Τι είναι αυτό; Ιός. Ένας ιός χωροφύλακας στην ερωτική μας συμπεριφορά.

Όχι, δεν είναι η διάθεσή μου απόψε κακή. Σ' ένα δωμάτιο. Θυμάσαι; Έλεγες!

να' μαστε όχι μονάχα τετραπέρατοι σαν τα φίδια, μα και τρυφεροί σαν τα περιστέρια...»

Δε σου 'πα βέβαια για το Βερολίνο - ο τοίχος έπεσε - η Σοβιετική Ένωση διαλύθηκε και το κόμμα πέρασε στην παρανομία.

Δεν αστειεύομαι, όχι. Εσύ τη γλύτωσες. Έμεινες εκεί. Στη μεγάλη Στάση του χρόνου.

Εμείς εδώ αποκτήσαμε καινούργιους εχθρούς. Τους εαυτούς μας, που ανίκανοι για οποιαδήποτε δημιουργία, χρεώνουμε ο ένας τον άλλο τα αμέτρητα λάθη μας. Σύγχυση και πανικός. Απογοήτευση και ηττοπάθεια. Μοναξιά στις μέρες μας, αδελφέ μου. Χάθηκαν όλοι. Ναι. Χάθηκαν, μέσα στα κρύα γραφεία τους, στα ετοιμόρροπα σπίτια τους, στις άδειες πια σχέσεις τους. Ο αγώνας μας είναι ένας αγώνας για ανεύρεση άλλοθι. Άλλοθι για τη μίζερη ζωή μας, για τους συμβιβασμούς μας, για την κατάντια μας.

Σου γράφω λοιπόν απόψε, περασμένα μεσάνυχτα, όχι για να ταράξω την απόλυτη ηρεμία της σκέψης σου, για να σε φέρω πιο κοντά μου σου γράφω, και να δω καθαρά στον καθρέφτη, την άμετρη ζωντάνια των δεκα εννιά σου χρόνων.

«Πάλεψα για να μη πλαντάζει ο άνθρωπος μέσα σ' ένα οποιοδήποτε σφαγείο ή πάνω σ' ένα κάποιο λασπωμένο χωράφι, ή ακόμα ανάμεσα στα χέρια των τραμπούκων. Για να μην πρέπει να δοκιμάσει αυτό τον φόβο, αυτό τον άπρεπο φόβο που προκαλεί η δουλειά του πληρωμένου δολοφόνου....

Η Παιδεία και τα εθνικά μας θέματα μπήκαν ήδη στο χρηματιστήριο. Και τζόγος αδελφέ μου. Πολύ τζόγος! Ένα απέραντο καζίνο η χώρα μας κι ένα μεγάλο τζακ ποτ τα όνειρά μας!

Μα δε μιλάς; Πάντα ήσουν τόσο λιγομίλητος, τόσο απόμακρος!

Αν μπορούσα θα σου 'γραφα μόνο ευχάριστα νέα. Θα σούλεγα να πούμε πως τα νέα ζευγάρια στις μέρες μας είναι ευτυχισμένα. Πως για τη Νεολαία της Πόλης μας ο Πολιτισμός είναι συνείδηση. Το ίδιο και για τους παράγοντες του τόπου και καθόλου αυτοί δεν νοιάζονται για την καρέκλα τους και για την οικονομική και κοινωνική τους άνοδο. Θα σούλεγα επίσης πως η Γενιά μας κυριαρχεί σήμερα και υλποιεί τους στόχους και τα οράματά μας, και πως η πόλη μας είναι όμορφη, καθαρή, διαθέτει θέατρα, κινηματογράφους, πολιτιστικά στέκια, εργαστήρια τέχνης και δεν συναντάς στους δρόμους παρά ελάχιστους καιροσκόπους, συκοφάντες, δημαγωγούς και ζηλωτές του πλούτου και της εξουσίας.

Θάθελα, αν μπορούσα, να γέμιζα χιλιάδες σελίδες με παρόμοια νέα. Θάταν η πιο λαμπρή επέτειος, η πιο μεστή γιορτή!

Μα εδώ η νύχτα είναι προχωρημένη κι εγώ δεν μπορώ να μιλώ για μεσημέρια και ηλιόλουστα πρωϊνά.

«Ήταν ένας αγώνας για κάτι το αυτονόητο και είναι λυπηρό για την εποχή μας που πρέπει να παλέψει κανείς για κάτι που είναι αυτονόητο...».

Προχτές τον αποχαιρετήσαμε για τελευταία φορά. Όπως η ζωή κυλάει μεσ' απ' τους αγώνες! Όπως η σεμνότητα καθρεφτίζεται σ' ένα ρυτιδιασμένο πρόσωπο! Έτσι απλά.

Έτσι απλά έφυγε κι ο Δανήλος αυτό το φθινόπωρο.

Σκέφτομαι... Τους άλλους σκέφτομαι, που μείναν απ' αυτή τη Γενιά.

Σύγχυση. Απογοήτευση, επαναπροσδιορισμός ή εμμονή; Ποιό νά ναι τάχα το τίμημα μιας ολόκληρης ζώης θρυμματισμένης μέσα απ' τις μηχανές του ονείρου και της ιδέας;

«Τίποτα δεν χάθηκε απ' όλα όσα πράξαμε. Ο αγώνας πάντα θα ξαναρχίζει απ' την αρχή, ξανά και ξανά, κάπου από κάποιον και σε κάθε στιγμή....

Και συ σιωπάς!

Ξέρεις δεν μίλησα ποτέ για σένα δημόσια - σε ξέραν άλλωστε πολλοί - και σε φύλαγα όπως φυλάει η μάνα το παιδί της - χρυσή προίκα της νιότης μου.

«Τίποτα δε χάθηκε απ' όλα όσα πράξαμε.» έλεγες. Κάποτε ήρθαν καινούργιοι άνθρωποι στη πόλη μας. Χωρίς γλώσσα. Χωρίς χρώμα. Χωρίς άρωμα. Με τσάντες μεγάλες και άδεια μάτια. Με τον καιρό γίναμε όλοι ίδιοι.

«Ο αγώνας πάντα θα ξαναρχίζει απ' την αρχή.» Ο μονόλογος θυμάσαι;

«Ξανά και ξανά, κάπου από κάποιον και σε κάθε στιγμή». Τόσες πρόβες!!! Τόσες σκέψεις για μια παράσταση που δε δόθηκε ποτέ!!!

Κι εσύ να με πληγώνεις νυχτιάτικα που δε μιλάς! Θάθελα απόψε να σπάσει το Γυάλινο Κόσμο σου.
Να μυρίσεις το νοτισμένο αέρα μας.
Ν' αγγίξεις το ασθενικό μας δέρμα.
Έλα λοιπόν να τραγουδήσουμε μαζί.
Χτυπώντας τα ξέφρενα ταμπούρλα της Νιότης μας,
με νότες που θα γκρεμίσουν την πλήξη μας,
με μελωδίες που θα τσακίσουν τις ενοχές μας,
με στίχους που θα υμνούνε τα Όνειρα.
Έλα να διώξουμε το σύνδρομο της ήττας και του «τίποτα δε γίνεται».
Να κάνουμε κίνηση τη στασιμότητα και δημιουργία την πίκρα μας.

Απόψε θα διώξω τις τύψεις μου και παρέα μ' ένα μπουκάλι κόκκινο κρασί θα γιορτάσω την επέτειο των 22 χρόνων σου.

Από την Κρήτη, 22 χρόνια μετά...
Σε χαιρετώ
ΕΠΙΣΤΑΤΗΣ

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΒΟΥΤΣΑΚΗ

ΤΟ ΣΠΙΤΙ ΤΩΝ ΕΙΔΩΛΩΝ

Είμαι εδώ και σήμερα
Όπως και χθες, όπως και τότε
Μαριονέττα που ακροβατεί στο χρόνο που νοείται
Γαρύφαλο βαθιά χωμένο μεσ' την τραχιά χούφτα
σας.
Γαρύφαλο που φύτρωσε ανάμεσα στα κουφάρια των
στεναγμών , αναζητώντας προοπτική ευωδίας,
που τώρα κείτεται άψυχο στο γκρίζο λίκνο της
σιωπής.

Είμαι εδώ, όπως πάντα, έτσι και σήμερα

Είμαι εδώ...
Μα είμαι μόνος.

Γυμνός...

Θλιμμένος...

Προδομένος...

Είμαι εδώ...

Μα είμαι μόνος.
Μια ματωμένη κραυγή ονείρου.

Οποιοσδήποτε.

Α' βραβείο κατηγορίας **Μαθητές Λυκείου.**
Μαθήτρια γ' τάξεως του Κλασικού Λυκείου Χανίων.

ΜΑΝΩΛΙΑ ΒΟΥΓΙΟΥΚΑΛΑΚΗ

Η ΧΩΡΑ ΤΩΝ ΠΟΙΗΤΩΝ

Η χώρα των ποιητών
είναι πέρα απ' τα βουνά
πάνω απ' τα σύννεφα
ανάμεσα στα φύκια
την ψάχνουν στην πύλη του μυαλού
στα βάθη της αβύσσου
Βρίσκεται στην μικρή μας γειτονιά
Πίσω απ' τα κουφωμένα παραθυρόφυλλα της ντροπής
στην αλάνα με τα ματωμένα γόνατα
στα σοκάκια που απαρνιούνται όσους τολμούν να
μοιράσουν κομμάτια της ψυχής.
Είναι τα υπόγεια που οι ποιητές ζεσταίνονται
καίγοντας τις σελίδες που πάνω τους λάξευαν όλο τους
το είναι.

«Αλεξανδρινή»

Γ' βραβείο κατηγορίας **Μαθητές Λυκείου.**
Μαθήτρια γ' τάξης του Κλασικού Λυκείου Χανίων.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗ

ΜΠΡΑΒΟ ΣΑΣ ΜΩΡΕ...

Ήταν μόλις που οι πρώτες ακτίνες του ήλιου χάιδεψαν την όμορφη πόλη. Ο Σωτήρης, καθισμένος στην ίδια πάντα πολυθρόνα, κοίταξε κλεφτά έξω από τις γρίλιες και μετά κινήθηκε προς την άλλη πλευρά του δωματίου. Πάντα μέσα στο σκοτάδι, ψηλάφησε το τραπέζι, έπιασε το ραδιοφωνάκι και άνοιξε χαμηλόφωνα το σταθμό του Πολυτεχνείου. Κάθε μέρα, όλη την ημέρα, τρυγύριζε άσκοπα στο σκοτεινό δωματιάκι του πέμπτου, όπου πριν έξι μήνες τον είχαν μεταφέρει κάτι μακρινοί θείοι του. Μετά τα τελευταία γεγονότα που συνέβησαν, κάθε μέρα αγωνιωδώς άκουγε τις φωνές των νεαρών φοιτητών. Άνοιξε τον μοναδικό, πραγματικό του φίλο, το ημερολογιό του και έγραψε παραπονεμένα:

> «Καλέ μου φίλε,
> πώς θά 'θελα να ήμουν μαζί τους! Τους υποστηρίζω και θα τους υποστηρίζω για πάντα, γιατί ξέρω πως παλεύουν για τα πιστεύω τους. Πώς θα 'θελα να είχα το σφρίγος τους, την ζωντάνια τους και κυρίως την αισιοδοξία τους! Πώς θα 'θελα να μπορώ κι εγώ να τραγουδήσω, να τρέξω, να παλέψω... Σήμερα είναι η 17η του Νοέμβρη. Άλλο λίγο και θα κλείσω τους εφτά μήνες εδώ μέσα...»

Οι σκέψεις του διακόπηκαν από τη φωνή των παιδιών στο ράδιο. Ξεκινούσαν τη μέρα τους με τον εθνικό ύμνο. «Τελικά, η νεολαία δεν ανέχεται κανένα πάνω από το κεφάλι της» σκέφτηκε αχνογελώντας. Κοιτάχτηκε λυπημένα στο σκονισμένο καθρέφτη. Ήταν άραγε ο εικοσιπεντάχρονος Σωτήρης ή ο Σωτήρης ο γερασμένος στην ψυχή, ο κουρασμένος, ο μίζερος; Πού ήταν τα κόκκινα μάγουλα και τα φλογάτα μάτια του; Έμειναν αιχμάλωτα στα προηγούμενα χρόνια, μαζί με την ανάμνηση των γονιών του ή αυτός τα άφησε μαζί με όλη του τη δύναμη σ' αυτό το καταραμένο οδόστρωμα; Ένα δάκρυ κύλησε στο πρόσωπό του. Ήταν η πρώτη φορά ύστερα από τόσους μήνες, που βούρκωσε. Ποτέ δεν ήθελε να παραδεχτεί αυτό που έγινε...

Η σκέψη του ξαναεπανήρθε στο τώρα. Ξανάκουσε τη ζωηρή φωνή της κοπέλας από το ράδιο: «Εδώ Πολυτεχνείο, εδώ Πολυτεχνείο. Ενωθείτε μαζί μας, βοηθήστε μας. Παλέψτε πλάι μας. «Να, έτσι, μ' αυτά τα λόγια, του ήρθε να κατεβεί κάτω, να ξαναδεί το φως, τον κόσμο, να ξανανιώσει τη ζωή, να... «Μπράβο σας μωρέ» σκέφτηκε. «Έτσι, παλέψτε σκληρά, γενναία, μη δειλιάσετε, μη λυγίσετε μπροστά σε τίποτα, σαν εμένα...». «Σαν εμένα, σαν εμένα» ήχησε βίαια στο μυαλό

Β' Βραβείο κατηγορίας **Μαθητές Λυκείου**.
Μαθήτρια α' τάξης του Κλασικού Λυκείου Χανίων.

του. «Σαν εμένα που τα άφησα όλα μετέωρα, γυμνά, από τότε που αλυσοδέθηκα σ' αυτήν την πολυθρόνα, σ' εκείνο το ατύχημα...». Όχι, δεν ήταν ο Σωτήρης αυτός Δεν ήταν το ατίθασο λεβεντόπαιδο. Το ζωντανό, ζηλευτό παιδί. Δεν το άντεχε αυτό. Είχε χάσει τον εαυτό του. Περιόρισε σώμα και πνεύμα μέσα σε ένα σκοτεινό, βρωμερό δωμάτιο με σκουριασμένα παντζούρια που σχεδόν ποτέ δεν άνοιξε. Ήταν 17 του μήνα. Ήταν η μέρα που... μα ναι! Ήταν η μέρα των γενεθλίων του! Η ευκαιρία να αποδράσει, να ξαναρχίσει, να ξαναζήσει! Δειλά στην αρχή κοίταξε την πόρτα. Άρχισε να κατευθύνεται προς τα εκεί όλο και πιο γρήγορα, όλο και πιο θαρρετά. Άρπαξε το πόμολο βίαια, την άνοιξε και με μίσος την χτύπησε στον τοίχο. Έσπρωξε ζωηρά τις ρόδες της καρέκλας του και βγήκε στον σκοτεινό διάδρομο του ορόφου. Αρχικά δεν ήξερε τι να κάνει, αλλά αμέσως η ορμητικότητά του τον ώθησε εμπρός στο παλιό ασανσέρ. Με δυσκολία μπήκε μέσα και τεντώνοντας το κορμί του, πάτησε το κουμπί του ισογείου. Η καρδιά του χτυπούσε γρήγορα. Η ανάσα του βαριά. Μόλις το ασανσέρ σταμάτησε, με αγωνία έσπρωξε την πόρτα και γάντζωσε τα χέρια του στα σίδερα για να τραβηχτεί. Η ρόδα κόλλησε, μα με ένα δυνατό τράνταγμα πετάχτηκε έξω. Λαχανιασμένος κατέβηκε σιγά - σιγά στο πεζοδρόμιο και τότε κοντοστάθηκε. Το Πολυτεχνείο ήταν γύρω στα 500 μέτρα πέρα και πλήθος κόσμου ήταν έξω. Άλλοι έτρεχαν στα σπίτια τους κι άλλοι φώναζαν συνθήματα, συμπαραστεκούμενοι στους νέους του Πολυτεχνείου.

Αχ, τι ωραία που ήταν όλα αυτά! Ο ήλιος, η φασαρία, οι φωνές, οι άνθρωποι! Χαμογέλασε πλατιά. Θυμήθηκε τα χαρακτηριστικά λόγια που έλεγε ο παππούς του κάθε που κατεβαίνανε στην Κρήτη, όταν ήταν μικρός. «Μπράβο σας μωρέ λεβέντες!». Ναι, «Μπράβο σας μωρέ λεβέντες» φώναξε. «Μπράβο σας μωρέ λεβέντες!». Με όλη τη δύναμη στα χέρια του, άρχισε να σπρώχνει τις ρόδες. Βγήκε στο δρόμο, προχώρησε, προχώρησε, ανακατεύτηκε στο πλήθος, στριμώχτηκε. Άρχισε κι αυτός να φωνάζει...

Δεν ήξερε πόσες ώρες πέρασαν. Πάντως πέρασαν πολύ γρήγορα. Άρχισε να νυχτώνει. Ο Σωτήρης ήταν πια σχεδόν δίπλα στην πόρτα.

Εντελώς εκστασιασμένος και ενθουσιασμένος. Τραγουδούσε τώρα δυνατά μαζί με τόσους άλλους, όλο ψυχή και πάθος: «Της δικαιοσύνης ήλιε νοητέ και μυρσίνη εσύ δοξαστική... «Ναι, είχε ξαναβρεί τη ζωντάνια του, το χρώμα του, το θάρρος του και την φωνή του! Βρισκόταν σε αλλόκοτη κατάσταση όταν ήρθαν τα σιδερένια θεριά. Ξαφνικά το πλήθος σκόρπισε το τραγούδι σώπασε. Κάποιος τον τράβηξε απότομα μακριά από την πόρτα. Ήταν μία κοπελίτσα με πεταχτές κοτσίδες. Σπρώχνοντας την καρέκλα, άρχισε να τρέχει στο δρόμο. Φωνές και ουρλιαχτά ακούγονταν, μα ο Σωτήρης πάνω στον πανικό του, δεν μπορούσε να προσδιορίσει από πού προέρχονταν. Ανήμπορος να κάνει οτιδήποτε, αφέθηκε στα χέρια της κοπέλας και σιγά-σιγά άρχισε να τραγουδάει: «Της δικαιοσύνης ήλιε νοητέ και μυρσίνη εσύ δοξαστική. Μη παρακαλώ σας, μη...»

«Ελπίς»

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΠΑΥΛΙΔΟΥ

ΠΡΙΝ ΕΙΚΟΣΙ ΔΥΟ ΧΡΟΝΙΑ...

«Έχω ήδη διανύσει τα πρώτα είκοσι δύο χρόνια της ζωής μου. Μετά από πολλές προσπάθειες κατάφερα να φοιτώ στο τμήμα Γλωσσολογίας του Πανεπιστημίου της Φαιδράς στη Χώρα της Πορτοκαλέας. Λέγεται, πως στο Πανεπιστήμιο αυτό, έχουν γίνει από πολύ παλιά μελέτες για τα ύψιστα αγαθά τα οποία τελειοποιούν μια κοινωνική συμβίωση μεταξύ των ανθρώπων.

Καθημερινά κάτω στο υπόγειο της αριστερής πτέρυγας της βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου ψάχνω να βρω και να μελετήσω τις αναλύσεις που δώσανε πριν από πολλά χρόνια στις έννοιες των αγαθών τούτων.

Ελευθερία, λευτεριά: ανεξαρτησία από κάθε βία ή επίδραση, η εθνική ή η πολιτική ανεξαρτησία, αυτοτέλεια· Θελεί αρετήν και τόλμην η ελευθερία (Α. Κάλβος). Αντίθετα δουλεία, σκλαβιά.

Ψάχνοντας όλα τούτα τα σκονισμένα βιβλία, διαβάζοντας και μελετώντας αυτούς που γράψανε και πράξανε για το αγαθό της ελευθερίας, αποκρυσταλλώθηκε μέσα μου πως κι εγώ όταν βρεθώ στην ανάγκη να πράξω για την ελευθερία θα πρέπει να το κάμω. Θα πρέπει να αγωνιστώ για τούτο μου το δικαίωμα σκληρά ώσπου να το επαναποκτήσω.

Δημοκρατία: πολίτευμα λαϊκής κυριαρχίας όπου ο λαός κυβερνά με αιρετούς αντιπροσώπους του. Αντίθετα τυραννία, απολυταρχία. Σε πάρα πολλούς τόμους βιβλίων βρήκα να εξυμνείται το αγαθό της δημοκρατίας. Απ' αυτή τη χώρα της Πορτοκαλέας και από το Πανεπιστήμιο τούτο της Φαιδράς διαδόθηκε αυτό το αγαθό σε όλον τον κόσμο. Βρήκα πάρα πολλών αξιόλογων ατόμων τα ονόματα γραμμένα που έχουν αγωνιστεί και θυσιαστεί για την απόκτηση και τη διατήρηση αυτού του αγαθού στην κοινωνία. Έψαχνα πολύ καιρό γιατί ήθελα τούτο το αγαθό να γίνει η ζωή μου.

Δικαιοσύνη: η απονομή του δικαίου. Βρήκα ότι στη χώρα της Πορτοκαλέας έζησε δίκαιος Αριστείδης.

Βρήκα ότι σ' αυτή τη χώρα είχαν θεσπιστεί νόμοι απονομής της δικαιοσύνης, σοφοί και δημοκρατικοί που δε στερούν την ελευθερία στους πολίτες. Πίστεψα πως δύσκολα θα μπορούσε κανείς να επιβάλλει την αδικία στους ανθρώπους της χώρας.

Ξεφυλλίζοντας και αναζητώντας να μάθω για τα αγαθά της σωστής κοινωνι-

κής συμβίωσης βρήκα για την παιδεία, την εργασία, την υγεία, τη φύση, την ασφάλεια των ατόμων. Βρήκα ότι η ελευθερία του λόγου, η κριτική στους διοικούντες είναι ύψιστα αγαθά και καθήκοντα.

Έτσι φοιτώ, μαθαίνω και διαμορφώνω «πιστεύω» για τον εαυτό μου και την κοινωνία. Διευρύνω τις γνώσεις μου και βάζω στόχους. Στόχους σωστούς, ισχυρούς και πραγματοποιήσιμους.

Ένα πρωινό όμως, όπως όλα τα άλλα με τον ήλιο έτοιμο να στείλει τις ακτίνες του στη γη, ακούω πως αναστέλλεται τούτο το άρθρο του συντάγματος, επιβάλλεται τούτη η απαγόρευση, απαγορεύεται η ελεύθερη συζήτηση. Τώρα πια δε μπορούν οι πολιτές της χώρας της Πορτοκαλέας να κάμουν αυτό ή εκείνο ή πολλές άλλες δικαιωματικές ενέργειες.

Αναστατώθηκα. Κρίμα, τούτο το Πανεπιστήμιο της Φαιδράς έχει διδάξει τόσα πράγματα για την κοινωνία, όχι μόνο στη χώρα της Πορτοκαλέας αλλά και για τις κοινωνίες άλλων χωρών.

Μετά από μερικές μέρες ξανακατέβηκα στην υπόγεια βιβλιοθήκη του πανεπιστημίου. Κανείς φοιτητής δεν ήταν εκεί. Βαριά σίδερα είχαν κλειδώσει την είσοδο κι ένα μεγάλο λουκέτο ασφάλιζε την απαγόρευση της. Έμαθα πως τα περισσότερα βιβλία τα είχαν κακήν κακώς «απαγάγει». Φοβήθηκα. Το είπα σε μια φίλη μου. «Σιγά», μου είπε εκείνη. «Μη μιλάς δυνατά. Μόνο ψιθυριστά. Απαγορεύεται».

Τα χρόνια περνούσαν. Η καταπίεση καταχώνιασε την ψυχή μου και τις ψυχές μας σε ελάχιστη γωνία. Στον καθένα μας κι ένας σκιερός συνοδός ήξερε, ερευνούσε και πληροφορούσε τις αρχές για κάθε μας κίνηση, για κάθε μας λέξη, για κάθε μας σκέψη.

Πολλοί συμφοιτητές μου δεν ξανάρθαν στα μαθήματα. Για άλλους ακούστηκε πως φυλακίστηκαν. Για πολύ λίγους πως έγιναν όργανα των αρχών. Οι πιο πολλοί σιωπούσαν.

Πελάγωσα. Δεν ήξερα αν θα έπρεπε να σιωπώ, δεν ήξερα αν θα έπρεπε να καταπιέζω συνεχώς τον εαυτό μου για αυτά που συμβαίνουν γύρω μου.

Το ποτήρι γέμιζε, γέμιζε ώσπου ξεχείλισε. Πολλά ποτήρια σαν κι εμένα ξεχείλισαν. Έκαναν ένα αυλάκι νερό αγνό νερό. Αγνό μα δυνατό. Στην πορεία του, το αυλάκι τούτο δυνάμωνε ώσπου έγινε ορμητικό ποτάμι. Ποτάμι που στο διάβα του καθάριζε ό,τι το βρώμικο συσσώρευσαν οι παντός είδους απαγορεύσεις.

Τούτο το ποτάμι ήταν ο ξεσηκωμός μας. Ήταν η επανάσταση του απελεύθερου ελληνικού πνεύματος που δεν άντεξε την καταπίεση που του επιβλήθηκε. Δεν άντεξε κι επαναστάτησε».

Έψαχνα κάποια βιβλία στη βιβλιοθήκη μου. Ένα είχε τον τίτλο «Πολυτεχνείο». Το σύνθημα «Ψωμί, Παιδεία, Ελευθερία» με δυνάμωσε.

Πριν είκοσι δυο χρόνια η νεολαία που φοιτούσε στη χώρα της Ελλάδας ξεσηκώθηκε εναντίον της επιβουλής κατά της Ελευθερίας, της Δημοκρατίας, της Δικαιοσύνης.

Τούτος ο αγώνας θα πρέπει να δικαιώνεται πάντα. Λαμπρό παράδειγμα στους αιώνες. Για μας τα Ελληνόπουλα, για τα παιδιά όλου του κόσμου. Κάτι που δείχνει ότι ο καθένας μας θα πρέπει να αγωνίζεται για τα δικαιώματά του, δίνοντας ψυχή και σώμα. Παλεύοντας για κάτι που πιστεύει και που του ανήκει.

«Αν θέλεις να λέγεσαι άνθρωπος
δε θα πάψεις ούτε στιγμή να αγωνίζεσαι
για την ειρήνη και για το δίκιο.
.....
Αν θέλεις να λέγεσαι άνθρωπος
μπορεί να χρειαστείς να πεθάνεις
για να ζήσουν άλλοι».

(απόσπασμα από το ποίημα του Τάσου Λειβαδίτη «Αν θέλεις να λέγεσαι άνθρωπος»).

Σημείωση: Οι ορισμοί των λέξεων: ελευθερία, δικαιοσύνη, δημοκρατία είναι παρμένοι από το λεξικό Τεγόπουλου - Φυτράκη.

Α' Βραβείο Κατηγορίας **Μαθητές Γυμνασίου.**
Η συγγραφέας είναι μαθήτρια Β' τάξης του Γυμνασίου Μοιρών.

ΖΑΧΑΡΟΥΛΑ ΚΛΗΜΑΤΣΑΚΗ

ΘΑΝΑΤΟΣ ΣΑΡΚΑΣ - ΘΑΝΑΤΟΣ ΨΥΧΗΣ;

(Σύνδρομο επίκτητης ανοσολογικής ανεπάρκειας)

Νιώθεις μόνος τώρα που 'ρθε η δυστυχία
σ' ένα λάθος γεννημένο μες στη νύχτα,
και πετάς μες στα σκουπίδια το παρόν σου
γιατί βλέπεις πως το χτες σε κυνηγά.
Νιώθεις μόνος τώρα που ο πόθος φεύγει
και γελά ειρωνικά στο είδωλό σου,
βλέπεις πάντοτε τη μοίρα σαν νυστέρι
που χαράκωσε για πάντα τ' όνειρό σου.

Νιώθεις μόνος καθώς βλέπεις γύρω - γύρω
κάποια βλέμματα βουβά και αγχωμένα,
σε μισούν γιατί κι εσύ θα υποφέρεις
για τον βάλτο της μεγάλης αμαρτίας.
Νιώθεις μόνος μες στο πληγωμένο σώμα
που σωριάζεται σε γκριζωπές κουβέρτες,
τώρα πρώτος η οδύσσεια μαθαίνεις
πως δεν είναι χαραχτηρισμός ηρώων.

Όμως, μην αφήσεις τη ματιά σου να βουρκώσει,
και την ψυχή σου να παγώσει μες στην κρυάδα
της απομόνωσης.
Φυλάκισε την ντροπή μέσα σε γυάλινα δοχεία
και πρόσφερε ελπίδα.
Γιατί οι λωτοί
δεν αποβαίνουν πάντοτε μοιραίοι.
Ο Παράδεισος
δεν είναι μόνο για τους εκλεχτούς της κοινωνίας
Και ο βούρκος
υπάρχει εκεί που δεν το περιμένεις.

«Αμαρυλλίς»

Β' Βραβείο κατηγορίας **Μαθητές Γυμνασίου.**
Η συγγραφέας είναι μαθήτρια γ' τάξης του Γυμνασίου Σούδας.

ΣΤΕΛΛΑ ΠΕΤΡΑΚΗ

ΓΙΑ ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΤΟΥ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ

Τα βιβλία σας έγραφαν «ελευθερία»,
και 'σεις γυρνούσατε να τη δείτε, παντού φασισμός.
Κοιτάξατε βαθειά μέσα σας και τη βρήκατε εκεί.
Σταθήκατε μπροστά στους αιώνες, τους κοιτάξατε κατάματα.
Η ψυχή σας φώναζε «Ή ΤΑΝ Ή ΕΠΙ ΤΑΣ»
Εμπρός για τη ζωή και την ελευθερία
Είπατε «ΜΟΛΩΝ ΛΑΒΕ» στους λύκους γύρω σας
και χτίσατε έναν τοίχο γύρω από τον ήλιο.
Τα έθνη είχαν στρέψει τα βλέμματά τους πάνω σας.
Ξέρατε ότι ο Εφιάλτης ήταν κοντά, νιώθατε την παρουσία του.
Το μήνυμα «ΕΔΩ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ» έγινε ένα με τα δάκρυά σας.
Στεκόσασταν και βλέπατε το μέλλον σας, τη ζωή σας.
Ακουμπούσατε το χέρι στο στήθος κι ακούγατε την καρδιά σας
ζωντανή να χτυπάει.
Μα δεν κάνατε ούτε ένα βήμα πίσω·
δεν κλείσατε τα μάτια μπροστά στους «αδερφούς» με τα τάνκς.
Τα κεφάλια σας ήταν ήδη στεφανωμένα με κλαδιά
ελιάς και μυρτιάς.
Και τελικά οι Πέρσες διάβηκαν, όμως
η αντίστροφη μέτρηση είχε αρχίσει.

«Μηλιά»

Γ' Βραβείο κατηγορίας **μαθητές Γυμνασίου.**
Η συγγραφέας είναι μαθήτρια γ' τάξεως του 6ου Γυμνασίου Χανίων.

ΑΠΟΣΤΟΛΗΣ ΑΝΔΡΕΟΥ

Η «ΑΠΟΚΕΝΤΡΩΣΗ» ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ: ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΘΕΩΡΙΑΣ ΚΑΙ ΕΝΑ ΠΛΑΙΣΙΟ ΣΥΖΗΤΗΣΗΣ[1]

Ι. Η εκπαιδευτική πολιτική επικαιρότητα

Η σχετική συζήτηση για την «αποκέντρωση του εκπαιδευτικού μας συστήματος» προέκυψε από τις νομοθετικές ρυθμίσεις σχετικά με το β' βαθμό τοπικής αυτοδιοίκησης[2] και τις πρωτοβουλίες ορισμένων εκλεγμένων νομαρχών και νομαρχιακών συμβουλίων.[3] Τελικά η σημερινή συζήτηση για την αποκέντρωση στην εκπαίδευση, με αφορμή τον καθορισμό των αρμοδιοτήτων της δευτεροβάθμιας τοπικής αυτοδιοίκησης, εξελίσσεται σε μια διαπραγμάτευση για την κατανομή των διοικητικών αρμοδιοτήτων και εξουσιών μεταξύ των φορέων της τοπικής αυτοδιοίκησης και του ΥΠΕΠΘ με παρεμβαίνοντες τους εκπαιδευτικούς. Το ΥΠΕΠΘ και δευτερευόντως το Υπουργείο Εσωτερικών δεν παρουσιάζουν κανένα συγκεκριμένο σχέδιο, αλλά ούτε κανένα συγκεκριμένο προσανατολισμό. Είναι πλέον σαφές πως δεν υπάρχει όχι κάποιο σχέδιο, αλλά ούτε κάποια δέσμη ιδεών για το είδος της αποκέντρωσης στην εκπαίδευση, ούτε ποιους στόχους και ποιες πολιτικές θα υπηρετήσει. Για τους λόγους αυτούς ο υπουργός Παιδείας συγκρότησε με απόφασή του επιτροπή με αντικείμενο τη «μελέτη θεμάτων αρμοδιότητας ΥΠΕΠΘ σχετικά με την εφαρμογή του Α' και Β' βαθμού αυτοδιοίκησης»[4]. Από την άλλη πλευρά, αυτή

Το κείμενο αυτό αποτέλεσε τη βάση ομότιτλης εισήγησης στη Διημερίδα Παιδείας που οργάνωσε η ΕΛΜΕ Ν. Χανίων στις 20 και 21/190/95.

1. Τα βασικά σημεία αυτού του κειμένου δημοσιεύτηκαν στα άρθρα «Η αποκέντρωση της εκπαίδευσης. Εισαγωγικά σχόλια», εφ. Αυγή, φυλ. 19/4/1995 (αναδημοσιευμένο στο περ. «Το Σχολείο του Μέλλοντος», τ. 12/1995 και στην εφ. «Ιδ. Εκπαιδευτικός», φυλ. 204/1995), «Η αποκέντρωση της εκπαίδευσης. Ένα πλαίσιο πολιτικής πρότασης», εφ. Αυγή, φυλ. 4/5/1995 και «Η αποκέντρωση της εκπαίδευσης», εφ. Θεσσαλονίκη, φυλ. 1/6/1995.

2. Σχετικά βλ. άρθρα 3, 39 και 42 της υπηρεσιακής κωδικοποίησης των νόμων 2218/1994 και 2240/1994, βλ. στο υπουργείο Εσωτερικών, Νομαρχιακές Αυτοδιοικήσεις, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1995.

3. Σχετικά βλ. «Διδασκαλικό Βήμα», τ. 1075/Απρίλιος-Μάιος 1995, σσ. 18-19.

4. Βλ. «Διδασκαλικό Βήμα», τ. 1075/Απρίλιος-Μάιος 1995, σ. 4. Η 36μελής επιτροπή αποτελείται από 13 εκπροσώπους της τοπικής αυτοδιοίκησης, 13 υπηρεσιακούς παράγοντες και εκπροσώπους εκπαιδευτικών οργανώσεων και κομμάτων και τους συντονιστές της. Το έργο της επιτροπής έπρεπε να περατωθεί ως την 15-6-1995, μέχρι στιγμής δεν έγινε γνωστό.

των φορέων της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας τοπικής αυτοδιοίκησης, δεν έχουν διατυπωθεί πολιτικές για την εκπαίδευση. Οι μόνες προτάσεις που έχουν διατυπωθεί αφορούν την εναρμόνιση των υφιστάμενων ρυθμίσεων και αρμοδιοτήτων στη νέα διοικητική δομή και στη νέα κατανομή των αρμοδιοτήτων και στη διεκδίκηση περισσότερων[5].

Τέλος από την πλευρά των οργανώσεων των εκπαιδευτικών διατυπώνονται οι νόμιμες επιφυλάξεις για τυχόν δυσμενείς αλλαγές στο εργασιακό καθεστώς των εκπαιδευτικών[6]. Οι επιφυλάξεις αυτές σημαδεύονται και από την αρνητική ιστορική εμπειρία που υπήρξε, σε άλλους καιρούς και σε άλλες συνθήκες, όταν η τοπική αυτοδιοίκηση είχε την ευθύνη του «Δημοτικού Σχολείου» και είχε οδηγήσει στην εξαθλίωση και στην πολιτική υποτέλεια τους εκπαιδευτικούς. Κατάσταση που στη συνέχεια συνέβαλε στην οικοδόμη-

---

Σε ένα προτεινόμενο σχέδιο εργασίας, στο πλαίσιο των εργασιών της επιτροπής, καταγράφονται τα ακόλουθα βασικά σημεία:

α) Η αποκέντρωση να μην περιοριστεί μόνο στη διοικητική αποκέντρωση, αλλά να εκταθεί στην «ποιοτική αναβάθμιση της μόρφωσης των μαθητών, της κατάρτισης και επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών».

β) Οι ρυθμίσεις που θα προταθούν να μην αφορούν όχι «τόσο στο διοικητικό πλαίσιο, όσο στην ποιοτική αναβάθμιση των μορφών μάθησης, διδασκαλίας, περιεχομένου και δομών κατάρτισης και επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών».

γ) Προκρίνονται «μορφές συνετής και προσεκτικής αποκέντρωσης» και διατυπώνεται ο κίνδυνος «μεταφοράς της σύγκρουσης από το κέντρο σε σειρά εντοπίων συγκρούσεων», αν η μετάβαση στην «αποκέντρωση της τοπικής αυτοδιοίκησης» επιτελεσθεί με διαταγές και εφάπαξ εντολές και με «ρυθμίσεις χωρίς μελέτη, εξέταση και ιεράρχηση των υπαρχουσών κατά τόπους μορφών προβληματισμού, αντιπαραθέσεων και εξειδικευμένων καταστάσεων».

δ) Διατυπώνεται η άποψη ότι η αποκέντρωση του εκπαιδευτικού συστήματος «δεν είναι μόνη της και αυτόνομα ευεργετική αν δε συνοδευτεί με δημοκρατικοποίηση του συστήματος και συμμετοχή στη λήψη των αποφάσεων από τους εκπαιδευτικούς επιστημονικούς φορείς της αυτοδιοίκησης».

ε) Διαμορφώνει μια θεματολογία στην οποία «μπορεί να κινηθεί η Επιτροπή αποκέντρωσης σε επίπεδο Περιφέρειας, Νομού, Δήμου και Κοινότητας». Για τα θέματα που καταγράφονται υποστηρίζεται ότι «υπάρχει ευρύτερη πολιτική, κοινωνική και εκπαιδευτική συναίνεση».

στ) Υποστηρίζεται ότι η αποκέντρωση «δεν είναι δυνατό να λειτουργήσει αμέσως και σε όλη την επικράτεια χωρίς συστηματική προεργασία και μελέτη των ειδικών προβλημάτων» και γι' αυτό «μπορούν να υποδειχθούν ορισμένες νομαρχιακές περιοχές ή Δήμοι, όπου θα συγκεντρωθούν εμπειρίες, θα καταγραφούν τρόποι αντιμετώπισης και γενικά θα διαμορφωθούν κάποια μοντέλα συνεργασίας».

5. Σχετικά με τις αρμοδιότητες των νομαρχών σε θέματα εκπαίδευσης, πριν την καθιέρωση του Β'βαθμού Τοπικής Αυτοδιοίκησης, βλ. ΥΠ.Ε.Π.Θ., αρμοδιότητες Νομαρχών σε θέματα υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1987.

6. Ενδεικτικά βλ. «Διδασκαλικό Βήμα», τ. 1073/Φεβρουάριος-Μάρτιος 1995, 1075/Απρίλιος-Μάιος 1995, 1076/Ιούνιος 1995, «Πληροφοριακό Δελτίο Ο.Λ.Μ.Ε.», τ. 645/Μάρτιος-Μάιος 1995, περ. «Εκπαιδευτική Κοινότητα», τ. 32/Μάιος-Ιούνιος 1995, περ. «Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης» τ. 34-35/Καλοκαίρι 1995.

ση ενός συγκεντρωτικού εκπαιδευτικού συστήματος για όλες τις λειτουργίες του.

Η Δ.Ο.Ε. υποστηρίζει ότι «το εκπαιδευτικό σύστημα είναι ήδη αποκεντρωμένο. (...) Στους Δήμους και τις Κοινότητες έχουν ήδη εκχωρηθεί αρμοδιότητες (σχετικά με τη σχολική περιουσία). (...) Για την αποκέντρωση του περιεχομένου της εκπαίδευσης, που έχει ως στόχο να λαμβάνονται υπόψη στη διαμόρφωση των αναλυτικών προγραμμάτων οι τοπικές ιδιαιτερότητες, η τοπική ιστορία και ο πολιτισμός και να συνδέεται το σχολείο με την παραγωγική διαδικασία, αρμόδιο όργανο είναι το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, που πρέπει να αποκεντρωθεί και να κατασταθεί επιτελικό καθοδηγητικό όργανο σε επίπεδο περιφέρειας για εκπαιδευτικά θέματα. (...) Ο κλάδος δε διαπραγματεύεται μορφές αποκέντρωσης που έχουν ως στόχο να πλήξουν το δημόσιο και ενιαίο χαρακτήρα της εκπαίδευσης. (...) Αντιτίθεται κατηγορηματικά σ' ότιδήποτε μπορεί να πλήξει την παιδαγωγική ελευθερία και αυτονομία του εκπαιδευτικού και να τον ποδηγετήσει με σχέσεις εξάρτησης και υποτέλειας για να ανάγει την τοπική ή νομαρχιακή αυτοδιοίκηση σε φέουδο των εκάστοτε τοπικών αρχόντων»[7].

Η Ο.Λ.Μ.Ε. υποστηρίζει ότι «ο αποπροσανατολισμός και η κατεύθυνση δράσης του εκπαιδευτικού συστήματος που πρέπει να ξεκινήσει οφείλει να λάβει υπόψη και τα νέα θεσμικά δεδομένα της αποκέντρωσης και να αξιοποιήσει στο μέγιστο δυνατό βαθμό τους νέους ευνοϊκούς συσχετισμούς των κοινωνικών και δημοκρατικών λειτουργιών της περιφέρειας και της τοπικής κοινωνίας (...). Η μεταφορά πόρων και αρμοδιοτήτων από το κέντρο στην περιφέρεια και ο κοινωνικός έλεγχος στον προγραμματισμό, το σχεδιασμό και την εφαρμογή της εκπαιδευτικής πολιτικής αποτελούν τα βασικά στοιχεία της πρότασής μας για ένα ζωντανό και αντιγραφειοκρατικό σύστημα οργάνωσης και διοίκησης» που να οδηγεί στην «κατοχύρωση του δημόσιου δωρεάν χαρακτήρα της εκπαίδευσης και ενίσχυσής της μέσα από την προοπτική της αποκέντρωσης με τη διάθεση αυξημένων κονδυλίων». Σύμφωνα με την πρόταση της Ο.Λ.Μ.Ε. η σχολική μονάδα αποτελεί το κύτταρο του εκπαιδευτικού συστήματος, «ο σύλλογος διδασκόντων είναι το κυρίαρχο όργανο λήψης αποφάσεων που αφορούν την καθημερινή λειτουργία του σχολείου, τον προγραμματισμό, το σχεδιασμό και την αξιολόγηση του διδακτικού και του ευρύτερου εκπαιδευτικού έργου, τον προσδιορισμό των επιμορφωτικών αναγκών των

7. Βλ. «Διδασκαλικό Βήμα», τ. 1075/Απρίλιος-Μάιος 1995, σσ. 2-3.

εκπαιδευτικών και τη σύνδεση του σχολείου με τον κοινωνικό περίγυρο[8].

Έχει ακόμα υποστηριχθεί από άλλες πλευρές ότι με τις προτάσεις του ΥΠ.Ε.Π.Θ. τερματίζεται η μακροχρόνια πορεία της κατοχύρωσης του δημόσιου και δωρεάν χαρακτήρα της ελληνικής εκπαίδευσης και επιλέγεται μια νέα μορφή εκπαίδευσης που θα συνδέεται πολύ πιο στενά με τις άμεσες ανάγκες της αγοράς[9]. Ότι οι επιχειρούμενες ρυθμίσεις «ανοίγουν το δρόμο για την καταστρατήγηση του δωρεάν δημοσίου χαρακτήρα της εκπαίδευσης και την ένταση των ανισοτήτων στην κατάκτηση της γνώσης»[10].

ΙΙ. Σύντομη ιστορική επισκόπηση

Η συζήτηση για την αποκέντρωση της διοίκησης και των λειτουργιών του εκπαιδευτικού συστήματος δεν είναι καινούργια, αλλά ούτε για πρώτη φορά επιχειρείται η θεσμοθέτησή της.

Το σύστημα διοίκησης και εποπτείας της εκπαίδευσης που εγκαθιδρύθηκε από το 1833 ήταν πολύπλευρο και πολυσύνθετο και αντιστοιχούσε στο γενικότερο σύστημα διοίκησης που καθιερώθηκε, δηλαδή ένας συμβιβασμός ανάμεσα στην αρχή του συγκεντρωτισμού και στην αρχή της τοπικής αυτοδιοίκησης. Η διοίκηση της Δημοτικής Εκπαίδευσης ήταν χωριστή από αυτήν της Μέσης. Στη διοίκηση, εποπτεία και χρηματοδότηση της Δημοτικής Εκπαίδευσης συνυπήρχε τόσο η κεντρική διοίκηση (Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως), όσο και η Τοπική Αυτοδιοίκηση (Δήμοι). Το καθεστώς αυτό, στο συγκεκριμένο πολιτικό πλαίσιο της εποχής και με το συγκεκριμένο τρόπο συγκρότησης και λειτουργίας των Δήμων, ενέπλεξε το εκπαιδευτικό προσωπικό στον πολιτικό ανταγωνισμό, τόσο αυτόν του εθνικού επιπέδου, όσο και του τοπικού επιπέδου και οδήγησε στη διαμόρφωση ενός ανασφαλούς εργασιακού πλαισίου με προφανή δυσμενή αποτελέσματα στη λειτουργία του

---

8. Βλ. Πληροφοριακό Δελτίο Ο.Λ.Μ.Ε., τ. 645/Μάρτιος-Μάιος 1995, σ. 23. Η πρόταση της Ο.Λ.Μ.Ε. ολοκληρώνεται με τις θέσεις της για την οργάνωση και διοίκηση της εκπαίδευσης, βλ. στο ίδιο σσ. 21-24.

9. Σχετικές απόψεις στο περ. «Αντιτετράδια της εκπαίδευσης», τ. 34-35/Καλοκαίρι 1995.

10. Βλ. περ. «Εκπαιδευτική Κοινότητα», τ. 32/Μάιος-Ιούνιος 1995. Επιπλέον να σημειώσουμε ότι μια σειρά θέματα σχετικά με την αποκέντρωση και την αποσυγκέντρωση των εκπαιδευτικών θεσμών παρουσιάζονται σε μια πρόσφατη έκδοση, Αν. Καζαμίας-Μ. Κασσωτάκης, *Ελληνική εκπαίδευση: Προοπτικές ανασυγκρότησης και εκσυγχρονισμού*, Εκδόσεις Σείριος, Αθήνα 1995 (ιδιαίτερα βλ. σσ. 12-39 και 120-121).

Δημοτικού σχολείου. Σταδιακά, από το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, εξελίσσεται η προσπάθεια της κεντρικής εξουσίας να αναλάβει ολικά τη διοίκηση και εποπτεία της Δημοτικής Εκπαίδευσης και να την ενοποιήσει με παράλληλη αποδυνάμωση των τοπικών εξουσιών.

Ταυτόχρονα ανέλαβε ολικά τις δαπάνες, με εργασιακή κατοχύρωση των εκπαιδευτικών. Η διαδικασία συγκεντροποίησης της διοίκησης, της εποπτείας, της οργάνωσης και της χρηματοδότησης της εκπαίδευσης συνεχίστηκε με αποτέλεσμα τη συνύπαρξη διοικητικών και παιδαγωγικών αρμοδιοτήτων σε όλη την ιεραρχία, τη διαμόρφωση μιας μονόδρομης διαδικασίας σχεδιασμού και υλοποίησης από την πολιτική ηγεσία και τα ανώτερα στελέχη του ΥΠ.Ε.Π.Θ. στη βάση (σχολεία, εκπαιδευτικοί), την ομοιομορφία που προβλήθηκε ως καθολικότητα[11].

Το αίτημα της «αποκέντρωσης» και της «αυτοδιοίκησης» της εκπαίδευσης, ως τη μεταπολίτευση, συνδεόταν με την εκχώρηση αρμοδιοτήτων στις περιφερειακές-τοπικές διοικητικές υπηρεσίες, στο πλαίσιο του συγκεκριμένου ιεραρχικού σχήματος, με την επιλογή των στελεχών της διοίκησης και εποπτείας από την οικεία βαθμίδα και με την εκπροσώπηση των εκπαιδευτικών στα συλλογικά όργανα (κυρίως στα Υπηρεσιακά Συμβούλια). Κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο οι απόψεις που διατυπώθηκαν υιοθετούσαν τα διοικητικά συλλογικά σχήματα με τη συμμετοχή των κοινωνικών συλλογικών φορέων. Ουσιαστικά αιτούσαν την αναδιοργάνωση των υποσυστημάτων των υπαρχόντων σχημάτων και τη διεύρυνση της πλευρικής αυτονομίας των υποσυστημάτων με στόχο την αποτελεσματικότητα.

Με τη νομοθεσία για την εκπαίδευση του 1985 (Νόμος 1566/1985) υποστηρίχτηκε ότι θεμελιώθηκε η αποκέντρωση με τη δημιουργία συλλογικών τοπικών οργάνων και την εμπλοκή της πρωτοβάθμιας τοπικής αυτοδιοίκησης σ' αυτά. Στην εισηγητική έκθεση του παραπάνω νόμου υποστηριζόταν ότι «η διοικητική διαίρεση της χώρας στο σχήμα Υπουργείο-Νομαρχίες (διευθύνσεις εκπαίδευσης) - Επαρχίες (γραφεία εκπαίδευσης) - Σχολική Μονάδα έχει έντονες αποσυγκεντρωτικές και αποκεντρωτικές τάσεις προς την κατεύθυνση της τοπικής αυτοδιοίκησης, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά στη διαχείριση των

11. Αναλυτικά βλ. Απ. Ανδρέου-Γ. Παπακωνσταντίνου, *Εξουσία και οργάνωση - διοίκηση του εκπαιδευτικού συστήματος*, Νέα Σύνορα - Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα 1994.

πόρων π.χ. και στην οργάνωση και διοίκηση της σχολικής περιουσίας»[12]. Τελικά θεσμοθετήθηκαν όργανα με τη συμμετοχή εκπροσώπων των εκπαιδευτικών και κοινωνικών συλλογικών φορέων, των οποίων η λειτουργία δεν ολοκληρώθηκε ποτέ. Λειτούργησαν μόνο εκείνα τα αναγκαία και παραδοσιακά μέρη του συστήματος. Στην πραγματικότητα υπήρξε μια εκχώρηση διαχειριστικών αρμοδιοτήτων στις περιφερειακές υπηρεσίες και στην πρωτοβάθμια τοπική αυτοδιοίκηση, κρατώντας η κεντρική εξουσία το δικαίωμα της τελικής απόφασης.

ΙΙΙ. Η παρέμβαση του Ο.Ο.Σ.Α.

Στις παρεμβάσεις για την αποκέντρωση του εκπαιδευτικού συστήματος συγκαταλέγεται και αυτή της έκθεσης των εμπειρογνωμόνων του ΟΟΣΑ. Η έκθεση του ΟΟΣΑ[13] δίδει προτεραιότητα στην αποκέντρωση του εκπαιδευτικού συστήματος.

Διαπιστώνει ότι «η Ελλάδα έχει αρχίσει να κινείται προς την κατεύθυνση της αποκέντρωσης δια της εισαγωγής των νομαρχιακών εκλογών, της μεταβί-

12. Βλ. Εισηγητική έκθεση του σχεδίου νόμου «Δομή και λειτουργία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και άλλες διατάξεις». Πρόκειται για το νόμο 1566/85.

13. Πρόκειται για έκθεση «διαδικασίας της αξιολόγησης του εκπαιδευτικού ελληνικού συστήματος από τον ΟΟΣΑ. Δραστηριότητες της αποστολής των τριών ξένων εμπειρογνωμόνων κ.κ. Παπαδόπουλου, Kallen, Kogan στην Ελλάδα το Φεβρουάριο του 1995» που ζητήθηκε από το ΥΠ.Ε.Π.Θ. (η αγγλική έκδοση Ministry of National Education and Religion Greece, Educational Policy Review, Background Report to OECD on Education, 1995). Ενημερωτικά να σημειώσουμε ότι η προηγούμενη έκθεση του ΟΟΣΑ για το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα δημοσιεύτηκε το 1980. Σχετικά βλ. εφ. «Καθημερινή» φυλ. 22, 25, 26, 27, 28/11/1981, 1, 2/12/1982 και Απ. Ανδρέου, *Η μεταρρυθμιστική προσπάθεια της Δεξιάς στην εκπαίδευση ήταν τεχνοκρατική;* περ. «Αργώ της Εκπαίδευσης», τ. 4/1982, σσ. 27-31.

Το ΥΠΕΠΘ, μάλλον στο πλαίσιο της εκπόνησης της έκθεσης του ΟΟΣΑ, συγκρότησε Ομάδα Εργασίας που με τη σειρά της έχει εκπονήσει έκθεση για την παρουσίαση του εκπαιδευτικού συστήματος και αποτέλεσε τη βάση των εμπειρογνωμόνων. Όπως μας πληροφορεί η έκθεση του ΟΟΣΑ, το κείμενο της Ομάδας Εργασίας «έχει δοθεί στη δημοσιότητα στην αγγλική γλώσσα», που όμως αναζητείται. Ο προσανατολισμός της έκθεσης έχει ήδη σχολιαστεί (ενδεικτικά βλ. Δ. Χασάπης, Η έκθεση του ΟΟΣΑ. Τα προβλήματα της εκπαίδευσης και τα ιδεολογήματά της, εφ. «Εποχή», φυλ. 9-7-1995, σ. 5). Η έκθεση περιλαμβάνει γενικές και κοινότυπες διαπιστώσεις που υπολείπονται σημαντικά από τις ανάλογες διαφόρων μελετών, πράγμα που δείχνει, τουλάχιστον, πρωτοφανή άγνοια του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος και των σχετικών ερευνών και μελετών. Άλλωστε η έκθεση με λίγες τροποποιήσεις θα μπορούσε να προσαρμοστεί για όποιο εκπαιδευτικό σύστημα της Ευρώπης και αποτελεί τυπικό δείγμα των πολιτικών αντιλήψεων του νεοφιλελευθερισμού για την εκπαίδευση. Στην έκθεση ουσιαστικά καταγράφονται τέσσερις βασικές προτάσεις για τη γενική εκπαίδευση.

βασης στην Α'βάθμια και Β'βάθμια αυτοδιοίκηση όχι μόνο χρηματικών πόρων, αλλά και εξουσιών για τα σχολικά κτίρια, για τη σωστή λειτουργία και συντήρησή τους και τη δυνατότητα εξυπηρέτησης κάποιων πολιτιστικών και εκπαιδευτικών αναγκών σε σχέση με τους δήμους, τη δημιουργία περιφερειακών εκπαιδευτικών επιτροπών (...) καθώς και τη δημιουργία σχολικών επιτροπών»[14]. Σχετικά με τις διαπιστώσεις τους αυτές, οι εμπειρογνώμονες του ΟΟΣΑ αγνοούν ή αποκρύπτουν ότι το σύστημα διοίκησης που εισήγαγε ο νόμος 1566/85, όχι μόνο δεν ολοκληρώθηκε, αλλά αποσκοπούσε στην απόσπαση της κοινωνικής συναίνεσης και στην ενσωμάτωση της εκπαιδευτικής κοινότητας στην κρατική εκπαιδευτική πολιτική, αφού όχι μόνο οι προγραμματισμοί, οι θεμελιακές επιλογές και οι μακροπρόθεσμες στρατηγικές και πολιτικές διαμορφώνονται στο επίπεδο του ΥΠΕΠΘ, αλλά και οι παραμικρές λεπτομέρειες και ρυθμίσεις. Ακόμη αποκρύπτουν ότι και στο «κτιριακό» έχουν παρουσιαστεί σοβαρά προβλήματα στη συντήρηση και λειτουργία των σχολικών εγκαταστάσεων.

Η πρόταση της έκθεσης είναι η τοπική αυτοδιοίκηση να αναλάβει τη διαχείριση των πόρων, τη χρηματοδότηση της επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών (παράλληλα με την εργασία τους, όπως σήμερα διαμορφώνεται το πρόγραμμα των Περιφερειακών Επιμορφωτικών Κέντρων), να μεριμνά «για τη διασύνδεση της εκπαιδευτικής διαδικασίας με άλλες λειτουργικές υπηρεσίες, όπως της

Η πρώτη αφορά την αποκέντρωση του εκπαιδευτικού συστήματος. Η δεύτερη αφορά τον τρόπο πρόσληψης του εκπαιδευτικού προσωπικού, όπου προτείνεται η κατάργηση του θεσμού της «επετηρίδας». Η τρίτη αφορά τον περιορισμό της κρατικής παρέμβασης και την επέκταση των κανόνων της αγοράς και του «επιχειρηματικού πνεύματος». Η τέταρτη αφορά την ελαχιστοποίηση του δημοσίου και δωρεάν χαρακτήρα του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος και την απόδοση των κοινωνικών παροχών στην αγορά εκπαιδευτικών υπηρεσιών. Στο σημείο αυτό να σημειώσουμε την εμμονή της έκθεσης στη δημιουργία και διεύρυνση μιας αγοράς εκπαιδευτικών υπηρεσιών. [Για ορισμένα θέματα βλ. Απ. Ανδρέου - Α. Αθανασούλα-Ρέππα, *Δημόσια και ιδιωτική εκπαίδευση* (1950-1990). Διαμόρφωση και ζήτηση. Εισήγηση στο Ε' Συνέδριο που οργάνωσε το «Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα με θέμα «Όρια και σχέσεις δημοσίου και ιδιωτικού» στις 23-25/11/1994 και Φ. Καλαβάσης-Μ. Μεϊμάρης (επιμ.), Θέματα διδακτικής μαθηματικών ΙΙ. Σχολείο-φροντιστήριο-ιδιαίτερο, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Ρόδος 1994)]. Η σημερινή πολιτική ηγεσία του ΥΠΕΠΘ έχει αποδεχθεί τις υποδείξεις της έκθεσης του ΟΟΣΑ και οι προτάσεις που έχει διατυπώσει στηρίζονται σ' αυτή [Σχετικά βλ. εφ. «Το Βήμα», φυλ. 2/7/1995 και τα Πρακτικά της συζήτησης στη Βουλή για το σχέδιο νόμου «Εθνικό Συμβούλιο Παιδείας, ρύθμιση θεμάτων έρευνας παιδείας και μετεκπαίδευσης εκπαιδευτικών και άλλες διατάξεις», νόμος 2327/95, Ιούλιος 1995)].

14. Πρόκειται για τα άρθρα 40, 41 και 44 του νόμου 1566/85, το άρθρο 113 του νόμου 1892/90, το άρθρο 5 του νόμου 1894/90 και την Κοινή Υπουργική Απόφαση των υπουργών Παιδείας και Εσωτερικών Στ-13-22/12/1993.

υγείας και της κοινωνικής εργασίας», «για την αξιολόγηση των σχολείων (τόσο μέσω αυτο-αξιολόγησης, όσο και από εξωτερικούς κριτές)», να «οριοθετεί τις εκπαιδευτικές ανάγκες της περιοχής της». Παρά το γεγονός ότι η έκθεση διαρθρώνει την πρότασή της για αποκέντρωση με βάση τους θεσμούς της Α'βάθμιας και Β'βάθμιας αυτοδιοίκησης, αναγνωρίζει τον καθοριστικό ρόλο της «ομάδας βάσης» (σχολική μονάδα) και επισημαίνει ότι το «σχολείο (...) πρέπει να απολαμβάνει τη μεγαλύτερη δυνατή ελευθερία κίνησης στα πλαίσια που έχουν καθιερώσει οι τοπικές αρχές». Εκείνο που σαφώς προκύπτει από την πρόταση του ΟΟΣΑ για «αποκέντρωση» του εκπαιδευτικού συστήματος είναι να προσδιοριστεί το πλαίσιο επίλυσης του προβλήματος της χρηματοδότησης της εκπαίδευσης κυρίως με την άντληση πόρων από τους οικογενειακούς προϋπολογισμούς. Τέλος, να σημειώσουμε ότι η πρόταση δεν αντιμετωπίζει, έστω και σε επίπεδο ιδεών, τα προβλήματα που προκύπτουν από τα πληθυσμιακά μεγέθη, την κοινωνική-οικονομική κατάσταση των περιφερειών, τη γεωγραφία της εκπαίδευσης, τους τύπους σχολείων.

IV. Ορισμένες διασαφήσεις

Συχνά παρατηρείται σύγχυση στις διάφορες πολιτικές προτάσεις ανάμεσα στην «αποσυγκέντρωση», την «αυτονομία» και την «αποκέντρωση». Συνεπώς οφείλουμε να οριοθετήσουμε, με συντομία, την κάθε περίπτωση, ώστε να υπάρχει ένα σαφές και στέρεο θεωρητικό υπόβαθρο για τη σχετική συζήτηση.

α) Με τον όρο «αποσυγκέντρωση» (Deconcentration) ορίζεται η μεταφορά στα περιφερειακά όργανα αποφασιστικών αρμοδιοτήτων, οι οποίες ασκούνται κάτω από την εποπτεία ή την καθοδήγηση των κεντρικών πολιτικών και διοικητικών μηχανισμών. Η αποσυγκέντρωση λαμβάνει χώρα στο πλαίσιο του συγκεντρωτικού συστήματος και μπορεί να οργανωθεί είτε σε γεωγραφικό επίπεδο, είτε σε επίπεδο εξειδικευμένων υπηρεσιών. Πρόκειται για μεταφορά εξουσιών (διαχείρισης, λήψης αποφάσεων) σε τοπικά ή περιφερειακά όργανα που παραμένουν, όμως, αναγκαστικά στην ιεραρχία της κεντρικής διοίκησης.

β) Με τον όρο «αυτονομία» ορίζεται η ανεξάρτητη άσκηση όλων των εξουσιών και αρμοδιοτήτων και εκδηλώνεται στις περιπτώσεις των ομοσπονδιακών κρατών.

γ) Με τον όρο «αποκέντρωση» (Decentralization) ορίζεται η μεταφορά εξουσιών και αρμοδιοτήτων από τους κεντρικούς μηχανισμούς εξουσίας σε «τοπικό/περιφερειακό» επίπεδο. Η άσκηση των εξουσιών από τα

«τοπικά/περιφερειακά» όργανα και τις υπηρεσίες γίνεται χωρίς την προηγούμενη έγκριση των κεντρικών πολιτικών και διοικητικών αρχών, πράγμα που σημαίνει ότι οι αποφάσισεις λαμβάνονται στο επίπεδο που εκτελούνται, έτσι ώστε να είναι προσαρμοσμένες στην πραγματικότητα και να λαμβάνονται σε μικρό χρονικό διάστημα. Βέβαια, είναι αυτονόητο ότι η αποκέντρωση προϋποθέτει την ύπαρξη τοπικών συλλογικών οργάνων που εκλέγονται από το τοπικό κοινωνικό σύνολο. Είναι σαφές πως η πρώτη και η τρίτη περίπτωση αναφέρονται στα ενιαία κράτη και όχι στα ομόσπονδα. Είναι επίσης σαφές ότι οι όποιες επιλογές στην υιοθέτηση του όποιου μοντέλου είναι πολιτικές και ανάγονται στη δημοκρατική οργάνωση, την αντιπροσώπευση και στη συμμετοχή του τοπικού συνόλου στα τοπικά προβλήματα, στην εξουσία και στη διοίκηση του κράτους. Το πρόβλημα της αποκέντρωσης τίθεται και ως πρόβλημα σχέσεων της κεντρικής εξουσίας με τις αποκεντρωμένες εξουσίες και την τοπική αυτοδιοίκηση. Στο πλαίσιο των προβληματισμών της αποκέντρωσης «ρεζιοναλισμού» (Regionalism) διατυπώνεται και η άποψη ότι τα αποκεντρωμένα επίπεδα απαιτούν συντονισμό που να διασφαλίζει την ισόρροπη ανάπτυξη της περιφέρειας και για μια μερίδα, αυτών των προβληματισμών και την οργανική ενότητα της κρατικής εξουσίας. Από μια άλλη οπτική, στο ίδιο πλαίσιο, υπογραμμίζεται και ο κίνδυνος διαμόρφωσης ενός τοπικού-περιφερειακού συγκεντρωτισμού.

Τόσο για τη συνολική οργάνωση, όσο και για την εκπαίδευση δεν υπάρχει κάποιο πρότυπο μοντέλο «αποκέντρωσης» που μπορεί να υποδειχθεί σε κάθε περίπτωση. Άλλωστε όλες οι μορφές αποκέντρωσης διαμορφώθηκαν σε συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο και σε συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες. Είναι προφανές ότι η διαμόρφωση των όποιων συστημάτων έχει σχέση με την κρατική δομή, το πολιτικό σύστημα, την πληθυσμιακή σύνθεση και κατανομή και το επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης.

Ειδικά για την αποκέντρωση των εκπαιδευτικών θεσμών (εκτός των Πανεπιστημίων) οφείλουμε να σημειώσουμε ότι όλα τα θέματα που την αφορούν δε συνδέονται αποκλειστικά με τους θεσμούς της τοπικής αυτοδιοίκησης. Άλλωστε η ταύτιση της περιφερειακής οργάνωσης της εκπαίδευσης με την τοπική αυτοδιοίκηση και με τη νομαρχιακή διεύθυνση ή αυτοδιοίκηση παρουσιάζει ορισμένα σοβαρά προβλήματα. Προβλήματα που δεν είναι ανεξάρτητα και από την ίδια την οργάνωση και λειτουργία των θεσμών της τοπικής αυτοδιοίκησης.

Επίσης να σημειώσουμε ότι η αποκέντρωση των εκπαιδευτικών θεσμών δε

σημαίνει πως δεν υπάρχει μια κεντρική οργάνωση και διοίκηση, η οποία χαράσσει την εκπαιδευτική πολιτική και διαμορφώνει τις γενικές κατευθύνσεις. Συνεπώς η συζήτηση πρέπει να περιλάβει την αναδιάρθρωση, τόσο στο εθνικό επίπεδο, όσο και στο τοπικό.

V. Ένα πλαίσιο πολιτικής πρότασης

Η όποια συζήτηση για την αναδιάρθρωση των οργανο-διοικητικών δομών της εκπαίδευσης και του πλαισίου άσκησης της εξουσίας θα πρέπει να αναγνωρίσει από την αρχή τα όρια τα οποία τίθενται από το συγκεκριμένο πολιτικο-διοικητικό, κοινωνικο-οικονομικό και ιδεολογικό σύστημα, διαφορετικά θα ολισθήσει στην άγονη αυτονόμηση των εκπαιδευτικών θεσμών από το ευρύτερο διοικητικό σύστημα και πολιτικό σύστημα και από το πλαίσιο άσκησης της εξουσίας. Ταυτόχρονα οφείλει να ορίσει το πλαίσιο των κατευθύνσεων της εκπαίδευσης που θα υπηρετήσει ένα αναδιαρθρωμένο σύστημα. Επίσης πρέπει να αναγνωριστεί ότι η έλλειψη δομών σε περιφερειακό και τοπικό επίπεδο, όπως απέδειξε η εμπειρία, οδηγούν σε αρνητικές στάσεις των εκπαιδευτικών και των εμπλεκομένων στην εκπαίδευση. Σε αρκετές χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης και ανάμεσα σ' αυτές και η Ελλάδα, έχουν φτάσει σε τέτοιο οριακό σημείο που κάποιοι μηχανισμοί οργανωμένοι σε κεντρικό επίπεδο καταντούν πια αντιπαραγωγικοί και λόγω της πολύπλοκης κοινωνικής δομής. Η κεντρική και πυραμοειδής οργάνωση δραστηριοτήτων αναπαράγει μια ολοένα αυξανόμενη δυσλειτουργία, μια στασιμότητα, ακόμα και την παρακμή.

Ενδεχομένως πολλοί (ομάδες, φορείς, άτυπα δίκτυα) να αντιταχθούν ή και να κωλυσιεργήσουν στη διάρθρωση περιφερειακών δομών. Και αυτό για ένα επιπλέον λόγο, γιατί εκτός από τα μειονεκτήματα της συγκεντρωτικής και ελεγκτικής οργάνωσης, δεν παύει να προσφέρει μια μορφή εφησυχασμού που πολλοί εκτιμούν βαθύτατα.

Το σημαντικό είναι η όποια επιλογή να συμβάλει στη μείωση του δημοκρατικού ελλείμματος στην εκπαίδευση. Ως εκδημοκρατισμό της εκπαίδευσης –που ως αίτημα έχει αποκτήσει διαφορετικό περιεχόμενο ανά περιόδους, ανάλογα με τα γενικότερα κοινωνικά και πολιτικά αιτήματα– νοούμε την πρόσβαση στη γενικά υποχρεωτική και μη υποχρεωτική εκπαίδευση, τη μείωση της σχολικής αποτυχίας, τη βελτίωση της ποιότητας της παιδαγωγικής-μαθησιακής διαδικασίας και την εμπλοκή του «κοινωνικού περίγυρου» και των εκπαιδευτικών στην οργάνωση της σχολικής ζωής και στον καθορισμό των

στρατηγικών για την εκπαίδευση. Η εμπλοκή των τελευταίων, βέβαια, δεν είναι αυτοσκοπός, αλλά υπηρετεί τα προηγούμενα και συμβάλλει στη διαμόρφωση ενός πλουραλιστικού κλίματος. Με άλλα λόγια αντιστρατεύεται τη θεσμική απομόνωση του σχολείου που έχει ενταθεί τις τελευταίες δεκαετίες. Απομόνωση που συμβάλλει και στην κρίση νομιμοποίησης του σχολείου την οποία έχει εκμεταλλευτεί το νεο-φιλελεύθερο ρεύμα[15].

Έχοντας υπόψη τα όσα αναφέραμε, μπορούμε να υποστηρίξουμε ένα πλαίσιο που θα συνθέτει στοιχεία, τόσο από την «αποσυγκέντρωση», όσο και από την «αποκέντρωση».

Η αποκέντρωση των εκπαιδευτικών θεσμών μπορεί να οριστεί πρώτον σε επίπεδο σχολικής μονάδας (ή σχολικών μονάδων εκεί που υπάρχει ανάγκη) και δεύτερον σε επίπεδο περιφερειακό.

Στο επίπεδο της σχολικής μονάδας, η οποία αποτελεί το κύτταρο του εκπαιδευτικού συστήματος, με βασικό όργανο το σύλλογο διδασκόντων, προγραμματίζεται και εξειδικεύεται η εκπαιδευτική διαδικασία, οργανώνοντας επιμέρους εκπαιδευτικές εφαρμογές του προγράμματος, επιλέγονται τα διδακτικά μέσα, προγραμματίζονται και εφαρμόζονται τα προγράμματα ενδοσχολικής επιμόρφωσης και αξιολογείται το έργο της σχολικής μονάδας. Προϋπόθεση μιας τέτοιας λειτουργίας είναι η θεσμική κατοχύρωση του συλλόγου διδασκόντων σε επίπεδο αποφάσεων και υλοποίησής τους, η οικονομική αυτοδυναμία, η σχετική σταθερότητα σε εκπαιδευτικό προσωπικό, η εξάλειψη εξουσιαστικών σχέσεων που πηγάζουν από διοικητικές ιεραρχίες, η συμμετοχή γονέων και μαθητών (στο Λύκειο) και η τροποποίηση του χρόνου εργασίας των εκπαιδευτικών.

Η διαρκής στήριξη και ενίσχυση του εκπαιδευτικού και διδακτικού έργου, η προώθηση καινοτομιών και νεωτερισμών στην εκπαίδευση, η τροποποίηση των παιδαγωγικών πρακτικών και η επεξεργασία σχεδίων και εκπαιδευτικού υλικού αποτελούν κρίσιμα θέματα τα οποία πρέπει να προωθηθούν ως άμεσες προτεραιότητες. Και αυτά είναι αναγκαία, προκειμένου να αντιμετωπιστεί θετικά η πολυμορφία και η αυξανόμενη κοινωνική και πολιτισμική ετερογένεια του μαθητικού πληθυσμού, που προκύπτει από τη μαζικοποίηση της εκπαίδευσης. Είναι προφανές ότι η προώθηση αυτών των θεμάτων συνδέεται

15. Σχετικά βλ. στο Απ. Ανδρέου (Εισαγωγή-Επιμέλεια), *Αξιολόγηση του εκπαιδευτικού έργου - Βασική κατάρτιση και επιμόρφωση των εκπαιδευτικών*, Διήμερο της Ο.Ι.Ε.Λ.Ε., Εκδοτικός Όμιλος Συγγραφέων-Καθηγητών, Αθήνα 1992.

άμεσα με την τεκμηρίωση και την πληροφόρηση των εκπαιδευτικών και των εμπλεκομένων στην εκπαίδευση (γονείς, φορείς Τοπικής Αυτοδιοίκησης, κοινωνικοί φορείς, ερευνητές κ.λπ.), με την τροποποίηση της επαγγελματικής συμπεριφοράς των εκπαιδευτικών και με την ανάπτυξη της έρευνας σε περιφερειακό επίπεδο.

Επιπλέον αυτά είναι αναγκαία προκειμένου να λειτουργήσουν συμβουλευτικά και υποστηρικτικά προς τη διαμόρφωση μιας «τοπικής-περιφερειακής» εκπαιδευτικής πολιτικής. Κατ' αρχήν είναι αναγκαίο:

α) Να συντονιστούν όλες οι υπαρκτές εκπαιδευτικές δραστηριότητες.

β) Να αξιοποιηθούν οι ερευνητικές και νεωτεριστικές πρωτοβουλίες.

3) Να αξιοποιηθούν θετικά οι υπάρχουσες δομές και ρυθμίσεις, πολλές από τις οποίες δεν έχουν τεθεί σε εφαρμογή.

4) Να αναπτυχθεί ένα δίκτυο τεκμηρίωσης και πληροφόρησης των εκπαιδευτικών.

Για να επιτευχθούν τα παραπάνω, που είναι τα ελάχιστα, απαιτείται η διαμόρφωση τοπικών και περιφερειακών δομών με συγκεκριμένη λειτουργία και κάτω από συγκεκριμένες προϋποθέσεις. Τούτο είναι αναγκαίο και για ένα επιπλέον λόγο. Αυτόν της εμπλοκής σχολείων και εκπαιδευτικών σε δράσεις στο πλαίσιο των προγραμμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Οι περιφερειακές δομές, με την κατ' αρχήν ενοποίηση και το συντονισμό όλων των διάσπαρτων εκπαιδευτικών λειτουργιών, μπορούν να αποτελέσουν το κέντρο αναφοράς των σχολικών μονάδων και των εκαπιδευτικών. Δια των περιφερειακών δομών μπορούν να αξιολογηθούν τα προβλήματα των σχολικών μονάδων και των εκπαιδευομένων, η πολυμορφία του μαθητικού δυναμικού και οι ειδικότερες ανάγκες του. Το έργο τους θα πρέπει να στοχεύει:

α) Στην παροχή βοήθειας στους εκπαιδευτικούς για να αντιμετωπίσουν με θετικό τρόπο την ολοένα αυξανόμενη ετερογένεια και πολυμορφία του μαθητικού δυναμικού.

β) Στην προώθηση καινοτομιών που θα υπηρετούν τις παραπάνω ανάγκες, αλλά και μεταρρυθμιστικά σχέδια.

γ) Στην προετοιμασία για την εισαγωγή νέων γνωστικών αντικειμένων και δράσεων.

δ) Στην παροχή βοήθειας για την αντιμετώπιση των εκπαιδευτικών αναγκών των λιγότερο ευνοημένων κοινωνικών ομάδων.

ε) Στην παροχή βοήθειας και στήριξης των νέων τεχνολογιών και τεχνικών στο εκπαιδευτικό έργο.

στ) Στη στήριξη και οργάνωση ερευνητικών δραστηριοτήτων.

ζ) Στη στήριξη και οργάνωση της εμπλοκής των σχολικών ομάδων στα προγράμματα και τις δράσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

η) Στην οργάνωση της διαρκούς επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών.

θ) Στην ενημέρωση των εκπαιδευτικών.

ι) Στην αξιολόγηση όλων των συντελεστών και όψεων του εκπαιδευτικού έργου της περιφέρειας του κέντρου, στο πλαίσιο ενός σχεδίου[16].

Στο πλαίσιο των παραπάνω προβληματισμών μας πρέπει να εντάξουμε και τη διερεύνηση εφαρμογής της πολιτικής των «Ζωνών Εκπαιδευτικής Προτεραιότητας» (ΖΕΠ) που προώθησαν σ' ένα βαθμό οι Γάλλοι Σοσιαλιστές (είχε εγκαινιάσει ο υπουργός Παιδείας A. Savary, αδρανοποίησε στη συνέχεια ο J. P. Chevenement και οι κυβερνήσεις Chirac και την επανέφερε ο L. Jospin, ως υπουργός Παιδείας)[17]. Στόχος του προγράμματος ήταν να αντιμετωπιστεί η σχολική αποτυχία και η περιθωριοποίηση του μεγάλου μέρους των παιδιών των κατώτερων κοινωνικά-οικονομικά τάξεων, με τον επαναπροσδιορισμό του ρόλου του σχολείου στις υποβαθμισμένες περιοχές, στα προάστια των πόλεων και στις εργατουπόλεις, στο πλαίσιο της πολιτικής «το 80% των μαθητών/τριών να οδηγείται στην απόκτηση του ακαδημαϊκού απολυτηρίου»[18]. Κριτήριο καθορισμού των ΖΕΠ ήταν τα ποσοστά σχολικής

---

16. Η ίδρυση τέτοιων κέντρων μπορεί να γίνει κατ' αρχή στις έδρες των νομών και των νομαρχιακών διαμερισμάτων. Σ' αυτά θα ενταχθούν οι Σχολικοί Σύμβουλοι όλων των βαθμίδων και ειδικοτήτων, οι συντονιστές προγραμμάτων Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης, Σχολικού Επαγγελματικού Προσανατολισμού, Αγωγής Υγείας και τα Γραφεία Φυσικής Αγωγής. Οι λόγοι που οδηγούν σ' αυτήν την οργανική ένταξη είναι προφανείς. Σταδιακά και με την κατάλληλη στελέχωση και με τον κατάλληλο εξοπλισμό (βιβλιοθήκη, παροχή πληροφοριών, εκτυπωτική μονάδα, πολυμέσα κ.λπ.) τα κέντρα θα καταστούν οι φορείς της διαρκούς επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών και των εμπλεκομένων στην εκπαίδευση, φορείς έρευνας, φορείς εκπόνησης εκπαιδευτικών προγραμμάτων κ.λπ.
Προς αυτή την κατεύθυνση κινείται και η σύσταση των «Μορφωτικών Κέντρων Στήριξης της Εκπαίδευσης» που έγινε με το νόμο 2327/95, άρθρο 3. Σχετικά βλ. Απ. Ανδρέου, *Περιφερειακά Κέντρα Εκπαιδευτικών. Μια πρόταση για τη στήριξη του εκπαιδευτικού έργου, τη διαρκή επιμόρφωση των εκπαιδευτικών και την ενίσχυση καινοτομιών στην εκπαίδευση, περ. «Δημόσιος Τομέας», τ. 96/1994, σσ. 50-53 και Υποστήριξη εκπαιδευτικού έργου και η διαρκής επιμόρφωση των εκπαιδευτικών*, εφ. «Θεσσαλονίκη», φυλ. 25/4/1995.

17. Για την εκπαιδευτική πολιτική στη Γαλλία την περίοδο αυτή βλ. B. Charlot, *Το σχολείο που αλλάζει, Προτάσεις*, Αθήνα 1992, σσ. 366-384.

18. Σχετικά με το πρόγραμμα των ΖΕΠ ενδεικτικά βλ. -CRESAS, Ecole et quartiers: Des dynamiques educatives locales, INRP, Paris 1989.

αποτυχίας και μπορούσε μια ΖΕΠ να περιλαμβάνει ένα σχολείο ή ομάδα σχολείων.

Το 1990 το πρόγραμμα των ΖΕΠ περιελάμβανε το 10% περίπου των σχολείων της Γαλλίας. Η πολιτική ΖΕΠ δεν ήταν ομοιόμορφη, αλλά καθοριζόταν σύμφωνα με τα κοινωνικά, πολιτισμικά και γεωγραφικά χαρακτηριστικά κάθε περιοχής. Βασικά στοιχεία αυτής της προσπάθειας ήταν η συμμετοχή, η κινητοποίηση και η συλλογική δράση παραγόντων εκτός της σχολικής κοινότητας (τοπική αυτοδιοίκηση, πολιτιστικοί σύλλογοι, προσωπικό στήριξης και ενίσχυσης, κ.λπ.), η αύξηση των αμοιβών των εκπαιδευτικών, η αύξηση των πιστώσεων για τα σχολεία των ΖΕΠ και η αυξημένη αυτονομία των συντελεστών του προγράμματος[19].

Τέλος, σε επίπεδο περιφέρειας θα πρέπει να συντάσσεται και να διαμορφώνεται ο εκπαιδευτικός χάρτης της περιοχής (ίδρυση σχολικών μονάδων, κατευθύνσεις και ειδικότητες) και η κατανομή των επενδυτικών δαπανών για την εκπαίδευση και την επαγγελματική κατάρτιση. Στο ίδιο επίπεδο θα πρέπει να διαρθρωθούν και να υπαχθούν οι δομές επαγγελματικής κατάρτισης, όπως άλλωστε προβλέπει η σχετική νομοθεσία.

– CRESAS, Ecole en transformation - Zones populaires et autres quatriers, INRP, Paris 1983.
– CRESAS, Depuis 1981. L école pour tous? Zones d éducation prioritaires, INRP, Paris 1985.
– «Le Monde de l education», no 161 (1989).
– Εφ. «Le Monde», ένθετο «Education», φυλ. 10/1/1991.

19. Βέβαια τα προβλήματα που συνάντησε το πρόγραμμα των ΖΕΠ ήταν πολλά και οφείλονταν στην ασταθή πολιτική των υπουργών Παιδείας, είτε της κυβέρνησης Mitterand, είτε της κυβέρνησης Chirac, στην έλλειψη πιστώσεων, στη μη ανταπόκριση των εκπαιδευτικών.

ΡΕΝΑ ΛΟΥΤΖΑΚΗ

Ο ΧΟΡΟΣ ΚΑΙ Η ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

Στις παραδοσιακές κοινωνίες, στο ελληνικό χωριό του περασμένου αιώνα, αυτό που ο Έλληνας ονομάζει *χορό* είναι ο χορός που έμαθε ως παιδί από τους μεγαλύτερους σε ηλικία συντοπίτες του –με τη μέθοδο της μίμησης και της μάθησης την ώρα της χορευτικής πράξης– και που θα μεταβιβάσει ως ενήλικος στην επόμενη γενιά. Ο χορός είναι συνυφασμένος με τη ζωή του και τη ζωή της κοινότητας στην οποία εκτελείται. Πώς, όμως, αντιλαμβάνεται ο Έλληνας την έννοια χορός;

Ο Έλληνας δεν μπορεί να δει το χορό μόνον ως *χορογραφική δημιουργία* με την αυστηρή αντίληψη του όρου, δηλ. τη διαδοχική εκτέλεση των βημάτων και των απαραίτητων κινήσεων που τον συνοδεύουν. Γι' αυτόν ο χορός συνδέεται άμεσα με τον *ποιητικό λόγο* και την *έρρυθμη μουσική*. Για να χορέψει, θα προσπαθήσει να βρει ένα τραγούδι για να συνοδεύσει το χορό του. Με το τρίπτυχο αυτό –κίνηση, λόγος, μελωδία– ο Έλληνας εκφράζεται κινητικά σε διάφορες εκδηλώσεις του βίου του, όπως στο γάμο και το πανηγύρι. Οι στίχοι του τραγουδιού χρησιμεύουν ως έκφραση μουσικών τόνων –ιδιαίτερα στις περιπτώσεις που το τραγούδι είναι η αποκλειστική συνοδεία του χορού– οι οποίοι εισάγουν ένα κείμενο που σχετίζεται με την περίοδο του χρόνου (τραγούδια της άνοιξης, του καλοκαιριού κ.λπ.) ή την περίσταση (γάμος, έθιμο, πανηγύρι, κ.λπ.). Έτσι, αν και στις περισσότερες χορευτικές περιστάσεις οι κινήσεις που αποτελούν ένα χορό παραμένουν σταθερές στο χρόνο, η ηχητική και ποιητική συνοδεία αλλάζουν. Και για να αναφέρω ένα παράδειγμα: ο *συρτός* μπορεί να χορευτεί με τη συνοδεία της μελωδίας και φυσικά των αντίστοιχων στίχων κάθε τραγουδιού όπως το *Μαντίλι καλαματιανό, η Σαμιώτισσα, η Αιγιώτισσα* ή ακόμα το αποκριάτικο αστικό τραγούδι *Για δες βρε Χαραλάμπη να σε παντρέψουμε*, χωρίς να αλλάζει ούτε η ποιότητα των βημάτων, αλλά ούτε και η σύνθεση των κινήσεων που αποτελούν το *συρτό*.

Ο Έλληνας επίσης, βλέπει το χορό ως *ομαδική δραστηριότητα*. Ακόμα και σε περιπτώσεις όπου χορεύει ένα ζευγάρι ή ένα άτομο, η έννοια της ομάδας είναι ορατή. Σε ευρύτερη έννοια, η λέξη *χορός* περιέχει όχι μόνον τη χορευτική πράξη, αλλά και τις συνθήκες, κάτω από τις οποίες οργανώνεται αυτός, τη χορευτική περίσταση, όπως επίσης και ό,τι συνδέεται με την οργάνωση και τους ανθρώπους που συμμετέχουν. «Ετοιμάζομαι να πάω στο χορό», «ο χορός

είχε πολύ κέφι», είναι γνωστές εκφράσεις που χρησιμοποιούμε αναφερόμενοι στο κοινωνικό μέρος του χορού, χωρίς να αποκλείουμε και την κινητική του διάσταση. Ο Έλληνας βρίσκει ευκαιρία για χορό στο γάμο, στον αρραβώνα, στο πανηγύρι του χωριού –που οργανώνεται με την ευκαιρία της εορτής του πολιούχου άγιου ή αγίας– στη διασκέδαση, στις θρησκευτικές γιορτές (Δωδεκαήμερο, Πάσχα, Απόκριες και Δεκαπενταύγουστο) και σε άλλες αυτοσχέδιες περιστάσεις.

Παράλληλα με τις παραπάνω εκδηλώσεις, υπάρχουν άλλες, στη διάρκεια των οποίων αυτοί που συμμετέχουν εκτελούν χορευτικές κινήσεις, που όμως δεν κατονομάζονται από τους ίδιους ως χορός.Οι εκδηλώσεις αυτές σχετίζονται κυρίως:

α) Με την προετοιμασία της γης και των καλλιεργειών. Έχουν τελετουργικό χαρακτήρα και εκτελούνται συγκεκριμένη περίοδο του χρόνου. Π.χ. οι *μεταμφιέσεις* που πραγματοποιούνται στις γιορτές του Δωδεκαημέρου *(αρκούδες, μπαμπούγεροι* στη Δράμη, *αράπηδες* στη Νικήσιανη, *ντιβιτζής* και *καμήλα* στα χωριά των προσφύγων από την Αν. Ρωμυλία), ή στις Απόκριες *(Μπούλες* καικ *Γενίτσαροι* στη Νάουσα, *Μπούλα* και *Γενίτσαροι* στα Λεχαινά, *Τράγοι* στη Σκύρο).

β) Με την ανομβρία, δηλ. το έθιμο για την πρόκληση της βροχής, γνωστό σε πολλές περιοχές της Ελλάδας με διάφορα ονόματα: *πιρπιρούνα, περπερούνα, πιρπιρίτσα, πιπεριά* ή *πιπέρω*, ή ακόμα

γ) με τον ερχομό της άνοιξης: *Λαζαρίνες* στην Αιανή Κοζάνης, *Ρουμπάνα* στα χωριά των προσφύγων της Ανατ. Ρωμυλίας και αλλού.

Με αφορμή το διαχωρισμό που κάνει ο ίδιος ο Έλληνας για το τι ονομάζει χορό και τι όχι, μπορούμε να υποθέσουμε ότι αυτός θεωρεί χορό εκείνη τη χορευτική πράξη που έχει μια καθορισμένη αρχή, μέση και ένα τέλος. Μολονότι η μελέτη σε βάθος μιας τέτοιας πράξης πρέπει να περιλαμβάνει το τι συνέβη πριν και τι μετά από αυτή, ο χορός ο ίδιος μπορεί να μελετηθεί ως αυτοτελής. Αντίθετα ο Έλληνας δε θεωρεί χορό εκείνη τη χορευτική πράξη που οι χορευτικές της κινήσεις, αδιάφορο αν συγκροτούν ολοκληρωμένη μορφή χορού ή όχι, είναι απόλυτα ενσωματωμένες στο έθιμο ή την τελετουργία και αναμφίβολα δεν μπορούν να απομονωθούν.

Τα γνωστότερα είδη ελληνικών χορών είναι: *συρτός, τσάμικος, καλαματιανός, μπάλος, καρσιλαμάς, ζωναράδικος, μπαϊντούσκα, μπόιμτσα, ίσος, χασάπικος, καγγέλι, συγκαθιστός, σούστα, στα τρία, στα δύο, πεντοζάλης, τράτα κ.ά.* Μερικά από αυτά τα είδη χορεύονται σε πολλά ελληνικά χωριά, άλλα χορεύονται σε μια μεγάλη περιφέρεια ή, τέλος, σε ένα μόνο χωριό.

Στα πλαίσια μιας κοινότητας, κάθε εθνοπολιτισμική ομάδα διαθέτει ένα ρεπερτόριο από δύο μέχρι οκτώ ή ακόμη και περισσότερους χορούς, η σύνθεση του οποίου εξυπηρετεί τις ανάγκες κάθε κοινότητας χωριστά. Οι ανάγκες αυτές διαμορφώνονται ανάλογα με την οικονομία του τόπου, την κοινωνική οργάνωση και τη διάρθρωση του θρησκευτικού ημερολογίου, που και αυτό ακόμα παίρνει τοπικό χαρακτήρα. Σε κάθε κοινότητα υπάρχουν κάποια είδη χορών που εκτελούνται σε πολλές εκδηλώσεις στη διάρκεια του χρόνου και άλλα που συνδέονται αποκλειστικά με συγκεκριμένες εκδηλώσεις και εκτελούνται μία και μόνη φορά. Κάθε χορός έχει τα δικά του στοιχεία (βήματα, τραγούδι, μελωδία, δυναμική, σχήμα κ.λπ.) καθώς και τον ιδιαίτερο τρόπο που αναπτύσσεται (επαναλήψεις μοτίβου, κ.λπ.).

Το συνηθέστερο σχήμα χορού είναι ο *κύκλος*, όπου, ανάλογα με την περίσταση, άντρες και γυναίκες συμμετέχουν σύμφωνα με το φύλο, την ηλικία, την κατάσταση (ανύπαντρος/παντρεμένος) και τη θέση που κατέχουν στην οικογένεια (πρωτότοκος/δευτερότοκος, κ.λπ.) και στην κοινωνία. Ο *ανοιχτός κύκλος* επιτρέπει αυτόματα σ' αυτούς που στέκονται στις δύο άκρες να γίνονται αρχηγοί, ανάλογα προς τα πού οδηγείται ο κύκλος (δεξιά ή αριστερά). Στην πρωτιά θα μπει ο καλύτερος, εκτός αν η περίσταση απειτεί να σύρει το χορό ο μεγαλύτερος σε ηλικία συντοπίτης. Στην περίπτωση αυτή θα σύρουν το χορό οι γεροντότεροι και από τα δύο φύλα. Σε ειδικές χορευτικές εκδηλώσεις, όπως ο γάμος, ο κουμπάρος –μικρός ή μεγάλος σε ηλικία, ανύπαντρος ή παντρεμένος– θα σύρει το χορό που συνήθως οργανώνεται μετά τα στεφανώματα, μια συνήθεια που συναντάμε σε πολλά χωριά. Στους κυκλικούς χορούς όλοι όσοι συμμετέχουν συνήθως εκτελούν τους ίδιους βηματισμούς. Υπάρχουν όμως περιπτώσεις όπου οι χορευτές πιάνονται στον κύκλο του χορού, αλλά χορεύουν μόνον οι δυο πρώτοι ή ο πρώτος, π.χ. στον *τσάμικο* (Ρούμελη και Μωριά), στην *μπόμτσα* στο Ρουμλούκι της Μακεδονίας, στην *παπαδιά* στη Νάουσα Ημαθίας, στον *Ίσσο* Καλύμνου, κ.α. Σ' αυτή την περίπτωση οι χορευτές που ακολουθούν εκτελούν το βασικό μοτίβο του χορού, χωρίς να έχουν τη δυνατότητα να το αναπτύξουν ή εξελίξουν, ή σύρουν τα βήματά τους με τον απαιτούμενο ρυθμό. Οι επικεφαλής, ανάλογα με τις χορευτικές τους ικανότητες, παραλλάζουν συχνά αυτούς τους βηματισμούς με πολυπλοκότερους, προσδίδοντας στο χορό τον προσωπικό τους χαρακτήρα, τη σφραγίδα, το ύφος τους.

Ένα δεύτερο σχήμα, που επίσης εξαρτάται από τη σχέση που δημιουργείται από την ομαδικότητα των ανθρώπων, είναι ο *κύκλος*. Σ' αυτόν συνήθως οι χορευτές περιστρέφονται γύρω από μία εστία. Ο κλειστός κύκλος συναντάται,

χωρίς να είναι απόλυτο, στα ποικίλα στάδια της τελετουργίας του γάμου. Και εδώ επιβάλλεται οι χορευτές να εκτελούν με τον ίδιο τρόπο το μοτίβο του εκάστοτε χορού.

Το ζευγάρι ως αυτοτελές σχήμα είναι είτε ένας ολοκληρωμένος σχηματισμός, είτε μέρος ενός συνόλου. Και στις δύο περιπτώσεις, τα άτομα που αποτελούν το ζευγάρι εκτελούν τη χορευτική τους δημιουργία με μεγαλύτερη ελευθερία από ό,τι στον κλειστό ή ακόμα και τον ανοιχτό κύκλο. Τα μέλη που σχηματίζουν το ζευγάρι, άντρας με άντρα, γυναίκα με γυναίκα, ή ακόμα άντρας με γυναίκα, συνθέτουν, κατά περίσταση και ανάλογα με τη φαντασία τους κάθε φορά, τη δική τους «χορογραφία», που ποτέ δε μοιάζει από τη μια φορά στην άλλη.

Ένα σχήμα, που δεν είναι ιδιαίτερα διαδομένο στην Ελλάδα, είναι το άτομο ως χορευτική μονάδα. Όπως αναφέρθηκε για τα μέλη του ζευγαριού, και εδώ το άτομο αυτοσχεδιάζει πάνω σ' ένα δεδομένο κινητικό μοτίβο. Εκτός από το χορό ζεϊμπέκικο, που απαιτεί ιδιαίτερη γνώση, οι μοναχικοί χοροί μοιάζουν περισσότερο με παιχνίδι δεξιοτεχνίας, αφού οι τελεστές στη διάρκεια εκτέλεσής τους χρησιμοποιούν αντικείμενα που τα κινούν επιδέξια σύμφωνα ή ενάντια στο ρυθμό.

Σε περιπτώσεις όπου η εκδήλωση παίρνει χαρακτήρα διασκέδασης, όπως το πανηγύρι του χωριού, ο χορός της Κυριακής στην πλατεία, άντρες και γυναίκες συμμετέχουν εξίσου στον κύκλο του χορού, εκτελώντας τους ίδους σχετικά χορούς. Τοποθετούνται δηλαδή είτε ανακατεμένοι –ένας άντρας, μια γυναίκα– είτε χωριστά. Προηγούνται οι άντρες και έπονται οι γυναίκες ή σχηματίζουν τον εσωτερικό κύκλο οι γυναίκες και τον εξωτερικό οι άντρες. Αντίθετα από ό,τι πιστεύεται, στο χορό του γάμου συμμετείχαν μόνον οι καλεσμένοι –συγγενείς, φίλοι και γείτονες. Οι άλλοι κάτοικοι του χωριού μπορούσαν να παρεβρεθούν για να δουν, αλλά δεν επετρέπετο να λάβουν μέρος στο χορό. Άλλωστε στα χωριά της Ανατολικής Ρωμυλίας λένε «ακάλεστος στο γάμο δε χορεύει». Σε περιπτώσεις πάλι, όπου η εκδήλωση παίρνει τελετουργικό-εθιμικό χαρακτήρα, π.χ. στις Απόκριες, τα Χριστούγεννα ή το Πάσχα, οι χορευτές συμμετέχουν ανάλογα με το φύλο τους, την ηλικία τους ή την κοινωνική τους κατάσταση.

Οι παραπάνω επισημάνσεις, αν και είναι ιδιαίτερα γενικότροπες, μας οδηγούν στη σκέψη ότι δεν υπάρχουν ανδρικοί και γυναικείοι χοροί, αλλά χορευτικές εκδηλώσεις, όπου μπορούν να λάβουν μέρος άντρες και γυναίκες συγχρόνως, εκ περιτροπής ή μεμονωμένα. Ο ιδιαίτερος τρόπος ερμηνείας και εκτέλεσης ενός χορού είναι το διαφοροποιό στοιχείο που διακρίνει το πώς

χορεύουν οι άντρες και πώς οι γυναίκες.

Πολλές από τις χορευτικές εκδηλώσεις απαιτούν μορφές τυποποιημένης κίνησης, τραγουδιού ή μουσικής. Αυτές οι εκδηλώσεις μπορεί να είναι ειδικά οργανωμένες για μια ομάδα ανθρώπων του ίδιου φύλου ή ηλικίας, μπορεί επίσης να απαιτούν τη συμμετοχή όλων των κατοίκων ενός τόπου ή μόνο ορισμένων και τέλος μπορεί να απαιτούν προετοιμασία ή να εκτελούνται αυθόρμητα. Οι πράξεις αυτές επαναλαμβάνονται κάθε χρόνο και αυτή η ακολουθία των γεγονότων καθιερώνεται ως παράδοση. Αυτά τα έθιμα και οι τελετουργίες με την πάροδο του χρόνου αλλάζουν μορφή.

Οι παραδοσιακοί χοροί είναι άμεσα συνδεδεμένοι με το τοπικό ένδυμα. Κάθε χορευτική περίσταση ή έθιμο απαιτούσε μια συγκεκριμένη ενδυμασία για τους χορευτές. Σε πολλά χωριά το Πάσχα ήταν μια ευκαιρία για να φτιάξουν τα κορίτσια καινούργια φορεσιά. Αλλού πάλι τα κορίτσια, για να δηλώσουν το Πάσχα ή τον ερχομό της άνοιξης, πρόσθεσαν στα μαλλιά τους κοτσίδες από πολύχρωμες κορδέλες, φορούσαν κόκκινο μαντήλι ή την ειδική κοριτσίστικη ποδιά. Η κάθε φορεσιά αποτελείται συνήθως από μία σειρά ενδυμάτων που φοριούνται με συγκεκριμένη σειρά και τρόπο, που οι γεροντότερες γνωρίζουν και φροντίζουν να διαδώσουν αυτή τους τη γνώση στις νεότερες.

Οι δημοτικοί χοροί, οι οποίοι κατά καιρούς εξυπηρέτησαν διάφορες λειτουργίες –κοινωνικές, καλλιτεχνικές– είναι συνήθως δημιουργίες πολλών ατόμων. Η συνεισφορά αυτών έχει χαθεί στο χρόνο, ώστε σήμερα να επικρατεί ο όρος *δημιουργία ανωνύμων*, σε αντίθεση με τα σύγχρονα έργα, π.χ. το μπαλέτο, το μοντέρνο χορό και τα άλλα είδη χορού, τα οποία αντιπροσωπεύουν την ατομική στάση των δημιουργών τους. Αυτοί λοιπόν οι μη θεατρικοί χοροί αντιμετωπίζονται από τους ανθρωπολόγους ως πολιτισμικά φαινόμενα ή ως ο ίδιος ο πολιτισμός των ανθρώπων οι οποίοι ανήκουν σε μια κοινωνία. Έτσι αυτοί, που υποστηρίζουν την κινητική πλευρά του χορού, ορίζουν την έννοια χορός ως «ρυθμικές κινήσεις που σκοπό έχουν τη δημιουργία σχημάτων στο χρόνο και χώρο». Αντίθετα οι ανθρωπολόγοι τονίζουν περισσότερο την κοινωνική πλευρά του χορού και το ρόλο που παίζει στην κοινότητα.

Η *μέθοδος* ή οι *μέθοδοι* που εφαρμόζει ο ερευνητής για τη μελέτη του χορού δεν είναι *ούτε σταθερές ούτε ίδιες σε κάθε έρευνα.* Ποικίλλουν ανάλογα με το περιεχόμενο και τους σκοπούς της έρευνας και κυρίως ανάλογα με το θεωρητικό υπόβαθρο και τους στόχους του ερευνητή. Υιοθετώντας τον ορισμό της Kaeppler, σ' αυτή την παρουσίαση ο χορός αντιμετωπίζεται ως μια «πολιτισμική φόρμα που χρησιμοποιεί το ανθρώπινο σώμα στο χώρο και χρόνο». Είναι μια προσπάθεια προσέγγισης του χορού από τη σκοπιά της

ανθρωπολογίας και η αναζήτηση της σχέσης ανάμεσα στη χορευτική έκφραση και τη λειτουργία του χορού τη στιγμή της χορευτικής εκδήλωσης. Μια διαδικασία που βοηθάει τη μετάβαση από το επίπεδο της φανερής στο επίπεδο της αφανούς πραγματικότητας για την κατανόηση της δομής και λειτουργίας τόσο του χορού, αλλά κυρίως της ελληνικής κοινωνίας.

Ο *τρόπος* με τον οποίο εκτελείται ένας χορός ήταν το θέμα που με είχε προβληματίζει από τότε που άρχισα να ασχολούμαι με τον παραδοσιακό χορό. Και αργότερα έγινε πιο επιτακτικό το γεγονός, όταν σε διάφορες αποστολές, είτε ως μέλος της ομάδας του Λυκείου των Ελληνίδων και του Πελοποννησιακού Λαογραφικού Ιδρύματος, που στόχο είχαν τη συλλογή και καταγραφή του χορευτικού υλικού στο πεδίο, είτε αργότερα ως ερευνήτρια, προσπαθούσα να μιμηθώ, να ξεσηκώσω, τον τρόπο που οι ντόπιοι χρησιμοποιούσαν το σώμα τους για να εκτελέσουν τα απαιτούμενα κάθε φορά βήματα. Μερικές φορές το αποτέλεσμα ήταν αρκετά ικανοποιητικό, άλλες λιγότερο καλό, άλλες πάλι τελείως αποθαρρυντικό, όταν οι ίδιοι οι χωρικοί στην εμμονή μου να χαρακτηρίσουν το πώς χόρευα, με έντονη τάση κριτικής διαπίστωναν: «ξέρεις τα βήματα, αλλά δε χορεύεις σαν και μας»!

Από τα παραπάνω μπορεί κανείς να διακρίνει ότι ο ελληνικός χορός είναι μεν ένα πανελλήνιο φαινόμενο, αλλά δεν είναι μια πανελλήνια γλώσσα. Έτσι, καθίσταται σαφές ότι, με ολοένα αυξανόμενη συχνότητα, το θέμα συλλογή, καταγραφή, μελέτη και ερμηνεία ενός χορού που εκτελείται σ' ένα συγκεκριμένο χώρο, σ' ένα συγκεκριμένο χρόνο, καθώς και ο ιδιαίτερος τρόπος ερμηνείας του, ακόμα και ο ρόλος που παίζει σ' αυτή την κοινωνία, είναι θέματα που απασχολούν τους σύγχρονους μελετητές του παραδοσιακού χορού. Άλλωστε αυτή η μελέτη προσπαθεί να εξυπηρετήσει τη γνωριμία με τις μεθόδους που προτείνονται από τους ανθρωπολόγους και πρέπει να χρησιμοποιεί ο ερευνητής στη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας. Στόχος της είναι η γνωριμία του χορού και των κινήσεων που τον αποτελούν ως κοινωνικό φαινόμενο. Ως σκοπό έχει τη σύνδεση του χορού με την κοινότητα που τον βιώνει, ώστε να γίνει κατανοητός ο ρόλος του χορού τόσο στη ζωή του ανθρώπου όσο και στη ζωή της κοινότητας.

Τρεις διαφορετικές κατευθύνσεις έχουν προταθεί από τον εθνομουσικολόγο John Blacking, καθεμιά από τις οποίες υποδηλώνει μια θεωρητική υποδομή:

1) *Η συλλογή δειγμάτων χορών που συναντώνται σε περισσότερες από μία κοινότητες μαζί με τα δεδομένα τα οποία αναφέρονται σ' αυτούς τους χορούς.* Ακόμα κι αν οι πληροφορίες που αφορούν την εκτέλεση ενός χορού είναι καλές, αναρωτιέται κανείς: α) για την αξιοπιστία της όποιας ανάλυσης των

χορών, αν υπάρχει, ή ακόμα β) για την αξία της επιλεκτικής παρουσίασης χορών –με ποια κριτήρια έγινε η επιλογή– και όχι του συνόλου του χορευτικού ρεπερτορίου ενός τόπου, χωρίς να γίνεται καμιά αναφορά στις τεχνικές και τις συνθήκες της παράστασης, καθώς και στην κοινωνική κατάσταση των ατόμων που τους βιώνουν και συμβάλλουν στη διάδοσή τους. Έτσι για να αποκτήσει αξία η έρευνα, πριν προβούμε στην οποιαδήποτε σύγκριση, θα πρέπει να έχουμε εξετάσει όλα τα συμφραζόμενα στοιχεία που συνοδεύουν το χορό *(πού χορεύεται, πότε χορεύεται, από ποιους, σε ποια περίσταση και, το κυριότερο, γιατί χορεύεται)*. Είναι σαφές ότι μια τέτοια προσέγγιση εξυπηρετεί μονάχα το χορό ως χορογράφημα, εξετάζεται ανεξάρτητα από τον τόπο και τους ανθρώπους που τον βιώνουν, αναλύεται ως προς τη φόρμα, το βηματολόγιο, τη δυναμική, το ύφος, τον τύπο του, τη μουσική που τον συνοδεύει, δηλαδή στοιχεία που εξετάζει η χορολογία. Η επιτόπια έρευνα θα ήταν προτιμότερο να επικεντρώνεται σε μια γεωγραφική περιοχή, που να απαρτίζεται από ομοειδείς κοινότητες, μεταξύ των οποίων να υπάρχει η δυνατότητα να εντοπιστούν τοπικές ιδιομορφίες. Σ' αυτές τις κοινότητες, οι διαφορές γίνονται πιο σημαντικές από τις ομοιότητες, αφού οι τελευταίες (η κοινή κουζίνα, ο κοινός ενδυματολογικός τύπος, τα ίδια έθιμα, τα ίδια ονόματα χορών, τα ίδια τραγούδια και η μουσική που τα συνοδεύουν) λειτουργούν ως συνδετικός κρίκος μεταξύ των κοινοτήτων, ενώ οι διαφορές, ο τρόπος εκτέλεσης των χορών, και των άλλων στοιχείων λειτουργούν ως ειδοποιός διαφορά. Και αυτές οι διαφορές είναι σχετικά εμφανείς και εντοπίζονται σε παραμέτρους, όπως είναι η ηλικία και το φύλο των συμμετεχόντων στο χορό, καθώς και σε περιστάσεις, θρησκευτικές ή κοσμικές, ανάλογες με την ιστορία και την εξέλιξη του τρόπου ζωής της κάθε κοινότητας. Έτσι συνιστάται:

2) *Η μελέτη της χορευτικής παράδοσης μιας εθνολογικής περιοχής, με ειδική αναφορά στη λειτουργία του χορού ως μορφής ανθρώπινης συμπεριφοράς στην κοινότητα.*

Εξαντλητικά και λεπτομερειακά θα πρέπει να περιγράψει ο μελετητής όσο το δυνατόν μεγαλύτερο αριθμό περιστάσεων, χορών, τραγουδιών και μελωδιών, αν θέλει να ανακαλύψει τους κανόνες που διέπουν τη χορευτική παράδοση κάθε κοινότητας. Το ενδιαφέρον του πρέπει επίσης να συγκεντρώνεται τόσο στους τρόπους ερμηνείας κάθε χορού και στις τυχόν αλλαγές στη στάση των χορευτών, όσο στον τρόπο με τον οποίο βιώνουν τα χορευτικά δρώμενα, τη σημασία τους, στο πώς η σημερινή πραγματικότητα έχει εξελίξει το χορό, ώστε να λειτουργεί με τον τρόπο ή τους τρόπους που λειτουργεί, ή ακόμα στο πώς η ιδέα της αναβίωσης χορών και εθίμων έχει ενταχθεί στη ζωή

της κοινότητας. Έτσι, κατά την έρευνα, ιδιαίτερη προσοχή πρέπει να δίνεται στα εθνοχαρακτηριστικά κάθε περιοχής, στα ιδιαίτερα τοπικά βιώματα που προσδιορίζουν τη μορφή και τις τυχόν ιδιομορφίες του τοπικού χορού και της λειτουργίας του.

Σ' αυτή την προσέγγιση υπάρχουν δυο σημεία, τα οποία πρέπει να έχει υπόψη του ο ερευνητής. Πρώτον, όταν αναλύουμε τους τρόπους εκτέλεσης και ερμηνείας των χορών μιας περιοχής, πρέπει να τον αναλύουμε στην πραγματικότητα με τους όρους του πολιτισμού του οποίου ο χορός είναι μέρος. Δεν μπορούμε να θεωρήσουμε π.χ. ότι ένα τοπικό ρεπερτόριο είναι μια πράξη αυτόνομη, ανεξάρτητη από την εθνοπολιτισμική ομάδα που τον ανέδειξε. Δεύτερον, εάν αναλύσουμε ένα ρεπερτόριο με τους χορευτικούς νόμους μόνον, χωρίς να λάβουμε υπόψη μας τις απαραίτητες εκείνες διαδικασίες που το παράγουν, συγκρίσεις με αντίστοιχα άλλων κοινοτήτων δε θα έχουν αξία. Δεν μπορούμε να συγκρίνουμε δύο ρεπερτόρια, των οποίων οι κινήσεις είναι ίδιες, εάν οι διαδικασίες που παράγουν αυτές τις κινήσεις είναι τελείως διαφορετικές. Πιστεύω ότι οι αδυναμίες μπορούν να υπερπηδηθούν, όταν η ανάλυση της χορευτικής κίνησης αποτελεί μέρος της ανάλυσης του πολιτισμού και του κοινωνικού συστήματος της συγκεκριμένης κοινότητας. Αυτή είναι πράγματι η λογική που έχει ήδη προταθεί από τον Blacking και στην πλειονότητά της χρησιμοποιείται τόσο από τους εθνομουσικολόγους, όσο και από τους ανθρωπολόγους του χορού. Έτσι φθάνουμε στην τρίτη πρόταση, πιθανόν και την πιο ολοκληρωμένη, όπου:

3) *Ο χορός και η χορευτική παράδοση ως πράξη και κοινωνική διαδικασία πρέπει να μελετηθούν σε βάθος, ως επί μέρους τμήμα του κοινωνικού και πολιτισμικού συστήματος των δημιουργών της παράδοσης.*

Εδώ πρέπει να επισημανθεί το πώς επηρεάζεται το είδος της επιτόπιας έρευνας και η συλλογή των δεδομένων για ανάλυση, εξετάζοντας το ρόλο του ερευνητή στο πεδίο. Ο ερευνητής δεν πρέπει να περιορίζεται στην καταγραφή των χορών ή τη λεπτομερειακή περιγραφή των χορευτικών κινήσεων και του τρόπου εκτέλεσής τους και, κυρίως, στο στάδιο της περιγραφής δεν πρέπει να περιορίζεται στην καταγραφή του χορού, όπως τον είδε σε μια και μόνη παράσταση. Κρίνεται απαραίτητο να εξεταστεί ο τρόπος που χορεύουν οι άντρες και οι γυναίκες, οι νέοι και οι μεγαλύτεροι σε ηλικία συντοπίτες, ποιος πρέπει να αναδεικνύεται πρωτοσυρτής και ποια τα κριτήρια που τον αναδεικνύουν. Τέλος, το περιεχόμενο κάθε εκδήλωσης που περιέχει χορό, όπως γάμος, γλέντι, έθιμο, πρέπει να περιγράφεται με κάθε δυνατή λεπτομέρεια.

Στη συνέχεια, σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της χορευτικής εικόνας έχει η γνώμη των παλαιών χορευτών, καθώς και του κοινού. Πρέπει να εξετάζεται το χτες και το σήμερα. Επίσης πρέπει να μελετηθεί και να εξεταστεί η σύγχρονη χρήση του χορού, π.χ. ο χορός στην εκπαίδευση, ο χορός ως θεραπευτικό μέσο, ο χορός και η πολιτική του διάσταση κ.λπ. Ο ερευνητής, για να ανακαλύψει τους χορούς μιας κοινότητας, πρέπει να παραμείνει στο πεδίο για μακρό χρονικό διάστημα, ώστε να συνθέσει το χορευτικό της ρεπερτόριο και να κατανοήσει το ρόλο που παίζει ο χορός στη ζωή της. Όμως η επιτυχής διεξαγωγή της επιτόπιας έρευνας εξαρτάται και από την εκπλήρωση και άλλων γενικών προϋποθέσεων. Π.χ. στην περίπτωση που οι άνθρωποι στο πεδίο ομιλούν κάποιο ιδίωμα, είναι απαραίτητη η γνώση του, ώστε να υπάρχει πλήρης γλωσσική επαφή με τους πληροφορητές και κατανόηση των λεγομένων τους. Ο ερευνητής πρέπει να μπορεί να επικοινωνεί με τους ανθρώπους, όχι μόνον γλωσσικά, αλλά και κινητικά. Πρέπει λοιπόν να συμμετέχει σε όλες τις τυπικές και άτυπες εκδηλώσεις που περιέχουν χορό, αλλά και στις άλλες οι οποίες δεν έχουν χορό, έτσι ώστε να είναι σε θέση να εκτιμήσει το ρόλο του χορού στο κοινωνικό σύνολο. Η διαδικασία η οποία δημιουργεί τα χορευτικά σχήματα, δηλαδή αυτό που ο ξένος παρατηρητής βλέπει ως χορό, πρέπει να φανεί, ως αποτέλεσμα μιας εντατικής έρευνας, η οποία θα περιέχει πολύ περισσότερα στοιχεία για το χορό και την κοινότητα από ό,τι μια απλή καταγραφή του χορού σε βιντεοταινίες, φιλμ και ηχογραφήσεις.

Μετά την ανάλυση των παραπάνω θεωρητικών κατευθύνσεων, θα καταλήξω μ' ένα ουσιαστικό ζήτημα. Όσο αν και τονίζει ένας ερευνητής ότι έχει άρτια συγκεντρώσει το υλικό του, πάντα υπάρχουν ελλείψεις. Έτσι θεωρώ ότι το είδος της έρευνας που πραγματοποιείται στη διάρκεια από ενός χρόνου έως δεκαπέντε μηνών –στην περίπτωση που απαιτείται ένα διάστημα προσαρμογής και εκμάθησης του γλωσσικού ιδιώματος– είναι το ελάχιστο που επιτρέπεται, εάν θέλουμε να πετύχουμε το επίπεδο που απαιτείται για την τρίτη προσέγγιση που αφορά στη μελέτη του χορού *ως πράξης και ως διαδικασίας*. Ακόμα και αν αυτό το είδος της εξαντλητικής μελέτης είναι το ιδεώδες, είναι πιθανόν να βγουν κάποια συμπεράσματα μόνον με επαναληπτικές επισκέψεις, αφού ήδη έχει ολοκληρωθεί το μακρό χρονικό διάστημα στο πεδίο. Αυτονόητη είναι επίσης η συνεργασία του ερευνητή με τους ντόπιους, που γνωρίζουν την περιοχή και το αντικείμενο.

Έχει πολύ ενδιαφέρον για τον ερευνητή να μελετήσει τις φάσεις, τα άλματα και τις παλινδρομήσεις του χορευτικού ρεπερτορίου των κοινοτήτων. Το πώς η κίνηση, στενά συνδεδεμένη με τη μουσική, το ρυθμό και το λόγο που

αμοιβαία στηρίζονται, αναζητούνται και ενισχύονται, αγωνίστηκε να επιβιώσει. Έτσι, συνδυάζοντας ημερομηνίες, αναμνήσεις, βιώματα, βιβλιογραφικά στοιχεία, περιγραφές και φωτογραφίες, ο ερευνητής συνθέτει σιγά-σιγά μια ιστορική εικόνα: *το χορό της κοινότητας.*

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Blacking, John, «Fieldwork in African Music», 1975.

Kaeppler, Adrienne, L. «Dance in Anthropological Perspective» *Annual Review of Anthropolygy,* vol. 7 (1978). USA: Annual Reviews pp. 31-49.

Kaeppler, Adrienne, L., «Σκέψεις για τη θεωρία και τη μεθοδολογία της ανθρωπολογικής μελέτης του χορού και των συστημάτων της ανθρώπινης κίνησης». *Εθνογραφικά* τ. 8 (1992), Ναύπλιο: Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα, 17-25.

Lange, Roderyk, «Guidelines for Field Work on Traditional Dance Methods and Checklists», Dance Studies, vol. 8 (1984), Jersey, Channel Islands. Centre for Dance Studies, 7-47.

Λουτζάκη Ρένα, *Ο παραδοσιακός χορός στην Ελλάδα.* Θεσσαλονίκη: Hellexpo. Philoxenia '85. Ειδική έκδοση.

Λουτζάκη Ρένα. «Για μια ανθρωπολογία του χορού» *Εθνογραφικά* τ. 8 (1992), Ναύπλιο: Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα, 11-16.

Ράφτης Άλκης, *Ο κόσμος του ελληνικού χορού*, εκδ. Πολύτυπο, Αθήνα 1985.

Ράφτης Άλκης (επιμ.). *Πρακτικά 2ου Παγκόσμιου Συνεδρίου «Η έρευνα του λαϊκού χορού»*, Λάρισα 6-10/7/1988. Αθήνα: Διεθνής Οργάνωση Λαϊκής Τέχνης - Ελληνικό Τμήμα.

Ράφτης Άλκης (επιμ.). *Πρακτικά 6ου Διεθνούς Συνεδρίου «Εθνογραφία του χορού»* Αθήνα 1-5/7/1992. Αθήνα: Διεθνής Οργάνωση Λαϊκής Τέχνης - Ελληνικό Τμήμα.

Σκουτέρη-Διδασκάλου Νόρα. *Η τέχνη του λόγου στις παραδοσιακές κοινωνίες. Μέθοδοι προσέγγισης στο λαϊκό αφηγηματικό λόγο.* Διδακτικές σημειώσεις. Τμήμα Φιλολογίας, Τομέας ΜΝΕΣ, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Υπηρεσία Δημοσιευμάτων. Θεσσαλονίκη 1985.

ΒΑΣΙΛΗΣ Γ. ΧΑΡΩΝΙΤΗΣ

Η ΧΑΡΔΗΜΙΝΑ

Τη θυμούμαι σαν ζωγραφιά, με κορνίζα τη μισάνοιχτη πόρτα του σπιτιού της, πάντα με τα ίδια ολόμαυρα ρούχα και το τσεμπέρι χαμηλά, να κρύβει το μόνιμα λυπημένο πρόσωπο.

Ήταν αδύνατη, μικροκαμωμένη, με κυρτωμένο από τα χρόνια κορμί, με χέρια κοκκαλιάρικα, που έτρεμαν λίγο και με φωνή σιγανή, βαθιά, σαν να 'ρχόταν από κάπου ξέμακρα.

Τ' όνομά της ήταν Χρυσή, μα όλοι την ξέραμε Χαρδημίνα. Χαρίδημος λεγόταν ο άντρας της κι από κείνον, κατά το συνήθειο του χωριού, ονομάστηκε Χαριδήμαινα και, για ευκολία, Χαρδημίνα.

Πολλές φορές είχα ακούσει πως, επειδή είχε γνωρίσει μεγάλη φτώχεια από τα πρώτα της βήματα, είχε αποφασίσει να μην παντρευτεί παρά μόνο αν βρισκόταν κάποιος, όχι βέβαια πλούσιος (που τέτοια τύχη για τη Χρυσή) αλλά, τουλάχιστον να μην πεινά. Κι είχε αρνηθεί, λέει, στον προξενητή, όταν της πρότεινε το Χαρίδημο, που ήταν πεντάφτωχος. Η λογική της ήταν ατράνταχτη.

– Φτωχειά εγώ, φτωχός και κείνος, πώς θα ζήσομε;

Μα ο προξενητής δεν την άφηνε.

– Πάρε τονε μωρή, μα καλός είναι... Έχει το σπίτι ντου κι ένα χωραφάκι για να φυτεύγετε κιανένα κολοκύθι γή κιαμιά πατάτα... Έχει κι ένα αμπελάκι για τα σταφύλια και το κρασί τση χρονιάς σας... Μα, το πια σπουδαίο, έχει την υγειά ντου, είναι γερός και στο χωριό τον εχτιμούνε... Ίντα άλλο θες;

– Ίντα γερός και καλός... εγώ κατέχω πως έχει, σαν και μένα, μόνο τα δυο ξερά ντου χέρια, επέμενε η Χρυσή.

– Δεν έχεις δίκιο, συνέχιζε ο προξενητής... Γλυκιό ψωμί θα φας απού τα χέρια ντου... και θα σ' αγαπά... Καλό αντρόγυνο θα γενείτε...

Πάρε τονε μωρή, ν' αποσκεπαστείς... πού θα βρεις τον καλύτερο; Τον άρχοντα ανειμένεις να σε ζητήξει;

Πες, πες ο προξενητής, συμβιβάστηκε η Χρυσή –την πίεζαν και οι δικοί της– και με τα πολλά είπε το ναι. Στη συνέχεια, τα πράγματα πήραν το συνηθισμένο τους δρόμο.

Το αντρόγυνο τακτοποιήθηκε στο σπίτι του κι αγωνιζόταν ν' αντιμετωπίσει

τα, συνήθως άλυτα, καθημερινά προβλήματα.

Πάνω στο χρόνο ήρθε κι ο γιος και –πράγμα ανεξήγητο– με τον ερχομό του παρουσιάστηκε μια ευχάριστη αλλαγή. Ο Χαρίδημος δούλεψε κάπως περισσότερο, κατάφεραν κι αγόρασαν μια κατσίκα για το γάλα του παιδιού, εξασφάλισαν το ψωμί της χρονιάς κι όλα έδειχναν πως η ζωή άρχιζε να τους χαμογελά.

Το παιδί –Γιάννη το βάφτισαν– μεγάλωνε μέρα με τη μέρα και με τα γέλια και τις φωνές του συμπλήρωνε τη μικρή τους ευτυχία.

Άμα χρειαζόταν κάποια εργασία το αμπελάκι τους –κι αυτό γινόταν πολλές φορές το χρόνο– πήγαιναν όλοι μαζί.

Στην άκρη του αμπελιού σχηματιζόταν ένα ύψωμα. Εκεί υπήρχε ένας μεγαλόπρεπος πρίνος και στη σκιά του άφηναν το Γιάννη να παίζει όση ώρα εκείνοι εργάζονταν.

Όταν μεγάλωσε το παιδί, ο Χαρίδημος το έπαιρνε τακτικά και πήγαιναν στον πρίνο του αμπελιού. Κάθονταν ώρα πολλή, φαίνονταν σαν να συζητούσαν κι άμα νύχτωνε έπαιρναν την κατσίκα και γύριζαν στο σπίτι.

Τι έκαναν και τι έλεγαν πατέρας και παιδί κάτω από τη σκιά του δένδρου κανείς δεν έμαθε. Μερικοί τους ζήλευαν και άλλοι τους ειρωνεύονταν, αλλά ο Χαρίδημος, ανεπηρέαστος, συνέχιζε αυτό το πρόγραμμα, εφόσον βέβαια ο καιρός το επέτρεπε.

Τη χρονιά που ο Γιάννης πήγε στο Σχολείο, το σπίτι αναστατώθηκε: Ο Χαρίδημος, φυσικά και η Χρυσή, που δεν ήξεραν να βάλουν την υπογραφή τους, λαχταρούσαν να δουν στο σπίτι τους χαρτιά και βιβλία κι έκαμαν ό,τι περνούσε από το χέρι τους για να τα φέρουν το συντομότερο: Η Χαρδημίνα ύφανε την ομορφότερη «ντάσκα» και ο Χαρίδημος παράγγειλε και του έφεραν από τη Χώρα μια πλάκα, μερικά κοντύλια κι ένα σφουγγαράκι. Παράγγειλε ακόμη κι ένα μελανοδοχείο, γεμάτο μελάνι, ένα κοντυλοφόρο, δυο τρεις πένες κι ας μην τα χρειαζόταν το παιδί ούτε στην πρώτη, ούτε και στη δεύτερη τάξη...

Ο Γιάννης ήταν καλός και πρόθυμος στο Σχολείο και ο δάσκαλος έλεγε τα καλύτερα λόγια στους γονείς του, που δεν έκρυβαν τη χαρά τους.

Τέλειωσε η σχολική χρονιά, το ενδεικτικό με το «Άριστα» στόλισε για κάμποσους μήνες το σπίτι, ήρθε ο καινούργιος Σεπτέμβρης και πάλι ο επόμενος και ο Γιάννης, χωρίς ιδιαίτερη δυσκολία, με «Άριστα» πήγαινε από τη μια τάξη στην άλλη.

Ήταν πια σχεδόν δέκα χρόνων κι όλοι τον καμάρωναν, λέγοντας πως

είναι «χαεριλίδικο κοπέλι»...

Τότε ήρθε η θανατηφόρα επιδημία που ονομάστηκε «Μεγάλη Γρίππη» και γκρέμισε την ευτυχία τους. Η Χρυσή αρρώστησε κι έστειλε το παιδί στο διπλανό χωριό να φέρει τα φάρμακα που σύστησε ο γιατρός. Ο Γιάννης, πηγαίνοντας, βρέθηκε σε ξαφνική μπόρα κι όταν γύρισε στο σπίτι ήταν ολόβρεχτος κι έτρεμε ολόκληρος. Έπεσε, με πυρετό, στο κρεβάτι και, παρά τις υπεράνθρωπες προσπάθειες, προτού περάσει βδομάδα, πέθανε!

Ο Χαρίδημος απαίτησε και τον έθαψαν κάτω από τη σκιά του πρίνου, στην άκρη του αμπελιού, στο συνηθισμένο του παιγνιδότοπο, και η Χαρδημίνα του ταίριαξε τα πιο συγκλονιστικά μοιρολόγια που ακούστηκαν ποτέ!

πού φεύγεις το μεράστρι μου
και χάθηκεν ο ήλιος;
πού πας υγιέ μου, ακριβογιέ,
και σκοτεινιάζει ο κόσμος;

Ο θάνατος του παιδιού στάθηκε καταλυτικός για τους άμοιρους γονείς. Το σπίτι δεν τους χωρούσε, δουλειά δεν είχαν όρεξη να κάμουν, χάθηκε το ενδιαφέρον τους για τη ζωή κι όλο πηγαινοέρχονταν στον πρίνο του αδικοχαμένου.

Ο πατέρας, ιδιαίτερα, από την αβάσταχτη πίκρα, απόφευγε να συναντά τους χωριανούς, έγινε σκεφτικός και αμίλητος, αδυνάτιζε μέρα με τη μέρα και ύστερα από λίγα χρόνια έφυγε για πάντα από κοντά τους!..

Για να τον θάψουν, άνοιξαν τον τάφο του παιδιού και τότε, έκπληκτοι, οι εργάτες είδαν το μελανοδοχείο, τον κοντυλοφόρο και τις πένες, την πλάκα και τα κοντύλια, την ομορφοκεντημένη «ντάσκα» με τα τετράδια. Κρυφά τα είχε βάλει η μάνα στο παιδικό φέρετρο, να συνεχίζει ο Γιάννης το διάβασμα και το γράψιμο στο «σκολειό των αγγέλω»!..

Έτσι η Χαρδημίνα έμεινε σαν την καλαμιά στον κάμπο... Κλείστηκε στο σπίτι της και ζούσε στη θλίψη, στη φτώχεια και στην ανημποριά. Φαίνεται πως της είχαν στερέψει τα δάκρυα, τα μοιρολόγια είχαν λιγοστέψει και τον ασήκωτο πόνο της έδειχνε το μόνιμα λυπημένο πρόσωπο.

Πότε πότε ανέβαιναν τη σκάλα του σπιτιού της κάποιες γυναίκες και της κρατούσαν συντροφιά.Γερόντισσες πιο πολύ, βασανισμένες κι εκείνες, που γνώριζαν τα πάθη και τις συμφορές των ανθρώπων, που είχαν γνωρίσει το σπαθί του Αρχάγγελου. Μα έμεναν βουβές κι αμίλητες όταν εκείνη τους έλεγε με τη βαθιά λυπημένη φωνή της.

– Να 'χε μου πέψει και μένα δυο τρία κοπέλια ο Θεός, θελά πάρει ο

Χάρος μα θελά μου πομείνουνε κιόλας... Εδά, στο σπίτι μου γροικώ τα νιαουρίσματα... τον κάτη έχω για παρηγοριά!..

Εκείνη την εποχή τη γνώρισα. Αφορμή στάθηκε το γεγονός πως ήξερε να ξεματιάζει και σ' αυτό οφείλονταν οι επισκέψεις μου στο σπίτι της.

Σε κάθε αδιαθεσία ή πονοκέφαλο που ένιωθα, άκουγα τη συνηθισμένη εντολή από τη μάνα μου:

– Πήγαινε στση Χαρδημίνας να σε σαραντίσει!

Αντίλογος ή άρνηση δεν επιτρεπόταν κι έτσι, θέλοντας και μη, πήγαινα. Ανέβαινα τη σκάλα, στεκόμουν μπροστά της με συστολή κι εκείνη, πάντα πρόθυμη, σαν να με περίμενε, αφού με παρατηρούσε καλά καλά, έλεγε σοβαρά και χαμηλόφωνα:

– Καλώς τον! Έλα να ιδώ ιντά 'παθες πάλι!

Ύστερα σηκωνόταν προσεκτικά, κοίταζε να δει αν είχε κάτι να με κεράσει, κανένα καρύδι, αμύγδαλο ή δυο τρεις σταφίδες και μετά, έπαιρνε μια πετσέτα, την άνοιγε, την τίναζε, τη δίπλωνε διαγώνια έτσι που να σχηματίζεται τρίγωνο και την τοποθετούσε πάνω στο τραπέζι. Ακουμπούσε τον αγκώνα του δεξιού χεριού στην άκρη της μιας τριγωνικής πλευράς κι άφηνε πάνω της το χέρι με ανοιγμένα τα δάχτυλα. Εκεί όπου έφτανε η άκρη του πρόσθετε μια παλάμη, έβαζε μια πρέζα αλάτι, το έκλεινε, σφίγγοντας σ' εκείνο το σημείο την πετσέτα και στη συνέχεια, προσέχοντας να μη χάσει την άκρη απ' όπου είχε μετρήσει, κάθιζε στην καρέκλα, μ' έβανε να γονατίσω κοντά της και με βαθιά, υποβλητική φωνή άρχιζε, ενώ συνέχεια με σταύρωνε με την πρέζα του αλατιού:

– Εικοσιπέντε Δεκεβρίου Χριστός γεννάται. Τούτ' η μέρα και κείνη η (γι)ώρα μια λογάται...

Καθώς σιγομουρμούριζε, χασμουριόταν και ξαναχασμουριόταν κι άμα τέλειωνε, πήγαινε ξανά στο τραπέζι, άπλωνε προσεκτικά την τριγωνική πετσέτα, ακουμπούσε τον αγκώνα της στην ίδια άκρη, όπως το είχε κάνει πρωτύτερα και παρατηρούσε αν το αλάτι βρισκόταν στο σημείο όπου το είχε βάλει, δηλαδή στην άκρη του τεντωμένου χεριού μαζί με την παλάμη της.

Αν βρισκόταν στην ίδια θέση, ήμουν καλά και μ' έδιωχνε λέγοντας:

– Άμε να πεις τση μάνας σου πως δεν έχεις πράμα...Εφτάγερος είσαι!..

Συνήθως όμως, πράγμα ανεξήγητο για μένα, το αλάτι βρισκόταν κοντύτερα, σαν να το 'χε μετακινήσει κάποιος κι εκείνη έλεγε, με απορία:

– Μια (μ)παλάμη λείπει μωρέ... ολάκαιρη μια (μ)παλάμη... Θωρείς είντα κάνει ο θαρμός;.. Πρέπει να ξαναπώ τη γηθειά!

Ξανά η ίδια τελετουργία: Σηκωνόταν, τίναζε την πετσέτα, την ξαναδίπλωνε τριγωνικά, μετρούσε, έβανε το αλάτι στο σημείο όπου έφτανε το ανοιγμένο χέρι της με την παλάμη, με γονάτιζε μπροστά της και ξανάρχιζε:

– Εικοσιπέντε Δεκεβρίου Χριστός γεννάται. Τούτ' η ημέρα κι εκείνη η (γι)ώρα μια λογάται. Η Παναγία κάθονταν απάνω στο θρονί τζη μαζί με το Μονογενή τζη και πέρνα ο θαρμός, ο καημός, ο καταπαντισμός, τση κακής ώρας το συναπάντημα...

* * *

Στο χωριό μου μερικές γυναίκες είχαν «κακό αμάτι» κι όποιον «ερέγουνταν» στα κάλλη, στη λεβεντοσύνη, στο χορό, στην αξιοσύνη των αρμάτων, τον «εθαρμίζανε» κι έπρεπε οπωσδήποτε να πάει να ξεματιαστεί γιατί αλλιώς «έπεφτε του θανατά» και κινδύνευε να πεθάνει.

Η πρωινή έξοδος για τα πρόβατα, το χωράφι ή το κυνήγι, έκρυβε μια αγωνία για πολλούς ανθρώπους του τόπου μου. Αν, μόλις έβγαιναν από την πόρτα τους, αντίκρυζαν καμιά από τις γυναίκες που μάτιαζαν έπρεπε να αλλάξουν δρόμο ή να γυρίσουν πίσω για να μην ανταμωθούν. Μια τέτοια συνάντηση, ήταν παρατηρημένο, δε θα τους έβγαινε σε καλό. Μπορούσαν να πικραθούν, να μαλώσουν, να κακοπάθουν, να χτυπήσουν ή και να σκοτωθούν αν είχαν μαζί τους τουφέκι για κανένα λαγό ή καμιά πέρδικα!

Φόβο δεν είχαν οι παρακατιανοί, οι κακοφτιαγμένοι, οι ασήμαντοι. Αυτοί είχαν... ανοσία. Το κακό μάτι δεν τους πείραζε.

Εγώ, αδύνατος και μικροκαμωμένος όπως ήμουν, δεν είχα τίποτε απ' αυτά που θα μπορούσαν να προκαλέσουν μάτιασμα κι αδυνατούσα να καταλάβω το λόγο για τον οποίο η μάνα μου μ' έστελνε σ' εκείνη τη γερόντισσα. Το βεβαίωνε κι ο πατέρας μου, άμα του το 'λεγα:

– Εσένα μωρέ εθαρμίσανε; Ντα, είντα σου ρεχτήκανε;

Τώρα που το συλλογίζομαι, λέω πως η μάνα μου (που πίστευε βέβαια στο «θάρμισμα» όπως όλοι στο χωριό), είχε βρει δικαιολογία το μάτιασμά μας για να βοηθά τη Χαρδημίνα με λίγα τρόφιμα, γιατί είχε, λέει, «μόνο το νερό στο σταμνί τζη».

Κάθε που μ' έστελνε, μου έβαζε σ' ένα σακούλι λίγο ψωμί ή δυο τρεις πατάτες, ή λίγο ξυνόχοντρο, ένα κομμάτι μυζήθρα, κάτι φαγώσιμο τέλος πάντων κι εκείνη, με την περηφάνια που χαρακτηρίζει τους ανθρώπους μας, αρνιόταν να τα κρατήσει, υποστήριζε ότι εμείς είμαστε περισσότερα στόματα,

έλεγε πως δεν τα ήθελε, πως δεν έπρεπε η μάνα μου να της στέλνει το παραμικρό, πως δεν είχε ανάγκη... Τελικά, τα έπαιρνε, μου γύριζε πίσω άδειο το σακούλι, κάνοντας χίλιες δυο ευχές.

Δεν ξέρω αν σ' αυτά τα λίγα τρόφιμα οφειλόταν η συχνή επανάληψη της γητειάς, πάντως κάθε που μ' έβανε, για δεύτερη φορά, να γονατίσω, βαριόμουν κι έλεγα πότε να τελειώσει.

Με τον καιρό και με τις τόσες φορές που είχα δεχτεί το γήτεμα, είχα μάθει απ' έξω τα λόγια και, ασυναίσθητα, τα ψιθύριζα, κάθε που με «σαράντιζε».

– Εικοσιπέντε Δεκεβρίου Χριστός γεννάται. Τούτ' η μέρα κι εκείνη η (γι)ώρα μια λογάται. Η Παναγία κάθονταν απάνω στο θρονί τζη μαζί με το Μονογενή τζη και πέρνα ο θαρμός, ο καημός, ο καταπαντισμός, τση κακής ώρας το συναπάντημα κι ο αφέντη Χριστός τον είδε και του λέει:

– Πού πας θαρμέ, καημέ, καταπαντισμέ, τση κακής ώρας το συναπάντημα;

– Πάω να βρω αντρόγυνο να ξεχωρίσω, ζευγάρι να ξεζευγαρώσω, κουράδι να ξεκουραδώσω, νέο καλό καβαλάρη να ρίξω να σκοτώσω, μωρό παιδί στην κούνια να μαράνω να ψηγύνω.

Κι ο αφέντη Χριστός γυρίζει και του λέει:

– Φύγε θαρμέ, καημέ, καταπαντισμέ, τση κακής ώρας το συναπάντημα και άμε πέρα στ' άγρια βουνά, βαθιά στο (μ)πάτο τση θάλασσας, απού δεν είναι αντρόγυνο να ξεχωρίσεις, ζευγάρι να ξεζευγαρώσεις, κουράδι να ξεκουραδώσεις, νέος καλός καβαλάρης να ρίξεις να σκοτώσεις, μωρό παιδί στην κούνια να μαράνεις, να ψηγύνεις... Φύγε κι απού του δούλου του Θεού (έλεγε τ' όνομα) την κεφαλή, τα χέρια, τα πόδια, το κορμί κι απού τσ' εβδομηνταδυόμισυ φλέγες του...

Αυτό το τελευταίο «φύγε κι απού του δούλου του Θεού...» τό 'λεγε τρεις φορές κι ύστερα έπιανε το τραπέζι, την καρέκλα, ένα γυαλί, μια πέτρα ή οτιδήποτε άλλο, λέγοντας «δέξου γης το βάρος μου και δόστου την υγειά ντου» και μετά τίναζε την πετσέτα πάνω μου και μ' έδιωχνε με τη συνηθισμένη φράση: «Με τσ' υγείες σου! Περαστικά!».

Καθώς κατέβαινα με γρήγορα βήματα τη σκάλα, άκουγα την τελευταία παραγγελλιά:

– Να πεις τση μάνας σου πως έλειπε μια (μ)παλάμη, μα εγώ σ' έκαμα καλά!

* * *

Αυτή ήταν η Χαρδημίνα. Μια βασανισμένη γερόντισσα, ολομόναχη, χαροκαμένη, παντέρημη, γεμάτη ανθρωπιά και καλοσύνη.

Έχουν περάσει πολλά χρόνια από τότε που συχωρέθηκε. Το αμπελάκι της ξεράθηκε και το νοικοκυριό είναι σωρός πέτρες. Έφυγε τόσο απλά κι αθόρυβα ώστε δε φάνηκε το κενό που άφησε. Σαν να μην έλειψε από κανέναν...

Όμως εγώ, κάθε που τυχαίνει να περάσω μπροστά από τα χαλάσματα του σπιτιού της, θυμούμαι το Γιάννη, που του είχε βάλει την πλάκα και τα κοντύλια στο φέρετρο για να διαβάζει με τσ' αγγέλους, καθώς επίσης και τα «σαραντίσματα» πού 'κανε με την πετσέτα και τ' αλάτι.

Ακόμη ηχούν στ' αυτιά μου, βραχνά κι απόμακρα, τα λόγια της:

– Εικοσιπέντε Δεκεβρίου Χριστός γεννάται. Τούτ' η μέρα κι εκείνη η (γι) ώρα μια λογάται!..

ΛΕΞΙΛΟΓΙΟ

1) ανημένω = αναμένω, περιμένω.
2) αποσκεπάζομαι = τακτοποιούμαι, λύνω τα προβλήματά μου (για τις γυναίκες = παντρεύομαι).
3) γηθειά και γητειά = μαγική επωδή, ξόρκι, τα λόγια που λένε για αποτροπή της βασκανίας.
4) κάτης = ο γάτης
5) κουράδι = κοπάδι γιδοπροβάτων.
6) θαρμίζω = ματιάζω, λαβώνω, επηρεάζω δυσμενώς, αρρωσταίνω.
7) ντάσκα = υφασμάτινη μαθητική σάκα.
8) πέφτω του θανατά = αρρωσταίνω βαριά και απότομα.
9) ρέγομαι = επιθυμώ κάτι υπερβολικά σε σημείο που φτάνει τη ζήλεια.
10) σαραντίζω = ξεματιάζω, διώχνω με μαγικά λόγια και πράξεις τη βασκανία (η λέξη χρησιμοποιείται με διπλή σημασία: Σαράντισμα λέγεται η ευχή που παίρνει στην εκκλησία η νεογέννητη μητέρα, 40 μέρες μετά τη γέννα της. Σαράντισμα όμως λέγεται και το ξεμάτιασμα, το γήτεμα, επειδή στο τέλος της γητειάς έλεγαν: «πέντε, δέκα, δέκα πέντε, σαράντα· σαράντα αγίοι βοηθάτε...».
11) χαεριλής = αυτός που έχει χάρες, προτερήματα.
12) ψήγω και ψηγύνω = συρρικνώνω, μαραίνω, καίω.

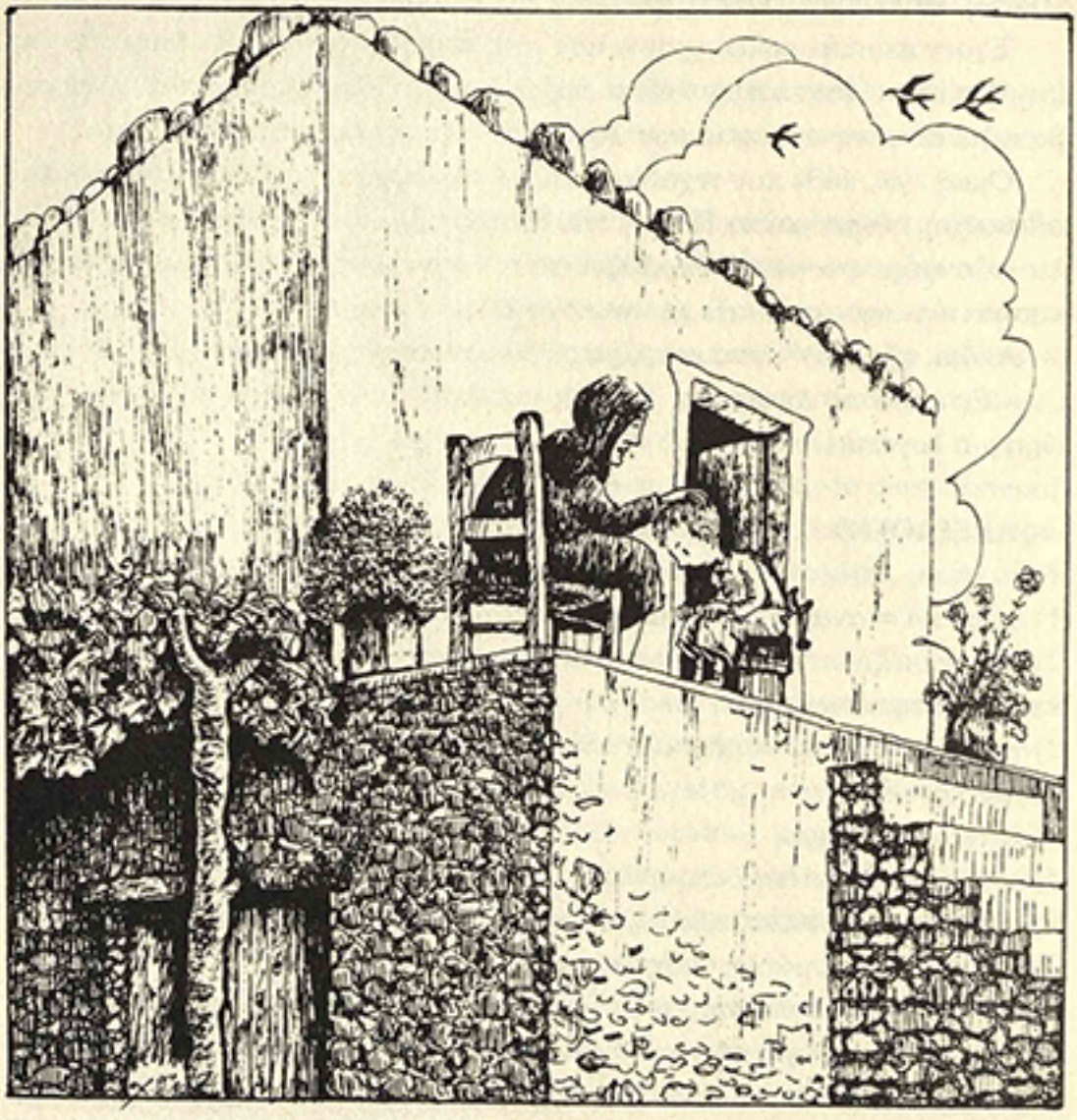

Σκίτσο Χρ. Πετράκη

ΑΛΕΚΟΣ Μ. ΘΕΟΔΩΡΟΓΛΑΚΗΣ

ΜΟΡΦΕΣΣ ΤΟΥ ΠΑΛΙΟΥ ΚΑΙΡΟΥ. ΣΤΕΛΙΟΣ Ο ΚΑΛΑΘΑΣ

Αμούστακο παλικαρόπουλο, ήρθε από τα παράλια της όμορφης Ιωνίας, από την καταστραμμένη Σμύρνη, γεμάτο ψυχικές και σωματικές πληγές, που ολόκληρη η κατοπινή ζωή του, στάθηκε αδύνατο να τις επουλώσει.

Χρονια και χρόνια περιπλανήθηκε στην «Παλιά Ελλάδα» αλλάζοντας όλα τα επαγγέλματα για να επιβιώσει και ψάχνοντας να βρεις το μοναδικό του συγγενή, τον μπάρμπα του τον Ανέστη, που είχε πληροφορίες πως γλίτωσε το χατζάρι του Τούρκου κι ήρθε κι αυτός στον Πειραιά.

Όμως μάταια. Κανένα ίχνος του, καμμιά σίγουρη πληροφορία.

Κι όταν πια απογοητεύτηκε νιώθοντας ανασφαλής στη στεριανή Ελλάδα, μπάρκαρε σ' ένα σαραβαλιασμένο πλεούμενο, σαραντάρης πια, μα φαινότανε πολύ μεγαλύτερος κι ήρθε στην Κρήτη.

Δεν ήταν βέβαια τυχαίο αυτό. Ήθελε να 'ρθει στην Κρήτη, να φιλήσει, να προσκυνήσει τη γη που γέννησε και έθρεψε το «Μέγα Μπινιζέλο., αυτόν που γέμισε τα στήθια του με περηφάνεια - όπως έλεγε - που είναι Έλληνας.

Έτσι βρέθηκε στη Δυτική Κίσαμο, όπου άρχισε μια καινούργια ζωή και που θα προσπαθήσομε να σκιαγραφήσομε, γιατί παρακολουθήσαμε από κοντά, ένα μεγάλο μέρος απ' αυτή.

Εδώ αξιοποίησε τις εμπορικές γνώσεις που είχε από τον έμπορο της Σμύρνης, πατέρα του.

Μέσα σ' ένα μεγάλο καλάθι, γι' αυτό και Καλαθά τον ονόμασε η περιοχή που κατοχύρωσε σαν πελατεία του, έβαλε κάθε είδους ψιλικά.

Βελόνες, καρφίτσες, φουρκέτες, παραμάνες, χτένες, τσιμπιδάκια, καλτσοδέτες, μπαχαρικά, λιβάνι, λουλάκι, ζαχαρωτά κ.α., όλα με τάξη τακτοποιημένα.

Μέσα στο τεράστιο καλάθι, υπήρχε χωριστός χώρος για τ' αυγά που έπαιρνε από τις πελάτισσες, από τις εμπορικές πράξεις μαζί τους. Εκτός από το καλάθι, κρατούσε και μια μεγάλη άσπρη σακούλα, που είχε μέσα «είδη προικός», κάλτσες, εσώρουχα, κλωστές, υφάσματα, μαξιλαροθήκες, ποδιές. Περνούσε το λαιμό της σακούλας στο χέρι του καλαθιού. Πίσω από τον αριστερό ώμο η σακούλα, μπροστά το καλάθι και στο δεξί χέρι, ο ντενεκές για το λάδι.

Τον καιρό εκείνο, κατοχή, το εμπόριο γινόταν με «είδος».

Δεν ήταν σπάνιο, μπροστά και πίσω στον ώμο του, να κρέμονται δύο κότες ζωντανές, αντάλλαγμα κι αυτές, των εμπορευμάτων του.

Η εμπορική του πελατεία, εκτείνονταν σ' όλα τα χωριά της Δυτ. Κισάμου που έβρεχε ο Τυφλός Ποταμός από τις πηγές του στο Σάσαλο και τον Κατσοματάδο, μέχρι την εκβολή του στον Κουρφαλώνα, μα και στα χωριά που ήταν δεξιά κι αριστερά του ποταμού.

Είχε τακτές ώρες που περνούσε από κάθε χωριό, μια φορά την εβδομάδα, έβρεχε ή έλιαζε και συνήθως ώρες πρωϊνές.

Το χειμώνα, είχε σκεπάσει και το εμπόρευμα και τον εαυτό του μ' ένα τέραστιο μουσαμά και έμοιαζε με κινούμενο Πύργο όπως προχωρούσε.

Το καλοκαίρι, είχε στο κεφάλι μια μεγάλη άσπρη μαντήλα για τον ήλιο. Στο έμπα του κάθε χωριού, πάντα από το ίδιο μέρος, σταματούσε, έπαιρνε βαθιά ανάσα και με τη βροντώδη φωνή του φώναζε. Πραματευτηηηής...

Οι νοικοκυράδες τον περίμεναν για να κάμουν τα ψώνια τους κι όλες τις προσφωνούσε με το όνομα του άντρα τους. Γιώργαινα, Μιχάλαινα, Ηρακλήνα, Αριστείδαινα κι όλων ήξερε λεπτομερώς το γενεαλογικό τους δέντρο.

Κι αυτές όμως, πάντα ένα καλό κέρασμα είχαν γι' αυτόν κι αυτός μια δική του αυτοσχέδια ευχή. «Ο Θεός να σας φυλάει απ' Αγαρηνού χατζάρι». Έδινε και «βερεσέ» χωρίς ποτέ να σημειώνει.

Στη σπουδαία μνήμη του κατέγραφε τα πάντα και ποτέ δεν έσφαλλε. Αυτό, το ήξεραν οι πελάτισσες και πάντα παραδέχονταν την υποχρέωσή τους. Σαν τέλειωνε ο γύρος στις γειτονιές, πάντα σοβαρός και καλοσυνάτος κατέληγε στο καφενείο, να πιει τον καφέ του και να καπνίσει τα τσιγάρα του. Απόθετε προσεκτικά την πραμάτεια του, χαιρετούσε φωναχτά ευχόμενος «καλή βδομάδα» γιατί απ' το χωριό μας περνούσε κάθε Δευτέρα, ύστερα κάθιζε, σκούπιζε τον ιδρώτα από το πρόσωπό του κι άναβε τσιγάρο.

Εμείς, μικρά παιδιά περίεργα, τον παρακολουθούσαμε μέχρις εκεί, γιατί τότε άνοιγε ένα χαρτάκι μέντες, μας τις μοίραζε και μας έλεγε αυστηρά.

Και... όχι πρόσφυγας - έτσι τον έλεγαν μερικές γιαγιάδες - Μικρασιάτης, Σμυρνιός είμαι.

Ο Καφετζής, που ήταν και παντοπώλης και τσαγκάρης, ήξερε την ώρα που πάντα περνούσε, έψηνε στη θράκα το διπλό βαρύ γλυκό καϊμακλή καφέ, όπως τον ήθελε, τον έβαζε σε χοντρό φλιτζάνι και τον απόθετε στο τραπέζι.

Ο Στέλιος ρουφούσε λαίμαργα τον καφέ κι όταν τέλειωνε, έριχνε νερό στο φλιτζάνι, το ανακάτευε και ρουφούσε το υπόλοιπο, μέχρι που στο φλιτζάνι

δεν έμενε ίχνος καφέ.

Άναβε και δεύτερο και τρίτο τσιγάρο και μόνο τότε άρχιζε την κουβέντα με τον καφετζή, πιο πολύ για τα κέρδη και τις χασούρες της δουλειάς τους.

Τούτη την ώρα, αν είχε τα κέφια του, χωρίς πολλά παρακάλια, αλλά μόνο με το «πες μας Στέλιο τι έγινε τότε στη Σμύρνη», άρχιζε.

- «Ήταν τίμιος και καλός έμπορας ο πατέρας μου, Θεός σχωρέσει την ψυχούλα του.

Εμπορεύονταν λάδια και σταφίδες κι από κοντά κι εγώ τον βοηθούσα. Ήμουν ο μοναχογιός του κι ήθελε να μάθω τη δουλειά.

Οι δυο αδελφές μου, η Φωτεινή και η Μαρία μικρότερες, πήγαιναν στο σχολείο και βοηθούσαν τη μητέρα στις δουλειές του σπιτιού.

Δίπλα από το δικό μας μαγαζί είχε το λαδάδικο του κι ο Μεμέτ Εφέντης. Ήταν φίλος με τον πατέρα μου, ποτέ τους δεν αντάλλαξαν βαριά κουβέντα και κάθε μέρα σχεδόν, έπιναν μαζί τον καφέ τους.

Φίλος μου κι εμένα, ήταν ο γιος του ο Μουχτάρ. Είμαστε συνομήλικοι, μαζί παίζαμε, μαζί πετροβολούσαμε τα πρώϊμα φρούτα τα καρύδια και τ' αμύγδαλα στα σώχωρα του Μαχμούτ Αγά και του μπάρμπα μου, του Καρανταγλή. Μαζί ανάβαμε κερί της Παναγιάς στην εκκλησία μας και μαζί κάναμε «ντουά» γονατιστοί και ξυπόλυτοι στο τζαμί τους.

Αυτός κρυφά απ' τη μάνα μου, με τάϊζε πασχαλινό τη σαρακοστή κι εγώ κρυφά από τη δική του μάνα, τον τάϊζα χοιρινό και τον πότιζα κρασί.

Ίδιο τον θέλαμε το Χριστό και το Μουχαμέτη. Καλά περνούσαμε, ως που ήρθε η αποφράδα εκείνη μέρα, 27 Αυγούστου 1922.

Τη μέρα αυτή όλη η οικογένεια, είμαστε στην παραλία της Σμύρνης κι ο πατέρας παζάρευε μια μαούνα να μας πάει σε κάποιο πλοίο, απ' αυτά που ήταν αραγμένα στ' ανοιχτά.

Στις 11 η ώρα, φάνηκαν οι Τσέτες. Εμείς δεν είχαμε μπει ακόμη στο πλεούμενο. Ήταν μια διακοσαριά πάνω στ' άλογα με σταυρωτά φυσεκλίκια και σπάθες που τις κουνούσαν αριστερά και δεξιά, βρίζοντας.

Εμείς βρεθήκαμε στο διάβα τους.

Μια σπαθιά άνοιξε το κεφάλι του αφέντη μου που έπεσε κάτω αιμόφυρτος. Τη Μαρία την άρπαξε ένας σαν σίφουνας και την πήρε στ' άλογο του κι εγώ με τη μητέρα που βογγούσε και τραβούσε τα μαλλιά της και τη Φωτεινή, ανακατευτήκαμε στο πλήθος, που ωστόσο είχε γεμίσει την παραλία.

Άλλοι κλαίγαν, άλλοι χτυπιούνταν και μοιρολογούσαν κι άλλοι σέρναν τα πόδια τους και σώπαιναν.

Ο βόγγος κι ο θρήνος έγιναν ένα δυνατό βουητό.

Εκεί η μάνα μου, είδε το θειό μου τον Ανέστη, αδερφό του Κύρη μου, του είπε τι έγινε λίγο πιο πριν, με παρέδωσε σ' αυτόν κι εκείνη με τη Φωτεινή, ακολούθησαν μια σειρά ατέλειωτη γυναίκες, που 'ρχονταν από το Κορδελιό και τραβούσαν προς τους ψηλούς βράχους που ήταν στα Πετρωτά.

Από κει πάνω πηδούσαν και χάνονταν στη θάλασσα. Πλάϊ τους, πάνω από τα κεφάλια τους, ήταν οι Τσέτες έτοιμοι να τις ντροπιάσουν κι ήθελαν να γλυτώσουν από τα χέρια τους, να πέσουν, όσο πιο γρήγορα γινόταν, στο γκρεμνό, να χαθούνε.

Από εκείνη την ώρα, δεν τους ξανάδα.

Σε λίγα λεπτά, μια τεράστια φωτιά άρχισε να καίει τα πάντα.

Έτρεξαν οι αντλίες να τη σβήσουν, μα εκείνες, αντί για νερό, έριχναν πετρέλαιο.

Η φωτιά προχωρούσε προς το μέρος μας κι όλοι μας, κόσμος αμέτρητος, έτρεξε στην παραλία.

Πίσω η φωτιά, μπροστά η θάλασσα.

Όσοι ήξεραν κολύμπι έπεφταν στο νερό, με την ελπίδα να φτάσουν στα «συμμαχικά» πλοία. που ήταν αραγμένα απέναντι για να «υποστηρίξουν» τους Έλληνες. Ήξερα κολύμπι πολύ καλό, ξέφυγα από τα χέρια του μπάρμπα μου κι έπεσα στο νερό.

Κολυμπώντας, ακολούθησα καμμιά πενηνταριά που κατευθύνονταν σ' ένα Γαλλικό καράβι.

Σαν φτάσαμε κατάκοποι, μας άφησαν και σκαρφαλώσαμε απάνω και μόλις μπήκαμε μέσα, μας ξανάριξαν στη θάλασσα.

Ευτυχώς, εγώ και μερικοί άλλοι είχαμε ακόμη δυνάμεις. Ένας φώναξε πως απέναντι είδε καράβι Ελληνικό. Κολυμπήσαμε προς τα εκεί και πραγματικά, έτσι ήταν. Μας βοήθησαν και μπήκαμε μέσα.

Εγώ, μόλις με τράβηξαν, πάνω, από τη συγκίνηση και τον πόνο για το χαμό των δικών μου, την πείνα και το φόβο, έχασα τις αισθήσεις μου και μόνο την άλλη μέρα, όταν το πλοίο ήταν μεσοπέλαγα γεμάτο γυναικόπαιδα, συνήλθα. Βγήκαμε στο Πλωμάρι της Μυτιλήνης. Εκεί μείναμε 15 μέρες και μετά, άλλο καράβι μας έφερε στο Πειραιά».

Εδώ ο Στέλιος σταματούσε. Έβρεχε το μαντήλι του με νερό, σκουπιζότανε πολλές φορές, σήκωνε την πραμάτεια του και φωνάζοντας με τη βροντώδη φωνή του, Πραματευτηηηής... έπαιρνε γύρα τη γειτονιά.

Η ιστορία αυτή που άκουσα με στόμα ανοιχτό πολλές φορές από το Στέλιο τον Καλαθά, σαν ήμουν μικρός, ζωντάνεψε μέσα μου αργότερα, όταν διάβασα όσα έγραψε ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, για την καταστροφή της Σμύρνης,

γιατί μου φάνηκε πως φωτογράφιζε την καταστροφή όπως την άκουσα στη διήγηση του πικραμένου Μικρασιάτη.

Γράφει ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος: «Η μεγάλη φλόγα της Σμύρνης, σκόρπισε τ' αποκαΐδια τη στάχτη, τον οδυρμό και το θρήνο παντού.

Γέμισαν οι ψυχές με πόνο, όταν οι φλόγες χόρευαν κι έγλειφαν στεριές και θάλασσες. Η Μικρασία κατέβηκε στην ακρογιαλιά, ορφανεμένη, ξεσπιτωμένη, ξεμαλλιασμένη, ξεστηθιασμένη, θεόφτωχη.

Και τα καράβια, φορτώθηκαν τ' απομεινάρια της, τα δάκρυά της, τον τρόμο της, τον απίστευτο παιδεμό της και τον κουβαλούσαν κοντανασαίνοντας, όπου λεύτερη γης, όπου μια χούφτα χώμα αναπαμένο».

Μια Δευτέρα όμως, ο Στέλιος ήταν διαφορετικός, από τις άλλες. Δε φώναξε καθόλου το συνηθισμένο «πραματευτηηηής...» ούτε κι έκαμε τις ενδιάμεσες στάσεις, αλλά τράβηξε κατ' ευθείαν στο καφενείο και κάθισε στην καρέκλα του, χωρίς να μιλεί αλλά κρατούσε το σαγόνι του, βογγούσε κι έδειχνε να πονεί. Ο καφετζής που δεν είχε προλάβει να φτιάξει τον καφέ, τον ρώτησε τι έχει, που πονά.

Ο Καλαθάς, του έκαμε νόημα πως έχει πονόδοντο κι ο καφετζής - μπακάλης - τσαγκάρης και για την περίπτωση και οδοντογιατρός, τον καθησύχασε λέγοντάς του. «Χάσκα (άνοιξε το στόμα σου). Ποιο αντόντι σε πονεί». Αυτός τού 'δειξε έναν τραπεζίτη και ο «οδοντογιατρός» χωρίς καθυστέρηση, παίρνει από τον πάγκο του μια τανάλια κι έβγαλε το δόντι. Του 'δωσε τσικουδιά να ξεπλύνει το στόμα, χάλασε δύο τσιγάρα και τον καπνό τον στρίμωξε στην πληγή. Ο ασθενής τον ευχαρίστησε, ενώ ο «οδοντογιατρός» γύρισε στον πάγκο του, όπου συνέχισε τη δουλειά του σε ένα στιβάνι που επιδιόρθωνε.

Δεν πέρασε όμως ώρα πολλύ και ο πόνος επανήλθε, ακόμη δυνατότερος.

- «Βρε, δεν έβγαλες το πονεμένο δόντι» λέει θυμωμένος ο Στέλιος.

Ο «γιατρός» σηκώνεται, σκουπίζει στην ποδιά του τα χέρια του, παίρνει τα «εργαλεία» του και λέγοντας μεταξύ σοβαρού και αστείου: «πιστεύω τώρα να το πετύχομε» βγάζει και δεύτερο δόντι, ευτυχώς τούτη τη φορά το πονεμένο, γιατί διαφορετικά είχε όλη τη διάθεση να συνεχίσει.

Επανέλαβε την απολύμανση και την ώρα αυτή μπήκε μέσα ένας φοιτητής της ιατρικής, που έκανε τις διακοπές του στο χωριό και έφριξε με την «ιατρική» του καφετζή και του μίλησε για τέτανο και για μόλυνση. Όμως αυτός τον καθησύχασε, λέγοντας πως η τανάλια του έχει βγάλει δόντια και δόντια και πως η τσικουδιά του και ο καπνός του, σκοτώνουν όλα τα μικρόβια.

Την άλλη Δευτέρα, ο Στέλιος ξανάρθε, χωρίς πονόδοντο, μόνο που σαν

μιλούσε, φαινόταν το κενό από την έλλειψη των δυο δοντιών. Κι όταν τα χρόνια πέρασαν κι άσπρισαν τα μαλλιά κι η ράχη σκέβρωσε κι οι ώμοι αδυνάτισαν και δεν μπορούσαν να σηκώσουν το εμπόρευμα, ο Καλαθάς, έκαμε την εμφάνιση του στα «χωριά του», μ' ένα γαϊδαράκο, που πάνω του είχε φορτώσει την πραμάτεια του.

Κι όταν ύστερα από μια καλή εμπορική μέρα κατηφόριζε το δύσβατο μονοπάτι για το από κάτω χωριό που είχε το στέκι του, τον άκουες φωναχτά να του λέει. Κυρ Μέντιε, καλά πήγαμε σήμερα, θα φας το βράδυ ταγή (βρώμη) εσύ κι εγώ φρίσσα (ρέγγα).

Αν πάλι δεν ήταν ευχαριστημένος από τις πωλήσεις της ημέρας, πάλι με δυνατή φωνή τον άκουες να λέει. «Δεν πήγαμε καλά βρε σήμερα, απόψε άχυρο εσύ κι εγώ ελεές και παξιμάδι».

Όταν ο Στέλιος γέρασε πολύ, άφηνε από την περιοδεία του, το ένα χωριό μετά το άλλο και περιορίστηκε, μόνο σ' αυτό που είχε το φτωχικό του κατάλυμα.

Ώσπου κι απ' αυτό δε μπορούσε να βγει γιατί «τα πόδια βάρυναν» όπως έλεγε. Είχε αφεθεί στα φιλόξενα αισθήματα των χωριανών που όλοι, συναγωνίζονταν ποιος θα τον φροντίσει περισσότερο.

Το μόνο πράγμα που ζητούσε απ' όσους τον επισκέπτονταν ήταν, σαν θα πεθάνει και τον θάψουν, να ρίξουν στον τάφο του, μια χούφτα χώμα, από το χώμα της αγαπημένης του Σμύρνης που ποτέ δεν είχε φύγει από τη μνήμη του. Είχε φτάσει σε βαθιά γεράματα ώσπου ένα πρωί, βρέθηκε πεθαμένος στο παραγώνι του και λίγο πιο πέρα ο κυρ Μέντριος ανίκανος να του ανταποδώσει τα φιλόφρονα λόγια που πολλές φορές τούλεγε.

Κι εκεί τον έθαψαν «Δημοσία δαπάνη» όπως θα λέγαμε σήμερα. Κι ο παπά Γιάννης, ο άγιος και προοδευτικός άνθρωπος, μίλησε με λόγια ζεστά, που πήγαιναν κατ' ευθείαν στις καρδιές των συγχωριανών του, για τον τίμιο έμπορο, τον ευσεβή χριστιανό, τον καλό άνθρωπο, τον αγνό Έλληνα, τον Πατριώτη, Στέλιο Πλαΐτη.

Κι όταν ύστερα από χρόνια, ένας γνωστός του παπά πήγε εκδρομή στη Σμύρνη, έφερε σε μαντήλι λίγο χώμα Σμυρνέϊκό, ο αγαθός λευΐτης, ύστερα από τρισάγιο που έκαμε στον τάφο, το 'ριξε πάνω για να βρει αναπαμό η ψυχή του τυραννισμένου αυτού ανθρώπου.

Γ. Π. ΕΚΚΕΚΑΚΗΣ

΄ΕΝΑ ΟΨΙΜΟ ΠΕΡΙΗΓΗΤΙΚΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΓΙΑ ΤΑ ΧΑΝΙΑ ΤΟΥ 1918

Γίνεται σήμερα αναντίρρητα δεκτό ότι τα χρονικά των περιηγητών –εν προκειμένω αυτά που αναφέρονται στην Κρήτη– είναι καλό να γίνουν γνωστά και προστιτά στους πολλούς. Εκτός από τις πληροφορίες που περιέχουν, τα κείμενα αυτά είναι πολύτιμα σήμερα και για έναν άλλο λόγο: προσφέρονται ως αναγνώσματα και βοηθούν τους μη ειδικούς ν' αποκτήσουν ενδιαφέρον για το παρελθόν του χώρου στον οποίο ζουν[1].

΄Εχοντας την πεποίθηση αυτή, ο γράφων φροντίζει να έρχονται στο φως σπάνια και άγνωστα στους πολλούς περιηγητικά βιβλία για την Κρήτη. Υπήρξαν ήδη δημοσιεύματα για τους περιηγητές C. R. Scott (1934), B. Taylor (1858), V. Simonelli (1893), M. Crerimins Ki (1899) κ.ά.[2]

Το κείμενο που τώρα παρουσιάζεται εδώ χαρακτηρίζεται εύλογα «όψιμο περιηγητικό» και πράγματι έχει τα χαρακτηριστικά των γνωστών εκείνων χρονικών του 18ου και 19ου αιώνα. Πρόκειται εντούτοις για απόσπασμα από ένα φαινομενικά ασήμαντο βιβλιαράκι, τυπωμένο στον Πειραιά το 1924, απ' αυτά που δεν κρίθηκαν άξια για τα ράφια των Δημοσίων Βιβλιοθηκών.

Σήμερα είναι σπανιότατο και τελείως άγνωστο στην Κρήτη αν και έχει τον τίτλο «Κρητικαί Ημέραι». Άγνωστος είναι και ο συγγραφέας του, ο Παναγιώτης Θ. Κουνιάκης, ένας επαρχιακός δημοσιογράφος και λόγιος από τη Λευκάδα, ενδεχομένως κρητικής καταγωγής[3].

---

1. Η τάση του ευαίσθητου ανθρώπου για αναδρομές στο παρελθόν εκδηλώνεται καταρχήν με τη νοσταλγική αναζήτηση του χώρου· ενός χώρου που στις μέρες μας αλλοιώνεται καθημερινά. Η αφύπνηση του ενδιαφέροντος για το ιστορικό παρελθόν έρχεται αργότερα.

2. Το οδοιπορικό του C.R. Scott με τον τίτλο «Περιηγήσεις στην Κρήτη» εκδόθηκε αυτοτελώς (Ρέθυμνο, 1995) από τον γράφοντα. Από τα υπόλοιπα που αναφέρονται, το σχετικό με τα Χανιά απόσπασμα του B. Taylor είχε δημοσιευθεί στην «Ελλωτία» (τ. Β'/1993, σσ. 325-342), ενώ τα άλλα αλλού.

3. Ο Παναγιώτης Θ. Κουνιάκης πρέπει να κατάγεται από το μη αναφερόμενο σήμερα χωριό(;) «Σφακιώτες» της Λευκάδας, την εποίκηση του οποίου συνδέουν οι ντόπιοι με τους Σφακιανούς της Κρήτης. Το θέμα φαίνεται ενδιαφέρον, αλλά δε διαθέτω στοιχεία ατυχώς. Αγνοώ επίσης βιογραφικές λεπτομέρειες για το συγγραφέα του όψιμου περιηγητικού μας. Γνωρίζω μόνο ότι έχει εκδώσει αυτοτελώς 7 τουλάχιστον έργα του στο διάστημα 1924-1937, καθώς και μια εφημερίδα («Ο Ανθρωπιστής»;).

Ο όψιμος περιηγητής μας αποβιβάστηκε στη Σούδα το πρωί της 5ης Μαρτίου 1918, ύστερα από ένα άκρως επεισοδιακό –όπως θα δούμε– ταξίδι με το άτυχο ατμόπλοιο[4] «Πελοπόννησος». Προορισμός του ήταν το Ρέθυμνο[5] γι' αυτό και στα Χανιά δεν έμεινε πολύ. Ανάλογα σύντομο είναι και το αφιερωμένο στην πόλη αυτή μέρος του βιβλίου, το οποίο κυρίως αναφέρεται στο Ρέθυμνο, με στοιχεία εξαιρετικού ενδιαφέροντος[6].

Το κείμενο παρουσιάζεται μεταγλωττισμένο από τον γράφοντα. Η επέμβαση αυτή ήταν αυτχώς ένα «αναγκαίο κακό», επιβεβλημένο από την απερίγραπτη προχειρότητα της έκδοσης. Έγινε πάντως ό,τι το δυνατό για την πιστή μεταφορά του κειμένου· ας το παρακολουθήσομε:

Από τη Μήλο στην Κρήτη

Στις 4 Μαρτίου 1918, κατά τις 7 το απόγευμα, αποπλεύσαμε για τη Σούδα της Κρήτης από τη Μήλο, όπου είχαμε παραμείνει ολόκληρη την ημέρα. Ο καιρός ήταν άγριος με τη θάλασσα να λυσσομανά στην κατασκότεινη νύχτα. Όλα προμηνούσαν τον ερχομό της καταιγίδας.

Μόλις βγήκαμε από το λιμάνι της Μήλου, τα πελώρια κύματα άρχισαν να χτυπούν με ορμή στην πρώρα του «Πελοπόννησος», να πέφτουν μέσα στο σκάφος και να εισορμούν στα διάφορα διαμερίσματα, παρασύροντας τα πάντα. Οι ναύτες έτρεχαν εδώ κι εκεί προσπαθώντας να περισυλλέξουν τα διάφορα αντικείμενα, ενώ ο θόρυβος από τα νερά που εισορμούσαν και ο απαίσιος κρότος των κυμάτων που χτυπούσαν στο ατμόπλοιο κάλυπταν τις

Τις πληροφορίες οφείλω κυρίως στον κ. Τέλη Χαραμόγλη, δημιουργό (και δωρητή) της πιο άρτιας ειδικής (για τη Λευκάδα) βιβλιοσυλλογής. Για την προσπάθειά του αυτή έχει βραβευθεί από την Ακαδημία Αθηνών και έχει καταχωρισθεί στο «Βιβλίο Guinnes» (ελλην. έκδ. 1994, σ. 222).

4. Λίγους μήνες πριν, στις 2 Οκτωβρίου 1917, το πλοίο «Πελοπόννησος που εκτελούσε τότε τη γραμμή, είχε δεχτεί επίθεση από γερμανικό υποβρύχιο, μεταξύ Μήλου και Σούδας, με τραγικά αποτελέσματα. Το περιστατικό αναφέρεται βέβαια στον τύπο της εποχής (βλ. «Ημερήσια Νέα» Χανίων, 3 και 4/10/1917), ενώ καταλαμβάνει ξεχωριστό κεφάλαιο στο βιβλίο του Μ. Νικολακάκη, *Παλιά Χανιά* (Αθ. 1961), σ. 58.

5. Στο Ρέθυμνο ο Π. Κουνιάκης παρέμεινε για ένα χρόνο περίπου ως πολιτικός εξόριστος. Στο βιβλίο του πάντως, δεν κάνει την παραμικρή νύξη γι' αυτό.

6. Με τον τίτλο «Η ζωή στο παλιό Ρέθυμνο» έχει δημοσιευθεί από τον γράφοντα το σχετικό με την πόλη αυτή μέρος του βιβλίου. (Εφημ. Κρητική Επιθεώρηση, 24-1 μέχρι 31-12-1993). Οι αρκετές αναδημοσιεύσεις αποσπασμάτων που έγινε από τότε δείχνουν τον αντίκτυπο που είχε το «φαινομενικά ασήμαντο» αυτό βιβλιαράκι.

φωνές των επιβατών. Οι υδάτινοι όγκοι, που με πείσμα πρωτοφανές έστελνε απανωτά εναντίον του πλοίου η μαινόμενη θάλασσα του Μυρτώου, είχαν κυριολεκτικά αναστατώσει κάθε κινητό και ακίνητο, έμψυχο ή άψυχο, που υπήρχε πάνω σ' αυτό. Οι επιβάτες-θύματα της ναυτίας δημιουργούσαν μια απαίσια χορωδία, ο ήχος της οποίας κυριαρχούσε στην όλη κατάσταση και είχε εκνευρίσει τους πάντες, ενώ η ίδια η παρατεταμένη ναυτία μας είχε όλους παραλύσει τελείως. Κυλιόμαστε σαν τα γουρούνια στον αποπνικτικό εκείνο χώρο, χωρίς να έχομε τη δυνατότητα μετακίνησης, αφού τα προϊόντα της ναυτίας μαζί με τα νερά είχαν πλημμυρίσει τα πάντα και είχαν μετατρέψει τη χοιροσπηλιά μας σε τρώγλη ζοφερή. Η έξοδος ήταν εξάλλου φραγμένη από ένα ανθρώπινο τείχος, τους επιβάτες που συνωστίζονταν εκεί, στην προσπάθειά τους να βρουν καταφύγιο έξω από τον κοιτώνα των θερμαστών. Εκεί είχαμε την πρόνοια να καταφύγομε κι εμείς.

Επί τέσσερις ολόκληρες ώρες το σκάφος ήταν στη διάθεση των μανιασμένων κυμάτων. Στη συνέχεια, αφού «πρυμνίσαμε» –κατά τη ναυτική έκφραση– καταφέραμε να ησυχάσομε κάπως από τον κλυδωνισμό. Και ενώ, εξαντλημένοι όπως ήμαστε, είχαμε πέσει σε νάρκη, ξαφνικά, στις 4 το πρωί, ένας πολύ δυνατός κρότος αντήχησε και αμέσως ακούστηκαν φωνές: «Τορπιλισμός»!

Ακόμα δεν μπορώ να εξηγήσω το πώς, ενώ ήμουν πτώμα από την εξάντληση και τη ναυτία, βρήκα τη στιγμή εκείνη τη δύναμη να σηκωθώ και με όλη την ένταση των πνευμόνων μου να γίνω η ηχώ όλων των άλλων φωνών και να κραυγάσω κι εγώ: «Τορπλιστήκαμε»! Και αμέσως, χωρίς να περιμένω επαλήθευση, σπρώχνοντας και πατώντας ανθρώπους, διέσχισα το διάστημα που με χώριζε μέχρι την πλευρά του πλοίου. Χωρίς να το καταλάβω βρέθηκα κρεμασμένος από τα σχοινιά των καταρτιών, ενώ αυτό που συνέβαινε τότε εκεί δεν περιγράφεται. Μια μάζα από ανθρώπους, που αλληλογρονθοκοπιούνταν, φώναζαν, ύβριζαν και απειλούσαν Θεούς και δαίμονες, εμπόδιζε κάθε άλλη ενέργεια. Το ατμόπλοιο κινήθηκε απότομα προς τα πίσω, από τις στροφές του έλικα σχηματίστηκε ένα τεράστιο υπόλευκο πέπλο και φάνηκε δίπλα μας ακριβώς το αντιτορπιλικό «Λόγχη», το σκάφος που μας συνόδευε για ασφάλεια.

Οι ναύτες του αντιτορπιλικού, επειδή δεν μπόρεσαν ούτε οι ίδιοι ν' αντιληφθούν έγκαιρα το τι ακριβώς είχε συμβεί, κραύγαζαν δαιμονιωδώς: «Πηδάτε εδώ»! Έτσι, σε κάποια στιγμή που έαν πελώριο κύμα ανύψωσε το «Λόγχη» μέχρι το ύψος του δικού μας πλοίου, βρέθηκα μ' ένα πήδημα στο αντιτορπιλικό την ίδια στιγμή που ναύτες από 'κει πηδούσαν έντρομοι στο «Πελοπόννησος». Μέσα σε κείνο το πανδαιμόνιο, ο πλοίαρχος, ένας κοντό-

σωμος καλοθρεμμένος κύριος, φώναζε δυνατά: «Μη φοβάστε, δεν είναι τορπιλισμός, αλλά σύγκρουση». Και πραγματικά αυτό ακριβώς είχε συμβεί[7]. Άγνωστο με ποιου από τους δυο πλοιάρχους αδεξιότητα ή υπαιτιότητα, το «Πελοπόννησος» προσέκρουσε λοξά πάνω στην πρώρα του «Λόγχη» καταστρέφοντάς του τον ασύρματο και προκαλώντας του διάφορες ζημιές[...].

Όταν επανήλθα στο «Πελοπόννησος» αντίκρισα ένα θέαμα που δείχνει τις τραγικές συνέπειες ενός πανικού[8]: Είδα ανθρώπους με τον τρόμο ζωγραφισμένο στο πρόσωπο –πολλοί φορούσαν ακόμα τα σωσίβια– μερικοί γελούσαν, ενώ άλλοι απαριθμούσαν τις απώλειές τους σε αποσκευές. Ένας ναύτης του αντιτορπιλικού είχε ξεμείνει ολόγυμνος στο «Πελοπόννησος», καθώς το «Λόγχη» είχε ήδη απομακρυνθεί. Πήραμε έτσι μια ιδέα ενός τορπιλισμού, χωρίς ευτυχώς και να τον υποστούμε.

Απόβαση στη Σούδα - Μετάβαση στα Χανιά

Η ώρα είναι 6 το πρωί και ο «ροδοδάκτυλος» –όπως θα έλεγε ο μεγάλος ραψωδός– εφώτισε τη σκοτεινή μας τρώγλη. Το βλέμμα μου, μέσα από ένα φινιστρίνι, αντίκρισε για πρώτη φορά τις χιονισμένες κορφές των κρητικών βουνών, ανάμεσα στα οποία εδέσποζε υπερήφανος ο κατάλευκος Ψηλορείτης[9]. Βρισκόμαστε έξω ακριβώς από την ιστορική Σούδα, το ξακουστό λιμάνι, γνωστό για το ρόλο του στις διεθνείς εξελίξεις. Υπήρξε κατά το παρελθόν το «μήλον της Έριδος» και θα είναι πάντα στις βλέψεις των ισχυρών, αυτών που έχουν στραμμένο το ενδιαφέρον τους στην Ανατολή. Το λιμάνι, σε σχήμα αμφιθεατρικό και με είσοδο προς το βορρά, είναι το ασφαλέστερο της Μεσογείου.

Γύρω στις 8 το πρωί της 5ης Μαρτίου 1918 μπαίνομε στο λιμάνι. Ο ασφυκτικός συνωστισμός που δημιουργείται στο κατάστρωμα του «Πελοπόννησος» δεν επιτρέπει την παραμικρή κίνηση. Οι διατυπώσεις του ελέγχου κράτησαν δύο ώρες και όταν τελείωσαν ανέβηκαν στο πλοίο οι Κρήτες λεμβούχοι. Η καλή τους συμπεριφορά προς τους επιβάτες ήρθε να διασκεδάσει την περί

---

7. Το περιστατικό αναφέρεται πρωτοσέλιδα στα «Ημερήσια Νέα» Χανίων (7-3-1918), με μόνη τη διαφορά ότι το αντιτορπιλικό ονομάζεται εκεί «Βέλος» και όχι «Λόγχη»!

8. Ο πανικός ήταν δικαιολογημένος εξαιτίας του τραγικού προηγούμενου, στο ίδιο περίπου σημείο. Βλ. σημ. 4.

9. Στο σημείο εκείνο δεσπόζουν βέβαια τα Λευκά Όρη των Σφακίων. Στο ίδιο σφάλμα όμως έχουν υποπέσει και κάμποσοι από τους παλιούς περιηγητές.

του αντιθέτου ιδέα μας γι' αυτούς.

Βρισκόμαστε ήδη στη λιθόστρωτη αποβάθρα του λιμανιού της Σούδας. Αφού προγευματίσαμε σε κάποιο πρόχειρο πανδοχείο εκεί, επιβιβαστήκαμε σε άμαξα και κατευθυνθήκαμε στα Χανιά, την πάλαι ποτέ περίφημη Κυδωνία ή Κυνεία [sic].

Στην πόλη αυτή ο Ενετός τύραννος είχε διατηρήσει επί αιώνες το περιβόητο ορμητήριό του επιβάλλοντας στον κρητικό λαό τους δεσποτικούς νόμους του. Τον Ενετό διαδέχτηκε η πλέον αιμοβόρος φυλή της Ασίας για να συμπληρώσει το απαίσιο έργο της καταστροφής και της ερήμωσης.

Διασχίζοντας το δρόμο από τη Σούδα στα Χανιά το βλέμμα μας απολαμβάνει το θέαμα της πλούσιας βλάστησης στις εκτεταμένες πεδιάδες και τις εκτάσεις με τα εσπεριδοειδή και τα άλλα οπωροφόρα.

Ύστερα από ένα ημίωρο φθάνομε στα Χανιά και περνούμε από την ευρωπαϊκή αγορά της πόλης όπου με έκπληξη είδαμε στα διάφορα παντοπωλεία τεράστιους σάκκους, με όσπρια, ρύζι και ζάχαρη. Αλλά και χαλβάδες εκτεθειμένοι υπήρχαν και τρόφιμα διάφορα σε αφθονία. Η εικόνα αποτελούσε αντίθεση με ό,τι είχαμε δει σε άλλες πόλεις, και μάλιστα στη Μήλο, όπου δεν βρήκαμε ούτε ψωμί!

Όπως διαπιστώσαμε, στους δρόμους που ενώνουν τα Χανιά με τη Σούδα και τη Χαλέπα υπάρχει πάντα σχετική κίνηση. Προχωρούμε στο εσωτερκό της πόλης και βρισκόμαστε στη φοβερή για τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν κεντρική πλατεία, την Piazza Ducale, δηλ. πλατεία του Δουκός [sic][10]. Είναι λιθόστρωτη, σε σχήμα αλωνιού και έχει δύο εξόδους προς την παραλία. Οι σκοτεινοί θόλοι πάνω απ' αυτές θυμίζουν και σήμερα τις απαίσιες εκείνες διόδους μέσα από τις οποίες οδηγούσαν οι Ενετοί τους μελοθανάτους επαναστάτες, με το δίκαιο της ισχύος[...]

Με κάποιο φόβο ομολογουμένως, περάσαμε έναν απ' αυτούς τους θόλους και βρεθήκαμε μπροστά από την παραλία των Χανίων. Η ταραγμένη θάλασσα του Μυρτώου [sic] έστελνε με επίμονη μανία τα κύματά της σαν να προσπαθούσε με τον τρόπο αυτό να ξεπλύνει το αιώνιο άγος από το μυροβόλο άνθος της Μεσογείου, το εύανδρο και πλουτοφόρο νησί, το οποίο επί αιώνες εμόλυνε ο απάνθρωπος κατακτητής, αφαιρώντας του κάθε ζωτική ικμάδα.

Για λίγο σταματήσαμε εκεί σκεπτικοί και με τα αδύναμα φτερά της φαντα-

10. Υπάρχει κάποια σύγχυση, αλλά προφανώς αναφέρεται στη Σπλάντζια.

σίας ανατρέξαμε στους δακρύβρεκτους εκείνους χρόνους της δουλείας. Μπροστά μας ξανασχηματίστηκε η εικόνα της αγχόνης, στημένη από τον Ενετό τύραννο, εκεί που σήμερα υπάρχει ο Φάρος των Χανίων. Είδαμε νοερά μια μικρή ομάδα από επίλεκτους Κρήτες να οδηγείται στην αγχόνη. Στη φρικιαστική αναπαράσταση, διακρίναμε το ηρωικό τέκνο της έγκριτης και ιστορικής οικογένειας των Αρχοντόπουλων, έναν έφηβο όμορφο και τολμηρό να προπορεύεται αγέρωχα και αγέρωχα ν' απαντά στις απειλές του Ενετού: «Η οικογένειά μου θα εκδικηθεί για το αίμα μου...» (Βλ. Αχ. Παράσχου, σχετικό ποίημα - πρβλ. Κρητική Ιστορία) [sic].

Σε όλο το μήκος της παραλίας υπάρχουν κτίρια κατερειπωμένα στις προσόψεις των οποίων διακρίνονται μισοκατεστραμμένα δικτυωτά –τα λεγόμενα καφάσια– μάρτυρες ενός επονείδιστου δεσποτισμού ο οποίος πέρασε από το νησί αφού κράτησε επί αιώνες σε βαθύτατο πένθος το σφρίγος και την αλκή των αδάμαστων κατοίκων του.

Η φρουριακή ζώνη της πόλεως των Χανίων –προς της οποίας τόσες εξεγέρσεις κατά του κατακτητή είχαν σταματήσει– έχει γκρεμιστεί και η στενή αυτή λουρίδα χρησιμοποιείται πλέον για την καλλιέργεια κηπευτικών.

Η κρητική ενδυμασία φοριέται κυρίως από τον αγροτικό πληθυσμό και σπανιότερα από τους αστούς. Θεαματική, αυτή καθαυτή, προκαλεί το βλέμμα του ξένου επισκέπτη και φέρνει στο νου το χαρακτήρα ενός λαού πολεμικού ο οποίος, αν και για ολόκληρες ιστορικές περιόδους βρέθηκε κάτω από αδυσώπητη πίεση τυράννων, κατάφερε να διατηρήσει στο βάθος της συνείδησής του τη μυστική και μεγαλοϊδεατική εκείνη πεποίθηση της απολύτρωσης.

Φεσοφόροι, σιωπηλοί και ράθυμοι, διασχίζουν αθόρυβα, με το κεφάλι κάτω, τους δρόμους της πόλης. Οι μέχρι χθες αγέρωχοι και αλαζόνες απόγονοι των Οσμανιδών αποτελούν πλέον οι ίδιοι μαρτυρίες ζωντανές των περασμένων μεγαλείων τους. Κατά κάποιο τρόπο συναισθάνονται πως το όνειρό τους έσβησε για πάντα και πως ο ασιατικός αστέρας έδυσε και χάθηκε οριστικά από το στερέωμα της πολύπαθης Κρήτης [...].

Εδώ κι εκεί υψώνονται ακόμη κορυθαίολα[11], χωρία καμιά επιβολή, τα ιερά τεμένη των χθεσινών τυράννων, αυτά που ο ελληνικός ιπποτισμός και η ακο-

11. Κορυθαίολος (από το κόρυς+αιόλος). Το επίθετο χρησιμοποιήθηκε για τους επιβλητικούς πολεμιστές, η φούντα της περικεφαλαίας (κόρυθος) των οποίων κυματίζει. Χρησιμοποιήθηκε όμως κάποτε και περιπαικτικά, όπως εδώ!

λουθούμενη ανεξιθρησκία άφησαν ανέπαφα. Αποτελεί αυτό μια επιπλέον απόδειξη της αμνησικακίας ενός λαού ο οποίος, αν και δεν είναι δυνατό να ξεχάσει τα διαπραχθέντα εναντίον των προγόντων του, θάβει στα μύχια της ψυχής του τη θύελλα και, μπροστά στα κατάπληκτα μάτια του ξένου παρατηρητή, τείνει χείρα φιλίας προς τον άσπονδο εχθρό του στον οποίο και απευθύνεται με μειδίαμα στα χείλη και φιλόφρονα διάθεση.

Τι ιπποτισμός αλήθεια· και τι γενναιότητα!

Η διαδρομή Χανιά - Ρέθυμνο

Αγοραία άμαξα μας μεταφέρει από τα Χανιά στο Ρέθυμνο. Ένας τέλειος δημόσιος δρόμος, παραλιακός στην αρχή, αφού διασχίσει στη συνέχεια πεδινές εκτάσεις και οροσειρές, οδηγεί στο Ρέθυμνο. Περνούμε από το ιστορικό φρούριο Καλάμι ή αλλιώς Ιτζεδίν και οι φωνές των κρατουμένων σ' αυτό φθάνουν μέχρι τ' αφτιά μας. Η βλάστηση οργιάζει την εποχή αυτή και οι αγροί μοιάζουν μ' ένα απέραντο απλωμένο χαλί. Άφθονα και διαυγή ρέουν παντού στην κρητική γη τα νερά και αρδεύουν το έδαφος κάνοντάς το πλούσιο σε απόδοση προϊόντων.

Τα δύο μαύρα αραβικά άλογα της άμαξας τρέχουν συνεχώς και τα όρη, οι κοιλάδες και οι φάραγγες της κρητικής γης περνούν από τα μάτια μας όπως σε μια κινηματογραφική ταινία. Αυτό κάνει να φαίνονται πιο θεαματικοί οι μικροοικισμοί στις κορυφές των λόφων και τα χωριά που σποραδικά συναντούμε σε κοιλάδες, τα οποία θυμίζουν τοπία ευρωπαϊκά γραφικότατα, με τις ιδιόμορφες οικοδομές τους. Στο δρόμο συναντούμε και φυσιογνωμίες κατοίκων, άνδρες και γυναίκες, που μας χαιρετούν με ευπροσήγορο μειδίαμα, πράγμα που μας κάνει να σχηματίσομε άριστη εντύπωση για τη συμπεριφορά των αγροτών της Κρήτης.

Σ' ένα ύψωμα αριστερά μας διακρίνομε το χωριό Καλαμίτζι και στη 1 μ.μ. φθάνομε στο πυκνοδενδροφυτεμένο χωριό Αλμυρό ή Γεωργιούπολη. Ένας ευσταλής παντοπώλης εκεί μας παρέχει λιτό γεύμα και χωρίς καθυστέρηση συνεχίζομε το δρόμο μας. Περνούμε την Επισκοπή και πλησιάζομε προς το ιστορικό χωριό Ατσιπόπουλο. Εδώ, κατά την επανάσταση του Θερίσου, συγκρούστηκαν Ρώσοι στρατιώτες –ορμώμενοι από το Ρέθυμνο, που απέχει μια ώρα– με τους επαναστάτες.

Σε λίγο διακρίνομε πράγματι το Ρέθυμνο και την ακρόπολή του (Fortezza). Φθάσαμε στην πόλη την 4η μ.μ. ώρα, αφού διανύσαμε το διάστημα Χανιά-Ρέθυμνο σε 8 ώρες περίπου [...].

ΕΥΤΥΧΗΣ ΜΑΛΕΦΑΚΗΣ

ΕΝΑ ΦΡΟΥΡΙΟ ΜΕ ΜΑΤΩΜΕΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ. ΤΟ ΦΡΑΓΚΟΚΑΣΤΕΛΛΟ ΤΩΝ ΣΦΑΚΙΩΝ ΚΑΙ ΟΙ ΝΙΚΗΤΕΙΟΙ ΑΓΩΝΕΣ

Το φρούριο της Κρήτης, που φέρει το όνομα Φραγκοκάστελλο, έκτισαν οι Ενετοί το 1371 στον κάμπο των ανατολικών Σφακίων και στη θαλάσσια περιοχή του.

Η Ενετική πολιτεία είχε αρχικά αντίρρηση για την οικοδόμησή του, αλλά τελικά δέχτηκε να κτιστεί ύστερα από πιέσεις των Ενετών φεουδαρχών των Χανίων. Τις προτάσεις τους διεβίβασε ο Tomaso Vizzamano, ο οποίος και επρότεινε να κτιστεί κοντά στην εκκλησία του Αγίου Νικήτα Σφακίων.

Κατά την οικοδόμηση του είχε επαλήθευση το δημοτικό τραγούδι *«ολημερίς το κτίζανε τη νύκτα γκρεμιζόταν»*.

Δεν το γκρέμιζαν όμως τα νερά του ποταμού, αλλά οι Σφακιανοί με επικεφαλής τους έξι αδελφούς Πατσούς. Οι Ενετοί εκδικήθηκαν την αντίδραση τους και εκρέμασαν και τους έξι αδελφούς. Τους μεν τέσσερις στους τέσσερις πύργους του φρουρίου, τους δε άλλους δύο στην κεντρική πύλη του. Οι Ενετοί για να το ολοκληρώσουν εργάζονταν κατά την ημέρα υπό την προστασία των στρατιωτών τους και τη νύκτα διανυκτέρευαν στα πλοία, τα οποία είχαν αγκυροβολήσει στη θαλάσσια περιοχή του φρουρίου. Οι Σφακιανοί για να τιμήσουν τους μάρτυρες αδελφούς Πατσούς ονόμασαν το χωριό, που βρίσκεται πλησίον Πατσιανό.

Στο φρούριο έδωσαν το όνομα Άγιος Νικήτας από την εκκλησία του Αγίου Νικήτα, που υπήρχε στην περιοχή αυτή. Οι Κρητικοί του έδωσαν το όνομα «Καστέλλι των Φράγκων» Φραγκοκάστελλο. Την ονομασία υιοθέτησαν και οι Ενετοί και το ονόμαζαν (Castel-franco).

Το φρούριο δεν είχε βούργο, δηλ. οικισμό, κοντά του. Δεν το εχρησιμοποίησαν ούτε οι Ενετοί ούτε και οι Τούρκοι αργότερα και ήταν ολομόναχο στην ερημική αυτή τοποθεσία.

Στην περιοχή του φρουρίου διεξάγονταν από τα πολύ παλαιά χρόνια παγκρήτιοι αθλητικοί αγώνες. Πώς όμως καθιερώθηκαν και διατηρήθηκαν αυτοί; Η περιοχή του φρουρίου αποτελούσε παλαιότερα επαρχία του νομού Χανίων, την έκτη επαρχία του, με δύο χωρία. Την περιοχή της επαρχίας Νικήτα έκαμαν πασίγνωστη οι παγκρήτιοι αγώνες που διεξάγονταν εκεί. Οι αγώνες αυτοί αποτελούσαν τα Ίσθμια και τα Νέμεα της άλλης Ελλάδας.

Επειδή με την επικράτηση του Χριστιανισμού οι αγώνες αυτοί εκινδύνευαν να εκλείψουν ως εκδήλωση ειδολωλατρική, οι Σφακιανοί ενήργησαν έξυπνα, Σφακιανά...

Ανάμεσα στο Φραγκοκάστελλο και στο χωριό Πατσιανός εκεί κοντά που βρίσκεται σήμερα το εκκλησάκι του Αγίου Νικήτα, ήταν κτισμένη μια άλλη αρχαία πύλη των Σφακίων, η Νικήτα.

Υπήρχε μέχρι το 14ο αιώνα, οπότε οι Βενετσιάνοι την γκρέμισαν και χρησιμοποίησαν τις πέτρες της σαν οικοδομικό υλικό, για να κτίσουν το περίφημο φρούριο τους, το Φραγκοκάστελλο.

Εκείνος ο κυρίως βωμός της πόλεως ήταν αφιερωμένος στη θεά Νίκη σ' ανάμνηση κάποιου πολεμικού αγώνα. Απ' αυτόν πήρε τ' όνομα η πόλη. Και στον ετήσιο εορτασμό υπήρχε έθιμο τελέσεων αθλητικών αγώνων.

Με την επικράτηση του χριστιανισμού έπρεπε να ευρεθεί άγιος, ο οποίος να φέρει το όνομα και προς τιμήν του να συνεχιστούν οι αγώνες. Υπήρχε ο Άγιος Νικήτας, ο οποίος ήταν γότθος, ιερομάρτυρας του Χριστιανισμού. Η δράση του ως χριστιανού είχε ως επακόλουθο να συλληφθεί και να καρατομηθεί επί Αθαναρίκου. Η χριστιανική θρησκεία τιμά τη μνήμη του στις 15 Σεπτεμβρίου.

Έτσι συνεχίστηκαν οι αρχαίοι αγώνες με την ευλογία τώρα του χριστιανού Αγίου Νικήτα.

Στους αγώνες αυτούς, αν και είχαν κηρυχθεί παγκρήτιοι, ελάμβαναν μέρος κατά μεγαλύτερο ποσοστό Σφακιανοί. Ήσαν δε αυτοί: ιπποδρομίες στο διπλανό κάμπο, τοξοβολία και σκοποβολή με όπλο, τρέξιμο αθλητών, πέταγμα λιθαριού, πάλεμα κ.α., οι οποίοι ενθουσίαζαν αθλητές και θεατές.

Παραθέτομε το δημοτικό τραγούδι, το οποίο αναφέρει όλα αυτά παραστατικότατα.

Θέλεις να δεις και να χαρείς όμορφα παλληκάρια;
κι αδυνατά και τρομερά ως είναι τα λεοντάρια;
Άμε στο Φραγκοκάστελλο νάναι τ' Αγιού Νικήτα,
να πιστευτείς όσ' άκουγες κι από πολλούς εγροίκας.
Τότες συντρέχου τα χωριά, τα πάνω και τα κάτω,
να δείξουν την ευλάβεια και τέχνη των αρμάτων.
Κάνουν γυμνάσματα φρικτά π' άνθρωπος τα τρομάσσει,
κι οι τρίχες του σηκώνονται κι ο νους του παραλλάσσει.
Ούλοι τση Κρήτης οι Αητοί έρχονται για να ιδούσι
τσοι ξακουσμένους Σφακιανούς μαζί ν' αγωνιστούσι.

Μια άλλη παραλλαγή του ίδιου δημοτικού τραγουδιού είναι:

Σαν θες να ιδείς άντρες καλούς κι ομορφοκαμωμένους
άμε στο Φραγκοκάστελλο να 'ναι τ' Αγιού Νικήτα.

Να κατεβούν τα δυο χωριά, η Νίμπρος και τ' Ασκύφου
και τ' άλλα τα γυρόχωρα μαζί με τσοι ριζίτες.
Να ιδείς σγουρούς, να ιδείς ξανθούς κι όμορφους κοπελλιάρους.
Να ιδείς το Σήφη πώς πηδά, τον Κώστα πώς χορεύγει.
Να ιδείς και τσοι Κομηθιανούς πώς παίζουνε το βόλι.
Να ιδείς τσοι Καλλικραθιανούς είντα καλά ξαμώνουν.
Να ιδείς τσοι νιους για τ' άρματα, τσοι νιες για το γαϊτάνι
να ιδείς και τσ' ακρογέροντες που παίζουν στο σημάδι.

Τα Σφακιά, ως γνωστόν, επισκέπτονταν κατά καιρούς πολλοί Ευρωπαίοι. Όλοι είχαν εκφραστεί με κολακευτικούς λόγους για την επαρχία.

Θα μακρηγορήσουμε, εάν αναφέρομε όλους. Θα περιοριστούμε σε τρεις.

Ο Γάλλος περιηγητής και βοτανολόγος *PIERRE BELON*, που περιόδευσε την Κρήτη το 1546, αναφέρει, ότι παρακολούθησε στα Σφακιά χορό αρματωμένων χωρικών: Γράφει σχετικά στο οδοιπορικό του:

«Οι κάτοικοι των Σφακίων είναι οι πιο πολέμαρχοι της Κρήτης, κι οι πιο επιδέξιοι τοξότες. Θέλουν να χρησιμοποιούν τόξα ισχυρότερα από τους άλλους λαούς. Βρέθηκα στο αρχοντικό του Αντωνίου Μπαρότσου, κοντά στην πόλη των Σφακίων κι είδα τους χωρικούς της περιοχής να μαζεύονται στο πανηγύρι, άλλοι με τις γυναίκες τους κι άλλοι με τις αγαπητικές τους.

Κι αφού ήπιαν, άρχισαν να χορεύουν μέσα στη βαριά κάψα του μεσημεριού, όχι στον ίσκιο, μα έξω στον ήλιο. Ήταν Ιούλιος, ο πιο φλογερός μήνας του καλοκαιριού. Και μ' όλο που ήταν φορτωμένοι με τ' άρματα τους, δεν σταμάτησαν να χορεύουν ίσαμε τη νύκτα... Και παρακάτω: Είναι φορτωμένοι στην πλάτη με μια αρματιά από 150 σαΐτες, βαλμένες με τάξη. Το τόξο κρέμεται από τον ώμο μ' ένα τελαμώνα. Πασχίζουν να κάνουν τα μεγαλύτερα πηδήματα. Και θα ήταν χαριτωμένοι αν άφηναν τη βαριά αρματωσιά τους. Αυτός ο χορός θυμίζει το χορό των αρχαίων Κουρητών. Χορεύουν τραγουδώντας, άλλοτε σε κύκλο κι άλλοτε στην αράδα...»

Ο διάσημος Αμερικανός φιλέλληνας και γιατρός SAMUEL HOWE που στάλθηκε με απόφαση του εκτελεστικού στη Γραμπούσα το Σεπτέμβρη του 1825, σημειώνει στο ημερολόγιο του τα παρακάτω για τους Σφακιανούς:

«Οι Σφακιώται είναι φυλή Ελλήνων, ολιγώτερον διεφθαρμένη και εκφαυλισμένη των άλλων, έχουσι δε διατηρήσει λείψουνα των αρχαίων χρόνων. Η διάλεκτος των είναι η καθαρωτέρα και ακριβεστέρα όλων των άλλων συγχρόνων ελληνικών διαλέκτων. Διατηρούσι τον πυρρίχιον χορόν, προ ολίγων δε ακόμη ετών, λέγει ο Σαβαρύ, εξησκούντο εις τόξον και το ακόντιον. Εις τους αρχαίους χρόνους εφημίζετο δια την τοξευτικήν των δεινότητα καθώς τώρα δια τη σκοπευτική των. Οι Σφακιανοί είναι σήμερον οι περισσότεροι ελεύθεροι όλων

των άλλων Ελλήνων. Εις τας ορεινάς των κατοικίας, ζώσιν λίαν ανέτως». Στις 9 Οκτωβρίου του ιδίου έτους, σημειώνει στο ημερολόγιο του: *«Εάν οι Σφακιώται εξεγερθώσι και ενωθώσι μετά των άλλων Ελλήνων, η Κρήτη θα βαδίσει προς το δρόμο της ελευθερίας. Εάν δεν εξεγερθώσι, ουδέν θα κατορθωθεί. Η επίδρασις και επιβολή των Σφακιωτών επί όλων των Κρητών είναι μεγάλη και εάν εξεγερθώσι ούτοι, όλοι οι Κρήτες θα μιμηθώσι να επαναστατήσωσι, όλοι οι Κρήτες μάλλον, παρά ένας Σφακιώτης. Όταν άπαξ οι Σφακιώται λάβωσι τα όπλα, οι Τούρκοι οφείλουσι να εγκαταλείψωσι τας επιχειρήσεις των και να εγκλεισθώσι εις τα φρούρια...».*

Άλλος διάσημος γιατρός και βοτανολόγος ο *FRANCIS SIEBEP* που επισκέφθηκε την Κρήτη το 1817 αναφέρεται στους Σφακιανούς με κολακευτικά σχόλια, στο βιβλίο του *«Ταξίδι στη νήσο Κρήτη κατά το 1817»*, που εκδόθηκε στη Λειψία σε δύο τόμους το 1823: Γράφει λοιπόν:

«Τα Σφακιά είναι το Τυρόλο της Κρήτης, το μόνο μέρος, σ' όλο το νησί, του οποίου οι κάτοικοι δεν υποβλήθηκαν στον Τουρκικό ζυγό. Στην περιοχή δεν κατοικεί κανένας Τούρκος. Δεν υπάγονται σε κανένα πασά της νήσου, αλλ' απ' ευθείας στον Δεφτερδάρη, τον οικονομικό δηλ. διευθυντή του Ηρακλείου. Όλες οι διαφορές εξομαλύνονται, από τον αρχηγο, αρχικαπετάνιο των Σφακίων. Οι άνδρες δεν δέχονται να προσκληθούν ενώπιον οποιασδήποτε τουρκικής αρχής, για να μην υπεισέλθει και αυξηθεί η επίδραση των Τούρκων στην απόμερη επαρχία των... Οι Σφακιώται ομιλούν ένα πολύ καθαρό Ελληνικό ίδίωμα αλλά κάπως τραχύ και επαρχιακό. Παντού αναγνωρίζονται από τη γλώσσα των, το περήφανο βάδισμα και την ελεύθερη συμπεριφορά των. Οι Τούρκοι τους βλέπουν ύπουλα και λοξά και πολλούς θα έξύβριζαν ή θα εφόνευαν εάν δεν εφοβούντο τ' αντίποινα. Η προσβολή κατά των Σφακιωτών εξαγοράζεται με αίμα πολλών ανθρώπων και αυτό συμβαίνει σπάνια. Τ' αρχαία έθιμα διετηρήθησαν στα Σφακιά αμετάβλητα. Είναι όλοι υψηλού αναστήματος, έχουν ωραία κατατομή και θαυμάσιο βάδισμα και είναι εξασκημένοι κυνηγοί και καλοί στρατιώτες. Υπερηφανεύονται για τον τόπο τους και τον αγαπούν με πάθος. Ασθένειες δεν υπάρχουν στα Σφακιά και η πανώλης δεν τα επισκέπτεται ποτέ, γιατί οι Σφακιανοί της απαγορεύουν την είσοδο. Κάπου κάπου συναντά κανείς ολίγους αναπήρους, που έγιναν έτσι από τις έριδες που έχουν συνήθως μεταξύ τους. Η λέπρα, δεν μεταδίδεται σ' αυτούς...».

Πολλοί θρύλοι κυκλοφορούν για το Φραγκοκάστελλο, τους οποίους θα αναφέρομε αν και πολλοί είναι υπερβολικοί και εξάπτουν τη φαντασία των απλοϊκών. Ένας απ' αυτούς αναφέρεται στην απαγωγή Σφακιανοπούλας από τους κουρσάρους του Μπαρμπαρόσσα (16ος αίωνας). Τους απαχθέντας επώλησαν στα σκλαβοπάζαρα της ανατολής. Τη Σφακιανοπούλα δεν επώλησε ο αρχικουρσάρος, αλλά την κράτησε για τον εαυτόν του. Κάποτε ο αρχικουρσά-

ρος κοιμήθηκε στην ποδιά της Σφακιανοπούλας. Ήταν 15 Σεπτεμβρίου, εορτή του Αγίου Νικήτα, και η δύσμοιρη θυμήθηκε το πανηγύρι του Φραγκοκάστελλου. Ένα δάκρυ κύλησε από τα μάτια της στα μάγουλα του αρχικουρσάρου, τον οποίον και ξύπνησε. Την ερώτησε τι έχει και κλαίει.

Αυτή απάντησε με μία στροφή ποιήματος.

Σήμερα είναι του σταυρού
ταχιά τ' Αγιού Νικήτα,
που κάνουνε στον τόπο μας
μεγάλο πανηγύρι.

Ο Κουρσάρος τότε την ειρωνεύτηκε λέγοντάς της.

Αν έχει χάρι ο σταυρός
και δύναμι ο Νικήτας
θα πας εσύ στον τόπο σας
και θ' αν ακόμη νύκτα.

Όμως αυτό που είπε ο κουρσάρος ειρωνικά έγινε πραγματικότητα. Η κοπέλα βρέθηκε, πριν ακόμη αρχίσει η λειτουργία, μέσα στο ιερό της εκκλησίας του Αγίου Νικήτα στο Φραγκοκάστελλο. Το ανακοίνωσε ο ιερέας στο εκκλησίασμα μετά τη λειτουργία και ταυτόχρονα παρουσίασε και την ίδια.

Όλοι τότε άρχισαν να σταυροκοπούνται. Επί αρκετό χρονικό διάστημα το σταυροκόπημα αντηχούσε στην εκκλησία και όλοι είχαν βυθιστεί σε κατάνυξη και συντριβή.

Υπάρχουν και άλλες παραδόσεις, τις οποίες θα αναφέρομε, επειδή ολες υμνούν την παντοδυναμία του Αγίου Νικήτα και το ενδιαφέρον του για την επαρχία, η οποία τον τιμά με βαθειά πίστη και ταπείνωση.

Οι κάτοικοι της επαρχίας Φραγκοκαστέλλου συμφώνησαν να γιορτάζουν εναλλάξ τον Άγιο Νικήτα. Μία χρονιά ο ιερέας λησμόνησε τη σειρά και όρισε εκείνους που το γιόρτασαν και πέρυσι. Αυτό εξαγρίωσε τους κατοίκους και άρπαξαν τα όπλα. Παρατάχτηκαν είκοσι άτομα από κάθε κοινότητα και αλληλοπυροβολήθηκαν. Ουδένα όπλο εκπυρσοκρότησε. Η αφλογιστία των όπλων αποδόθηκε σε επέμβαση του Αγίου Νικήτα και όλοι τα απέθεσαν στη γη και άρχισαν να σταυροκοπιούνται. Τα ίδια όπλα κατά το αγώνισμα της σκοποβολής εκπυρσοκρότησαν.

Ένας βοσκός, που αρρώστησε το κοπάδι του, έταξε να θεραπευθεί και να προσφέρει τον επόμενο χρόνο ένα ωρισμένο κριάρι, το οποίον φάνταζε με την ομορφιά του. Δεν επρόσφερε όμως το ίδιο, αλλά ένα άλλο δευτερότερο. Δεν είχε τελειώσει η λειτουργία και είδε το τάξιμο του να εισέρχεται στον περίβολο της εκκλησίας. Είχε διασχίσει μεγάλη απόσταση για να φθάσει. Το έσφαξε και αυτό προς χάρη του αγίου. Αναβίωσαν, λοιπόν, όπως αναφέραμε, δια του χριστιανού Αγίου Νικήτα, οι παγκρήτιοι αγώνες στο

Φραγκοκάστελλο. Οι Σφακιανοί συνδύαζαν με αυτούς την αγάπη προς το θεό και την αγάπη προς τη ζωή.

Ανέκαθεν άλλωστε οι Κρητικοί έτρεφαν αγάπη προς τους αθλητικούς αγώνες. Κρητικός άλλωστε ήταν αυτός που καθιέρωσε πρώτος τους Ολυμπιακούς αγώνες στην αρχαία Ελλάδα, ο Ιδαίος Δάκτυλος Ηρακλής. Ο Μίνωας για τον αδικοχαμένο γιο του, τον Ανδρόγεω που θεωρούνταν το πρότυπο όλων των αθλητών, είχε καθιερώσει στην Κρήτη τελετές με αγώνες.

Πρώτος νικητής στα Πύθια αναδείχθηκε ο Σφακιανός Χρυσόθεμις, που είχε στενούς δεσμούς με το ναό και το μαντείο των Δελφών της γετονικής μας Τάρρας. Και κάτι το σημαντικότερο. Οι πανάρχαιοι πρόγονοι μας, οι Δωριείς, έκαναν αγώνες, όχι μόνο για το βραβείο, αλλά, όπως υποστηρίζει ο καθηγητής Πωλ Φωρ, τους έκαναν σαν επίδειξη δυνάμεως και επιδεξιότητας προς τιμήν των νεκρών ηρώων, σαν σύμβολο νίκης του καλού πάνω στο κακό, σαν πράξη δοκιμασίας.

Οι παγκρήτιοι αγώνες στο Φραγκοκάστελλο γαλβάνιζαν το εθνικό φρόνημα των Κρητών και πρόβαλλαν τους Σφακιανούς, οι οποίοι θα επωμίζονταν μεγάλη ευθύνη κατά τις επαναστάσεις, που θα επακολουθούσαν κατά των Τούρκων.

Οι μάχες που διεξήχθησαν τη 17 Μαΐου 1828 (Παλαιό ημερολόγιο) στο Φραγκοκάστελλο των Σφακίων είχαν μεταφυσικές ιδιότητες. Το σχετικό ποίημα αναφέρει:

Ακόμη και το σήμερα στις 17 του Μάη
Ούλο τ' ασκέρι φαίνεται με το Χατζή-Μιχάλη
και πολεμούν στα σύννεφα κι ακούγονται οι μπουρμπάδες
Φωνές κι αλογοπεταλιές στου Καστελλιού τις μπάντες.

Οι μάχες αυτές το δόξασαν, όπως το δόξασαν και οι Νικήτειοι αγώνες.

Τη 14 Μαΐου 1828 κατέφθασε στο Φραγκοκάστελλο ο πολέμαρχος *Χατζή-Μιχάλης - Νταλιάνης* που καταγόταν από το Δελβινάκι της Ηπείρου μαζί με τα 330 παλληκάρια του με σκοπόν να συνδράμει τους επαναστατημένους Κρητικούς. Οι Σφακιανοί τον υποδέχτηκαν με μεγάλη χαρά και υπερηφάνεια. Ο Μουσταφάς Πασάς, ο οποίος εκπόρθησε αργότερα κατά την επανάσταση 1866-69 το Αρκάδι Ρεθύμνου, μόλις πληροφορήθηκε την άφιξη του έσπευσε να τον αντιμετωπίσει στο φρούριο του Φραγκοκαστέλλου. Οι πολύπειροι Σφακιανοί συμβούλευσαν το Χατζή-Μιχάλη να συγκρουστούν στα βουνά, που υψώνονταν βόρεια του Φρουρίου. Ο ισχυρογνώμων όμως χατζή-Μιχάλης δε δέχθηκε τις προτάσεις των έμπειρων Σφακιανών. Παρέταξε τις δυνάμεις του στην περιοχή του φρουρίου, στις οποίες προστέθηκαν και άλλοι 70 Σφακιανοί υπό το Στρατή Δεληγιαννάκη από τ' Ασφέντου Σφακίων.

Τη 17 και 18 Μαΐου 1828 διεξήχθηκε η παλυαίμακτη μάχη του

Φραγκοκαστέλλου. Δυτικά του φρουρίου είχε καταλάβει θέσεις ο συγγενής του Χατζη-Μιχάλη, Παλαιοκαστρίτης με 123 άνδρες, οι οποίοι είχαν δεθεί αναμεταξύ τους. Οι επιτεθέντες Τούρκοι, οι οποίοι ήσαν πολύ περισσότεροι τους κατέσφαξαν. Έπεσαν σε άλλες θέσεις και οι άλλοι βαθμοφόροι Μαχαίρας και Τσακμάκης, που και αυτοί συνόδευαν το Χατζή-Μιχάλη. Συνολικά σκοτώθηκαν 338 χριστιανοί και 800 τούρκοι. Ο περίγυρος του φρουρίου και το ίδιο το φρούριο γέμισαν από πτώματα.

Μετά την καταστροφή του σώματος του Χατζή-Μιχάλη Νταλιάνη ο Μουσταφάς Πασάς έσπευσε να απομακρυνθεί από την τοποθεσία του Φραγκοκαστέλλου. Βάδιζε προς το νομό Ρεθύμνου και στις τοποθεσίες του Αγίου Αντωνίου τα χάλαρα - Πευκιά - Κόρακα - Κακοσκάλι και Φουντώματα. σκοτώθηκαν άλλοι 1902. Εκδικήθηκαν ως εκ τούτου οι Σφακιανοί τη θυσία του Χατζή-Μιχάλη Νταλιάνη και των παλληκαριών του.

Ίσως εάν ασπαζόταν τις απόψεις των πολύπειρων Σφακιανών να μη θυσιάζονταν τόσες ψυχές και η μάχη στο Φραγκοκάστελλο να ήταν περιφανής νίκη.

Στις 17 και 18 Μαΐου (παλιό ημερολόγιο - αρχές Ιουνίου με το νέο) και πριν να ανατείλει ο ήλιος παρουσιάζεται στο Φραγκοκάστελλο και στη θέση του κάστρου ένα περίεργο φαινόμενο. Μαύρες σκιές παρελαύνουν από την εκκλησία του Αγίου Χαραλάμπους με κατεύθυνση προς το φρούριο.

Για να γίνουν όμως οι σκιές αυτές ορατές πρέπει να υπάρχει νηνεμία, να υπάρχουν υδρατμοί και δροσιά. Η παρουσία τους διαρκεί 8 έως 10 λεπτά της ώρας. Οι Σφακιανοί τις έχουν παρατηρήσει πολλές φορές και τις έχουν ονομάσει «Δροσουλίτες» ή «Δροσίτες».

Πιστεύουν ότι είναι οι ψυχές των αδικοσκοτωμένων ανδρών του Νταλιάνη, που την επέτειο της θυσίας των εμφανίζονται στον τραγικό αυτό χώρο.

Ο λαός έχει συνθέσει το ποίημα:

«Ακόμη και το σήμερα στις δεκαεπτά του Μάη
Ούλο τ' ασκέρι φαίνεται με το Χατζή-Μιχάλη
και πολεμούν στα σύννεφα κι ακούγονται οι μπουμπάρδες
φωνές κι αλογοπεταλιές στου Καστελλιού τις μπάντες
Ούλοι οι αλαφροΐσκιωτοι θωρούν τζοι και τρομάζουν
μα κείνοι, θεός σχωρέστωνε, κανένα δεν πειράζουν»

Ο δισέγγονος του Χατζή-Μιχάλη Νταλιάνη στρατηγός Χρήστος Χατζημιχάλης, πήγε επί τόπου το Μάη του 1928, για να παραστεί στον εορτασμό της εκατονταετηρίδας από το θάνατο του προγόνου του. Παρηκολούθησε από κοντά το φαινόμενο των σκιών και συνέταξε λεπτομερή περιγραφή, την οποίαν παρέδωσε στον Άγγελο Τανάγρα μαζί με το διάγραμμα της πορείας των Δροσουλιτών. Η περιγραφή του φαινομένου, που συνέταξε ο Τανάγρας

έχει ως ακολούθως.

«Περίεργον φαινόμενον παρατηρείται σχεδόν κατ' έτος τη 18 Μαΐου (παλ. ημερολόγιον) πλησίον του παλαιού φρουρίου Φραγκοκαστέλλου εις τα Σφακιά της Κρήτης. Ολίγον πριν ή ανατείλει ο ήλιος και όταν κατόπιν καιρικής περιόδου υγρασίας πρόκειται να πνεύσει βορράς επί δέκα λεπτά διακρίνεται μακρά σειρά ανθρωπίνων σκιών, αίτινες βαίνουσιν εκ της εγγύς του φρουρίου ερειπωμένης Μονής του Αγίου Χαραλάμπους προς το Φραγκοκάστελλο.

Το 1961 πάλιν ο Άγγελος Τανάγρας, πρόεδρος της εταιρείας ψυχικών ερευνών, απάντησε εις ερώτηση του τότε Διευθυντή του τουριστικού γραφείου νομαρχίας Χανίων ως εξής:

«Ευχαρίστως απαντώντες εις το έγγραφον σας, πληροφορούμεν ότι κατόπιν μηνιαίας επί δύο έτη παρακολουθήσεως του φαινομένου εν Φραγκοκαστέλλω επείσθημεν ότι το φαινόμενον εξηγείται άνευ αμφιβολίας, επιστημονικώς δια του γιγαντιαίου τριγώνου του αντικατοπτρισμού εκ των ακτών της Λιβύης μόνον όταν υπάρχουν ατμοί εις τον ορίζοντα παρά εκεί γυμναζομένων στρατιωτών. Η αναμφισβήτητος δε απόδειξις της εξηγήσεως αυτής είναι ότι άλλοτε οι Δροσουλίται εφόρουν φέσι και βράκες τώρα δε φορούν στολή χακί».

Ποτισμένο με άφθονο αίμα το φρούριο έχει στοιχειώσει την παραθαλασσία ακτή του νότου. Οι Ενετοί και Τούρκοι είναι πια μακρινές θύμησες. Τα άγρια βουνά που το περιτριγυρίζουν αναλογίζονται τους Ενετούς, Τούρκους και Έλληνες, που ούρλιαζαν, βλαστημούσαν, θριαμβολογούσαν και σφάζονταν.

Οι πανάρχαιοι Νικήτειοι αγώνες αναβίωσαν κατά τους μετά την απελευθέρωση από τους Γερμανούς χρόνους. Ο τέως διευθυντής του τουριστικού γραφείου της Νομαρχίας Χανίων Ανέστης Μακριδάκης ενήργησε και επραγματοποιήθηκαν κατά το 1957. Εμεσολάβησε έπειτα περίοδος λησμονιάς αυτών. Κατά το 1985 η ένωση Σφακιανών Ηρακλείου τους αναβίωσε. Από τότε τελούνται ανελλιπώς χάρις στο ρέκτη πρόεδρό της Πέτρο Σπλήνη.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΑΡΤΑΚΙΣ

ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΙΔΡΥΣΕΩΣ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΘΕΑΤΡΟΥ ΚΡΗΤΗΣ

Εισαγωγικό σημείωμα

Για πολλούς λόγους και ύστερα από αναμονή πολλών ετών, εθεώρησα χρέος μου να δώσω στη δημοσιότητα το «Χρονικό Ιδρύσεως της Εταιρείας Θεάτρου Κρήτης» (Ε.Θ.Ε.Κ.). Και πριν απ' όλα, είναι χρέος μου απέναντι σ' αυτούς που με μεγάλο κόπο, με απίστευτες προσωπικές θυσίες και με φλογερό ενθουσιασμό, που σίγουρα έφθανε τα σύνορα της «Καζαντζακικής Κουζουλάδας» αγωνίστηκαν κι αυτοί και εδημιούργησαν την Ε.ΘΕ.Κ.

Ορισμένοι μάλιστα δεν είναι πλέον κοντά μας. Ο καθηγητής Κώστας Μπασαντής, ο γιατρός Γιώργος Μαρινάκης, ο έμπορος Δημήτρης Ζέης, ο ανθοπώλης Μανώλης Μαραγκάκης, έχουν αναπαυθεί από χρόνια. Αυτούς τους συντρόφους σ' αυτή τη δύσκολη προσπάθεια, τους θυμόμαστε πάντοτε με συγκίνηση και άπειρη αγάπη.

Θυμόμαστε επίσης με πολύ σεβασμό και μεγάλη ευγνωμοσύνη το μεγάλο του Ελληνικού Θεάτρου, τον Αλέξη Μινωτή, και τον ανεπανάληπτο Μάνο Χατζηδάκι, που ίσως δίχως τη δική τους βοήθεια, η προσπάθειά μας να «έμοιαζε σαν και κείνων των συμφοριασμένων Τρώων».

Είναι επίσης χρέος μου απέναντι στο Γιώργο Λαμπουσάκη, τον αγαπητό μου φίλο, που για χάρη του Κρητικού Θεάτρου έχασε τη σωματική του ακεραιότητα και μαζί μ' αυτήν και τα όνειρά του για προσωπικές επιδιώξεις και για την πολιτιστική ανέλιξη του τόπου μας.

Πέρασαν κιόλας 27 χρόνια από τότε που ρίχθηκε η ιδέα δημιουργίας του Κρητικού Θεάτρου και 25 από την ημέρα που άρχισαν οι προσπάθειες για τη σύσταση της Εταιρείας Θεάτρου Κρήτης.

Σ' αυτά τα χρόνια, έγιναν πάμπολλα καλά και κακά στη χώρα μας. Δεν υπάρχει όμως αμφιβολία ότι η θεατρική αποκέντρωση που συντελέσθηκε εν τω μεταξύ στον τόπο μας, αποτελεί μια πολύ σημαντική πολιτιστική πρόοδο.

Κάθε περιοχή της Ελλάδας έχει σήμερα το Θεατρικό της φορέα που εκφράζει την καλλιτεχνική της δύναμη, τις πνευματικές ανησυχίες και τις πολιτιστικές της παραδόσεις. Αυτό που επιδίωξε η Ε.Θ.Ε.Κ. τουλάχιστον για την Κρήτη, είναι στις μέρες μας ένα πανελλήνιο αγαθό. Και όμως, κανείς δε μιλάει χρόνια τώρα, για την Ε.Θ.Ε.Κ. Σχεδόν κανείς δε λέει ότι όλα όσα έχουν σχέση με τη θεατρική μας αποκέντρωση ξεκίνησαν από την Κρήτη. Και οι πάντες

αγνοούν ή κάνουν πως δεν ξέρουν ότι είναι θεμελιωμένα πάνω σε πολύ κόπο, σε πολλές θυσίες ακόμα και σε δάκρυα. Απεναντίας, άλλοι παρουσιάζονται στο προσκήνιο και λένε, μάλιστα πολύ φωναχτά, πως αυτοί είναι οι πρωτοπόροι.

Σε όλους αυτούς, η δημοσίευση του «Χρονικού» αποτελεί ελπίζω, μια αποστομωτική απάντηση. Όσο για τους άλλους, που ισχυρίζονται πως το Κρητικό Θέατρο δεν έχει να παρουσιάσει τις επιτυχίες άλλων περιφερειακών θεάτρων, τους απαντώ, πως παραστάσεις σαν της «Θυσίας του Αβραάμ», της «Πανώριας» του Χορτάτζη, του «Κούρου» του Ν. Καζαντζάκη και τόσες άλλες, δεν έχει να παρουσιάσει κανένα άλλο Περιφερειακό Θέατρο.

Δεν υπάρχει αμφιβολία πως από τότε που η ΕΘΕΚ μετεξελίχθηκε σε Ημικρατικό Θέατρο Κρήτης και στη συνέχεια Δημοτικό Περιφερειακό Θέατρο (ΔΗ.ΠΕ.ΘΕ.Κ.) απόκτησε και αυτή τα δεινά του κρατισμού. Έχασε τον ενθουσιασμό των ιδρυτών του που ήτανε γνήσιος και δημιουργικός, γιατί πήγαζε από την πίστη τους στην αξία του Θεάτρου και όχι από άλλους λόγους, δεδομένου ότι κανείς απ' αυτούς δεν είχε επαγγελματική σχέση με το Θέατρο.

Το «Χρονικό» το δίδω στη δημοσιότητα όπως ακριβώς το κατέθεσα στο Αρχείο της Εταιρείας Θεάτρου Κρήτης, δίχως καμμία απολύτως αλλαγή. Σήμερα θα το 'γραφα ίσως διαφορετικά, αλλά πάντοτε με το ίδιο ακριβώς περιεχόμενο. Δε θέλω όμως να δώσω σε κανένα το δικαίωμα να πει ότι δεν είναι ακριβώς εκείνο που ενέκρινε τότε το Διοικητικό Συμβούλιο της ΕΘΕΚ.

Η μόνη αλλαγή που κάνω, είναι ότι το τελευταίο κεφάλαιο με τίτλο «παρατηρήσεις» που ήταν τελευταίο, το βάζω πρώτο. Αυτό εξάλλου το κεφάλαιο δεν είναι τμήμα του Χρονικού. Είναι ένα σημείωμα με το οποίο συνόδευσα την κατάθεσή του στο αρχείο της Εταιρείας. Δεν το παραλείπω όμως γιατί υπονοεί κάποιες αδυναμίες μας εκείνη την εποχή, που ήταν φυσικό να υπάρχουν. Εξηγεί ίσως και τους λόγους για τους οποίους καθυστέρησε η δημοσίευση του Χρονικού».

Παρατηρήσεις:

Ἡ συγγραφή τοῦ χρονικοῦ τῆς ἱδρύσεως τῆς Ε.ΘΕ.Κ. εἶχε ἀνατεθεῖ ἀπό τό Διοικητικό Συμβούλιο σέ ἄλλο μέλος του, στόν κ. Θ. Λουλουδάκη πού τελικά γιά ἄγνωστους σέ μένα λόγους δέν την πραγματοποίησε. Ὕστερα ἀπό αὐτό καί παρά τίς ἀντιρρήσεις μου τό Συμβούλιο μοῦ ἀνέθεσε τήν ἐκτέλεση αὐτῆς τῆς ἐργασίας.

Τό χρονικό τῆς ἱδρύσεως τῆς Ε.ΘΕ.Κ., κατά τήν γνώμη μου, ἀρχίζει ἀπό τήν στιγμή πού ρίχτηκε ἡ ἰδέα τῆς δημιουργίας της καί τελειώνει τήν στιγμή πού ἄνοιξε ἡ αὐλαία τῆς πρώτης παραστάσεως τῆς «Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ». Ἀκριβῶς αὐτή τήν περίοδο τῆς ἱστορίας τῆς Ἑταιρείας, περιέγραψα μέ σεβα-

σμό πρός τήν ἀλήθεια καί μέ πολύ ἐνθουσιασμό, ἀγάπη καί ἐκτίμηση πρός ὅλους ἐκείνους πού μοχθήσανε γιά τήν δημιουργία της.

Μπορεῖ τό περίσσιο πιθανῶς συναίσθημα τοῦ κειμένου νά βλάφτει τό ἴδιο τό κείμενο πού ἄλλωστε δέν ἔχει καμμιά καλλιτεχνική ἀξίωση, ἀλλά ὁπωσδήποτε δέν θίγει καθόλου τήν ἀλήθεια. Ἄλλωστε στό Συμβούλιο πού διαβάσθηκε τό χρονικό, κανείς ἀπό τους Συμβούλους δέν διέψευσε τίποτα ἀπό τά ἀναγραφόμενα καί οὔτε ζήτησε την τροποποίηση ἔστω καί μιᾶς παραγράφου γιά νά ἀνταποκρίνεται περισσότερο στήν ἀλήθεια. Ἐδόθηκε μάλιστα ἀπό ἕνα ἀντίγραφο στούς ἐκπροσώπους τοῦ κάθε Νομοῦ γιά νά τό μελετήσουν προσεκτικότερα καί ἔτσι νά μπορέσουν νά ὑποβάλουν τυχόν πληρέστερες καί πιό ὑπεύθυνες παρατηρήσεις.

Ὁ κ. Ζερβογιάννης διατύπωσε σέ γράμμα τίς παρατηρήσεις του τοῦ ὁποίου φωτοτυπία συννυποβάλλεται μέ τό χρονικό. Ὁ κ. Κοπιδάκης εἶπε ὅτι μελέτησαν μέ ἄλλους ἐνδιαφερομένους συμπολίτες του τό κείμενο καί διαπίστωσαν πώς δέν ἀναφέρεται ἡ συμβολή τῆς κ. Χρυσούλας Τζομπανάκη στή διαμόρφωση τῶν θεατρικῶν χώρων καί ὅτι γιά τήν ὥρα τουλάχιστον θά πρέπει νά κατατεθεῖ τό χρονικό στό ἀρχεῖο τῆς Ἑταιρείας καί νά μήν ἐκτυπωθεῖ. Ὁ κ. Δρανδάκης δέν ἔκανε καμμιά παρατήρηση καί ὁ κ. Παπαδερός εἶπε ὅτι τό κείμενο ἦταν ἐκταταμένο καί ἡ ἐκτύπωσή του θά δημιουργοῦσε σοβαρά ἔξοδα στήν Ε.ΘΕ.Κ.

Ὕστερα ἀπό τίς παρατηρήσεις τοῦ κ. Κοπιδάκη ὅτι δέν θά ἔπρεπε πρός τό παρόν νά ἐκδοθεῖ τό χρονικό καί τοῦ κ. Παπαδεροῦ ὅτι ἡ ἔκδοσή του θά δημιουργοῦσε σοβαρά ἔξοδα γιά τήν Ἑταιρεία,θεώρησα σωστό νά μήν ἐκτελέσω τήν ἀπόφαση τοῦ Συμβουλίου πού ἦτανε νά συνεχίσω τήν καταγραφή τῆς ἱστορίας τῆς Ε.ΘΕ.Κ. καί μετά τήν πρεμιέρα τῆς «Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ».

Τό χρόνικό ὅμως τῆς ἱδρύσεως τῆς Ἑταιρείας, τό ὁποῖο ὁμόφωνα ἐνέκρινε τό Διοικητικό Συμβούλιο, ὀφείλω νά τό καταθέσω στό ἀρχεῖο τῆς Ἑταιρείας Θεάτρου Κρήτης.

Πῶς ἔγινε ἡ Ἀρχή

Λίγο πρίν ἀπό τήν Ὀρθόδοξη Ἀκαδημία Κρήτης, βρίσκεται τό Μοναστήρι τῆς Γωνιᾶς πού γιορτάζει στίς 15 τοῦ Αὐγούστου. Καί ἐμπρός, κατ' εὐθεῖαν ἐμπρός, ἁπλώνεται ἡ θάλασσα. Τήν ἀγκαλιάζουν οἱ ἀκρογιαλιές τοῦ Κολυμπαριοῦ, τοῦ Μάλεμε, τοῦ Γαλατᾶ καί τῆς πόλης τῶν Χανίων, καί στο βάθος, τήν κόβει ἀπότομα μέ τό ἐπιβλητικό του ἀνάστημα τό ἱστορικό Ἀκρωτήρι. Ὁ ἐπισκέπτης τῆς Ἀκαδημίας καθώς πρωτοπερνᾶ ἀπό τό Μοναστήρι αἰσθάνεται τήν ψυχή του νά γιγαντώνεται στή θύμηση προγονικῶν μορφῶν πού ἔζησαν καί ἔδρασαν ἐκεῖ ἤ ξεκίνησαν ἀπό κεῖ, γιά να φέρουν σέ

ἄλλους τόπους τό φῶς καί τήν ἀγάπη τῆς Κρητικῆς ψυχῆς.

Αὐτό τό αἴσθημα ἐδραιώνεται ἀκόμα περισσότερο μέσα του, ἔτσι ὅπως ἀντικρύζει ἀπό τό ἴδιο μέρος τό Κολυμπάρι, τό Μάλεμε, τά Χανιά, τό Ἀκρωτῆρι, τόπους θρυλικῆς θυσίας στή ζωή τοῦ Ἔθνους μας. Μ' αὐτή τήν ἔξαρση φτάνει κανείς στήν Ἀκαδημία. Καμαρώνει για λίγο τήν ἐπιβλητική της παρουσία καί ὕστερα καταλαγιάζει σέ κάποια αἴθουσα ἤ στίς ὄμορφες βεράντες της. Καί τότε, σιγά-σιγά, καθώς περνοῦν οἱ στιγμές, νοιώθει τήν ψυχή του νά τιθασεύεται ἀπό τό φῶς πού πλημμυρίζει τά πάντα καί ἀπό τή σπάνια ὁμορφιά τοῦ τοπίου, πού δέν τήν χορταίνουν τά μάθια.

Ἐδῶ, στήν Ὀρθόδοξη Ἀκαδημία μία «λιόκαλλη καί περίκαλλη» μέρα, μιά Κυριακή πρωΐ στίς 26 τοῦ Ἰούνη τοῦ 1969 ἡ Ἀκαδημία καί ἡ Ἰατρική Ἑταιρεία Χανίων σε κοινή δημόσια συνεδρίασή τους συζήτησαν γιά «τά ψυχολογικά προβλήματα τοῦ λαοῦ τοῦ τόπου μας». Εἰσηγητές ἦτανε ὁ Δ/ντής τῆς ὀρθόδοξης ἀκαδημίας Α. Παπαδερός, ὁ πρόεδρος τῆς Ἰατρικῆς Ἑταιρείας Χανίων Ν. Πιμπλῆς καί ὁ Γενικός Γραμματέας της, Νευροψυχίατρος Δ. Καρτάκις. Στήν εὐρεῖα συζήτηση πού ἀκολούθησε τίς εἰσηγήσεις, καί πού ἔγινε μέ τή συμμετοχή μεγάλου καί ἐκλεκτοῦ ἀκροατηρίου, ὁ Ψυχίατρος Δ. Καρτάκις ἀνέφερε τόν εὐεργετικό ρόλο τοῦ καλοῦ θεάτρου στήν ψυχική ὑγεία τοῦ ἀτόμου καί ὑπογράμμισε τήν ἔλλειψή του ἀπό τό χῶρο τῆς Κρήτης καί τήν ἐπιτακτική ἀνάγκη δημιουργίας του.

Ἡ πρόταση τοῦ Καρτάκι ἔπεσε στό ἀκροατήριο σάν τήν φθινοπωρινή βροχή στό ὀψιμοκαλόκαιρο. Ὅλοι τήν καλοδέχτηκαν σάν νά τήν περίμεναν χρόνια καί ὅλοι εἶπαν πώς εἶνα πιά καιρός νά ἀποκτήση καί ἡ Κρήτη το δικό της θέατρο. Ἡ ἰδέα ρίχτηκε καί, ἄν εἶναι ἀλήθεια πώς «ἡ ἀρχή εἶναι τό ἥμισυ τοῦ παντός», μποροῦμε νά ποῦμε πώς ἐκείνη κιόλας τήν ἡμέρα ἔγινε ἕνα σημαντικό βῆμα γιά τήν δημιουργία τοῦ Κρητικοῦ θεάτρου.

Ἕνας ἄλλος θαυμαστής τοῦ Καλοῦ Θεάτρου καί λάτρης τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Κρήτηςκαί τοῦ λαοῦ της ὁ καθηγητής Κ. Πασαντῆς, πού δέν εἶναι Κρητικός μά πού λατρεύει τήν Κρήτη, 18 μῆνες ἀργότερα καί συγκεκριμένα στίς 30-12-70 ὑπέβαλε στήν Ὀρθόδοξη Ἀκαδημία ἕνα υπόμνημα στό ὁποῖο, ἀφοῦ ἀναφέρεται στήν παραπάνω συζήτηση, τονίζει καί αὐτός τά πνευματικά ὀφέλη πού θά προκύψουν ἀπό τήν ἵδρυση τοῦ Κρητικοῦ Θεάτρου.

Τό ξεκίνημα γιά τήν πραγμάτωση τῆς Ε.Θ.Ε.Κ.

Ὁ καιρός περνοῦσε μέσα στόν ἀγῶνα τῆς βιοπάλης, πού, παρά τήν σκληρότητά του, δέν ἔσβησε τήν ἰδέα τῆς δημιουργίας τοῦ Κρητικοῦ Θεάτρου ἀπό τους θιασῶτες της, παρά ἀντίθετα, μέ τό πέρασμα τοῦ χρόνου, αὐτή δυνάμωνε καί ὡρίμαζε. Ἔτσι ἔφθασε ἡ 24η Αὐγούστου 1971, ὁπότε ὁ Καρτάκις, στήν

προσπάθειά του γιά τήν ἀνεύρεση συνεργατῶν, ἔμαθε πώς καί ὁ Πασαντῆς ἐνδιαφέρεται γιά τό Κρητικό Θέατρο. Τήν ἑπομένη κιόλας γνωρίστηκαν καί ἀποφάσιαν νά κάμουν ὅ,τι τούς ἦτανε δυνατόν γιά τήν πραγμάτωση τοῦ Κρητικοῦ Θεάτρου. Πρίν ἀπ' ὅλα τούς ἀπασχόλησε ἡ ἀναζήτηση συνεργατῶν, πού δέν ἦτανε, ἀλήθεια, καθόλου εὔκολη δουλειά.

Χρειαζόταν ἄνθρωποι μέ πολλή πίστη στούς σκοπούς τοῦ Κρητικοῦ Θεάτρου καί μέ διάθεση γιά πολλές θυσίες γιά τήν ἐπίτευξή τους. Οἱ συνεργάτες αὐτοί ἔπρεπε νά προσφέρουν ἀρκετά στήν ὑπόθεση τοῦ θεάτρου καί προπαντός πολύ χρόνο, καί φυσικά ὄχι ἀπό τό περίσσεμά του πού στήν ἐποχή μας δέν ὑπάρχει, παρά ἀπό τό ὑστέρημά του.

Ἀπό τούς πρώτους πού σκέφτηκαν ἦταν ὁ Δ/ντής τοῦ Ὠδείου Χανίων Γ. Καλούτσης, ὁ καθηγητής καί λογοτέχνης Γ. Μανουσάκης καί ὁ ἀνθοπώλης Μ. Μαραγκάκης. Ὅλοι αὐτοί δέχτηκαν μέ πολύ ἐνθουσιασμό τήν πρόσκληση καί ἡ ὁμάδα πού σχηματίσθηκε ἄρχισε νά δουλεύη ἐντατικά σέ συχνές συγκεντρώσεις πού γινόταν στό ἰατρεῖο τοῦ Καρτάκι. Ἀργότερα προστέθηκαν στήν ὁμάδα ὁ γυμνασιάρχης Γ. Σταυρουλάκης καί ὁ ζωγράφος Α. Πετρουλάκης πού, παρ' ὅτι ἡ συμμετοχή τους στίς συγκεντρώσεις της δέν ἦταν τακτική, ἡ συμβολή τους ὑπῆρξε ἀξιόλογη στό ἔργο της.

Ὕστερα ἀπό πολλές συγκεντρώσεις καί μακρόσυρτες συζητήσεις πού καμμιά φορά ἔφταναν καί μέχρι τά μεσάνυχτα, ἐπάρθηκαν πολλές ἀποφάσεις γιά τήν μορφή τοῦ Κρητικοῦ Θεάτρου, τούς σκοπούς του, τήν ὀργάνωσή του καί γιά τόσα ἄλλα σχετικά θέματα. Ἀκόμα, ἀποφασίστηκε νά ζητηθῆ ἡ βοήθεια καί ἄλλων πνευματικῶν ἀνθρώπων τῆς Κρήτης, ἔστω κι ἄν ζοῦν μακριά ἀπ' αὐτήν, καθώς καί τῆς Ὀρθόδοξης Ἀκαδημίας, πού μέ τό κῦρος της καί τίς γνωστές ἱκανότητες τοῦ Δ/ντοῦ της μποροῦσε νά συμβάλη σημαντικά στήν ἵδρυση τοῦ Κρητικοῦ Θεάτρου. Ἔτσι, ἕνα βράδυ, ὅλοι αὐτοί πού ἀναφέρθηκαν παραπάνω καί ὡρισμένοι ἀκόμα καλεσμένοι των, ὅπως ὁ δικηγόρος Π. Λαγουδάκης, οἱ ζωγράφοι Β. Κελαϊδῆς καί Β. Ζαχαράκης, οἱ καθηγήτριες Μ. Ἀμπελᾶ καί Α. Νικολάου, φτάσανε στήν Ἀκαδημία, ὅπου ὕστερα ἀπό πολύωρη συζήτηση μέ τόν Δ/ντή της Α. Παπαδερό, ἀποφασίστηκαν τά ἀκόλουθα: Νά προετοιμαστῆ μιά συνέλευση ἀπό τούς προέδρους τῶν πνευματικῶν καί ἐπαγγελματικῶν σωματείων καί κατά τό δυνατόν ἀπό ὅλους, πού ἐνδιαφέρονται γιά τήν πνευματική προκοπή τοῦ τόπου. Στή συγκέντρωση αὐτή θά ἐκαλεῖτο ἕνας εἰδικός τοῦ θεάτρου, πού θά ἀνέπτυσσε μιά οἰκονομοτεχνική μελέτη σχετικά μέ τίς προϋποθέσεις πού χρειάζονται γιά τήν ἵδρυση θεάτρου στή Κρήτη. Ἀποφασίστηκε, ἀκόμα νά ἐνημερωθοῦν καί οἱ ὑπόλοιποι Νομοί τοῦ Νησιοῦ καί νά ζητηθῆ ἡ συμμετοχή καί ἡ συμπαράσταση τους στή καταβαλλομένη προσπάθεια. Μάλιστα στόν Πασαντῆ ἀνατέθηκε νά ἐπικοινωνήσει μέ τούς

Ἡρακλειῶτες καί Λασιθιῶτες, καί στό Σταυρουλάκη ἀνατέθηκε ἡ συνεννόηση μέ τούς Ρεθεμνιῶτες.

Πράγματι, ἡ συνέλευση ἔγινε στίς 8 Ἰουνίου 1972 στήν Ὀρθόδοξη Ἀκαδημία καί ἐπῆραν μέρος σ' αὐτή οἱ δήμαρχοι Χανίων Ν. Πιμπλῆς καί Καστελλίου Κισσάμου, Χ. Λυγιδάκης, σχεδόν ὅλοι οἱ πρόεδροι τῶν ἐπαγγελματικῶν καί ἐπιστημονικῶν σωματείων τῶν Χανίων καθώς καί πλῆθος ἄλλων ἀτόμων τῶν γραμμάτων καί τῆς ἐπιστήμης. Ἀνάμεσα σ' αὐτούς καί ὁ Μανώλης Σκουλούδης, πού ἡ μακρά καί γόνιμη θητεία του στή τέχνη καί ἡ μεγάλη ἀγάπη του γιά τό θέατρο καί γιά τή γενέτειρα του, τήν Κρήτη, ἔδωσε φτερά σ' ὅλους καί βοήθησε σημαντικά στό νά παρθοῦν ἐποικοδομητικές ἀποφάσεις. Σ' αὐτή τήν συνέλευση δέν συμμετεῖχαν ἐκπρόσωποι ἀπό τούς ἄλλους Νομούς, γιατί οἱ ἐπαφές πού ἔγιναν μέχρι τότε δέν εἶχαν ἀκόμα καρποφορήσει. Εἰσηγητής στής συνέλευσης ἦταν ὁ Σπῦρος Σκιαδαρέσης, πού σάν εἰδικός στά ὀργανωτικά θέματα τοῦ θεάτρου εἶχε ἀναλάβει τήν σύνταξη τῆς οἰκονομοτεχνικῆς μελέτης.

Ὁ Σκιαδαρέσης διαβεβαίωσε τούς παρισταμένους πώς ἀπό οἰκονομοτεχνική ἄποψη εἶναι δυνατή ἡ ἵδρυση τοῦ Κρητικοῦ Θεάτρου καί ὕστερα ἀπ' αὐτό, συγκροτήθηκε προσωρινή ἐπιτροπή μέ συντονιστή τόν Δ. Καρτάκι καί μέ μέλη τόν Κ. Πασαντῆ, τόν Θ. Λουλουδάκη, τόν Π. Λαγουδάκη, τόν Γ. Καλούτση, τόν Γ. Μανουσάκη, τόν Μ. Μαραγκάκη καί τήν Μ. Βλασσοπούλου. Ἡ ἐπιτροπή ἀνέλαβε τήν ὑποχρέωση νά συντάξη τό καταστατικό τῆς Ἑταιρείας πού θά ἀποτελοῦσε τόν φορέα τοῦ Θεάτρου Κρήτης, νά προετοιμάση τήν καταστατική συνέλευση, να ἐνημερώση τούς ὑπολοίπους Νομούς τῆς Κρήτης γιά τόν ἐπιδιωκόμενο σκοπό, καί νά ζητήση τήν συνεργασία καί τήν συμμετοχή των στην καταβαλλομένη προσπάθεια. Πράγματι, ὁ Πασαντῆς ἀνέλαβε καί πάλι νά ἐπικοινωνήση μέ τό Ἡράκλειο καί τό Λασῆθι καί ὁ Σταυρουλάκης μέ τό Ρέθυμνο.

Δυστυχῶς, οἱ προσπάθειες τοῦ Πασαντῆ δέν ἀπέδωσαν τίποτε, γιατί ἐνῶ τά ἄτομα μέ τά ὁποῖα εἶχε ἐπαφές ἐπιδιώκοντας τήν συνεργασία τους ἦταν ἀξιόλογα πνευματικά πρόσωπα, δέν ἔδειξαν οὔτε τήν διάθεση, ἀλλά οὔτε καί τόν ἐνθουσιασμό γιά ἕνα τέτοιο «τόλμημα». Τυχερώτερος στάθηκε ὁ Σταυρουλάκης· ἴσως γιατί, σάν Ρεθυμνιώτης, ἤξερε καλά ποιες πόρτες ἔπρεπε νά κτυπήση.

Ὁλόκληρη ἡ Κρήτη οἰκοδομεῖ τήν Ε.ΘΕ.Κ.

Ὕστερα ἀπό τήν επιτυχία τῶν ἐπαφῶν τοῦ Σταυρουλάκη μέ τούς Ρεθυμνιῶτες, ἡ προσωρινή ἐπιτροπή εἶχε δυό ἀλεπάλληλες συναντήσεις μέ μιά ὁμάδα Ρεθυμνιωτῶν, στήν ὁποία συμμετεῖχαν μεταξύ τῶν ἄλλων, ὁ Δήμαρχος τοῦ Ρεθύμνου Δημήτρης Ἀρχοντάκης, ὁ Δ/ντής τοῦ Δήμου Μανώλης

Ἀστρινός καί ἡ πρόεδρος τοῦ Λυκείου Ἑλληνίδων Ἰωάννα Βαλαρῆ. Στίς συναντήσεις αὐτές ἀποφασίστηκε ἡ συνεργασία τῶν δύο Νομῶν.

Ἀμέσως μετά ἄρχισε ἡ ἐπιτροπή νά δουλεύη τό καταστατικό τῆς Ἑταιρείας καί ὕστερα ἀπό πολλές συνεδριάσεις και συζητήσεις πάνω στό σχέδιο πού εἶχε συντάξει ὁ δικηγόρος καί μέλος τῆς ἐπιτροπῆς Πολύβιος Λαγουδάκης, διαμορφώθηκε ἕνα καταστατικό πού βασικά προέβλεπε τήν ἵδρυση Κρητικοῦ Θεάτρου Δυτικῆς Κρήτης καί πού, ὥστόσο, ἄφηνε ἀνοιχτή την πόρτα γιά τήν προσχώρηση καί τῶν Ἀνατολικῶν Νομῶν.

Ἡ καταστατική συνέλευση ὀργανώθηκε μέ πολλή προσοχή καί ἔγινε στήν Ἀκαδημία στίς 19 τοῦ Νοέμβρη 1972. Αὐτήν την φορά ἦταν παροῦσα ὅλη ἡ Κρήτη. Οἱ προσπάθειες τοῦ Παπαδεροῦ στό Ἡράκλειο καί στό Λασῆθι ἀπέδωσαν πολύτιμους καρπούς. Ἔτσι ἀνάμεσα στούς Χανιῶτες καί τούς Ρεθυμνιῶτες βρισκόταν τώρα καί Λασηθιῶτες μέ ἐπικεφαλῆς τόν Δήμαρχος τοῦ Ἁγίου Νικολάου - Νιωτάκη καί πολλοί ἐπίσης Ἡρακλειῶτες μεταξύ τῶν ὁποίων ὁ καθηγητής Νίκος Κοπιδάκης, ὁ ψυχίατρος Γιάννης Κοσμαδάκης, ὁ ἀρχιτέκτονας Μάνος Περράκης, ὁ ἔμπορος Δημήτρης Ζέης, ὁ φαρμακοποιός Λευτέρης Κληρονόμος καί ἄλλοι.

Εἰσηγητής τῆς συνέλευσης εἶχε ὁρισθῆ ὁ συντονιστής τῆς προσωρινῆς ἐπιτροπῆς Δημήτρης Καρτάκις, πού ἀνάμεσα στ' ἄλλα εἶπε καί τά ἑξῆς: «Ἡ ὑπόθεση τῆς ἱδρύσεως τοῦ Θεάτρου Κρήτης ἔχει μακρά προϊστορία και χρειάστηκαν πολλοί κόποι καί ἀρκετές προσπάθειες μέχρι νά φθάσωμε στή σημερινή συνέλευσή μας. Ἄς μᾶς ἐπιτρέψετε μιά σύντομη ἀναδρομή. Κατ' ἀρχήν, ὀφείλομε πριν ἀπ' ὅλα νά ὁμολογήσωμε ὅτι, δέν διεκδικοῦμε οὔτε τήν πατρότητα της ἰδέας, οὔτε τό ξεκίνημα γιά τήν πραγμάτωσή της. Προπορεύτηκαν πολλοί ἄλλοι σέ ὁλόκληρη τήν Κρήτη, πού μέ κίνητρα τήν πίστη τους στήν ἀξία τοῦ θεάτρου καί τόν πόθο τους νά συμβάλουν στή πνευματική προκοπή τοῦ λαοῦ μας, ἔκαμαν ὅ,τι μποροῦσαν γιά τήν δημιουργία καί τήν ἀνάπτυξη τῆς θεατρικῆς Τέχνης στό Νησί μας.

Δυστυχῶς, ὅλες οἱ προσπάθειες ἀντιμετώπισαν τόσες δυσκολίες, πού τελικά δέν κατόρθωσαν νά ξεπεράσουν τό στάδιο τοῦ ἐρασιτεχνισμοῦ. Ὡστοσο, ὅμως, δέν πήγανε χαμένες. Ὡπωσδηποτε διευκόλυναν τήν δική μας προσπάθεια, πού ξεκίνησε ἀπό τό Βῆμα τῆς Ὀρθοδόξου Ἀκαδημίας Κρήτης, στίς 26 Ἰουνίου τοῦ 1969. Τήν ἡμέρα ἐκείνη συζητούσανε σέ μιά δημοσία συγκέντρωση, γιά τά ψυχολογικά προβλήματα τοῦ Λαοῦ τοῦ τόπου μας καί ὅλοι μας ἐτονίσαμε ἰδιαίτερα τόν εὐεργετικό ρόλο τοῦ Θεάτρου στήν ψυχική ὑγεία τοῦ ἀνθρωπου.

Ἐκείνη ἡ συζήτηση ἐστάθηκε ἀφορμή γιά νά προβληματιστοῦμε ἀκόμα μιά φορά στό θέμα τοῦ θεάτρου καί γιά νά καταλήξουμε στό συμπέρασμα ὅτι ἡ

εὐθύνη τῆς ἐλλείψεως του ἀπό τόν χῶρο τῆς Κρήτης δέν βαραίνει μόνο τούς προγενέστερους, ἀλλά καί ἐμᾶς τούς ἴδιους».

Στή συνέχεια ὁ ὁμιλητής ἐτόνισε ὡρισμένες ἀπό τίς πιο βασικές προϋποθέσεις γιά τήν οἰκοδόμηση καί τήν ἐπιβίωση τοῦ Κρητικοῦ Θεάτρου καί συγκεκριμένα, εἶπε: «Πιστεύομε ὅτι βασική προϋπόθεση γιά τή ἐκπλήρωση τῶν σκοπῶν του εἶναι ἀναμφισβήτητα ἡ παγκρήτια βάση του. Τό θέατρο Κρήτης δέν ἀποτελεῖ ὑπόθεση λίγων ἀτόμων ἤ ἑνός μόνο Νομοῦ. Εἶναι ὑπόθεση πού πρέπει νά ἀγκαλιάση ὅλους τούς Κρητικούς, ἀκόμα καί αὐτούς πού ζοῦν μακριά ἀπό τήν Κρήτη. Καί τοῦτο, γιατί ἡ Κρήτη εἶναι μία καί ἀδιαίρετη, ὁ πολιτισμός της ἑνιαῖος καί τά ἰδανικά τοῦ λαοῦ της κοινά. Ἐξ ἄλλου, γιά νά μπορέσει νά ἐπιβιώση τό θέατρο Κρήτης, τουλάχιστον στά πρῶτα βήματά του, χρειάζεται τήν ἀγάπη καί τόν ἱδρῶτα ὅλων μας. Κανένας νομός δέν θά μπορέσει να τό συντηρήσει μόνος του, ὅσο μεγάλη κι ἄν εἶναι ἡ ἀγάπη του.

Σήμερα, πού ὁ θεσμός τοῦ Θεάτρου περνᾶ παντοῦ σοβαρή κρίση, γίνεται ἀκόμα πιό ἐπιτακτική ἡ ἀνάγκη τῆς συνεργασίας ὅλων τῶν Νομῶν. Ἐπίσης, δέν θά πρέπει νά μᾶς διαφεύγη καθόλου τό γεγονός πώς, δίχως θυσίες, καί προπαντός οἰκονομικές, δέν εἶναι δυνατή ἡ ἵδρυση καί ἡ διατήρηση θεάτρου. Ἄν μᾶς λείψη ἡ πίστη στήν ἀξία του καί ἡ διάθεση νά ὑποβληθοῦμε σέ θυσίες γιά χάρη του, τότε εἶναι προτιμώτερο νά τό ὁμολογήσωμε μέ εἰλικρίνεια, παρά νά συνεχίσουμε τίς προσπάθειες χωρίς πολλές ἐλπίδες γιά τήν ἐπίτευξη τοῦ σκοποῦ μας. Εἴμαστε ὅμως βέβαιοι, ὅτι κανείς μας δέν θά ἀποποιηθῆ τίς εὐθῦνες καί τίς θυσίες πού τοῦ ἀναλογοῦν, προκειμένου ὁ Λαός μας νά ἀποκτήση ἕνα τόσο σπουδαῖο πνευματικό μέσο, πού - στήν κάπως ἀπομονωμένη γεωγραφική περιοχή του - θά τοῦ μεταφέρη τά παλιά καί τά σύγχρονα πνευματικά μηνύματα.

Ὁ Λαός αὐτός, μέ τήν ἰδιαίτερη ψυχοσύνθεση καί τόν ἔντονο συναισθηματικό παλμό, πού ἐδημιούργησε σταθμούς στήν ἱστορία τῆς Τέχνης, δικαιοῦται ἀπόλυτα νά ἀποκτήση ἐπιτέλους τό θέατρό του, ὄχι μόνο γιά νά ἐκφράση τά τωρινά του αἰσθήματα καί τίς πνευματικές του ἀνησυχίες, ἀλλά καί γιά νά μπορέση νά ἀναβιώση τήν μοναδική θεατρική φιλολογία του».

Ἀκολούθησε μακρά καί ζωηρή συζήτηση. Οἱ Ἡρακλειῶτες δέν ἤθελαν νά ὑπογράψουν τό καταστατικό. Εἶπαν πώς δέν εἶχαν ἀρκετά ἐνημερωθῆ καί πώς, ὁπωσδήποτε δέν ἦρθαν σ' ἐκείνη τήν συνέλευση για ' νά ὑπογράψουν καταστατικό παρά μόνο γιά νά συζητήσουν τό θέμα τοῦ θεάτρου. Ὡστόσο, ὅμως, μέσα στήν αἴθουσα ἐπλανᾶτο τό δραμα τοῦ Κρητικοῦ Θεάτρου, πού μέ τήν δυνατή πνοή του δέν θά παραμέριζε μόνο τή χόβολη ἀπό μιά μεγάλη πνευματική κληρονομιά, παρά θά ἀποτελοῦσε κάι ἕνα γνήσιο μέσο ἔκφρασης τῶν σημερινῶν

ἀνησυχιῶν τοῦ Κρητικοῦ Λαοῦ.

Ἡ μαγεία αὐτοῦ τοῦ δράματος ἦταν μεγάλη. Ποιος Κρητικός μποροῦσε νά τήν ἀπαρνηθῆ; Γι' αυτό καί οἱ Ἡρακλειῶτες δέν ἀρνήθηκαν τήν συμμετοχή τους, ζήτησαν μόνο μιά προθεσμία γιά νά συζητήσουν τό θέμα καί μέ ἄλλους συμπολῖτες τους καί ν' ἀποφασίσουν ἄν θά ὑπεγραφαν ἤ ὄχι τό καταστατικό.

Πράγματι, ὕστερα ἀπό λίγες μέρες μέ πρωτοβουλία τοῦ Κοπιδάκη, τοῦ Κληρονόμου καί ἄλλων, ἔγινε μιά μεγάλη συγκέντρωση στό «Ξενία» τοῦ Ἡρακλείου, στήν ὁποία ἀποφασίστηκε ἡ συμμετοχή τοῦ Ἡρακλείου στή προσπάθεια τῆς ἵδρυσης τοῦ Κρητικοῦ Θεάτρου.

Ἔτσι ἡ Ἑταιρεία Θεάτρου Κρήτης, ἀποτελοῦσε πλέον πραγματικότητα, πού ὑπόσχονταν στό Λαό τοῦ Νησιοῦ μας, σύμφωνα μέ τό καταστατικό της, τήν ἐκπλήρωση τῶν παρακάτω σκοπῶν της: «Σκοπός τῆς Ε.ΘΕ.Κ. εἶναι ἡ πνευματική καί πολιτιστική προαγωγή τοῦ κοινοῦ, ἡ καλλιέργεια τοῦ καλλιτεχνικοῦ συναισθήματος αὐτοῦ καί ἡ παροχή ἀνωτέρας ποιότητος ψυχαγωγίας, προσέτι δέ ἡ ἀνάδειξις καί ἀνάπτυξις τοῦ καλλιτεχνικοῦ δυναμικοῦ τῆς Κρήτης καί ἡ ἐνθάρρυνσις τῆς θεατρικῆς λογοτεχνίας καί τέχνης».

Πρώτη γενική συνέλευση - Ἐκλογή τοῦ Δ/κοῦ Συμβουλίου τῆς Ε.ΘΕ.Κ.

Ἡ Ἑταιρεία θεάτρου Κρήτης, μετά τήν ὑπογραφή τοῦ καταστατικοῦ της καί ἀπό τούς Ἡρακλειῶτες, ἀποτελοῦσε πλέον ἕνα παγκρήτιο Σωματεῖο, πού ἔπρεπε νά προχωρήση τό συντομώτερο στήν ἐκπλήρωση τῶν σκοπῶν του. Ἔτσι, ἄρχισε ἡ ἐγγραφή μελῶν σ' ὁλόκληρη τήν Κρήτη καί παράλληλα ἄρχισαν οἱ προετοιμασίες γιά τήν πρώτη γενική συνέλευση τῆς Ε.ΘΕ.Κ., πού πραγματοποιήθηκε στίς 6 Μαΐου 1973 στόν Ἅγιο Νικόλαο τοῦ Λασιθίου. Μετά τήν εἰσήγηση τοῦ Παπαδεροῦ ἔγιναν οἱ ἐκλογές, ἀπό τίς ὁποῖες ἀναδείχτηκε τό Δ/κό Συμβούλιο τῆς Ἑταιρείας, πού, σύμφωνα μέ τό καταστατικό της, τό ἀποτελοῦσαν 3 μέλη από κάθε Νομό. Οἱ σύνεδροι ἐξέλεξαν κατά σειρά τους παρακάτω ὡς μέλη τοῦ πρώτου Δ/κοῦ Συμβουλίου τῆς Ε.ΘΕ.Κ.: Α. Παπαδερό, Ν. Κοπιδάκη, Δ. Καρτάκι, Κ. Πασαντῆ, Ι. Τσιφετάκη, Ἐλ. Κληρονόμο, Δ. Ζέη, Γ. Δρανδάκη, Μ. Ταβλᾶ, Α. Χατζηδάκη, Μ. Παπαδάκη...

Σέ λίγες μέρες τά ψηφισμένα μέλη συγκεντρώθηκαν στήν Ὀρθόδοξη Ἀκαδημία καί συγκροτήθηκαν σέ Σῶμα ὡς ἑξῆς:

1) Πρόεδρος: Ἀλέξανδρος Παπαδερός, θεολόγος - Δ/ντής Ὀρθοδόξου Ἀκαδημίας Κρήτης.

2) Α' Αντιπρόεδρος: Νικόλαος Κοπιδάκης, καθηγητής Λυκειάρχης Παγκρητίου Ἐκπαιδευτηρίου Ἡρακλείου.

3) Β' Αντιπρόεδρος: Μανώλης Ταβλᾶς, Ὑπάλληλος.

4) Γενικός Γραμματέας: Δημήτρης Καρτάκης, Νευρολόγος - Ψυχίατρος - Ἐπιστημονικός Δ/ντής Θεραπευτηρίου Ψυχικῶν Παθήσεων Χανίων.
5) Ταμίας: Λεωνίδας Χατζηδάκης, βιβλιοπώλης.
6) Ἀναπληρωτής Ταμείου: Κ. Πασαντῆς, Καθηγητής.
7) Μέλη: Γιῶργος Δρανδάκης, Δικηγόρος.
8) Δημήρης Ζέης, Δικηγόρος.
9) .....
10) Λευτέρης Κληρονόμος, Φαρμ. Ἀντιπρόσωπος.
11) Γιάννης Τσιφετάκης, Δάσκαλος.
12) Μιχάλης Παπαδάκης, Γυμνασιάρχης.

Μέ τόν καιρό ὅμως ἔγιναν πολλές ἀλλαγές στή σύνθεση τοῦ Δ/κοῦ Συμβουλίου γιατί μερικά ἀπό τά μέλη του ἀναγκάστηκαν, γιά διαφόρους λόγους, νά ἀποχωρήσουν ἀπό τό Συμβούλιο. Ὁ Πασαντῆς πῆγε μέ ὑποτροφία τοῦ Ι.Κ.Υ. στήν Ἀγγλία, ὁ Τσιφετάκης ἔφυγε στήν Ἀθήνα γιά μετεκπαίδευση, ὁ Ἀκρωτηριανάκης, ὁ Παπαδάκης ... καί αὐτοί ἐπίσης γιά διαφόροους προσωπικούς λόγους ἀναγκάστηκαν νά ἀποχωρήσουν ἀπό τό Συμβούλιο τῆς Ε.ΘΕ.Κ. Οἱ θέσεις τους συμπληρώθηκαν ἀπό τά ἀναπληρωματικά μέλη, τόν καθηγητή Θ. Λουλουδάκη, τόν Δ/ντή τῆς Δημόσιας Βιβλιοθήκης Ρεθύμνου, Μιχάλη Τζεκάκη καί τόν πολιτικό Συν/χο Νικόλαο Ζερβογιάννη.

Πρωτομάστορας τῆς Ε.ΘΕ.Κ. ὁ Ἀλέξης Μινωτής.

Ἡ ἵδρυση τοῦ Θεάτρου Κρήτης ἦταν δίχως ἄλλο μιά μεγάλη ἰδέα, πού γιά τήν ὑλοποίησή της δέν ἔφταναν μόνο ὁ μόχθος, ἐνθουσιασμός καί οἱ θυσίες τῶν πρωτεργατῶν καί ὑποστηρικτῶν της. Χρειαζόταν ἡ Ε.ΘΕ.Κ., τουλάχιστον στά πρῶτα βήματά της, ἕνα ἔμπειρο καί ἱκανό ὁδηγό. Καί, ἀσφαλῶς, καλύτερο δέν ἤθελε ἀπό τόν Ἀλέξη Μινωτῆ. Αὐτόν τόν μεγάλο καλλιτέχνη καί μεγάλο Κρητικό σκέφτηκε σάν πρωτομάστορα τῆς Ε.ΘΕ.Κ. ὁ Καρτάκις. Τολμηρή ἡ σκέψη, γιατί ὅση καί νἄταν ἡ ἀγάπη τοῦ Μινωτῆ γιά τήν Κρήτη, ἦταν πολύ ἀμφίβολο ἄν εἶχε τόν καιρό καί τό κέφι νά ἀσχοληθῆ μέ τό θέατρο τῆς Κρήτης. Γι' αὐτό τόν λόγο, ὁ Καρτάκης δέν εἶπε σέ κανένα τίποτε παρά ξεκίνησε μόνος του γιά νά βρῆ τόν Μινωτῆ καί νά ζητήση την βοήθειά του.

Συναντήθηκαν στό Θεατρο «Ἀκάδημος» στίς 27 τοῦ Νοέμβρη τοῦ 1972. Τότε, στό θέατρο αὐτό ὁ θίασος «Μινωτῆ-Παξινοῦ» ἔπαιζε τόν «Λοχαγό τοῦ Κέπενικ». Δυστυχῶς ὅμως ὁ Μινωτῆς κείνη τήν ἐποχή ζοῦσε ἕνα μεγάλο δρᾶμα: Ἡ γυναίκα του, ἡ μεγάλη καί παντοτινή Παξινοῦ, ἦταν βαρειά ἄρρωστη, παρά τό ὅτι οἱ ἐφημερίδες γράφανε τότε πώς ὁ θίασος μαζί μέ τήν Παξινοῦ ἑτοίμαζε Τουρνέ γιά τό ἐξωτερικό.

Ὁ Μινωτῆς ἄκουσε μέ πολύ ἐνδιαφέρον ὅσα τοῦ εἶπε ὁ Καρτάκις γιά τήν Ε.ΘΕ.Κ., καί , ἀφοῦ τοῦ ἐκμυστηρεύτηκε τόν πόνο καί τίς ἀνησυχίες του γιά τήν «Κατίνα», τοῦ ὑποσχέθηκε πώς θά βοηθοῦσε ὅσο τοῦ ἦταν μπορετό. Σάν πρώτη προσφορά του δέχτηκε νά μελετήση τό σχέδιο τοῦ καταστατικοῦ τῆς Ἑταιρείας καί νά κάνη πάνω σ' αὐτό τίς παρατηρήσεις του.

Πραγματικά στίς 13 τοῦ Δεκέμβρη τοῦ 1972 ἔγραψε στόν Καρτάκι: «Μελέτησα τό καταστατικό τῆς «Ἑταιρείας Θεάτρου Κρήτης». Εὐχαρίστως σᾶς γράφω, ὅπως σᾶς ὑποσχέθηκα, τίς σκέψεις μου πού ἀφοροῦν στή θεατρική δραστηριότητα ἑνός τέτοιου ὀργανισμοῦ». Ἐπιτρέψατέ μου νά θεωρῶ δικαιωμένην μόνον καί μόνον τήν ὀργάνωσιν καί διδασκαλίαν εἰδικοῦ Κρητικοῦ Θιάσου κατάλληλου δια΄ τήν ἑρμηνείαν τῶν ἔργων τοῦ Μεσαιωνικοῦ Κρητικοῦ Θεάτρου ἤ καί τυχόν συγχρόνων Κρητικῶν ὁραματικῶν ἔργων ὅπως τό «Ἡφαίστειο» τοῦ Παντελῆ Πρεβελάκη, π.χ. Ἡ Κρήτη εἶναι τυχερή νά ἔχη τέτοια θαυμάσια θεατρικά ἔργα ὅπως τά δικά της Μεσαιωνικά. Περιττεύει, λοιπόν, νομίζω, πρός τό παρόν τουλάχιστον, προέκτασις πέραν αὐτῶν, εἰς ἀλλότρια».

Οἱ παρατηρήσεις τοῦ Μινωτῆ ἐβοήθησαν τήν Ἑταιρεία στό νά ἀπαλλαγῆ ἀπό «γεννησιμιά κακά» καί ἔτσι μπόρεσε νά στηριχτῆ σέ σωστές βάσεις. Ἡ Ε.ΘΕ.Κ. εἶχε πλέον τήν ἀγάπη καί τήν συμπαράσταση τοῦ Μινωτῆ. Δέν συνέφερε να προχωρήση δίχως τήν καθοδήγησή του.

Δυστυχῶς ὅμως, ὁ κεραυνός πού κείνη τήν ἐποχή ἔπληξε τό ἑλληνικό Θέατρο δέν ἄφησε ἀνεπηρέαστη καί τήν ἐξέλιξη τοῦ ἐκκολαπτόμενου τότε Κρητικοῦ Θεάτρου. Ἡ Κατίνα Παξινοῦ μετά ἀπό λίγο καιρό πέρασε ἀπό τήν σκηνή τοῦ παγκόσμιου θεάτρου στήν ἱστορία τῆς τέχνης.

Ὁ Μινωτῆς χρειάστηκε πολύ χρόνο γιά νά ξαναβρῆ κάπως τόν ἑαυτό του. Ἔτσι, μόνο μετά 6 μῆνες μπόρεσε νά δεχτῆ τήν πρόσκληση τῆς Ε.ΘΕ.Κ. καί τῆς Ὀρθόδοξης Ἀκαδημίας γιά νά κατεβῆ στήν Κρήτη καί νά μελετήσει ἐπί τόπου τίς συνθῆκες κάτω ἀπό τίς ὁποῖες θά στηνόταν τό οἰκοδόμημα τῆς Ἑταιρείας θεάτρου Κρήτης. Ἔμεινε συνολικά 15 μέρες, τίς μισές στήν' Ακαδημία καί τίς ὑπόλοιπες στά Χανιά, στήν ἀγαπημένη του πόλη, ἀπ' ὅπου ἐτάνυσε τά φτερά τῆς ψυχῆς του γιά νά ἀνεβῆ σέ πανύψηλες καλλιτεχνικές κορυφές. Στό Διάστημα αὐτό τό Δ/κό Συμβούλιο τῆς Ε.ΘΕ.Κ. συζήτησε μέ τόν Μινωτῆ πολλά θέματα πού ἀφοροῦσαν τήν ὀργάνωσή της καί πάρθηκαν ἐπίσης σημαντικές ἀποφάσεις.

Ὁ Μινωτῆς αἰσθανόταν ὡστόσο, τήν ἀνάγκη νά ἐπικοινωνήση μέ τό λαό τῆς Κρήτης, ὄχι μόνο γιά νά τοῦ ἐξομολογηθῆ τούς λόγους τῆς μακρόχρονης ἀπουσίας του ἀπό τό Νησί, ἀλλά καί γιά νά ἀναβαπτισθῆ μέσα στά πλούσια αἰσθήματά του, πού πάντα, ὅπως συνηθίζει νά λέη, παίξανε πρωταρχικό ρόλο

στήν Τέχνη του.

Ἡ Ε.ΘΕ.Κ. ὀργάνωσε μιά συγκέντρωση πάνω στό φρούριο τοῦ Φιρκᾶ, ὅπου ὁ Μινωτής, κάτω ἀκριβῶς ἀπό τόν ἱστό στόν ὁποῖο ὑψώθηκε ἡ σημαία τῆς Ἕνωσης τῆς Κρήτης μέ τήν Ἑλλάδα, μίλησε μπροστά σ' ἕνα πολυπληθέστατο καί ἐκλεκτό ἀκροατήριο. Τό θέμα του ἦταν: «Ἀναφορά στή Κρήτη», καί ἡ εἰσαγωγή ἔγινε μέ τά παρακάτω λόγια: «Εἶμαι ἀληθινά βαθειά συγκινημένος πού βρίσκομαι πάλι, ὑστερα ἀπό τόσα χρόνια, στά Χανιά, ὅπου γεννήθηκα, ἀνατράφηκα, ἀνδρώθηκα. Χρωστῶ μεγάλη χάρη στήν Ὀρθόδοξη Ἀκαδημία Κρήτης, πού μέ παρακίνησε σ' αὐτή τήν τωρινή ἐπιστροφή, ὅπως καί στήν Ἑταιρεία Θεάτρου κρήτης, πού ἐπιζήτησε τήν συμβουλευτική μου συνεργασία στούς ἀξιέπαινους σκοπούς της. Εὐχαριστῶ ἀπό καρδιᾶς καί τίς δύο ὀργανώσεις, καί ἰδιαίτερα τούς φίλους Ἀλέξανδρο Παπδερό καί τόν ἰατρό Δημήτρη Καρτάκι, πού πρωτοστάτησαν σ' αὐτή τήν ἰδέα. Λυποῦμαι μόνον πού ὁ σεβαστός Μητροπολίτης Γερμανίας Εἰρηναῖος δέν βρίσκεται ἐδῶ, γιά νά εὐλογήση μέ ὀρθόδοξη χριστιανική κατανόηση καί ἀγάπη, ἐτούτη τήν ἐπιστροφή τοῦ ἀσώτου». Καί συνέχισε: «Πενῆντα κύκλους κλειδωτούς ὡς τούτη τήν ὥρα, μισό αἰῶνα βάστηξε ἡ ἀποστολή μου στά ξένα-ξένα λέω ὅτι δέν εἶναι ἡ Κρήτη, καί ἀποστολή τήν εὐθύνη τῆς καταγωγῆς, πού δέν τήν καμαρώνω μόνο σάν προνόμιο, μά καί τήν θεωρῶ πάντα σάν κατηγορική προσταγή, σάν ἕνα χρέος - ἕναν ἄρρηκτο δεσμό μέ τήν ὑψηλόφρονη ψυχή τοῦ μεγάλου νησιοῦ - μία ὑπηρεσία στό τραγικό του πνεῦμα καί στό ὑπαρξιακό του ἦθος. Ὅσοι γεννηθήκαμε στό αὐστηρό του σῶμα τήν ὥρα πού ἀπό ἱστορική ἀναγκαιότητα, παράδινε τό αἱματηρό ἡρωϊκό του πεπρωμένο στήν συνθήκη τοῦ εἰρηνικοῦ πρακτικοῦ βίου καί εἴδαμε μέ τά μάτια μας, τήν ἐξαλλαγή ἀπό τό γενναῖο στό χρήσιμο, μείναμε, ὕστερα ἀπό τήν πρόσκαιρη χαρά τῆς ὁριστικῆς ἀπελευθέρωσης, μέ σφαλισμένη στή καρδιά τήν μνήμη τῆς Κρήτης τῶν ἀγώνων, πού τίς ἀντιπροσωπευτικές της μορφές ἀντικρύσαμε ὁλοζώντανες. Παιδιά ἐμεῖς ἀκόμα τότε, καί ἄπραγοι στά μυστικά τῆς ἱστορίας, νοιώσαμε ὅμως τό σεμνό μεγαλεῖο τοῦ Χατζημιχάλη Γιάνναρη, ἐθνικό μας αἴσθημα, κι ἔμεινε αὐτό τό φρόνημα σφραγισμένο σά δωρεά στή συνείδησή μας, πού μόλις τότε εἶχε ἀρχίσει νά δέχεται τίς οὐσιαστικές ἔννοιες καί νά πλάση τόν χαρακτήρα μας ἀνάλογα μέ τίς ἐνδιάθετες κλίσεις τοῦ καθενός. Ἔτσι μοῦ φαίνεται πώς ἔγινε στή περιοχή τῆς δημιουργικῆς κρητικῆς σύγχρονης λογοτεχνίας μέ τόν Καζαντζάκη πιό μπροστά καί μέ τόν Πρεβελάκη ἀργότερα, πού εἶναι περίπου τῆς γενιᾶς μου. Γιά νά μιλήσω γιά μένα προσωπικά, πού εἶμαι ἕνας ἁπλός ἀναδημιουργός, τό ξεστράτισμά μου ἀπό τήν βαρύθυμη σοβαρότητα, στή τοτινή ὕποπτη θεατρική καλλιτεχνία, δικάστηκε μέ τά κοινωνικά καί ἠθικά κριτήρια τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, καί ἰδιαίτερα τῆς συνοφρυωμένης Κρήτης, σάν ἁμάρτημα σχεδόν θανάσιμο. Κι

ὅμως ἡ σωτηρία μου σάν ἀνθρώπου καί συνειδητοῦ καλλιτέχνη χρωστιέται, τό πιό πολύ, σ' αυτή τήν αὐστηρότητα, σ' αὐτή τήν συνειδητοποίηση τοῦ κρητικοῦ χρέους, καί στή συναίσθηση τῆς ἀνθρωπιᾶς. Ὁ πατέρας μου, ἕνας ἐγκρατής ἄτεγκτος, ἕνας ὑπερβολικά εὔθικτος καί φανατικός τοπολάτρης, πού θεωροῦσε τήν κρητική φορεσιά σάν πρώτιστο σύμβολο τῆς ἀνδρικῆς ἀξιοπρέπειας, σάν πληροφορήθηκε ἀπό κακεντρεχεῖς γειτόνους, πώς ὁ γυιός του ἐξώκειλε κι ἔγινε «θεατρῖνος», σάν νά χτυπήθηκε κατάστηθα καί κλονίστηκε. Μά μονομιᾶς ἀνάκτησε τήν αὐτοκυριαρχία, βοηθημένος ἀπ' τήν Κρητική του περηφάνεια κι ἀντέδρασε μέ ἀπίστευτη ψυχραιμία: «Τό ξέρω» τούς εἶπε, «μοῦ ζήτησε τήν ἄδεια. Καί τήν ἔδωσα». Αὐτό, βέβαια, δέν ἦταν καθόλου ἡ ἀλήθεια, ἦταν ὅμως τό αἴτημα τοῦ κρητικοῦ γοήτρου, πού ἔπρεπε νά μείνη ἀλύγιστο...»

Παρακάτω ὁ Μινωτής ἀναφέρθηκε στή πορεία τοῦ Ἑλληνικοῦ καί ξένου θεάτρου καί στή σχέση τῆς Κρήτης μέ τό θέατρο καί συνέχισε: «Τό Κρητικό θέατρο εἶναι γνήσιο καί τέλειο ἀντιπροσωπευτικό τῆς ψυχολογίας τοῦ λαοῦ, πού γέννησε τούς ποιητές του, καί εἶναι χριστιανικό καί ἀνθρωπιστικό στήν οὐσία του. Γι' αυτό, εὔχομαι νά πετύχη καί νά ἐδραιωθῆ, μέ τίς προσπάθειες πού γίνονται ἀπό καιρό μέ τήν πρωτοβουλία τῆς Ὀρθόδοξης Ἀκαδημίας Κρήτης καί τῆς Ἑταιρείας θεάτρου Κρήτης, καί νά καρπίση. Στό δραματολόγιό του μπορεῖ νά περιέχονται παράλληλα καί ἔργα σύγχρονων θεατρικῶν ἔργων, πού γράφτηκαν ἤ θά γραφτοῦν μέ κρητικά ἤ ἄλλα θέματα, ἀπό κρητικούς συγγραφεῖς καί μουσουργούς. Πρέπει, ὅμως, ἡ ὑφή καί ἡ μορφή καί τό περιεχόμενο τῶν ἔργων αὐτῶν νά μετέχη τέχνης, ὅπως λένε. Νά εἶναι δηλ., ἔργα καλλιτεχνικά, καί ὄχι ἁπλῶς ψυχαγωγίας. Εὔχομαι, ἀκόμα, ἡ κατάληξη αὐτῆς τῆς δραστηριότητας καί τό καλλιτεχνικό της ἀποτέλεσμα, πού εἶμαι βέβαιος πώς θά προκαλέση ὄχι μόνον πανελλήνιο μά καί διεθνές ἐνδιαφέρον, νά στεγαστῆ παράλληλα, ἴσως καί σέ ἄλλες περιοχές τοῦ Νησιοῦ, κυρίως ἐδῶ σ' αὐτό τόν ὄμορφο χῶρο, ὅπου εἴμαστε ἀπόψε συγκεντρωμένοι, χῶρο ἁλλωστε ἱερό ἀπό μιᾶς πλευρᾶς, ἀφοῦ ἐδῶ στό Φιρκᾶ ἐπισημοποιήθηκε ἡ Ἕνωση τῆς Κρήτης μέ τήν Ἑλλάδα. Ἐπιμένω, ὅμως, στήν καλλιτεχνία»...

Στή συνέχεια εἶπε: «Μ" αὐτόν τόν γνώμονα, μ' αὐτή τήν αὐτοπειθαρχία, μέ τήν ὑποταγμένη στούς θεμελιακούς κανόνες τῆς τέχνης συναισθηματική μου παρόρμηση, ἀγωνίστηκα κοντά πενῆντα χρόνια γιά νά ὑπηρετήσω τήν ψυχή μου καί τήν ὑπεύθυνή μου καταγωγή, τήν Κρητική μου ρίζα. Τό πόσο ἐπέτυχα δέν ἔχει καμμιά σημασία. Σημασία ἔχει ὁ ἀνήφορος. Τό ταξίδι. Τό ταξίδι πρός τήν Ἰθάκη, ὅπως λέει ὁ Ἀλεξανδρινός ποιητής, ἄν βέβαια ἔχουμε πιά καταλάβει οἱ Ἰθάκες τί σημαίνουν.

Μέ τήν Κρήτη, μέ τήν ἰδέα τῆς Κρήτης εἶμαι «ἐν τάξει». Μακάρι νά μοῦ γίνει κάποτε αὐτό συνείδηση, γιατί ἀκόμα βολοδέρνω μέ τυραννικά ὑπόλοιπα

ἀγωνίας.

Ἡ ἀναφορά μου στή Κρήτη, ὅπως βλέπετε, δέν ἔχει κανένα ἀνεκδοτολογικό χαρακτήρα, μιᾶς καί εἶναι περισσότερο ψυχογραφική παρά βιογραφική. Δέν μποροῦσε νά γίνη ἀλλοιῶς. Ἡ τέχνη τοῦ θεάτρου εἶναι οὐσιωδέστερη χίλιες φορές ἀπό τίς προσωπικές μας ἱστορίες καί καθημερινές ἐμπειρίες. Αὐτό πρέπει νά ἐνδιαφέρει τήν Κρήτη πού ἀπευθύνομαι τώρα εἶναι τό πνεῦμα, καί ὁ ἀγώνας, μικρός ἤ μεγάλος, γιά νά σωθῆ τό πνεῦμα πού ἦταν πάντα ὁ καημός τῆς Κρήτης, δηλαδή ἐλευθερία καί ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια. Ὅταν ἡ Κρήτη περιφρόνησε τά ὑλικά ἀγαθά καί ἀνοίχτηκαν αἰώνων ἀγῶνες γιά ἀνεξαρτησία καί ἠθική ἀνάταση, δόξασε τό ἀνθρώπινο γένος μέ τις τεράστιες θυσίες της, σέ μιά τρομερή ἀναμέτρηση μέ τήν ὑλική βία, πού ἔφτασε σέ θεϊκές διαστάσεις. Νά θυμηθῆτε τό Ἀρκάδι καί μόνο, ἀρκεῖ. Τώρα, βέβαια, χώρια ἀπ' αὐτά τῆς Μεγάλης ἔγνοιας, ἐδῶ πού σᾶς μιλῶ, ὅπως κι ἀπό τήν ὥρα πού πάτησα τούτη τή φορά στο κρητικό χῶμα, ἡ καρδιά μου φλετουρίζει γύρω ἀπό τίς ἀσίγαστες μνῆμες τῶν παιδικῶν καί νεανικῶν μου χρόνων. Νοερά ξαναγυρίζω στά παλιά σοκκάκια τῶν Χανιῶν, στό Σαντριβάνι, στό Καστέλλι, στόν Ταρσανᾶ, στή Σπλάντζια, στόν Τοπανᾶ, κι ἔξω, στή γειτονιά πού ἦταν τό σπίτι μας, κοντά στό Δημοτικό Κῆπο, καί μετά στοῦ Μπόλαρη, στή Χαλέπα καί στίς Κορακιές. Ἀναθυμοῦμαι τίς ἀγαπημένες μορφές συγγενῶν καί φίλων καί μέ συγκίνηση ἀναπολῶ τήν ὄψη τῶν κατοίκων τῆς τότε «μικρῆς μας Πόλης», μά καί τῆς τόσο πολιτισμένης, πνευματικῆς καί πανέξυπνης. Σ' ὅλους χρωστῶ κι ἀπό κάτι, πού διαμόρφωσε τόν σφοδρό μου πόθο γιά ζωή καί τέχνη. Εὐλαβοῦμαι τή μνήμη αὐτῶν πού ἔφυγαν καί σφίγγω μέ ἀδελφωσύνη τό χέρι αὐτῶν πού ἐπιζοῦν.

Ἐπιτρέψτε μου, παρακαλῶ, τώρα πού μίλησα γι' αὐτούς πού ἔφυγαν, νά μνημονεύσω μέ πόνον ψυχῆς τό ὄνομα τῆς συντρόφου τῆς ζωῆς μου καί μεγάλης συνεργάτισάς μου στό θέατρο, τό ὄνομα τῆς Κατίνας Παξινοῦ, πού ὅπως ξέρετε, ἀναπαύτηκε τόν περασμένο χειμῶνα. Ἦταν κρητικιά ἀπό τή γενιά τῆς μητέρας της, πού ἦταν ἀδελφή τοῦ καθηγητή Μαλανδρίνου, δηλαδή ἀρχικά Μαλανδράκη ἀπό τό Σέλινο, ὅπως μοῦχε πεῖ ἡ ἴδια. Κι ἔτσι, δέν ἀναφέρεται ξεκάρφωτα σ' αὐτή ἐδῶ τήν κρητική πανδαισία».

Ὁ Μινωτής ἐτέλειωσε τήν «Ἀναφορά του στην Κρήτη» μέ τά παρακάτω λόγια:

«Ἡ μνήμη τῆς Παξινοῦ μᾶς ἑνώνει μέ τό «ἐπέκεινα» ὅπου:

«μόρω τόν πανγευθῆ κάτω
νεκρῶν πλάκα καί στύγιον
δρόμον».

Σᾶς εὐχαριστῶ πού εἴχατε τήν ὑπομονή νά ἀκούσετε αὐτή μου τήν ἐξομο-

λόγηση, γιατί μέ βοηθήσατε νά γυρίσω στή Κρήτη μέ ὅλη μου τήν ψυχή, ἔστω καί στό τέλος τοῦ δρόμου τῆς ζωῆς μου.

«NEL FINE DEL CAMMIN DI NOSTRA VITA.»

Τό Διοικητικό Συμβούλιο ἐπί τῷ ἔργῳ.

Στίς 15 τοῦ Νοέμβρη τοῦ 1973 μιά ἐπιτροπή τοῦ Συμβουλίου τῆς Ε.ΘΕ.Κ. πού τήν ἀποτελοῦσεν ὁ Παπαδερός, ὁ Κοπιδάκης, ὁ Δρανδάκης καί ὁ Καρτάκις, πῆγε στήν Ἀθήνα γιά νά ἀναζητήση τήν ἀπαιτούμενη βοήθεια γιά τήν πραγμάτωση τῶν σκοπῶν τῆς Ἑταιρείας. Ἡ Ἐπιτροπή εἶχε πολλές καί ἐξαιρετικά ἐπικοδομητικές ἐπαφές. Ἐπισκέφτηκε τό Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ, τόν Ἑλληνικό Ὀργανισμό Τουρισμοῦ καί τόν Ὀργανισμό Κρατικῶν θεάτρων Ἑλλάδος καί εἶναι γεγονός ὅτι τῆς ἐδόθηκαν ἀπό παντοῦ πολλές ὑποσχέσεις. Τέλικα, ὅμως, μόνο ὁ Ο.Κ.Θ.Ε. πραγματοποίησε τίς δικές του μέ ἀρκετή προθυμία, καί σχεδόν στό ἀκέραιο.

Συνάντησε, ἐπίσης, πολλούς ἀνθρώπους τῶν γραμμάτων καί τοῦ θεάτρου, τῶν ὁποίων ζήτησε τήν συμπαράσταση. Ἀνάμεσα τους ὁ κορυφαῖος συγγραφέας, ὁ «Γέροντας τῆς Κρήτης», Παντελῆς Πρεβελάκης, πού δέχτηκε τήν ἐπιτροπή στό σπίτι του, παρόντος καί τοῦ Μινωτῆ καί ἔδωσε πολύτιμες συμβουλές γιά τήν παραπέρα πορεία τῆς Ε.ΘΕ.Κ. Μάλιστα, σάν πρῶτο δεῖγμα τῆς συμπαράστασής του, ἔθεσε στή διάθεση τῆς Ἑταιρείας τό θεατρικό του ἔργο «Το χέρι τοῦ σκοτωμένου». Μιά ἄλλη ἐξαιρετικά πολύτιμη ἐπαφή τῆς Ἐπιτροπῆς πού ἔγινε μέ τήν μεσολάβηση τοῦ Μινωτῆ, ἦταν μέ τό μεγάλο Κρητικό μουσικοσυνθέτη Μᾶνο Χατζηδάκι. Ἐκείνη τήν ἐποχή ὁ Μᾶνος ἑτοίμαζε μέ τό συγκρότημά του τό «Πολύτροπο» στήν Πλάκα.

Ἐκεῖ πῆγε ἡ Ἐπιτροπή μέ τόν Μινωτῆ μιά μεταμεσονύκτια ὥρα καί τοῦ μίλησε γιά τήν Ε.ΘΕ.Κ. καί τούς σκοπούς της, καί τοῦ εἶπε ἀκόμα πώς ἦταν ἀνάγκη νά τήν συνδράμουν ὅλοι οἱ ἄξιοι ἄνθρωποι πού γνοιάζονται γιά τήν προκοπή τῆς Κρήτης. Ὁ Χατζηδάκις μέ πολλή χαρά καί πολλή προθυμία ἔθεσε στή διάθεση τοῦ Κρητικοῦ Θεάτρου τίς ὑπηρεσίες του. Θα ἔγραφε, ὅπως εἶπε, τήν μουσική τῆς Ἐρωφίλης σέ πρώτη εὐκαιρία καί, σάν πρώτη καί ἄμεση προσφορά του πρός τήν Ε.ΘΕ.Κ., θά ἐρχόταν τόν ἐρχόμενο Μαΐο στήν Κρήτη μέ τό συγκρότημά του γιά νά δώση συναυλίες τοῦ «Πολύτροπου» σέ ὅλους τούς Νομούς τῆς Κρήτης.

«Ὁ Δημήτρης Κακαβελάκης, πού εἶναι Δ/ντής τῶν δημοσίων σχέσεων τοῦ Δημοσιογραφικοῦ Ὀργανισμοῦ Λαμπράκη, καί τούτη τή φορά, ὅπως σέ πλῆθος ἄλλες, δέχτηκε μέ ἐνθουσιασμό νά βοηθήση τήν Κρήτη, ἀναλαμβάνοντας τίς εὐθύνες τοῦ συμβούλου τῶν δημοσίων σχέσεων τῆς Ε.ΘΕ.Κ.

Ὁ ἀρχιτέκτονας Μάνος Περράκης, λάτρης κι αὐτός τῆς Τέχνης καί τῆς

Κρήτης, μετά χαρᾶς συμμερίστηκε εκεῖνες τίς μέρες τίς προσπάθειες τῆς Ἐπιτροπῆς στήν Ἀθήνα καί δέχτηκε εὐχαρίστως νά γίνη ὁ Τεχνικός Σύμβουλος τῆς Ἑταιρείας.

Τότε ὁρίστηκε Διευθύνων Σύμβουλος ὁ Ἀλέξης Μινωτῆς καί συγκροτήθηκε ἡ καλλιτεχνική Ἐπιτροπή τῆς Ἑταιρείας, στήν ὁποία συμμετεῖχαν οἱ παρακάτω Κρητικοί πού ἡ προσφορά των στίς Τέχνες ἤ καί τά Γράμματα εἶναι γνωστή καί πέρα ἀπό τά σύνορα τῆς χώρας μας:

α) Στέλιος Ἀλεξίου, Δ/ντής Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας Κρήτης
β) Νίκος Μαμαγκάκης, Μουσικοσυνθέτης
γ) Γεώργιος Σπυριδάκης, Καθηγητής Πανεπιστημίου
δ) Ἀλέξης Μινωτῆς, Σκηνοθέτης Ἠθοποιός
ε) Μανώλης Χατζηδάκης, Δ/ντής Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας.

Ἡ Ἐπιτροπή τοῦ Θεάτρου Κρήτης δέν πρόλαβε νά ὁλοκληρώση τό ἔργο της στήν Ἀθήνα. Ἤθελε ἀκόμα νά συναντήση κι ἄλλους Κρητικούς, πού διαπρέπουν στήν Ἀθήνα καί νά τούς καταστήση κοινωνούς καί συμπαραστάτες τῆς Ε.ΘΕ.Κ. Τά γεγονότα στίς 17 τοῦ Νοέμβρη τοῦ 1973, αὐτά πού συγκλόνισαν ὁλόκληρο τόν κόσμο καί σημάδεψαν βαθειά τήν ἱστορία τοῦ Ἔθνους μας, διέκοψαν τό ἔργο της. Τά μέλη της, ὕστερα ἀπό περιπέτειες, γύρισαν στή Κρήτη.

Ἐφθασε ἡ ὥρα τῆς καρποφορίας τῆς Ε.ΘΕ.Κ. Ὁ Μάνος Χατζηδάκις στήν Κρήτη

Ἀπό τίς 24 μέχρι τίς 30 τοῦ Μάη τοῦ '74 ὁλόκληρη ἡ Κρήτη, ἀπό τήν μιά ἄκρη της μέχρι τήν ἄλλη, ἔζησε μέρες σπάνιας καλλιτεχνικῆς ὁμορφιᾶς». Ὁ Μάνος Χατζηδάκις μέ τό συγκρότημά του ἦρθε στήν Κρήτη γιά νά παρουσιάση καί στούς τέσσερις νομούς της τό «Πολύτροπον». Τήν ὑπόσχεση πού εἶχε δώσει ὁ Μάνος τήν ἐτήρησε. Κι ἔτσι, ἡ Κρήτη εἶχε τήν εὐτυχία, ὁ πρῶτος καρπός πού γεύθηκε ἀπό τήν Ε.ΘΕ.Κ. νά εἶναι ἡ ἀπαράμιλλη μουσική τοῦ Χατζηδάκη.

Ἡ Ἑταιρεία Θεάτρου Κρήτης, καλωσορίζοντας τότε τόν Μάνο Χατζηδάκη, ἔγραψε στό πρόγραμμα τῶν συναυλιῶν καί τά ἀκόλουθα: «Ἡ μουσική τοῦ Μάνου Χατζηδάκι, ὅπως κάθε ἀληθινή μουσική, ἔχει ξεπεράσει τά σύνορα ἑνός τόπου, μιᾶς χώρας· εἶναι παγκόσμιο πνευματικό ἀγαθό. Ὀφείλομε πολλή εὐγνωμοσύνη στό δημιουργό της, γιατί, κινούμενος σέ τέτοιες οἰκουμενικές διαστάσεις, ἀφουγκράστηκε ἀπό τούς πρώτους τή φωνή τῆς Κρήτης. Ἀνάμεσα ἀπό τό κλάμα τῆς προγονικῆς γῆς, πού «φουρτουνιάζει τό πέλαγος» καί κάνει τόν ὁρίζοντα μουντό, ἄκουσε τήν ἔκκληση τῆς Ε.ΘΕ.Κ. καί ἦρθε νά μεταδώση, μέ τήν θεία μουσική δημιουργία του, γαλήνη καί φῶς. Ὁ

Μάνος Χατζηδάκις καί οί ἐκλεκτοί συνεργάτες του μποροῦν να εἶναι σίγουροι πώς γίνονται συνοικοδόμοι ἑνός ἔργου, πού, ὅπως ἐλπίζουμε, δέν ἐξαντλεῖται στήν παροδικότητα».

Ὁ Χατζηδάκις ἀπάντησε στά παραπάνω ὡς ἑξῆς: «Εἶμαι χαρουμενος πού θά τραγουδήσω ἐπιτέλους μαζί σας. Ἐγώ, κρητικός, μαζί μέ σᾶς τούς Κρητικούς. Γνωρίζετε καλά, καθώς κι ἐγώ, πώς ἐμεῖς οἱ Κρητικοί ξεύρουμε νά τραγουδᾶμε καλύτερα ἀπ' τούς ἄλλους. Γιατί τραγουδᾶμε ἀπό χιλιάδες χρόνια πρίν. Καί τό τραγούδι μας, περιέχει συγκρατημένο πάθος, φαντασία καί ἀπέραντη εὐγένεια - σάν τά κεντήματα τῆς γιαγιᾶς μου, τῆς γραίας Χατζηδάκαινας, πού τἄχω στή μνήμη μου ἀναλλοίωτα ἀπό παιδί, κεντήματα γεμάτα χάρη καί περισσή εὐγένεια.

Εὐχαριστῶ τήν νεοσυσταθεῖσα Ἑταιρεία Θεάτρου Κρήτης, πού μαζί μέ τήν ἔναρξη τῶν τολμηρῶν ὁραματισμῶν της μοῦδωσε τήν εὐκαιρία σήμερα νά τραγουδήσω ὅλα τά πάθη τοῦ Ὁδοιπόρου, τοῦ Ἀλκιβιάδη, τοῦ Τζώνη τοῦ Μπόγια, τοῦ Μεθυσμένου Κοριτσιοῦ, τοῦ Εὐαίσθητου Ληστή καί τῆς Μπελίσας. Εἶναι πάθη γνησίως κρητικά, κι ἦρθε ὁ καιρός νά σᾶς τά παραδώσω μ' ὅλη μου τήν ἀγάπη.»

Ὅλοι ἔγραψαν τότε, καί στούς τέσσερις νομούς, διθύραμβους γιά τήν μουσική τοῦ Χατζηδάκι. Ὡστόσο, ἡ μεγάλη ἐπιτυχία τῶν συναυλιῶν τοῦ Χατζηδάκι δημιούργησε ἕνα πρόβλημα γιά τήν Ε.ΘΕ.Κ.: νά σταθῆ ψηλά, ἐκεῖ ψηλά πού τήν παρουσίασε στό λαό τῆς Κρήτης ὁ Μάνος Χατζηδάκης.

Ὁ Μινωτής, ὁ Κλώνης καί ὁ Περράκης ἔρχονται στήν Κρήτη.

Στίς 5 τοῦ Γενάρη τοῦ '74 φτάνουν στά Χανιά ὁ Ἀλέξης Μινωτής, ὁ σκηνογράφος τοῦ Ἐθνικοῦ Θεάτρου Κλ. Κλώνης καί ὁ ἀρχιτέκτονας Μάνος Περράκης. Ἦρθαν γιά να διαλέξουν τούς θεατρικούς χώρους ὅπου θά δινόταν τόν ἐρχόμενο Ἰούλιο οἱ παραστάσεις τῆς «Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ» πού, στο μεταξύ, εἶχε ἐκλεγῆ σάν ἐναρκτήριο ἔργο τῆς Ε.ΘΕ.Κ.

Γιά πέντε μέρες περιώδευαν τά μεσαιωνικά κάστρα καί, τελικά, ἐδιάλεξαν σάν καταλληλότερους χώρους γιά τίς παραστάσεις τόν Φιρκᾶ στά Χανιά, τήν Φορτέτσα στό Ρέθυμνο καί τόν Κοῦλε στό Ἡράκλειο.

Οἱ ἴδιοι ξανάρθαν στήν Κρήτη στίς 15 τοῦ Ἀπρίλη γιά τήν ὁριστικη μελέτη τῶν χώρων πού ἤδη εἶχαν ἐπιλέξει. Ὡστόσο, οἱ ὑποσχέσεις πού δόθηκαν στό Θέατρο Κρήτης ἀπό τούς ἁρμόδιους τῶν Ἀθηνῶν δέν φαινόταν νά παίρνουν τόν δρόμο τῆς πραγματοποίησης. Γι' αὐτό, ὁ Κοπιδάκης μέ τόν Καρτάκι, ὕστερα ἀπό ἐντολή τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου, ξαναπῆγαν στήν Ἀθήνα ἀπό τις 29 μέχρι 31 τοῦ Γενάρη τοῦ 74. Θυμίσανε μέ τρόπο ἔντονο στούς ὑπεύθυ-

νους, τίς ὑποχρεώσεις πού δημιούργησαν ἀπέναντι στό λαό τῆς Κρήτης μέ τίς ὑποσχέσεις πού ἔδωσαν στή προηγούμενη ἐπιτροπή, καί ζήτησαν ἐπιτακτικά καί ἐπίμονα τήν ἐκπλήρωσή τους.

Η «Θυσία τοῦ Ἀβραάμ» στά κάστρα τῆς Κρήτης - Σκηνοθέτης καί πρωταγωνιστής ὁ Ἀλέξης Μινωτής

Δέν θά γράψουμε πολλά γιά τίς παραστάσεις τῆς «Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ» πού δόθηκαν στά μεσαιωνικά κάστρα τῆς Κρήτης ἀπό τίς 15 μέχρι τίς 30 Αὐγούστου τοῦ 1974. Φτάνει μόνο νά ἀναφέρουμε τούς συντελεστές τῆς παράστασης:

Ἀβραάμ : Ἀλέξης Μινωτής
Σάρα : Ὄλγα Τουρνάκη
Ἰσαάκ : Βάνα Μπλαζουδάκη
Ἄγγελος : Κώστας Γαλανάκης
Ταμάρ : Μαλαίνα Ἀνουσάκη
Σιμπάν : Γιάννης Ροζάκης
Σόφερ: Μιχάλης Μαραγκάκης
Ἄνμνα : Μαρία Ξενουδάκη
Σκηνοθεσία: Ἀλέξης Μινωτής
Σκηνογραφίαι : Κλ. Κλώνης
Μουσική : Μανώλης Σκουλούδης
Ἐνδυμασίες : Γιάννης Μιγάδης
Μουσική ἐπιμέλεια: Λευτέρης Χαλκιαδάκης
Βοηθός σκηνοθέτου: Γιῶργος Μεσσάλας.

Ἐμεῖς, μόνο τοῦτο θέλουμε νά προσθέσουμε: πώς ἐκεῖνες τίς μέρες πού ἡ Ἑλλάδα ζοῦσε τήν τραγωδία τῆς Κύπρου ὁ λαός τῆς Κρήτης εἶχε τή μεγάλη τύχη νά γροικᾶ μηνύματα χρέους τοῦ Βιτσέντζου Κορνάρου, πού τά ζωντάνευε στά κάστρα τῆς Κρήτης ἡ ἀνεπανάληπτη τέχνη τοῦ Μινωτῆ καί τῶν συνεργατῶν του.

ΕΛΠΙΝΙΚΗ ΝΙΚΟΛΟΥΔΑΚΗ-ΣΟΥΡΗ

«ΕΡΓΑ ΚΑΙ ΗΜΕΡΑΙ» ΤΩΝ ΑΡΧΑΝΩΝ. Η ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑ ΩΣ ΜΝΗΜΗΣ ΕΓΚΩΜΙΟΝ

(ΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΤΗΣ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΣΥΛΛΟΓΗΣ ΤΗΣ ΡΕΝΑΣ ΤΑΧΑΤΑΚΗ)

Τον τόπο που γεννήθηκα κι εμεγάλωσα, τον τόπο που μου όρισε τι να γυρέψω από τη ζωή και πώς να μιλήσω αποφεύγω να τον αναπαραστήσω. Κάποτε σκέφτομαι να 'ναι χώρος μιας αφήγησης φανταστικής, να «ποριζουν» οι ήρωες από τις ξύλινες καμαρωτές οξώπορτες και να ακούγονται οι πεθαμένοι κι αγύριστοι ήχοι άλλων εποχών. Την περιπέτεια τη θέλω να θεριεύει στο Φαράγγι μας, να καθρεφτίζεται στη Ρούμπα και να γλυστρά από τα λογικά του ανθρώπου σαν τις Νεράιδες της Παράδεισος. Ο έρωτας θα διαβαίνει γρήγορα και κρυφά από το Μακρύ Σοκάκι, θα καθυστερεί και θα σχολιάζεται ανάμεσα στις εύφορες κουρμούλες των αμπελιών, οι απαγωγές του θα συνομωτούνται με νεύματα ακριβή το μάτι θα «ξανοίγει» το χωριό και τους λόφους κι εκεί θα παίρνονται οι αποφάσεις φυγαδεύοντας το νου κατά τη θάλασσα.

Άλλοτε πάλι πιάνω τον εαυτό μου να σκαλίζει τις αναμνήσεις, να γυροφέρνει τις γειτονιές, να ψηλαφεί τα σημάδια του μυθικού χρόνου στην προελληνική ηλικία των θάμνων μας, στο ανώμαλο δέρμα των «παπουριών», στις ράχες του Γιούχτα και στα σγουροκέφαλα υψώματα, να μελετά τους χαρακτήρες του χωριού, να τεντώνει το αυτί στο λόγο μας και τον τόνο του, το χρώμα του και τα κύματά του· πώς φωνάζουν, για παράδειγμα, οι γειτόνισσες τη μάνα μου, τι έχουν να της πουν και πώς της το λένε.

Δεν εκατάφερα ακόμη τίποτα, μα ξέρω ότι αν έρθει εκείνη η ώρα, η Ειρήνη θα βοηθήσει. Γιατί δεν είναι μόνο το πλούσιο υλικό που έχει συλλέξει, η βαθειά γνώση που έχει αποκτήσει πια για τον τόπο μας, η παγκρήτια φήμη που επάξια της αναγνωρίζεται, τα βιβλία της, η τέχνη της, η γραφή της, η υπομονή και η καλωσύνη της, αλλά και η ηθική πρόθεση που συνέχει όλες αυτές τις εκδηλώσεις της ζωής της. Ό,τι κάνει γίνεται για να μην ξεχάσουμε αυτούς που έφυγαν, για να μην είμαστε μόνοι και ασυλλόγιστοι εκεί που τρέχουμε.

Με την Ειρήνη με συνδέει, πάνω απ' όλα, η θύμηση της γιαγιάς μου της Ελένης, η αυστηρότητα και η αρχοντιά των επιλογών της. Δεν το λέω επειδή στη συλλογή των φωτογραφιών που παρουσιάζουμε βρήκα ματιές των παιδι-

κών μου χρόνων από εκείνο το ευρύχωρο, πεντακάθαρο και ανέγγιχτο σπίτι, μα γιατί η Ειρήνη αγάπησε τη γιαγιά μου και την έχει μέσα της τόσο ζωντανή, που θαρρώ πως άμα την αγγίζω, νιώθω κι εκείνη. Κι όπως εξομολογούμαι τώρα την προσωπική μου περίπτωση, το ίδιο θα συμβαίνει στον καθένα από μας. Έτσι, η Ειρήνη, φύτρα της γης της σαν τη συντοπίτισσά μας τη θεά με τα φίδια, ιέρεια της εντόπιας θαυμάσιας μνήμης, αφιέρωσε πλέον τη ζωή της να βρει τα κατάλληλα νήματα, να προκαλέσει την έντιμη σιωπή των οικογενειακών μας κάδρων και να πλέξει το ύφος του συλλογικού μας προσώπου, έτσι όπως επηρεάζεται και διαμορφώνεται από τις σταθερές εικόνες αυτής της φύσης και παραδίδεται στη συνέχεια της ιστορίας μας.

Κοντοστέκομαι στις εικόνες του βιβλίου *Αρχάνες. Αναδρομή στο χρόνο* της Ειρήνης Ταχατάκη και αναλογίζομαι πως κάποιες ακαθόριστες λεπτομέρειες της συμπεριφοράς μας, όπως εκείνες που ανήκουν στη συλλογική αντίληψη κι έχουν να κάνουν με το τι βλέπουν τα μάτια σου, όπως ανατρέφεσαι, με το τι ακούς και με το πού μεγαλώνεις, σίγουρα κυλούν προς τα πίσω και ψάχνουν το γειτόνεμά μας με τους Μινωίτες! Δεν είναι δυνατόν, επιμένω κάθε φορά, να 'χουμε μόνο τα ερείπια, να πήραμε μόνο το όνομα της ρίγανης, της αλισφακιάς, του ρεβυθιού και της φακής. Θα μας έχουν αφήσει κι άλλα, το κρασί, το κέφι, την αγάπη στην ομορφιά. Πιστεύω από παλιά κι όσο περνούν τα χρόνια μου γίνεται έμμονη η ιδέα πως η κοσμική ενατένιση, η ατομική αυτάρκεια και η κοινωνική εκτίμηση, που απεικονίζονται στα αρχοντόσπιτα των αρχών του αιώνα μας, στις απέριττες εξωτερικές γραμμές τους, στην απάνεμη ανατολική θέση της αυλής και τη λιτή καλόγουστη διακόσμηση των δωματίων και που επαναλαμβάνονται εύγλωττα την τελευταία δεκαετία στην παραδοσιακή πολυτέλεια της σύγχρονης αρχανιώτικης κατοικίας, είναι σημεία της εμπιστοσύνης που εμπνέει ο τόπος από την προϊστορία του. Αν συγκρίνουμε την αναπαράσταση *ενός τμήματος του ανακτορικού κτηρίου στην Τουρκογειτονιά*[1] *ή τον περίφημο πήλινο οικίσκο των Αρχανών*[2] με κάποιο αρχοντικό που κάθε μέρα το βρίσκουμε μπροστά μας, της Χατζηγιωργάκαινας[3] για παράδειγμα,

1. Έφη Σακελλαράκη, Το ανακτορικό κτήριο στην Τουρκογειτονιά, Αρχαιολογία, τεύχος 53, Δεκέμβριος 1994, σελ. 31.

2. ό.π., σελ. 35.

3. Ειρήνη Ταχατάκη, Αρχάνες, Αναδρομή στο χρόνο, έκδοση Δήμου Αρχανών, Ηράκλειο Κρήτης, 1995, σελ. 114.

θα καταγράψουμε ομοιότητες πρακτικής και αισθητικής λειτουργίας, που επιβεβαιώνουν αυτή τη συνέχεια.

Οι βοηθητικοί χώροι, η διώροφη διαρρύθμιση, τα μεγάλα παράθυρα που υποδέχονται από κάθε πλευρά τον ήλιο είναι έγνοιες των ανθρώπων που δεν αλλάζουν με τις εποχές. Συλλογίζομαι επίσης, καθώς μελετώ τα πρόσωπα στις ομαδικές φωτογραφίες κι αναγνωρίζω μερικά, την ιστορία τους και την εντύπωση που μου άφησαν. Εμείς οι Αρχανιώτες γεννιόμαστε με μια ιδιάζουσα αριστοκρατική αντίληψη· φαίνεται στην έμφαση και λίγο στην έπαρση της καταγωγής μας, στην αξία που δίδουμε και την προσήλωση που έχουμε στο «τζάκι», το όνομα δηλ. της καλής οικογένειας· στο μεράκι που δουλεύουμε τη γη μας, στο καλό μας ντύσιμο και στον τρόπο που διασκεδάζουμε, στον «καλό μας σειρά». Δεν ανήκουν οι εκδηλώσεις αυτές στη νοοτροπία μόνο των νεωτέρων χρόνων, μα αφορούν στάση και ποιότητα ζωής που τη διαμορφώνει η τοπική κοινότητα ανάλογα με την αυτάρκειά της, τον πλούτο της, τη φύση που έχει πλάι της και τις πολιτισμικές της καταβολές. Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι υποδηλώνεται αυτή η ενότητα με τις φωτογραφίες του Γιάννη Σακελλαράκη[4], που ξεναγεί τους Αρχανιώτες στις ανασκαφές του Ανεμόσπηλιου. Μάθημα αυτογνωσίας και πατριδογνωσίας ήταν για όλους μας οι καλοκαιρινές εκείνες συναντήσεις που οργάνωνε, όταν πια είχε έτοιμα τα συμπεράσματά του.

Η φωτογραφία είναι πολιτισμική έκφραση των δύο τελευταίων αιώνων. Η λειτουργικότητά της προέρχεται από την ίδια πηγή των προθέσεων και των επιθυμιών που διακρίνουμε στην κοινωνική διάσταση της ζωγραφικής· είναι εικόνα (image) που αναπαριστά ή καλύτερα αντιγράφει[5] στιγμές από τη ζωή μας, την προσωπική, την κοινωνική, την πολιτική. Σε παλιότερες εποχές δικαίωμα να «ποζάρουν» στο ζωγράφο είχαν μόνο οι προνομιούχες τάξεις, οι αυτοκράτορες, οι βασιλείς, οι αυλικοί, οι μαρκήσιοι... Αν ξέρουμε πίνακες που περιγράφουν σκηνές της απλής ζωής ή των ανώνυμων προσώπων, τούτο το διαλέγει ο ίδιος ο καλλιτέχνης κι όχι οι εικονιζόμενοι, που μπορεί να είναι και φανταστικοί. Όπως η γνώση και η πρόοδος εξαπλώθηκε με την εφεύρεση της τυπογραφίας, όπως το βιβλίο αντικατέστησε το ακριβό χειρόγραφο και

4. ό.π., σελ. 18.

5. Roland Barthes, Εικόνα-Μουσική-Κείμενο, Πρό-λογος Γιώργος Βέλτσος, Μετάφραση Γιώργος Σπανός, Εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 1988, σελ. 41.

έγινε σταδιακά προσιτό καταναλωτικό αγαθό, με τον ίδιο τρόπο η φωτογραφία έδωσε στο μέσο πολίτη τη δυνατότητα να απεικονίσει το μύθο του γύρω από ορισμένες ιστορικές στιγμές της ζωής του. Απέκτησε το δικαίωμα να παραγγέλλει στο φωτογράφο όσα θέλει να θυμάται και συνάμα να επιδεικνύει τα τεκμήρια των αναμνήσεών του χωρίς μεγάλο οικονομικό κόστος. Συνηθίζουμε να λέμε ότι μια τέτοια στάση εκφράζει μονοσήμαντα την πραγματικότητα. Ο φωτογράφος όμως επιλέγει τι θα φωτογραφήσει κι αν κάποιος πάλι έρχεται στο φωτογράφο να τον φωτογραφήσει, το μάτι, η αισθητική αντίληψη, η γνώση του φωτογράφου για τις διάφορες τεχνικές της πόζας οδηγούν στο πώς θα αποδοθεί το πρόσωπο του πελάτη του. Η πιστότητα αυτή και η κλίση προς το ωραίο έχει για τον καθένα μας τη στιγμή που «αποθανατίζεται» μια σημασία ιστορική και τελετουργική. Η φωτογραφία μας υποκαθιστά την παρουσία μας, όταν φεύγουμε από το σπίτι μας, επαναφέρει το πρόσωπό μας από την ξενιτειά, συντηρεί τις φιλίες μας όταν χωριζόμαστε από τους φίλους, σταματά το χρόνο σε στιγμές σημαντικές, στο γάμο, τη γέννηση, τη βάφτιση, το σχολείο. Ας θυμηθούμε ότι τις πιο πολλές φωτογραφίες τις έχουμε βγάλει με τα καλά μας ρούχα, σε μέρες γιορτινές, που έχουμε την ώρα να σκεφτούμε τον εαυτό μας, που διασκεδάζουμε, σε ταξίδια κι εκδρομές. Αν, λοιπόν, η φωτογραφία στο σύγχρονό της περιβάλλον αποτυπώνει εικόνες της τρέχουσας ζωής μας, της κοινωνικότητάς μας, των ασχολιών μας, των επιλογών μας, του τι εντέλει θέλουμε να κρατήσουμε από την πραγματικότητα, ας σκεφτούμε μαζί τώρα το νόημα που αποκτούν και τα μηνύματα που εκφέρουν οι φωτογραφίες του βιβλίου *Αρχάνες. Αναδρομή στο χρόνο.* Καθώς μάλιστα αρκετές φορές μια φωτογραφία περιλαμβάνει κι άλλες φωτογραφίες παλιότερες, το μήνυμα της μιας μεταφέρει και μηνύματα εκείνων που ανήκουν στο απομακρυσμένο παρελθόν. Ό,τι βλέπουμε τότε είναι ένα «παλίμψηστον» εποχών και ζωής.

Το υλικό έχει κατανεμηθεί σε θεματικές ενότητες: η πρώτη ενότητα που έχει τον τίτλο *Κατοικία*[6] προσδιορίζει την κωμόπολη στο χρόνο και το χώρο κι ύστερα αρχίζει ο περίπατος του βλέμματος στις γειτονιές, στις προσόψεις, στις οξώπορτες, τις αυλές με τις δασωμένες κληματαριές, τις απάνεμες γωνιές όπου βρίσκουν ζεστασιά άνθρωποι και λουλούδια. Η Κουλουραννιά[7], η

6. Ειρήνη Ταχατάκη, ό.π., σελ. 20-43.
7. ό.π., σελ. 22.

κοσμοπολίτισσα χειραφετημένη γυναίκα της γειτονιάς, μας περιμένει στην αυλή της με άνεση απέναντι στο φακό. Η αρχοντιά της Μάρκαινας[8] μπρος από το καθιστικό της ανακαλεί τις απογευματινές συντροφιές της: Λυράκαινα, Στελιανή Σεφεριάδαινα, Ξενοφώνταινα, Ψαραδολένη, Μελπομένη, Ουρανία... Ύστερα ανοίγονται οι πόρτες για τη σπουδή των σαλονιών[9]. Τα καλλίγραμμα κουρτινόξυλα, οι λουστραρισμένοι σκαλιστοί καθρέπτες και οι μπουφέδες αποτελούν ένα διακοσμητικό σύνολο· απλωμένα τα κάτασπρα κοφτά κεντήματα στα τραπεζάκια, σταχτοδοχεία, δίσκος για το τρατάρισμα, πιατέλλες κρυστάλλινες καλυμμένες αναμένουν τον ιδανικό επισκέπτη, οι βελονιές στα κάδρα αφηγούνται σκηνές από τη μυθολογία ή τη ζωή των Κρητικών. Οι καναμπέδες λάμπουν ταχτοποιημένοι με τα σιντερωμένα καλύμματα τα κεντημένα ή τα υφαντά. Αλήθεια, κάθιζε ποτέ κανένας άνθρωπος του σπιτιού σ' εκείνα τα ατσαλάκωτα υφάσματα; Η ματιά της γιαγιάς μου της Ελένης μας έδειχνε εμένα και του ξαδέλφου μου του Νίκου που ήταν η θέση μας! Στις κρεβατοκάμερες[10] η τέχνη του κοφτού κεντιδιού αποθεώνεται, μαξιλάρια, κουρτίνες, σεντόνια συμβάλλουν σε μια πολυσήμαντη αισθητική, η οποία οφείλει να συνοδεύει το χώρο του ύπνου, του έρωτα και των ονείρων μας! Ακόμη αναπέμπει την αγνότητα του χαρακτήρα της το βλέμμα της κ. Ευθαλίας[11]. Ύστερα κατεβαίνεις στα υπόγεια, όπου ο νοικοκύρης φύλασσε το λάδι, το κρασί τα γεωργικά εργαλεία και τα σκεύη της βεντέμας. Και πάλι απάνω για να σπουδάσει το βλέμμα τα γυαλισμένα μπακίρια, την τάξη και την καθαριότητα. Η απόσταξη της ρακής επίσης απεικονίζεται με την κοινωνική

8. ό.π., σελ. 127

9. ό.π., σελ. 24-31. Ό,τι, βλέπει το μάτι μας μπορούμε να το διασταυρώσουμε με τη ρεαλιστική περιγραφή του ηρακλειώτικου σπιτιού, την οποία διαβάζουμε στο έργο της Γαλάτειας Καζαντζάκη Άνθρωποι και Υπεράνθρωποι, Εκδ. Πρόοδος, Θεσσαλονίκη χ.χ., σελ. 9· η αφηγήτρια και ηρωίδα περιγράφει το πατρικό σπίτι του Αλέξανδρου, μετέπειτα συζύγου της ως εξής: «... Το πόρτεγο είναι συγυρισμένο. Έχει χριστό καναπέ πέρα ως πέρα με στρώμα, μαξιλάρες και κλαδωτά φαρμπαλαδωτά μακάτια. Έχει και σκρίνο. Εκεί ακουμπάν ο καθρέφτης, δυο λάμπες του λούσου και δυο πουλουδιέρες. Στη μέση το στρογγυλό καρυδένιο τραπέζι με πλεχτό άσπρο τραπεζομάντηλο, το καπνοδοχείο, τα τασάκια για τα αποτσίγαρα, από ανέκαθεν άχρηστα μια και δεν επάτησε ποτές αρσενικός μουσαφίρης να κάμει τσιγάρο. Τέλος στον τοίχο πάνω από τον καναπέ κρέμεται κορνιζωμένο σε τζάμι και κάποιο κοριστίστικο κέντημα. Σε βυσσινή ατλάζι δυο άσπρα περιστεράκια κρατούν στις μπιμπίκες τους μια ουρανιά κορδέλλα που λέει με χρυσό τιρτίρι και με πούλιες το ίδιο χρυσές: Κι αυτό θα περάσει...».

10. ό.π., σελ. 32-35.

11. ό.π., σελ. 33.

της διάσταση, καθώς η παμπάλαια ασχολία καλεί κατ' εξοχήν τη συντροφιά στο καζάνι[12].

Η δεύτερη ενότητα είναι συλλογή οικογενειακών φωτογραφιών[13]. Η ιστορικότητά τους ανιχνεύεται μέσα από τις μνήμες και τους δεσμούς που έχουμε με τον τόπο μας. Ό,τι ξέρουμε για τα πρόσωπα, ό,τι ζωντανεύουν τα βήματα της αναγνώρισης μετατρέπεται σε αφήγηση επεισοδίων που εντάσσονται με τη σειρά τους στον κοινωνικό προβληματισμό, τις οικονομικές καταστάσεις και τις προσδοκίες της κοινότητας. Αν, λοιπόν, η κάθε πόζα δείχνει το πόσοι, το πού και το τι ήταν τη συγκεκριμένη στιγμή οι εικονιζόμενοι Αρχανιώτες, άλλο τόσο επισημαίνει ποια γραμμή χάραξαν όσο ζούσαν, άλλο τόσο ανακαλεί τους απόντες[14]. Το μεταναστευτικό ρεύμα των πρώτων δεκαετιών του αιώνα μας, για παράδειγμα, παρέσυρε αρκετούς μακρυά από τις Αρχάνες, οι οικογένειες χωρίστηκαν, η Αμερική ετράβηξε τους νέους, ορισμένοι επλούτυναν, κι όπως η Φρόσω η Λυδάκη-Ζουριδάκη[15], συνέβαλαν στην οικοδόμηση αυτού του προτύπου μεγάρου που εξασφάλισε σε εκατοντάδες παιδιών την άνετη εγκύκλια μόρφωση και που σήμερα ονομάζεται 1ο Δημοτικό Σχολείο. Η φωτογραφία σε τέτοιες περιπτώσεις μεταφέρει στους ξενιτεμένους τα είδωλα των οικείων, που ταξιδεύουν όπως η σκέψη για να τους συναντήσουν στα πέρατα της γης. Με γοητεύουν τα πρόσωπα που ενσαρκώνουν ιστορίες φυγής και ψάχνω στα μάτια του θείου του Νικολή, του θείου του Αντώνη και του θείου του Περικλή, αδελφών της γιαγιάς μου της Ελένης[16] να βρω το δικό μου το πάθος για τα ταξίδια, να δικαιολογήσω σαν οικογενειακή την τύχη που μας ορίζει να δουλεύουμε σε άλλους τόπους.

Οι περισσότερες φωτογραφίες απαθανατίζουν την πολυμελή σύνθεση της οικογένειας και πετυχαίνουν να διαστείλουν το χρόνο όπου συναντώνται τρεις γενιές, ο παππούς και η γιαγιά, οι γιοι, οι κόρες, οι νύφες, οι γαμπροί

12. ό.π., σελ. 41.

13. ό.π., σελ. 66.

14. Ένα παράδειγμα: Στη φωτογραφία 103 με τη λεζάντα «Η γιαγιά η Ελένη Λυδάκη με το πρώτο της παιδί τον καθηγητή Λάζαρο» η απουσία του παππού μου του Νικολάκη συμπληρώνεται από τη μητέρα μου με την πληροφορία ότι τον καιρό εκείνο ο πατέρας της βρισκόταν στη Μακεδονία μαζί με άλλους Κρητικούς κι επολεμούσε τους Βουλγάρους. Η οικογενειακή αυτή περίπτωση, τραγική μαρτυρία των χρόνων εκείνων για πολλές άλλες νεοελληνικές τύχες, αποκτά ιστορικό περιεχόμενο.

15. ό.π., σελ. 57.

16. ό.π., σελ. 49.

και τα εγγόνια. Οι οπτικές απαιτήσεις του φακού, η εξοικονόμηση του κατάλληλου χώρου ώστε να φαίνονται όλοι και να συμμετέχουν όλοι στο μοίρασμα της αιωνιότητας ρυθμίζουν τη συμβολική ιεράρχηση των θέσεων. Τα μέλη των οικογενειών ατενίζουν το φακό προσηλωμένα με ευσέβεια στη σημασία που είχε γι' αυτά η στιγμή εκείνη. Τα πρόσωπα δε γελούν, είναι αυστηρά, κάθε φωτογραφία συμπυκνώνει τη συλλογική βούληση να εξουδετερώσει τη λήθη.

Η σειρά με την οποία παρατάσσονται τα πρόσωπα υπαγορεύεται από την ιδεολογία της πατριαρχικής οικογένειας και συνήθως αναλογεί στον κορμό και τα κλαδιά ενός δένδρου, του οικογενειακού που λέμε. Στο κέντρο ο πατέρας και η μάνα, παραπάνω ο γιος ευθυγραμμισμένος με τον πατέρα, τα κορίτσια στη μέση, μπρος πίσω στημένα και στις άκρες πάλι οι άντρες-κολόνες, σύμβολο της στήριξης και της προστασίας του συνόλου[17]. Για τις περασμένες αυτές εποχές ακούω από τον πατέρα μου, άκουγα από τις γιαγιάδες μου τις κανονικές και τις άλλες της γειτονιάς, τη Μανθαίνα και τη Λυρίτσαινα, ιστορίες φτώχειας, αρρώστειας, οικογενειακών παρεξηγήσεων και διχασμών που οι φωτογραφίες δεν τους μαρτυρούν. Η ματιά των προσώπων, η σπάση των σωμάτων και η σχηματική αναπαράσταση του αετώματος, ο τρόπος που ακουμπά ο ένας τον άλλον υποδηλώνουν την οικογενειακή ζεστασιά, την αλληλεγγύη και την επισημότητα της στιγμής. Προβάλλεται, λοιπόν, το καλύτερο κι ετούτη η φωτογένεια του ελάχιστου χρόνου αποδίδει σ' εμάς την ειδυλλιακή εικόνα του παρελθόντος. Στις φωτογραφίες μπορεί να μελετήσει κανείς το μερακλίδικο ντύσιμο, το τοπικό και το φράγκικο, τη μόδα των γυναικείων ενδυμασιών και το περίτεχνο ράψιμό τους· τη φεουδαλική συνοχή της οικογένειας και τη μεσοαστική απόκλιση των μοντέρνων καιρών. Ποτέ όμως, σκέφτομαι, δε θα αγγίξει τις δυσκολίες του κάθε δικού μας να επιβιώσει. Έτσι, βλέποντας τις ευτυχισμένες στιγμές της στέρεης ζωής, γιατί αυτή η εντύπωση της στερεότητας είναι έντονη από τις πόζες των οικογενειών, αρχίζει η αφήγηση και η ανιστόρηση του καλού και του κακού, του μυστικού και του φανερού πόνου που είχε το κάθε σπιτικό. «Κάθε πόρτα και το κερκέλι της», που λέμε.

Στην τρίτη και την τέταρτη ενότητα περιλαμβάνονται σκηνές από το θρησκευτικό και κοινωνικό βίο των Αρχανιωτών[18]. Ιστορική και συμβολική αξία

17. Βλ. τις οικογένειες του Νικολάου Λυδάκη και Μιχ. Καλυβιανάκη, ό.π., σελ. 50 και 51 αντιστοίχως.
18. ό.π., σελ. 69-98.

προσλαμβάνει η ομαδική φωτογραφία των χωριανών μας που πρωτοδούλεψαν στο υδρευτικό δίκτυο των Αρχανών[19]· η προηγμένη για την εποχή της –έτος 1928– οικολογική συνείδηση συγκαλεί γύρω από το σωλήνα του νερού διάφορες ηλικίες –για τα παιδιά, μετρώ εφτά κοπέλια, θα ήταν οι στιγμές σημαντικές, πλούσιες σε περιέργεια· εργάτες, επιστάτες, ολόκληρη η οικογένεια του δασύτριχου Κωνσταντίνου Καζαντζάκη[20], η οποία πιθανόν είχε ιδιαίτερη σχέση με τις εργασίες της ημέρας εκείνης (πώς αλλιώς εξηγείται η παρουσία της σεμνότατης και σιωπηλής κ. Ευτυχίας, συζύγου του Κωνσταντίνου Καζαντζάκη, ανάμεσα σε τόσους άντρες;) παρουσιάζονται σαν ένα σύνολο αυτοχθόνων αρμονικά δεμένο με τις πέτρες και τους θάμνους της περιοχής. Ο διερχόμενος σωλήνας, σύμβολο της προόδου, λίγο πριν εναποτεθεί στην οριστική του θέση, συγκρατείται μετέωρος μεταξύ των εικονιζομένων, που παρατάσσονται σε επίπεδα για να εξασφαλίσουν σ' εκείνον το χώρο που του ταιριάζει· στο πρώτο πλάνο σαν μνημείο εποχής!

Αν όμως η φωτογραφία υπάρχει για να υποστηρίζει τις μνήμες της συλλογικής προσπάθειας, δεν παύει να γίνεται και μάρτυρας του κόσμου που έσβησε μαζί με τους ανθρώπους του παρελθόντος. Συλλογιζόμαστε με μελαγχολία, για παράδειγμα, πώς εξέπεσαν από τη θρησκευτική συνείδηση ορισμένα πανηγύρια σαν του Άη Γιάννη του Ριγολόγου[21]· την παραμονή της εορτής του μεταφέρονται σήμερα βιαστικά οι εικόνες στο εξωκκλήσι του για να γίνει η λειτουργία κι ύστερα πάλι με την ίδια ταχύτητα ξανάρχονται ανήμερα στο χωριό! Ενθαρρυνόμαστε όμως, αν αναλογιστούμε την αδιάκοπη λατρευτική λαμπρότητα με την οποία γιορτάζουμε τον Αφέντη Χριστό μας και την Παναγία μας.

Στις φωτογραφίες της τέταρτης ενότητας σώζονται τύποι που άφησαν όνομα στο χωριό ο καθένας με τον τρόπο του: ο φημισμένος λυράρης ο Κοντόχας, η Φρόσω η Μαντουρού, ο Θεοχάρης, ανεξάντλητη πηγή αστείων, η Στελιανή η Καπετανάκη –την ξέραμε κυρίως με το παρατσούκλι της «Καταστροφή» και την κουρευτική της μηχανή, απ' όπου δεν εξέφευγε κανένα μαθητικό κεφάλι αγοριού–, ο γιατρός Ν. Μαρκομιχελάκης[22], που αφιέρω-

19. ό.π., σελ. 88.

20. Στην ποδιά του έχει το γιο του Γεώργιο Καζαντζάκη, πατέρα της Ευτυχίας, μέλους της ομάδας των μεταφραστών και επιμελήτριας των αγγλικών κειμένων του παρόντος βιβλίου.

21. ό.π., σελ. 74.

22. ό.π., σελ. 83.

σε τη ζωή του στην υγεία των Αρχανιωτών, η κ. Ελένη Δουνδουλάκη, πρότυπο προικισμένης παιδαγωγού –μαζί με την Ειρήνη Ταχατάκη έθεσε τις βάσεις της τοπικής λαογραφίας[23]–, η καλλονή για την εποχή της Μαρίκα του Φουρνάρη σε μια συμβολική πόζα τέλειας αναλογίας ομορφιάς και ευφορίας των ροζακιών[24], ο κυνηγός Μαρκοδημητράκης, οι συντροφιές της belle epoque, όπου ξεχωρίζουν τα αδέρφια ο Μιχάλης Λυδάκης, δικηγόρος και ο Ευάγγελος Λυδάκης[25], ο γιατρός που το 1933 επιστοποίησε στο Νοσοκομείο της Αλεξάνδρειας το θάνατο του Καβάφη, οι μοδίστρες, ένα επάγγελμα που άνθησε ιδιαίτερα στις Αρχάνες, δημιούργησε σχολές και συσπείρωνε γύρω τις χειραφετημένες γυναίκες δεκαετιών ολόκληρων, ο τσαγκάρης προβάλλουν όψεις της κινητικότητας και των ιδιαίτερων κλίσεων, των ασχολιών και της ψυχαγωγίας της τοπικής κοινωνίας. Βλέποντας μάλιστα τις φωτογραφίες του «Σουλτάνου», του «Φραγκιού», του «Βαγγέλη»[26] βρίσκω ότι η κοινότητά μας, δείχνοντας μια εξαιρετικά προχωρημένη για την εποχή της αντίληψη απέναντι σε άτομα με ειδικές ανάγκες, περιποιήθηκε και ενσωμάτωσε αυτούς τους σημαδεμένους τύπους με στοργή και κατανόηση αναθέτοντάς τους τις «παραγγελίες» ή άλλες μικροδουλειές κι αυτό είναι προς τιμήν μας!

Οι υπόλοιπες ενότητες περιέχουν φωτογραφίες από τη συμμετοχή των Αρχανιωτών στην Ιστορία και τον Πολιτισμό της Νεώτερης και Σύγχρονης Ελλάδας. Κρητικές Επαναστάσεις, Βαλκανικοί Πόλεμοι, Μεταξική Περίοδος, Αλβανικό Μέτωπο, Εμφύλιος, η επαναφορά της Βασιλείας, η αξέχαστη επίσκεψη του Πατριάρχη Αθηναγόρα και η πανηγυρική υποδοχή, που του επεφύλαξαν ο απλός κόσμος και οι αρχές, είναι ιστορικές φάσεις που σημάδεψαν τον τόπο και επηρέασαν τους κατοίκους του άλλοτε με δυσμενή τρόπο και άλλοτε κάνοντάς τους να θυμούνται με υπερηφάνεια αυτές τις στιγμές. Θα σταθώ ιδιαίτερα στη φωτογραφία των «Αλβανομάχων»[27] όπου δεν προσέ-

---

23. ό.π. σελ. 131. Η κ. Ελένη Δουνδουλάκη-Ουσταμανωλάκη έχει εκδώσει δύο πλούσιες και πρωτότυπες συλλογές παραμυθιών που προέρχονται από τις Αρχάνες. Την αξία των συλλογών προ-λέγει, σχολιάζει και επι-λέγει ο καθηγητής της Λαογραφίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Μ. Γ. Μερακλής. Σχ. βλ. Ελένη Δουνδουλάκη-Ουσταμανωλάκη, Παραμύθια της Κρήτης, κέδρος 1982 και Κρητικά Παραμύθια, Πρώτος Τόμος, Εκδόσεις Πατάκη, 1986.

23. ό.π., σελ 84.

25. ό.π., σελ. 103.

26. ό.π., σελ. 81.

27. ό.π.,σελ. 94.

χεις τα σχισμένα ρούχα κι όπου η πραγματική εικόνα του ελληνικού στρατού μετά την υποχώρηση σχολιάζεται με στωική παραίνεση προς τους επιγόνους· το χαμόγελο και η καρτερία των Αρχανιωτών «σημειώνει» μια αισιόδοξη, αν και απατηλή, σκηνή επιστροφής, βεβαρυμένη στην ιστορική της διάσταση με τα παρεπόμενα γεγονότα-σύνδρομα των εμφυλίων πολέμων. Ίσως είναι και η προσωπική συγκίνηση, αφού ο πατέρας μου κι ο θείος μου ο Γιάννης προέρχονται από κείνη την ηρωική γενιά, που την περιβάλλουν πια τόσοι μύθοι. Όσο προσέχω όμως τα πρόσωπα και ελάχιστα τα αναγνωρίζω, τόσο εκείνα γίνονται σύμβολα ενότητας και περνούν ανάμεσά μας σαν τις σκιές ενός παράδοξου θαύματος με υπαινιγμούς και ιστορικές προθέσεις αρκετά φανερές. Ορισμένες πάλι φωτογραφίες εκθέτουν την πολιτική πραγματικότητα από αντίθετες πλευρές. Καθώς μάλιστα στη συλλογή συνυπάρχουν η φωτογραφία των εξορίστων στην Ικαρία, με το γιατρό Πλουμίδη στο κέντρο[28] –άλλο ακτινοβόλο σύμβολο διανόησης και ήθους για τις Αρχάνες–, η φωτογραφία της Νεοαλαίας του Μεταξά, οι δυο αναμνηστικές από την επίσκεψη του Γεωργίου του Β', που τον συνοδεύει ο τότε Δήμαρχος Ξενοφώντας Χοχλιδάκης[29], και παρά το γεγονός ότι η χρονική απόσταση ή τα ιστορικά μαθήματα έχουν χαλαρώσει τα πάθη, η πολυφωνία των κομματικών τοποθετήσεων καταδηλώνεται σαν εντόπιο γνώρισμα της πολιτικής συνείδησης, που φώλιαζε στις οικογενειακές εστίες και συνέδεε τα ονομαστά «τζάκια». Για πάρα πολλές δεκαετίες κρατήθηκαν αλύγιστα τα «πιστεύω» και τα καφενεία εχαρακτηρίζονταν ανάλογα με τις πεποιθήσεις των θαμώνων τους.

Κλείνοντας θα ήθελα να σταθώ λίγο στις παλιές φωτογραφίες του σχολείου. Η εκπαίδευση έχει ένα παρόν στις Αρχάνες πάνω από 100 χρόνια. Ο Ιωάννης Κονδυλάκης θυμάται τα παιδικά του χρόνια στο διήγημά του «Ο Νεωτεριστής» και αναφέρει ότι ο αρχιμανδρίτης Νικόδημος πήγε να διδάξει στις Αρχάνες, *σ' ένα πλουσιώτερο χωριό*, όπου τον πήραν οι κάτοικοι με *πλειοδοσία*[30]. Μ' ενοχλούσε πάντοτε η προκατάληψη ότι εμείς δε βγάζουμε μορ-

28. ό.π., σελ. 95.

29. ό.π., σελ. 96.

30. Ιωάννης Κονδυλάκης, *Πρώτη Αγάπη*, Διηγήματα, Εκδόσεις Νεφέλη, σειρά Η πεζογραφική μας παράδοση. Σύμβουλος Μανόλης Αναγνωστάκης, Αθήνα 1988, σελ. 115. Ο Κονδυλάκης γεννήθηκε το 1861, έφυγε το 1866 από την Κρήτη και ξαναγύρισε το 1869· τα περιστατικά που αναφέρει διαδραματίζονται γύρω στα 1870-72. Η μαρτυρία είναι ότι στη δεκαετία 1870-1880 οι Αρχάνες έχουν σχολείο και το σχολείο αυτό το ιδρύει και το οργανώνει ένας από τους φωτισμένους δασκάλους και ιεράρχες της Κρήτης.

φωμένους. Όταν μεγάλωσα κι έμαθα να συγκρίνω τους τόπους και να εκτιμώ το χωριό μου, άρχισα να ξεχωρίζω τις κατατάσεις. Οι φωτογραφίες επιβεβαιώνουν ότι αρκετά παιδιά, περιποιημένα και καθαρά, διδάσκονταν τα εγκύκλια γράμματα σε σχολεία πρωτοπόρα για την εποχή τους. Αρκεί να προσέξουμε τη σημαντική φωτογραφία του Συνταγματάρχη Αντωνίου Μπετεινάκη, ήρωα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, ο οποίος διδάσκει στο χωριό μας το 1911 και συνάμα εκπαιδεύει τους μαθητές του στην πολεμική τέχνη[31], εναρμονισμένος με τις ιστορικές συνθήκες της εποχής. Παιδαγωγική που θυμίζει κάποιες λεπτομέρειες από τις πληροφορίες του αρχαίου γεωγράφου Στράβωνα για την παιδεία στην Κρήτη ή το εκπαιδευτικό πρόγραμμα του Ιωάννη Καποδίστρια, του φωτισμένου εκείνου κυβερνήτη που ήθελε το σχολείο κοντά στη ζωή. Αν δεν είχαν, λοιπόν, σαν πρώτο πάθος τους ίσως τα γράμματα οι Αρχανιώτες των περασμένων εποχών, αυτό ήταν και μια αιτία του τόπου που δεν ενέπνεε τη φυγή και πολλοί τα βρίσκανε με τη γη τους. Όταν το 1922 λειτουργούσε Παρθεναγωγείο[32] στις Αρχάνες, καταλαβαίνουμε πόσο υψηλό σε σχέση με τις ιστορικές αναλογίες ήταν το βιοτικό και το πολιτισμικό επίπεδο του πληθυσμού. Σ' αυτό προσθέτω το Ημιγυμνάσιο[33], τη λειτουργία της σχολής κεντήματος-ραπτικής ΣΙΓΓΕΡ, παιδικού τμήματος και ενηλίκων[34], κι ότι την ίδια εποχή παίζονται θεατρικά έργα[35]· ότι στο μεσοπόλεμο η ίδρυση του Πολιτιστικού και του Μορφωτικού Συλλόγου είναι νεωτερικές πρωτοβουλίες που προϋποθέτουν καλλιεργημένους ανθρώπους κι έμφυτη ευαισθησία.

Σήμερα εμπιστευόμαστε τη ρητορική της εικόνας περισσότερο από τη γραφή. Μια παλιά φωτογραφία όμως, όταν τα πρόσωπα δεν τα ξέρεις, έχει το μαρτύριο της «εντάφιας χρυσής προσωπίδας» που απορροφά στο «Βασιλιά της Ασίνης» του Γιώργου Σεφέρη όλη την αίγλη και τη δράση του πεθαμένου ήρωα. Το βλέμμα που περιφέρουμε στις σκηνές, η αναγνώριση, ανίχνευση περισσότερο, είναι δύσβατο διάβασμα αποκρυπτογράφησης γενεών. Πολλές πόζες στήνουν μπροστά μας άγνωστα πρόσωπα, οι γέφυρες με τα περασμένα δύσκολα στεριώνουν. Η προσπάθεια, ωστόσο, συντρέχει την Τοπική Ιστορία

31. Ειρήνη Ταχτάκη, ό.π., σελ. 101.
32. ό.π., σελ. 107.
33. ό.π., σελ. 108.
34. ό.π., σελ. 129.
35. Όπως η παράσταση της Εσμέ που άφησε εποχή! Βλ. ό.π., σελ. 110.

που διδάσκεται τα δύο τελευταία χρόνια στο Δημοτικό και το Γυμνάσιο. Δεν είναι τυχαίο ότι το μάθημα αυτό συζητείται την τρέχουσα δεκαετία στα αναλυτικά προγράμματα και επισπεύδεται η διδασκαλία του τώρα που πραγματοποιείται η Ευρωπαϊκή Ένωση. Η μέριμνα για τους τοπικούς πολιτισμούς και τις γλώσσες που μιλιούνται λιγότερο στην Ευρώπη περιήλθε με τη συνθήκη του Μάαστριχτ σχεδόν αποκλειστικά στην Εκπαίδευση. Πιστεύω στην Παιδεία που προωθεί την αλληλέγγυα επικοινωνία των λαών, στις ιδέες που υπερασπίστηκαν οι απλοί άνθρωποι, στις δυνατότητες της λογοτεχνίας και της τέχνης. Συλλογίζομαι, λοιπόν, ότι το βιβλίο που τιμούμε σήμερα προτείνει ένα τέτοιο λόγο τιμής και ταυτότητας στην πολυφωνία που πλησιάζει.

ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ
ΑΡΤΕΜΙΣΙΑΣ ΧΑΡΙΤΑΚΗ-ΚΑΨΩΜΕΝΟΥ, *Ο ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΗΣ*

ΔΙΗΓΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΝΟΥΒΕΛΕΣ: ΑΡ. 3, ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΡΣΕΝΙΔΗ, 1993

«Ο επαναστάτης» είναι ο τρίτος τόμος στη συγκεντρωτική έκδοση των Απάντων της συγγραφέως Αρτεμισίας Χαριτάκη-Καψωμένου (πρώτος τόμος: «Ο πικραμένος», 1984, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, (δεύτερος τόμος: «Μη μ' αποθάνοι ο Θεός», 1988, βιβλιοπωλείο της Εστίας).

Η συγγραφέας είναι φιλόλογος - εκπαιδευτικός και ανήκει στην πεζογραφική γενιά του Μεσοπολέμου. Στα γράμματά μας πρωτοεμφανίζεται το 1935 με μια συλλογή διηγημάτων, «Η Γυναίκα μου» (Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της Εστίας), από την οποία η ομώνυμη νουβέλα έχει ανθολογηθεί επανειλημμένα στη σειρά του Εθνικού Ιδρύματος Ραδιοφωνίας «Εκλεκτές Σελίδες της Λογοτεχνίας μας».

Το πεζογραφικό της έργο εντάσσεται στο ρεύμα του ρεαλισμού και διακρίνεται για την ανατομία των ατομικών συγκρούσεων και την ψυχογραφική ανάλυση των προσώπων, με μια προοπτική που αναδείχνει τις κοινωνικές διαστάσεις του δράματος της ζωής. Ένα μέρος του έργου της αντλεί τη θεματική του από την τοπική ιστορία της Κρήτης και την πλούσια λαϊκή της παράδοση, την οποία η συγγραφέας ζωντανεύει μ' έναν τρόπο αυθεντικό («Ο πικραμένος, «Μη μ' αποθάνοι ο Θεός», «Ο Παυλής», «Νέοι άνθρωποι», «Η Όμορφη», «Η φονεμένη βάρδια»). Ένα άλλο μέρος αντλεί από την αστική ελληνική κοινωνία του Μεσοπολέμου και Μεταπολέμου, με τις δυσλειτουργίες της και τη ρευστότητα των αξιών της, αναδείχνοντας τη συνάρτηση του ατομικού δράματος με τα κοινωνικά προβλήματα («Η Γυναίκα μου», «Η κυρά Σεβαστή», «Η νύφη τους η Αθηναία», «Ο μπαρμπα-Κώστας και τα μεράκια του», «Άνθρωπος στη θάλασσα»). Τέλος, μια τρίτη κατηγορία συνθέτουν τα κείμενα λυρικής πεζογραφίας, που ξεπερνούν το γνώριμο ρεαλιστικό ύφος και εισβάλλουν με τόλμη και ευαισθησία στην περιοχή του φαντασιακού («Το παραμύθι του Τροβαδούρου», «Προσμονή», «Το φράγμα του χρόνου»).

Ο τρίτος τόμος αποτελείται εξ ολοκλήρου από ανέκδοτα κείμενα. Στην πρώτη νουβέλα, «Ο επαναστάτης», η συγγραφέας πραγματεύεται ένα εξαιρετικά δύσκολο και πρωτότυπο θέμα: μια αντιπαράθεση ανάμεσα στο παραδοσιακό ηρωικό ιδεώδες ενός νεαρού ορεινού κρητικού και στο επαναστατικό ιδεώδες ενός σημερινού νέου αγωνιστή της αριστεράς. Η σύγκρουση ανάμεσα στις παραδοσιακές και τις σύγχρονες αξίες, ανάμεσα στον αγροτοκτηνοτροφικό και τον αστικό πολιτισμό - μια σύγκρουση που συνιστά γνώριμη κοινή εμπειρία στη μεταπολεμική Ελλάδα - οδηγείται μέσα στο συγκεκριμένο έργο σε μια σύνθεση, στα πλαίσια ενός νεοελληνικού ανθρωπισμού, που αποκαλύπτει μια ουσιώδη διάσταση του τοπικού πολιτισμικού μας συστήματος.

ΜΑΡΙΚΑ ΤΖΕΡΑΚΗ - ΒΛΑΣΣΟΠΟΥΛΟΥ

ΤΟ ΜΠΕΓΙΡΑΥΓΟΥΛΟ

Ἕνας λόγος εἶν' καί λέει: Ὁ στραβός κι ὁ ἀκάτεχος ἕνα μπρά-μια 'ναι. Λένε πώς οἱ γι' ἀθρῶποι ἀπού ζιοῦνε σ' ἐκεῖνα νά τά χωριά ἀπού τήν πάντα πού βασιλεύγει ὁ ἥλιος εἶναι ντιμπιντούς ντουβάρια καί μπουνταλάδες, ἀπού δέν ἔουνε τό ταῖρι ντωνε. Περίττου στά πλειά ψηλά χωριά, πού κεῖνο νά τόν καιρό ἀπού μουδέ στράτες ὑπάρχανε μουδέ αὐτοκίνητα καί συναλίκι μέ ἄλλους ἀθρώπους δέν εἶχανε γιά νά ξεξυπνήσουνε.

Τότες σας τό λοιπός ἀπού κάθα εἷς ἔζηε κι ἐπορεύουντονε μέ τό δικό του μαξοῦλι καί πρᾶμα ἄλλο. Ἐκατηφόριζε μιά βολά ἕνας ἀπό κεῖνα νά μέρη μέ φορτωμένη τή χτημιατσέ ντου μέ δυό ἀσκιά λάδι. Ἔπηαινε στή Χώρα νά τό πουλήσει μοναχός του γιά νά μήν τοῦ φᾶνε οἱ μεταπράτες. Πρώτη ντου βολά ἤτονε ἀπού 'φευγε ἀπό τό χωριό ντου.

Ὄντες ἐσίμωσε μπλειό στή χώρα ἕνα κοπέλλι ποῦχε κι εὐτό φορτωμένη μιά χτημιατσέ μέ δυό κοφίνες. Ἀναντρανίζει, σιμώνει καί σοντηρᾶ μέσα στσί κοφίνες. Ἐγρύλωσε τ' ἀμάθια ντου παραξενεμένος καί ρωτά τό καμπιτάκι:

- Εἶντα διαότσου πρᾶμμια ἔχεις καί κουβαλεῖς μέσα στσί τσιφίδες σου; Εἶντα 'ναι τοῦτα νά τά μεγάλουρα ὁλοστρόγγυλα πράματα;

Τό καμπιτάκι ἐπῆρε πρέφα πώς εἶχε νά κάμει μέ πολλά βαρύ χωριάτη καί μπουνταλᾶ καί πώς ὁ καψερός ἤτονε ντιμπιντούς ἀκάτεχος.

Λέει του τό λοιπός:

- Ἔλα Χριστέ καί Θε μου, δέν ἐξανάδες ἐσύ μπεγιραύγουλα;

- «Μπεγιραύγουλα»; Ρωτᾶ ὁ κακομοίρης. «Ὁ θεόψυχά μου. Πρώτη βολά τό γροικῶ καί πρώτη βολά τά θωρῶ. Καί θά μοῦ πεις, πώς ἀπό τοῦτα νέ τά πράματα βγαίνουνε μπεγίρια; Ὄφου, Θε μου, χάζι ἀπού τὄχουνε. Δόϊ μου μπρέ ἕνα γιατί ἐμεῖς τέθοιο πρᾶμια στό χωριό μας δέν ἔομε». Τό πονηρό κοπέλι ἔκανε τά κακορέξια ντου.

- Ἐδά δέν γίνεται νά σοῦ δώκω γιατί εἶναι παραγγελιά. Μιάν ἄλλη βολά.

- Ὄϊ νά μοῦ δώκεις θέλει τό δίχως ἄλλο ἐδά, γιατί πότες θά συναπαντηχτοῦμε πάλι; Μπορεῖ καί ποτές. Νά πάρω θέλει καμπόσα.

- Δέ γίνεται, τοῦ ξαναλέει τό κοπέλι. Λέω σου πώς εἶναι παραγγελιά.

- Ὄσκες ἐδά, θά μοῦ δώκεις, δέ μπιτίζει ἄ δέν πάρω. Δόϊ μου δυό κι ἐγώ θά σοῦ δώκω ἀνάκαιρο τό γομάρι με τό λάδι.

- Μεγάλο το χατίρι σου τοῦ κάνει πάλι τό πονηρό καμπιτάκι, ἀπού ἐλάλειε τσί καρποῦζες, γιατί καρποῦζες ἤτονε ἀπού δέν εἶχε ξαναθωρεμένες ὁ βουνήσιος.

Πάρε τό λοιπός δυό, διάλεξε μοναχός σου. Θά τ' ἀφήσεις δέκα μέρες στόν ἥλιο καί θά σοῦ βγάλουνε δυό μεγάλουρα-μεγάλουρα μπεγίρια - ἕνα θηλυκό κι ἕνα σερνικό, καί παίρνει του καί τό γομάρι τό λάδι.

Ἀρπᾶ κι ὁ βουνήσιους τσί δυό καρποῦζες, ἀπού τσί θάρρειε μπεγιραύγουλα, δίδει τ' ἀσκιά τό λάδι καί κάνει τά μπρός - ὀπίσω καί ξαναγαέρνει στό χωριό του καμαρωτός - καμαρωτός δίχως ν' ἀποφτάξει στή Χώρα.

Μια στιγμή ξεπροβαίρνει ἕνας λαγός ἀπού ἐγλάκα, νά χωστεῖ. Θωρεῖ τονε κι ὁ μπακιρονούσης καί στή σαστιμάρα ντου πέφτουνέ ντου καί τά μπεριραύγουλα, ὡς τά λόγιαζε, κι ἐθάρρειε πώς ὁ λαγός ἤτονε μπεγίρι κάνει:

- Θώρειε ἐσύ, θώρειε εἶντα 'παθα. Δέν ἤτονε ἀκόμης γινωμένα κι ἐβγῆκε κιόλας τό μπεγίρι μικιό - μικιό μά γιοργαλίδικο. Ἀλί χαϊμός τό πρᾶμα, εἶντα μπεγίρια ἔχασα.

μπάντα = μεριά
συναλίκι = εἰσόδημα
χτηματσέ = μουλάρι ἤ γάϊδαρος
μεταπράτες = οἱ ἐνδιάμεσοι συναλλαγῶν
σοντηρᾶ = κυττάζει
τσιφίδα = κοφίνα
ντιμπιντούς = ἐντελῶς, τελείως
μπιτίζει = τελειώνει
γινωμένα = ὥριμα
γιοργαλίδικο = γρήγορο
ἐπορεύουντονε = ἐπερνοῦσε τή ζωή του
ἀναντρανίζω = στυλώνομαι
γρυλώνω = ἀνοίγω τά μάτια μου, κυττάζω ἐντατικά
ἐδά = τώρα

ISSN 1106 - 0395